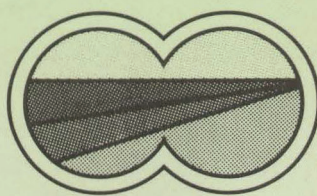

Christen democratische verkenningen

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

maandblad van het
wetenschappelijk
instituut
voor het cda

1 | 90

Van Loghum Slaterus

Christen Democratische Verkenningen is het maandblad van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

Het is de voortzetting van Anti-Revolutionaire Staatskunde, Christelijk Historisch Tijdschrift en Politiek Perspectief.

Redactie

mr. drs. L.C. Brinkman
mr. J.J.A.M. van Gennip
drs. J. Grin
mr. A.K. Huibers
drs. C.J. Klop
ir. W.C.M. van Lieshout (voorzitter)
drs. M.J.T. Martens
dr. H. van Ruller
drs. T.L.E. Strop-von Meyenfeldt
mr. L.B.M. Wüst
prof. dr. H.E.S. Woldring
drs. Th.B.F.M. Brinkel (secretaris)

Redactie-adres

Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, Dr. Kuyperstraat 5, 2514 BA Den Haag, tel. 070-92 40 21 t.a.v. drs. Th.B.F.M. Brinkel.

Secretaresse: H.G.M. Veringa-Loomans.

De redactie stelt er prijs op artikelen (tot maximaal 4000 woorden) te ontvangen die passen in de opzet van Christen Democratische Verkenningen.

Boeken ter recensie kan men zenden aan de redactie van Christen Democratische Verkenningen; ter recensie gezonden boeken kunnen niet worden getourneerd.

Christen Democratische Verkenningen wil een wetensfunctie vervullen binnen de christen-democratie; verkennend, grenzen aftastend, opiniërend, zowel historisch-analytisch als toekomstgericht en internationaal georiënteerd.

Het doet dit vanuit een kritisch-solidaire en onafhankelijke opstelling ten opzichte van het CDA.

Het schrijft over en vanuit het spanningsveld tussen geloof en politiek.

Het vraagt de aandacht voor de betekenis van christen-democratische uitgangspunten voor politieke en maatschappelijke vraagstukken.

Christen Democratische Verkenningen richt zich op de trend in het politieke en maatschappelijke gebeuren ook in de politieke actualiteit van de dag.

Uitgever

Van Loghum Slaterus bv
postbus 23, 7400 GA Deventer
telefoon 05700-1 08 11.

Abonnementen

De abonnementsprijs bedraagt f 61,75 per jaar incl. btw en verzendkosten.

Studenten CDJA-leden f 38,50

Losse nummers f 6,75

Abonnementsadministratie: Libresso (Distributie van vakinformatie) postbus 23, 7400 GA Deventer, telefoon 05700-3 31 55.

Beëindiging abonnement

Abonnementen kunnen schriftelijk tot uiterlijk 1 december van het lopende abonnementsjaar worden opgezegd. Bij niet tijdige opzegging wordt het abonnement automatisch voor een jaar verlengd.

Adreswijzigingen

Bij wijziging van naam en/of adres verzoeken wij u een gewijzigd adresbandje toe te zenden aan Libresso bv, postbus 23, 7400 GA Deventer.

Betalingen

Gebruik voor uw betalingen bij voorkeur de te ontvangen stortingsacceptgirokaarten; dit vergemakkelijkt de administratieve verwerking.

Advertenties

Opgave van advertenties aan de uitgever: telefoon 030-51 12 74.

ISSN 0037-8135

COLUMN

Drs. Th.B.F.M. Brinkel

Het einde van het communisme

Om vijf uur 's middags op een gewone werkdag is de snelweg Amsterdam-Den Haag, ter hoogte van Schiphol het toonbeeld van Westerse welvaart. Op acht rijbanen rijden de blinkende auto's bumper aan bumper. Aan de ene kant de luchthaven met haar glimmende kantoorgebouwen en kleurige verlichting, aan de andere kant de vette klei van de Hollandse polder met haar moderne agrarische bedrijven. Voor de Oosteuropaan die, op bezoek naar Nederland, op Schiphol aankomt, uit het land van de pruttelende tweetakters, de grauwe straten, de stagnerende economieën, is dit het rijke Westen. Ik heb de laatste maanden intensief met een aantal Hongaren, Polen en Oostduitsers mogen praten, van het vliegveld opgehaald. Telkens dacht ik op dat moment: moet ik trots zijn, of moet ik me schamen?

Het was de tijd die liet zien dat wonderen de wereld nog lang niet uit zijn. Het ene communistische regime viel na het andere. De domino-theorie werd praktijk, maar in omgekeerde richting. Het was een unieke periode om te luisteren naar de stem van de tot-voor-kort-onderdrukten. Een stem die in de hele recente Westerse veiligheidsdiscussies veel te weinig is gehoord terwijl zij juist een diepe dimensie toevoegt aan de Oost-Westverhoudingen. De stem die zegt dat het communisme veertig jaar van de geschiedenis heeft af-

gepakt en kapotgemaakt en de mensen nu voor een situatie stelt, waarin zij slechter af zijn dan na de Tweede Wereldoorlog.

De Oost-Europeanen hebben zwaar geleden onder het systeem, dat streefde naar totale beheersing van hun lichaam en ziel. Het waren jaren die door hen beschreven worden als de Babylonische ballingschap van het Joodse volk. András Máté Tóth uit Hongarije schetste op indrukwekkende wijze dat beeld op de Pax Christiferentie *'Living in Truth'*, november verleden jaar. Om te kunnen voortbestaan als volk, als christelijke gemeenschap hebben ze concessies moeten doen aan de machthebbers. Hebben ze een deel van hun eigenheid verloren. Hebben ze de marxistische ideologie moeten slikken, hebben ze zich afgewend van de wereld. Sommige officiële kerken hebben zwaar gecollaboreerd om in stand te kunnen blijven, ja zelfs hun geloof verloochend. Allen zijn aangetast door de leugen. Nu ze vrij zijn is het, aldus Tóth, alsof je een tegel in de tuin oplicht: allerlei vreemde, wanstaltige bestjes krioelen, bang voor het licht. Dat zeggen tot-voor-kort-verdrukten: aangetast tot in hun ziel.

Emigratie naar binnen

Hun enige ontsnapping was de emigratie naar binnen. Al het onrecht dat ze kregen te verwerken kon niet in het openbaar wor-

den uitgesproken, maar moest van binnen worden opgeslagen. Hooguit kon het in kleine privé-kringetjes worden besproken. Maar altijd dreigde het gevaar van pesteringen, van het afsluiten van studie- of carrière-mogelijkheden, van vervolging. Altijd was er de mogelijkheid dat de buurman, de collega, de gezinsgenoot hen kon verraden. Mensen werden wantrouwig en zelfs politiek-schizofreen: gesplitst in de persoonlijkheid van de privé-overtuiging en die van de openbaar toegestane opvattingen. De stille volhouder en de laffe meeprater.

En dan plotseling mochten ze het ervaren: Hun droom, dat God hen thuis brengt uit hun ballingschap, komt in vervulling. Het vergaat hun, zeggen ze zelf, zoals het de christenen in het Romeinse Rijk vergaan moet zijn onder keizer Constantijn. Mensen zijn vrij geworden in Oost Europa. In Polen zijn ze zelfs aan de regering gekomen. Hoezeer ze beseffen dat de vrijheid een broos Godsgeschenk is, blijkt uit hun nadrukkelijke voornemens geen wraak te nemen op de communisten. Ze willen geen bijltjesdag, maar vooruitkijken naar de mogelijkheden van een rechtvaardige maatschappij.

Als je hen vraagt wat de oorzaak was van het einde van de totalitaire regimes dan zeggen ze dat dat niet de stagnerende economie is geweest. Volgens hen kon het rijk van de leugen nu eenmaal geen stand houden tegen de waarheid. Het moest wel instorten, omdat de mensen diep in hun hart vast hebben gehouden aan de waarheid. Omdat ze, tegen de tirannie in, zijn blijven geloven in bevrijding. Omdat ze zijn blijven bidden, eerst in de vorm van kleine groepjes, later met grote kerkdiensten, vieringen en demonstraties. Tot uiteindelijk de Berlijnse muur viel, niet door wapens, niet door politieke beslissingen, maar als de muren van Jericho, door het klaroengeschal van de waarheid.

Ik zat nog door te denken: moet ik trots zijn of moet ik me schamen? De luxe hier in het Westen is voor de Oost-Europeanen een grote verleiding. Maar wat hebben wij behouden van ons geloof in de waarheid, tegenover de bekering waar wij aan blootgesteld staan? Ik zou zo graag trots willen zijn, maar dat lukt me niet helemaal.

Mr. E. Trietsch

Reorganisatie van het katholieke wetenschappelijk theologisch onderwijs en onderzoek

Bestuurlijke en juridische aspecten

Vijf katholieke theologische opleidingen is teveel. Met drie moet volstaan kunnen worden. Als de instellingen er niet in slagen met voorstellen te komen, zijn de kansen om zelf orde op zaken te stellen minimaal. Een bespreking van het rapport van de Verkenningcommissie Godgeleerdheid.

Huidige discussies over reorganisatie van de theologie-beoefening in Nederland beginnen meestal met verwijzingen naar documenten die in de media ruime aandacht hebben gekregen: het rapport van de Verkenningcommissie Godgeleerdheid (maart 1989) en het ontwerp-Hoger Onderwijs en Onderzoek Plan (september 1989). Niettemin gaat aan de instelling van de Verkenningcommissie Godgeleerdheid (VCG) historisch en logisch vooraf een ander *paper* waarin een belangwekkende analyse is gegeven van de huidige situatie in theologisch Nederland. Ik doel daarbij op het rapport 'Verkenningen betreffende de faculteiten der godgeleerdheid en de theologisch hogescholen' van C.A. van Peursen, in april 1987 desgevraagd uitgebracht aan de Raad van Advies voor het Wetenschapsbeleid (RAWB). Deze Raad had in zijn jaaradvies 1985 de behoefte aan een dergelijke verkenning uitgesproken, aangezien sprake zou zijn van 'aanzienlijke veranderingen in de om-

geving van het godsdienstwetenschappelijk onderzoek' waarbij bedoeld werd op wijzigingen in de hedendaagse geloofsbeleving en de opkomst in ons land van religies als de islam en het hindoeïsme. Hoe bescheiden de Raad de omvang van het godsdienstwetenschappelijk onderzoek in het geheel der wetenschappen ook achtte, het belang van dat onderzoek werd door hem nadrukkelijk erkend.

Het beeld dat Van Peursen ons voorhoudt is genuanceerd en fijnzinnig. Bij de bespreking van de vraag van de wetenschappelijkheid van de theologie (is zij nog wel als wetenschap te handhaven in een tijd waar de wetenschap juist afziet van bovennatuurlijke verklaringen?) constateert hij binnen de theologie een breed spectrum van opvattingen omtrent de aard van die wetenschap als zodanig en een daarmee gepaard gaande grote variëteit in door de theologie bestreken vakgebieden. Dit mondt uit in de stelling dat de vraag of theologie als wetenschap mag worden beschouwd niet afdoende beantwoord kan worden. Dat levert uiteraard een wezenlijke handicap op voor zinvolle discussies over de erkende positie van theologische faculteiten en instellingen. Niettemin ziet Van Peursen ook voordelen:

Mr. E. Trietsch (1944) is secretaris van de Katholieke Theologische Universiteit Utrecht.

'deze studierichting vormt in bepaald opzicht een laboratorium voor heel de bezinning op de wetenschappelijkheid van alle wetenschappen'.

Meer beleidsmatige aanbevelingen ontbreken in het rapport niet, al zijn deze minder gearticuleerd. Zo beveelt Van Peursen geen drastische wijzigingen aan in het organisatie-patroon: 'oplossingen' om te komen tot vereenvoudiging van de inderdaad nogal chaotische situatie van naast elkaar bestaand(e) staatsonderwijs, bijzondere universiteiten en kerkelijke theologische instellingen met vele interne disputen over de aard van eigen wetenschap (zoals bijvoorbeeld het uitbannen van theologie-beoefening uit de universiteiten, het reduceren van theologische opleidingen tot rompfaculteiten met dienstverlening vanuit andere faculteiten of opheffing van de discrepantie tussen rijksinstellingen met hun *duplex ordo* en christelijke universiteiten) wijst hij als onrealistisch af. Daarmee zou onvoldoende rekening worden gehouden met 'de verworteling in een historische en wereldbeschouwelijke situatie', terwijl zulks tevens een ongewenste inperking zou betekenen van de pluriformiteit van de diverse vormen van stimulering die de instellingen tot ver buiten hun kring uitoefenen. Resteert in de visie van Van Peursen 'slechts' een verhoging van het doelmatig functioneren: vergroting van de samenhang tussen onderwijs en wetenschappelijk onderzoek, betere landelijke coördinatie van onderzoek (dat over het algemeen nogal versnipperd is qua aanpak en methodiek) alsook krachtige bevordering van interfacultaire en internationale contacten. Door laatstbedoelde interactie kunnen niet alleen dogmatisch-ideologische opvattingen opengebroken maar ook het bestaansrecht van de theologische wetenschap bewezen worden: door het leveren van overtuigende publikaties naar andere disciplines toe kan de theologie de beperktheid van elk reductionisme aantonen. Anders gezegd: het bestreken gebied van onderzoek kan niet doorgelicht

worden door een andere wetenschap zonder dat zulks tot wetenschappelijke verarming zou leiden.

Een pleidooi al met al voor een eerlijke plaats van de theologie in het geheel van de Nederlandse wetenschapsbeoefening met een nadrukkelijke suggestie aan de faculteiten en instellingen om wat enerzijds hun zwakte is – namelijk dat hun wetenschappelijke bemoeienis met iets 'bovennatuurlijks' te maken heeft – anderzijds ook hun kracht te doen zijn: 'gaan tot aan de grenzen van wetenschap en het weetbare', dit om een culturele ontwikkeling te helpen doorgronden en verrijken alsook om mogelijkheden en onmogelijkheden van wetenschappelijke terreinverbreding af te tasten.

Welke invloed is nu van Van Peursens rapport uitgegaan? Mij dunkt dat de instellingen zelf niet driftig aan de slag zijn gegaan om de aanbevelingen in daden om te zetten. Van een opvallende veranderingsbehoefte is in ieder geval niet gebleken. Ook niet bij de katholieke instellingen, waartoe ik mij in het vervolg zal beperken.

Zonder overdrijving kan gezegd worden dat men zich eerst wat ongemakkelijk begon te voelen toen gaandeweg bleek dat de in mei 1987 door de minister van Onderwijs en Wetenschappen (O&W) ingestelde VCG spijkers met koppen wenste te slaan. Deze commissie kreeg de opdracht om:

- een oordeel uit te spreken over de sterkte en zwakte van het wetenschappelijk onderzoek bij de gesubsidieerde instellingen;
- het theologisch onderwijs te beschrijven en door te lichten;
- een advies te geven over plaats en functie van de theologische discipline binnen het wetenschappelijk onderwijs;
- te adviseren over taakverdeling en concentratie en/of fusie van universiteiten en faculteiten.

De in het commissie-rapport te formuleren adviezen zouden beleidsrelevant dienen te zijn in die zin dat zij zich zouden dienen te lenen voor bespreking en uitwerking

tussen en door de besturen van de diverse instellingen en de overheid zicht zouden moeten geven op wenselijk geachte veranderingenprocessen.

Het oordeel van de VCG over de theologie-beoefening in Nederland is – het zal inmiddels iedereen wel bekend zijn – niet mals: enkele positieve uitzonderingen daargelaten is de wetenschappelijke *output* van de Nederlandse theologie kwantitatief laag en kwalitatief zwak; de internationale oriëntatie en uitstraling is gering.

Geldt dit al voor de theologiebeoefening in Nederland in het algemeen, het weinig vleiende beeld is zo mogelijk nog duidelijker van toepassing op de vier 'aangewezen' katholieke theologische universiteiten. De faculteit der godgeleerdheid van de Katholieke Universiteit Nijmegen (KUN) komt er minder slecht van af, zij het dat de score per vakgroep zeer sterk verschilt (de Nijmeegse faculteit is er een 'van berg en dal'); de gemiddelde score is slechts relatief gunstig dank zij enkele gerenommeerde onderzoekers van wie er sommigen inmiddels zijn geëmeriteerd. Omdat de faculteit bovendien een opmerkelijk geringe aantrekkingskracht op studenten heeft, bevindt ook Nijmegen zich volgens de commissie in de gevarenzone.

Al met al reden voor de VCG om drastische voorstellen te doen voor wat betreft het aantal opleidingsplaatsen. Op de vraag of het verantwoord is vier openbare, vier gereformeerde en vijf katholieke instellingen in stand te houden wordt een onomwonden negatief antwoord gegeven. Mede gelet op de slinkende studenten-aantallen is haars inziens slechts plaats voor drie openbare faculteiten (de faculteit van de Universiteit van Amsterdam (UvA) zal moeten verdwijnen). De vier gereformeerde instellingen kunnen wel blijven, maar de kleine universiteiten (Kampen-I, Kampen-II en Apeldoorn)* dienen ernstig te streven naar opheffing van hun gebrek aan academische ambiance door onderlinge samenwerking én liëring aan een 'grote broer' als Groningen of Utrecht, ter-

wijl de Vrije Universiteit (VU) op termijn een samenwerkingsverband zou moeten aangaan met de nieuw te creëren instelling vanwege de Nederlands-Hervormde Kerk.

Dan de katholieke instellingen: deze zouden volgens de commissie moeten worden gehergroepeerd door samengaan van de universiteiten te Utrecht en Amsterdam, die te Heerlen zou dienen te worden omgezet in een hbo-instelling en de drie overblijvende instellingen (Nijmegen, Tilburg en Utrecht) zouden alle krachten moeten bundelen om aan het gevaar van dreigende middelmatigheid te ontkomen.

Tenslotte verschijnt dan in september 1989 het ontwerp Hoger Onderwijs en Onderzoek Plan (HOOP) 1990. Voor wat betreft de gewenste nieuwe constellatie van de katholieke instellingen neemt de minister in algemene bewoordingen de adviezen van de VCG over: 'de tot nu toe van de vijf betrokken instellingen ontvangen reacties geven voornamelijk geen aanleiding de uitgangspunten van de verkenningscommissie met betrekking tot de Katholieke instelling van wetenschappelijk theologisch onderwijs (KIWTO's) en de KUN niet te onderschrijven'. Aan die constatering wordt de uitnodiging aan de KIWTO-besturen verbonden om, al dan niet in samenwerking met de KUN, een voorstel te doen voor de vermindering van het aantal opleidingen.

Bij het globale standpunt van de minister over het VCG-rapport gelden wat hem betreft twee uitgangspunten: budgettaire neutraliteit (geen verhoging van – maar ook geen bezuiniging op – het totaal van het budget dat op dit moment voor het geheel van het theologisch wetenschappelijk onderwijs beschikbaar is) en gelijkberechtiging. Dit laatste wordt aldus nader uitgewerkt dat volgens een 'theologisch Plaats-

* Kampen-I = Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen
Kampen-II = Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken (Vrijgemaakt) Kampen
Apeldoorn = Theologische Universiteit van de Christelijke Gereformeerde Kerken in Nederland te Apeldoorn

engeldmodel' (PGM) (geldend voor alle betrokken openbare, bijzondere en aangewezen universiteiten alsook voor de toekomstige opleidingen van de Nederlandse Hervormde Kerk (NHK) en de Universiteit voor Humanistiek) een toewijzing van een gelijk bedrag per student zal plaats vinden.

De zwakte van de katholieke instellingen

De VCG beoordeelde de instellingen van middelmatig tot zwak of zelfs zeer zwak. Daarbij dient bedacht te worden dat dit oordeel hoofdzakelijk is gegrond op een analyse van het wetenschappelijk onderzoek; de commissie is nauwelijks toegekomen aan uitvoering van één van haar taken: beschrijving en met name doorlichting van het theologisch onderwijs. In dit opzicht heeft de VCG zich er wat al te gemakkelijk van af gemaakt; van een zelfs maar oppervlakkige evaluatie van het onderwijs is geen sprake.

De door haar aangelegde beoordelingsmaatstaven mogen dan zeer streng genoemd worden, en het kwaliteitsoordeel daardoor in sommige opzichten te scherp, het zou niet realistisch zijn te ontkennen dat de wetenschappelijke produktiviteit in de onderzochte periode in het algemeen te wensen overlaat, het percentage niet-gepromoveerde stafleden te hoog is en de instellingen er tot nog toe niet voldoende in geslaagd zijn zich te verzekeren van de benodigde *Nachwuchs*. Laat het zo zijn dat de VCG onvoldoende systematisch onderzocht heeft welke ontwikkeling zich in het onderzochte tijdvak heeft afgetekend, of een neergaande, constante of opgaande lijn te ontdekken valt (de Stichting theologisch en godsdienst-wetenschappelijk onderzoek in Nederland (STEGON) wijst daar zeer terecht op), de harde feiten die op tafel liggen kunnen de katholieke theologie geen rustig gevoel voor de toekomst geven en nopen tot een grondige zelf-inspectie.

Op zoek naar mogelijke oorzaken van

het gebrek aan onderzoeksresultaten kunnen verschillende bezwarende omstandigheden genoemd worden. Voor wat betreft de aangewezen instellingen zie ik het volgende als belangrijkste verklaring. Mijns inziens speelt deze instellingen bovenal parten dat zij nog slechts kort als zodanig functioneren en niet kunnen bogen op een stevig verankerde onderzoeks-traditie. Zij zijn in de jaren 1966-1967 ontstaan als resultaat van een concentratie-operatie die ruim dertig groot-seminaria omvatte en werden eerst krap 25 jaar geleden door de overheid als wetenschappelijk onderwijsinstelling aangewezen. Aan die seminaria was eigenlijk nauwelijks plaats ingeruimd voor wetenschappelijk onderzoek. Mij dunkt dat de instellingen pas geruime tijd na hun aanwijzing systematisch en planmatig aan onderzoek zijn gaan doen. Ook het onderzoekmanagement werd in het algemeen niet sterk ontwikkeld. In wezen zijn deze instellingen lang, te lang, blijven koersen op het verzorgen van kwalitatief verantwoord onderwijs, juist ook in aansluiting op een nadrukkelijke vraag van 'de markt', de Kerk. Het onderzoek heeft naar het lijkt mede daardoor te lang op het tweede plan gestaan, werd veelal te zeer individueel opgezet en uitgevoerd en leverde een overmaat aan meer op de praktijk gerichte en als kerkelijke dienstverlening bedoelde resultaten op. Naar mijn overtuiging speelt deze historische achtergrond een (in dit opzicht negatieve) rol, veeleer dan dat men de oorzaak zou zoeken in het gegeven dat deze instellingen zijn ingericht volgens het beginsel van de zogenaamde *simplex ordo*. Het achterwege laten van de scheiding tussen 'staatsvakken' en 'kerkelijke' vakken behoeft allerminst ten koste te gaan van de wetenschappelijkheid van de theologie; de *simplex ordo* kan vooronderstellingen bij en uitgangspunten van wetenschapsbeoefening expliciteren en discutabel maken, zij blijven niet verborgen achter een eng-positivistische opstelling of een formeel neutrale signatuur.

Niettemin, ik wil dat geenszins ontken-
nen, dreigen er ook ernstige gevaren, mis-
schien wel juist bij de katholieke universi-
teiten. Het ordenings-principe kan immers
ook verworden tot voedingsbodem voor
ideologisch dogmatisme, wetenschappe-
lijke disputen in de kiem smoren en funda-
mentalisme mogelijk maken. Dit zijn mijns
inziens echter géén aan die ordening inhe-

In confessionele
instellingen is net zo'n
open klimaat als in
openbare.

---

rente verschijnselen: een instelling is zo
vrij, open en relativerend in haar weten-
schapsbeoefening als zij zelf verkiest te
zijn, en het is naar mijn stellige indruk zó
dat er wat dat betreft net zo'n gezond kli-
maat binnen de confessionele als binnen
de neutrale instellingen heerst. Tenzij, ja
tenzij, zij in hun vrijheid van onderzoek
zouden worden geremd of beknot door
absoluutheidsaanspraken van externe
machten zoals de Kerk. We kunnen ons er
niet van af maken door te zeggen dat
zoiets niet van pas komt, ongehoord zou
zijn. Al zou een dergelijke beïnvloeding
beslist in strijd zijn met de toepasselijke
normen – het in acht nemen van de acade-
mische vrijheid geldt blijkens artikel 6
WWO als gebod voor alle Nederlandse in-
stellingen van wetenschappelijk onder-
wijs, óók voor die welke een *simplex ordo*
kennen, óók voor de aangewezen universi-
teiten! –, de (katholieke) kerk wenst nu
eenmaal in belangrijke geloofskwesties
absoluutheidsaanspraken te kunnen *clai-*

men. De organisatie van de instellingen en
hun relatie met de geestelijke overheid zul-
len dan ook zó moeten zijn dat enerzijds
het morele gezag van de kerk inzake leer-
stellige vraagstukken erkend wordt, maar
anderzijds de kerk de universiteiten res-
pecteert als instellingen die hun weten-
schappelijke activiteiten in de eerste
plaats hebben te toetsen aan eigen, door
het forum der wetenschap algemeen aan-
vaarde, maatstaven. Zoals de kerken het
geweten van christelijke politiek mogen of
moeten voeden maar de politici hun eigen
publieke rolvulling moeten laten, zo ook
zal de kerk zich niet dienen te mengen in
wat het bestaansrecht van elke universiteit
uitmaakt: onbelemmerd en kritisch zoeken
naar waarheid die niet voor eens en altijd
vastligt maar telkens ingewisseld moet
kunnen worden voor betere inzichten.¹

In de katholieke-kerkelijke wetgeving
wordt hieraan ook niet voorbijgegaan. Zo
eist canon 809 van de nieuwe Codex ener-
zijds dat aan de katholieke universiteiten
bij het onderzoek en het onderwijs in de di-
verse disciplines rekening wordt gehou-
den met de katholieke leer, maar schrijft
deze bepaling tevens voor dat zulks ge-
schiedt 'met behoud natuurlijk van hun we-
tenschappelijke zelfstandigheid' (*'servata
quidem earum scientifica autonomia'*). En
zo wordt in de inleidende paragrafen van
de Apostolische Constitutie *Sapientia
Christiana* (SC) gesteld: 'Maar er moet
voor worden gezorgd, dat door de wet dat-
gene wordt vastgesteld wat noodzakelijk is
en wat naar het zich laat aanzien voldoen-
de duurzaam zal zijn, en dat tegelijk een
passende vrijheid wordt gelaten om in de
eigen statuten van elke afzonderlijke facul-
teit de zaken nader te bepalen, rekening
houdend met de omstandigheden van de
streken en de gebruiken van de universi-
teiten die in iedere afzonderlijke streek gel-
den. Op deze wijze wordt de rechtmatige

1. Zie mijn 'Academische vrijheid en universitaire auto-
nomie' in: B.F. de Jong, C.A.J.M. Kortmann, H.R.B.M.
Kummeling (red.), Nijmeegs staatsrecht (Nijmegen
1987).

voortgang van de academische studies noch belemmerd noch beperkt, maar eerder in juiste banen geleid, waardoor overvloediger vruchten kunnen worden verkregen'. Het is een kwestie van appreciatie of men kan stellen dat de kerkelijke autoriteiten er in hun praktische opstelling jegens de universiteiten in slagen telkens voldoende recht te doen aan hun autonome positie; anders gezegd: of nog steeds geldt dat 'de universiteiten, die roemrijke instelling van de middeleeuwen, (...) de kerk tot mildste moeder en beschermster' hebben.²

Ik meen dat de katholieke instellingen kerk en maatschappij geen betere dienst kunnen bewijzen dan door een zo hoog mogelijk wetenschappelijk niveau te willen bereiken. De kerk zal die universiteiten – die dan als het ware het katholieke emancipatie-proces óók op het terrein van wetenschappelijk onderzoek zullen voltooien – des te meer de ambtsopleiding kunnen blijven toevertrouwen, en ook de maatschappij heeft baat bij een verdere academisering van de katholieke theologie. Dat daarvoor invoering van een eventueel aangepaste *duplex ordo* nodig of wenselijk zou zijn³ zie ik niet in. Als er fundamentele twijfels zijn omtrent de wetenschappelijkheid van de theologische bedrijvigheid, dan hebben die veel meer met het object van wetenschap dan met een keuze voor *simplex* of *duplex ordo* van doen. Verhoging van het wetenschappelijk peil, mede in het belang van een adequate ambtsopleiding, in het onderwijs integratie van academische en beroepsmatige aspecten, in het onderzoek leerstellige onbevangenheid en samenwerking – althans open communicatie – met anders georiënteerde universiteiten, dat zijn mijns inziens de belangrijkste elementen van een nieuwe koers.

Indien daarbij óók de omvang van de instellingen en verhoging van de efficiëntie in de beschouwingen betrokken worden, dan is de conclusie onafwendbaar dat vijf katholieke opleidingen inderdaad te veel

is en met drie volstaan moet kunnen worden.

Reductie: noodzaak en mogelijkheden

Terugbrengen van vijf naar hooguit drie katholieke instellingen, mij dunkt dat daar in redelijkheid geen zwaarwegende argumenten tegen in te brengen zijn. Betogen als zouden de huidige locaties gehandhaafd moeten worden in verband met de noodzakelijke spreiding van de ambtsopleidingen over de diverse diocesen vermogen toch niet ècht te imponeren. Nederland is toch niet zó groot dat drie opleidingsplaatsen onvoldoende zou zijn!

In het ontwerp-HOOP 1990 dringt de minister er bij de katholieke instellingen op aan gezamenlijk te komen tot reductievoorstellen. Op het moment van schrijven van dit artikel (ruim een week na de sluitingsdatum voor de reacties op het ontwerp) zijn die instellingen daar nog niet in geslaagd. Hun voorlopige antwoorden wijzen in diverse richtingen en sommige daarvan zijn opvallend vaag en onhelder; van een duidelijk totaal-beeld is geen sprake. Aldus wordt, zoals zo vaak in dit soort zaken, wegens gebrek aan slagvaardigheid de beslissingsmacht bij 'de overheid' gelegd. Kansen om zèlf orde op zaken te stellen en de overheid inderdaad slechts op afstand te laten besturen worden zo geminimaliseerd.

2. Sapiientia Christiana geldt voor de zogenaamde 'kerkelijke' theologische faculteiten en universiteiten, die zich daarin van de overige 'katholieke' universiteiten onderscheiden dat zij gerechtigd zijn kerkelijke graden te verlenen. Thans bezit de KUN dit recht, zij het op basis van aan S.C. voorafgaande en daarmee niet geheel corresponderende normen; de aangewezen universiteiten hebben de nodige stappen gezet ter verwerving van die bijzondere status. Zie m.b.t. de academische vrijheid ook Can. 218 van de Codex: 'Wie zich toeleggen op de gewijde wetenschappen genieten een gerechte vrijheid om onderzoek te verrichten alsook om hun mening naar wijs oordeel bekend te maken in zaken waarin zij deskundig zijn, met behoud van de verschuldigde volgzzaamheid jegens het leergezag van de Kerk.'

Can. = Canon (d.i. artikel of bepaling van de Codex Iuris Canonici, het Wetboek van canoniek recht van 1983) Codex = Codex Iuris Canonici (van 1983)

3. Zie: H.A.J. Wegman, 'Duplex ordo' een simpele keus', *Wending* (1989) 256-260.

Hoe ver reikt trouwens de arm van de overheid als de instellingen er zèlf niet uit kunnen of willen komen? Vanzelfsprekend mist zij de mogelijkheid één of meer aangewezen instellingen en/of de Nijmeegse faculteit op te heffen; daartoe zijn alleen de instellingen zèlf in staat. Zij kan 'slechts' reguleren middels de gouden koorden.

Bij gebrek aan besluitvaardigheid zal de overheid de beslissingsmacht overnemen.

Over de financiering van de Nijmeegse faculteit wordt overigens grotendeels intra-universitair beslist: het PGM genereert wel middelen, onder meer aan de hand van studenten-aantallen (en die zijn voor de faculteit fors teruggelopen), maar faculteiten kunnen daaraan geen aanspraak op financiering ontlenen. Andere faculteiten dan die der godgeleerdheid zullen zich dus eventueel onevenredige kortingen moeten laten welgevallen, maar die inschikkelijkheid kent uiteraard zijn politieke grenzen. Dat de verhouding tot de aangewezen instellingen niet principieel anders is, wordt dunkt mij niet in brede kring beseft.

Deze worden immers niet rechtstreeks bekostigd: de aan hen te besteden subsidie is er een aan het Rooms Katholiek Kerkgenootschap. Het is dan aan dat genootschap om de gevoterde gelden te verdelen onder die universiteiten volgens door hem te bepalen sleutels. Dat bij die verdeling het aantal studenten per instelling een belangrijke rol speelt zal geen verbazing wekken, maar dat gegeven behoeft

geenszins allesbepalend te zijn. Evenmin als dat het geval zal zijn in de situatie zoals die in het ontwerp-HOOP geschilderd wordt: toewijzing van een bedrag per student. Over dit 'Theologisch Plaatsen-geld-model' moge dan het laatste woord nog niet zijn gezegd (zie ook hieronder), zo veel is zeker dat ook dån de aangewezen instellingen daaraan geen aanspraak op het per student gegenereerde bedrag kunnen ontlenen (al besef ik heel wel dat hier het leven anders zal kunnen zijn dan de leer).

Kan de minister het zich veroorloven straks bij de subsidiëring van de kerk (studenten van) een of meer aangewezen instellingen niet mee te rekenen? Vooropgesteld moge worden dat hij, dunkt mij, niet echt erin geïnteresseerd zal zijn welke instellingen zullen overblijven. Het totaal aantal studenten, hoe ook verdeeld over de instellingen, zal de subsidie bepalen en het kerkgenootschap zal het daar maar mee moeten doen; het verdelingsprobleem is er dan een voor de Kerk. Maar het kan zijn dat hij ook verder zou willen gaan en alleen financiën ter beschikking zou willen stellen voor in totaal drie katholieke instellingen.

Als de huidige betrokken universiteiten er zelf niet in zouden slagen tot een concrete reductie van drie te geraken, dan zou de minister dat in theorie alleen als volgt kunnen bereiken. Ofwel hij bevordert wijziging van de wet van 23 december 1988, Stb. 682, waarin de principiële aanspraak van de Rooms-Katholieke Kerk op financiering ten behoeve van vier met name genoemde aangewezen universiteiten vastligt (maar welke instelling(en) kan/kunnen dan uit het rijtje worden geschrapt zonder dat het verwijt van willekeur opklinkt?).

Ofwel de minister bevordert dat ten aanzien van een of meer bepaalde universiteiten de rechten, verbonden aan de aanwijzing, conform de procedure van artikel 223 Wet op het wetenschappelijk onderwijs (WVO) worden ingetrokken. Gelet op de zojuist vermelde bekostigingswet van

1988 behoeft dan bij de financiering geen rekening gehouden te worden met de instelling(en) waaraan die rechten zijn ontgenomen. Daarbij dient echter bedacht te worden dat dit een uitzonderlijk zwaar instrument is en dat het hanteren daarvan slechts gerechtvaardigd kan worden doordat de instelling de haar bij of krachtens de wet gestelde eisen niet zou hebben in acht genomen. Het moge duidelijk zijn dat bedoelde eisen slechts kunnen bestaan in voorwaarden die betrekking hebben op het verwerven van de status van aangewezen universiteit en dat bij of krachtens de wet géén voorschriften gegeven zijn die dwingen tot samenwerking of concentratie. In dit verband dient nog opgemerkt te worden dat ten aanzien van de KUN géén mogelijkheid bestaat de 'rechten met betrekking tot erkenning en bekostiging, onderscheidenlijk bekostiging' (zie artikel 135 WWO) te ontnemen. Immers, de regeling van het onderwijs en de wetenschapsbeoefening aan alsmede het bestuur en de inrichting van de faculteit der godgeleerdheid van die universiteit (deel uitmakend van de zogenaamde structuurregeling) 'worden geacht te beantwoorden aan de voorwaarden voor erkenning en bekostiging, waaraan het onderwijs ter waarborging van de deugdelijkheid moet voldoen' (zie artikel 10, tweede en derde lid, WWO).

Men zal het er al met al op moeten houden dat sanering van de katholieke instellingen, indien deze niet vanuit de instellingen zelve geïnitieerd zal worden, als het ware opgeroepen zal worden door het nieuwe subsidiestelsel, hetwelk de kansen op voortbestaan van kleine faculteiten en instellingen aanmerkelijk zal verkleinen.

Het theologisch PGM

Wat er over de financiering in het ontwerp-HOOP staat roept meer vragen op dan dat het houvast geeft. Eerstens is het vreemd dat de financiële gelijkberechtiging 'zal bestaan uit een toewijzing van een voor elk kerkgenootschap gelijk bedrag per student' terwijl in één adem wordt gemeld dat

het model zal moeten gaan gelden voor alle (dus ook de openbare) theologische faculteiten en instellingen plus de Universiteit voor Humanistiek. Een *slip of the pen*? En is werkelijk bedoeld dat dit model de theologische faculteiten van de instellingen ex artikel 8 WWO als *rarae aves* zal plaatsen te midden van hun collega-faculteiten?

Hoe te komen tot een bedrag per student dat niet volkomen willekeurig is? Anders gezegd: aan de hand van welke maatstaf zal moeten worden bepaald wat een redelijk voorzieningenniveau is? Men zal voorlopig slechts kunnen gissen naar antwoorden op deze vragen. Zo mogelijk nog verwonderlijker is het gemak waarmee twee ingrijpende financieringsvoorwaarden in het vooruitzicht worden gesteld. Ik doel hier op de eis dat circa één derde van de subsidie aan onderzoekactiviteiten zal moeten worden besteed en het idee de bekostiging in te trekken in geval van onvoldoende onderzoeksprestaties. Onvoldoende lijkt te worden beseft dat beide sturingsmechanismen slechts hanteerbaar zijn nadat daarvoor een wettelijke basis is gelegd. Hier mogen in herinnering worden geroepen het eindrapport van de Commissie Wetgevingsvraagstukken⁴ en het kabinetsstandpunt daaromtrent.⁵

In confesso is dat het primaat van de wetgever vereist dat de wet ten minste zowel de reikwijdte en de hoofdlijnen van een regeling als de belangrijkste naar buiten werkende voorschriften bevat. Betreffende subsidieregels betekent dit dat het 'de taak van de wetgever (is) te bepalen voor wie en in welke gevallen jegens de overheid een aanspraak ontstaat en wanneer deze ophoudt te bestaan. De wet (en niet een secundaire regeling; ET) dient de grondslag voor de uitkeringen of subsidies, de kring van in aanmerking komende personen en de verschillende elementen die bij de bepaling van het uit te keren be-

4. 'Orde in de regelgeving' (dec. 1985).

5. Kamerstuk 20038.

drag een rol moeten spelen, vast te stellen'.⁶ Thans ontbreekt die wettelijke grondslag ten aanzien van alle theologische universiteiten of faculteiten. De aangewezen theologische universiteiten kennen zelfs in het geheel nog geen wettelijk subsidievoorwaarden-regime; artikel XIII, vierde lid, WWO⁷ zegt slechts dat de omvang van de subsidie voor deze sector bij algemene maatregel van bestuur zal worden aangegeven.

De rol van de R.K. Kerk

Tot nog toe is in dit artikel de rol van het Rooms Katholiek Kerkgenootschap in het gehele reorganisatie-proces wat onderbelicht gebleven. Vooropgesteld moet worden dat de overheid die rol niet onderschat. Het ontwerp-HOOP 1990 stelt immers dat bij de uiteindelijke besluitvorming 'de door het bisschoppencollege toegezegde standpuntbepaling van groot belang (zal) zijn'. Daarmee wordt recht gedaan aan canonieke normen volgens welke de katholieke instellingen geen besluiten kunnen nemen tot fusie of andere vormen van herschikking dan nadat de Bisschoppenconferentie daarover is geconsulteerd, zo niet daarvan de instemming is verkregen.⁸ Maar reeds omdat de Rooms Katholieke Kerk ontvanger is van de ten behoeve van de aangewezen universiteiten te besteden subsidie, zal de overheid zich met de Kerk dienen te hebben verstaan alvorens een nieuw financieringsmodel zal kunnen worden ingevoerd.

Hoe belangrijk de houding van de Bisschoppenconferentie voor de reorganisatie van de katholieke wetenschappelijke theologie-beoefening ook moge zijn, de instellingsbesturen zullen hun eigen verantwoordelijkheid voor het goede functioneren van hun instellingen ten dienste van kerk en samenleving en daarmee voor een gezondmaking van de katholieke theologie in Nederland, maar óók hun verantwoordelijkheid als werkgever, niet mogen ontlopen door een overmaat aan gezag en macht te leggen bij dat College; dat zou

een teken van bestuurlijke zwakte zijn en de Bisschoppen zouden zulks ook geenszins toejuichen. De Bisschoppenconferentie zal dan ook zijn visie op de gewenste spreiding van de katholieke instellingen willen ontwikkelen op basis van door die instellingen zelf geformuleerde opvattingen.

Niettemin zal de overheid in zulke centrale kwesties als een herstructurering van de (financiering van de) katholieke theologie-opleidingen het oordeel van het Rooms Katholiek Kerkgenootschap, zoals dat verwoord zal worden door de Bisschoppenconferentie, als maatgevend ten opzichte van de reacties van de instellingen dienen te beschouwen, indien onverhoopt zou blijken dat dit oordeel niet of niet geheel wordt bijgetreden door de instellingsbesturen.

Theologisch Hoger beroeps onderwijs

Tenslotte nog een enkele opmerking over een ander onderwerp dat in het VCG-rapport is aangesneden: omzetting van (een deel van de activiteiten van) de Katholieke Theologische Universiteit Amsterdam (KTUA) en de Universiteit voor Theologie en Pastoraat (UTP) in HBO-instellingen. Theoretisch zijn twee wegen begaanbaar.

In eerste instantie kan gedacht worden aan oprichting van een op basis van de WHBO te bekostigen hogeschool. Het is mijns inziens echter een illusie te menen dat dit zou kunnen lukken: krachtens artikel 14 WHBO zal een hogeschool in beginsel ten minste 700 studenten dienen te omvatten en dit is volstrekt onhaalbaar. Maar streven naar vorming van een dergelijke katholieke theologische hogeschool is ook al niet realistisch gelet op de wettelijke

6. Orde in de regelgeving, 48; zie ook 20038, nr. 2, par. 3.2.4.

7. Zoals dat komt te luiden volgens de wet van 23-12-1988, Stb. 682; deze wet is overigens nog niet in werking getreden.

8. Zie Can. 809 van de Codex alsmede de artikelen 60 en 61 van Sapiientia Christiana en de artikelen 5, 45.2 en 46 van de daarbij behorende uitvoeringsvoorschriften ('Ordinationes').

plan-voorschriften. Ik zie niet in hoe men er in zou kunnen slagen dat de minister zo'n instelling zou vermelden in een door hem vast te stellen Beschikking bekostiging HBO-voorzieningen, omdat niet waargemaakt lijkt te kunnen worden dat zulks zou passen in de *ratio* van een dergelijke beschikking, namelijk 'te komen tot een evenwichtig geheel van onderwijsvoorzieningen binnen het hoger beroepsonderwijs naar soort van onderwijs, mede gelet op het verlangde onderwijs'. Hooguit zal inpassing binnen een bestaande hogeschool als de Katholieke Leergangen een begaanbare weg kunnen zijn.

Een andere, reëler, mogelijkheid zou kunnen zijn zich te presenteren als bijzondere aangewezen hogeschool in de zin van artikel 171 Wet op het hoger beroeps-onderwijs (WHBO) die dan niet bekostigd zou worden. Althans: niet op grond van de WHBO. Want er zou in zo'n situatie wel dergelijk aanleiding voor de overheid kunnen zijn om een dergelijke instelling te bekostigen, zij het op een andere grondslag.

Net zoals aangewezen theologische universiteiten weliswaar niet op basis van de WWO maar wél als ambtsopleiding in het kader van de verhouding kerk – staat uit de openbare kas gefinancierd kunnen worden, zo zullen ook aangewezen theologische hogescholen via de kerken gesubsidieerd kunnen worden voor hun activiteiten die zij ontplooiën als ambtsopleidingen. Immers, de regering heeft destijds bij de totstandkoming van de wet tot wijziging van de WWO, waarbij de mogelijkheid werd geopend dat bijzondere instellingen van theologisch wetenschappelijk onderwijs de status van aangewezen instelling verwerven, uitdrukkelijk de mogelijkheid opengelaten dat ambtsopleidingen op het niveau van hoger beroepsonderwijs voor subsidiëring vanwege het Rijk in aanmerking kunnen komen: de desbetreffende opleidingen zouden daartoe 'onder de onderwijswetgeving (dienen te) vallen c.q.

willen vallen' terwijl als tweede voorwaarde werd gesteld dat 'het niveau van de desbetreffende instelling gewaarborgd is'; wat betreft het vereiste niveau werd dat van hoger beroepsonderwijs voldoende geacht. Zo werd bijvoorbeeld in de memorie van antwoord bij bedoeld wetsontwerp⁹ gesteld, dat '... zelfs onderwijsinstellingen, die (...) als scholen van hoger beroepsonderwijs in de zin van de Wet op het voortgezet onderwijs zijn te beschouwen, zeer wel voor subsidiëring in aanmerking kunnen komen'. De regering greep daarmee expliciet terug op een brief van de minister van Financiën van 16 februari 1969, geschreven bij gelegenheid van het uitbrengen van het rapport van de Staatscommissie voor Zaken van de Eredienst, waarin ten aanzien van de subsidiëring van de kerken ten dienste van hun ambtsopleidingen werd gesteld: 'Het lijkt logisch hier de lijn door te trekken volgens welke in Nederland over het algemeen de hogere beroepsopleidingen, ongeacht of die binnen of buiten de universiteit plaatsvinden, door de Overheid worden gesubsidieerd.'¹⁰

Er is geen enkele reden aan te nemen dat bovenvermeld regeringsstandpunt thans niet meer zou gelden. Ook de meergenoemde wet van 23 december 1988 brengt in dat standpunt geen verandering: die wet heeft geenszins de strekking om de subsidiëring van theologische ambtsopleidingen exclusief te regelen; zij regelt slechts de subsidiëring van bedoelde ambtsopleidingen op wetenschappelijk niveau.

9. Kamerstuk 11312, nr. 5.

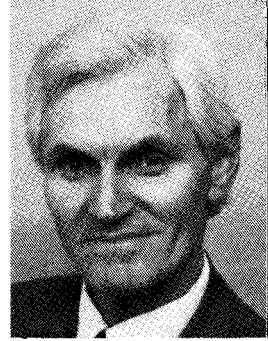
10. Kamerstuk 10030, nr. 1.

Prof. dr. A.J. Jelsma

HOOP voor de theologie

Als de Hervormde Kerk zèlf kritiek heeft op de duplex ordo, mag niet verwacht worden dat de Gereformeerde Kerk zo'n opleiding wel zou aanvaarden. De herstructurering kan de verscheidenheid aan theologisch onderwijs schade toebrengen. Een bespreking van het rapport van de Verkenningcommissie Godgeleerdheid.

De discussie over de theologische opleidingen in Nederland is inmiddels enkele jaren op gang. In 1986 bracht de emeritus-hoogleraar C.A. van Peursen verslag uit van de verkenningstocht, die hij in opdracht van de minister langs alle wetenschappelijk erkende theologische opleidingen (dertien in totaal) gemaakt had.¹ Zijn indrukken, gebaseerd op grondig onderzoek naar alle aspecten van de theologische wetenschap, waren overwegend positief. Elke opleiding had haar zwakke en sterke kanten. Te zamen vertoonden zij een verscheidenheid en een kwaliteit, die grotendeels gehandhaafd dienden te blijven. Het rapport bood de minister onvoldoende mogelijkheden om concrete maatregelen te nemen. Dit bracht hem ertoe in mei 1987 de zogenaamde Verkenningcommissie in te stellen, bestaande uit de hoogleraren A.H. Smits (voorzitter), A. van der Kooij, J.A. Emerton en H.A. Oberman. Zij kreeg als opdracht 'het gebied van de academische theologie in Nederland te

beschrijven, te beoordelen en eventueel te herschikken'.² De opdracht verschilde ogenschijnlijk amper van de taak die prof. Van Peursen eerder gekregen had. Zij was alleen wel aangevuld met de verplichting 'advies uit te brengen over taakverdeling en concentratie en/of fusie van universiteiten'.³ Deze aanvulling maakt duidelijk, dat de minister dit maal geen genoegen wens te nemen met de conclusie, dat alle academische opleidingen, ieder op eigen wijze, bijdragen tot het spectrum van de theologiebeoefening in Nederland en dus recht op bestaan hebben. Het ging de minister erom, tot concentratie en herschikking van de theologiebeoefening te komen.

Deze conclusie wordt nog aannemelijker, wanneer bij de analyse van het uiteindelijke rapport van de Verkenningcommissie zou blijken, dat de criteria ter beoor-

---

Prof. dr. A.J. Jelsma (1933) is hoogleraar kerkgeschiedenis.

1. Vier rijksfaculteiten: Amsterdam (UvA), Groningen (RUG), Leiden (RUL), Utrecht (RU); vijf rooms-katholieke instellingen: Amsterdam, Heerlen, Nijmegen, Utrecht, Tilburg; twee instellingen ten behoeve van de Gereformeerde Kerken (synodaal): Amsterdam (VU) en Kampen I; één opleiding voor de Christelijk Gereformeerde Kerken te Apeldoorn (maar voor een gering deel gesubsidieerd) en een opleiding voor de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt), Kampen II (ongesubsidieerd).
2. Woord vooraf in *Rapport van de Verkenningcommissie Godgeleerdheid* (2 delen) I,3.
3. *Rapport van de Verkenningcommissie Godgeleerdheid* I,9.

deling van de academische theologie zo gekozen zijn, dat, anders dan in het rapport van Van Peursen, een negatieve beoordeling van een aantal opleidingen inderdaad mogelijk wordt. Met andere woorden, als alle opleidingen hun sterke en hun zwakke kanten hebben, is het van belang bepaalde sterke kanten zo te benadrukken, dat sommige opleidingen gunstiger dan andere beoordeeld worden. De minister moet bovendien sterke redenen gehad hebben, om tot concentratie en herschikking te willen komen. Die kunnen niet zo zeer op het financiële vlak gelegen hebben. In vergelijking met andere faculteiten is theologie niet duur. De vermindering van het aantal theologiestudenten mag wel als motief vermeld worden.

Na een grondig onderzoek ingesteld te hebben, heeft de Verkenningcommissie in maart 1989 haar rapport uitgebracht. De instellingen zelf, de kerken die hun kader van deze theologische opleidingen betrekken, en een aantal adviesorganen (zoals de Adviesraad voor het Hoger Onderwijs, een adviescommissie van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen en de Raad van Advies voor het Wetenschapsbeleid) hebben hierop kunnen reageren. Op grond van al dit materiaal heeft de minister tenslotte in het 'Hoger Onderwijs en Onderzoeksplan' (HOOP) zijn 'Standpunt over het rapport van de verkenningcommissie godgeleerdheid' geformuleerd.⁴ Hij kenschetst het rapport als 'een spiegel die in de eerste plaats aan de instellingen wordt voorgehouden'.⁵

Nu is het de bedoeling van een spiegel het gehele beeld van degene die zich ervoor geplaatst heeft helder weer te geven. De vraag of dit inderdaad gebeurd is, lijkt mij van belang voor de beoordeling van de adviezen en aanbevelingen die verstrekt werden. In dit artikel zal ik deze vraag dan ook in de eerste plaats aan de orde stellen (paragraaf II). Vervolgens zal ik trachten na te gaan, in hoeverre de aanbevelingen van de Verkenningcommissie dwingend uit de analyse voortgekomen zijn. Indien

dit niet het geval blijkt te zijn, moet de vraag gesteld worden, of op grond van het materiaal ook andere aanbevelingen mogelijk geweest waren en of er wellicht nog andere factoren geweest zijn die tot de aanbevelingen geleid hebben (par. III). Hierna zal ik weergeven, welke aanbevelingen door de minister overgenomen zijn. Deze dienen dan uiteraard nader geanalyseerd te worden (par. IV). Tenslotte hoop ik mijn artikel met enkele aanbevelingen van mijn kant te besluiten (par. V).

De spiegel

Zoals door alle adviesorganen onderschreven wordt, is de Verkenningcommissie over het algemeen zorgvuldig te werk gegaan. Door middel van verslagen, enquêtes, gesprekken met faculteitsbesturen, werkgroepen en vertegenwoordigingen van de kerken heeft zij zich grondig op de hoogte gesteld van de wijze waarop aan de dertien theologische instellingen wetenschappelijk onderzoek wordt verricht en het wetenschappelijke onderwijs is gestructureerd. Hierbij werd onmiskenbaar naar objectiviteit gestreefd. Wel besloot de commissie 'in haar beschrijving en beoordeling de kwaliteit van het onderzoek voorop te stellen'.⁶ Vragenlijsten werden ontworpen om vergelijkbare gegevens te verkrijgen.

Deze werkwijze had tot gevolg, zoals bij voorbeeld door de Raad van Advies voor het Wetenschapsbeleid werd opgemerkt, dat hierdoor 'eenzijdig de nadruk op kwantitatieve gegevens' werd gelegd en dat een inhoudelijke visie op de theologiebeoefening in Nederland ontbrak.⁷ Door middel van een puntentelling, waarbij volgens een bepaalde, nogal willekeurig gekozen maatstaf (Engels- of Duitstalige publikaties scoren bij voorbeeld aanzienlijk hoger dan Nederlandstalige) wetenschappelijke pu-

4. *Ontwerp HOOP-1990*, 132-148.

5. *HOOP* 132.

6. *Rapport VCG* 9.

7. *Advies over het Rapport van de Verkenningcommissie Godgeleerdheid* 5.

blikaties gewaardeerd worden, kan ongetwijfeld een graadmeter gevonden worden, die in staat stelt de opleidingen objectief te meten. Een inhoudelijke beoordeling kan hiermee echter niet gegeven worden. Men kan op deze wijze wel vaststellen, welke docenten in wetenschappelijk erkende buitenlandse tijdschriften publiceren, maar niet wat de waarde van hun bijdrage is voor de voortgang van het theologische wetenschappelijke onderzoek in het algemeen.

Terecht werd in verscheidene reacties opgemerkt, dat Engelse of Duitse docenten, die door theologische faculteiten aangetrokken werden, alleen hierdoor al gunstiger bij hun Nederlandse collega's afsteken, terwijl het natuurlijk niet vanzelf spreekt dat hun werk inderdaad van groter belang is.

Bovendien is er door de Adviesraad voor het Hoger Onderwijs op gewezen, dat in het rapport 'aandacht voor de didactische kwaliteit en de bevordering daarvan' gemist wordt.⁸ Deze is uiteraard ook veel moeilijker objectief te meten. Een aanwijzing echter voor zowel het wetenschappelijke als het didactische niveau zou kunnen zijn het aantal afgestudeerden dat de studie met het schrijven van een proefschrift afrondt. Terecht acht de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek het dan ook 'volstrekt onbegrijpelijk om bij het meten van de produktie de dissertaties niet mee te rekenen'. 'Zij kunnen – wellicht meer nog dan de eigen publikaties van de stafleden – bij uitstek de produktie van een faculteit genoemd worden.'⁹ Een docent die tien promovendi bij de begeleiding van het schrijven van hun dissertatie heeft te begeleiden, kan minder tijd vrijmaken voor eigen onderzoek. Voorzover dit onderzoek op hetzelfde terrein als van de promovendi ligt, dient hij of zij bovendien bij het schrijven van artikelen en boeken terughoudendheid te betrachten, om de promovendi geen concurrentie aan te doen.

Dit neemt niet weg, dat de commissie

met grote zorg getracht heeft de theologische opleidingen volgens een objectieve norm te meten. De vraag blijft echter open, in hoeverre langs deze weg het wetenschappelijke gehalte van de theologiebe-

---

Een theologische opleiding met weinig studenten moet een laag rendement hebben.

---

oefening in Nederland afdoende beoordeeld kan worden. Als een theologische opleiding slechts weinig studenten trekt, zou het wetenschappelijke rendement alleen daarom al laag genoemd kunnen worden, alle binnen- en buitenlandse publikaties ten spijt. De wetenschappelijke produktie wordt immers mede gevormd door het aantal en het gehalte van de afgestudeerden in de theologie.

Op grond van haar rapportage concludeert de commissie, dat het niveau van de meeste faculteiten te laag is, niet omdat afgestudeerden achteraf tot de constatering komen dat hun opleiding ontoereikend is geweest, niet omdat de faculteiten te weinig een voorttrekkersrol spelen ten aanzien van de theologische ontwikkelingen in de kerken, niet omdat zij er te weinig in slagen studenten te inspireren tot wetenschappelijk verantwoord en moedig nadenken, maar omdat er te weinig op internationaal niveau gepubliceerd wordt. Het gunstigst

8. *Briefadvies 'Rapport Verkenningcommissie Godgeleerdheid'* 4.

9. *Reactie van het gebiedsbestuur voor de Geesteswetenschappen op Verkenningrapport Godgeleerdheid* 2.

werden de oudere faculteiten beoordeeld die over een langere onderzoekstraditie beschikken (Leiden, Groningen).

Uiteindelijk kwam de commissie tot de volgende aanbevelingen:

1. Het aantal instellingen dient, op grond van het dalend studentenaantal en het over het algemeen onvoldoende geachte wetenschappelijke peil, te verminderen. Uiteraard wordt aan het bestaansrecht van de christelijke gereformeerde en (vrijgemaakt) gereformeerde opleidingen (Apeldoorn en Kampen II), die in het geheel niet of maar voor een gering deel door het rijk gesubsidieerd worden, niet getornd, zij het dan dat zij het advies krijgen meer samen te werken. De Universiteit van Amsterdam dient opgeheven te worden. De rooms-katholieke opleidingen te Heerlen en Amsterdam zouden kunnen verdwijnen of in status tot HBO-niveau verlaagd worden. De theologische faculteit in Groningen zou versterkt kunnen worden door toevoeging van Kampen I (die wat studentenaantal betreft na Utrecht de grootste theologische opleiding is), zodat er een nieuwe Samen-op-Weg-faculteit zou ontstaan. De VU zou nauwer met Leiden moeten samenwerken. Omdat de commissie bovendien negatief oordeelde over het plan van de VU de eisen voor klassieke talen te verlagen, was zij van mening dat de ambtsopleiding van de VU beter naar Kampen I (of het met Groningen samenvloeiende Kampen) verplaatst zou kunnen worden. De rooms-katholieke opleiding in Utrecht zou wetenschappelijk versterkt kunnen worden met de wetenschappelijk meest bekwame docenten van Amsterdam, Tilburg en Nijmegen zouden tot een samenwerkingsverband moeten komen, op gelijke wijze als de VU met Leiden. In het totaal zouden zo twee rooms-katholieke wetenschappelijke instellingen verdwijnen, één rijksfaculteit en wellicht ook (hierover is de commissie niet geheel duidelijk) één gereformeerde opleiding (Kampen I).

2. De faculteiten dienen naar het oordeel van de commissie het niveau van de

klassieke talen te bewaken, de tentamens te verminderen, niet-gepromoveerden geen vaste aanstelling te geven, zorg te dragen voor zogenaamde AIO-plaatsen (Assistenten in Opleiding) en hierbij voorrang te verlenen aan vrouwelijke kandidaten.

3. De commissie beveelt aan de oprichting van een landelijk centrum: 'Instituut voor de wetenschappelijke Studie van Theologie en Religie' (STER), dat gevestigd zou kunnen worden in Wassenaar (bij het aldaar gevestigde instituut NIAS). Hier zouden vijf geleerden van topformaat geplaatst moeten worden; onder hun leiding zouden jonge, reeds gepromoveerde onderzoekers van hoge kwaliteit hun tweede boek kunnen schrijven.

4. Een overgangscommissie van drie wijze mannen zou benoemd moeten worden om de veranderingen te realiseren:

- a de voorgestelde samenwerkingsverbanden mogelijk maken;
- b een grondplan uitwerken voor een nationaal netwerk voor theologiebeoefening;
- c de vijf namen van toponderzoekers selecteren, die het eerste bestuur van het STER zouden moeten vormen.

Analyse en aanbevelingen

Hoe verhoudt zich nu de analyse van het materiaal met de aanbevelingen die hieraan ontleend zijn? Verscheidene malen is opgemerkt, dat hier een opvallende discrepantie merkbaar is. Waarom wordt aanbevolen, dat de katholieke universiteit te Amsterdam hooguit als HBO-instelling zou mogen voortbestaan, terwijl haar zusterinstelling in Utrecht gehandhaafd zou moeten worden? De eerste scoort volgens de puntentelling namelijk hoger dan de tweede. Andere factoren hebben dus mede tot deze aanbeveling geleid. Vermoedelijk is de invloed van de bisschoppen (en van de aartsbisschop van Utrecht in het bijzonder) hier vooral debet aan. Waarom beveelt de commissie nauwere samenwerking (en bij voorkeur samenvoeging) van Kampen I met Groningen aan? Waarom

geen samenwerking met Utrecht, of nog beter Nijmegen. De laatste faculteit kent immers evenmin als Kampen I de *duplex-orde*-structuur van rijksfaculteiten. In mijn persoonlijke overwegingen zal dit punt nader aan de orde komen.

Waarom beveelt de commissie aan een studiecentrum als STER met vijf toponderzoekers in te stellen, terwijl op grond van de gegevens geconstateerd was dat Nederland niet voldoende wetenschappelijk kader voor zijn theologische opleidingen leveren kan? Waarom werd als vestigingsplaats Wassenaar gesuggereerd, terwijl de commissie eerder benadrukt had, hoe belangrijk het wel was dat theologiebeoefening aan de universiteiten gekoppeld diende te zijn?

Terecht constateert het Gebiedsbestuur voor de Geesteswetenschappen dan ook, dat 'het verband tussen de analyse en de voorstellen niet dwingend is, behalve in de globale conclusie dat het aantal instellingen beperkt moet worden en nauwere samenwerking geboden is'.¹⁰

Andere aanbevelingen waren op grond van het materiaal mogelijk geweest. Waarom wordt bij voorbeeld de functie van STEGON (en voor de kerkgeschiedenis historisch onderzoek) niet versterkt? Vanuit dit centrale orgaan zijn de laatste jaren sterke impulsen tot verbetering van het theologische onderzoek uitgegaan. Was een dergelijke versterking niet beter geweest dan de instelling van een duur lichaam als STER? Waarom wil de commissie slechts drie opleidingen opheffen?

Aanbevelingen van de minister

In het Ontwerp: HOOP-1990 is de minister uiteraard niet alleen van het rapport van de Verkenningcommissie maar ook van de adviezen van de diverse commissies en kerkgenootschappen uitgegaan.

Dit heeft vooral tot gevolg gehad, dat in dit ontwerp uitvoerig aandacht geschonken is aan de kritiek die de Nederlandse Hervormde Kerk met name gedurende het laatste jaar op de zogenaamde *duplex*

ordo uitgeoefend heeft. Zoals bekend is deze tweedeling alleen bij de rijksuniversiteiten ingevoerd. Hierbij is onderscheid gemaakt tussen de zogenaamde staatsvakken (zoals geschiedenis van het christendom, bijbelwetenschap, godsdienstwetenschap) en specifiek kerkelijke vakken (zoals dogmatiek, kerkrecht, geschiedenis van eigen kerk en praktische theologie). Voor de laatstgenoemde vakken worden kerkelijke hoogleraren aangesteld, die aan de universiteiten een lagere status hebben. De tweedeling wordt algemeen als kunstmatig ervaren. De rooms-katholieke en gereformeerde opleidingen hebben de *duplex ordo* dan ook niet overgenomen. Afgezien van de kleinere kerkgenootschappen is het dus alleen de Hervormde Kerk die hieronder te lijden heeft. De structuur heeft tot gevolg, dat de kerk maar geringe invloed kan uitoefenen op het onderwijs dat de aanstaande hervormde predikanten ontvangen en dat de specifiek kerkelijk geachte vakken wetenschappelijk onvoldoende uitgebouwd kunnen worden.

In juni 1989 heeft de synode van de Hervormde Kerk dan ook uitgesproken, dat de opleiding van hervormde predikanten ernstige mankementen vertoont, zodat overwogen dient te worden of de Hervormde Kerk niet tot de stichting van een eigen Theologische Universiteit (of Universiteiten) zou moeten overgaan. Een andere mogelijkheid is de oprichting van een bijzondere hervormde instelling van wetenschappelijk onderwijs, die met de theologische faculteiten (of bepaalde docenten van de rijksuniversiteiten) een contract sluiten kan. Op deze wijze zou de Hervormde Kerk de mogelijkheid krijgen eenzelfde invloed op het theologische onderwijs uit te oefenen als de Rooms-Katholieke en Gereformeerde Kerken bezitten.

Dit nieuwe gegeven (de kritiek van de Hervormde Kerk op de structuur van de theologische opleidingen) had de Verken-

10. *Reactie van het Gebiedsbestuur 1.*

ningscommissie niet meer voldoende in haar aanbevelingen kunnen verwerken. Terecht besteedt de minister er uitvoerig aandacht aan. Voor de toekomstige ontwikkeling is dit gegeven van groot belang. Het is tegen deze achtergrond immers uiterst onwaarschijnlijk, dat de Gereformeerde Kerken bereid zouden zijn hun opleiding in Kampen (Kampen I) met die te Groningen tot een Samen-op-Weg-opleiding samen te voegen, zoals de Verkenningcommissie aanbevolen had. Als de Hervormde Kerk al zoveel kritiek op de *duplex ordo* heeft, mag niet verwacht worden, dat de Gereformeerde Kerken een dergelijke opleiding wel zouden willen aanvaarden. De minister doet ten aanzien van Kampen I dan ook alleen de suggestie, deze opleiding eventueel naar Groningen te verplaatsen, zodat hier los van de theologische faculteit een nieuwe Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken opgericht zou kunnen worden. Wat dan nog de zin van deze verplaatsing is, wordt niet goed duidelijk. Omdat Kampen I haar studenten uit het hele land betreft, ligt een verhuizing naar Groningen niet het meest voor de hand.

Wat die nieuwe instelling of universiteit van de Hervormde Kerk aangaat, kon de minister weinig meer doen dan de verschillende mogelijkheden en de problemen die zich hierbij voordoen op te sommen. Dit is uiterst correct gedaan. De Hervormde Kerk zelf zal nu moeten besluiten, welke invloed zij in de toekomst op de opleiding van haar predikanten en de theologiebeoefening in Nederland wenst uit te oefenen. Dit verplicht ook de Gereformeerde Kerken tot een afwachtende houding. De consequenties van het Samen-op-Weg-proces voor het theologische onderwijs zijn van deze beslissing afhankelijk. Het moet ondenkbaar geacht worden, dat de Gereformeerde Kerken in dit stadium tot erkenning van de theologische opleiding aan de rijksuniversiteiten zullen overgaan, nu de Hervormde Kerk zelf zo'n forse kritiek blijkt te hebben.

De minister heeft de aanbeveling de

theologische faculteit van de Universiteit van Amsterdam op te heffen wel overgenomen. Ten aanzien van de rooms-katholieke opleidingen acht de minister beperking eveneens wenselijk. De minister heeft de instellingen daarom uitgenodigd zelf 'een voorstel te doen voor de vermindering van het aantal opleidingen en te reageren op de overige aanbevelingen van de verkenningcommissie'. In een opmerkelijke toevoeging onder het hoofd *Errata* werd achteraf vermeld: 'Bij de uiteindelijke besluitvorming zal de door het bisschoppencollege toegezegde standpuntbepaling van groot belang zijn'. Aangenomen mag worden, dat deze toevoeging op initiatief van de bisschoppen tot stand gekomen is. Ook zij willen, evenals de Hervormde Kerk, van deze gelegenheid tot herstructurering gebruik maken om hun invloed op de theologiebeoefening in Nederland te vergroten. Volgens een tweede toevoeging aan *Errata* hebben zij bovendien uitgesproken, dat de Rooms-Katholieke Kerk aan de oprichting van een landelijk onderzoeksinstituut niet zal kunnen deelnemen.

De minister heeft de voorstellen ten aanzien van één landelijk netwerk voor theologisch en godsdienstwetenschappelijk onderzoek, de aanstelling van een overgangscommissie en een landelijk theologisch onderzoeksinstituut in essentie overgenomen. Dit laatste hoeft, wat de minister betreft, niet per se in Wassenaar gevestigd te worden; ook de toevoeging van zo'n instituut aan één van de theologische faculteiten wordt als mogelijkheid gezien. De minister onderkent dus het risico van verdergaande verzwakking van de theologische opleidingen. Het lijkt waarschijnlijk, dat de minister bij de vestigingsplaats met name aan Leiden denkt. Aan deze faculteit wil hij ook in het bijzonder de bestudering van de islam toevertrouwen, zodat de mogelijkheid van een opleiding tot imam hier gerealiseerd zou kunnen worden. Ook een aantal kleinere kerken, die nu een verband met de Amsterdamse faculteit onderhouden, zouden in de toekomst met de Leidse faculteit een contract kunnen sluiten, hoe-

wel de minister dit uiteraard aan de betrokken kerkgenootschappen zelf overlaat. Voorts reageert de minister nog op de overige aanbevelingen. Hij tornt niet aan de aanbeveling de klassieke talen als eis voor theologiebeoefening te handhaven en somt de mogelijkheden op om de deficiëntie bij de aankomende studenten te ondervangen.

Het belangrijkste voorstel van de minister schuilt wellicht in de financiering van de theologiebeoefening in Nederland. De minister beoogt, naar hij schrijft, geen bezuiniging. Momenteel zijn, naar hij schrijft, f 44.000.000 beschikbaar voor ongeveer 3000 studenten. Dit komt neer op ongeveer f 15.000 per student. In plaats van een eerder voorgesteld bekostigingsstelsel wil de minister de instellingen niet langer een basisbekostiging toekennen, maar zal de subsidie volledig door het aantal studenten bepaald worden. Gezien het geringe aantal studenten in Groningen, Nijmegen en Leiden zou dit betekenen, dat de theologiebeoefening daar alleen op niveau gehandhaafd kan blijven, wanneer de universiteiten deze faculteiten uit andere middelen financieren willen, zoals op verscheidene universiteiten inmiddels – vermoedelijk tot ergernis van die faculteiten die tot ingrijpende bezuinigingen verplicht werden – in feite al gebeurt.

De aanbevelingen van de minister komen dus in hoofdzaak wel overeen met de aanbevelingen die de Verkenningcommissie had gedaan, zij het dan met enkele correcties op grond van de mogelijkheden en van de adviezen die door de adviesorganen en met name de kerken waren verstrekt.

Commentaar

Met enkele persoonlijke notities wil ik tenslotte op de gecompliceerde problematiek reageren.

1. Herstructurering van het wetenschappelijke theologische onderwijs lijkt mij van het grootste belang. Hierbij doen zich twee

grote gevaren voor. Doordat de Verkenningcommissie, zoals algemeen geconstateerd werd, een eenzijdige maatstaf heeft aangelegd, waarnaar de theologie beoordeeld is, lopen wij het gevaar dat de herstructurering de verscheidenheid aan

Groot probleem voor de theologie is de geringe belangstelling van studenten.

theologisch onderwijs schade toebrengt. Eén van de grote problemen in de huidige theologiebeoefening is, dat er nog maar zo weinig belangstelling voor bestaat. Er zijn te weinig studenten. Dus is er onvoldoende kader om de wetenschappelijke beoefening op peil te houden. De theologiebeoefening zal dan ook niet alleen wetenschappelijk van hoog niveau maar ook onmiskenbaar relevant en inspirerend voor de Nederlandse samenleving moeten zijn. Het is de vraag, of het theologische onderwijs in Nederland er zoveel aantrekkelijker of relevanter door wordt, wanneer alle docenten zich bovenal gaan inspannen om de resultaten van hun onderzoek in buitenlandse tijdschriften gepubliceerd te krijgen. De herstructurering mag niet tot een uniforme theologiebeoefening leiden.

Een tweede gevaar lijkt mij, nu met name de kerken (synodes en bisschoppen) de sleutels tot verandering in handen gekregen hebben, dat de theologiebeoefening eerder restauratieve dan grensverleggende trekken zal vertonen. Ruimte voor experimenten lijkt er amper meer te zijn. Ook deze tendens zal de theologi-

sche wetenschap er voor jonge mensen niet aantrekkelijker op maken. Gestreefd zal dus moeten worden naar een werkelijk creatieve, inspirerende, tot experimenten uitlokkende en wetenschappelijk verantwoorde theologiebeoefening.

2. Wat de theologie betreft, komt de kwaliteit van wetenschappelijk onderzoek niet alleen in strikt wetenschappelijke publicaties tot uiting, hoe belangrijk deze overigens ook geacht moeten worden. In de theologie gaat het om zingevingsvragen, om levensbeschouwing en toekomstverwachting, om het godsbeeld dat mensen in staat stelt hun leven vorm en inhoud te geven. Theologie kan alleen maar op niveau in een voortdurende wisselwerking met de samenleving (en de kerk) beoefend worden. Daarom is het in de theologie nog vaak gebruikelijk, dat mensen pas voor een benoeming als docent in aanmerking kunnen komen, als zij een aantal jaren in de praktijk van het kerkelijk leven gefunctioneerd hebben. Dit mag dan tot gevolg hebben, dat zij pas in een later stadium op publikaties in buitenlandse tijdschriften georiënteerd raken, de praktische ervaring wordt die prijs waard geacht.

Bovendien, een docent die zijn of haar onderzoek zo verricht, dat de resultaten ook voor breder kring toegankelijk zijn, zou hiervoor niet door een negatieve beoordeling afgestraft dienen te worden. Het is geen schande een inspirerende docent te zijn, die studenten door de kwaliteit van zijn of haar onderwijs weet te bezielen. Het is inderdaad onjuist, dat de Verkenning-commissie het aantal dissertaties van een instituut niet bij de uiteindelijke beslissing meegeteld heeft.

3. Inderdaad zou het van belang zijn, wanneer van overheidszijde niet alleen vertaling van Nederlandse literatuur maar ook van Nederlandse publicaties op terreinen als theologie, filosofie en geschiedenis gestimuleerd zou worden. Voor zowel docen-

ten als studenten zijn contacten ook buiten Nederland inderdaad van het grootste belang.

4. Het aantal studenten in de theologie daalt. Dit was één van de redenen om tot herstructurering over te gaan. De oorzaak ligt voor een groot deel maar niet alleen in de secularisatie. Opmerkelijk veel mensen blijken in godsdienst (en cursussen op dit terrein) geïnteresseerd te zijn. De lange duur van een theologische studie schrikt echter af, zeker als aankomende studenten nog niet weten, of zij na de studie een kerkelijke loopbaan ambiëren. Vaak ontdekken mensen pas op latere leeftijd, dus als zij al een andere opleiding achter de rug hebben, dat hun hart toch naar een functie in het kerkelijk leven uitgaat. Door de studieduurverkorting en de beperking in de studiefinanciering is het echter vrijwel onmogelijk geworden, om theologie als tweede studierichting te gaan volgen. Het valt wellicht te overwegen, of hierbij voor theologie geen uitzondering op de regel gemaakt zou kunnen worden.

5. Bij de herstructurering moet mijns inziens naar verscheidenheid gestreefd worden. De theologische opleidingen moeten geen replica's van elkaar zijn. Elke opleiding zou een eigen gezicht moeten krijgen. Niet ieder die een aantal jaren aan een *'department of religion'* het verschijnsel godsdienst wenst te bestuderen, hoeft de klassieke talen Latijn, Grieks en Hebreeuws te kennen. Wie met name de islam bestuderen wil, heeft meer aan het Arabisch. Voor aanstaande predikanten is kennis van het Grieks en het Hebreeuws onontbeerlijk, van het Latijn echter in veel mindere mate. Bovendien zullen zij een grondige scholing in de Praktische Theologie moeten hebben, wat voor andere theologiestudenten veel minder noodzakelijk is. Hoe kan nu aan die verscheidenheid vorm gegeven worden?

Het onderscheid tussen een meer kerkelijke en een meer algemene opleiding

zou vergroot kunnen worden. De Hervormde Kerk zou bij voorbeeld in Utrecht (in nauwe samenwerking met de rijksuniversiteit aldaar) een eigen theologische universiteit kunnen oprichten. Dan zou het voor de Gereformeerde Kerken veel aantrekkelijker worden hun opleiding van Kampen eveneens naar Utrecht te verplaatsen. De beide opleidingen zouden zo de mogelijkheid verkrijgen een sterke kerkelijke Samen-op-Weg-opleiding te realiseren. Ook de kleinere kerkgenootschappen zouden zich hierbij kunnen aansluiten. De al bestaande samenwerking met de katholieke universiteit te Utrecht zou versterkt kunnen worden. Zo zou er in het centrum van ons land een uitermate vitale beoefening van kerkelijke theologie kunnen ontstaan, die de oecumenische samenwerking van de kerken krachtig stimuleren kan, waar de wisselwerking tussen theologie en kerk op verschillende manieren beproefd kan worden.

De andere faculteiten in ons land (Leiden, Groningen, Amsterdam, Nijmegen) hoeven deze gerichtheid op de kerken dan in veel mindere mate te kennen. In een vier- tot zesjarig doctorale studie zouden studenten hier het verschijnsel godsdienst in de breedste zin bestuderen kunnen. Uiteraard moet het voor hen mogelijk blijven, als zij na verloop van tijd toch tot de ontdekking komen dat zij een kerkelijke functie ambiëren, de kerkelijke opleiding van Utrecht binnen te stromen.

Natuurlijk kunnen ook andere modellen uitgedacht worden. Het voorbeeld is alleen bedoeld, om duidelijk te maken dat wij een kans op werkelijke vernieuwing van de theologie missen, als wij enkel volgens het meetstokje van de Verkenningcommissie de opleidingen herstructureren.

6. De uitwerking van bovenstaande suggestie vergt een nieuwe bezinning over de *duplex ordo*, zoals deze aan de meeste faculteiten functioneert. Mijns inziens wordt het voortbestaan hiervan te vanzelfsprekend aangenomen. Herstructurering van

het theologisch onderwijs zou ons eindelijk van die *duplex ordo* kunnen bevrijden. De Hervormde Kerk (en de kleinere kerkgenootschappen die met theologische faculteiten een overeenkomst gesloten hebben) heeft niet minder belang bij de wijze waarop bijbelwetenschap en kerkgeschiedenis beoefend worden dan bij het onderricht in dogmatiek en kerkrecht. Waarom mag zij wel invloed uitoefenen op de docenten die de laatste en niet op hen die de eerste vakken verzorgen? Aan de andere kant hebben niet alleen de kerken maar heeft ook de samenleving in het algemeen (dus de overheid) belang bij een wetenschappelijke bestudering van het verschijnsel 'godsdienst'. Het komt de verscheidenheid aan theologisch onderwijs niet ten goede, als deze twee aspecten samengevoegd worden, zoals momenteel in de *duplex ordo*-structuur gebeurt. Noch de kerk noch de overheid zou deze situatie moeten willen accepteren.

Hoewel absurd de structuur feitelijk is, wordt duidelijk als de minister voorstelt de bestudering van de islam met name in Leiden te doen plaatsvinden, met de toevoeging dat op deze wijze dan ook de opleiding tot imam georganiseerd zou kunnen worden. Het moet voor de moslims in ons land toch onacceptabel zijn, dat studenten eerst volgens het typisch Westerse model een jarenlange studie in de theologie dienen te volgen, om dan binnen één of twee jaar hun opleiding tot imam te kunnen voltooien. Dit einddoel dient immers de hele theologische studie te bepalen. In feite geldt dit in dezelfde mate voor de opleiding tot priester of predikant. Het is dan ook geen wonder, dat noch de Gereformeerde Kerken noch de Rooms-Katholieke Kerk de *duplex ordo* heeft willen overnemen. Een atheïst zal bij de bestudering van de religie andere aspecten en andere thema's, bovendien ook op andere wijze, aan de orde stellen dan iemand voor wie het christelijke geloof ook persoonlijk van levensbelang is, zonder dat men kan stellen dat de één wel en de ander niet op we-

tenschappelijk verantwoorde wijze onderzoek verricht. Een moslim zal de islam op andere wijze bestuderen dan een christen. De eindtermen van een studie bepalen bovendien in hoge mate de inhoud ervan. Dat ook in de kring van het Humanistisch Verbond de behoefte aan een eigen universiteit opgekomen is en dus ook hier de *duplex ordo* onaanvaardbaar gevonden werd, maakt het falen van deze structuur al voldoende duidelijk.

Men zou zich dus kunnen voorstellen, dat er van overheidswege op één of twee universiteiten een '*department of religion*' komt, al of niet in het kader van een aparte theologische faculteit; dat in samenwerking met universiteitsbesturen enkele kerkelijke theologische faculteiten opgericht worden – bij voorbeeld zo'n Samen-op-Weg-faculteit in Utrecht – en dat ook de moslimgemeenschap over een eigen faculteit of universiteit beschikken kan.

Verwerping van de *duplex ordo* maakt de verschillende verantwoordelijkheden van kerk en overheid veel helderder en garandeert bovendien dat 'godsdienst' inderdaad op verschillende manieren bestudeerd wordt. Om te voorkomen, dat studenten al te eenzijdig gevormd worden, zou men als algemene regel kunnen stellen dat iedere student verplicht wordt minstens één jaar op een faculteit van een andere signatuur dan waarvoor hij of zij gekozen had te studeren.

De versterking van de invloed die de kerken (en met name de Hervormde Kerk) hierdoor op een aantal theologische opleidingen verkrijgen, hoeft geen afbreuk aan de academische vrijheid te doen. De invloedssfeer van de neutrale staat garandeert geen grotere vrijheid dan van de kerken. De kerken zouden wel eens meer dan de staat belang bij een theologische avant-garde kunnen hebben, zoals in La-

tijns Amerika inmiddels al verscheidene malen gebleken is.

7. Met opzet heb ik bij deze bezinning mijn persoonlijke belangen en voorkeuren buiten beschouwing gelaten. Ik wilde geen *oratio pro domo* houden. Als aanvulling van het rapport van de Verkenningcommissie wil ik toch met een persoonlijke ervaring besluiten. De theologiebeoefening in Kampen voldoet niet aan de eis van het bredere universitaire milieu. Dit gemis wordt hier ook onderkend. Vandaar de geweldige investering van de laatste tien jaar in de bibliotheek, zodat wetenschappelijk onderzoek op internationaal niveau veel beter dan in het verleden mogelijk is geworden. Vandaar ook de intensieve contacten met theologische opleidingen elders in de wereld.

De medaille heeft ook een andere zijde. In een kleine stad als Kampen (gelukkig centraal gelegen!) is een wederzijdse beïnvloeding tussen studenten onderling en studenten en docenten mogelijk, die elders niet gemakkelijk te realiseren is. Die beïnvloeding is des te belangrijker vanwege het grote aantal buitenlandse studenten aan onze universiteit. Voor verplaatsing van de opleiding naar één van de grote steden moet dus een hoge prijs betaald worden. Toch zou dit naar mijn overtuiging moeten gebeuren, mits bij de algemene herstructurering inderdaad naar creatieve en inspirerende oplossingen gezocht wordt. De theologiebeoefening in Nederland en het kerkelijk leven in de breedste zin van het woord verdienen meer dan de aanbevelingen die op basis van de meting door de Verkenningcommissie gedaan zijn.

Drs. J. Grin en dr. J.G. Siccama

Veiligheid in de jaren negentig

De discussie over vrede en veiligheid moet meer inhouden dan alleen cijfers achter de komma. Bijvoorbeeld door een overleg tussen Oost en West te beginnen over de wederzijdse militaire opstellingen. Ook is het tijd voor een fundamentele discussie over de dienstplicht.

De discussie over veiligheidsvraagstukken tijdens de onderhandelingen over het regeerakkoord van de nieuwe CDA-PvdA coalitie schijnt zich te hebben toegespitst op de ontwikkeling van de defensie-uitgaven. Omdat deze geldelijke maatstaf (na het tijdelijk verdwijnen van nucleaire stationeringsbeslissingen) als toetssteen voor trouw aan het NAVO-bondgenootschap is gaan functioneren hield het CDA de poot stijf. De militaire bestedingen zullen de eerste twee jaar nog met 0,6% stijgen, voor de laatste twee jaren van de kabinetsperiode is bevrozing voorzien. Ook voor de PvdA hadden de defensie-uitgaven een symboolfunctie: om te laten zien dat men toch nog wel 'links' is en alles op de kaart van ontspanning tussen Oost en West heeft gezet móesten ze omlaag. Ofschon de uitkomst inderdaad kan worden geïnterpreteerd als een overwinning van het CDA, mag niet uit het oog worden verloren dat zich hier in de meest letterlijke zin een gevecht om cijfers achter de komma

heeft afgespeeld. Het enkele feit dat doorgaans wordt aangenomen dat voor het in stand houden van de huidige defensie-inspanning een reële uitgavenstijging met jaarlijks 1 à 2 procent nodig is toont aan dat men zich tijdens de kabinetsformatie met 'peanuts' heeft bezig gehouden. Ook bij de in het regeerakkoord vastgelegde afspraken moeten immers taken worden afgestoten.

Dit is één reden om zo snel mogelijk te beginnen met een meer fundamentele herbezinning over de inrichting van onze landsverdediging, waartoe wij in deze bijdrage een aanzet willen geven. Een tweede is dat de gevaarbronnen die onze veiligheid bedreigen ongetwijfeld drastisch veranderen. De Verenigde Staten kunnen de lasten van het onbetwiste leiderschap in de wereld en in de alliantie niet langer dragen en hebben eenzijdig reeds aangekondigd drastisch in hun defensiebegroting te gaan snoeien. Hierdoor brokkelt de eenheid in het Westen af zonder dat een volwaardig Westeuropees veiligheidsalter-

---

Drs. John Grin (1961) doet onderzoek naar conventionele verdediging en wapenbeheersing aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

Dr. J.G. Siccama (1944) is wetenschappelijk onderzoeker aan het Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen 'Clingendael' te 's-Gravenhage. Onderwerpen: wapenbeheersing en ontwikkelingen in het vredesonderzoek. Hij is lid van de Partij van de Arbeid.

natief voorhanden is of zelfs maar als wenselijk wordt ervaren. De erosie van het Oostelijk blok verloopt nog aanzienlijk sneller en grijpt ook dieper in. Dit heeft tot gevolg dat het uiterst hachelijk is *überhaupt* nog over militaire vraagstukken te schrijven: het voortbestaan van beide bondgenootschappen in hun oude vorm is onwaarschijnlijk en de aard van de dreiging verandert van militair naar politiek en van extern naar intern. Michael Gorbatsjow tracht door middel van adembenemende experimenten zijn Sowjet Unie de adem-pauze te verschaffen die het land nodig heeft om er economisch bovenop te komen. Tegenover hooggespannen politieke verwachtingen staan voorshands helaas echter tegenvallende economische resultaten: in het verleden dikwijls een voedingsbodem voor revolutie. De combinatie met afscheidingstendensen in de randgebieden van het Sowjet-rijk, waaruit blijkt dat de veroveringszucht van de tsaren het land nu gaat opbreken, levert een nog explosiever mengsel op. Tegenover het buitenland ontdoet de Sowjet Unie zich van haar verantwoordelijkheden. Daardoor raakt het land zijn vijanden kwijt en worden de kosten van buitenlandse bemoeienis verlaagd. Anderzijds roept de Russische onverschilligheid tegenover met name Oost Europa het gevaar op dat dit gebied volledig wordt gedestabiliseerd. In die zin gedraagt Gorbatsjow zich zelfs bijna onverantwoordelijk. Het gevaar verplaatst zich dus van een Oost-West confrontatie waarin over en weer met raketten wordt bedreigd naar escalatie ten gevolge van de ontbinding van wat tot voor kort het Oostelijk blok heette. Dit versterkt de noodzaak tot wapenbeheersing; militaire factoren mogen de politieke spanning niet opvoeren, maar moeten ertoe bijdragen dat crises kunnen worden beheerst.

Wapenbeperking is de meest directe manier waarop het Westen volgens de Sowjet Unie en de Oosteuropese landen hun ontwikkeling in de richting van democratie en economische modernisering kan

steunen. Hoewel er, bijvoorbeeld op het gebied van verificatie, nog heel wat voetangels en klemmen uit de weg moeten worden geruimd, valt te verwachten dat het Warschau Pact volgend jaar instemt met het opgeven van zijn overwicht aan conventionele bewapening in een CFE-akkoord. Zo'n eerste resultaat van de onderhandelingen in Wenen hoeft het principe van voorwaartse verdediging in de NAVO-strategie van *flexibility in response* misschien nog niet aan te tasten. Zowel in het Warschau Pact als in de NAVO klinken echter stemmen op om in volgende jaren tot reducties van 25 à 50% te komen. Het lijkt geen twijfel dat bij verminderingen in deze orde van grootte ingrijpende aanpassingen van strategie en militaire opstelling nodig zijn. Dit is de derde reden voor herbezinning.

Het wordt steeds duidelijker dat de NAVO-strategie in twee richtingen dient te worden herzien: conventioneel in de richting van een defensieve opstelling (*defensive/nonoffensive/nonprovocative defence*), nucleair in de richting van minimale afschrikkingsmachten (minimum *deterrents*). Omdat belangrijke beslissingen over vervanging van kernwapens in Europa hoe dan ook tot 1992 zijn uitgesteld en conventionele stabiliteit (in het bijzonder bij de CFE-onderhandelingen te Wenen) terecht prioriteit krijgt zal ook in onze bijdrage de meeste aandacht uitgaan naar de keuzen die op het terrein van de klassieke bewapening moeten worden gemaakt.

Enkele opmerkingen over de nucleaire dimensie kunnen echter niet gemist worden. Juist nu het Europese veiligheidsstelsel in collectieve richting wordt gereformeerd is het namelijk wenselijk de betrokkenheid van de Verenigde Staten bij ons werelddeel te behouden. Samen met de Sowjet Unie blijft voor de Verenigde Staten de rol weggelegd om mee te helpen de politieke veranderingen in Oost en Midden Europa in vreedzame banen te leiden. Duidelijk is echter dat de Amerikaanse land-

macht over een vorm van nucleaire bescherming beneden het niveau van de strategische kernwapens wil blijven beschikken om haar aanwezigheid in Europa te continueren (*no nukes, no troops*). Nederland zou dit Amerikaanse verlangen

---

Nederland moet erkennen dat de Amerikanen hun troepen met kernwapens willen beschermen.

---

moeten honoreren, zij het dat de nucleaire bescherming bij voorkeur niet door middel van nucleaire gevechtswapens voor de korte afstand wordt verkregen, maar door inzetmiddelen met een langer bereik. Te denken is hier aan verticaal opstijgende vliegtuigen, die betrekkelijk onkwetsbaar zijn.¹ Met andere woorden: de nieuw aangetreden regering zou de traditionele afwijzing voor nucleaire artillerie moeten handhaven, maar daarnaast bereid moeten zijn bij de vliegtuigcomponent een 'plus' te plaatsen. De (West)duitsers zijn de eerst aangewezenen om te oordelen over de opvolging van de Lance.

Offensief of defensief?

De conventionele NAVO-verdediging van Centraal Europa is geconcentreerd in de Bondsrepubliek. Het grensgebied tussen de BRD en de DDR/Tsjechoslowakije wordt afgedekt door acht legerkorpsen. Van Noord naar Zuid zijn dit de legerkorpsen van Nederland, BRD, Engeland, België, BRD, VS (2x) en de BRD, hetgeen het totaal het aanzien van een gelaagde taart geeft. Elk van deze korpsen zal als gevolg

van de eerste CFE-ronde een deel van zijn sterkte moeten inleveren.² Voor Nederland zal het gaan om een vermindering van circa 10%. Het zal er hooguit op neerkomen dat één van de tien Nederlandse brigades³ wordt ontmanteld. Amerikaanse en Duitse legerkorpsen bestaan uit vier divisies van elk drie brigades. Na de eerste CFE-ronde zullen van elk van die korpsen misschien wel drie à vier van de twaalf brigades worden opgeheven.

Zulke forse verminderingen zullen aanpassingen in de aard van de militaire opstelling van de NAVO met zich meebrengen. De reden is, dat troepenverminderingen zoals die zijn voorzien tot gevolg zullen hebben dat de overblijvende eenheden elk een groter oppervlak moeten verdedigen. In militair jargon: de *force-to-space* ratio's worden lager. De taart wordt te luchtig, ofwel er vallen gaten in de verdediging. Weliswaar moet ook het Warschau Pact zijn troepensterkte aanzienlijk verminderen: er zullen immers gelijke niveau's voor NAVO en Warschau Pact worden overeengekomen. Bovendien zullen de af te spreken verminderingen vooral de meer offensieve wapensystemen betreffen. Niettemin blijft het volgens militaire deskundigen voor het Warschau Pact mogelijk troepen te concentreren op enkele aanvalsassen. Dankzij de lagere *force-to-space* ratio's aan NAVO-zijde zou dan een snelle doorbraak kunnen worden geforceerd. Aanpassingen van de conventionele opstelling zijn derhalve nodig. Daarbij kunnen ruwweg twee opties worden onderscheiden: een meer offensieve en een meer defensieve opstelling. De verschillen tussen beide opties kunnen het best worden besproken aan de hand van drie sleutelementen van conventionele militaire opstellingen:

1. Vgl. ook Rob de Wijk, *Flexibility in Response?* (1989) 219-220.
2. Men rekent op circa 20% voor de NAVO als geheel. De Verenigde Staten zullen hiervan het grootste deel voor hun rekening nemen. Kleinere landen zullen minder profiteren.
3. Een brigade telt in vredetijd circa 4000 man.

- 1 De verhouding tussen actieve en reactieve eenheden, dat wil zeggen tussen eenheden die territorium kunnen her- of overnemen en eenheden die vooral geschikt zijn om een stuk grondgebied te verdedigen;
- 2 de structuur van wat militairen noemen 'gevechtssteun', ofwel de infrastructuur van de strijdkrachten;
- 3 de mate waarin aanvallen met 'vuurkracht' (vliegtuigbommen en raketten) op het grondgebied van de tegenstander kunnen worden uitgevoerd.

ad 1 Actief versus reactief

Ruwweg kan men twee typen militaire eenheden onderscheiden. Actieve eenheden zijn geschikt om terrein te bezetten. Ze hebben een hoge graad van beweeglijkheid, en omvatten relatief veel offensieve wapensystemen zoals tanks, pantservoertuigen en artillerie. Reactieve eenheden zijn geschikt voor het verdedigen van terrein. Ze opereren betrekkelijk statisch.

De huidige opstelling van de NAVO-leders in de 'gelaagde taart' bestaat voor een groot deel uit actieve eenheden. Dat maakt in principe een zeer beweeglijk optreden mogelijk. Sinds het begin van de jaren tachtig is in de gevechtshandleidingen en bij oefeningen zulk beweeglijk optreden sterker benadrukt. Deze verschuivingen in de richting van meer beweeglijk optreden zijn begonnen in de VS onder de vigeur van het zogeheten AirLand Battle concept.⁴ Al spoedig zijn deze militaire plannen overgenomen door de Europese bondgenoten.⁵

Een tweede belangrijke tendens van de afgelopen jaren is het streven naar het samenballen van een groot aantal actieve eenheden tot een groter geheel. De bedoeling is dat op die manier 'operationele reserves' worden gevormd, die in de tegenaanval kunnen gaan zodra meer naar voren gelegen eenheden de tegenstander hebben vertraagd en verzwakt.

Verwezenlijking van deze plannen in de NAVO bleek op moeilijkheden te stuiten: te

grote operationele reserves bleken al gauw de voorste lijn te veel uit te dunnen. Dit probleem leidde onder meer tot voorstellen om door een scherpere taakverdeling tussen de bondgenoten de benodigde middelen beschikbaar te maken.⁶

De eerste – meer offensieve – optie voor de conventionele opstelling na reducties ten gevolge van wapenbeheersing bepleit krachtige voortzetting van deze tendensen in de richting van meer grootschalige beweeglijkheid. De onderliggende redenering is dat er door de lagere *force-to-space* ratio's gaten vallen in de NAVO-verdediging. Beweeglijke eenheden kunnen die gaten snel dichtmaken, of in elk geval een doorbraak keren. Daarom moeten na een akkoord de overblijvende troepen zodanig worden gestructureerd dat er een groot aantal actieve eenheden overblijft.

De tweede – meer defensieve – school van denken bepleit dat het aantal reactieve eenheden verhoudingsgewijs groter wordt. Deze eenheden moeten over een groter gebied verspreid een zone van enkele tientallen kilometers langs de grens zoveel mogelijk afdekken. Ondersteund door mijnenvelden en andere obstakels dienen deze eenheden de tegenstander te verzwakken en te vertragen. Daarnaast blijven er nog actieve eenheden bestaan, die de tegenstander actief kunnen aanvallen, en eventueel verloren terrein kunnen herwinnen. Sommige aanhangers van deze school sluiten expliciet aan bij bekende militaire denkers als Lidell Hart en Simpkin, die een nauwe wisselwerking tussen actieve en reactieve eenheden van groot belang achten.

4. John L. Romjue, *From Active Defense to AirLand Battle: The Development of Army Doctrine 1973-1982*, US Army Training and Doctrine Command, Fort Monroe, Virginia 1984; Rob de Wijk, op cit.; Jan Geert Siccama, *Roepnaam AirLand Battle*, Instituut Clingendael, Den Haag 1984.

5. Een kort overzicht van overeenkomsten en verschillen geeft John Grin, 'Command and control: force multiplier or Achilles' heel?', *Defense Analysis*, vol 5 (1989), no. 1, 61-67.

6. P.M.E. Volten, *Voor hetzelfde geld meer defensie*, Instituut Clingendael, Den Haag 1987.

Het lijkt er op dat de Sowjet-strijdkrachten in de DDR na de eenzijdige verminderingen, die daar zijn doorgevoerd, langs deze lijnen worden geherstructureerd. De overblijvende troepen zijn aldus minder offensief geworden.

ad 2. Gevechtssteun

Onder gevechtssteun worden al die activiteiten en voorzieningen verstaan, die het eigenlijke gevecht mogelijk maken. Men kan daarbij denken aan logistiek (tijdige bevoorrading met munitie, brandstof, enzovoort), aan medische verzorging, aan geniesteun (bruggen slaan, mijnen vegen, mijnenvelden leggen), en aan de verbindingen waarover troepen met elkaar kunnen communiceren.

Voor de eerste, meer offensieve, optie is een mobiel georganiseerde logistiek van groot belang. In een boeiende studie⁷ laat de befaamde militaire historicus Martin van Creveld zien dat logistiek thans een grotere beperking vormt voor beweeglijk optreden dan de wapensystemen zelf. Tanks kunnen immers niet – anders dan mensen en paarden – leven van de producten van het veld die men onderweg tegenkomt. En moderne wapensystemen verbruiken zeer ingewikkelde typen munitie, die zorgvuldige en gespecialiseerde manieren van transport en behandeling vragen. Een frappant voorbeeld is het onlangs door Nederland aangeschafte MLRS-systeem, een zeer beweeglijke raketwerper. Om de negen vuurmonden van een batterij te bedienen zijn slechts 27 man nodig. Een batterij telt echter in totaal 300 man, die met name nodig zijn voor de complexe logistieke organisatie. Het gevolg van dergelijke ontwikkelingen is dat de verhouding tussen gevechtspersoneel en ondersteunend personeel de afgelopen decennia drastisch is afgenomen, terwijl het aantal stafofficieren juist is toegenomen. Op een legergroefhoofdkwartier werken tegenwoordig 2500 mensen, terwijl Napoleon voldoende had aan enkele staf-officieren en secretarissen. Met andere

woorden, het leger is verregaand gebuereaucratiseerd.

In de tweede, meer defensieve, optie is geen sprake van grootschalig beweeglijk optreden. Grote 'logistieke staarten' zijn daarom niet nodig. Nog sterker, ze zijn niet gewenst omdat het achterwege laten van dergelijke voorzieningen juist aan de tegenstander duidelijk kan maken dat men niet in staat is massale troepenbewegingen uit te voeren. Dit kan bijvoorbeeld worden gerealiseerd door middelen voor transport over grote afstanden (zware vrachtwagens, enzovoort) achterwege te laten. In plaats daarvan kan een groot aantal plaatselijke depots worden ingericht, zodat transport over grote afstanden niet nodig is. Daarmee wordt de logistieke organisatie aan het eigen grondgebied gebonden, en zijn grensoverschrijdende operaties moeilijk uit te voeren. Een mogelijk probleem hierbij is overigens wel dat vrij veel depots moeten worden gebouwd. Dat is kostbaar en kan op maatschappelijke weerstand stuiten. Beide problemen kunnen worden verminderd door gebruik te maken van civiele voorzieningen en van geautomatiseerde bewaking. Overigens wordt in deze optie bespaard op aanschaffings- en exploitatiekosten van grote 'wagenparken', die nodig zijn voor een mobiele logistiek.

Ook genietroepen zouden kunnen worden gespecialiseerd in optreden op eigen grondgebied. Uitrusting en opleiding zouden dan meer moeten worden gericht op het leggen van mijnenvelden (een belangrijke taak bij defensief optreden) dan op het vegen van mijnen (nodig voor grensoverschrijdende offensieve operaties). Een ander voorbeeld betreft brugslagmaterieel. Men kan afzien van meer van zulke uitrusting dan nodig is om op eigen grondgebied noodvoorzieningen te treffen. Overigens zijn maatregelen op dit laatste ter-

7. Martin van Creveld, *Supplying War - Logistics from Wallenstein to Patton*, Cambridge University Press, London etc. 1977.

rein thans al gespreksonderwerp aan de onderhandelingstafel in Wenen.⁸

Ook de verbindingen van de landstrijdkrachten kunnen aan het eigen grondgebied worden gebonden. Ontwikkelingen in de glasvezeltechnologie maken het mogelijk om over te schakelen van de huidige mobiele radioverbindingen op een ingegraven systeem van kabels met dezelfde of verbeterde flexibiliteit. Als het juist is dat – in de woorden van de bekende strateeg Liddell Hart – het 'niet zozeer de tank als wel de radio was die de *Blitzkrieg* mogelijk maakte', dan kan afschaffing van radiotechnologie en invoering van glasvezelkabels zo'n offensieve vorm van oorlog wellicht onmogelijk maken.

ad 3. Vuurkracht in de diepte

Een laatste categorie keuzen betreft de vraag of men wel of niet de nadruk wil leggen op aanvallen door vliegtuigen en raketten ('vuurkracht') op doelwitten die zich op een diepte van 50 km of verder op Oost-europees grondgebied bevinden. In de meer offensieve optie wordt dit noodzakelijk geacht. Op deze wijze kunnen troepenconcentraties die beogen een doorbraak te forceren, worden bestookt nog voor ze het front hebben bereikt. Aldus ontstaat tijd voor de eigen strijdkrachten om 'gaten' in de verdediging te dichten en operationele reserves in stelling te brengen.

In een meer defensieve optie worden troepenconcentraties verzwakt en vertraagd door een gebiedsbedekkend netwerk van reactieve eenheden. Actieve eenheden zijn slechts in beperkte mate in staat verloren gegaan terrein terug te overen. Eventueel kan de opmars van de aanvallen verder worden vertraagd door deze op beperkte diepte op vijandelijk terrein (30-40 km) onder schot te nemen.

Het is goed mogelijk om een zichtbaar 'hard' verschil tussen deze opties aan te geven. Voor aanvallen op dieptes groter dan 50 km zijn vliegtuigen met een groot doordringend vermogen, of raketten met een lange dracht nodig. Men kan van een

aanschaf van zulke raketten en vliegtuigen afzien, evenals van die van de bijbehorende doelopspringsmiddelen, bemanningen, munitie en andere gevechtssteun.

Politieke keuzen

Uit bovenstaande is duidelijk dat er uiteenlopende militaire opties denkbaar zijn. In de meer offensieve optie wordt gekozen voor een sterke nadruk op aanvallen met vuurkracht, voor verhoudingsgewijs veel actieve eenheden en voor gevechtssteun die grensoverschrijdende operaties met zulke eenheden mogelijk maakt. De meer defensieve opstelling houdt in dat het aantal reactieve eenheden relatief toeneemt, dat wordt afgezien van middelen voor aanvallen tot diep op vijandelijk grondgebied en dat gevechtssteun aan het eigen grondgebied wordt gebonden.

De politieke implicaties van beide opties verschillen aanzienlijk. In de eerste plaats zijn de kosten van een meer offensieve opstelling hoog. Met name de vuurkracht- en doelopspringsmiddelen voor aanvallen in de diepte zijn uiterst kostbaar. Ook gaat het handhaven van zo'n vermogen gepaard met kostenstijgingen van 5-10% per jaar.⁹ Doordat een meer defensieve opstelling geen beroep doet op zulke geavanceerde systemen, maakt die op termijn aanzienlijk lagere defensie-uitgaven mogelijk.

Ten tweede kan een keuze door de NAVO-landen voor een meer offensieve opstelling er toe leiden dat de positie van de 'haviken' in het Warschau Pact wordt versterkt. Dat zou de huidige bereidheid van het Warschau Pact om via eenzijdige stappen en via wapenbeheersingsbesprekingen te komen tot een meer defensieve opstelling en tot aanzienlijke troepenvermindering, verminderen.

8. Westerse militaire deskundigen merken voorstellen van het WP over deze kwestie aan als een belangrijke bijdrage aan het meer defensief structureren van de militaire opstelling.
9. Hartmut Bebermeier, 'Die Sicherheit und ihre Kosten', in: Studiengruppe Alternative Sicherheitspolitik (Hrsg.), *Vertrauensbildende Verteidigung - Reform deutscher Sicherheitspolitik*, Bleicher Verlag, Gerlingen 1989.

Er pleit dus veel voor de meer defensieve optie. Een dergelijke keuze vereist dat het primaat van de politiek over het militaire denken wordt versterkt. Op dit moment pleiten invloedrijke militairen, zoals de op-

---

Als de NAVO zich meer offensief opstelt kan dat de positie van de haviken in het Warschau Pact versterken.

---

perbevelhebber van de NAVO-strijdkrachten in Europa¹⁰ en de opperbevelhebber van de luchtmacht¹¹ voor de meer offensieve optie. Het is noodzakelijk zulke uitspraken politiek aan de orde te stellen. Daartoe moet in de politiek de aandacht worden verlegd van – in dit tijdsgewricht hooguit symbolische – zaken als de hoogte van de defensie-uitgaven naar ingewikkelder kwesties als de aard van de militaire opstelling.

Een manier om dergelijke onderwerpen op de politieke agenda te plaatsen is het starten van overleg tussen Oost en West, zowel op politiek niveau als tussen militairen met als onderwerp wederzijdse militaire opstellingen. Nederland zou de discussie binnen de NAVO vooruit kunnen helpen door hiervoor als gastheer op te treden. Uit dit overleg kunnen ideeën voortspruiten voor verwezenlijking van wederzijds geruimtelijker opstellingen via een combinatie van zelfstandige maatregelen en wapenbeheersingsovereenkomsten. Daarbij lijken met name tot dusverre ongebaande paden een uitweg te bieden. Bijvoorbeeld:

– middelen voor het aanvallen van doel-

witten in de diepte worden weggestreept tegen brugslagmaterieel en mijnenvoerkrachten;

- NAVO en Warschau Pact installeren liaison-teams bij elkaars opslagplaatsen voor uitrusting ten behoeve van gevechtssteun;
- elke partij maakt – in goed overleg – de eigen opstelling minder kwetsbaar voor een verrassingsaanval;
- elke partij bekijkt of nieuwe aanschaffingen de tegenpartij niet te zeer verontrusten en de crisisstabiliteit nadelig beïnvloeden.

Dienstplicht

Ten slotte menen wij dat de tijd is aangebroken voor een fundamentele discussie over afschaffing van de dienstplicht. Reeds nu is het zo dat tal van dienstplichtigen 'beneden hun niveau' werken, dat er teveel dienstplichtigen voor te weinig functies zijn en dat er geen geld is om voldoende te oefenen. De verhalen over leegloop, verveling en drankmisbruik zijn bekend. Bovendien is de last van de dienstplicht ongelijk verdeeld. Op vrouwen drukt de verplichting niet en in feite komt ook maar ongeveer de helft van de jongemannen op. De last drukt dan ook op een minderheid van waarschijnlijk lager opgeleide mannen.

Beide genoemde problemen kunnen worden opgelost door de dienstplicht af te schaffen. Lange tijd is hier tegenin gebracht dat de doorstroom van dienstplichtigen zou verhinderen dat de krijgsmacht teveel buiten de samenleving komt te staan. Inmiddels hebben de strijdkrachten zich echter zodanig aangepast aan de normen in de Nederlandse burgermaatschappij dat dit argument aan geldingskracht heeft ingeboet. De vraag is overi-

10. John Galvin, 'Some thought on conventional arms control', *Survival*, March/April 1989.

11. W.L. Kirk, 'The future air war. A balance between defensive and offensive air operations', *Militaire Spectator*, maart 1989.

gens wel of dit niet juist aan de dienstplicht te danken is.

In de nabije toekomst moet worden beslist of de bij een CFE-akkoord te verwachten inkrimping van het militaire personeel zal plaatsvinden door vermindering van het aantal beroepsmilitairen of door inkrimping van het aantal dienstplichtigen. Daarnaast valt te verwachten dat de Nederlandse krijgsmacht de komende jaren in toenemende mate zal worden ingeschakeld bij vredesmachten van de VN en bij het reguleren van andere zogenaamde *low intensity conflicts* buiten het verdragsgebied van de NAVO. Wellicht bestaat juist hier een spanning tussen enerzijds professionaliteit en anderzijds maatschappelijke inbedding.

Het gaat ons te ver om nu al te eisen dat de dienstplicht wordt afgeschaft. Op zijn minst zou echter de duur van de dienst-

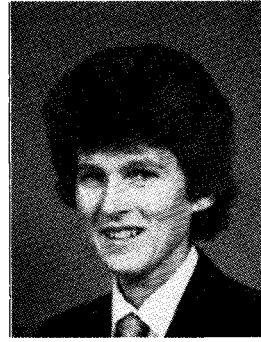
plicht voor sommige functies moeten worden verlengd. Extra beloning van de extra inspanning zou dit aanvaardbaar moeten maken. Voorstellen voor een dergelijke flexibilisering zijn enkele jaren geleden in opdracht van de minister van Defensie uitgewerkt door de Commissie Aanpassing Dienstplicht.¹² Vlak voor zijn vertrek heeft ex-staatssecretaris Jan van Houwelingen deze voorstellen opnieuw voor het voetlicht gebracht. Nu is het tijd ze in uitvoering te nemen.

12. Eindrapport Commissie Aanpassing Dienstplicht, Den Haag 1984.

Drs. M.E. Witte-Rang

Gedragscodes voor het bedrijfsleven: wenselijk en werkbaar?

Het is wat al te optimistisch te verwachten dat het bedrijfsleven uit zichzelf een grote rol zal spelen in de naleving van gedragscodes. Codes moeten daarom voortdurend worden gecontroleerd, bijgesteld en onder de aandacht gebracht.

'We zitten nog steeds op het niveau van de wetten van de jungle. Er zijn geen wereldwijd aanvaarde regels over wat goed en wat verkeerd is voor transnationale ondernemingen, geen besef van wereldwijde verantwoordelijkheid om het hoofd te bieden aan het wereldwijde bereik van ondernemingen'.¹ Aan het woord is Peter Hansen, directeur van het *United Nations Centre on Transnational Corporations*, het Centrum van de Verenigde Naties (VN) dat zich bezighoudt met Transnationale Ondernemingen (TNO's).² Hansen omschrijft de taak van het Centrum als volgt: 'het minimaliseren van de negatieve gevolgen die de activiteiten van TNO's hebben en het maximaliseren van de positieve bijdrage die zij kunnen leveren.' Daartoe verricht het Centrum onderzoek naar het effect van TNO's op de gast- en moederlanden, geeft het – vooral aan ontwikkelingslanden – informatie over bepaalde TNO's en traint het ambtenaren uit ontwikkelingslanden zodat zij sterker staan in de onderhandelingen met buitenlandse bedrijven die activiteiten in hun land willen ondernemen. Sinds 1977

is het UNCTC bezig met het opstellen van een gedragscode die de relaties tussen staten en TNO's moeten regelen.

Gedragscodes

In dit artikel gaat het over gedragscodes. Er zal een overzicht gegeven worden van de belangrijkste codes. Enkele codes worden uitvoerig besproken, en aan de hand van de effecten van deze codes zal een poging worden gedaan in te gaan op de vraag of codes wel zin hebben, én op de vraag of het een goede zaak zou zijn wanneer er codes zouden komen op het gebied van milieubehoud.

Een gedragscode is een geheel van principes en normen, dat door internationale organisaties aangenomen wordt om internationale standaarden voor het ge-

---

Drs. M.E. Witte-Rang (1954) is stafmedewerkster van het Oecumenisch Studie- en Actiecentrum voor Investerings in Utrecht.

1. Tracking Transnationals, artikel van Richard Caplan in *Multinational Monitor*, july/august 1989.
2. We gebruiken bewust het woord Transnationale Ondernemingen (TNO's), om twee redenen; in de eerste plaats is dit het woord dat in VN-verband gebezigd wordt om de bedrijven aan te duiden die in de volksmond 'multinationals' genoemd worden; in de tweede plaats omdat dit woord, beter dan het woord 'multinationals' aangeeft dat het hier bedrijven betreft die niet zozeer vele nationaliteiten hebben, als wel grenzen overschrijden bij hun activiteiten. In die hoedanigheid ligt direct ook besloten de problematiek die de inzet is van dit artikel; de bedrijven overschrijden grenzen van staten, terwijl de wetgeving daar niet toe in staat is.

drag van transnationale ondernemingen vast te stellen en dat beperkingen oplegt aan het gedrag van deze ondernemingen, zo zegt De Kemp³ die studie heeft gemaakt van bestaande codes. Daaraan moet worden toegevoegd dat een dergelijke code niet (juridisch) afdwingbaar is, maar, voegt Adriaansen toe, de code 'legt wel een morele verplichting op die van belang kan zijn door de autoriteit van internationale organisaties en steun van de publieke opinie'.⁴

Codes kennen geen juridische sancties, tenzij de code wordt omgezet in nationale wetgeving. De geschiedenis van de gedragscodes voor TNO's is – begrijpelijk – jong: na de Tweede Wereldoorlog was er sprake van een enorme groei van de activiteiten van de TNO's, en pas na verloop van tijd, aan het eind van de jaren zestig, werden er vragen gesteld over de effecten daarvan. Vond er niet een te grote export van banen plaats? En werden niet zowel arbeiders als overheden onderling tegen elkaar uitgespeeld door bedrijven die veel konden bieden maar ook veel konden nalaten? Nationale controle van deze bedrijven is niet voldoende aangezien ze over grenzen heen opereren en daarom eenvoudig het beleid van een overheid kunnen doorkruisen. Van verschillende kanten werden zo onderwerpen aangereikt die in een code verwerkt zouden kunnen worden, ook van de kant van het bedrijfsleven zelf. In een document dat op EEG-niveau hierover circuleerde⁵, worden de volgende velden genoemd waarop actie nodig is om de ontwikkeling van multinationale ondernemingen in goede banen te leiden: de bescherming van het algemeen belang en van de belangen van de werknemers, de handhaving van de concurrentie, de wijzen van overname van ondernemingen, de gelijkheid in de vestigingsvoorwaarden, de bescherming van de ontwikkelingslanden en de verbetering van de voorlichting.

De aanleiding voor het opstellen van een gedragscode is meestal een negatieve: er wordt een misstand geconstateerd

die bestreden dient te worden. Zo zou het kunnen lijken alsof gedragscodes er vooral in het belang van degenen zijn die de gevolgen van de activiteiten van een TNO ondervinden. Toch is dat niet juist. Ook bedrijven hebben belang bij gedragscodes; door de codes weten zij waar zij aan toe zijn, waar ze wel en niet op aangesproken kunnen worden. Codes kunnen een bedrijf de stabiliteit verschaffen waarbinnen zij gemakkelijker kunnen werken. Dat verklaart ook waarom in verschillende bedrijfstakken door bedrijven onderling codes zijn afgesproken. Dit is een poging te voorkomen dat enkele bedrijven de bedrijfstak in diskrediet brengen en dat bedrijven die zich 'netter' gedragen oneerlijke concurrentie ondervinden doordat andere bedrijven dat niet doen. Dat bedrijven over het algemeen zo lang mogelijk proberen gedragscodes tegen te houden getuigt ten dele dan ook van kortzichtigheid.

Ontstaan van enkele gedragscodes

Toen de roep om gedragscodes sterker werd, kwamen vrij snel enkele codes tot stand. Dit waren codes geformuleerd door organisaties waarvan de leden niet al te uiteenlopende belangen hadden. Zo formuleerden de OESO en de Internationale Kamer van Koophandel ieder een code, beide met de opzet een voorbeeld te geven voor gedragscodes die geformuleerd zouden moeten gaan worden in andere verbanden, zoals de VN.⁶ Belangrijke doelstelling van beide codes is de verbetering van het investeringsklimaat voor het bedrijfsleven door het opleggen van verplichtingen aan staten. Ook de internationale vakbeweging (IVVV) formuleerde een

3. 'Gedragscodes voor multinationale ondernemingen' door Antonie de Kemp, *Internationale Spectator*, juni 1986.

4. *Overheid en multinationale onderneming*, Dr. W.L.M. Adriaansen, Leiden 1978.

5. Commissie van de Europese Gemeenschappen 'De multinationale ondernemingen en de EEG-voorschriften' (bericht aan de Raad van de Europese Gemeenschappen) geciteerd in Rainer Hellman *Controle op multinationale ondernemingen* Utrecht, 1976.

6. Zie noot 3.

code; daarin stond de publieke controle op TNO's centraal. De ILO verwerkte de OESO-code in haar eigen code en gaf daaraan een uitbreiding op de terreinen van werkgelegenheid en arbeidsverhoudingen; bovendien besteedt deze code ook aandacht aan de positie van de Derde Wereld. En de UNCTAD stelde een '*Set of Multilaterally Agreed Equitable Principles and Rules for the Control of Restrictive Business Practices*', de zogenaamde RBP-code op.

Na 1980 lijkt het wel of alle overleg over codes in een impasse is geraakt. De onderhandelingen over de VN-code, die toch verreweg de belangrijkste code zou moeten worden, lijken eindeloos lang te gaan duren. Er zijn verschillende oorzaken aan te geven voor deze impasse. De stroom van buitenlandse investeringen in de Derde Wereld is heel duidelijk afgenomen en is van karakter veranderd. Voorts heeft de economische conjunctuur ertoe geleid dat vakbonden (belangrijke stimulans achter de code) hun tijd en energie hard nodig hebben voor andere zaken. Diezelfde conjunctuur leidde ook tot een versterkt geloof in economische groei en de rol van TNO's daarin, en iedere poging tot regulering werd beschouwd als daarmee strijdig. Ook de Derde Wereld biedt, onder andere als gevolg van de schulden crisis, geen sterk tegenspel meer, te meer daar haar eenheid steeds verder afbrokkelt.

De Kemp zegt over het ontstaan van de codes: 'Westerse landen en de werkgeversorganisaties hebben de ontwikkeling van gedragscodes geaccepteerd om de vakbonden en de ontwikkelingslanden van ambitieuzere plannen af te houden. Wanneer men naar de uitkomsten van de onderhandelingen kijkt, dan blijken zij hierin bijzonder goed geslaagd. Ten aanzien van hun centrale eisen hebben zij geen enkele concessie gedaan of hoeven doen.'

Conflictstof

De onderhandelingen rond de VN-code geven een goede indruk van de (belan-

gen- en ideologische) conflicten die op wereldschaal de formulering van een code bemoeilijken. Deze onderhandelingen (tussen vertegenwoordigers van de geïndustrialiseerde en de Derde Wereldlanden) begonnen in 1977 en zijn nog steeds niet afgerond. Allerlei zaken leverden problemen op: de definitie van wat TNO's zijn (de socialistische landen stelden dat bedrijven in staatseigendom daar niet bij hoorden), de vraag of nationale bedrijven bevoorreed mogen worden boven TNO's (een – begrijpelijk – verlangen van de ontwikkelingslanden), de vraag of de code bindend wordt of vrijwillig (de arme landen kozen voor het eerste, de rijke voor het tweede), kwesties rond nationalisatie en de daaraan verbonden compensatie, en de doelstelling van de code (de vestiging van een nieuwe internationale economische orde, die de ontwikkelingslanden voorstaat of het scheppen van een goed investeringsklimaat waar de rijke landen aan denken).

In de VN-code zijn grote delen van bestaande codes overgenomen. Al met al is men het nu eens over ongeveer 80% van de code, maar over de rest verlopen de gesprekken moeizaam. In het Huis van Afgevaardigden in de VS werd er daarom aan de code een hoorzitting gewijd, waarin vertegenwoordigers van allerlei belangengroepen het woord voerden. Onder hen een vertegenwoordigster van de internationale consumentenorganisatie IOCU. Zij benadrukte sterk het belang van de VN-code voor het milieu, voor consumenten en voor de Derde Wereld en ze verzette zich tegen de gedachte dat de code 'anti-bedrijfsleven' zou zijn, want, zei ze, de code vraagt van bedrijven niet meer dan ze nu al in de VS verplicht zijn te doen.⁷

Hoe verschillend de belangen bij het formuleren van een code liggen blijkt uit een artikel van M. Weisglas van enkele jaren geleden.⁸ De heer Weisglas woonde

7. In: *CTC-Reporter* no. 24, herfst 1987.

8. 'De Verenigde Naties en transnationale ondernemingen' door Dr. M. Weisglas in *ESB* 15-8-1984.

lange tijd namens de Internationale Kamer van Koophandel (IKK) de zittingen bij van de Commissie van de VN inzake Transnationale Ondernemingen. Hij was in die tijd economisch adviseur van Unilever. Uit de woorden van Weisglas blijkt heel duidelijk dat de IKK er bij de formulering van de code vooral op uit is een positief investeringsklimaat te scheppen. Aan de bescherming die de code (ontwikkelings)landen moet bieden tegenover de vaak zeer invloedrijke TNO's wijdt hij geen woord. De heer Weisglas beschrijft het moeizame verloop van de discussie over de code, en vraagt zich af of die er ooit zal komen. 'Het is niet uit te sluiten dat men tot de slotsom komt ervan af te zien om binnen de VN vooralsnog tot een Code te komen. Misschien dat men het in de huidige impasse belangrijker zal vinden het investeringsklimaat te bevorderen door in het kader van de Wereldbank tot een multilaterale garantieregeling voor internationale investeringen te komen.' De genoemde instelling is er inderdaad gekomen, in de vorm van de MIGA, die werkt onder auspiciën van de Wereldbank en die niet-commerciële risico's van investeringen (zoals naasting, schade door oorlog) dekt. De code is er nog steeds niet. En de vraag is of hij er ooit komt nu – met de komst van de MIGA – voor het bedrijfsleven een belangrijk argument voor de code is weggevallen.

Uitvoering gedragscodes

Codes brengen weliswaar een morele verplichting mee in de richting van bedrijven en overheden, maar het handelen in overeenstemming met de code is niet juridisch afdwingbaar. De vakbeweging en de ontwikkelingslanden beoogden bij de vaststelling van de codes wel een verplichtend karakter; dat werd echter nergens bereikt. Wel is bij de meeste codes vastgelegd wie nagaat of de codes worden uitgevoerd, bij wie men met klachten terecht kan en wie wanneer bekijkt of de code bijstelling behoeft. Dit verschilt per code. De code van de Wereldgezondheidsorganisatie (zie

verderop) met betrekking tot babyvoeding verwijst klagers naar de afzonderlijke staten. Maar er zijn ook codes waarvoor internationale commissies voor de naleving ervan in het leven geroepen worden. Een bureau in Parijs doet onderzoek naar de naleving van de OESO-code. Dit verloopt via de rapportage door nationale overheden. In Nederland fungeert het ministerie van Economische Zaken als nationaal contactpunt voor de code; het moet de naleving van de richtlijnen bevorderen en een bijdrage leveren aan de oplossing van problemen die over de uitleg van de richtlijnen zijn gerezen. Een voorbeeld van een geval dat werd aangemeld bij het contactpunt was dat van het bedrijf Hyster dat zonder enig overleg een groot aantal werknemers ontsloeg. Overigens verklaarde de toen-

---

De daadwerkelijke uitvoering is het zwakke punt van alle gedragscodes.

---

malige minister van Economische Zaken dat het contactpunt niet bedoeld is als tribunaal, het doet geen uitspraak over concrete zaken. Dat kreeg ook een speciale Kamercommissie die zich van 1981-1983 bezighield met gedragscodes te horen van het ministerie. Leden van de commissie benadrukten toen dat als er toch ook al geen sancties zijn, het contactpunt dan toch in ieder geval een zeer actief beleid zou moeten voeren inzake het doen naleven van de code.⁹ Daarvan was echter

9. De bijzondere Commissie Onderzoek Gedragscodes →

nauwelijks sprake. Periodiek wordt het functioneren van de nationale contactpunten beoordeeld; in 1990 zal dat weer het geval zijn. Effectieve implementatie van de codes blijkt bij alle codes een zwak punt te zijn. De vakbeweging legt veel nadruk op een effectieve uitvoering van de codes. De wil bij de andere betrokkenen om daaraan bij te dragen lijkt echter niet groot.

Enkele voorbeelden

We zullen hieronder enkele voorbeelden van gedragscodes bespreken, die als basis kunnen dienen voor enkele conclusies met betrekking tot de mogelijkheden die codes bieden en de beperkingen ervan. We kiezen daarbij voor twee codes die een zekere bekendheid genieten, namelijk de EG-gedragscode voor bedrijven met vestigingen in Zuid Afrika en de WHO-code over babyvoeding, en voor de codes en afspraken die er gemaakt zijn rond de export van pesticiden naar de Derde Wereld, die veel minder aandacht kregen en krijgen in de publiciteit.

De WHO-code met betrekking tot babyvoeding

'In samenlevingen waar de levensomstandigheden laag zijn – waardoor het gevaar bestaat dat flesvoeding in onvoldoende dosering wordt klaargemaakt – en waar de moeders de basisfaciliteiten als schoon water en goede hygiënische omstandigheden moeten missen, kan het gebruik van flesvoeding baby's doden.' Dat was de conclusie uit het boek *Babykiller* van de Engelse actiegroep *War on Want* dat in 1974 de discussie en actie die al enige tijd gaande was over de negatieve gevolgen van het propageren van flesvoeding in de Derde Wereld een sterke stimulans gaf. In Zwitserland werd het rapport vertaald en kreeg het de titel mee: 'Nestlé doodt babies'. Het Zwitserse bedrijf Nestlé verzorgde namelijk in die periode 50% van alle export van babyvoeding naar de Derde Wereld, Nestlé spande een proces aan tegen de actiegroep en won dit na twee jaar; de

naam 'Nestlé' mocht niet meer rechtstreeks in verband gebracht worden met 'het doden van babies'. Toch had de zaak inmiddels zoveel aandacht gekregen dat allerlei groepen zich organiseerden in acties tegen de kwalijke verkooppraktijken van zuivelondernemingen in de Derde Wereld. Zo begon men in 1977 in de VS een boycot tegen Nestlé met onder andere de eis aan dit bedrijf dat de directe beïnvloeding van moeders in de Derde Wereld om over te gaan op flesvoeding gestopt moest worden. Omdat Nestlé zich van deze boycot niets aantrok, werd de actie na enige jaren in een groot aantal andere landen overgenomen. Er werd een internationaal netwerk van actiegroepen die zich met deze zaak bezighielden opgericht (IBFAN, een organisatie die onder andere via het uitgeven van een blad het geven van borstvoeding propageert en de praktijken van zuivelfabrieken aanklaagt). In Nederland (dat in die tijd 67% van de EG-export van babyvoeding naar ontwikkelingslanden verzorgde) sloten organisaties zich aaneen in het Landelijk Overleg Babyvoeding, waaraan ook kerkelijke organisaties deelnamen, zoals de Commissie *Justitia et Pax*. Deze Commissie verzocht OSACI om onderzoek te doen naar de rol van Nederlandse zuivelbedrijven en hield aan de hand van die gegevens vele consultaties en gesprekken. Dit alles leidde tot het stellen van kamervragen en uiteindelijk tot een Nederlandse regelgeving. Op internationaal niveau werd na anderhalf jaar onderhandelen door UNICEF en de WHO met gezondheidswerkers, overheden, actiegroepen en de industrie, in mei 1981 een

Multinationale Ondernemingen (onder voorzitterschap van achtereenvolgens Marcus Bakker en Eveline Herfkens) werd ingesteld in 1980 en bracht drie keer verslag uit over haar activiteiten, 'Onderzoek gedragscodes multinationale ondernemingen' Tweede Kamer der Staten Generaal:

- Eerste tussentijds verslag, vastgesteld op 29 april 1981, Kamerstuk 16 830, nr. 1;
- Tweede tussentijds verslag, vastgesteld op 24 juni 1982, Kamerstuk 16 830, nr. 2;
- Derde tussentijds verslag, vastgesteld op 4 november 1983, Kamerstuk 16 830, nr. 3.

internationale gedragscode voor de verkoop van zuigelingenvoeding aangenomen. De code bevat onder andere een verbod op iedere vorm van publieksreclame voor alle melkprodukten die als gehele of gedeeltelijke vervanging van borstvoeding aangeboden worden, en ook de reclame voor zuigflessen en spenen. Ook mogen geen monsters verstrekt worden (hetgeen via ziekenhuizen zeer veel plaats vond). Ook de etikettering moet aan strikte voorwaarden voldoen. Overheden wordt verzocht de code in hun nationale wetgeving op te nemen.¹⁰ In Nederland is dat niet gebeurd, hoewel in het overleg in de WHO Nederland zich altijd een groot voorstander betoonde van een bindende code.

Pas in 1984 kon de boycot van Nestlé beëindigd worden; toen pas verklaarde het bedrijf zich aan de code te zullen houden. Helaas komen nog steeds met grote regelmaat berichten binnen over bedrijven die de code overtreden, ook over Nestlé, zodat er weer overwogen wordt om internationaal actie te gaan ondernemen. Ook in Nederland overtreden bedrijven de code, vooral waar het de reclame voor flesvoeding betreft.

*Gedragscodes rond pesticiden*¹¹

Onzorgvuldig gebruik van pesticiden kan tot ernstige ecologische problemen leiden. Dat weten we in Nederland, en daarom zijn veel van deze middelen inmiddels verboden. Op zoek naar nieuwe markten probeert de chemische industrie ook haar produkten in de Derde Wereld af te zetten. Daar is immers maar weinig wetgeving met betrekking tot pesticidengebruik en waar die wel bestaat, is controle moeilijk. Bovendien zijn velen niet in staat gebruiksaanwijzingen te lezen en ontbreekt beschermende kledij. Op wereldschaal sterven waarschijnlijk jaarlijks 220.000 mensen nadat zij in aanraking zijn gekomen met pesticiden. Echter: *'The developing countries are disproportionately affected by poisonings, with rates 13 times those found in industrial countries. Thus, though*

*people in developing countries use only one-fifth of the world's pesticides, they suffer half the poisoning cases and nearly three-quarters of the death's.*¹² Maar ook de gevolgen van onzorgvuldig pesticidengebruik op de lange termijn leggen op de Derde Wereld een zware last.

Om bovengenoemde redenen zijn op internationaal niveau verschillende pogingen ondernomen om de produktie van, de handel in en het gebruik van gevaarlijke stoffen aan richtlijnen en codes te onderwerpen. Zo ontwierp de WHO minimumeisen voor residuen van kwalijke stoffen in voedsel, stelde de VN een lijst op van 500 gevaarlijke produkten, formuleerde de OESO een kennisgevingsregeling (exporterende landen informeren importerende landen over maatregelen met betrekking tot pesticiden en over de export daarvan naar het betreffende land), stelde UNEP (het milieuprogramma van de VN) een internationaal register van potentieel giftige chemische stoffen samen, inclusief een kennisgevingsregeling en nam de EG een kennisgevingsregeling aan voor pesticiden die volgens de EG-wetgeving verboden of beperkt zijn; de FAO formuleerde gedragsregels voor overheden, handelaren, industriëlen en gebruikers.

Bij verschillende codes is gepoogd naast de kennisgevingsregeling ook een zogenaamde *prior informed consent* of

10. Zie hiervoor: *Babyvoeding, op weg naar een code die werkt*, een uitgave van het Landelijk Overleg Babyvoeding, Den Haag 1982, en: *Babyvoeding in ontwikkelingslanden* (de betrokkenheid van Nederlandse ondernemingen) door OSACI, in opdracht van de Commissie Justitia et Pax, Den Haag 1980.

11. Gegevens voor deze paragraaf zijn ontleend aan de notitie *Pesticiden exporten; op weg naar betere gedragscodes*, David Renkema, OSACI, intern stuk.

12. 'De ontwikkelingslanden worden buitenproportioneel getroffen door vergiftiging, in ratio's die dertien keer zo hoog zijn als in de geïndustrialiseerde landen. Zodoende ondergaan de mensen in de ontwikkelingslanden de helft van het totaal aantal vergiftigingen en bijna driekwart van de sterfgevallen, hoewel zij slechts een vijfde deel van de pesticiden in de wereld gebruiken.' Gretta Goldenman & Sarojini Rengan, *Problem pesticides, pesticide problems, a citizen's action guide to the International Code of Conduct on the distribution of pesticides*, IOCU and PAN, Penang, 1988.

prior informed choice op te nemen. De eerste regeling houdt in dat het importeerende land geïnformeerd wordt over de leverantie en nadrukkelijk toestemming moet geven wil de transactie mogen doorgaan. In de tweede vorm mag het eventueel achterwege blijven van een antwoord geïnterpreteerd worden als een toestemming. Beide principes zijn echter nog niet ingevoerd in de internationale regelingen. In de Nederlandse regeling is de export van bepaalde pesticiden wel gebonden aan een *prior informed consent*-regeling. Het gaat hier om pesticiden die in Nederland ook beperkt of zelfs helemaal verboden zijn.

De meeste codes hebben betrekking op pesticiden die in eigen land aan beperkende maatregelen onderworpen zijn. Toch lijkt dat niet voldoende; onder andere omstandigheden gebruikt kunnen meer stoffen gevaarlijk zijn. Een befer criterium zou daarom zijn de vraag of gebruik in het importeerende land leidt tot gevaren voor mens en milieu.

Voorts is bij de *prior informed*-regeling een probleem dat maar weinig landen beschikken over een instantie die beslissingsbevoegdheid heeft over de aangekondigde transacties. Waar zo'n instantie niet bestaat, behoeft het betreffende land slechts in kennis gesteld te worden. Duidelijk is dat daarmee het eigenlijke probleem omzeild wordt.

Voorts is de exportregeling in Nederland opgesteld via vrijwillige overeenkomsten tussen overheid en bedrijfsleven, en als gevolg daarvan verlopen de pogingen de lijst met gevaarlijke stoffen uit te breiden zeer moeizaam. In de periode 1986-1987 heeft bovendien maar één bedrijf kennisgevingen verzonden. De voor 1988 toegezegde evaluatie van de regeling is tot nu toe uitgebleven.

EG-gedragscode voor bedrijven met vestigingen in Zuid Afrika

In 1977 werd in EG-verband een gedragscode gepresenteerd voor in de EG gevestigde transnationale ondernemingen met

dochterondernemingen in Zuid Afrika. Deze code bevat geen verplichtingen of verboden, maar adviezen aan de bedrijven. Deze adviezen beogen een bijdrage van het bedrijfsleven aan de emancipatie van de zwarte werknemers.

Het bedrijfsleven verzette zich lange tijd tegen invoering van de code; het had het idee dat het ingeschakeld werd voor politieke doeleinden, en dat rekende het niet tot zijn taak. Uiteindelijk ging ook het bedrijfsleven overstag, hoewel niet uit innerlijke overtuiging. Zo zei de voorzitter van de Duits/Zuidafrikaanse Kamer van Koophandel Dr. Rauschenbach 'dat Bonn de code simpelweg ziet als instrument om verdergaande en ongewenste sancties te voorkomen'.¹³

Uit de geschriften van organisaties die zich verzetten tegen de apartheid in Zuid Afrika komen verschillende bezwaren tegen de code naar voren. In de eerste plaats bezwaren tegen het feit van de code op zich; een code is niet voldoende verplichtend en een code draagt het gevaar in zich een substituuat te worden voor andere economische drukmiddelen. Zo beschouwde een directeur van een buitenlands bedrijf de Sullivan-code (die lijkt op de EG-code maar op enkele punten verder gaat) als 'een extra mate van bescherming voor ondernemingen in Amerika die worden bedreigd door wetgeving die terugtrekking van investeringen uit ondernemingen met Zuidafrikaanse banden beoogt af te dwingen'.¹⁴ Ook wekt de code de indruk dat als het bedrijf rapporteert, het zich goed gedraagt. Bedrijven kunnen zich zo achter de code verschuilen. Oud FNV-voorzitter Kok sprak over gedragscodes als legitimering voor wangedrag. Andere bezwaren betreffen de inhoud van de code; de verslagen zijn niet controleerbaar

13. Geciteerd bij: *Gedragscode voor Zuid Afrika. geen alternatief voor sancties*, door Jolke Oppewal, KZA/NIO en Kairos, september 1985.

14. Aangehaald in 'Zwarte vakbonden in Zuid-Afrika en gedragscodes voor ondernemingen' door drs. J.W. van der Meulen, *Clingendael-cahier* 4, mei 1984.

de berekeningen zijn niet helder, werknemers hebben er geen invloed op en ze doen van veel dingen geen verslag, bijvoorbeeld van ernstige arbeidsonlusten.¹⁵ De advieshoogte van de lonen is bedoeld om een minimum aan te geven (hoewel gebaseerd op zeer omstreden berekeningen¹⁶ maar wordt uitgelegd als richtlijn voor de loonhoogte. Tot slot wordt ook de rol van de sociaal attaché aan de Ambassade in Zuid Afrika bekritiseerd als te weinig actief.¹⁷

Een CDA-commissie¹⁸ pleit om tegemoet te komen aan een aantal bezwaren tegen de code voor een aanscherping ervan die onder ander betrekking heeft op de positie van de vakbeweging; aan enigerlei vorm van medewerking met leger en politie moeten bedrijven zich onttrekken. Sietse Bosgra van het Komitee Zuidelijk Afrika, hoewel een voorstander van desinvestering, juicht de aanscherping van de code toe; hij stelt zelfs dat Shell, wanneer het de zo bijgestelde code zou uitvoeren, dan 'een concrete bijdrage (zou) leveren aan de strijd tegen de apartheid.'¹⁹

Uit onder andere het feit dat echter op dit moment nog steeds bedrijven werknemers minder dan het geadviseerde minimum betalen moet geconcludeerd worden dat de code zijn belangrijkste doelstelling niet bereikt heeft. Uit de gebrekkige controle (of beter gezegd: het vrijwel ontbreken daarvan) door de Nederlandse regering blijkt dat de code door haar nauwelijks serieus wordt genomen. Er wordt ook nauwelijks een poging gedaan de indruk te wekken dat dat gebeurt. Men kan daarom niets anders dan concluderen dat de code er louter lijkt te zijn om straffere maatregelen tegen te houden.

Gedragscodes en milieu

In de in dit artikel eerder genoemde codes komt het milieu ook ter sprake, zij het dat dit nog niet erg uitgebreid is, hetgeen verklaard kan worden uit het tijdstip waarop de codes geformuleerd werden.²⁰ Zo staat in de Algemene Beginselen van de OESO-

code onder meer: 'Ondernemingen dienen naar behoren rekening te houden met de doelstellingen en prioriteiten van deze (namelijk waarin zij opereren) landen inzake economische en sociale vooruitgang, met inbegrip van de industriële en regionale ontwikkeling; de bescherming van het milieu, het scheppen van werkgelegenheid, de bevordering van (technische) vernieuwing en de overdracht van technologie'.²¹

Met een milieucode had de Bhopal-tragedy voorkomen kunnen worden.

In de VN-code die nog in ontwikkeling is, krijgt het milieu ruime aandacht: 'The potential benefits of the Code are easily demonstrated. *The Bhopal tragedy, for example, might have been prevented or at least mitigated if the disclosure and environmental standards, mandated by the Code*

15. *Philips en de NKF en hun relatie tot Zuid-Afrika*, door Carol van Westerlaak, Stichting OSACI, Amsterdam 1985.
16. Enkele schokkende uitgangspunten bij deze berekeningen zijn te vinden bij: *EG-gedragscode, misdragingen van Nederlandse multinationals in Zuid-Afrika*, door Lorette Jongejans en Madeleine Maurick, Doctoraalscriptie UvA, juli 1988.
17. Zie noot 15.
18. *Zuid-Afrika, Mensenrechten en buitenlands beleid*, van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA. Van Loghum Slaterus, (mei 1989), 94.
19. *NRC*, 28 oktober 1989 'Shell's aparte Zuid-Afrikabeleid'.
20. Het boek *Internationaal milieubeleid* (o.r.v. G. Spaargaren, J.D. Liefverink, A.P.J. Mol, W. Brussaard, Den Haag 1989) geeft een goed overzicht van alle internationale milieu-afspraken en van de organisaties die zich daarmee bezighouden.
21. *Industriebond FNV Werknemersinvloed in multinationale ondernemingen*, Amsterdam 1983.

had been in effect. These standards would require TNC's not only to conduct their operations in accordance with the laws and regulations of the Government of the host country relating to preservation of the environment, but also, in conducting their activities, to take steps to protect the environment. The Code would also require TNC's to supply the authorities of the Government of the host country with information on the possible environmental impact of their products and production processes. Moreover, the Code's rules on jurisdiction over TNC's would have clarified and helped to resolve the ensuing legal disputes."²² Momenteel is veel beweging op het vlak van afspraken en codes met betrekking tot het milieu. Zo hebben de afvaltransporteurs in Nederland besloten samen een code op te stellen voor het (milieu-hygiënisch verantwoord) vervoer van afvalstoffen binnen Nederland. In de code komen onder andere de volgende voorwaarden: een controleerbare afvalstoffen-administratie, het hebben van alle vergunningen, minimaal 60% van het personeel in vaste dienst. De bedrijfstak heeft zelf de controle over de naleving van de code, de overheid wordt daarbij betrokken via een Raad van Toezicht. Bedrijven die de code onderschrijven komen op een witte lijst.²³ Ook op het gebied van de kap van het tropisch regenwoud wordt gedacht aan gedragscodes voor houtkapmaatschappijen, om zo de regenwouden en daarmee het leefmilieu van honderden miljoenen mensen te beschermen. En op allerlei terreinen is er sprake van convenanten tussen overheid en bedrijfsleven: afspraken die de plaats innemen van wetgeving. Het maken van wetten kost veel meer tijd en moeite, zo zegt men, en daarom heeft deze vorm van regeling de voorkeur.

Geen sancties

De enige internationale organisatie die voor de leden bindende maatregelen kan nemen is de EG. Andere internationale verdragen bevatten weliswaar eveneens

bindende bepalingen, maar op overtredding daarvan staan geen sancties. Resoluties van internationale organisaties zijn vaak bedoeld om richtingaanwijzend te zijn voor internationaal en nationaal overleg.

De huidige minister van Verkeer en Waterstaat, Maji-Weggen, stelt op grond van haar ervaring bij de EG dat op Europees niveau de jaren 1982-1987 voor het milieu erg slecht zijn geweest: vanwege de slechtere economische situatie weigerden EG-lidstaten strenge milieuriichtlijnen goed te keuren. Richtlijnen die wel werden goedgekeurd werden afgezwakt. 'Lobbies vanuit de industrie in de richting van de commissie en vooral in de richting van de Europese ministerraad deden op dit punt veel verwoestend werk.'²⁴ Dit citaat spreekt duidelijke taal over de rol en dus ook het denken over het milieu van het bedrijfsleven. Het is daarom wat al te optimistisch te verwachten dat het bedrijfsleven uit zichzelf een grote rol zal spelen bij de bescherming van het milieu, wanneer er geen sancties gesteld worden op de aantasting van het milieu. De convenanten die in Ne-

22. Zie noot 7. 'De potentiële voordelen van de Code zijn eenvoudig aan te tonen. De Bhopal-tragedy had bijvoorbeeld kunnen worden voorkomen of tenminste verzacht als de maatstaven ter zake van openbaarmaking en van milieumaatregelen, die door de Code in het leven worden geroepen, effectief waren geweest. Deze maatstaven zouden niet alleen van de TNO's geëist hebben om hun werkzaamheden te verichten in overeenstemming met de wetten en regels van de regering van het gastland over milieubeheersing, maar ook om daarbij maatregelen te nemen om het milieu te beschermen. De Code zou TNO's ook opgedragen hebben om de regering van het gastland te informeren over de mogelijke uitwerking van hun producten en productieprocessen op het milieu. Bovendien zouden de regels van de Code over rechtspraak over de TNO's de juridische disputen hebben opgehelderd en helpen oplossen.' Esther Peterson van de internationale consumentenorganisatie IOCU verklaarde dit in een hoorzitting over de VN-code voor het Huis van Afgevaardigden van de VS.

23. 'Afvaltransporteurs stellen zelf gedragscode op' *Volkskrant* 16 november 1989.

24. 'Europese integratie: een vrije markteconomie of een sociaal-ecologisch, genormeerde markteconomie, een CDA-visie' door Hanja Maji-Weggen, in: Pleidooi en Praktijk, door W. van der Zee, H. Schaeffer e.a., De Horstink/Trouw (Amersfoort/Amsterdam 1989), 172.

derland worden afgesloten tussen overheid en bedrijfsleven zijn vrijwillig, en men stelt het vaak voor alsof vrijwillige afspraken vanwege dat karakter beter nagekomen zouden worden. Het is duidelijk dat de milieubeweging dergelijke afspraken niet als een volwaardig alternatief voor wetgeving kan zien: 'Het zijn vrijblijvende afspraken, zonder harde toezeggingen van de kant van het bedrijfsleven. Bedrijven zeggen toe 'te zullen streven naar' of 'al het mogelijke in het werk te stellen'. Als ze de norm dan niet halen gaan ze altijd vrijuit,'²⁵ stelt Victor Jurgens, juridisch medewerker van de Stichting Natuur en Milieu. De deregulering (waaruit de terughoudendheid bij het formuleren van wetgeving op milieugebied moet worden verklaard) doet het milieu geen goed. Om dezelfde redenen kan de milieubeweging niet enthousiast zijn over de codes die door bedrijven onderling overeengekomen worden. Zij betreft het bijvoorbeeld dat de code die de afvaltransporteurs met elkaar overeenkwamen, door de bedrijven zelf wordt gecontroleerd en niet door de overheid. Wanneer bedrijven werkelijk serieus van plan zouden zijn zich aan de code te houden, zou dat geen probleem behoeven te zijn.

Gevaren

Naast het ontbreken van sancties kleven er andere nadelen aan het hanteren van gedragscodes. Zo bestaat het gevaar dat de indruk gewekt zou kunnen worden dat de problematiek waarvoor de code geformuleerd is, met de formulering in feite ook is opgelost. De gang van zaken rond de boven besproken codes laat zien dat dat niet het geval is: veel bedrijven in Zuid Afrika betalen nog steeds hun zwarte werknemers een te laag loon en veel bedrijven overtreden nog steeds de babyvoedingscode. Daaruit blijkt dat dit soort zaken uiteindelijk toch alleen maar goed geregeld is wanneer er wettelijke voorschriften zijn en de controle daarop effectief is. Zoals gezegd zijn wettelijke regelingen lang niet

altijd mogelijk. Nationaal wel, maar internationaal niet. Zolang dat laatste nog het geval is (en dat zal helaas nog wel even zo blijven) zal er met codes gewerkt moeten worden, ook op het gebied van het milieu. Maar tegelijk moet geconcludeerd worden dat er heel wat meer uit de codes te halen is (door controle, publiciteit en dergelijke) dan momenteel gebeurt. Te veel krijgt men toch de indruk dat men met de formulering van codes een gebaar heeft willen maken naar die organisaties die opkomen voor de belangen van ontwikkelingslanden, werknemers en milieu, maar ook niet veel meer dan een gebaar. Dat betekent dat de formulering van een code geen eindpunt is, maar een station: codes moeten voortdurend gecontroleerd, bijgesteld en onder de aandacht gebracht worden. Wanneer dat niet door overheden gedaan wordt, zal dat door maatschappelijke groeperingen moeten gebeuren.

Effectief?

Het is een duidelijke zaak, dat regelgeving waarop sancties volgen, uiteindelijk meer garanties biedt voor de bescherming van de zaken die in codes centraal staan. Maar ook vrijwillig overeengekomen gedragscodes kunnen een positieve rol spelen. Natuurlijk niet door het feit dat ze geformuleerd worden alleen, maar (vooral) door de manier waarop ze worden uitgevoerd en gecontroleerd. We zagen boven reeds dat het daar helaas maar al te vaak aan ontbreekt.

Toch zijn er verschillende manieren om een niet-bindende code effectief te maken. In de eerste plaats kan dat door de code om te zetten in nationale wetgeving. Maar ook wanneer dat niet gebeurt, zijn er vele mogelijkheden. De instantie die de naleving van de code controleert, kan een actief beleid voeren inzake het mobiliseren van de publieke opinie, zelfs wanneer het

25. 'Vrijblijvendheid troef', interview met Victor Jurgens, juridisch medewerker van de Stichting Natuur en Milieu, *HN-Magazine*, nov. 1989.

niet is toegestaan concrete bedrijven aan te klagen. Dat laatste moet ernstig be- treurd worden en dient, waar zulks over- eengekomen is, veranderd te worden. De code is immers bedoeld als morele druk. Hoe effectief kan die druk zijn, wanneer er zelfs geen namen genoemd kunnen wor- den? Voorts zou aan bedrijven gevraagd kunnen worden in hun jaarverslag te ver- klaren dat ze zich aan de code zullen hou- den; dit kan door maatschappelijke groe- peringen als pressiemiddel gebruikt wor- den in de richting van een bedrijf. Een drukmiddel bij de VN-code zou kunnen zijn, dat de UNCTC bedrijven die zich niet aan de code houden, schrapt van de lij- sten die zij bijhoudt van bedrijven waarover landen aan haar om meer informatie kun- nen vragen.

Andere actievormen

Codes hebben onder andere tot doel ver- velende gevolgen van de activiteiten van bedrijven te voorkomen of aan te klagen. Er zijn natuurlijk meer manieren waarop dit kan gebeuren die ook met meer of minder succes beproefd zijn en worden. Daarbij kan gedacht worden aan zaken als: con- sumentenboycots, burgerlijke ongehoor- zaamheid, publiciteitscampagnes en der- gelijke. Maar ook al deze acties hebben echter meer een publicitair en vervolgens politiek effect dan een rechtstreeks effect op het bedrijf, hoewel het regelmatig in ne- gatieve zin in de publiciteit komen een be- drijf wel tot een economische afweging kan brengen. Daarom kan het dus ook niet een kwestie zijn van: of consumentenac- ties of codes. Veel codes waren er niet ge- komen zonder acties van individuen en groepen; tegelijk kunnen consumentenac- ties ook niet al te lang worden volgehou- den en zullen de organisatoren altijd stre- ven naar een politieke vertaling van hun vragen, dat wil zeggen de formulering van een wet, en waar dat niet kan een code. Zo zagen we bij de WHO-code een combina- tie van beide vormen: door de acties van individuen en instellingen kwam een code

tot stand, die vervolgens ook weer wordt afgedwongen in de praktijk door die an- dersoortige acties. Ook binnen het CDA gaan er stemmen op die dit samengaan bepleiten inzake de (door hen aange- scherpte) EG-code met betrekking tot be- drijven in Zuid Afrika: 'De openbare beoor- deling van de manier waarop bedrijven de code hebben uitgevoerd is daarom zeer belangrijk. Daarbij hebben kerkelijke or- ganisaties, werkgeversorganisaties, vak- bonden, actiegroepen, werknemers in de bedrijven zélf, een belangrijk aandeel in de meningsvorming. Deze meningsvor- ming kan van invloed zijn op aandeelhou- dersvergaderingen. Consumenten kunnen besluiten producten van betrokken bedrij- ven te boycotten, als de naleving van de gedragscode onvoldoende is. Ook over- heden van verschillende niveaus, zoals gemeenten, kunnen dat in hun rol van con- sument doen. Dan blijven zij immers bin- nen de kaders van het rijksbeleid, dat in- vesteringen in Zuid Afrika aan voorwaar- den verbindt. Als een bedrijf niet voldoet aan die voorwaarden, moet het met zijn verantwoordelijkheden geconfronteerd worden.'²⁶ Wij kunnen ons niet aan de in- druk onttrekken dat deze uitspraak voor velen in het CDA te ver zal gaan. Toch is dat ons inziens de enige manier waarop men kan laten merken dat een code geen zoethoudertje is maar werkelijk bedoeld om verandering te brengen in een onaan- vaarbare situatie.

Ook lijkt het zinnig om wanneer een code geformuleerd is niet direct naar het zwaardere middel van wetgeving te grij- pen, de code in ieder geval te termineren. Zo zou tot wetgeving over gegaan kunnen worden wanneer niet binnen een bepaalde termijn aan een misstand een einde komt.

De opsteller van de Sullivan-code (voor Amerikaanse bedrijven in Zuid Afrika), zei in mei 1986 dat als er in mei 1987 geen be- tekenisvolle veranderingen in Zuid Afrika zouden hebben plaatsgevonden, hij het

26. Zie noot 18, 126.

gebruik van de code niet meer zou ondersteunen, en nadien alleen nog maar zou aandringen op desinvestering. Hetgeen geschiedde.

Conclusie

'Het beste geneesmiddel van welke herkomst ook wordt vergif in handen van een ondeskundig arts.' Dit zei een deskundige op een geneesmiddelen symposium in Utrecht. Wanneer het in Nederland al zo is gesteld, hoeveel te meer geldt dit dan voor Derde Wereldlanden. Farmamulti's schijnen zich echter van deze wetenschap weinig aan te trekken en overvoeren leken in de Derde Wereld met hun vergiften. Zo lang zij niet in staat zijn zichzelf in deze beperkingen op te leggen – en het is waarschijnlijk dat zij dit niet kunnen omdat hun wezen uitdijning is – zolang zullen tegenkrachten opgeworpen moeten worden om mensen tegen de MNO's te beschermen, van exportregelingen tot publiciteitsacties, van boycots tot codes²⁷ zo werd gecon-

cludeerd in een discussie over 'boycot of code?'. Dezelfde conclusie moet getrokken worden waar het gaat over mensenrechten, babyvoeding, Zuid Afrika, milieu en dergelijke. De groeidrang en -dwang die eigen is aan ons economisch denken en handelen noodzaakt ons daartoe; aan een drang en dwang tot zorg (voor medemensen en voor de natuur) ontbreekt het in dat denken en doen helaas nog steeds. Vandaar dat strikte regelgeving, ook inzake het milieu, onontkoombaar is in gevallen waarin dat niet mogelijk is, zullen gedragscodes gehanteerd moeten worden.

27. *Boycot of code*, werkmap ter voorbereiding van een studiemiddag op 17 mei 1983 over actievormen t.a.v. multinationale ondernemingen. Wetenschapswinkel voor Geneesmiddelen Groningen, en het verslag van deze studiemiddag.

Drs. Th.B.F.M. Brinkel

De christen-democratie in West Europa

De Europese christen-democratie is politiek en cultureel herkenbaar. Toch verkeert zij volgens velen in een ideologische crisis. Zij zou geen antwoord hebben op de conservatieve verleiding.

Als de Europese Gemeenschap een Politieke Unie moet worden, met een Europese regering en een volwaardig Europees Parlement zijn er ook Europese politieke partijen nodig. De christen-democraten zijn met hun Europese Volkspartij al een aardig eind op weg. De Europese Volkspartij heeft echter niet alleen te kampen met aangesloten partijen die van standpunten verschillen door de onderscheiden nationale politieke culturen. Binnen de christen-democratie is ook een verschil in politieke richting waarneembaar, dat deze beweging vooral in ideologisch opzicht treft. Dit artikel beoogt een eerste inzicht te geven in de grote lijnen van de ontstaansgeschiedenis van de christen-democratie in Europa, haar sterke en haar zwakke kanten en de uitdagingen waarvoor zij staat. De geschiedenis van de christen-democratie in Nederland wordt in dit stuk buiten beschouwing gelaten. Om die reden, en vanwege de overheersende positie van het katholicisme elders in Europa, zal de nadruk vooral liggen op de rooms-katholieke traditie. Het artikel dient als inleiding voor een serie over de christen-de-

mocratische partijen in de Europese Gemeenschap.

Ontstaan en groei

Waar de Franse Revolutie en het liberalisme hun sporen nalieten in het staatsbestel zijn christen-democratische partijen ontstaan. De problemen rond het in stand houden van christelijk c.q. katholiek onderwijs en de sociale kwestie, beide opgeroepen door het liberalisme, waren in de meeste Westeuropese landen vergelijkbaar. In Italië werd dat nog versterkt doordat deze staat zelf produkt was van liberaal-nationalisme ten koste van de wereldlijke macht van de Paus. Paus Pius IX veroordeelde het liberalisme krachtig en verbood de katholieken in Italië actief deel te nemen aan het openbare leven. Pas in 1904 gaf Pius X katholieken toestemming deel te nemen aan de verkiezingen. In 1919 richtte Luigi Sturzo de Italiaanse Volkspartij (PPI) op, die voorbeeld zou zijn voor vele volkspartijen in katholieke landen. Kenmerkend voor de PPI was het accepteren van de liberale democratie als stelsel om politieke verantwoordelijkheid te zoeken vanuit katholieke inspiratie. De partij wilde volledig autonoom opereren ten opzichte van de kerk. Zij wees de klas-

Drs. Th.B.F.M. Brinkel (1958) is stafmedewerker van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

senstrijd af en liet zich leiden door solidariteit. De PPI was goed voor eenderde van de stemmen, maar werd na de machts-overname van Mussolini verboden.

Sturzo ging in ballingschap naar Parijs en was drijvende kracht achter de oprichting van de Democratische Volkspartij (PDP) onder leiding van Marc Sagnier, in Frankrijk. Deze baseerde zich op hetzelfde program als de PPI. Zij kon echter nauwelijks electorale voet aan de grond krijgen in de sterk gepolariseerde verhoudingen in Frankrijk. De voorlopers van de christen-democratie in Duitsland waren in de negentiende eeuw vooral te vinden in het katholieke verzet tegen de *Kulturkampf* van Bismarck. Hun partij in de Rijksdag was het *Zentrum*. Na de invoering van de parlementaire democratie in 1919 was het *Zentrum* de grootste partij na de sociaal-democraten. Door de machtsovername van Hitler werd zij verboden. In Beieren vormde de Beierse Volkspartij in de jaren 1919-1933 de meerderheidsregering. Zij stond in de traditie van Sturzo.

Deze partijen noemden zich veelal 'volkspartij'. Daarmee wilden zij hun nauwe contact met de bevolking onderstrepen, alsmede hun principiële afwijzing van de klassenstrijd. Zij voelden zich wat betreft hun inspiratie verwant aan het christelijk personalisme van Emmanuel Mounier en Jacques Maritain. De opkomst van totalitaire ideologieën als het communisme en het nationaal-socialisme droeg bij aan de verzoening van de christelijk-geïnspireerde politiek met de parlementaire democratie en de bescherming van de mensenrechten.

Deze ontwikkeling werd versterkt door de ervaringen van de Tweede Wereldoorlog. De oude partijen werden verboden, vooraanstaande politici doken onder en gingen in ballingschap of namen deel aan het verzet. In die situatie was het christelijk personalisme een overtuigend alternatief. Na de bevrijding richtten de leiders van de voormalige volkspartijen samen met jongere personalisten her en der christen-de-

mocratische partijen op. Zij waren zeer idealistisch, vast voornemens het voortouw te nemen in het herstel van de democratie, de bevordering van de mensenrechten en de bestrijding van sociaal onrecht. Een sterk internationalisme deed hen zoeken naar contacten met geestverwanten in andere landen. Ze voelden zich verwant met de nieuwe theologie van Chenu, Congar, Guardini, Maritain en Mounier.

Zo was in Italië reeds in 1944 door Alcide de Gasperi illegaal de *Democrazia Cristiana* opgericht. Zij wist bij de verkiezingen van 1947 207 van de 447 zetels te behalen. De Gasperi werd minister-president. De *Democrazia Cristiana* zou een centrale rol spelen in de regeringen van Italië, Marc Sagnier richtte in Frankrijk de *Mouvement Républicaine Populaire* op, die in 1946 164 van de 541 zetels van de Nationale Vergadering verkreeg. In de periode 1947 tot 1958 leverde de MRP verschillende minister-presidenten als Bidault, Schuman, Pflimlin. De *putsch* in Algerije maakte een einde aan de Vierde Republiek. Generaal De Gaulle werd minister-president met speciale volmachten. De politieke invloed van de christen-democraten slonk aanzienlijk. Nieuw in Duitsland was de *Christlich-Demokratische Union*, waar voor het eerst katholieken en protestanten één partij vormden. De Beierse Volkspartij werd omgevormd tot *Christlich Soziale Union*. Tot begin jaren zestig zou de combinatie CDU/CSU onder Konrad Adenauer de leidende politieke factor zijn in de Bondsrepubliek.

Het was een periode van grote opbloei van de christen-democratie. Het christelijk karakter van de partijen werd expliciet in de naam aangegeven (behalve in Frankrijk, waar de bisschoppen dat verboden). De internationale contacten met geestverwanten werden geïnstitutionaliseerd. In mei 1947 werd in Chaudfontaine (België) de *Nouvelles Equipes Internationales* opgericht. Deze ontmoetingsclub van leidende persoonlijkheden van de christen-democratie bevorderde de uitwisseling van

ideeën, de verzoening vooral tussen Frankrijk en Duitsland, en de Europese Integratie. Problemen tekenden zich echter af: Het dragen van regeringsverantwoordelijkheid deed het oorspronkelijke idealisme intomen. Het dekolonisatieproces eiste veel aandacht. De vorming van de Verenigde Staten van Europa wilde maar niet vloten.

Breuk

De jaren zestig vormden een breukpunt in de ontwikkeling van de christen-democratie. Zij wist geen antwoord te geven op de gevolgen van het Tweede Vaticaanse Concilie en de veranderingen in de theologie. De katholiek-geïnspireerde partijen hadden zich tot dan toe direct of indirect gebaseerd op de uitspraken van het kerkelijk leergezag. Nu richtte de kerk zich echter niet meer tot de eigen kring alleen, maar tot alle mensen van goede wil. Zij beperkte zich tot een meer profetische rol en erkende de mogelijkheid voor katholieken van meerdere partijpolitieke opties. Anderzijds behield zij zich het recht voor in fundamentele zaken, zonder tussenkomst van katholieke organisaties, zelf uitspraken te doen. De christen-democratische partijen stonden voor grote vragen. Hoe moesten ze nu hun eigen positie in het partijpolitieke spectrum definiëren? Maar ook op het in de jaren zestig begonnen ontkerkelingsproces wisten zij geen antwoord te formuleren. Hoe moesten ze aanhang verwerven, als daarvoor de algemene noties van christelijk personalisme onvoldoende waren?

Mede dankzij deze ontwikkelingen kwam halverwege de jaren zestig de sociaal-democratie sterker op. In de Bondsrepubliek werd de CDU/CSU-regering eerst vervangen door de Grote Coalitie met de SPD (de sociaal-democraten), daarna had een coalitie van SPD-FDP onder Willy Brandt en Helmut Schmidt een meerderheid in de Westduitse volksvertegenwoordiging. In België en Italië verloor de christen-democratie flink, in Nederland

verloor de KVP dramatisch (zonder dat daar overigens de PvdA electoraal van profiteerde). In Frankrijk werd de christen-democratie bijna vermalen tussen de gaulisten aan de ene kant en de communisten en socialisten aan de andere. De MRP veranderde haar naam in *Centre des Démocrates Sociaux* (CDS) en kon voortbestaan in een coalitie met de liberalen in de *Union des Démocrates Français* (UDF).

Ondertussen werd het proces van christen-democratische samenwerking in Europa wel versterkt. In 1965 ging de NEI op in de Europese Unie van Christen Democraten (EUCD), een samenwerkingsverband van partijen. De functie van de NEI werd uitgebreid met die van coördinatie en samenwerking van christen-democraten in de instellingen van EEG, EGKS en Euratom. De EUCD werd politiek-inhoudelijk slachtoffer van hetzelfde euvel dat haar nationale lidpartijen ook in zijn greep hield: de ideologische ontredde. De secretaris-generaal van het Internationale Instituut 'Jacques Maritain', Roberto Papini, heeft hierover onlangs een diepgaande analyse gepubliceerd, waarin de uitdagingen waar de christen-democratie voor staat breed worden uitgemeten.¹ Zijn bevindingen zullen in de volgende paragraaf worden beschreven.

Ideologische crisis

In de jaren zestig is, aldus Papini, de christen-democratie in een ideologische crisis terecht gekomen, waar zij nog steeds niet uit is. Wat is het algemene beeld? De christen-democratie verloor aan idealisme en verloor aan aanhang. Zij wist niet hoe zij de christelijke inspiratie moest actualiseren en toespitsen op de problemen van deze tijd. Daarom kwamen de partijen nu eens over als pragmatische middenpartij dan weer als anti-socialistische conservatieve formatie. Het christelijk karakter kwam los te staan van het politieke handelen. Een

1. Roberto Papini, *L'Internationale Démocrate Chrétienne 1925-1986*. Parijs 1988.

soort politieke schizofrenie was het gevolg, aldus Papini.² De uitspraken van de kerk waren de christen-democratische politiek ver vooruit. Het denken op fundamenteel niveau in de betrokken partijen is al die jaren niet bij de tijd gebracht, waardoor het steeds moeilijker wordt deze toe te passen op de problemen van deze tijd. De elite van de kerkelijk betrokken lekenbeweging

---

In de jaren zeventig verloor de christen-democratie aan idealisme en aan aanhang.

---

voelt zich niet meer verwant met de christen-democratie.³ De christen-democratische partijen groeiden naar een niet-ideologische opstelling die probeert allerlei deelbelangen te verzoenen zonder te handelen vanuit een morele inspiratiebron of een ordenende politieke overtuiging. Er kwam een nieuwe generatie politici op die meer gedreven werd door de eigen carrièreplanning dan door een ideaal.⁴

Deze ontwikkeling werkte, zo beschrijft Roberto Papini door in de EUCD. Door het op de achtergrond raken van de oorspronkelijke idealen werd ook het gemeenschappelijk referentiekader van de Europese christen-democratische partijen zwakker. In 1976 gingen de EUCD-partijen uit de lidstaten van de Europese Gemeenschap over tot de vorming van de Europese Volkspartij (EVP). Ondanks de ideologische zwakte werd de EVP de sterkst geïntegreerde politieke formatie binnen de EG. Zij beschikt over een eigen secretariaat in Brussel. Ze kan relatief autonoom pro-

grammatisch en thematisch studiewerk verrichten. De EVP-fractie in het Europese Parlement is homogener dan die van de andere politieke groepen. De EVP is middelpunt van contacten, besprekingen van partijvoorzitters, topontmoetingen van regeringsleiders, partijvoorzitters, ministers, Eurocommissarissen. Toch staat, aldus Papini, de Europese Volkspartij in ideologisch opzicht zwak. Dat betekent dat de EVP onvoldoende eigen identiteit heeft, waardoor zij weinig weerstand heeft tegen de aantrekkingskracht van het conservatisme. Binnen de EVP staan CDU en CSU en de rechterkant van het spectrum, met nauwe contacten met conservatisme in andere landen. Aan de andere kant staan de Italiaanse, Belgische en Nederlandse christen-democratie. De CDU/CSU en de *Democrazia Cristiana* zijn de meest invloedrijke partijen in de EVP. De kleinere partijen zijn vooral aangewezen op het zoeken naar aansluiting bij een van die twee. Volgens Papini is de CDU/CSU momenteel de sterkste.

De conservatieve uitdaging

Het voornaamste gevolg van het gebrek aan fundamentele oriëntatie, zoals beschreven door Roberto Papini, in de EVP is de zwakke weerstand tegenover de conservatieve uitdaging. De naam 'Europese Volkspartij' is al een overwinning van de CDU. De christelijke inspiratie wordt erin immers niet genoemd. De concessie die aan vooral de Italianen en Nederlanders gedaan werd, was de ondertitel: 'Federatie van Christen-Democratische partijen van de Europese Gemeenschap'. Deze bijnaam wordt echter nergens gebruikt. Het is de CDU gelukt, zegt Papini, ervoor te zorgen dat de naamgeving in ieder geval geen belemmering vormt voor conservatieve partijen om tot de EVP toe te treden.⁵

2. *Ibidem*, 199.

3. Idem, in: *Geistige Grundlagen; Tradition und Aktualität der Bemühung um eine Doktrin*, uitg. EVP (Melle 1988) 59.

4. Idem, *L'Internationale Démocrate Chrétienne*, 109.

5. Idem, *L'Internationale Démocrate Chrétienne*, 111.

Daarnaast is van de zijde van de CDU het initiatief genomen tot vorming van een internationale bundeling van conservatieve partijen. Sinds 1973 hadden zij in het Europese Parlement contacten met Britse *Conservatives*. Daarnaast zijn er ontmoetingen geweest van partijleiders. Dit leidde in 1978 tot de oprichting van de Europese Democratische Unie (EDU), een samenwerkingsverband van *Conservatives*, Gaullisten, ÖVP uit Oostenrijk, de CDU/CSU en andere half-conservatieve, half-christelijke partijen uit Portugal, Spanje en Malta. De CDU stelde de EUCD gerust dat het hier alleen maar ging om een werkgeenschap en niet een concurrerende partijenfederatie. In 1983 werd naast de EDU de wereldwijde koepel Internationale Democratische Unie (IDU) opgericht, waar ook de Republikeinse Partij uit de Verenigde Staten, de Liberaal-Democratische Partij uit Japan en conservatieve partijen uit Australië en Nieuw Zeeland zich bij aansloten.

De CDU had met de oprichting van deze conservatieve Internationale redenen, die alles te maken hebben met de sleutelpositie van de Bondsrepubliek in de internationale verhoudingen. Er is op partijniveau sterke behoefte aan relaties met min of meer geestverwante kringen in andere landen, vooral in Groot Brittannië en de Verenigde Staten. Daar zijn echter geen christen-democratische partijen. In de Bondsrepubliek is praktisch een tweepartijstelsel, van SPD en CDU/CSU. Daarnaast is de betekenis van het eigen politieke profiel voor de CDU/CSU minder geworden. Om deze redenen is de CDU/CSU – ondanks het zeer herkenbare beginselprogramma van de CDU – ook vooral een anti-socialistische partij geworden, die dit heeft vertaald in het binnenhalen van het conservatisme. Vanuit die positie zocht de CDU/CSU contacten met andere partijen die ook en vooral anti-socialistische partijen zijn, die een belangrijke machtsfactor vormen in andere landen. Dat dit bij de CDU/CSU ook tot grandioze ontsporingen kan

leiden blijkt uit de relaties die zij direct of indirect heeft onderhouden met de regimes van Franco in Spanje, Salazar in Portugal, Pinochet in Chili of Botha in Zuid Afrika.

Andersom is voor de conservatieve partijen de EDU een welkom voertuig om betrokken te zijn bij de CDU en de Europese Gemeenschap. In de EG zagen zij de relatief hechte EVP, waaruit in elk geval de CDU open stond voor toenadering. In 1966 vroeg Edward Heath formeel het lidmaatschap van de EVP aan voor de Britse *Conservatives*. Dat werd gesteund door de CDU, maar tegengegaan door Italië, België en Nederland. Na verloop van jaren werd de conservatieve, anti-socialistische Nieuwe Democratie uit Griekenland wél toegelaten tot de EVP. De enige affiniteit van deze partij met de christen-democratie was dat de EVP voor de Grieken zou bijdragen aan de bestrijding van het atheïsme, opdat het Griekse volk zijn orthodoxe karakter zou kunnen behouden.⁶ Afgelopen zomer is de Spaanse Volkspartij toegelaten tot de fractie van de EVP in het Europese Parlement. Deze partij bestaat deels uit de voormalige aanhangers van dictator Franco en is in de eerste plaats conservatief, in de zin van anti-socialistisch. Het argument voor de CDU om de Spanjaarden toe te laten was dat in Spanje een zelfstandige christen-democratische partij, die op nationaal niveau iets voorstelde, niet van de grond kwam. Inmiddels hebben ook de Britse *Conservatives* aansluiting bij de EVP-fractie in het Europese Parlement aangevraagd. De fractie heeft dit afgewezen, zij het niet definitief.

Het zijn vooral de Italiaanse, Franse, Nederlandse, Belgische en Ierse christen-democraten die negatief staan tegenover de toelating van conservatieven tot de EVP en tegenover het dubbellidmaatschap van de CDU/CSU van zowel een christen-democratische als een conservatieve internatio-

6. K.J. Hahn en H.A. Lücher, *Christliche Demokraten bauen Europa* (Bonn 1987), 53.

nale. De Politieke Bureaus van de EVP en de EUCD doen er echter nauwelijks iets tegen, aldus Roberto Papini, die aanvoert dat dat te maken moet hebben met de financiële en getalsmatige overmacht van de CDU/CSU. Hij verwacht dat dat dubbel-lidmaatschap van een aantal christen-democratische partijen zal leiden tot grote spanningen. Op den duur zal ofwel de EVP, ofwel de EDU daarvan het slachtoffer worden. De EVP en de EUCD worden ten diepste gedreven door een ideologische solidariteit, de EDU is een in wezen negatief, anti-socialistisch, verbond, waarin machtspolitieke elementen domineren.⁷

Contouren

Deze kritiek van Roberto Papini op de ideologische zwakte van de Europese christen-democratie laat overigens onverlet de constatering dat er wel degelijk sprake is van enige contouren van een gemeenschappelijke politieke overtuiging. De partijen die deel uitmaken van de EVP willen zich laten leiden door een christelijk geïnspireerd mens- en maatschappijbeeld. In Nederland en België wordt daarbij uitdrukkelijk verwezen naar het Evangelie. De christen-democratie beschouwt zich echter niet als gebonden aan een bepaald kerkgenootschap of een bepaalde geloofsgroep. De autonomie van de christen en de leek in de sfeer van de politiek tegenover de kerkelijke autoriteiten wordt gekoesterd. De partijen staan bovendien open voor ieder die hun beginselen en hun programs willen onderschrijven. Vanuit hun christelijke inspiratie komen ze ook tot de noodzaak van een onpartijdige opstelling van de staat ten opzichte van godsdiensten. Ze hebben een afkeer van ieder integralisme dat van God de keizer en van de keizer God wil maken.⁸

De meeste christen-democratische partijen zijn wel in belangrijke mate geïnspireerd geraakt door de ideeën betreffende het christelijk-personalisme van Mounier en Maritain (hoewel zij hun opvatting over partijvorming niet deelden). Zij namen

daaruit over het centraal stellen van de onvervreembare en de onaantastbare waarde van de menselijke persoon. De politiek moet bijdragen aan de vorming van een samenleving van vrije mensen die die waarde erkent. Rechtvaardige sociale structuren, nationaal en internationaal moeten de mens beschermen tegen uitbuiting, armoede en onderdrukking. Actieve solidariteit zorgt in de markteconomie voor het opheffen van onrechtvaardige ongelijkheden. De christen-democratie ziet de mens daarbij niet alleen als individu, maar ook als lid van gemeenschappen, zoals in de eerste plaats het gezin, waar hij of zij tot ontplooiing komt. Het subsidiariteitsbeginsel wijst op een gelede maatschappij die de eigenstandige positie van die gemeenschappen benadrukt. De relaties tussen de mensen en de gemeenschappen dient in deze visie doortrokken te zijn van de solidariteit.

Op grond van deze toepassing van het christelijk personalisme komen de christen-democratische partijen tot een overheid die de actieve en vrije participatie van de burgers bevordert. Zij zijn principiële voorstanders van de democratie en de naleving van de mensenrechten. Zij zijn voor sociale en culturele pluriformiteit, die tot uitdrukking kan komen door een bloeiend leven van de verschillende gemeenschappen in de samenleving. Dat geldt voor de binnenlandse politiek. Maar, vanuit een door al de christen-democratische partijen beleefde transcendente mensvisie, ook voor de internationale verhoudingen. Het gedrag van staten moet genormeerd worden aan een rechtsorde, waar democratie en mensenrechten centraal staan. Christen-democraten zijn sterk voorstanders van internationale samenwerking en Europese integratie.

Tenslotte beschouwen de christen-democratische partijen zichzelf als volkspar-

7. Papini, *L'Internationale Démocrate Chrétienne*, 209 e.v.

8. Idem, in: *Geistige Grundlagen*, 48.

tijen. Dat wil zeggen dat zij streven naar partijvorming die alle klassen en standen in de samenleving omvat. Solidariteit tussen de verschillende sectoren wordt van groter belang geacht dan klassenstrijd.

Die gemeenschappelijke filosofische basis mag dan vaag zijn en naar de achtergrond zijn gezakt, zij heeft er ongetwijfeld toch toe bijgedragen dat de Europese Volkspartij in staat is geweest bij de directe verkiezingen voor het Europese Parlement met eigen programma's te komen. De EVP heeft belangrijke stappen gezet naar supranationale partijvorming. Zij loopt daarmee vooruit op de noodzaak van Europese partijen in een Europese Politieke Unie met een Europese regering. De EVP beschikt echter niet over een zelfstandig functionerend partij-apparaat. Er is geen verwant Europees maatschappelijk middenveld. De EVP mist de mogelijkheden om zelf kandidaten aan te bieden voor bijvoorbeeld het Europese Parlement of de Europese Commissie. De verkiezingscampagnes vallen volledig onder verantwoordelijkheid van de aangesloten nationale partijen. De EVP heeft geen eigen directe leden: leden worden vertegenwoordigd door de delegaties van hun nationale partijen.

Heel langzaam groeien de partijen van de EVP naar elkaar toe.

---

zingsprogramma's zijn daarvan een voorbeeld. Trouwens: bij het schrijven van de nationale verkiezingsprogramma's hebben de EVP-programma's weer een belangrijke richtinggevende functie. In de meeste christen-democratische partijen vindt een dergelijke beïnvloeding plaats, zodat heel langzaam, de partijen inhoudelijk naar elkaar toe groeien. In ieder geval biedt de EVP een transnationaal stelsel van communicatie en ideeënvorming. Zij draagt bij aan de vorming van een politieke cultuur met talrijke gemeenschappelijke kenmerken en aan het versterken van het reeds aanwezige Europese en internationale bewustzijn. Tenslotte vormt ook de EVP de publieke opinie in Europa en is zij steunpunt voor geestverwanten uit Latijns Amerika en – steeds meer – uit Oost Europa.

Evaluatie

Ondanks de bovengenoemde contouren van een eigen politieke identiteit van de EVP blijft het sombere beeld dat Papini schetst hangen: de christen-democratie verkeert in een ideologische crisis. Deze leidt tot ofwel een pragmatisch-technocratische ofwel een conservatieve benadering van de staatkunde. Beide zonder herkenbare diepgang of gedrevenheid. De vraag is of dit sombere beeld alle positieve tendensen moet overheersen.

Allereerst moet worden vastgesteld dat het in het CDA althans bepaald niet heeft ontbroken aan bezinning op de grondslag. De deelname van katholieke en protestantse christenen in één partij dwong daartoe. Papini zou waarschijnlijk gelijk hebben gekregen als de KVP niet met CHU en ARP was samengegaan. Naar aanleiding van het Tweede Vaticaanse Concilie en de ontkerkelijking begon in de Katholieke Volkspartij een bijna oeverloze grondslagdiscussie, die pas opgelost werd in de groei naar het CDA.⁹ Daar kwamen in 1978 het

9. Th.B.F.M. Brinkel, *Aggiornamento van de Katholieke Volkspartij; Grondslag en koers van de KVP ter discussie*, n.p. 1983.

rapport Grondslag en Politiek Handelen en het Program van Uitgangspunten: voorbeelden van een Bijbels geïnspireerde politieke overtuiging, die toegesneden is op de politieke actualiteit. Zij worden bovendien nog regelmatig uitgewerkt en geactualiseerd, zoals de afgelopen jaren in de discussies over de verantwoordelijke samenleving. Ook de Vlaamse (CVP) heeft halverwege de jaren tachtig intensief gedebatteerd over haar grondslag. Deze partij heeft in november 1986 haar manifest 'Geloof, Hoop en Toekomst' aangenomen, dat dient als uitgangspunt voor de politieke koers. Nu zijn CDA en CVP maar betrekkelijk klein binnen de Europese Volkspartij. Ook het taalgebied waarbinnen zij opereren is beperkt. In het werk van Papini komen zij dan ook nauwelijks aan de orde. Toch is niet onbelangrijk dat hier op moderne wijze geprobeerd wordt een christen-democratisch perspectief te formuleren dat richting geeft aan het politieke handelen. Dat CDA en CVP het vervolgens ook electoraal het beste doen van de aangeslotenen bij de EVP is bij de zusterpartijen natuurlijk allang opgemerkt.

Ten tweede kan tegen de sombere kijk van Papini worden ingebracht dat de EVP zich van de door hem geschetste problematiek bewust is. Thomas Jansen, algemeen-secretaris van de Europese Volkspartij, schreef eerder al in dit blad dat sinds enige jaren een werkgroep 'Doctrine' bezig is om een actuele, herkenbaar christen-democratische filosofie te formuleren!¹⁰ Als dat lukt zal het eigen profiel van de christen-democratie duidelijker tot uiting kunnen komen. Het is alleen te hopen dat die werkgroep sneller met resultaten komt, dan de toenadering tot de conservatieve partijen verloopt.

Ten derde is het de vraag of een conservatieve koers voor de CDU/CSU op de lange duur wel zo aantrekkelijk is. Zo blijkt er in de Bondsrepubliek zowaar nog ruimte te zijn voor een partij die rechtser is dan deze: de *Republikaner*. De aanhang van de *Republikaner* komt voor bijna de helft

van de voormalige CDU/CSU-stemmers. Zij schijnen vooral gemotiveerd te worden door ontevredenheid over de Duits-Duitse politiek en over de toevloed van een groot aantal buitenlanders en door angst voor de gevolgen van de verdere Europese eenwording. Van groot belang zal zijn hoe de CDU/CSU zich gaat profileren ter onderscheiding van deze conservatieve concurrent. Gaat zij de *Republikaner* bestrijden door zelf rechtse thema's op te pakken of juist door haar eigenheid nieuwe nadruk te geven?

De recente ontwikkelingen in Oost Europa kunnen daarbij van grote betekenis zijn. Gezien haar ligging alleen al is de Bondsrepubliek daar wezenlijk bij betrokken. Het uitstippelen van een verantwoorde en een creatieve politieke koers vraagt een vooruitziende blik op de toekomst van de verhoudingen in Europa. Het is de vraag of het conservatisme die kan bieden. De landen met conservatieve regeringen, met name Groot Brittannië en de Verenigde Staten, hebben ook niet bepaald blijk gegeven van veel visie op of betrokkenheid bij de toekomstige verhoudingen in Europa. Zij uiten vooral zorg om het onbekende. Mevrouw Thatcher heeft al gezegd niet veel te voelen voor een Duitse hereniging. Ze is tegelijkertijd tegen een verdere integratie van de Bondsrepubliek in de Europese Gemeenschap. En ze houdt ook verdere democratisering van de EG tegen, met als argument dat de EG ondemocratisch is. Het kan toch niet anders of die houding moet voor de CDU/CSU een geweldige teleurstelling zijn. Hier ligt een enorme uitdaging voor de EVP en de EUCD (uitgebreid met christen-democraten uit Oost Europa) om vanuit onderlinge solidariteit creatief na te denken over de toekomst van Europa. Daarin is de christen-democratie in het verleden ook heel sterk geweest. Dat moet zij nu ook kunnen,

10. Thomas Jansen, 'De inzet voor de beginselen van de christen-democratie', *Christen Democratische Verkenningen* (oktober 1989) 428-434.

daarbij *en passant* het conservatisme het conservatisme latend.

Geraadpleegde literatuur

Fogarty, Michael P., *Christian Democracy in Western Europe 1820-1952*, Notre Dame Indiana 1957.

Geistige Grundlagen: Tradition und Aktualität der Bemühung um eine 'Doktrin', uitg. Europese Volkspartij, Melle 1988.

Hann, K.J. (red.), *Die Christliche Demokratie in Europa*, uitg. EUCD, Rome 1979.

Idem, en Hans August Lückcr, *Christliche Demokraten bauen Europa*, Bonn 1987.

Jansen, Thomas, 'De inzet voor de beginselen van de christen-democratie', *Christen Democratische Verkenningen* (oktober 1989) 428-434.

Joustra, Arendo, Alom tegenwoordig: conservatisme bedreigt Europese Christen Democratie, *Eisevier* (18 november 1989) 32-39.

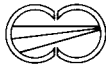
Papini, Roberto, *L'Internationale Démocrate Chrétienne 1925-1986*, Parijs 1988.

Idem, 'On a number of theoretical problems regarding the identity of christian democracy in presentday society', *Christian Political Options*, uitg. ARP, Den Haag/ Utrecht.

Idem, 'Christen-Democratie of Volkspartij? Een vals dilemma', *Christen Democratische Verkenningen* (oktober 1989) 435-438.

Pronk, mr. B., 'De weerklank en het appel van de christen-democratie in Europa', *Christen Democratische Verkenningen* (juli/augustus 1986) 338-343.

Rompuy, Herman van, 'Christen-democratie en conservatisme', *Christen Democratische Verkenningen* (juli/augustus 1986) 344-347.

PERISCOOP

Commentaar uit het Wetenschappelijk Instituut

Kerk en staat

Wij leven in een land waarin kerk en staat gescheiden zijn. Tegelijk constateren wij dat zij voortdurend met elkaar in aanraking komen: met een eigen mening over wat dient te worden gedaan inzake bewapening, asielzoekers, armoede en milieu komen de kerken welbewust op het terrein van de politiek, terwijl de bekostiging van theologische faculteiten, van geestelijke verzorging in de krijgsmacht, de ziekenhuizen, enzovoorts en de inrichting van de bevolkingsadministratie het parlement tot beslissingen nopen over kerkelijke zaken. Binnen het CDA en binnen de kerken leven bovendien verschillende opvattingen over de verhouding tussen kerk en staat. Zo simpel ligt het met die scheiding dus niet. Of is het zo dat de omgangsregeling ná de scheiding nog de meeste problemen voortbrengt?

Van theocratie naar christen-democratie

Na een korte theocratische beginfase heeft de verhouding tussen kerk en staat zich in de geschiedenis meestal bewogen tussen klerikalisme en cesaropapisme. In een theocratie heeft God het onmiddellijke gezag, zoals in Israël vóór de koningen. Gedurende vele eeuwen daarna bekleedden zowel in Israël (vanaf Saul) als in Europa (sinds Constantijn) vorst en hogepriester/paus onderscheiden ambten binnen

één godsdienstig homogene en staatkundig ongedifferentieerde samenleving. Van 'kerk' en vooral van 'staat' (met een eigen *raison d'état*) kon men toen niet spreken. De machtsbalans tussen beide ambten kon in de praktijk variëren: klerikalisme was een situatie waarin de geestelijkheid meer macht had dan haar toekwam, van cesaropapisme sprak men als wereldlijke overheden de organisatie en de grenzen van de godsdienstigheid bepaalden.

Dat was de situatie toen de Ierse monnik Willibrord in 690 naar ons land overstak. Willibrord werd in 695 te Rome tot bisschop gewijd en zijn werk in Holland werd begunstigd door de Frankische hofmeiers Pepijn en Karel Martel, die ook in 732 in de slag bij Poitiers West Europa beveiligde tegen de oprukkende islamitische legers. Na verloop van tijd ging omgekeerd ook de geestelijkheid zich bemoeien met het overheidsgezag. Bijvoorbeeld de bisschoppen van Utrecht bestuurden een uitgebreid territorium, waarover eerst in 1528 weer een wereldlijk heerser, Karel V, het gezag kreeg. Deze wisselwerking kon betrekkelijk gemakkelijk plaatsvinden in de Middeleeuwen ongedeelde *res publica christiana*.

De Reformatie leidde er mede toe dat de burgerlijke overheden hun eigen soevereiniteit bevestigden en zich ook formeel op het handhaven van de staat gingen toeleggen in plaats van op het – conform de

hen in de Middeleeuwen vooral door de geestelijkheid toegedachte rol – met de middelen van de wereldlijke overheid handhaven van één van de nu verschillende godsdiensten. Onder druk van de calvinisten bleef in de Republiek de hervormde religie formeel nog de publieke godsdienst, materieel knepen de overheden een oogje dicht. De bemoeienis met de 'ware' godsdienst lag hen niet meer. Willem de Zwijger zag in het handhaven van godsdienstvrijheid als één van de eersten een positieve staatstaak. Terecht schilderde Steenkamp hem in 1980 af als een voorvader van de christen-democratie.

De staat ontwikkelde zijn nieuwe relatie met de godsdienst(en) steeds verder. Tijdens de Franse overheersing werden rooms-katholieken en joden benoembaar in publieke ambten. Onder koning Willem I had een terugval in het cesaropapisme plaats, maar in 1848 kwam de grondwettelijke scheiding van kerk en staat tot stand. De formele en materiële banden die nadien nog bleven bestaan tussen de Hervormde Kerk en de Nederlandse staat, zijn allengs verdwenen en vervangen door rechtsstatelijke verhoudingen tussen kerk en staat van overwegend het christen-democratische type. Dat betekent dat 'de kerken in ons land veel meer religieuze gemeenschappen werden, waarin pastoraat, liturgie, sacramenten en voorts caritas en diaconie in afgeslankte vorm centraal staan.'

Geen valse heroïek

Nog sterker drukte prof. dr. J. van Putten het uit tijdens de ter gelegenheid van het Willibrord-jaar gehouden conferentie van de Raad van Kerken: 'De kerk heeft van de overheid niets bijzonders meer te verwachten – en dat is maar goed ook. Met de formele en materiële scheiding van kerk en staat is een einde gekomen aan wat H.J. Heering als 'de zondeval van het christendom' heeft aangeduid. In zekere zin is de situatie weer als die van de eerste christen-gemeenten. De kerken zijn weer terug bij af', aldus Van Putten en hij juicht dat

toe: 'Het haalt de kerken weg uit sferen waarin andere machtsbases gelden dan het geloof alleen en waarin compromissen dienen te worden gesloten. De kerken lijken wat dat betreft weer meer op Hem van wie zij zich als het geestelijk lichaam beschouwen, Jezus Christus. In de kerkelijke verkondiging ontstaat daardoor weer meer ruimte voor het profetisch getuigenis, dat zo kenmerkend was voor Jezus' optreden op aarde.'

De kerk van nu is in een heel andere positie dan de eerste christen-gemeenten.

De scheiding tussen kerk en staat, zoals die in ons land is voltrokken, is inderdaad een goede zaak. Maar dat wil niet zeggen dat de kerk weer terug is in de omstandigheden van de eerste christen-gemeenten. Dat is een te rooskleurige voorstelling van zaken. Allereerst betekent de grondwettelijke godsdienstvrijheid een imposant verschil met de omstandigheden uit de eerste eeuw. De eerste christenen werden voor de leeuwen geworpen omdat zij de keizer niet als goddelijk wilden erkennen. Ten tweede heeft de Nederlandse regering erkend dat zij deze vrijheid niet alleen formeel (als klassiek vrijheidsrecht), maar ook materieel (als sociaal grondrecht) beschermt. De Wet Premie Kerkenbouw (1957) en de subsidieregeling gebedsruimten (1982) zijn er blijkens van dat de

1. F.H.M. van Spaendonck, *Christen Democratische Verkenningen* 7/8 (1987), 296.

overheid bijspringt als kerkgenootschappen zelf niet in staat zijn de investering in gebouwen te dragen. Ten derde bekostigt en beschermt de overheid een plurale cultuurbeleving in het onderwijs, in de media, in de gezondheidszorg, in de volkshuisvesting, etc. waardoor het Evangelie kansen krijgt door te werken in de maatschappij. Ten vierde erkent de overheid in ons land dat zij een schild voor de zwakke behoort te zijn; over dit christen-democratische principe bestaat géén verschil van mening, slechts over de uitwerking vindt het politieke debat plaats.

De positie van de geloofsverkondiging in de sociale rechtsstaat kan dus niet worden vergeleken met de positie van de eerste christen-gemeenten in de catacomben van Rome. Er is geen sprake van een 'terug naar af', maar van een verdere ontwikkeling, waarin de kerk inderdaad de door Van Spaendonck geschetste functies vervult. Zij kan deze kerkelijke kernfuncties vervullen dankzij de juridische, sociale en financiële voorwaarden die de politiek geschapen heeft. Deze publieke voorwaarden voor de doorwerking van het Evangelie in de samenleving zijn overwegend als christen-democratisch te typeren: op veel van de vier zojuist genoemde gebieden nemen liberalen en tegenwoordig ook de sociaal-democraten een ander en minder beschermend standpunt in. Van Spaendonck zei daarvan: 'De scheiding van kerk en staat wordt vooral door niet-kerkelijke politici als een Maria-dogma gekoesterd.' Zij tonen zich daarin ware erfgenamen van de Franse Revolutie. Het maakt dus nogal wat uit vanuit welk politiek standpunt de scheiding van kerk en staat wordt gezien.

Ten principale is het vanuit christen-democratische optiek ook denkbaar dat de kerk meerdere functies in een samenleving vervult, ook politieke. Dat zal vooral plaatsvinden als christenen niet in staat zijn om deze functies als christen vanuit hun maatschappelijke verantwoordelijkheid te vervullen. Wij zien dat bij de omwentelingen in de Filippijnen en in Polen.

In onze democratie en gezien de publieke voorwaarden die in ons land geschapen zijn voor de godsdienstbeleving kan de kerk echter haar volle aandacht richten op haar kernfuncties. Dat geldt ook het zogenaamde profetisch getuigenis: in een democratie, waarin partijen op christelijke grondslag fungeren is wel behoefte aan gesprek tussen kerken en politieke partijen – en dat vindt ook regelmatig plaats – maar niet aan een éézijdige kerkelijke kritiek vanuit een zogenaamd zuivere, compromisloze positie. Daarvoor is ook de kerk toch te zeer een menselijke organisatie, dus net zo min vrij van de zonde als welke andere menselijke organisatie op christelijke grondslag dan ook. De bezinning op een 'compromisloze' doorwerking van het Evangelie in de politiek is trouwens in het CDA ingebouwd in de vorm van een autonoom Wetenschappelijk Instituut. En de Nederlandse regering is de Romeinse keizer niet, jegens wiens bestuurstaak, ont-daan van goddelijke pretenties, Jezus zich overigens nooit gekeerd heeft.

Méer dan privé-zaak

Dat wil niet zeggen dat er geen bedreigingen bestaan voor de positie van de kerk. Er bestaat bij sociaal-democraten en liberalen een zekere tendens om de godsdienstvrijheid te beperken tot de eredienst en de privé-sfeer, waar de staat geen bemoeienis mee mag hebben. Marxistisch-leninistisch geregeerde staten, waar godsdienstvrijheid wordt erkend, vatten deze vrijheid vaak aldus op. Onderwijs, zieken- en armenzorg en andere maatschappelijke activiteiten vallen er dan buiten. Verwijzingen van overheidsdienaren naar God worden niet getolereerd. En de kerk moet zijn eigen financiële boontjes maar zien te doppen. Die tendens bestaat ook in Nederland. P.A. van Gennip noemde dit tref-fend een soort cesaropapisme gebaseerd op secularistische vooronderstellingen.²

2. P.A. van Gennip, 'Democratie: van alternatief tot regime', *Christen Democratische Verkenningen* 12/85, 579.

Hij wees onder meer op de veralgemeniserende werking van subsidievoorwaarden. Hirsch Ballin noemde in dit verband de problemen met betrekking tot een wet gelijke behandeling. Een treffend voorbeeld was ook het parlementaire debat over de subsidiëring van gebedsruimten, welke door PvdA en VVD met een beroep op de scheiding van kerk en staat werd afgewezen.

Zo een beperkte opvatting van de godsdienstvrijheid is niet aanvaardbaar. Wie het belijden van een godsdienst reduceert tot een functie in het menselijk bestaan te midden van andere functies, doet tekort aan het karakter van de godsdienstige overtuiging. Deze overtuiging geeft juist uitdrukking aan de eenheid en integriteit van het menselijk bestaan. Scheiding van kerk en staat kan dus niet betekenen dat de staat de maatschappelijke betekenis van de godsdienst miskent. Evenmin valt er een verplichting van de staat uit af te leiden om zich totaal afzijdig te houden van de godsdienstbeleving in kerkelijk verband.

Het beginsel van de scheiding van kerk en staat is in ons staatsrecht een aspect van godsdienstvrijheid (Grondwet, artikel 6) en van het gelijkheidsbeginsel (Grondwet, artikel 1). Het eerste betekent dat de staat geen zeggenschapsrechten toekomen in kerkelijke zaken. Uit het tweede valt met name af te leiden dat geen enkel kerkgenootschap bijzondere privileges van de staat mag verkrijgen in vergelijking tot andere. Van belang zijn voorts het recht op vereniging (Grondwet, artikel 8) en de onderwijsvrijheid (Grondwet, artikel 23). Het verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en het internationaal verdrag inzake de burgerrechten en de politieke rechten zeggen zelfs met zoveel woorden dat godsdienstvrijheid ook het onderwijzen van de godsdienst en de praktische toepassing, inclusief het onderhouden van de geboden en verboden van de godsdienst, omvat. Er zijn dus geen staatsrechtelijke beletselen om, mits met inachtne-

ming van het principe van godsdienstige en levensbeschouwelijke neutraliteit, een beleid te voeren dat voorwaarden schept voor de godsdienstbeleving.

Er zijn geen staatsrechtelijke beletselen voor een beleid dat voorwaarden schept voor godsdienstbeleving.

Het CDA-verkiezingsprogramma 'Verantwoord voortbouwen' doet daarin een duidelijke keuze: 'De vrijheid van godsdienst en levensovertuiging is een der grondrechten van burgers en hun organisaties. In de huidige pluriforme samenleving moet de overheid deze vrijheid respecteren en waarborgen, zodat deze vrijheid niet illusoir wordt.' (artikel V.10.4). Het programma specificeert deze opvatting nog nader voor de godsdienstbeleving in bijzondere omstandigheden, waarin deze vrijheid beperkt wordt (artikel 10.4.1) en het wil wettelijke regelingen voor de geestelijke verzorging in rijksinrichtingen (defensie, justitie, jeugdhulpverlening) en ook voor zieken-, verpleeg- en verzorgingstehuizen! Geen christen-democraat die aan dit programma gebonden is, kan het standpunt innemen dat de overheid geen materiële voorwaarden hoeft te schapen voor de godsdienstbeleving. Men kan erover twisten of daartoe feitelijk aanleiding bestaat, maar het principe kan niet worden betwist. Toch is dat wel gebeurd, zelfs recent nog in een gesprek tussen het CDA en vertegenwoordigers van de Rooms-Katholieke Kerk. Het is beter daarover geen misverstand te laten bestaan, wat ook de particuliere opvat-

tingen van betrokken CDA-vertegenwoordigers mogen zijn.

De theologische faculteiten

Kunnen wij over het algemeen concluderen dat de aanrakingspunten tussen kerk en staat een kwestie zijn van het vinden van de juiste omgangsvorm, een bijzonder probleem doet zich nog actueel voor bij het wetenschappelijk theologisch onderwijs en onderzoek. De aanleiding daartoe vormde het rapport van de door de minister van Onderwijs ingestelde Verkenningcommissie Godgeleerdheid. Elders in dit tijdschrift wordt daarover uitvoerig geschreven. Hier gaat het met name om de vraag welk standpunt het CDA zou kunnen innemen gezien de zojuist beschreven christen-democratische opvattingen inzake de verhouding van kerk en staat.

Een vóórvraag, die weinig behandeld wordt, is: waar haalt de minister de bevoegdheid vandaan om zich een oordeel te vormen over de kwaliteit van het theologisch onderwijs en onderzoek, verdergaand dan eisen van deugdelijkheid? Betekent de scheiding van kerk en staat niet dat de overheid geen zeggenschap kan hebben over de kwaliteit van de theologiebeoefening? Zeker de aanhangers van de totale scheiding van kerk en staat zouden daar hun vraagtekens bij kunnen zetten. Consequent zouden zij zelfs afschaffing van de theologische faculteiten aan de rijksuniversiteiten moeten bepleiten, alsmede het staken van de bekostiging daarvan aan de bijzondere universiteiten; in het bijzonder de ambtsopleidingen lopen dit risico. De financiering zou dan net als bij de hoogleraren van de Radboudstichting en van de Vereniging voor Reformatorische Wijsbegeerte uit particuliere middelen moeten komen. Dat dergelijke voorstellen (nog) niet worden gehoord betekent waarschijnlijk dat men de kwestie nog als te gevoelig taxeert. Het past echter zeer wel in het secularistisch cesaropapisme.

Ook in de christen-democratische opvatting is het echter de vraag of een onder-

zoek als van de commissie-Oberman wel past. Zelfs als men de uitkomsten naar eigen waarneming als tamelijk juist ervaart, dan moet de gehanteerde methode toch als een poging tot beoordeling beschouwd worden, die nog betrekkelijk in de kinderschoenen staat. De op de methode uitgeoefende kritiek snijdt zeker hout. Het rapport 'Ruimte voor kwaliteit' (Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, 1989) bepleit ook visitatiecommissies ter beoordeling van de kwaliteit van het wetenschappelijk onderwijs en onderzoek in ons land. Links en rechts worden daarmee nu ervaringen opgedaan. Het debat over de daarbij gehanteerde criteria is nog niet uitgekristalliseerd. Dat de minister van Onderwijs op een dergelijk rapport zo ver gaande conclusies baseerde, moet dan ook vooral als een breekijzer-methode worden uitgelegd op een gebied waar het zijn departement eigenlijk aan bevoegdheid ontbreekt. De universiteitsbesturen zelf hebben de minister daartoe overigens wel geprikkeld door weinig te doen met de door Van Peursen al in een eerder verkenningrapport gedane aanbevelingen.

Men kan zich afvragen wat er in zulke omstandigheden moet gebeuren. Het rapport van het Wetenschappelijk Instituut lijkt ernaar te tenderen dat de overheid financiële consequenties mag verbinden aan de conclusies van visitatierapporten als de universiteitsbesturen daarin duidelijk nalatig blijven. Het is echter de vraag of dat effect kan hebben. Verdeling van geldstromen binnen het universiteitsbudget behoort immers tot de verantwoordelijkheid van het universiteitsbestuur: nu al wordt soms meer geld gestoken in de theologische faculteit dan conform de studenten-aantallen billijk zou zijn. Evenzo zouden de kerkgenootschappen de hun toegekende budgetten kunnen blijven besteden aan dezelfde aangewezen instellingen.

Duidelijk is hier sprake van een situatie waarin werkelijk vruchtbare oplossingen alleen in gezamenlijke verantwoordelijkheid kunnen worden gevonden. Het pri-

maat ter zake hoort bij de instellingen, dat is een eis van subsidiariteit. De vraag is vooral hoe hen zover te krijgen zonder de bevoegdheid van de overheid te buiten te gaan. Minister Ritzen heeft de betrokkenen een nieuwe kans gegeven om er zelf uit te komen. De meningsvorming is in Hervormde, Rooms-Katholieke en Gereformeerde kring ook duidelijk op gang gekomen. Misschien is een socialist op Onderwijs thans wel het meest geschikte middel om zelfregulering te bevorderen.

C.J.K.

Literatuur

- E.M.H. Hirsch Ballin, 'Scheiding van kerk en staat in zijn juridische betekenis', *Verslag van de studieconferentie Godsdienstbeleving van minderheden*, Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, Den Haag 1983.
- Dr. J. van Pulten, 'Het einde van de zondeval of: terug naar af', bijlage 9, *conferentie Boodschap aan de Boodschap*, Raad van Kerken, Driebergen, november 1989.

CORRECTIE DECEMBERNUMMER

In het artikel van W.C.M. Klijn, 'Goed spreken over euthanasie', in *Christen Democratische Verkenningen* 12/1989, pp. 501-508, zijn in afwijking van de oorspronkelijke tekst enkele drukfouten geslopen. Omdat vooral de eerste storend is in verband met de kern van zijn betoog, volgen hier de correcties:

- 1 Op p. 508, eerste kolom, regel 2 staat over de waardigheid van de mens de zin: 'Het is geen abstract begrip, maar een concreet zijn dat er – zolang de mens leeft – niet kan zijn'. Hier is één keer het woord 'niet' weggevalen. De zin moet luiden: 'Het is geen abstract begrip, maar een concreet zijn dat – zolang de mens leeft – niet er niet kan zijn' of '... niet kan er-niet-zijn.'
- 2 Op p. 508, tweede kolom, regel 2 moet de term 'theologisch-logisch' vervangen worden door 'theoretisch-logisch'.

Kijk op leidinggeven

In non-profit organisaties

J. Welman

Als leidinggevende sta je aan het hoofd van een organisatorisch verband. En ben je verantwoordelijk voor de resultaten. De weg naar die resultaten loopt via communicatie, het belangrijkste element van leidinggeven. Daarbij stuit je steeds op tegenstellingen, zoals:

- het zakelijke en het persoonlijke;
- het rationele en het emotionele;
- het formele en het informele.

In 'Kijk op leidinggeven' maakt de auteur inzichtelijk welke factoren bepalend zijn voor effectief en efficiënt leidinggeven en hoe bovengenoemde tegenstellingen kunnen worden overbrugd. Nu eens met behulp van de wetenschap, dan weer op basis van ervaring. Praktijkvoorbeelden van diverse typen non profit-organisaties illustreren het geheel op treffende wijze.

Ing. / 181 pag. / f 32,50 / Bfr. 715
ISBN 9036801826.

Belt u voor uw rechtstreekse bestelling bij de uitgever
Libresso: 05700 - 33155; in
België Distybo: 03-3600220.

Ook verkrijgbaar via de boekhandel.
Prijswijzigingen voorbehouden.

VAN LOGHUM SLATERUS

Wetenschappelijke
uitgeverij

Postbus 23
7400 GA Deventer

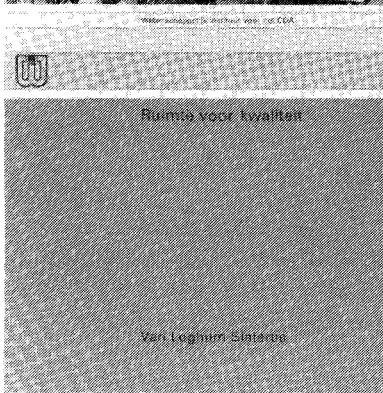
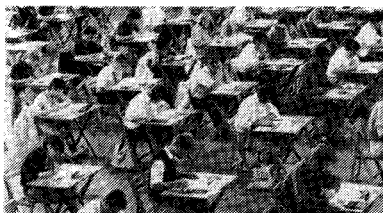

Ruimte voor kwaliteit

Wetenschappelijk Instituut voor het CDA

De verantwoordelijkheid van scholen krijgt veel aandacht in beleidsdocumenten van de overheid. Tegelijk zucht het onderwijsveld onder telkens wisselende regelgeving. Voornamelijk kostenoverwegingen lijken te vragen om schaalvergroting, die ten koste gaat van de identiteit en toegankelijkheid van scholen. Maar hoe zit het dan met de mogelijkheden tot zelfbeheer van scholen. Is dit meer dan een verguldsel om de bezuinigingspil?

Dit rapport wil ernst maken met de verantwoordelijke samenleving. Aan de orde komen onder andere:

- een christen-democratische visie op het onderwijs;
- de geschiedenis van het onderwijs;
- een beschrijving van de bevoegdheden en onderwijstaken van de overheid;
- een visie op het bestuur en beheer van het onderwijs;
- de bekostiging en planning van onderwijsvoorzieningen;
- de kwaliteitsbevorderende en deugdelijkheidsbewakende rol van de overheid.

Het rapport pleit op al deze fronten voor veranderingen in de onderwijspolitiek. Er moet ruimte komen voor schoolbesturen en directies om eigen doelstellingen te formuleren en om een herkenbaar schoolbeleid te voeren. Scholen hebben beleidsruimte nodig om de uitdagingen waar het onderwijs in onze moderne samenleving staat goed aan te kunnen. Kortom: er moet meer ruimte komen voor kwaliteit.

Ing./174 pag./f 19,50/ISBN 9036801796

Belt u voor uw rechtstreekse bestelling bij de uitgever Libresso: 05700 - 33155.

Ook verkrijgbaar via de boekhandel. Prijswijzigingen voorbehouden.

VAN LOGHUM SLATERUS

Wetenschappelijke uitgeverij

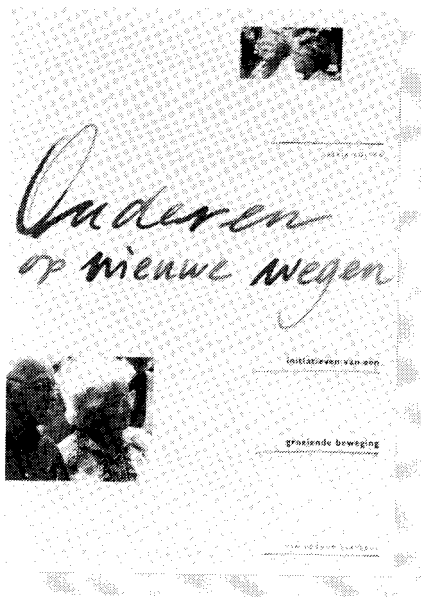
Postbus 23
7400 GA Deventer

OUDEREN OP NIEUWE WEGEN

Initiatieven van een groeiende beweging

Saskia Bolten

'Ouderen op nieuwe wegen' gaat over de rol die ouderenbonden in Nederland op sociaal, cultureel en educatief terrein spelen. Over de belangenbehartiging door de ouderenbonden, over activiteiten en verantwoordelijkheden die ouderen op zich nemen.

Ouderen laten steeds meer van zich horen, op plaatselijk, provinciaal en landelijk niveau. Ze willen niet apart worden gezet, maar volwaardig participeren en op dezelfde manier benaderd en behandeld worden als alle andere burgers, bewoners en consumenten.

Aan de hand van voorbeelden van activiteiten van de afdelingen geeft de auteur aan dat ouderenbonden nieuwe wegen ingeslagen zijn.

Een uitgave ter gelegenheid van het 35-jarig bestaan van het Centraal Orgaan Samenwerkende Bonden van Ouderen, Cosbo-Nederland.

Ing. / 88 pag. / f 18,50 / 410 Bfr.
ISBN 9036801834

Belt u voor uw rechtstreekse bestelling bij de uitgever
Libresso: 05700-33155;
in België Distybo: 03-3600220.
Ook verkrijgbaar via de boekhandel.
Prijswijzigingen voorbehouden.

VAN LOGHUM SLATERUS

Wetenschappelijke
uitgeverij

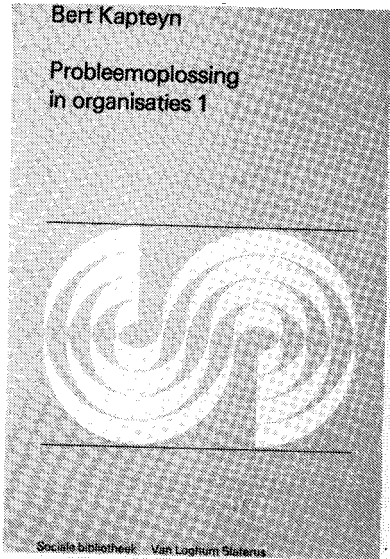
Postbus 23
7400 GA Deventer

Probleemoplossing in organisaties 1 en 2

Bert Kapteyn

Leidinggevend worden dagelijks geconfronteerd met de vraag: 'hoe kan ik richting en vorm geven aan ontwikkelingen in mijn organisatie?' De beschikbare literatuur biedt hen hierbij doorgaans weinig praktisch houvast.

Deel 1 geeft leidinggevend een in de praktijk toepasbaar antwoord. De schrijver laat zien, hoe op een systematische manier organisatievraagstukken aangepakt

kunnen worden. Hij geeft een algemene methodiek van probleemoplossing en werkt deze uit naar een aantal specifieke onderwerpen zoals:

- positie en taak van leidinggevend;
- structureren van organisaties;
- organisatie-ontwikkeling;
- conflicten in organisaties;
- besluitvorming en gespreksleiding.

Bij de verschillende onderwerpen zijn veel praktijkvoorbeelden opgenomen. Ze laten zien hoe een en ander toepasbaar is.

Deel 2 bevat oefeningen die aansluiten op de in deel 1 gepresenteerde stof.

Deel 1

Ing., 331 pag., f 57,50/Bfr. 1265
ISBN 9060018435

Deel 2

Ing., 171 pag., f 32,50/Bfr. 715
ISBN 9060018923

Belt u voor uw rechtstreekse bestelling bij de uitgever Libresso: 05700-33155; in België Distybo: 03-3600220.

Ook verkrijgbaar via de boekhandel. Prijswijzigingen voorbehouden.

VAN LOGHUM SLATERUS

Wetenschappelijke
uitgeverij

Postbus 23
7400 GA Deventer

IN DIT NUMMER

Column: Het einde van het communisme

Drs. Th.B.F.M. Brinkel

1

Reorganisatie van het katholieke wetenschappelijk theologisch onderwijs en onderzoek. Bestuurlijke en juridische aspecten

Mr. E. Trietsch

3

Vijf katholieke theologische opleidingen is teveel. Met drie moet volstaan kunnen worden. Als de instellingen er niet in slagen met voorstellen te komen, zijn de kansen om zelf orde op zaken te stellen minimaal. Een bespreking van het rapport van de Verkenningcommissie Godgeleerdheid.

HOOP voor de theologie

Prof. dr. A.J. Jelsma

13

Als de Hervormde Kerk zèlf kritiek heeft op de duplex ordo, mag niet verwacht worden dat de Gereformeerde Kerk zo'n opleiding wel zou aanvaarden. De herstructurering kan de verscheidenheid aan theologisch onderwijs schade toebrengen. Een bespreking van het rapport van de Verkenningcommissie Godgeleerdheid.

Veiligheid in de jaren negentig

Drs. John Grin en dr. J.G. Siccama

23

De discussie over vrede en veiligheid moet meer inhouden dan alleen cijfers achter de komma. Bijvoorbeeld door een overleg tussen Oost en West te beginnen over de wederzijdse militaire opstellingen. Ook is het tijd voor een fundamentele discussie over de dienstplicht.

Gedragcodes voor het bedrijfsleven: wenselijk en werkbaar?

Drs. M.E. Witte-Rang

31

Het is wat al te optimistisch te verwachten dat het bedrijfsleven uit zichzelf een grote rol zal spelen in de naleving van gedragscodes. Codes moeten daarom voortdurend worden gecontroleerd, bijgesteld en onder de aandacht gebracht.

De christen-democratie in West Europa

Drs. Th.B.F.M. Brinkel

43

De Europese christen-democratie is politiek en cultureel herkenbaar. Toch verkeert zij volgens velen in een ideologische crisis. Zij zou geen antwoord hebben op de conservatieve verleiding.

Periscoop

Drs. C.J. Klop

52

Commentaar uit het Wetenschappelijk Instituut.

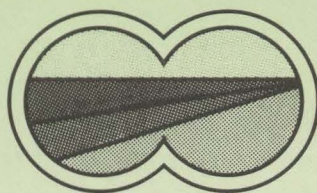
Het CDA-program wil wettelijke regelingen voor de geestelijke verzorging in rijksinrichtingen, ziekenhuizen en verzorgingstehuizen. Geen CDA-er die aan dit programma gebonden is kan het standpunt innemen dat de overheid geen materiële voorwaarden hoeft te scheppen voor de godsdienstbeleving. Het is beter daarover geen misverstand te laten bestaan.

christen democratische verkenningen

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

maandblad van het
wetenschappelijk
instituut
voor het cda

2 | 90

Van Loghum Slaterus

Christen Democratische Verkenningen is het maandblad van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

Het is de voortzetting van
Anti-Revolutionaire Staatkunde,
Christelijk Historisch Tijdschrift en
Politiek Perspectief.

Redactie

mr. drs. L.C. Brinkman
mr. J.J.A.M. van Gennip
drs. J. Grin
mr. A.K. Huijbers
drs. C.J. Klop
ir. W.C.M. van Lieshout (voorzitter)
drs. M.J.T. Martens
dr. H. van Ruller
drs. T.L.E. Strop-von Meyenfeldt
prof. dr. H.E.S. Woldring
mr. L.B.M. Wüst
drs. Th.B.F.M. Brinkel (secretaris)

Redactie-adres

Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, Dr. Kuyperstraat 5, 2514 BA Den Haag, tel. 070-92 40 21 t.a.v. drs. Th.B.F.M. Brinkel.

Secretaresse: H.G.M. Veringa-Loomans.

De redactie stelt er prijs op artikelen (tot maximaal 4000 woorden) te ontvangen die passen in de opzet van Christen Democratische Verkenningen.

Boeken ter recensie kan men zenden aan de redactie van Christen Democratische Verkenningen; ter recensie gezonden boeken kunnen niet worden geretourneerd.

Christen Democratische Verkenningen wil een wetensfunctie vervullen binnen de christen-democratie; verkennend, grenzen aftastend, opiniërend, zowel historisch-analytisch als toekomstgericht en internationaal georiënteerd.

Het doet dit vanuit een kritisch-solidaire en onafhankelijke opstelling ten opzichte van het CDA.

Het schrijft over en vanuit het spanningsveld tussen geloof en politiek.

Het vraagt de aandacht voor de betekenis van christen-democratische uitgangspunten voor politieke en maatschappelijke vraagstukken.

Christen Democratische Verkenningen richt zich op de trend in het politieke en maatschappelijke gebeuren ook in de politieke actualiteit van de dag.

Uitgever

Van Loghum Slaterus bv
postbus 23, 7400 GA Deventer
telefoon 05700-1 08 11.

Abonnementen

De abonnementsprijs bedraagt
f 61,75 per jaar incl. btw en verzendkosten.
Studenten CDJA-leden f 38,50

Losse nummers f 6,75

Abonnementsadministratie: Libresso (Distributie van vakinformatie) postbus 23, 7400 GA Deventer, telefoon 05700-3 31 55.

Beëindiging abonnement

Abonnementen kunnen schriftelijk tot uiterlijk 1 december van het lopende abonnementsjaar worden opgezegd. Bij niet tijdige opzegging wordt het abonnement automatisch voor een jaar verlengd.

Adreswijzigingen

Bij wijziging van naam en/of adres verzoeken wij u een gewijzigd adresbandje toe te zenden aan Libresso bv, postbus 23, 7400 GA Deventer.

Betalingen

Gebruik voor uw betalingen bij voorkeur de te ontvangen stortingsacceptgirokaarten; dit vergemakkelijkt de administratieve verwerking.

Advertenties

Opgave van advertenties aan de uitgever: telefoon 030-51 12 74.

ISSN 0037-8135

COLUMN

Drs. H. Eversdijk

Haalt het CDA het jaar 2000?

Een coalitie met de sociaal-democraten. Lubbers gaat weg (de opvolging schijnt reeds in kannen en kruiken). De VVD scherpt het zwaard om CDA-ers weg te lokken. Op plaatselijk en regionaal niveau vinden liberalen en sociaal-democraten elkaar steeds vaker! Steeds meer niet-kerkgangers stemmen op het CDA. Haalt het CDA zodoende het jaar 2000? En welk CDA zal dat dan zijn?

De coalitie tot succes maken

Het antwoord op die vragen is moeilijk. Tien jaar is ook in de politiek nogal lang. En tien jaar geleden voorspelden velen voor het CDA een weliswaar langzame maar toch zekere dood. Anno 1990 is het CDA echter stevig verankerd in de Nederlandse politiek. Zo stevig, dat zelfs zonder noemenswaardig gemor vanuit de achterban van coalitiepartner gewisseld kon worden. Immers uit alle opiniepeilingen bleek, dat vele CDA-kiezers een voorkeur hadden voor regeren met de liberalen. Die voorkeur is uiteraard nu niet zomaar weg. Toch willen kennelijk ook de CDA-kiezers deze coalitie een kans geven. Het is nu aan kabinet en fracties om te bewijzen, dat samenwerken met de sociaal-democraten het land niet tot de rand van de afgrond brengt, zodat straks weer 'puin geruimd' moet worden. Het is met name aan kabinet en de CDA-fracties van Eerste en Tweede

Kamer om te bewijzen, dat juist nu niet alleen samenwerking met sociaal-democraten mogelijk is, maar in 's lands belang zelfs noodzakelijk. Vooral het kabinet zal moeten oppassen voor het wekken van overspannen verwachtingen en vooral de Tweede Kamerfractie van het CDA zal scherp moeten opletten of er niet van potverteren sprake is.

De start van het kabinet is moedgevend. Kok doet in zuinigheid niet voor Ruding onder. Hij is zuinig, maar niet gierig. Als hij dat beeld weet te bewaren, wordt hij bij CDA-ers even populair als Ruding was. Maar al direct dreigen met een kabinet-crisis nota bene in de Eerste Kamer is geen bewijs voor sterke argumenten! Zulke bedrijfsongevallen mogen toch eigenlijk niet voorkomen!

Lubbers weg, Brinkman komt

De minister-president bezorgde ons een kerst-verrassing. Over vier jaar wil hij weg! Hij had met die aankondiging beter nog wat kunnen wachten. Ook de keuze van de opvolger had hij, ook in het belang van die opvolger, beter te zijner tijd aan de partij kunnen overlaten. Dat was wel zo goed voor de interne democratie geweest. Maar we moeten ons in ieder geval voorbereiden op het post-Lubbers tijdperk. Dus komt de vraag: 'Is er nog een CDA na Lubbers'. Antwoord: 'Natuurlijk, 't zou te gek

zijn als een partij als de onze afhankelijk zou zijn van één man'. Daarom ook heeft Ruud Lubbers gelijk als hij stelt, dat ook uit democratische overwegingen het beter is om tijdig plaats te maken. Maar hoe dan ook, de electorale uitstraling van Lubbers is groot en we zullen er rekening mee moeten houden, dat we met hem op topniveau zitten. Vanuit dat gegeven echter is het voor alle CDA-ers een uitdaging om te laten zien dat het fort dat onder leiding van Lubbers werd gebouwd, behouden kan blijven. Elco Brinkman is nu enkele maanden aan het werk in de fractie en het gaat anders, maar zeker niet slechter. Als een Zeeuw dat zegt, zou ook gezegd kunnen worden: 'het kon minder' en dat betekent in rond Hollands: 'het gaat best'. Maar het moet nog wel tenminste vier jaar worden volgehouden; een niet geringe opgave!

De oppositie

De VVD scherpt het zwaard en D'66 wet het mes. Tot op heden stelden de aanvallen nog niet veel voor. De VVD is nog steeds niet op orde en D'66 weet met zijn houding nog niet goed raad. Maar dat zal niet meer zo lang duren en het zou buitengewoon dom zijn, om in de Tweede Kamer alleen met de macht van het getal de oppositie koest te willen houden.

Met mensen van het kaliber van Bolkestein en Van Mierlo moet je dat bezuren. Ik denk, dat we het met die oppositie nog knap moeilijk kunnen krijgen. De VVD zal (terecht) elke koerswijziging ten opzichte van Lubbers II scherp in de gaten houden en D'66 zal vooral inspelen op de moderne (of modernistische) situatie ten aanzien van het milieu. Met stemmingen in plaats van argumenten en een kwinkslag in plaats van een serieus debat zal het niet gaan! Trouwens, het kan beslist geen kwaad als, zeker bij zo'n grote coalitie, het dualisme weer wat meer uit de verf zou komen.

Plaatselijke en regionale situatie

Het CDA is vooral aan de basis ontstaan. In Den Haag heerst vaak teveel het: 'denken aan de top, de basis volgt wel'. Daarin konden we ons ook wel eens vergissen. Als de basis de indruk krijgt dat 'de top' uitgaat van: 'Denken doen wij wel, voeren jullie nou maar uit', dan komt er trammelant. Laat het CDA dus vooral de basis in de gaten houden. Juist aan de basis zien we trouwens op veel plaatsen 'iets moois' opbloeien tussen liberalen en sociaal-democraten. We moeten zeker niet denken, dat de Haagse coalitie ook zonder meer tot hechtere banden tussen PvdA en CDA op plaatselijk en regionaal niveau leiden. Ook daar komt een nieuwe generatie op die wel eens andere wegen wil inslaan. Het CDA moet dus overal op zijn tellen passen. Vanzelfsprekendheid is er op weg naar 2000 niet meer bij en dat is maar goed ook. Dat houdt ons wakker.

Christelijk/niet-christelijk

Steeds meer niet-kerkgangers stemmen op het CDA. Steeds meer niet-regelmatige kerkgangers zullen lid worden van het CDA. We zullen hoe je het ook wendt of keert te maken krijgen met de vraag: 'Hoe christelijk is het CDA?'. Voor mij is op dit terrein geen compromis mogelijk. Als het zout zijn kracht verliest, waarmee zal het gezouten worden? Als het CDA zijn 'C' verliest is de bestaansgrond weg. Die bestaansgrond is Gods gebod en Gods belofte, vastgelegd in het beginselprogramma. Al die niet-kerkgangers die op ons stemden deden dat ondanks het feit dat ze heel goed wisten dat de 'C' betekent: 'Christen'. En ze vonden dat kennelijk geen bezwaar. Sterker, ik meen dat zeer velen bewust of onbewust, gewild of ongewild toch willen leven en geregeerd willen worden naar een christelijk normen- en waardenpatroon.

Of ze nu de kerk vaak, weinig of nooit van binnen zien. Als het CDA dus water in de wijn gaat doen ten aanzien van de beginselen, dan is het afgelopen. Het zal dan

ook wel langzaam gaan, dat wel, maar wel heel zeker. Helaas gebruikte informateur Jan de Koning in zijn brief aan de Koningin de term 'Centrum-links'. Het ergste wat ons kan overkomen is dat de 'C' 'vertaald' gaat worden met 'Centrum' of 'Centraal' in plaats van 'Christen'.

Geen koudwatervrees

Een kritisch-solidaire houding doet het CDA geen kwaad. Sterker, die is nodig om stevig overeind te blijven. Hier en daar in het Haagse wereldje constateer ik soms een koudwatervrees. Alles wat dan maar even afwijkt van de officiële partij- of fractie-lijn wordt ontraden, of 'onverstandig' gevonden, of niet loyaal. Waarom toch? Zo'n grote partij, zo sterk verankerd in de samenleving, zoveel macht, zoveel invloedrijke posities! En dan bang voor een wat afwijkend geluid? Dat is toch een bewijs van zwakte. Laat de discussie in het CDA levend blijven, dan blijft het CDA levend en levendig. Bovendien mogen de volgende regels uit een beroemd gedicht van Jacob Cats: 'Als de most te nau bedwongen', tot lering en waarschuwing strekken:

Als een Koning vrije lieden
Op een ongewonnen voet
Uit een trotsen overmoet
Al te vinnigh wil gebieden
Daer en is geen twijfel aen
Of 'ten moet'en qualick gaen
Strenghe prinsen, harde vorsten
Die met al te nauwen bant
Drucken op het gansche lant
Doen het al in stukken borsten
Want een rijck van enkel dwang
Duurt gemeenlijck niet langh

Het CDA haalt 2000

Als het CDA de tekenen des tijds verstaat en als het CDA kans ziet als christen-democratische partij overeind te blijven, ook als de 'Stormwind om ons loeit', dan halen we zeker 2000 en ver daarna. Dan blijft het CDA de partij, die ernst maakt met Gods gebod ('Gij zult' en niet 'ik wil') en Gods belofte (wat een toekomst!). Dan blijft het CDA de partij die 'voor heel het volk' opkomt.

Afscheid

Dit was mijn laatste column als lid van de redactie. Gedurende enkele jaren hield ik de stoel in de redactie bestemd voor de fractievoorzitter 'warm'. Elco Brinkman gaat nu deze voor hem bedoelde zetel terecht bezetten. Hopelijk zal hij dit kritisch-solidaire en onafhankelijke gezelschap even sterk gaan waarderen als ik dat deed. Dat is in elk geval gunstig voor 'dualistisch' gedrag.

Drs. E.M. van de Meent-Nutma,
mr. A.K. Huibers

Huidige abortus- wetgeving voldoet niet

De mogelijke komst van de abortuspil is aanleiding voor een hernieuwde discussie over de beschermwaardigheid van het menselijk embryo. Het is beslist niet mogelijk via het instrument van de Wet geneesmiddelenvoorziening lastige ethische kwesties als abortus, euthanasie en genetische manipulatie tot een oplossing te brengen.

In 1988 werd door de Franse firma Roussel een verzoek tot registratie van een nieuw geneesmiddel ingediend bij het College ter beoordeling van geneesmiddelen. Het ging om mifepriston (RU 486), een middel dat de werking van progesteron blokkeert. Zonder progesteron kan een zwangerschap niet uitgedragen worden. Indien mifepriston wordt toegediend treden samentrekkingen van de baarmoeder op die uiteindelijk abortus tengevolge hebben. Uit onderzoek van Haspels bleek dat mifepriston bij 83% van de vrouwen tot maximaal zeven weken over-tijd een volledige abortus teweeg bracht.¹ Na deze zeven weken vermindert het percentage volledige abortus snel. Tevens bleek uit een ander onderzoek waarvan Haspels in hetzelfde artikel melding maakt, dat mifepriston ook als *morning-after* pil gebruikt kan worden.

Om kort te gaan, met mifepriston heeft de farmaceutische industrie een middel ontwikkeld dat tot zeven weken over-tijd

een 'succesvolle' abortuspil genoemd mag worden.²

Hoewel in de loop van 1989 de aanvraag om registratie door betrokken firma werd ingetrokken – waarschijnlijk op grond van overwegingen van maatschappelijke gevoeligheid – is het wel zeker dat op enigerlei wijze er een vervolg zal komen. Het ligt voor de hand dat deze fabrikant of een andere binnenkort opnieuw een aanvraag zal indienen. Het is daarom van belang een inzicht te verkrijgen in de ethische en juridische consequenties die aan het op de markt verschijnen van de abortuspil verbonden zouden kunnen zijn. In dit artikel willen we allereerst stilstaan bij het juridisch kader waarin de invoering van een abortuspil plaats zou vinden in Nederland. Het gaat daarbij vooral om de Wet op de geneesmiddelenvoorziening en de Wet afbreking zwangerschap.

In het vervolg zullen wij ingaan op een aantal ethische aspecten van *abortus provocatus*. In dat verband geven we een

---

Drs. E.M. van de Meent-Nutma en mr. A.K. Huibers zijn beide werkzaam bij het Centrum voor Bio-ethiek en Gezondheidsrecht te Utrecht.

1. Haspels, A.A., Anti-progesteron, *Pharmaceutisch Weekblad* 1988, 1137-1139.
2. Daarbij dient bedacht te worden dat zeker zo'n 80% tot 90% van de in Nederland verrichte abortus in de periode tot 7 weken over-tijd plaatsvindt (Signet, Abortusregistratie in 1985: J. Rademakers, 1987-1).

overzicht van de huidige stand van zaken in de ethische discussie aangaande de morele status van het embryo.³ Tenslotte zal een eigen standpuntbepaling alsmede een aantal conclusies met betrekking tot noodzakelijke nieuwe wetgeving weergegeven worden.

De Wet op de geneesmiddelenvoorziening

Een geneesmiddel mag in Nederland slechts worden bereid en afgeleverd als het is ingeschreven in het 'register van farmaceutische specialité's en farmaceutische preparaten'. Dat wordt bepaald in de Wet op de geneesmiddelenvoorziening die regels stelt met betrekking tot deze kwestie.

Of een geneesmiddel inderdaad in dit register ingeschreven mag worden, wordt bepaald door het College ter beoordeling van geneesmiddelen (artikel 3 juncto artikel 29 van de Wet geneesmiddelenvoorziening). Met name wordt dan getoetst of het middel naar verwachting de bedoelde werking zal hebben en of het niet schadelijk is voor de gezondheid.

Een voorvraag is echter of er eigenlijk wel sprake is van een geneesmiddel. Volgens artikel 2 van deze Wet is een geneesmiddel: 'substantie of samenstelling van substanties, welke is bestemd om te worden gebruikt of op enigerlei wijze wordt aangeduid of aanbevolen als zijnde geschikt voor:

- 1 het genezen, lenigen of voorkomen van enige aandoening, ziekte, ziekteverschijnsel, pijn, verwonding of gebrek bij de mens;
- 2 het herstellen, verbeteren of wijzigen van het functioneren van organen bij de mens;
- 3 het stellen van een medische diagnose door toediening of aanwending bij de mens.'

Het is op grond van deze formulering in eerste instantie zeker niet evident dat de abortuspil inderdaad als geneesmiddel aan te merken is. Immers, zwangerschap

is in het algemeen geen ziekte of aandoening; het gaat evenmin om het herstel van de functie van een orgaan en al helemaal niet om een medische diagnose. Dat roept de vraag op hoe het College met deze problematiek om zal gaan. Zoals reeds aangegeven is de aanvraag door de firma Roussel ingetrokken. Dat betekent dat over deze kwestie geen zekerheid kan bestaan. Wel zijn er drie overwegingen die ons aanleiding geven tot de veronderstelling dat het zeer waarschijnlijk is dat het College de kwestie of er sprake is van een geneesmiddel in positieve zin zal beslissen (als er een nieuwe aanvraag komt):

- 1 het College heeft de aanvraag serieus in behandeling genomen; indien men van oordeel was dat het hier niet om een geneesmiddel ging, had men de aanvraag niet-ontvankelijk dienen te verklaren;
- 2 in een interview in Vrij Nederland van 4 november 1989 stelde Dr. C. de Visser, lid van het College: 'De aanvraag zou gehonoreerd zijn, de bezwaren tegen de abortus-pil waren niet meer van overwegende aard. Het waren alleen nog *minor points* in het dossier.' Uiteraard kan twijfel over de vraag of er sprake is van een geneesmiddel niet als een *minor point* beschouwd worden;
- 3 het tweede criterium voor de vraag of er sprake is van een geneesmiddel (wijziging van het functioneren van een orgaan) is destijds opgenomen in verband met de verschijning van *anti-conceptiva*. Ook een *anti-conceptivum* is natuurlijk geen geneesmiddel in de strikte betekenis van het woord (opgenomen onder het eerste criterium). Het feit dat juist daarom het tweede criterium is opgenomen, is een belangrijk argument om te veronderstellen dat het College ook de abortus-pil op grond van dit criterium als geneesmiddel zal accepteren. Bij de abortus-pil gaat het immers om een anti-

3. We zullen in het vervolg de termen embryo en foetus door elkaar gebruiken: in het algemeen onderscheidt men in de embryologie de volgende fases: - pre-embryo, embryo, foetus.

progesteron dat de functie van de baarmoeder wijzigt, namelijk ongeschikt maakt voor het uitdragen van de zwangerschap.

Dat deze wijziging van functie eerder het middel dan het doel is, doet daar op zichzelf weinig aan af.

Schadelijk voor de gezondheid

Een andere vraag die ten aanzien van de abortuspil rijst is die of het gaat om een specialité of preparaat dat schadelijk is voor de gezondheid. Op grond van artikel 3 lid 1 sub a) van de Wet op de geneesmiddelenvoorziening mag een dergelijk middel niet geregistreerd worden. Het Christen Apothekers Overleg heeft dit argument gehanteerd in een brief aan het College waarin men pleit tegen registratie van de abortuspil. Men stelt dat er met betrekking tot de abortuspil geen twijfel over kan bestaan dat er sprake is van schadelijkheid voor de gezondheid van de foetus.⁴

Hoewel dit argument natuurlijk op het eerste gezicht evident lijkt, is er met de term schadelijk voor de gezondheid natuurlijk op juridisch niveau meer aan de hand. Voor zeer vele geneesmiddelen geldt uiteraard dat ze in zeker opzicht schadelijk voor de gezondheid zijn. Het bedoelde effect dat deze middelen echter wel hebben is van dermate groot belang dat we uiteindelijk stellen dat al met al deze middelen niet schadelijk voor de gezondheid zijn. Om maar een simpel voorbeeld te noemen: als een gezonde persoon *cytostatica* gaat slikken is dat beslist schadelijk voor zijn gezondheid. Voor bepaalde kankerpatiënten wegen echter de voordelen van het gebruik van deze middelen op tegen de nadelen. Met andere woorden, of iets schadelijk is voor de gezondheid hangt af van de context.

Als de abortuspil op medische indicatie gebruikt zou worden is dat natuurlijk in technische zin schadelijk voor de gezondheid van de foetus. Toch achten we een dergelijke *abortus provocatus* in het alge-

meen niet ongeoorloofd. Kortom, het is niet mogelijk slechts naar de technische aspecten van een bepaald preparaat of specialité te kijken en op basis daarvan te concluderen of het schadelijk is voor de gezondheid. Bij dat oordeel zullen altijd ook andere aspecten betrokken moeten worden. En daarom kan de stelling dat de abortuspil schadelijk is voor de gezondheid in het kader van de Wet op de geneesmiddelenvoorziening in zijn algemeenheid niet staande gehouden worden. Of een *abortus provocatus* geoorloofd is, moet op andere, ethische (en eventueel juridische) gronden bepaald worden. We zijn er niet door te stellen dat een bepaalde ingreep schadelijk is voor de gezondheid.

Conclusie is naar onze mening dat het op grond van de Wet op de geneesmiddelenvoorziening nauwelijks te verdedigen is de registratie van mifepriston te weigeren. Het lijkt ons ook niet waarschijnlijk dat dit zal gebeuren. Wat hiervan ook zij, feit blijft dat het College voor de beoordeling van geneesmiddelen op dit vrij cruciale punt een zeer belangrijke beslissingsbevoegdheid heeft. Het zou, – in breder verband bezien – de moeite waard kunnen zijn om te onderzoeken of er bij voorbeeld een bredere beroepsmogelijkheid dan wel een controle-mechanisme gecreëerd zouden moeten worden. Op dit moment bestaat er bij voorbeeld voor het Christen Apothekers Overleg geen mogelijkheid in beroep te gaan tegen toelating van de abortuspil door het College. Artikel 3 lid 4 biedt uitsluitend aan degene die om de inschrijving heeft verzocht de mogelijkheid om tegen weigering van die inschrijving in beroep te gaan. Bij het scheppen van een controle-mechanisme zou het uiteraard niet moeten gaan om een tweede 'technische' beoordeling, maar veeleer om een soort maatschappelijk-ethische toetsing. Of een en ander werkelijk wenselijk is en hoe dat dan vorm zou moeten krijgen kan uiteraard niet in de context van dit artikel

4. *Pharmaceutisch Weekblad*, 1988, 1208-1209.

besproken worden. Het lijkt ons echter wel van belang daar aandacht aan te besteden, te meer omdat ook de ontwikkelingen op het terrein van genetische manipulatie in de geneesmiddelenproductie wel eens tot erg lastige vragen aanleiding zouden kunnen zijn.⁴ Anderzijds moet wel bedacht worden dat de Wet geneesmiddelenvoorziening een technisch instrument is. Het is een soort Warenwet voor geneesmiddelen. Het zal daarom beslist niet mogelijk zijn via dit instrument lastige ethische kwesties als abortus, euthanasie en genetische manipulatie tot een oplossing te brengen. Daarvoor is adequate regelgeving op die terreinen als zodanig noodzakelijk. Vervolgens dient er dan voor gezorgd te worden dat ook de meer 'technische' wetten met die inhoudelijke wetten sporen.

De Wet afbreking zwangerschap

Zoals gezegd moet het waarschijnlijk gedacht worden dat het College ter beoordeling van geneesmiddelen in zou stemmen met registratie van de abortuspil. Op dat moment komen we in een juridisch ingewikkelde situatie terecht. Het strengste regime dat de Wet geneesmiddelenvoorziening kent is, dat een geneesmiddel uitsluitend door een apotheker, op recept mag worden afgeleverd. Het voorschrijven van de abortus-pil staat echter gelijk aan wat artikel 2 van de Wet afbreking zwangerschap (WAZ) wordt omschreven als 'een behandeling gericht op het afbreken van zwangerschap'.

Dat doet de vraag rijzen of het voorschrijven van de abortuspil aan dezelfde voorwaarden zal moeten voldoen als het verrichten van een *abortus provocatus* op de wijze waarop dat tot dusverre gebruikelijk is. Op grond van de tekst van de WAZ alsmede de memorie van toelichting zien wij geen reden waarom dit niet het geval zou zijn. Ook de tekst van artikel 296 Wetboek van Strafrecht geeft geen aanleiding tot een andere conclusie. Daar staat: 'Hij die een vrouw een behandeling geeft ter-

wijl hij weet of redelijkerwijs moet vermoeden dat daardoor zwangerschap kan worden afgebroken, wordt gestraft met . . . (. . .) Het in het eerste lid bedoelde feit is niet strafbaar, indien de behandeling is verricht door een geneeskundige in een ziekenhuis of kliniek waarin zodanige behandeling volgens de WAZ mag worden verricht.'

Tenzij men zou willen verdedigen dat het voorschrijven van een abortuspil niet aan te merken is als een 'behandeling' (en dat lijkt weinig zinvol) moet geconcludeerd worden dat ook het voorschrijven van de abortuspil zal moeten voldoen aan de in de WAZ gestelde eisen. Als belangrijkste noemen we daarvan:

- 1 de afbreking van de zwangerschap mag alleen plaatsvinden in een ziekenhuis of kliniek met een vergunning (artikel 2 WAZ);
- 2 er is sprake van een wachttijd van vijf dagen (artikel 3 WAZ);
- 3 de arts moet zich ervan overtuigen dat de vrouw op zorgvuldige wijze tot haar besluit is gekomen; daarbij moeten eventuele alternatieven alsmede de belangen van het ongeboren leven en haar omgeving zijn meegewogen (artikel 5 lid 2 WAZ).

Kortom, zodra er sprake is van een behandeling gericht op het afbreken van een zwangerschap treedt een aantal procedurele vereisten in werking waaraan de arts zal moeten voldoen wil hij aan strafbaarheid ontkomen.

De praktijk

Nu komt echter ogenblikkelijk de vraag naar voren hoe een en ander in de praktijk vorm zou moeten krijgen. Laten we er eens vanuit gaan dat in de (nabije) toekomst er inderdaad een registratie van een abortuspil zal plaatsvinden. Dat betekent dat deze

5. In dit verband kan men zich bij voorbeeld afvragen of de wijze van productie reden mag zijn voor afwijzing van een produkt; denk aan het gebruik maken van transgene dieren met menselijke eigenschappen voor de productie van een geneesmiddel.

pil op recept verkrijgbaar zal worden in apotheken.

Op dit moment schrijven artsen regelmatig recepten voor als *morning-after* pil. Dat levert geen problemen op omdat de WAZ bepaalt in artikel 1 lid 2 dat middelen ter voorkoming van innesteling van een bevruchte eicel in de baarmoeder niet worden verstaan onder het afbreken van zwangerschap. Bovendien schreef de Minister van WVC in een brief aan de Tweede Kamer van 19 december 1986 dat hij tot de conclusie was gekomen dat een behandeling tot zestien dagen over tijd niet onder de werking van de WAZ valt.

Zoals hierboven werd vermeld, is uit onderzoek gebleken dat mifepriston ook succesvol is als *morning-after* pil.

De abortuspil zal de Wet afbreking zwangerschap onbruikbaar maken.

Dat betekent dat als mifepriston gebruikt wordt als *morning-after* pil de WAZ geen strobreed in de weg legt. Als ditzelfde middel echter gebruikt wordt na een periode van zestien dagen over-tijd is de WAZ wel van toepassing. En dus mag dat alleen in een ziekenhuis of kliniek gebeuren na een wachttijd van vijf dagen. Het mag duidelijk zijn dat we op deze manier in een volstrekt oncontroleerbare situatie belanden. Immers, wie zou moeten nagaan of het voorgeschreven middel voor of na zestien dagen over-tijd gebruikt gaat worden? En hoe zou in een dergelijke controle de *privacy* van patiënten gewaarborgd

kunnen worden? Die *privacy* wordt ook in de WAZ van groot belang geacht, getuige artikel 11 dat expliciet waarborgen van anonimiteit bij verplichte registratie stelt.

Het op de markt verschijnen van de abortuspil betekent in feite dat het hele kaartenhuis van procedures in de WAZ volstrekt in elkaar stort. Dit kaartenhuis kon, althans voor het oog, in stand blijven dankzij het feit dat er een vrij groot verschil is tussen toediening van een *morning-after* pil en bij voorbeeld een zuig-curettagage. Nu de abortuspil dit praktische onderscheid komt verstoren blijkt ook het systeem van procedures niet meer houdbaar.⁶

Dit behoeft overigens niet veel verbazing te wekken. De WAZ vormt een toonbeeld van wetgeving die we de laatste jaren steeds meer tegenkomen, namelijk een proceduralisering van de (medische) ethiek. Het is kennelijk zo moeilijk gezamenlijk normen te vinden die ten grondslag kunnen liggen aan wetgeving op het lastige veld van de medische of bio-ethiek dat men zijn heil zoekt in procedures, die een bepaalde zorgvuldigheid zouden moeten waarborgen. Bij euthanasie zien we in feite hetzelfde gebeuren, net als bij de Wet op de dierexperimenten. Het valt te vrezen dat met deze methode voor een schijnoplossing gekozen wordt. Dat zien we al enige tijd gebeuren met de geweldige problemen waar dierexperimenten commissies tegenaan lopen en we zien het nu ook gebeuren bij de WAZ. Deze proceduralisering kent namelijk twee fundamentele problemen:

- a er wordt geen werkelijke ethische keuze gemaakt;
- b zodra de procedures onwerkbaar of on-

6. Overigens is het reeds in het algemeen de vraag of de WAZ werkelijk leidt tot een meer zorgvuldige besluitvorming. De lijn lijkt te zijn dat wanneer een vrouw een abortus wenst, zij die zonder verdere omhaal verkrijgt. Dat betekent trouwens niet dat Nederland hoge abortuscijfers kent. Integendeel, volgens de laatst bekende cijfers kent Nederland het laagst aantal abortus per 1000 vrouwen (tussen 15 en 44 jr.) ter wereld t.w. 5,1. In Engeland ligt dat cijfer op 12,8 en in de Verenigde Staten zelfs op 27,4. (bron: Signet. Abortusregistratie in 1985, door J. Rademakers; 1987-1).

controleerbaar blijken, stelt de hele wet in feite niets meer voor.

Het zal daarom naar onze mening noodzakelijk zijn een nieuwe aanvang te maken met de ethische discussie over *abortus provocatus*. Een dergelijke nieuwe start van de discussie wordt overigens – los van de abortuspil – ook al noodzakelijk gemaakt door de zeer snelle ontwikkelingen op het terrein van de prenatale diagnostiek. Met behulp van genetisch onderzoek is het nu al mogelijk om het embryo in een vroeg stadium op bepaalde erfelijke afwijkingen te onderzoeken. In de (nabije) toekomst zullen steeds meer erfelijke afwijkingen prenataal gediagnostiseerd kunnen worden. Indien er een afwijking geconstateerd wordt, rijst de vraag of abortus geoorloofd is. Die vraag klemt des te meer, omdat er voor vrijwel alle prenataal te diagnostiseren afwijkingen geen therapieën zijn. Een andere reden voor een hernieuwde discussie rondom de beschermwaardigheid van het menselijk embryo vormt de kwestie van de experimenten met embryo's. Wat moeten we precies met voorstellen om foetaal hersenmateriaal te gebruiken in de strijd tegen de ziekte van Parkinson? Het mag duidelijk zijn dat dergelijke vragen niet uit de losse pols beantwoord kunnen worden. Anderzijds liggen die vragen er wel en het lijkt noodzakelijk met betrekking tot deze kwesties in de toekomst ook regels te stellen.

Het is dus om meerdere redenen noodzakelijk dat de discussie rondom de morele status van het embryo in Nederland weer nieuw leven ingeblazen wordt. Aan deze discussie willen wij een beperkte bijdrage leveren door middel van het geven van een overzicht in de belangrijkste ethische theorieën die op dit moment gangbaar zijn. We zullen afsluiten door stelling te nemen voor een visie die uitgaat van een toenemende beschermwaardigheid van het menselijk embryo.

De beschermwaardigheid van de foetus
Biologisch gezien begint het leven van een

mens bij de conceptie. In de discussie aangaande de morele status van de foetus gaat het niet zozeer om de vraag naar wat nu precies het begin van het menselijk leven is maar veeleer om de vraag wanneer het menselijk leven beschermwaardig is. In de ethische theorievorming worden vele antwoorden op deze vraag gegeven en vele daarvan leggen een zwaar accent op het aspect van het persoon-zijn. Dat wil zeggen dat velen de vraag wanneer de foetus (in hoge mate) beschermwaardig is, beantwoorden door middel van een verwijzing naar het moment waarop de foetus naar hun mening een persoon wordt of bepaalde kenmerken van persoon-zijn vertoont.

In de traditionele Rooms-Katholieke visie neemt het persoon-zijn reeds bij de conceptie een aanvang.⁷ Volgens een aantal ethici is veertien dagen na de bevruchting een essentieel moment in dit verband.⁸ Anderen houden het tijdstip van zes weken na de bevruchting aan.⁹ En weer anderen zijn van mening dat eerst enkele maanden na de geboorte over persoon-zijn kan worden gesproken.¹⁰ Deze benaderingen worden hieronder aan de orde gesteld, evenals de benadering die ervan uitgaat dat de foetus vanaf de conceptie een potentiële persoon is en daarom dezelfde rechten heeft als een persoon (het zogenoemde potentialiteitsprincipe).

De conceptie als begin van persoon-zijn

In de Rooms-Katholieke visie is er reeds vanaf de conceptie sprake van een door

7. Zie onder meer de Instructie *Donum Vitae* van de Congregatie voor de geloofsleer, maart 1987.
8. Zo E. Schroten, *In statu nascendi*; het Advies inzake kunstmatige voortplanting van de Gezondheidsraad en het Report of the committee of inquiry into human fertilisation and embryology (beter bekend als Warnock-commissie).
9. Zo G.M.W.R. de Wert in meerdere publikaties, waaronder zijn bijdrage aan het Handboek voor Gezondheidsethiek.
10. Zo J. Fletcher, *Indicators of humanhood. A tentative profile of man*; J. Brown, *Research on human embryos. A justification*; J. Glover, *Causing death and saving lives* en P. Singer, *Practical ethics*.

God gewild, beziel menselijk wezen en daarmee van een beschermwaardig persoon. Of, om het met *Donum Vitae* te zeggen, 'het menselijk wezen moet – als persoon – worden gerespecteerd vanaf het eerste ogenblik van zijn bestaan.' In de Verklaring over abortus (1974) wordt gesteld: 'Vanaf de bevruchting is het avontuur van het menselijk leven begonnen . . .'.

En weer in *Donum Vitae*: 'daarom eist de vrucht van de menselijke voortbrenging vanaf het eerste moment van het bestaan ervan [. . .] de onvoorwaardelijke eerbied welke aan het menselijk wezen in zijn lichamelijke en geestelijke totaliteit moreel verschuldigd is. Het menselijk wezen moet vanaf het moment van zijn ontvangenis worden geëerbiedigd en behandeld als een persoon en daarom moeten er vanaf dat moment de rechten van de persoon aan worden toegekend, waaronder voor alles het onaantastbare recht van ieder onschuldig menselijk leven op het leven.'

Het spreekt vanzelf dat op grond van deze visie elke vorm van *abortus provocatus* om andere dan dringende medische redenen wordt afgewezen.

De twee weken grens

De argumenten om de foetus een morele status toe te schrijven vanaf het moment dat de nidatie zich voltrokken heeft zijn:

a het individualiteit-argument en

b het argument dat na de nidatie de kans om uit te groeien tot een volledig mens aanzienlijk toeneemt.¹¹ Voor de nidatie gaat een groot aantal pre-embryo's verloren.

Ter verduidelijking van het onder a) genoemde argument: na de conceptie kan de bevruchte eicel zich nog in meerdere identieke exemplaren splitsen. Ook is het mogelijk dat twee of meer vruchten zich tot één exemplaar fuseren (de zogenaamde chimaera). Vanuit filosofisch standpunt is van oudsher benadrukt dat ondeelbaarheid en individualiteit wezenlijke kenmerken van persoon-zijn vormen. Het feit dat deze kenmerken pas na het nidatieproces

aanwezig zijn, is voor sommigen aanleiding om de nidatie meer waarde toe te kennen dan enkel een voorwaarde voor het verdere ontwikkelingsproces. Zo stelt Schroten: 'Kan een persoon zich in tweeën of drieën delen of kunnen twee personen een persoon worden? Zonder verder in te gaan op de moeilijke kwestie van de definitie van het woord 'persoon', kan toch wel veilig aangenomen worden dat bij persoon-zijn individualiteit verondersteld is.'¹²

De zes weken grens

Verdedigers van de 'zes weken-grens' stellen dat het neurologisch apparaat pas zo'n zes weken na de conceptie voldoende is ontwikkeld om de foetus als een persoon-in-wording te kunnen beschouwen.¹³ In deze benadering wordt de ontwikkeling van het zenuwstelsel en de hersenen gezien als een noodzakelijke voorwaarde voor het kunnen hebben van zintuiglijke ervaringen, emoties, gedachten, etc., ongetwijfeld kenmerken van wat wij persoon-zijn noemen. De Wert stelt dat deze benadering aansluit bij de praktijk van het vaststellen van de dood. 'Aan het eind van het leven hebben wij een ontologisch onderscheid aanvaard tussen menselijk biologisch- en menselijk persoonlijk leven. De overgang van persoonlijk- naar biologisch leven (dat wil zeggen: de dood) vindt plaats (treedt in) wanneer de hersenactiviteit volledig en onomkeerbaar is uitgevallen'.¹⁴ De Wert is van mening dat het begin van het leven analoog aan het einde van het leven vastgesteld dient te worden, dat wil zeggen dat er sprake is van persoonlijk leven wanneer er aantoonbare hersenactiviteit is. Bij de foetus lijkt dit zes weken na de conceptie het geval te zijn.

11. De nidatie is het proces van de innesteling van de bevruchte eicel. Dit proces is ongeveer 14 dagen na de bevruchting voltooid.

12. E. Schroten, *In statu nascendi*, 10.

13. Het moment waarop de aanleg voor de grote hersenen aanwezig is.

14. *Handboek voor Gezondheidsethiek*, 439.

Eerst na de geboorte

Van de filosofen die de foetus geen kenmerken van persoon-zijn toekennen en daarmee ook geen morele beschermwaardigheid is Singer wel de bekendste. Naar zijn mening vormt het feit dat de foetus tot het species mens behoort, dat wil zeggen het genoom (de genetische structuur) van de menselijke soort bezit, vormt geen reden om het op een andere wijze te behandelen dan niet-menselijke levende wezens (lees: dieren). Volgens Singer zijn de aanwezigheid van een zelfbewustzijn en een besef van verleden, heden en toekomst voorwaarden om van een persoon-zijn te kunnen spreken.¹⁵ Naar zijn mening is daarvan pas sprake bij baby's van een maand oud; eerst dan is de vereiste structuur voor het psychisch functioneren volledig aanwezig.

Weer anderen, onder wie Brown, Fletcher en Glover, hanteren een maximale visie van persoon-zijn. Zij beweren dat de hersenactiviteiten pas bij baby's van enige maanden oud van die omvang zijn, dat er sprake is van persoonlijke kenmerken. In deze lijn doorredenerend, stelt Fletcher expliciet dat ook bij bepaalde zwakzinnigen en ernstig demente bejaarden er geen sprake is van persoon-zijn.¹⁶

Het potentialiteitsprincipe

Verdedigers van het potentialiteitsprincipe zeggen dat de foetus vanaf het moment van de bevruchting beschermwaardigheid toekomt. Over de mate van die beschermwaardigheid verschillen de meningen. Volgens sommigen gaat het hier om een absolute beschermwaardigheid, anderen zijn van mening dat het een relatieve beschermwaardigheid betreft.

Centrale gedachte van het potentialiteitsprincipe is dat de bevruchte eicel de potentie heeft om tot een volledig bewust persoon uit te groeien. *'It is, potentially, just like us, so we cannot deny it any rights of other forms of protection that we accord ourselves.'*¹⁷ Hoewel de bevruchte eicel of de latere foetus nog niet kan denken, geen

keuzen kan maken noch emoties kan ervaren, verschilt het daarom niet wezenlijk van reeds ter wereld zijnde mensen. De foetus is nog niet aan hen gelijk, maar indien het zich normaal ontwikkelt, is dat slechts een kwestie van tijd.

Hare heeft zich in tal van publikaties uitgelaten over het potentialiteitsprincipe. Hij gaat ervan uit dat mensen blij zijn met hun geboorte.¹⁸ De foetus heeft de potentialiteit om uit te groeien tot (nog) een mens dat blij is met zijn geboorte ofwel het feit dat hij op de wereld is gezet. Dat vormt voor Hare dan ook de reden om deze potentiële mens beschermwaardigheid toe te kennen; het bestaan van een gelukkig mens mag niet door een abortus worden belemmerd. Op grond van dit 'blij-met-de-geboorte-argument' komt Hare tot de volgende stellingnamen:

a er moeten zo veel mogelijk mensen op de wereld worden gezet omdat er dan nog meer gelukkige mensen zijn (een argument tegen het gebruik van *anti-conceptiva*);

b wanneer bij voorbeeld op grond van bij de vrucht geconstateerde afwijkingen de kans aanwezig is dat de foetus veel toekomstig leed wacht en hij daarom in Hare's visie minder blij zal zijn met zijn geboorte, kan dat een reden vormen om de vrucht te aborteren en een andere foetus te verwekken die meer kans heeft op een gelukkig leven. Er is bij Hare dus sprake van een relatieve en niet van een absolute beschermwaardigheid.

Overigens is er voor Hare en voor een aantal andere aanhangers van het potentialiteitsprincipe geen principieel verschil tussen de gameten ofwel geslachtscellen en een foetus. De gameten en bevruchte eicel worden beschouwd als dragers van de

15. P. Singer, *Practical ethics*, hst. 6.

16. J. Fletcher, *Indicators of humanhood. A tentative profile of man*, 1-4.

17. 'Het is, in potentie, net als wij, zodat wij het geen rechten kunnen onthouden of andere van bescherming die wij onszelf toekennen. S. Buckle, *Arguing from potential*.

18. R.M. Hare, *Abortion and the golden rule*.

(erfelijke) informatie, die als grondslag voor de potentialiteit wordt beschouwd. Ze moeten alleen nog worden samengebracht om een foetus te doen ontstaan. Een uiterste consequentie hiervan is dat het ongeoorloofd is anti-conceptiva te gebruiken.

Afweging

Hierboven gaven we een overzicht van een aantal gangbare benaderingen ten aanzien van de morele status van de foetus. In die benaderingen worden momenten aangewezen die van essentieel belang zouden zijn in de ontwikkeling van de foetus.

Naar onze mening is geen van deze benaderingen zonder problemen. Het probleem van de benadering van de Rooms-Katholieke kerk ligt met name in de onmogelijkheid een onderscheid te maken tussen een net bevruchte eikel enerzijds en bij voorbeeld een pasgeboren kind anderzijds. In beide gevallen gaat het in de Rooms-Katholieke visie om een mens met recht op leven. Deze visie lijkt ons strijdig met de intuïtie dat er wel degelijk een onderscheid tussen een net bevruchte eikel en een pasgeboren kind te maken is. Bovendien kunnen de argumenten die bij de twee-weken grens naar voren zijn gebracht (te weten het individualiteit-argument en het kans op uitgroeien-argument) tegen het kiezen van de conceptie als uitgangspunt naar voren gebracht worden.

Anderzijds kan tegen de twee weken-grens ingebracht worden dat het zeker waar is dat een groot aantal pre-embryo's verloren gaat voor het proces van de nidatie voltooid is, maar dat het algemeen bekend is dat ook daarna nog sprake is van een groot verlies aan embryo's. Het argument van de individualiteit lijkt overtuigender, maar is ook nog niet geheel probleemloos. Hoe moeten we in dit verband bij voorbeeld denken over een siamese tweeling? Een siamese tweeling ontstaat pas na het proces van nidatie. Is hier sprake van een persoon wanneer er maar een

hersenset is en van twee personen wanneer de hersenen niet gedeeld worden? Of is de kwestie nog anders? Natuurlijk komt een siamese tweeling zelden voor, maar het feit op zich stelt toch vragen aan het individualiteitsargument.

De aanhangers van de zes weken-grens hebben gelijk wanneer zij stellen dat de ontwikkeling van het neurologisch apparaat een voorwaarde is voor het persoon-zijn. Maar daarom is het nog niet juist om pas bij een zes weken oude foetus te spreken over een persoon in wording. De foetus was al vanaf het begin van zijn bestaan een persoon in wording, dat wil zeggen dat hij onder gunstige omstandigheden tot een persoon zal uitgroeien. De ontwikkeling van het neurologisch apparaat is een belangrijke, maar niet allesbepalende voorwaarde daartoe. Bovendien vormt de aanwezigheid ervan geen garantie dat een mens ook als persoon zal functioneren.

Het voorstel van De Wert om het begin van het leven analoog aan het einde van het leven vast te stellen, dat wil zeggen wanneer er aantoonbare hersenactiviteit is, verdient naar ons idee geen navolging. Bij de dood gaat het om een onomkeerbare gebeurtenis, bij het begin van het leven om een continu proces.

Ook de maximale visies op persoon-zijn leiden tot problemen. Niet alleen de criteria als zodanig vormen onderwerp van discussie, ook de conclusies roepen grote vraagtekens op. Wanneer wordt gesteld dat eerst na de geboorte er sprake is van persoon-zijn en daaraan gekoppeld een zwaarwegend recht op bescherming, impliceert dat tevens dat de beschermwaardigheid van pasgeborenen nog niet zo zwaar weegt. Het zou in die benadering geoorloofd kunnen zijn om pasgeborenen te doden. Wij achten dat niet aanvaardbaar. Ook moet worden geconcludeerd dat in deze visie een overtijdbehandeling impliciet wordt gelijkgeschakeld aan bij voorbeeld een abortus van een zeven maanden oude foetus. Dat zijn echter twee totaal verschillende ingrepen.

Tegen het potentialiteitsprincipe kan worden aangevoerd dat een potentiële persoon niet per definitie dezelfde rechten heeft als een bestaande persoon. Een theologisch student kan wel dominee willen worden, maar hij is dat nog niet en wordt ook niet als zodanig behandeld. Zo is ook een potentieel persoon nog geen persoon.

Een ander bezwaar tegen het potentialiteitsprincipe is dat het geen recht doet aan de betekenis van de conceptie. De bevruchte eicel verschilt niet slechts gradueel van de gameten, maar is het begin van een nieuw mens. Dat kan van de gameten niet worden gezegd, de conceptie is hiervoor een *conditio sine qua non*.

Concluderend willen wij stellen dat voor geen van de boven behandelde momenten van de ontwikkeling van de foetus overtuigende argumenten worden aangegeven waarom juist dat ene moment in de gehele ontwikkeling van de foetus van meer belang zou zijn dan een ander. De conceptie noch de nidatie noch de ontwikkeling van het neurologisch apparaat heeft die specifieke kenmerken waardoor het als een cesuur in de ontwikkeling van de foetus kan worden beschouwd.

Toenemende beschermwaardigheid

Gelet op het feit dat in de meeste benaderingen de beschermwaardigheid van de foetus steeds wordt verbonden aan (kenmerken van) persoon-zijn, is de vraag wat onder persoon-zijn verstaan moet worden van essentieel belang. De meningen lopen nogal uiteen. Het blijkt buitengewoon moeilijk noodzakelijke en voldoende criteria te vinden voor persoon-zijn, die door iedereen onderschreven kunnen worden. Naar onze mening is er alleen van persoon-zijn sprake, indien het gaat om een bewust leven waarin keuzen gemaakt kunnen worden, emoties worden ervaren, relaties aangaan kunnen worden, verantwoordelijkheden op zich genomen worden, etc. Een voorwaarde hiertoe vormen niet alleen de 'interne' capaciteiten (erfelij-

ke eigenschappen, ontwikkeling van de hersenstructuur), maar zeker ook 'externe' factoren (opvoedingsmilieu, ervaringen, etc.). Daarom is een foetus, evenmin als een baby van een paar maanden, nog geen persoon. Wel zijn de 'interne' factoren die dat persoon-zijn zullen bepalen al vanaf de conceptie geheel (de erfelijke eigenschappen) of in aanleg (de hersenstructuur) aanwezig. De foetus is vanaf het prilleste begin een potentieel persoon, dat wil zeggen onder gunstige voorwaarden wordt hij een persoon. De verschillende fasen in de ontwikkeling zijn zonder twijfel van belang, maar vormen geen wezenlijke cesuren in dit continue proces. Dit proces van persoon-worden begint bij de conceptie; een definitief eindpunt is niet aan te wijzen. Iedere cesuur in dit verband zou arbitrair zijn.

Ook de lichamelijke ontwikkeling van de foetus is een continu proces, zo blijkt uit de gegevens die de moderne embryologie oplevert. De foetale ontwikkeling heeft een dynamisch karakter. Conceptie, nidatie, ontwikkeling van de hersenstructuur en levensvatbaarheid zijn geen ontwikkelingen die precies zijn aan te wijzen, het zijn procesmatige gebeurtenissen waarvan bij benadering kan worden gesteld dat ze begonnen of voltooid zijn. De biologische ontwikkelingen zijn geen wezenlijke cesuren, al zijn niet zonder betekenis. Zo kunnen de fasen van de nidatie en differentiatie gezien worden als getuigen van het feit dat er inderdaad een menswordingsproces gaande is.

Overigens is het duidelijk dat er grote verschillen zijn tussen de verschillende ontwikkelingsfasen van de foetus. Een bevruchte eicel in een petri-schaaltje is niet te vergelijken met bij voorbeeld een foetus van zeven maanden en die verschilt weer van een kleuter. De Beaufort gebruikt in dit verband de woorden 'groeïende mogelijkheden' en 'toenemende gelijkenis'¹⁹. In zijn

19. I.D. de Beaufort, *Ethiek en medische experimenten met mensen*, 156.

ontwikkeling gaat de foetus meer en meer op een mens lijken. Het grondpatroon ligt als het ware vast.

Wanneer wordt gesteld dat de foetus (nog) geen persoon is, impliceert dat niet dat hij niet beschermwaardig zou zijn, integendeel. Die beschermwaardigheid moet echter wel op andere gronden dan die van het persoon-zijn worden beargumenteerd.

Naar onze mening is de foetus beschermwaardig omdat

a hij kans heeft om een volledig persoon te worden (potentialiteit);

b hij een vorm van menselijk leven is, anders dan een klompje cellen of een stukje menselijk weefsel (actualiteit).²⁰

Als potentieel persoon en als reeds bestaand menselijk leven is het beschermwaardig. Overeenkomstig de verschillende vormen van mens-zijn zijn er ook verschillen in de waardering van het menselijk leven. Die waardering zou voorgesteld kunnen worden als een vloeiende lijn, die overal als basis heeft dat het menselijk leven altijd een doel in zichzelf is en het derhalve niet geoorloofd is om menselijk leven instrumenteel te gebruiken. Die lijn komt dan neer op een toenemende beschermwaardigheid. Deze lijn begint bij de conceptie, vertoont kleine schokjes bij de twee- en de zes- weken grens en

moment van levensvatbaarheid.

Gelet op de beschermwaardigheid van het ongeboren leven hebben wij de plicht om het toekomstperspectief van de foetus te optimaliseren. Dat houdt enerzijds in dat het afbreken van de zwangerschap ten principale een ongewenste ingreep is. Anderzijds verschilt de mate van ongewenstheid met de ontwikkelingsfase van de foetus. En daarmee verschilt dan ook weer de zwaarte van argumenten die benodigd is om een *abortus provocatus* in een concrete situatie te kunnen rechtvaardigen. Zo hebben wij geen bezwaar tegen gebruik van de *morning-after* pil op grond van de afweging dat er sprake was van mislukte anticonceptie. Het hanteren van uitsluitend ditzelfde argument als reden voor een abortus in de achttiende week achten wij echter niet moreel verdedigbaar. Het recht van de vrouw op inrichting van haar eigen leven naar haar eigen wensen moet in die zin afgewogen worden tegen de (toenemende) verplichting ten opzichte van de foetus voor het waarborgen van de mogelijkheid van het leven van een leven.

Grondslag voor nieuwe wetgeving

Het mag duidelijk zijn dat de hierboven uiteengezette visie op *abortus provocatus* nauwelijks terug te vinden is in de huidige WAZ. Dezelfde procedure wordt voorgeschreven of het nu gaat om een zwangerschap van achttien dagen of van achttien weken. Bovendien hebben wij in het juridische gedeelte van dit artikel aangegeven dat de abortuspil het onmogelijk zal maken op een adequate wijze controle te blijven uitoefenen op het in acht nemen van de procedures van de WAZ. Daarnaast is het voor ons zeer de vraag of de bedoeling van de procedures, namelijk het in werking zetten van een zorgvuldig afwegingsproces daadwerkelijk door die procedures

---

De beschermwaardigheid van ongeboren leven neemt toe naarmate de ontwikkeling vordert.

---

20. P. Singer noemt dit veroordelend 'speciesme' (in meerdere publikaties, waaronder ook 'Sanctity of life or quality of life'). Het waarden van een mens alleen omdat hij tot de menselijke soort behoort, is in zijn ogen een vorm van discriminatie.

komt gelijk te staan aan de beschermwaardigheid een volgroeide mens op het

gerealiseerd wordt. In het algemeen bestaat een dergelijke zorgvuldigheid toch al wel, en voorzover ze niet bestaat hebben wij er weinig hoop op dat ze door de WAZ teweeg wordt gebracht.

Bij het trachten te komen tot een nieuwe WAZ, of wellicht beter een 'Wet inzake menselijke embryo's' ligt het in de rede dat ook regels gesteld worden voor twee andere, uitermate lastige kwesties. Het gaat dan om prenatale diagnostiek enerzijds (op welke afwijkingen mag er wel of niet gediagnostiseerd worden, respectievelijk welke afwijkingen mogen grond vormen voor *abortus provocatus*) en anderzijds om de vragen rondom experimenten met humaan embryonaal materiaal.

Al deze ethische problemen vormen een zeer dringende uitdaging voor zowel christen-democraten als voor andere politieke

stromingen om te komen tot goede regelgeving. Voor christen-democraten geldt daarbij nog als extra argument de visie dat het menselijk leven tegelijk gave en opgave van God is. Die visie sluit elke vorm van struisvogelpolitiek of het tevreden zijn met inadequate regelgeving volstrekt uit. Juist daarom ook is het van het grootste belang de problematiek van de abortuspil niet op zichzelf te beschouwen, maar een plaats te geven in een goed onderbouwde visie op de beschermwaardigheid van het menselijk embryo.

Prof. dr. Frank Delmartino

Het nieuwe België

Federaliseren betekent in België eerder opsplitsen dan verenigen. Daarmee staat de Belgische praktijk volkomen haaks op de gangbare opvattingen en verhoudingen. Er zijn geen partijen die het opnemen voor het staatsbelang. De christen-democratie kan hier een creatieve bijdrage leveren.

Toen Koning Boudewijn in zijn toespraak naar aanleiding van de nationale feestdag op 21 juli 1988 België een federale staat noemde, moet menig toehoorder wel even verwonderd hebben opgekeken. De gemiddelde Belg was er zich wel van bewust dat in de Wetstraat andermaal gedokterd werd aan de staatshervorming, maar zulks is op zichzelf nog geen schokkend nieuwsfeit. Ook aan de meest ingrijpende institutionele hervormingen raakt men stilaan gewoon, zeker wanneer ze gespreid liggen over vele jaren, het proces ondoorzichtig is en de (grond)wetswijzigingen uitermate technisch van aard zijn. Erger nog, de burger geraakt makkelijk vreemd van de juridisch-politieke hoogstandjes die in een exclusief gezelschap van *insiders* opgevoerd worden. De inzet is immers onduidelijk. De blauwdruk lijkt helemaal te ontbreken. Vandaar de geringe belangstelling van de media. België is aldus medio 1988 niet zonder verrassing ontwaakt in een nieuw tijdperk: de unitaire

staat heeft de plaats geruimd voor een federale constructie.

Deze summere schets doet uiteraard onrecht aan de bewogen voorgeschiedenis, aan de talloze pogingen een institutioneel medicijn te bedenken voor de 'Belgische ziekte'. We willen daarom in deze bijdrage een paar krachtlijnen schetsen van de problematiek en de fasen die doorlopen werden in het hervormingsproces. Maar de aandacht gaat toch vooral naar het heden en naar de toekomst op korte en halflange termijn. Waar moet het heen met het nieuwe België? Is er een toekomst voor dit verdeelde land in een zich verenigend Europa?

Een dubbel autonomiestreven

Er is al veel geschreven over het merkwaardig fenomeen van de taalgrens die België sinds onheuglijke tijden verdeelt in een Noordelijk en een Zuidelijk deel. De oorsprong zou te zoeken zijn in de laat-romeinse en vroeg-middeleeuwse periode. Het Zuiden bleef gelatiniseerd, terwijl het Noorden tot de Germaanse wereld ging behoren. De afbakening van de taalgebieden is altijd merkwaardig scherp geweest.

Prof. dr. Frank Delmartino (1939) is hoogleraar bestuurskunde aan de universiteiten van Leuven en Antwerpen en directeur van het Inter-universitair Studiecentrum voor Federalisme te Brussel.

Ze liep door de middeleeuwse graafschappen en hertogdommen heen, en werd tot voor kort niet als problematisch ervaren. Het Graafschap Vlaanderen bij voorbeeld, maar ook het Hertogdom Brabant, hadden een zuidelijk, Franstalig deel, dat zich perfect integreerde in het geheel. Brussel van zijn kant hoorde thuis in het Nederlandstalig gebied, al kende het een geleidelijke verfransing van zijn elite, net zoals andere centra van cultuur en bestuur.

Hiermee stoten we op een eerste karakteristiek van de Belgische probleemsituatie. Er is niet alleen een haarscherpe taalgrens (op enkele uitzonderingen na), maar er heeft zich voornamelijk in de achttiende en negentiende eeuw een verfransing voorgedaan van de leidende kringen en de *bourgeoisie* in het algemeen. Frans werd de taal van het middelbaar en het hoger onderwijs, van gerecht en administratie, van de zakenkringen en het leger. Het Nederlands, de Zuidnederlandse varianten die sinds de Tachtigjarige Oorlog geen voeling meer hadden met de algemene cultuurtaal, werd gereduceerd tot huistaal en tot omgangstaal van de gewone man.

De Franse periode (1795-1814) werkte dit fenomeen uiteraard nog in de hand. De vereniging met Nederland had een averechts effect. De Franstaligen, inclusief de verfransde bourgeoisie in Vlaanderen, voelden zich bedreigd door de vernederlandsing. In het patriottisch elan dat zou leiden tot de breuk van 1830, werd de Belgische identiteit niet alleen verbonden met religieuze waarden, maar ook met taal en cultuur. Het Frans was het bindteken tussen de Zuidelijke provincies der Nederlanden. Voor de grondleggers van het onafhankelijk België was het dan ook vanzelfsprekend dat het Frans in heel het land de vehiculaire en de cultuurtaal zou zijn. Dit werd aanvankelijk trouwens niet gecontesteerd.

Het is slechts in de tweede helft van de negentiende eeuw dat het romantisch reëvil de basis zou leggen van wat men de

'Vlaamse Beweging' is gaan noemen. Deze verwijzing naar het 'grootse verleden' spreekt dan ook vooral de studenten en bepaalde intellectuele milieus aan. De echte doorbraak bij het grote publiek komt er tijdens en na de Eerste Wereldoorlog. De Staat, bij monde van Koning Albert I, zegt de frontsoldaten, in meerderheid Vlamingen, toe dat hun taal en culturele eigenheid in het naoorlogse België ruimere erkenning zullen vinden. Mede dank zij de invoering van het algemeen enkelvoudig stemrecht (voor mannen) kan de numerieke meerderheid zich ook in het Parlement doen gelden. De Vlamingen krijgen, in fasen, de taalwetten waar ze om gevraagd hebben. Administratie en gerecht, onderwijs en bedrijfsleven worden geleidelijk aan vernederlandst binnen de territoriale omschrijving die in 1963 definitief wordt vastgelegd. De kroon op het werk kwam er in 1970 met de toekenning van de volwaardige culturele autonomie aan de Cultuurgemeenschappen: de Nederlandstalige, de Franstalige en – recent ook – de Duitsstalige.

De meest opvallende bedreiging voor de eenheid en het voortbestaan van het land werd aldus institutioneel beantwoord. Een andere vraag naar autonomie had intussen echter de kop opgestoken. Het Zuidelijke landsdeel, Wallonië, had niet meteen een boodschap aan culturele autonomie, vermits het zich als een vis in het water voelde in het traditionele hoofdstedelijke milieu en in de ruimere 'francofonie'.

De roep om autonomie had veeleer betrekking op het keren van het tij in sociaal-economisch opzicht. Wallonië, vooral dan de as Luik-Charleroi-Mons was reeds sinds het midden van vorige eeuw geïndustrialiseerd en dit aanvankelijk voordeel draaide nu met de crisis van de kolen- en staalindustrie uit op een complete afgang. Vlaanderen daarentegen, lange tijd het arme broertje, genoot nu van een veel modernere industriële infrastructuur en trok ook het leeuwenaandeel van de buiten-

landse investeringen naar zich toe.

De frustratie was diep en richtte zich tegen een Belgische Staat die, in de Waalse perceptie, gedomineerd werd door de Vlaamse meerderheid: de zogenaamd *état belgo-flamand*. De Waalse beweging voor regionale autonomie kende vooral sinds de jaren zestig grote bijval bij het publiek. Ze eiste een eigen identiteit op voor Wallonië, ook in maatschappelijk en politiek opzicht. Wallonië was niet enkel een landstreek; het werd op de eerste plaats een entiteit die naar zelfbeschikking streefde. Ook al door haar erg militant links karakter, vormde de Waalse beweging een reële bedreiging voor de Belgische eenheid. Dit kwam onder andere tot uiting bij algemene stakingen, zoals in 1960-61.

Het Belgisch *establishment* had dus in de jaren zestig af te rekenen met een dubbele identiteits- en legitimiteitscrisis. Vlaanderen verbond zijn loyaliteit aan een integrale erkenning van zijn culturele eigenheid. Wallonië van haar kant, wilde haar politieke en economische ontwikkeling in eigen handen nemen.

Een dubbele respons

De complexe Belgische institutionele vormgeving is dan ook te verklaren door het gelijktijdig beantwoorden van een dubbele uitdaging. De grotendeels Vlaamse eis tot culturele autonomie werd tegemoet getreden via de reeds genoemde Cultuurgemeenschappen. De Waalse vraag was minder makkelijk te beantwoorden. Talloze regerings- en partijpolitieke commissies hebben voorstellen uitgewerkt. Aanvankelijk dacht men aan een verregaande decentralisatie naar provincies en gemeenten. Het concept van een federaal België op basis van de negen provincies is natuurlijk niet nieuw. Afgezien van de historische wortels ten tijde van de XVII Provincies, kan men verwijzen naar de late achttiende eeuw en zelfs naar 1830, toen er over België gesproken werd in termen van 'verenigde provincies'. De actuele provincies hebben echter aan maatschappelijke

betekenis ingeboet, behalve dan in de periferie: Luxemburg, West-Vlaanderen, Lim-

---

Voor de opsplitsing van België was culturele verwantschap bepalend.

---

burg. In 1969 werd dan ook de historische beslissing genomen nieuwsoortige regio's op te richten: Wallonië, Vlaanderen en Brussel. De taalgrens speelde daarbij een bepalende rol. Niet de ruimtelijke of sociaal-economische gehelen werden gehonoreerd, maar de culturele verwantschap. Vanaf dat ogenblik was het zonneklaar dat België niet langer dokterde aan een oplossing voor het taalprobleem, maar zich herprofileerde langs nieuwe lijnen. De culturele polarisatie had geleid tot het uittekenen van twee sub-statelijke verbanden en een gemengd hoofdstedelijk gebied.

Terwijl de culturele autonomie in 1970 operationeel werd, heeft het tot 1980 geduurd eer de regio's – gewesten genoemd – van start konden gaan. Er is een decennium nodig geweest om de principiële optie in werkbare structuren om te zetten. In 1974 werden ministercomités opgericht binnen de nationale regering, belast met regionale materies. In 1980 werd deze taak overgenomen door heuse regionale executieven, enkel verantwoordelijk ten aanzien van een regionaal parlement, dat evenwel voorlopig samengesteld werd uit nationale parlementairen, verkozen in de regio. Aan Vlaamse zijde werd beslist de culturele en de regionale materies samen te laten behartigen door

één enkele executieve en één enkele parlementaire assemblee. Vlaanderen profileerde zich hierdoor meteen als 'deelstaat'. Aan Waalse zijde wordt soortgelijke versmelting op termijn overwogen.

De hervorming van 1980 kreeg echter haar volle gestalte pas in 1988. Geleerd door de onvolkomenheden van de eerste bevoegdheidsoverdracht en verderbouwend op de ontwikkeling in de 'geesten', namelijk een quasi-consensus met betrekking tot een verdergaande autonomie voor gemeenschappen en gewesten, vormt de staatshervorming van 1988-89 het voorlopig eindpunt in het federaliseringsproces.

In de lijn van het politiek akkoord bij de vorming van de regering Martens VIII, bestaat de zogenaamde definitieve hervorming uit drie fasen. De eerste, gerealiseerd in de zomer 1988, heeft voornamelijk betrekking op de bevoegdheidsverdeling van staat en deelstaten (gemeenschappen en gewesten). De tweede, voorjaar 1989, regelde de financiering van die gewesten en gemeenschappen, omvatte een regeling voor Brussel en breidde de bevoegdheid uit van het Arbitragehof (zie verder). De derde fase, voorzien voor 1990, moet de resterende knelpunten regelen: de positie van de deelstaten op het internationaal forum, de kwestie van de residuaire (- rest -) bevoegdheden en de omvorming van de Senaat tot een Kamer van Gemeenschappen en Gewesten.

Een complexe structuur

Niet alleen voor de gemiddelde Belg, maar zelfs voor de politieke klasse is het een hele klus de huidige staatsstructuur onder de knie te krijgen. Binnen het bestek van deze bijdrage dienen we ons dan ook te beperken tot enkele essentiële karakteristieken.

Inzake de bevoegdheden van gemeenschappen en gewesten is er een markante ontwikkeling te noteren ten opzichte van de start van de hervorming in 1970. Zo waren de Cultuurgemeenschappen aanvankelijk slechts bevoegd voor de zogenaam-

de culturele materies, met name de taal en de schone kunsten, het sociaal-cultureel vormingswerk en de media. De beleidshorizon werd in 1980 uitgebreid tot de professionele vorming en de zogenaamde persoonsgebonden materies, namelijk de gezondheids- en welzijnszorg. Niet het organisatiekader en de financiering werden 'gecommunautariseerd', wel de aspecten die de concrete gestalte bepalen van deze diensten ten aanzien van de patiënt of cliënt. Kortom, de gemeenschappen kregen tot hiertoe vooral de 'zachte' beleids-taken toegewezen. Hierin kwam pas in 1988 verandering naar aanleiding van de overheveling van de gehele onderwijssector. Niet alleen budgettair, maar ook qua betrokken personeel en politiek gewicht, komen de gemeenschappen hierdoor in een heel ander daglicht te staan. Te meer omdat de staat geen enkele functie voor zich reserveert, ook niet de coördinatie tussen de gemeenschappen of de vertegenwoordiging in het buitenland. De gemeenschappen hebben ter zake een exclusieve bevoegdheid, zodat België voortaan door drie gemeenschapsministers vertegenwoordigd wordt. Onnodig te zeggen dat dit in Europees verband nogal wat problemen stelt.

Ook de gewesten kenden in 1988 een belangrijke bevoegdheidsuitbreiding ten aanzien van de oorspronkelijke situatie (1980). Opvallend is de verregaande bevoegdheid inzake economische politiek, inclusief vitale sectoren als steenkool, staal en textiel. Deze regionale dynamiek moet evenwel kaderen binnen de nationale economische en monetaire unie. Volkomen autonoom daarentegen zijn de gewesten in domeinen als openbare werken, regionaal openbaar vervoer, ruimtelijke ordening, monumenten- en landschapszorg, energievoorziening (behalve nucleaire energie) en afvalstoffen (behalve nucleair afval). In vele gevallen is er een taakverdeling met de nationale overheid. Zo is de staat nog steeds verantwoordelijk voor het sociaal zekerheidsstelsel, inclusief het ar-

Ze liep door de middeleeuwse graafschappen en hertogdommen heen, en werd tot voor kort niet als problematisch ervaren. Het Graafschap Vlaanderen bij voorbeeld, maar ook het Hertogdom Brabant, hadden een zuidelijk, Franstalig deel, dat zich perfect integreerde in het geheel. Brussel van zijn kant hoorde thuis in het Nederlandstalig gebied, al kende het een geleidelijke verfransing van zijn elite, net zoals andere centra van cultuur en bestuur.

Hiermee stoten we op een eerste karakteristiek van de Belgische probleemsituatie. Er is niet alleen een haarscherpe taalgrens (op enkele uitzonderingen na), maar er heeft zich voornamelijk in de achttiende en negentiende eeuw een verfransing voorgedaan van de leidende kringen en de *bourgeoisie* in het algemeen. Frans werd de taal van het middelbaar en het hoger onderwijs, van gerecht en administratie, van de zakenkringen en het leger. Het Nederlands, de Zuidnederlandse varianten die sinds de Tachtigjarige Oorlog geen voeling meer hadden met de algemene cultuurtaal, werd gereduceerd tot huistaal en tot omgangstaal van de gewone man.

De Franse periode (1795-1814) werkte dit fenomeen uiteraard nog in de hand. De vereniging met Nederland had een averechts effect. De Franstaligen, inclusief de verfransde bourgeoisie in Vlaanderen, voelden zich bedreigd door de vernederlandsing. In het patriottisch elan dat zou leiden tot de breuk van 1830, werd de Belgische identiteit niet alleen verbonden met religieuze waarden, maar ook met taal en cultuur. Het Frans was het bindteken tussen de Zuidelijke provincies der Nederlanden. Voor de grondleggers van het onafhankelijk België was het dan ook vanzelfsprekend dat het Frans in heel het land de vehiculaire en de cultuurtaal zou zijn. Dit werd aanvankelijk trouwens niet gecontesteerd.

Het is slechts in de tweede helft van de negentiende eeuw dat het romantisch reëvil de basis zou leggen van wat men de

'Vlaamse Beweging' is gaan noemen. Deze verwijzing naar het 'grootse verleden' spreekt dan ook vooral de studenten en bepaalde intellectuele milieus aan. De echte doorbraak bij het grote publiek komt er tijdens en na de Eerste Wereldoorlog. De Staat, bij monde van Koning Albert I, zegt de frontsoldaten, in meerderheid Vlamingen, toe dat hun taal en culturele eigenheid in het naoorlogse België ruimere erkenning zullen vinden. Mede dank zij de invoering van het algemeen enkelvoudig stemrecht (voor mannen) kan de numerieke meerderheid zich ook in het Parlement doen gelden. De Vlamingen krijgen, in fasen, de taalwetten waar ze om gevraagd hebben. Administratie en gerecht, onderwijs en bedrijfsleven worden geleidelijk aan vernederlandst binnen de territoriale omschrijving die in 1963 definitief wordt vastgelegd. De kroon op het werk kwam er in 1970 met de toekenning van de volwaardige culturele autonomie aan de Cultuurgemeenschappen: de Nederlandstalige, de Franstalige en – recent ook – de Duitsstalige.

De meest opvallende bedreiging voor de eenheid en het voortbestaan van het land werd aldus institutioneel beantwoord. Een andere vraag naar autonomie had intussen echter de kop opgestoken. Het Zuidelijke landsdeel, Wallonië, had niet meteen een boodschap aan culturele autonomie, vermits het zich als een vis in het water voelde in het traditionele hoofdstedelijke milieu en in de ruimere 'francofonie'.

De roep om autonomie had veeleer betrekking op het keren van het tij in sociaal-economisch opzicht. Wallonië, vooral dan de as Luik-Charleroi-Mons was reeds sinds het midden van vorige eeuw geïndustrialiseerd en dit aanvankelijk voordeel draaide nu met de crisis van de kolen- en staalindustrie uit op een complete afgang. Vlaanderen daarentegen, lange tijd het arme broertje, genoot nu van een veel modernere industriële infrastructuur en trok ook het leeuwenaandeel van de buiten-

landse investeringen naar zich toe.

De frustratie was diep en richtte zich tegen een Belgische Staat die, in de Waalse perceptie, gedomineerd werd door de Vlaamse meerderheid: de zogenaamd *état belgo-flamand*. De Waalse beweging voor regionale autonomie kende vooral sinds de jaren zestig grote bijval bij het publiek. Ze eiste een eigen identiteit op voor Wallonië, ook in maatschappelijk en politiek opzicht. Wallonië was niet enkel een landstreek; het werd op de eerste plaats een entiteit die naar zelfbeschikking streefde. Ook al door haar erg militant links karakter, vormde de Waalse beweging een reële bedreiging voor de Belgische eenheid. Dit kwam onder andere tot uiting bij algemene stakingen, zoals in 1960-61.

Het Belgisch *establishment* had dus in de jaren zestig af te rekenen met een dubbele identiteits- en legitimiteitscrisis. Vlaanderen verbond zijn loyaliteit aan een integrale erkenning van zijn culturele eigenheid. Wallonië van haar kant, wilde haar politieke en economische ontwikkeling in eigen handen nemen.

Een dubbele respons

De complexe Belgische institutionele vormgeving is dan ook te verklaren door het gelijktijdig beantwoorden van een dubbele uitdaging. De grotendeels Vlaamse eis tot culturele autonomie werd tegemoet getreden via de reeds genoemde Cultuurgemeenschappen. De Waalse vraag was minder makkelijk te beantwoorden. Talloze regerings- en partijpolitieke commissies hebben voorstellen uitgewerkt. Aanvankelijk dacht men aan een verregaande decentralisatie naar provincies en gemeenten. Het concept van een federaal België op basis van de negen provincies is natuurlijk niet nieuw. Afgezien van de historische wortels ten tijde van de XVII Provincies, kan men verwijzen naar de late achttiende eeuw en zelfs naar 1830, toen er over België gesproken werd in termen van 'verenigde provincies'. De actuele provincies hebben echter aan maatschappelijke

betekenis ingeboet, behalve dan in de periferie: Luxemburg, West-Vlaanderen, Lim-

---

Voor de opsplitsing van België was culturele verwantschap bepalend.

---

burg. In 1969 werd dan ook de historische beslissing genomen nieuwssoortige regio's op te richten: Wallonië, Vlaanderen en Brussel. De taalgrens speelde daarbij een bepalende rol. Niet de ruimtelijke of sociaal-economische gehelen werden gehonoreerd, maar de culturele verwantschap. Vanaf dat ogenblik was het zonneklaar dat België niet langer dokterde aan een oplossing voor het taalprobleem, maar zich herprofileerde langs nieuwe lijnen. De culturele polarisatie had geleid tot het uittekenen van twee sub-staatelijke verbanden en een gemengd hoofdstedelijk gebied.

Terwijl de culturele autonomie in 1970 operationeel werd, heeft het tot 1980 geduurd eer de regio's – gewesten genoemd – van start konden gaan. Er is een decennium nodig geweest om de principiële optie in werkbare structuren om te zetten. In 1974 werden ministercomités opgericht binnen de nationale regering, belast met regionale materies. In 1980 werd deze taak overgenomen door heuse regionale executieven, enkel verantwoordelijk ten aanzien van een regionaal parlement, dat evenwel voorlopig samengesteld werd uit nationale parlementairen, verkozen in de regio. Aan Vlaamse zijde werd beslist de culturele en de regionale materies samen te laten behartigen door

één enkele executieve en één enkele parlementaire assemblee. Vlaanderen profileerde zich hierdoor meteen als 'deelstaat'. Aan Waalse zijde wordt soortgelijke versmelting op termijn overwogen.

De hervorming van 1980 kreeg echter haar volle gestalte pas in 1988. Geleerd door de onvolkomenheden van de eerste bevoegdheidsoverdracht en verderbouwend op de ontwikkeling in de 'geesten', namelijk een quasi-consensus met betrekking tot een verdergaande autonomie voor gemeenschappen en gewesten, vormt de staatshervorming van 1988-89 het voorlopig eindpunt in het federaliseringsproces.

In de lijn van het politiek akkoord bij de vorming van de regering Martens VIII, bestaat de zogenaamde definitieve hervorming uit drie fasen. De eerste, gerealiseerd in de zomer 1988, heeft voornamelijk betrekking op de bevoegdheidsverdeling van staat en deelstaten (gemeenschappen en gewesten). De tweede, voorjaar 1989, regelde de financiering van die gewesten en gemeenschappen, omvatte een regeling voor Brussel en breidde de bevoegdheid uit van het Arbitragehof (zie verder). De derde fase, voorzien voor 1990, moet de resterende knelpunten regelen: de positie van de deelstaten op het internationaal forum, de kwestie van de residuair (- rest -) bevoegdheden en de omvorming van de Senaat tot een Kamer van Gemeenschappen en Gewesten.

Een complexe structuur

Niet alleen voor de gemiddelde Belg, maar zelfs voor de politieke klasse is het een hele klus de huidige staatsstructuur onder de knie te krijgen. Binnen het bestek van deze bijdrage dienen we ons dan ook te beperken tot enkele essentiële karakteristieken.

Inzake de bevoegdheden van gemeenschappen en gewesten is er een markante ontwikkeling te noteren ten opzichte van de start van de hervorming in 1970. Zo waren de Cultuurgemeenschappen aanvankelijk slechts bevoegd voor de zogenaam-

de culturele materies, met name de taal en de schone kunsten, het sociaal-cultureel vormingswerk en de media. De beleidshorizon werd in 1980 uitgebreid tot de professionele vorming en de zogenaamde persoonsgebonden materies, namelijk de gezondheids- en welzijnszorg. Niet het organisatiekader en de financiering werden 'gecommunautariseerd', wel de aspecten die de concrete gestalte bepalen van deze diensten ten aanzien van de patiënt of cliënt. Kortom, de gemeenschappen kregen tot hiertoe vooral de 'zachte' beleids taken toegewezen. Hierin kwam pas in 1988 verandering naar aanleiding van de overheveling van de gehele onderwijssector. Niet alleen budgettair, maar ook qua betrokken personeel en politiek gewicht, komen de gemeenschappen hierdoor in een heel ander daglicht te staan. Te meer omdat de staat geen enkele functie voor zich reserveert, ook niet de coördinatie tussen de gemeenschappen of de vertegenwoordiging in het buitenland. De gemeenschappen hebben ter zake een exclusieve bevoegdheid, zodat België voortaan door drie gemeenschapsministers vertegenwoordigd wordt. Onnodig te zeggen dat dit in Europees verband nogal wat problemen stelt.

Ook de gewesten kenden in 1988 een belangrijke bevoegdheidsuitbreiding ten aanzien van de oorspronkelijke situatie (1980). Opvallend is de verregaande bevoegdheid inzake economische politiek, inclusief vitale sectoren als steenkool, staal en textiel. Deze regionale dynamiek moet evenwel kaderen binnen de nationale economische en monetaire unie. Volkomen autonoom daarentegen zijn de gewesten in domeinen als openbare werken, regionaal openbaar vervoer, ruimtelijke ordening, monumenten- en landschapszorg, energievoorziening (behalve nucleaire energie) en afvalstoffen (behalve nucleair afval). In vele gevallen is er een taakverdeling met de nationale overheid. Zo is de staat nog steeds verantwoordelijk voor het sociaal zekerheidsstelsel, inclusief het ar-

bedsrecht, maar wordt de arbeidsbemiddeling toevertrouwd aan de gewesten. De nationale minister van Binnenlandse Zaken van zijn kant staat nog steeds in voor het organieke kader en de basisreglementering voor het binnenlands bestuur, maar het administratief toezicht op de provincies en de gemeenten wordt uitgeoefend door de gewesten.

Deze voorbeelden, uit de vele die men zou kunnen geven, tonen voldoende aan hoe complex de nieuwe regeling is. Ondanks het feit dat er een ernstige poging is gedaan om consistente bevoegdheidspakketten af te bakken, zijn de raakvlakken legio en zijn overleg- en samenwerkingsvormen essentieel. Het stelsel staat of valt met de effectieve bereidheid tot het maken van beleidsafspraken, zoals de wetgeving voorziet: afspraken tot samenspel tussen staat en 'deelstaten', en tussen gewesten en gemeenschappen onderling. Hoe wil men het openbaar vervoer laten functioneren indien de (nationale) spoorwegen niet afgestemd zijn op het (regionale) streekvervoer? Of hoe wil men de auto's uitbaten die in vele gevallen de gewestelijke grenzen (soms meermaals) overschrijden? De deugdelijkheid van het stelsel zal dus enkel op termijn getoetst kunnen worden door de politieke en bestuurlijke praktijk.

De in sommige domeinen verregaande bevoegdheidstoewijzing aan de gemeenschappen en gewesten, wordt dan weer gecompenseerd door de financieringsregeling. De gemeenschappen blijven eten uit de staatsruif, al is hun aandeel wettelijk vastgelegd. De gewesten van hun kant kunnen geleidelijk meer financiële armslag verwerven en dus grotere zelfstandigheid *überhaupt*. Er is een gecompliceerd systeem uitgewerkt van gedeelde (staat-gewesten) fiscale inkomsten, waarbij mettertijd de eigen beleidsverantwoordelijkheid van de gewesten groter wordt. Vooral aan Waalse zijde was er grote terughoudendheid ten aanzien van de nieuwe regeling. Men vreesde er op korte termijn terugge-

worpen te worden op eigen inkomsten, hetgeen in de huidige conjunctuur zeer nadelig zou uitvallen. Aan Vlaamse zijde werd er daarentegen op aangedrongen de 'solidariteit' tussen de gewesten niet ten eeuwigen dage te verwarren met een eenzijdige transfer van financiële middelen naar Wallonië. Ook dit compromis zal zijn deugdelijkheid moeten bewijzen wanneer het in de jaren negentig stap voor stap effectief wordt. Positief is alleszins dat aan het zogenaamde consumptie-federalisme principieel een halt toegeroepen wordt. Het is inderdaad ondenkbaar autonome bevoegdheden uit te oefenen zonder de uiteindelijke verantwoordelijkheid te dragen voor het mobiliseren van de middelen. De centrale overheid behield tot hertoe een politiek-financiële stok achter de deur die onvernegbaar is met een federaal staatsconcept.

Wel consequent met dit concept is de gelijke draagkracht van nationale wetten en regionale decreten. Gemeenschappen en gewesten kunnen met andere woorden binnen hun bevoegdheidsgebied de nationale wetgeving amenderen of een nieuw normatief kader uitwerken. Op termijn zal dit tot belangrijke verschillen leiden in Noord en Zuid. Nu reeds tekent dit zich af in sectoren die reeds eerder 'gecommunautariseerd' werden, zoals de sociaal-culturele beleids sfeer. Maar dit zal ongetwijfeld het geval zijn inzake ruimtelijke ordening en huisvesting of met betrekking tot het regionaal-economisch ontwikkelingsbeleid.

Eveneens karakteristiek voor een federaal staatsmodel is de conflictregeling die uitgewerkt is in 1980. Bevoegdheidsconflicten zijn onvermijdelijk wanneer de traditionele opdracht van de centrale overheid wordt opgesplitst tussen twee niveaus, waarbij dan nog het onderscheid wordt gemaakt tussen gemeenschaps- en gewestaangelegenheden. Voor de stabiliteit van het systeem en de continuïteit van het beleid is het essentieel dat een gezagvol orgaan dat boven de betrokken partijen

staat de (Grond)wet kan interpreteren en bij betwistingen kan arbitreran.

Het Belgisch Arbitragehof is echter geen getrouwe replik van een Constitutioneel Hof zoals alle federale staten dit kennen. Het is meer beperkt in opzet en vooral verschillend in samenstelling. De twaalf raadsheren vertegenwoordigen niet alleen op evenwichtige wijze de beide landsdelen. Zes van hen zijn geen professionele juristen, maar politici met ervaring die de actieve politiek definitief vaarwel zeggen voor een opdracht als opperste 'arbitrator'. Het Arbitragehof behandelt inderdaad betwistingen die niet alleen conform de letter van de wet moeten beoordeeld worden, maar ook in functie van de 'staatsraison'. Het betreft de bevoegdheidsafbakening tussen de instellingen en sinds kort ook de grondwettelijke waarborgen inzake evenwichtige behandeling van de onderwijswetten. De overdracht van de onderwijsbevoegdheden naar de gemeenschappen was inderdaad slechts mogelijk indien er waterdichte garanties konden gegeven worden inzake de schoolvrede. Het delicate evenwicht dat ter zake bestond in het nationaal parlement, diende gecompenseerd te worden door het inschrijven van een nieuw artikel in de Grondwet (artikel 17). Deze gelijkberechtiging inzake onderwijs is nu afdwingbaar bij het Arbitragehof.

Ofschoon het Arbitragehof nog maar een paar jaren functioneert, heeft het al een behoorlijke activiteit aan de dag gelegd. Zijn uitspraken zijn gezaghebbend, ook wanneer wetten en decreten, gestemd met grote parlementaire meerderheid, nietig verklaard worden. Het Hof vormt aldus een factor van stabiliteit in de moeilijke startfase van het federale België.

Veel minder succesvol is de formule die uitgeprobeerd wordt ten aanzien van de regeling van belangenconflicten. Ook dit type van confrontaties is onvermijdelijk. In volwassen federale staten vormen ze de inzet van soms langdurige negotiaties tussen de betrokken beleidsactoren. Ook in België wil men deze weg opgaan. Wan-

neer een instelling (staat, gemeenschap, gewest) zich in haar belangen geschaad acht door een (voorgenomen) beleidsmaatregel van een andere instelling, brengt ze het dossier ter sprake in een overlegcomité dat paritair samengesteld is door nationale en regionale ministers. Gedurende zestig dagen wordt de aangevochten maatregel bevroren, in de hoop dat intussen een overeenkomst uitgewerkt kan worden.

Deze hoop is vaak ijdel gebleken, omdat de betrokken partijen niet steeds op een eervolle regeling uit zijn. Vooral wanneer tegengestelde politieke krachten aan het roer staan in het centrum respectievelijk de deelgebieden, wordt de spanningsverhouding meerderheid versus oppositie wel eens doorgetrokken naar de dagelijkse bestuurspraktijk. Bepaalde ministers van een deelregering gedragen zich soms op het nationale forum als leden van de oppositie. De belangenconflictheregeling is uiteraard niet opgewassen tegen deze anomalie.

De opsplitsing van de politieke partijen

Het moeizame proces van consensusvorming hangt samen met de bijzondere positie van de politieke partijen in België. Traditioneel kende men goed uitgebouwde politieke families: christen-democraten, socialisten, liberalen. Ideologisch geprofileerd als ze waren, boden ze zich meestal aan in heel het land met duidelijk herkenbare partijprogramma's. Tegenstellingen tussen Noord en Zuid werden zoveel mogelijk binnenskamers gehouden. De eenheid van de partij mocht vooral niet in het gedrang komen.

Het uiteengroeien van de landsdelen, in de jaren zestig en zeventig, is niet zonder gevolg gebleven voor de politieke partijen. Eerst met betrekking tot de hete hangijzers van de staatshervorming, met name ten aanzien van het statuut van Brussel-Hoofdstad, later ook inzake regionaal-economische ontwikkeling, en uiteindelijk in de meest diverse domeinen zoals de ethi-

sche vraagstukken of de kernbewapening, loopt er een scheidingslijn tussen Waalse en Vlaamse christen-democraten, socialisten en liberalen. Ook al bewonen ze in

---

Er loopt een scheidingslijn
tussen Waalse en Vlaamse
christen-democraten,
socialisten en liberalen.

---

sommige gevallen nog hetzelfde hoofdkwartier, toch zijn ze in menig opzicht vreemden voor elkaar geworden. Op dit ogenblik zijn alle nationale partijen formeel per landsdeel opgesplitst. Het partijenspectrum is derhalve zeer gevarieerd, zeker als men er de Vlaams-nationale Volksunie en het Brussels *Front Démocratique des Francophones* bijtelt. Het vormen van een coalitieregering is dan ook geen geringe klus.

Meer bepalend nog voor de kwetsbaarheid van het nieuwe België is het ontbreken van partijen die het opnemen voor het staatsbelang in zijn geheel. Weliswaar zijn de meeste partijen staatsbehoudend georiënteerd en vindt men in hun rangen politici die als staatslieden gekwalificeerd kunnen worden. Maar in de hypothese van een verscheurend conflict tussen Noord en Zuid, kan een nationaal minister, zelfs de Eerste Minister, slechts terugvallen op de politieke achterban in één landsdeel. Uiteindelijk is hij Vlaming, Waal of Brusselaar. En de kiezer kan zich naar aanleiding van een confrontatie van deelbelangen niet uitspreken voor het landsbelang. Deze situatie legt onzes inziens een zware hypothek op de toekomst.

De aangekondigde hervorming van de Senaat is dan ook in meer dan één opzicht politiek erg belangrijk. Niet alleen zal ze een einde maken aan het zogenaamd dubbel mandaat, dat namelijk van nationaal parlementslid en lid van een gemeenschaps- en gewestraad. Verwacht wordt dat de Senaat zich zal herprofilen tot een Kamer van Gemeenschappen en Gewesten en aldus de betrokkenheid van de deelstaten bij het landsbestuur zal kanaliseren. De Kamer van Volksvertegenwoordigers van haar kant kan dan in alle duidelijkheid verantwoordelijkheid opnemen voor de nationale materies. Is het ondenkbaar dat de partijen in Noord en Zuid per ideologische familie elkaar zouden vinden om het nationaal beleid in de gewenste richting te oriënteren?

Is België een federale staat geworden?

Het antwoord is niet zo eenvoudig. Voortgaand op een aantal recente ingrepen in het institutioneel patroon, zou men geneigd zijn zonder meer positief te reageren. Denken we aan de verregaande bevoegdheidstoewijzing aan gemeenschappen en gewesten, die thans zowat 30% van de overheidsuitgaven op centraal niveau beheren. Karakteristiek voor een federaal model zijn verder de gelijke rechtskracht van wetten en decreten en de hoger beschreven procedure inzake conflictbeheersing.

Maar een federatie is ondenkbaar zonder federalisme, onzes inziens zonder de politieke filosofie die ten grondslag ligt aan de instellingen en de beleidsactoren inspireert bij het vormgeven aan overleg en samenwerking. Federalisme heeft inderdaad alles te maken met bundeling der krachten. Federalisme houdt respect in voor de eigenheid van elk beleidsniveau. Hier nu staat de Belgische praktijk volkomen haaks op de gangbare opvattingen en houdingen. 'Federaliseren' betekent in België veeleer opsplitsen dan verenigen: het is een synoniem geworden voor de *divorce belge*.

Toch hoeft dit niet te betekenen dat het federalisme in België geen wortel kan schieten. Uit de ervaring van andere landen blijkt dat er behoorlijk wat tijd geïnvesteerd moet worden in het ontwikkelen van federale attitudes. De huidige centrifugale tendens zou dan ook wel eens kunnen omslaan in een opstelling die solidariteit en samenwerking in het vaandel draagt.

Nog in een ander opzicht blijkt dat in België de federale staatsfilosofie vooralsnog geen wortel heeft geschoten. Het principe dat 'ieder bevoegd is in eigen sfeer' wordt weliswaar verbaal beleden, maar niet gehonoreerd in de beleidspraktijk. Provincies en gemeenten klagen over het neo-centralisme van gemeenschappen en gewesten, die in hun ijver het hele beleidslandschap willen omploegen. Ook met het supranationaal niveau, de Europese Gemeenschap, houdt de staatshervorming nog maar matig rekening. Een federaal België is nochtans ondenkbaar zonder verwijzing naar een federaal Europa. En hierin hebben zowel de staat als de

regio's, zowel de lokale besturen als het supra-nationaal niveau een eigen, specifieke rol te spelen. Dit wordt welsprekend geïllustreerd door de recente ontwikkelingscontracten voor reconversiegebieden, waaraan de genoemde bestuursniveaus participeren.

In het algemeen kan men echter stellen dat de nieuwe instellingen vooraf zijn gegaan aan de reflexie over een wenselijk staatsmodel en de verhouding tussen de bestuursniveaus. België is met andere woorden vernieuwd op institutioneel vlak, maar mist een inspirerende en motiverende staatsfilosofie. De christen-democratie, die via de subsidiariteitsgedachte nauw aansluit bij het federalistisch gedachtengoed, kan hier ongetwijfeld een creatieve bijdrage leveren.

Drs. W. Kuiper

Naturalisatie en kiesrecht als instrumenten van het minderhedenbeleid

Integratie van etnisch-culturele minderheidsgroepen in Nederland is een belangrijk punt op Lubbers' agenda van de toekomst. Versoepeling van naturalisatie en toekenning van volledig kiesrecht aan buitenlandse ingezetenen kunnen een belangrijke bijdrage leveren. Het is te hopen dat het CDA een meer principiële benadering kiest.

Een belangrijk punt op de door premier Lubbers opgevoerde 'agenda van de toekomst', vormt de integratie van de etnisch-culturele minderheidsgroepen in ons land. Zoals bekend heeft een deel van de tot deze groepen behorende personen de Nederlandse nationaliteit. Dit geldt bijvoorbeeld voor veel leden van de Surinaamse gemeenschap. Het bezit van het Nederlanderschap vormt ongetwijfeld een voordeel voor de betrokkenen ten opzichte van buitenlandse ingezetenen. Toch zijn de juridische verschillen tussen Nederlanders en 'vreemdelingen' niet meer bijzonder groot. Legaal in ons land wonende buitenlanders hebben over het algemeen dezelfde rechten en plichten als Nederlanders. In het overheidsbeleid en in de (grond)wetgeving bevinden zij zich terecht nog slechts zelden in een voor hen ongunstige uitzonderingspositie. Dat neemt echter niet weg dat er nog steeds sprake is van een te beperkte mate van integratie van

grote groepen buitenlanders. Voor een belangrijk deel is dat waarschijnlijk te verklaren vanuit belemmeringen op het gebied van onderwijs, huisvesting, werk en gezondheid, zoals het nieuwe CDA-verkiezingsprogramma stelt.¹ Het minderhedenbeleid dat integratie als hoofddoelstelling kent, is er dan ook voornamelijk op gericht om dit soort achterstanden weg te werken. Over de uitzonderlijke rechtspositie van buitenlanders als mogelijke hindernis voor verdere integratie spreekt het programma niet.

Een van de belangrijkste voorbeelden van een voortbestaande juridische benadeling is te vinden op het terrein van het kiesrecht. Voor de verkiezingen van Provinciale Staten, Tweede Kamer en Europees Parlement worden slechts Nederlanders opgeroepen. Sinds 1985 zijn de verkiezingen voor gemeenteraden wel opengesteld voor niet-Nederlandse inwoners.

Deze rechtsongelijkheid kan in principe op twee manieren opgelost worden. In de eerste plaats kunnen buitenlanders exact dezelfde rechten en plichten ontvangen als Nederlanders. In dit geval zou dan het

---

Dr. W. Kuiper is 28 jaar en is universitair docent bestuurskunde aan de faculteit der rechtsgeleerdheid aan de Rijksuniversiteit Limburg.

1. *Verantwoord voortbouwen*, Hoofdstuk VI, Emancipatoir beleid.

kiesrecht voor buitenlanders niet langer tot het gemeentelijk niveau beperkt moeten zijn. Voorzover zo'n formele gelijkstelling om welke reden dan ook toch niet wenselijk wordt geacht (en het Nederlandschap dus binnenslands een bijzondere status behoudt), ligt een actieve bevordering van het verkrijgen van het Nederlandschap voor de hand. Kiesrecht voor buitenlanders en naturalisatie kunnen beschouwd worden als twee (elkaar niet uitsluitende) instrumenten om de betrokkenheid van buitenlanders op onze samenleving te bevorderen.²

Bij de beraadslagingen over het kiesrecht voor buitenlanders heeft de regeling met betrekking tot naturalisatie een belangrijke rol gespeeld. Onder andere van de kant van de CDA-Tweede Kamerfractie werd de beperking van het kiesrecht gerechtvaardigd vanuit de gedachte dat buitenlanders die willen meedoen aan nationale en provinciale verkiezingen, thans betrekkelijk ongecompliceerd het Nederlandschap kunnen verwerven.

Naturalisatie is echter weliswaar gemakkelijker geworden dan in het verleden maar toch zijn er, (mede dankzij het CDA), enkele formidabele drempels opgeworpen in de, eveneens in 1985 in werking getreden, huidige regeling.

De naar mijn mening te behoedzame en behoudende opstelling van het CDA in deze beide kwesties, naturalisatie en kiesrecht voor buitenlanders, wil ik in het artikel ter discussie stellen.

Naturalisatie

Buitenlanders die in ons land wonen hebben in principe een recht op verkrijging van het Nederlandschap. Voor hun in Nederland geboren kinderen (tweede generatie) geldt een ongeclausuleerd optierecht op het Nederlandschap. Kinderen met een Nederlandse vader of moeder krijgen automatisch, van rechtswege, het Nederlandschap. Deze regeling betreft dus mede de zogenaamde derde generatie migranten. De naturalisatie-procedure,

waar de eerste generatie op aangewezen is, is daarentegen gecompliceerder. Het recht op naturalisatie is geenszins onvoorwaardelijk.

In de wet zijn verschillende voorwaarden vastgelegd waaraan de aanvrager moet voldoen.³ Door middel van deze be-

---

Naturalisatie is geen gunst. Nederlandschap geen verdiensite.

---

palingen wordt een aantal drempels opgeworpen voor buitenlanders die de Nederlandse nationaliteit willen verkrijgen. De wetgever heeft in zijn algemeenheid wel uitdrukkelijk vastgesteld dat naturalisatie geen gunst is en dat het Nederlandschap niet mag worden opgevat als een verdiensite. Bovendien geldt als uitgangspunt dat zoveel mogelijk buitenlandse inwoners op termijn Nederlander worden. Dat er een grote groep langdurig in ons land verblijvende vreemdelingen blijft bestaan, (op dit moment zijn het er ongeveer een half miljoen), wordt uiteindelijk niet wenselijk geacht. Het ligt dan ook voor de hand, dat de betreffende drempels voor naturalisatie zo beperkt en zo laag mogelijk worden gehouden. Of dat in de huidige regeling het geval is, staat te bezien.

Dat de aanvrager van het Nederlandschap meerderjarig moet zijn en dat er tegen verblijf in ons land voor onbepaalde

2. Vgl. Jessurun d'Oliveira, H.U., 'Electoral rights for non-nationals', *Netherlands International Law Review*, 29 (1982) 70.

3. *Rijkswet op het Nederlandschap*, art. 8 en 9.

tijd geen bezwaar mag bestaan, is vanzelfsprekend. Ook de derde voorwaarde die betrekking heeft op de verblijfsduur in Nederland voorafgaand aan de aanvraag, is niet bijzonder omstreden. De hiervoor vastgestelde termijn van vijf jaar heeft natuurlijk wel tot op zekere hoogte een arbitrair karakter, maar dat is niet te vermijden. Voor met een Nederlander of Nederlandse gehuwden of duurzaam samenwonenden geldt overigens een vereiste relateduur van drie jaren in plaats van de eis van ingezetenschap, tenzij de aanvrager woont in het land waarvan men de nationaliteit bezit. (In het verleden bestond er in deze gevallen een optierecht zonder enige eis ten aanzien van duur van de relatie. De nieuwe regeling op dit punt is ingevoerd ter oplossing van de problematiek van de 'schijnhuwelijken'.)

Veel discussie is er daarentegen in het parlement en daar buiten wel geweest over de vierde voorwaarde. Het betreft hier de eis van 'inburgering' in de Nederlandse samenleving.

Een aantal partijen ter linkerzijde van de Kamer was van mening dat de inburgering verondersteld kan worden, gelet op het feit dat de aanvrager ten minste vijf jaar in Nederland moet hebben gewoond. De CDA-fractie heeft daarentegen steeds grote waarde gehecht aan het opnemen van apart criterium. Zonder een dergelijke inburgeringseis zou het Nederlanderschap degraderen tot een tamelijk inhoudloos, juridisch-technisch begrip. Waarom het CDA zich daar op zich, op grond van zijn uitgangspunten, tegen zou moeten verzetten is mij echter niet duidelijk. De politieke overtuiging van het CDA biedt mijns inziens geen ruimte om aan het Nederlanderschap en ook aan de 'nationale identiteit' een bijzondere, zelfstandige waarde toe te kennen, die dan vervolgens beschermd zou moeten worden door zoiets als een inburgeringseis voor buitenlanders. Uiteindelijk is wel, mede dankzij het CDA, gekozen voor een concretisering van het rijkelijk vage begrip inburgering.

De enige toetssteen is nu de (mondelijke) kennis van de Nederlandse taal, hetgeen in de praktijk geen al te hoge belemmering zal betekenen voor personen die minstens vijf jaar in ons land wonen.

Daarmee lijkt het of ook het CDA afstand heeft genomen van de vooral door de kleine christelijke partijen naar voren gebrachte visie, dat de betreffende buitenlanders het verlangen zouden moeten hebben om iets te begrijpen van 'het geestesmerk van de Nederlandse bevolking' en om 'deel te hebben aan de tradities van het land'.⁴ Een tamelijk cryptische omschrijving van wat wellicht als het afstand nemen van de eigen cultuur en identiteit moet worden beschouwd, ook wel aangeduid als 'een proces van vervreemd zijn geraakt van het land van herkomst'. De belangrijkste reden voor het CDA om het toch bij talenkennis te laten was echter de onmogelijkheid van objectieve toetsing van inburgering als dat begrip op een dergelijke manier zou worden ingevuld. De hierboven aangehaalde visie werd niet principieel afgewezen. Op praktische gronden meende men er echter althans op dit punt geen invulling aan te kunnen geven.

Naast deze voorwaarden zijn er een tweetal op alle aanvragers van toepassing zijnde redenen op grond waarvan een verzoek om naturalisatie kan worden afgewezen.

De eerste afwijzingsgrond zal, evenals de hierboven behandelde voorwaarden, niet snel een obstakel vormen. Het gaat hier om afwijzing 'indien op grond van het gedrag van de verzoeker ernstige vermoedens bestaan dat hij gevaar oplevert voor de openbare orde, de goede zeden, de volksgezondheid, of de veiligheid van het Koninkrijk'. Het is niet zo duidelijk wat deze afwijzingsgrond toevoegt aan de voorwaarde dat tegen verblijf in ons land voor onbepaalde tijd in ons land mag bestaan. De wijze waarop en door wie het bedoelde

4. Ontleend aan het betoog van Schutte (GPV), Tweede Kamer 20 maart 1984, p. 3866

gevaar moet worden vastgesteld is in de wet niet nader aangegeven. In het algemeen zal het tamelijk stringente toelatingsbeleid van vreemdelingen een voldoende garantie vormen dat personen die onder deze definitie vallen zich hier niet kunnen vestigen. Deze zinsnede heeft dan ook veel weg van een bezweringsformule, die bij de beoordeling van naturalisatie-aanvragen waarschijnlijk zelden van doorslaggevende betekenis zal zijn, maar die voor aanvragers ook niet direct aanlokkelijk klinkt.

De tweede afwijzingsgrond levert echter verreweg de hoogste drempel op. Het betreft hier de eis dat de betrokken buitenlander afstand doet van zijn oorspronkelijke nationaliteit. Een verzoek om naturalisatie kan worden afgewezen als 'de verzoeker die een andere nationaliteit bezit, niet het mogelijke heeft gedaan om die nationaliteit te verliezen, dan wel niet bereid is het mogelijke te zullen doen om, na de totstandkoming van de naturalisatie, die nationaliteit te verliezen, tenzij dit redelijkerwijs niet kan worden verlangd.'

De hardheidsclausule in dit artikel heeft blijkens de memorie van toelichting slechts betrekking op vluchtelingen die zich in gevaar zouden kunnen brengen wanneer ze contact zouden moeten opnemen met vertegenwoordigers van hun staat.

Los van deze eis van Nederlandse zijde vervalt het staatsburgerschap van een aantal landen op grond van het daar geldende recht automatisch wanneer de betrokken burger het Nederlanderschap verkrijgt. Is dat niet het geval dan worden buitenlanders uitsluitend door deze bepaling tot een keuze gedwongen.

Een positieve keuze voor het Nederlanderschap betekent het, althans juridisch, doorsnijden van de banden met het land van herkomst. Een dergelijke stap kan allerlei nadelige praktische consequenties hebben, die voor de betrokkenen niet altijd gemakkelijk zullen zijn. Wanneer men bijvoorbeeld uit een land komt dat een vi-

sumplicht voor Nederlanders kent, (zoals vrijwel alle landen buiten West Europa), dan kan men nog slechts met een visum een bezoek aan het vaderland brengen. Toelating tot het land van herkomst is in dat geval niet langer een recht maar een gunst, waar bovendien een prijskaartje aan hangt. De mogelijkheid van een eventuele remigratie kan op deze wijze bovendien worden verkleind. Afgezien daarvan zal vooral de emotionele waarde die men hecht aan de oorspronkelijke nationaliteit een belangrijke rol spelen bij de vraag of men al of niet tot naturalisatie over wil gaan. Het is al met al reëel om te veronderstellen dat van dit criterium een belangrijk ontmoedigend effect uitgaat.

Dubbele nationaliteit

Voor de afwijzing van de dubbele nationaliteit zijn verschillende argumenten in stelling gebracht, waarvan ik er vier zal behandelen.

Als principieel argument voerde de regering aan dat 'iemand die naturalisatie vraagt zich daarmee voor een keuze stelt. Hij vraagt zich af met welk land hij zich meer verbonden voelt, met het land van oorsprong of met het nieuwe land van vestiging... Hij zal voor zichzelf in elk geval het antwoord moeten vinden op de vraag waar hij zijn toekomst ziet, althans voor de eerstvolgende reeks van jaren.'⁵ De positieve keuze voor onze samenleving moet een negatieve ten aanzien van het land van herkomst inhouden. Dat iemand zich met twee landen in min of meer gelijke mate verbonden acht, wordt in deze redenering dus impliciet uitgesloten of, voor zover het al mogelijk is, als minder wenselijk beschouwd. Schutte (GPV) verwoordde dit punt als volgt: 'Wie niet geleidelijk aan verder afstand wil nemen van het land van herkomst, moet de weg naar naturalisatie niet inslaan.'⁶ De CDA-fractie ging in feite nog verder door naturalisatie op te vatten

5. Tweede kamer, zitting 1982-83, 16947, nr. 7, p. 5.

6. Tweede Kamer, 20 maart 1984, p. 3867.

als het sluitstuk van de integratie, waar een behoorlijke distantie van het land van herkomst aan vooraf moet gaan.⁷ Zij stelde bovendien dat het handhaven van de oorspronkelijke nationaliteit 'voor de mensen zelf alleen maar leidt tot een soort van reminiscentie aan het verleden die geen positieve dingen oplevert'.⁸

Deze visie op de integratie van buitenlanders in onze samenleving lijkt mij in strijd met de ook door het CDA aangehangen gedachte dat Nederland een multiculturele samenleving vormt. Behoud van de eigen, veelal met het land van herkomst verbonden, cultuur en identiteit van culturele minderheden wordt in zo'n samenleving als een recht van deze groepen gezien, in plaats van als een obstakel voor integratie.⁹ Sterker nog, een integratie waarbij de eigen identiteit van buitenlanders verloren gaat zou door het CDA als onwenselijk moeten worden gezien.¹⁰ Het lijkt me nuttig als het CDA, ook naar de minderheden toe, zijn positie op dit punt verduidelijkt.

Afwijzing van meervoudige nationaliteit is een onnodige drempel voor het Nederlanderschap.

Naast deze meer principiële kwestie is er ook gewezen op eventuele praktische, juridische complicaties van meervoudige nationaliteit. Zolang de betrokkenen in Nederland wonen geldt echter het Nederlands recht onverkort, onafhankelijk van de vraag welke nationaliteit men heeft. Een mogelijk probleem voor 'bipatriden' is het

feit dat de Nederlandse autoriteiten zich minder effectief kunnen inzetten wanneer zij in hun land van herkomst in de problemen komen. De overheid zou zich echter wel erg paternalistisch opstellen als ze de betrokken buitenlanders niet in staat acht om dit punt bij hun eigen afweging mee te laten tellen.

Een derde argument vormde de ongewenst geachte rechtsongelijkheid die zou ontstaan indien de genaturaliseerde zijn oorspronkelijke nationaliteit wel zou mogen behouden, terwijl Nederlanders die in het buitenland wonen en de nationaliteit van dat land aanvragen hun Nederlandse nationaliteit automatisch verliezen. De regeling met betrekking tot de 'instroom' zou gelijk moeten zijn aan die van de 'uitstroom'. Merkwwaardiger lijkt mij echter de nu ontstane rechtsongelijkheid tussen buitenlandse ouders en hun hier geboren kinderen. De ouders die wellicht het meeste behoefte zouden hebben aan verkrijging van het Nederlanderschap met behoud van de oorspronkelijke nationaliteit hebben daartoe niet de mogelijkheid. Hun kinderen die in veel mindere mate een band zullen hebben met het land van herkomst, kunnen daarentegen wel betrekkelijk eenvoudig een meervoudige nationaliteit verkrijgen.

Een laatste zwaarwegend argument dat uit de parlementaire behandeling naar voren komt, hangt samen met het uit 1961 daterende Verdrag van Straatsburg betreffende beperking van gevallen van meervoudige nationaliteit.¹¹ Uit de in dit Verdrag geformuleerde doelstelling om dit verschijnsel terug te dringen volgt echter geen juridische verplichting. Anders zou trouwens de regeling met betrekking tot de tweede en derde generatie migranten in

7. Tweede Kamer, 28 maart 1984, p. 4043.

8. Vaste commissie voor de Naturalisaties, UCV 38, p. 3863.

9. Zie bv.: *Verantwoord voortbouwen*, art. 10.1.3.

10. Vergelijk in dit verband het betoog van R. Boiten. *Pluriformiteit en de C van het CDA*, Christen Democratische Verkenningen, 4-89, 127-143.

11. *Tractatenblad* 1964, 4.

strijd zijn met dit Verdrag. In de Raad van Europa is bovendien een discussie op gang gekomen over herziening van de genoemde verdragsdoelstelling, in het licht van de massale migratie in de jaren zestig en zeventig.¹² Ook de toenemende integratie van de EG-landen kan in dit verband als een relevante internationale ontwikkeling genoemd worden die aanleiding vormt tot een andere benadering van de meervoudige nationaliteit.

Gelet op de naar voren gebrachte argumentatie meen ik dat door de afwijzing van de meervoudige nationaliteit een onnodige drempel is opgeworpen op de weg naar het Nederlandschap.

Tenslotte kan de omslachtigheid, langdurigheid en kostbaarheid van de naturalisatie-procedure een aantal potentiële aanvragers afschrikken. De aanvrager moet (op dit moment) vierhonderd gulden betalen wanneer hij gebruik wil maken van zijn recht op naturalisatie. Bij afwijzing krijgen men dat bedrag gewoonlijk niet terug. Wanneer de overheid het aantal naturalisaties inderdaad wil bevorderen dan lijkt het mij wenselijk en betrekkelijk eenvoudig om verbetering aan te brengen op deze punten, zonder dat de wettelijke regeling daarvoor behoeft te worden aangepast.

Kiesrecht

Zo lang en voor zover een verandering van de naturalisatieregeling uitblijft en er ook in de toekomst zeer omvangrijke groepen buitenlanders permanent in ons land wonen, is het van belang om hun rechtspositie zo goed mogelijk te laten zijn. Met het oog op zowel de integratie, in de zin van het zich betrokken voelen bij de Nederlandse samenleving, als de beleving van de eigen maatschappelijke verantwoordelijkheid, is het kiesrecht voor buitenlandse inwoners in dit verband van groot belang.

Zoals vermeld was het stemrecht tot 1985 voorbehouden aan Nederlandse staatsburgers. Sindsdien mogen buitenlandse ingezetenen wel deelnemen aan gemeenteraadsverkiezingen.

Als enige specifieke eis voor deze groep geldt een termijn van ingezetenschap van vijf jaar voorafgaand aan de verkiezingsdatum. Anders dan bij naturalisatie wordt deze termijn hier kennelijk wel als een garantie beschouwd voor een voldoende mate van inburgering, dan wel kennis van de Nederlandse taal.

Dat het CDA bereid was om (na veel aarzelingen) inbreuk te maken op het nationaliteitsbeginsel in het kiesrecht, is het resultaat geweest van een tamelijk pragmatische afweging. Het idee dat lokaal kiesrecht bevorderlijk zou zijn voor de integratie van buitenlanders heeft zwaarder gewogen dan het op zich nog steeds aangehangen principe dat alleen Nederlanders mogen stemmen.¹³ Opnieuw kan daarbij gevraagd worden op grond van welke uitgangspunten het CDA zich oproepen acht om buitenlanders op deze wijze uit te sluiten van de mede-verantwoordelijkheid voor het staatsbestuur.¹⁴ Het beroep op de 'soepele' naturalisatie-regeling kan gelet op het bovenstaande geen voldoende legitimatie vormen.

Het principiële verzet tegen kiesrecht voor buitenlanders lijkt vooral voort te komen uit de eerder aangehaalde bijzondere status die met name in de kleine christelijke partijen aan het Nederlandschap hechten. Het CDA nam een soortgelijke positie in door toekenning van het kiesrecht (evenals naturalisatie) pas na afronding van het integratie-proces opportuun te achten. Dat men ten aanzien van het lokale niveau wel bereid was om het paard voor, in plaats van achter de wagen te spannen, maakt het argument in dit geval echter weinig overtuigend.

Achter dit soort argumenten lijkt het idee schuil te gaan dat buitenlanders op grond

12. Zie hierover: De Groot, G.R., *Staatsangehörigkeitsrecht im Wandel* (Den Haag 1988) 137, 262 e.v.

13. Zie: Hisschemöller, M., 'Kiesrecht voor niet-Nederlanders (1970-1980)', *Beleid & Maatschappij*, 1988/1, 32-44.

14. Volgens het *Program van Uitgangspunten één* van de doelstellingen van ons staatkundig bestel, P.v.U., 16.

van hun buitenlanderschap geen of onvoldoende oog zouden hebben voor de publieke (Nederlandse) zaak. Op termijn lijkt een dergelijk vooroordeel mij onhoudbaar (de positieve ervaringen op lokaal niveau wijzen in die richting) en bovendien principieel in strijd met de pretenties en idealen van onze democratische staatsvorm, waarvan het kiesrecht als een grondrecht voor alle burgers een essentieel onderdeel vormt.

Daarnaast is wel aangevoerd dat door loslating van het nationaliteitsprincipe er sprake zou zijn van rechtsongelijkheid, aangezien buitenlanders dan wel dezelfde rechten, maar niet dezelfde plichten zouden hebben als Nederlanders. Over welke plichten het gaat is onduidelijk. Voor een in het kader van het kiesrecht zeer relevante plicht als belastingbetaling, ('*no taxation without representation*'), geldt die ongelijkheid in ieder geval niet.

Een laatste argument is ontleend aan het feit dat in het parlement ook zaken betreffende het buitenlands en defensiebeleid aan de orde komen. Buitenlanders, personen die een zekere loyaliteit hebben ten opzichte van een ander (mogelijk vijandig) land, zouden daar ten principale geen invloed op mogen hebben. Dit argument is ook gehanteerd om buitenlanders bij provinciale verkiezingen uit te sluiten. De leden van Provinciale Staten kiezen immers de leden van de Eerste Kamer en op die manier zou er dan sprake zijn van een indirecte invloed op de genoemde beleids-terreinen. Nog afgezien van het feit dat de autonomie van Nederland op deze en talloze andere terreinen, onder andere door de voortschrijdende Europese integratie al bijzonder beperkt is, is de angst voor zo'n invloed van de 'buitenlandse stem' mijns inziens niet gerechtvaardigd. De groep van buitenlanders is te klein en te zeer verdeeld om bij de parlementaire besluitvorming over dit soort terreinen enig gewicht in de schaal te kunnen leggen. Met name ten aanzien van de provinciale verkiezin-

gen doet die redenering nogal geforceerd aan.

De argumenten die, mede van de kant van het CDA, ten gunste van een beperking van het kiesrecht tot het lokale niveau in stelling zijn gebracht, lijken mij te mager om de huidige regeling als een oplossing voor de langere termijn te aanvaarden.

Tenslotte

Versoepeling van naturalisatie met name door het toelaten van meervoudige nationaliteit en toekenning van volledig kiesrecht aan buitenlandse ingezetenen, vormen twee belangrijke elementen van een beleid dat de integratie van buitenlanders tot doelstelling heeft. Het zijn maatregelen die dieper snijden en meer principiële vragen oproepen dan bijvoorbeeld de subsidiëring van cultuuruitingen van etnische minderheden. In het begin van de jaren tachtig heeft het CDA het nog onvoldoende aangedurfd om op het punt van het nationaliteits- en kiesrecht de consequenties te aanvaarden van het feit dat een grote groep burgers in ons land, naast een betrokkenheid met onze samenleving, ook blijvend sterke banden onderhoudt met andere landen in de wereld. Een dergelijke 'dubbele binding' moet niet langer als een minder gewenste situatie of als 'onvollledige integratie' worden gezien, maar geaccepteerd worden als een onvermijdelijk kenmerk van Nederland als multi-culturele samenleving.

Het is te hopen dat het CDA bij de nader invulling van de 'agenda van de toekomst' ook ten aanzien van de buitenlandse ingezetenen ernst maakt met zijn, in het Program van Uitgangspunten geformuleerde 'zorg voor maatschappelijke structuren waardoor een ieder ook werkelijk kan toekomen aan het beleven van zijn of haar verantwoordelijkheid'.¹⁵

15. Program van Uitgangspunten, p. 36.

Prof. dr. H.E.S. Woldring

WOLDRING

Vergruizing en de strijd om identiteit

Francis Fukuyama kondigde het einde aan van de ideologieën. Het analyseren van maatschappelijke vraagstukken is echter nooit slechts van technische aard. Berekening en economisch nut moeten altijd worden benaderd vanuit de vraag: waartoe?

Het eind van de twintigste eeuw komt in zicht. Zal een *fin de siècle*-stemming de kop opsteken? Die stemming is al bespeurbaar als het over de vitaliteit van het natuurlijk milieu gaat en over de voedsel- en schuldenproblematiek van verscheidene Derde Wereldlanden. Maar in het Westen lijken de vooruitzichten gunstig: er wordt weer gesproken van een economische groei, en in Nederland zijn de grootste bezuinigingen voorbij en gaat de koopkracht van mensen met lagere inkomens en uitkeringen iets vooruit. Bovendien lijken de ontwikkelingen op het gebied van de technologie ongekende mogelijkheden voor de economische ontwikkeling van de Westerse wereld en voor de mensen individueel met zich mee te brengen. En wat de 'ideologieën' betreft zijn het liberalisme en het socialisme hun scherpe kanten en extreme uitingen kwijt geraakt en in veel Westerse landen geen tegengestelden meer, is het fascisme op stugge restanten na overwonnen, heeft het Westers christendom naar uiterlijkheden gemeten in de

slag om de secularisatie veel terrein verloren en heeft het communisme in bijna geheel Oost Europa zichzelf ontdaan van het leninistisch-marxisme en is politiek-organisatorisch grotendeels gedesintegreerd. In China is, ondanks een leninistisch-marxistisch taalgebruik, het leninistisch-marxisme voor de economie irrelevant geworden en regeert een technocratische elite die van die ideologie in de praktijk afstand heeft genomen. Wat in al die verschijnselen door de een als positief wordt gezien, krijgt van de ander een meer gereserveerde beoordeling.

Fin de siècle

Dat verschil in beoordeling van allerlei tijdsverschijnselen kwam ook tot uiting in de laatste decennia van de vorige eeuw – een periode die door ondernemers, politici en toonaangevende auteurs als *la belle époque* werd beschreven. Een mooi tijdperk gezien de wetenschappelijke ontwikkelingen, de groei van de techniek, de aanvoer van goedkope grondstoffen uit de koloniën en een zich uitbreidende industrialisatie – voor arbeiders overigens nooit een mooi tijdperk geweest. Bovendien werd tegelijkertijd achter de uiterlijke mani-

---

Prof. dr. H.E.S. Woldring (1943) is hoogleraar politieke filosofie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

festaties van dat mooie tijdperk door menig auteur een geestelijke armoede ontwaard: in *la belle époque* werd iets zichtbaar van het *fin de siècle*. Een vreemde leegte die niet alleen voorkomt in de door Louis Couperus beschreven aristocratische milieus, maar die vooral eerder als dreigend werd beschreven door Marx in zijn analyse van de onvermijdelijke ondergang van het westerse kapitalisme, eerder door Dostojewski die zijn Westers beïnvloede romanfiguren tekent als rationalisten zonder moraal en als individualisten zonder geestelijk houvast, en door Nietzsche die de Westerse cultuur een bloedeloos intellectueelisme verwijt. Waren deze negentiende-eeuwse *fin de siècle*-auteurs uitzonderingen die de 'regel' van *la belle époque* bevestigden, de strekking van hun werken werd in de twintigste eeuw dominant.

Het was alsof de economische crises en de wereldoorlogen hun schaduwen vooruitwierpen. Als realiteit werden later door miljoenen de onheilspellende woorden ervaren van Oswald Spengler over de Westerse cultuur: *Untergang des Abendlandes*, en die van Martin Heidegger *das Leben ist ein Sein zum Tode*. Was het een wonder dat velen in die tijd van crisis en wereldoorlog hun levensgevoel verwoord vonden door auteurs van het existentialisme, die het leven typeerden als paradoxaal, tragisch en absurd?

Na de Tweede Wereldoorlog kwam de periode van de 'wederopbouw'. Hadden de politici, wetenschapsmensen en ondernemers van de voorgaande decennia geleerd? Of bouwde men slechts voort in het verlengde van de vooroorlogse denkpatronen – alleen maar meer van hetzelfde? Zouden de woorden van de titel van het werk van historicus Johan Huizinga 'In de schaduwen van morgen' (1935), dan opnieuw als realiteit moeten worden beleefd in de voorbereiding van een Derde Wereldoorlog?

Zij die de Tweede Wereldoorlog niet hadden meegemaakt maar de dreiging

van een Derde Wereldoorlog mede door het kapitalistische Westen als bijna onontkoombaar beschouwden, vonden hun levensgevoel niet meer verwoord in de filosofische interpretaties van het existentialisme. De wereld moest volgens hen veranderen! Zij zochten hun houvast in het marxisme. De kritiek van Karl Marx op het kapitalisme mocht dan verouderd zijn, als inspirerend werd de strekking van zijn werk ervaren: 'De filosofen hebben de wereld slechts verschillend geïnterpreteerd; het komt er op aan haar te veranderen'. De bijna massale belangstelling voor het marxisme (in verscheidene varianten) bereikte in de 'studentenrevolutie' van 1968 en volgende jaren haar hoogtepunt en stierf tien jaar later een stille dood.

Triomf van het liberalisme

In de jaren tachtig keerde de wal van economische neergang de 'ideologische schepen'. Het gaat mij te ver de beeldspraak voort te zetten en te spreken van een schipbreuk van de ideologieën. In plaats daarvan prefereer ik het woord 'vergruizing': afbraak van oude ideologische en organisatorische kaders (zonder dat die geheel verdwijnen) en in verband daarmee het in meerdere of mindere mate verlies van identiteit (zie *De Tijd*, 7 maart 1987). In Oost Europa een identiteitsverlies van staten en in het Westen van liberale, socialistische en christelijke gemeenschappen. En identiteitsverlies van collectiviteiten kan identiteitsproblemen voor individuele mensen met zich mee brengen.

In reactie op die economische neergang en 'vergruizing' van ideologieën presenteren in Westerse landen regeringen hun beleid als zogenaamd *no nonsense*. In de Sowjet Unie wordt na zeventig jaar en in andere Oosteuropese landen na veertig jaar openlijk gesproken over het falen van het leninistisch-marxisme voor het sturen van politiek en economisch beleid. Die processen overziend concludeert de Amerikaanse politicoloog Francis Fukuyama in een aandachttrekkend artikel in het zomer-

nummer van *The National Interest* (1989), dat de strijd tussen politieke ideologieën ten einde is omdat die strijd door één ideologie is gewonnen, namelijk door het liberalisme. Het einde van die strijd typeert Fukuyama als 'Het einde van de geschiedenis'. Dat einde betreft dus niet het einde van elke ideologie, noch een mengvorm van kapitalisme en socialisme, maar zoals hij zegt 'een onbeschaamde overwinning van het economische en politieke liberalisme'. Die onbeschaamdheid komt niet zo zeer voort uit het liberalisme zelf, alswel uit het falen van alternatieven als communisme, socialisme en fascisme.

Fukuyama ziet een onbeschaamde overwinning van het economische en politieke liberalisme.

Fukuyama schrijft dat de liberale Westerse democratie als 'de universele regeringsvorm overblijft'. Niet dat een liberale economie onvermijdelijk leidt tot een liberale politiek. Zowel aan een liberale economie als aan een liberale politiek gaat volgens hem een 'autonome bewustzijnsfase' vooraf, die zo'n economie en politiek mogelijk maakt. Het liberalisme doet zich volgens hem in de eerste plaats voor op het gebied van ideeën en bewustzijn en het zal op de lange duur ook het materiële beheersen.

Wat moeten we verstaan onder die 'autonome bewustzijnsfase' die een liberale economie en politiek mogelijk maakt? Die vraag lijkt snel beantwoord als Fukuyama met nadruk stelt dat ideeën en ge-

dachten niet voortkomen uit maatschappelijke en economische omstandigheden. Het bewustzijn en het denken zijn volgens hem geen gevolgen van de materiële wereld; bewustzijn en denken ontwikkelen zich onafhankelijk en kunnen maatschappelijke, economische en politieke veranderingen veróorzaken. Vervolgens merken we echter, dat Fukuyama met die 'autonome bewustzijnsfase' helemaal niet een zelfstandig en vrij denken bedoelt. Hij stelt dat het bewustzijn, dat het liberalisme doet groeien, wordt geconditioneerd en geschraagd door de overvloed van consumptiegoederen die het resultaat is van de vrije markteconomie. Zo beschrijft Fukuyama een fraaie vicieuze cirkel: het denken dat het liberalisme bevordert is een resultaat van een liberale markteconomie.

Het einde van de geschiedenis?

Laten we het betoog van Fukuyama verder volgen en de door hem gestelde vraag onder ogen zien: Hebben we dan nu, in het laatste decennium van de twintigste eeuw, het einde van de geschiedenis bereikt? Zijn antwoord is met enige reserves (daarover straks meer) bevestigend, zoals ik reeds weergaf, omdat de strijd tussen ideologieën is uitgewoed. Niet dat de Sowjet Unie binnen afzienbare tijd een liberale samenleving en staat zal worden en een liberale economie zal krijgen. Anderzijds stelt Fukuyama ook dat, welke vorm die Oosteuropese samenleving in de volgende eeuw ook zal krijgen, het leninistisch-marxisme heeft afgedaan en dat er geen andere ideologie is die zijn plaats kan innemen en die zal kunnen concurreren met of een alternatief zou kunnen zijn voor het liberalisme.

Ook al kunnen het communisme en het fascisme niet meer gelden als concurrerende ideologieën van het liberalisme, Fukuyama besteedt ten slotte ook nog aandacht aan de vraag of die rol kan worden ingenomen door fundamentalistische religieuze bewegingen en door een zich hier en daar manifesterend nationalisme. Zo-

wel vanuit islamitische als christelijke bewegingen wordt het liberalisme gekritiseerd als geestelijk leeg, onvoldoende op de mens georiënteerd, plat materialistisch en sterk op consumptie gericht. Maar die religieuze bewegingen hebben niet aangetoond, dat zij over de politieke middelen beschikken om die gebreken effectief te ondervangen. Bovendien zijn de politieke manifestaties van die religieuze bewegingen, bijvoorbeeld de regimes in verscheidene islamitische landen, voor veel volgers en zeker voor mensen met een andere overtuiging niet begerenswaard.

Het nationalisme noemt Fukuyama een bedreiging voor het liberalisme. Men kan denken aan Noord-Ierland en aan bepaalde Derde Wereldlanden. Maar hij noemt die nationalistische bewegingen 'post-historisch': ze hebben niet de importantie en de strekking op mondiaal niveau met het liberalisme te kunnen concurreren; ze zijn te nationaal, soms zelfs 'provinciaal' en daarin te geborneerd.

Ik merkte reeds op dat Fukuyama spreekt over de 'onbeschaamde overwinning' van het liberalisme, die voortkomt uit het falen van andere ideologieën. Een opmerking die doet vermoeden dat Fukuyama niet staat te juichen bij 'het einde van de geschiedenis'. Integendeel! Hij besluit zijn artikel als volgt:

'Het einde van de geschiedenis wordt een zeer trieste tijd. De strijd om erkenning, de bereidheid om het eigen leven te riskeren voor een zuiver abstract doel, de wereldwijde ideologische strijd die een beroep deed op durf, moed, voorstellingsvermogen en idealisme, zal vervangen worden door economische berekening, het eendeloos oplossen van technische problemen en het bevredigen van de verfijnde verlangens van de consument. In de post-historische periode zal er sprake zijn van kunst noch filosofie en resteert slechts de eeuwige zorg voor het museum van de menselijke geschiedenis. Wat ik bij mezelf kan voelen, en bij anderen om mij heen kan zien, is

een sterk verlangen naar de tijd dat de geschiedenis nog bestond. In feite zal dit verlangen zelfs in de post-historische tijd voorlopig voedingsbodem blijven voor concurrentie en conflicten.'

Met andere woorden: bij gebrek aan beter heeft het liberalisme de strijd tussen de ideologieën gewonnen en het eind van die strijd zou kunnen betekenen het einde van de geschiedenis of het begin van de 'post-historische' periode – een trieste tijd: moed, verbeeldingskracht en creativiteit zullen zijn verdwenen en het leven zal nog slechts worden bepaald door economische berekening, het oplossen van technische problemen en het bevredigen van consumptiebehoeften. Ja, die periode zal zo saai zijn, dat er een algemeen verlangen zal ontstaan naar de tijd van de strijd tussen de ideologieën en dat verlangen zal in feite de voedingsbodem blijven voor maatschappelijke concurrentie en politieke conflicten. In de laatste zin van zijn artikel spreekt Fukuyama de hoop en zelfs de verwachting uit: 'Wellicht is het juist dit uitzicht op eeuwen van verveling, dat er op het einde van de geschiedenis voor zorgt dat de geschiedenis opnieuw begint.'

Dus: geen einde van de strijd tussen ideologieën en geen einde van de geschiedenis? Waarom heeft Fukuyama zijn artikel dan geschreven?

Het einde van de ideologieën

Fukuyama stelt dat de analyses in de meeste publikaties die de laatste tijd zijn verschenen over het einde van de Koude Oorlog en over de omwentelingen in Oost-Europa 'voorspelbaar oppervlakkig' zijn. Ook die analyses 'missen elk breder begrippenkader om onderscheid te kunnen maken tussen wat essentieel is in de wereldgeschiedenis en wat bijzaak of toeval'. Men begrijpt hoe hoog de verwachtingen gespannen zijn bij het lezen van Fukuyama's artikel en hoezeer zijn beschouwing zal tegenvallen als zijn kritiek op anderen ten slotte ook hemzelf zou treffen.

Te meer omdat het einde van de strijd van ideologieën al eens eerder is beschreven en wel in het destijds opzienbarende boek *The End of Ideology* (1962) van de socioloog Daniel Bell van Harvard University. Bell en zijn medestanders verdedigden dat het kapitalisme zich had geconsolideerd en dat het structureel was verbonden met een pluralistisch-democratische samenleving en met een behoorlijk ontwikkelde verzorgingsstaat. Volgens hen zouden conflicten tussen elkaar bestrijdende politieke ideologieën tot het verleden behoren. Maatschappelijke en politieke problemen betreffen volgens hen geen kwesties van ideologische aard maar slechts politieke prioriteiten en als zodanig politieke keuzen die door politiek-technische experts (technocraten) kunnen worden opgelost. Alleen in Derde Wereldlanden zal ideologische strijd voorlopig plaats vinden, omdat daar een democratische verzorgingsstaat nog niet is gerealiseerd. Daarentegen kunnen we in de Westerse wereld slechts proberen enige verbeteringen te realiseren in de bestaande maatschappelijke orde of de *status quo*. Dat wil zeggen: het aanvaarden van een democratische verzorgingsstaat, de wenselijkheid van een gedecentraliseerde overheidsmacht, een systeem van gemengde economie en van politiek pluralisme.¹

Men hoeft geen marxist of socialist te zijn om te kunnen constateren, dat elke samenleving en dus ook de bestaande Westerse samenleving een eigen ideologie ontwikkelt ter rechtvaardiging van de *status quo* en dat die ideologie een kritisch onderzoek van de bestaande maatschappelijke en politieke orde verhindert. Die ideologie suggereert dat de zin van het leven en van menselijk geluk in belangrijke mate zijn gerealiseerd. Elke criticus zal zo'n ideologie aanvallen, omdat zij vormen van armoede en onderdrukking marginaliseert en andere minder gunstige verschijnselen maskeert.

Fukuyama's beschouwing sluit ten dele aan bij die van Bell, namelijk voor dat deel

waar beiden spreken over de problemen van de toekomst als die van economische berekeningen, het oplossen van technische problemen en consumentenbelangen. Vervolgens hebben zij de opvatting gemeen dat die materiële factoren het denken van mensen beïnvloeden en rijp maken voor het tot stand brengen van een liberale economie en politiek. Maar een belangrijk verschil is dat Fukuyama het door hem gesignaleerde einde van de ideologieënstrijd in zijn beschrijving van de 'post-historische' periode dermate relativeert, dat die strijd in die periode feitelijk terugkeert. Wat betekent dan 'post-historisch'?

Wat is 'post-historisch'?

Wat betekent dan het woordje 'post' in 'post-historisch'? Op het eerste gezicht betekent het iets dat na het historische komt; iets dat het historische of het verleden heeft overwonnen en achter zich heeft gelaten. Bij nader toezien blijkt bij Fukuyama 'post-historisch' ook te betekenen, dat het verleden in het heden bewaard blijft. Met andere woorden: het 'post-historische' betreft niet alleen een nieuwe periode die na het historische komt, maar ook een periode die zich meet aan de voorafgaande periode en die zich dankzij die voorafgaande periode profileert.

De door Fukuyama gestelde vraag naar het einde van de geschiedenis brengt ons daarom niet in een situatie van een culturele crisis of impasse. Ondanks discontinuïteit tussen het historische en het 'post-historische', is er ook continuïteit. In de historische periode van de strijd tussen ideologieën waren dominante en minder dominante verschijnselen reeds zichtbaar; in die historische periode was het 'post-historische', namelijk wat dominant zou worden, reeds verborgen aanwezig. Anderzijds is volgens Fukuyama in de 'post-historische' periode een dominante stroming niet onaangevochten en blijft de

1. D. Bell, *The End of Ideology* (London 1962) 402-403.

ideologische strijd present: vragen naar de zin van het leven, het opkomen voor je mening en voor bepaalde belangen, het waarderen of kritiseren van een bepaalde economische orde en derhalve het verdere van, c.q. het streven naar een bepaald maatschappelijk en staatkundig bestel blijven volop actueel. In de 'post-historische' periode zijn, vergeleken met de historische periode, de verhoudingen veranderd: de ene ideologie wordt om bepaalde redenen als dominant beschreven en andere ideologieën lijken te zijn 'vergruisd'.

Fukuyama's beschouwing wordt inderdaad niet gekenmerkt door wat hij anderen verwijt als 'voorspelbare oppervlakkigheid'. Hij stelt dermate fundamentele problemen aan de orde, dat hij met zichzelf overhoop komt te liggen. Behalve een (reeds genoemde) vicieuze cirkel bevat zijn betoog een tegenstrijdigheid: hij wil laten zien dat ideologieën uit de tijd zijn en komt ten slotte tot de conclusie dat die niet uit de tijd zijn. Bovendien is er nog een andere tegenstrijdigheid die in het vervolg onze aandacht vraagt: uit de ideologieënstrijd komt het liberalisme als overwinnaar naar voren, terwijl in Fukuyama's beschrijving het liberalisme in een bepaald opzicht eigenlijk *géén ideologie* kan worden genoemd. En juist vanwege die complicaties nemen de diepgang en de ernst van zijn betoog toe.

Liberalisme geen ideologie?

Ik merkte reeds op, dat Fukuyama zijn artikel niet heeft geschreven omdat hij staat te juichen bij de overwinning van het liberalisme. Laat in verband met het in elkaar zakken van het leninistisch-marxisme in Oost Europa, de euforie van het liberalisme in het Westen niet toeslaan. Wat heeft het Westen aan de Oosteuropese landen te bieden? Zeker, voor zover het liberalisme tot uitdrukking komt in een democratische staat en samenleving, kan Fukuyama het positief waarderen. Maar verder beschrijft hij het liberalisme als arm aan een

geprofileerde ideologie. Hoewel Fukuyama het liberalisme een ideologie noemt in de strijd met andere ideologieën, wekt hij de indruk dat het liberalisme de naam 'ideologie' eigenlijk niet waard is. Wat met de zogenaamde 'overwinning van het liberalisme' als zodanig naar voren komt is volgens hem: economische berekeningen, het oplossen van technische problemen en het voorzien in consumptiebehoeften. Die 'elementen' vormen mijns inziens nog geen ideologie; ze zijn niet meer dan een verzameling van 'instrumenten' waarover in toenemende mate en misschien zelfs mondiaal een consensus bestaat dat ze werkzaam of nuttig kunnen zijn. Maar des te dringender worden de vragen: Waartoe werkzaam en nuttig? Wat moet economisch worden berekend?

Er zijn Westerse economen en ondernemers die het model van de vrije markteconomie willen exporteren naar Oost Europa, terwijl verscheidene Westerse landen door schade en schande hebben moeten leren en nog steeds bezig zijn dat model zodanig bij te stellen, dat het overeenkomstig bepaalde ideeën van rechtvaardigheid, algemeen belang en welzijn 'maatschappelijk aanvaardbaar' kan heten. Men zal toch genuanceerdere economische verhalen moeten voorbereiden, wil men de Oosteuropese landen niet opscheppen met de maatschappelijke crisisverschijnselen die een liberale economie met zich meebrengen. Ter beantwoording van vragen naar het waartoe van economische berekeningen en economisch nut, zal men van overheidswege bepaalde problemen moeten aanwijzen en analyseren en beslissingen moeten nemen betreffende bijvoorbeeld de produktie en invoer van goederen voor de primaire levensbehoeften, de verhouding tussen lonen en prijzen, de gezondheidszorg, de bescherming van het natuurlijk milieu en het onderwijs. Het analyseren van zulke onderwerpen is niet slechts van technische aard, maar impliceert een bepaalde mens-, maatschappij- en staatsbeschouwing die in uitgewerkte

vorm het liberalisme tot een ideologie kan maken. Maar er bestaat niet één liberale ideologie of het moest zijn op papier: een algemene politiek-filosofische beschouwing die liberale kerngedachten bevat. Men kan zo'n beschouwing een ideologie noemen, maar tevens zal men moeten erkennen dat die ideologie in het ene land aanzienlijk verschilt van de liberale ideologie in een ander land. Zo wijst Fukuyama in een interview in NRC-Handelsblad (12 augustus 1989) er op, 'dat er sombere kanten aan het liberalisme kleven, zeker hier in de Verenigde Staten. Je ziet hoe hier de ethische prikkel wegvalt die lange tijd door de religie onderhouden werd'. En juist vanuit die 'ethische prikkel' of oriëntatie op bepaalde religieuze en morele waarden zal die liberale ideologie vanuit een andere mens- en maatschappijbeschouwing, bijvoorbeeld een sociaal-democratische en een christen-democratische, bestrijding ondervinden. Ten minste als die ideologieën, ondanks samenwerking op regeringsniveau zoals in democratische staten voorkomt, zich weten te profileren. Indien die profilering niet zichtbaar gemaakt wordt en per consequentie politieke ideologieën op elkaar lijken, dan zal de strijd tussen de ideologieën vervagen en hoogstens tot opportunistische kwesties worden gereduceerd. De 'ideologie' die het dan zal winnen is de opvatting van het haalbare die bepaald wordt door de korte termijnvisie van de consument en wat in het verlengde daarvan ligt aan technisch op te lossen problemen en economische berekeningen. En dat vooruitzicht is volgens Fukuyama in het genoemde interview met een verwijzing naar Nietzsche een uitdaging: 'Het perspectief van een mens zonder strijd maakt ziek . . . . Voor ons wordt dat een serieuze kwestie'.

Die 'serieuze kwestie' kunnen we ook anders onder woorden brengen. In de 'post-historische' periode, waarin een bepaalde vorm van liberalisme dominant lijkt, zullen technocratische macht, economische kennis en consumentenbelangen

naar verwachting toenemen. Indien die toegenomen kennis en macht niet georiënteerd zijn op morele waarden, bijvoorbeeld indien men geen rekening houdt met de verantwoordelijkheid voor maatschappelijk kwetsbaren en economisch zwakken, dan zal tegelijkertijd het menselijk onvermogen blijken om vanuit die toegenomen kennis en macht te beoordelen wat politiek en maatschappelijk zinvol, urgent en human is. Maar, zoals reeds werd opgemerkt, in de 'post-historische' periode zal de ideologieënstrijd voortbestaan. De ideologieën zullen zich wellicht minder mondiaal en monolithisch manifesteren; liberalisme en andere ideologieën zullen waarschijnlijk in een 'vergruisde' vorm present zijn. Maar ze zullen er zijn, omdat ze de mensen houvast geven en een levensoriëntatie voor het beantwoorden van de zin-vragen in persoonlijke, maatschappelijke en politieke kwesties. Ondanks die 'vergruizing' van ideologieën, ook van de christen-democratie, blijft de confrontatie en strijd tussen ideologieën actueel en die maken de strijd om eigen identiteit urgent. Die strijd om de eigen ideologische identiteit kan vandaag, zo men wil in een 'post-historische' periode van dominantie en 'vergruizing', geprofileerd tot uitdrukking komen, indien men zich bewust is van en op eigentijdse wijze antwoord geeft op het historisch aangereikte cultuurgoed ofte wel op de ideologische basisgedachten. Over dat antwoord volgen, toegespitst op het christen-democratische cultuurgoed, nog enkele opmerkingen in de volgende paragrafen.

Strijd om identiteit

In Nederland zijn we reeds vertrouwd geraakt met een 'vergruizing' van 'ideologieën', voor zover die 'vergruizing' tot uiting kwam in het proces van de ontzuijing. Niet alleen dat de katholieke, protestantse, socialistische en liberale zuilen als organisatorische blokken afbrokkelden, maar ook dat de overblijvende katholieke, protestantse, socialistische en liberale or-

organisaties op het gebied van het onderwijs, communicatiemediën, vakbeweging en welzijn in een strijd verwickeld raakten om hun ideologische herkenbaarheid en in veel gevallen die herkenbaarheid verloren.

Ook oeroude samenlevingsvormen als huwelijk en gezin zijn op een bepaalde manier aan de vergroezing ten prooi gevallen. Zij hebben in de loop van de afgelopen honderd jaar veel functies verloren en bovendien terrein verloren aan de levensvormen van op-zichzelf-staanden, van homoparen, van heteroparen zonder officiële huwelijkssluiting, aan *lat*-relaties en andere.

Hoe men het ook wendt of keert, in veel gevallen waarin sprake van 'vergroezing' is, blijken ook nieuwe vormen van integratie te ontstaan. Gorbatsjow en andere politieke leiders in Oost Europa zoeken houvast in een 'Europees huis', de katholieke werknemers die in het NKV waren georganiseerd kozen voor onderdak bij de FNV, naast huwelijk en gezin ontstonden andere samenlevingsvormen en ook op-zichzelf-staanden kennen hun maatschappelijk integrerende relaties en verbanden. Als de zogenaamde 'individualisering' terrein wint, dan 'vergroezing' ook de integrerende verbanden in de samenleving.

Ik versta onder 'individualisering' niet alleen maar iets negatiefs. Als met dat woord de individualiteit van mensen wordt aangeduid in de betekenis van eigenheid en zelfstandigheid, dan verdient individualisering als een vruchtbaar op zichzelf staan een positieve beoordeling en waardering. Indien met 'individualisering' een individualisme wordt bedoeld, dat wil zeggen een principieel uiteenbreken van de samenleving in haar kleinste onderdelen (zogenaamde 'autonome' mensen) teneinde vanuit die (atomistische) visie de samenleving te reconstrueren en politieke en maatschappelijke vraagstukken op die manier te benaderen, dan heb ik de neiging individualisering te beoordelen als eenzijdig en tot onvruchtbaarheid gedoemd. Eenzijdig omdat de mens zichzelf tot het middel-

punt van de samenleving maakt. Onvruchtbaar omdat de mens zichzelf vooral als zin-gever en niet ook als zin-beantwoorder beschouwt.

Geven mensen dan geen zin aan hun leven? In zekere zin wel, maar niet in volstrekte zelfstandigheid. Als wij in onze maatschappelijke en politieke taken tekort schieten, verdwijnt dan de zin van het maatschappelijk en politiek bestel? Een klassiek-wijsgerige gedachte is, dat de zin van de werkelijkheid niet slechts van ons afhankelijk is. En een verworvenheid van de sociale wetenschappen is, dat we van instituties kunnen spreken: bepaalde patronen van variabele gedragvormen die ons door vorige generaties worden aangeleerd (bijvoorbeeld gezin, staat, democratie); patronen die de zin van menselijk handelen bevatten en waarop wij met ons handelen zin-beantwoordend reageren.

Zinvolle kaders

Het gaat in het denken over de relaties tussen mens en maatschappij niet slechts om het bij elkaar behoren van die twee, maar vooral om het inzicht dat concrete mensen leven in een grote verscheidenheid van instituties. Op de golven van de geschiedenis van de samenleving wordt de zin van die instituties ons overgeleverd (traditie). De zin van die samenlevingsvormen komt op ons af vóór we er naar hebben kunnen vragen en vóór wij over zingeving kunnen spreken. Niet om de vormgeving van vorige generaties slaafs te volgen. Instituties hebben immers betrekking op patronen of zin-kaders waarin vorige generaties hun en wij onze handelingen zin-beantwoordend verrichten. Juist dat antwoord-karakter van menselijke handelingen confronteert ons met de gedachte van verantwoordelijkheid en wel vooral tot een voortdurend vernieuwen van de samenleving.

In de christen-democratische ideologie bestaat veel aandacht voor die instituties. Dat wil zeggen dat het CDA aan de deelnemers van maatschappelijke verbanden en organisaties in eerste instantie de ver-

antwoordelijkheid toekent tot het vorm geven aan die verbanden en organisaties. Op grond van de katholieke traditie met 'subsidiariteit' als een kernbegrip (de overheid treedt slechts dan steun verlenend en taken overnemend op als de deelnemers van maatschappelijke verbanden de functie van die verbanden niet zelf kunnen volbrengen) en op grond van de calvinistische gedachte van de 'sovereiniteit in eigen kring' (elk samenlevingsverband heeft zijn eigen verantwoordelijkheid en competentiegrenzen) bouwt het CDA voort in een lange traditie met aandacht voor het 'maatschappelijk middenveld'. Een 'middenveld' dat we ook kunnen typeren als het terrein van de 'intermediaire verbanden'. Het CDA streeft naar een beleid dat onder andere gericht is op een versterking of vitalisering van dat 'middenveld' tussen de overheid en de burgers, opdat de burgers in het dragen van maatschappelijke verantwoordelijkheden worden gestimuleerd, de overheid naast haar roeping tot het realiseren van publieke gerechtigheid ook de grenzen van haar competentie en taken in acht neemt en zo doende de democratie wordt versterkt. Terecht zegt J.A.A. van Doorn in De ideologische driehoek (van liberalen, confessionelen en socialisten):

'(...) hoe men het ook formuleert, wezenlijk is voor de confessionelen dat zij principieel afstand wensen te bewaren tot de staat, tenzij waar deze geroepen is normen te stellen en voorwaarden te scheppen die uit hoofde van confessionele overtuiging noodzakelijk dan wel passend zijn. Het gaat niet zozeer om veel of weinig overheidsinterventie; de vraag is altijd: interventie waartoe, en dit "waartoe" kan en mag er nooit toe strekken dat het confessionele streven naar "gespreide verantwoordelijkheid" wezenlijk wordt aangetaast.' (bladzijde 139, 140)

Even verder (bladzijde 145) merkt Van Doorn op: 'Werkelijk interessant is echter

het huidige streven in CDA-kring om de traditionele filosofie over de verhouding tussen staat en maatschappij – kernthese van het Nederlands confessionalisme – nieuw leven in te blazen'. Samenvattend zegt Van Doorn dat de Nederlandse confessionelen er in geslaagd zijn, 'ondanks een proces van sterke secularisering, hun afglijden te stuiten en hun nog altijd prominente politieke positie te consolideren'.

Op het genoemde boek van Van Doorn kom ik een volgende keer terug. Voor dit artikel volsta ik met de conclusie, dat de ideologische profilering van de christendemocratie betekent antwoord geven op het historisch aangereikte cultuurgoed. In een 'post-historische' periode betekent die profilering dat zij op een andere wijze plaats vindt dan in het verleden: de politieke en maatschappelijke vraagstukken zijn anders geworden en de politieke ideologieën staan in een andere verhouding tot elkaar. Toch zal die profilering plaats vinden in confrontatie met andere ideologieën. En in de mate van profilering van de politieke ideologie van de christendemocratie zal ook blijken of zij bij voorbeeld in contacten met Oost Europa iets authentieks heeft bij te dragen.

Literatuur

- D. Bell, *The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties*, London: Collier-Macmillan, 1962.
- J.W. de Beus, J.A.A. van Doorn, P.B. Lehning, *De ideologische driehoek: Nederlandse politiek in historisch perspectief*, Meppel: Boom, 1989.
- F. Fukuyama, 'The End of History?' *The National Interest*, Summer 1989: 3-18. (Geciteerd wordt uit de Nederlandse vertaling 'het einde van de geschiedenis' in *De Groene Amsterdammer*, CXIII, 51, 20 december 1989: 15-20.)
- F. Fukuyama, *Interview met B. Knapen 'Het einde van de geschiedenis nabij'*, *NRC-Handelsblad*, 12 augustus 1989.

BOEKBESPREKING

Drs. A. Klink en drs. W.M. van der Poel

Politieke patstelling over artikel 23 Grondwet*

Er is voor de overheid geen basis voor een verschillende behandeling van scholen in verschillende regio's. De formele wet moet de hoofdzaken uitstippelen, waarbinnen scholen zelf keuzen kunnen maken. Een bespreking van 'Orde in onderwijsbeleid: de wettelijke regeling van deugdelijkheidseisen als grondwettelijk probleem'. De dissertatie is van de hand van dr. D. Mentink en verscheen in 1989 bij uitgeverij Kluwer.

Is decentralisatie van regelgeving in de zin van het overhevelen van taken van de centrale overheid naar de mede-overheden mogelijk, gegeven de interpretatie van artikel 23 van de Grondwet? Beperkt het onderwijsvrijheidsrecht de onderwijspolitiek op alle fronten, of alleen bij de normering van de kwaliteit? Deze vragen staan centraal in de dissertatie, die D. Mentink in antwoord op een opdrachtenonderzoek van het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen onlangs publiceerde.¹ De kwesties op zich zijn voor het onderwijsbeleid van grote betekenis. Al decennia lang bestaat er in de politiek onenigheid over de interpretatie van het grondwettelijk begrip van deugdelijkheidseisen. Zo geven CDA en PvdA een totaal ander antwoord op de vraag of decentrale vaststelling van deugdelijkheidseisen mogelijk is. En aangezien de wetgever in zekere zin als enige met

rechtsgevolg de Grondwet mag interpreteren, staat dit verschil borg voor een grillig beleid. Dat er met name ook in onderwijs-juridische hoek stemmen opgaan om de wetten voortaan door een constitutioneel hof te laten toetsen aan de Grondwet is dan ook geen toeval.²

Waar draait het hier concreet om? Wie geen vreemde in het onderwijsland is, weet dat daar vaak het onderscheid gemaakt wordt tussen deugdelijkheidseisen enerzijds en aan het bijzonder onderwijs te stellen bekostigingsvoorwaarden anderzijds. De eerste soort eisen vindt haar constitutionele verankering in de leden 5 en 6 van artikel 23 van de Grondwet, terwijl lid 7 spreekt over voorwaarden waaraan bijzondere scholen moeten voldoen om in aanmerking te komen voor bijdragen uit de publieke kas, de zogenaamde bekostigingsvoorwaarden. Nu legt het vijfde lid tegelijk met zijn aansporing om de deugdelijkheid

Drs. A. Klink (1958) is stafmedewerker bij het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

Drs. W.M. van der Poel (1960) is beleidsmedewerker Onderwijs bij de CDA Tweede Kamerfractie.

* Voor de tekst van het grondwetsartikel zie het kader op pagina 106.

1. D. Mentink, *Orde in onderwijsbeleid: de wettelijke regeling van deugdelijkheidseisen als grondwettelijk probleem*. Kluwer, Deventer 1989.

2. A. Postma, *De vrijheid van onderwijs bedreigd?*. Inaugurale rede, Deventer 1989.

te bewaken, tevens de grenzen van overheidsinterventie vast. Eisen van deugdelijkheid worden bij wet geregeld, maar met inachtneming van de vrijheid van richting, zo valt daar te lezen. Een dergelijk voorbeeld nu, is niet te vinden in het zevende lid van artikel 23. Is hiermee onder het motto van bekostigingsvoorwaarden, een mogelijkheid tot overheidsinterventies geschapen?

Naast de vraag of hier mazen in de Grondwet zijn, is er nog een verwant probleem bij de interpretatie van de constitutie. De eisen van deugdelijkheid moet de wet regelen, zegt dit rechtsdocument. De termen, die de grondwetgever voor de bekostigingsvoorwaarden gebruikt, luiden anders. Deze stelt de wet vast, zegt de tekst. *What's in a name?* kan men zich afvragen. Welnu heel veel! Sinds de algehele grondwetsherziening (1983) is de Grondwet namelijk zo te lezen dat de wetgever beleidsbeslissingen mag delegeren, zodra de Grondwet het heeft over 'regels', 'regelen' of 'bij of krachtens de wet'. Waar zij spreekt over 'de wet' die voorwaarden stelt, zou delegatie van beleid uitgesloten zijn.

Als we deze systematiek toepassen op artikel 23 van de Grondwet blijkt dat eisen van deugdelijkheid eventueel zijn te delegeren naar lagere regelgevers. Maar het stellen van bekostigingsvoorwaarden blijft aan de formele wetgever voorbehouden. Een vreemde situatie dreigde hier te ontstaan. Juist op het front waar de vrijheid van onderwijs de overheidsbevoegdheden afbakent, zou in de nieuwe systematiek de 'gelede normstelling' geen problemen opleveren (namelijk bij de deugdelijkheidseisen). Bij de bekostigingsvoorwaarden waar een dergelijke uitdrukkelijke beperkingsclausule nu juist weer niet te vinden is, zou delegatie van regelgeving voortaan uit den boze zijn. Het kabinet-Den Uyl zag daarin voldoende aanleiding om met wijzigingsvoorstellen voor artikel 23 te komen. Delegatie van bevoegdheden moest over de hele linie mogelijk wor-

den. Die voorstellen konden echter niet op tweederde meerderheid in de Tweede Kamer rekenen. Het CDA kon zich alleen verenigen met de gedachte dat de formele wetgever bevoegdheden op onderwijsterrein delegeert naar organen van de centrale overheid. Delegatie naar gemeenten

---

Bijzondere scholen horen alleen gebonden te zijn aan regelgeving op landelijk niveau.

---

en provincies was zijns inziens echter ontoelaatbaar. Met een beroep op de Grondwet stelde de CDA-fractie dat bijzondere scholen alleen aan de grenzen, die de wet stelt, gebonden zijn. Daarom zou de wet de hoofdzaken van de onderwijspolitiek moeten vastleggen. Regelgeving zou alleen op landelijk niveau gestalte moeten krijgen. De lagere overheden zouden hooguit bij de uitvoering (en niet de regelgeving) betrokken kunnen worden (mechanisch medebewind).

De dissertatie van Mentink nu spitst zich toe op de vraag of de politieke interpretaties van de Grondwet (politici maken onderscheid tussen deugdelijkheidseisen en bekostigingsvoorwaarden en halen de regelgeving en uitvoering uit elkaar) door de juridische beugel kunnen. Mentink wil deze politiek-bestuurlijke ideeën analyseren door ze op hun juridische legitimatie te beoordelen: 'In hoeverre voldoet de huidige uitleg van het begrip deugdelijkheidseisen aan rechtsstatelijke beginselen', vraagt hij zich af. De politici worden aan de tand gevoeld. Dat is interessant, zeker als

Mentink hun handelen aan de beginselen van de rechtsstaat, die hij ten tonele voert, wil spiegelen.

Het is de bedoeling in deze bijdrage de uitkomsten van de studie van Mentink tegen het licht van het christen-democratisch gedachtengoed te houden. Hoe verhouden zij zich tot het christen-democratisch denken over de onderwijspolitiek? Eerst zal iets over het juridische klimaat waarbinnen de beginselen van de rechtsstaat zich al krachtiger manifesteren, gezegd worden. Daarna komen de beginselen zelf aan bod. De hamvraag is of deze stroken met de christen-democratische opvattingen over de opstelling van de overheid. Een beschouwing over de consequenties voor het 'deugdelijkheidsbeleid' en de verdeling van bevoegdheden over formele wetgever (parlement en regering), het overheidsbestuur, over de lokale overheden en de private schoolbesturen, sluit deze recensie af.

Naar een rechtmatig overheidsbeleid

Hoe sterk het oorzakelijk verband is, blijft altijd een kwestie van inschatting, maar feit is, dat in de periode van het ontstaan van het CDA het politieke klimaat in ons land veranderde. Gezien de beperkte ruimte binnen een bespreking als deze zijn alleen de grove lijnen te schetsen. Enigszins vereenvoudigd, tekent zich het volgende beeld af. In de jaren zeventig domineerden ideeën over integrale planning, sturing van de samenleving, gecoördineerde beleidsvorming en het primaat van de politiek, de Haagse burelen. In de sfeer van de openbare uitgaven was het politieke hart vol van de rationalisering van budgettaire beslissingen via programbegrotingen en meerjarenramingen. De mond liep over van *grand designs*, de maakbare maatschappij en de planning voor vrijheid. Overheidsactiviteiten moesten, stelselmatig samenhangend, gericht zijn op een duidelijke hiërarchie van doelstellingen. Het publieke beleid op het gebied van bijvoorbeeld onderwijs, volksgezondheid, maat-

schappelijke dienstverlening en sociale zekerheid zou vanuit één centraal gezichtspunt gestalte moeten krijgen.³ Dat gezichtspunt bleek nauw verbonden met de verzorgingsstaat. Het recht van ieder mens op zelfontplooiing, op gelijke kansen en in beginsel verzorging van 'de wieg tot het graf', stond in de schijnwerpers. De overheid was zaakgelastigde voor de burger die aanspraak maakte op een evenredig deel van de welvaart en vooral ook van het maatschappelijk welzijn.

Vanzelfsprekend werd een en ander juridisch vertaald. De grondwetswijziging en -aanvulling met sociale rechten paste volledig in het toenmalige politieke klimaat. In het kielzog van de zichzelf-taakstellende overheid voltrok zich de zogenaamde instrumentalisering van het recht. Het recht werd gezien als middel in de hand van de overheid om de samenleving te sturen. In de rechtswetenschappen werd afstand genomen van de idee dat het recht de overheidsmacht slechts fatsoeneert door grenzen aan haar interventies te stellen.⁴ Die oudere rechtsopvatting zag het recht als grenspost voor overheidsbemoedigen. Zij droeg teveel de sporen van de gedachte dat het recht staatsvrije sferen afbakent en als 'dorpelwachter' optreedt bij mogelijke inbreuken op fundamentele vrijheden. De boedelscheiding tussen beleid en recht bleek echter in de jaren zeventig een gepasseerd station.⁵ Voortaan zou het recht de overheid moeten aansporen tot beleid en haar de bevoegdheden en (juridische, materiële zowel als personele) instrumenten moeten verstrekken om regulerend in de samenleving op te treden. De staat zou met het oog op de verdelende rechtvaardigheid de samenleving met

3. Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Gespreide verantwoordelijkheid*, Den Haag 1978.

4. Zie voor deze opvatting A.M. Donner, *Nederlands Bestuursrecht*, Alphen aan de Rijn, 59.

5. P. de Haan e.a., *Bestuursrecht in de sociale rechtsstaat*, deel II, (Deventer 1980) 3 e.v. en voorts P. de Haan, *Enkele hoofdlijnen van rechtsontwikkeling in de verzorgingsstaat*, uitg. Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen (Amsterdam 1988) 16.

rechtsmiddelen moeten corrigeren. Daar werd de burger, in het toenmalige politieke klimaat, nogal eens als passieve consument van overheidsprestaties gezien. Bestedingsvraagstukken domineerden de politieke arena.⁶ De fixatie op de doeleinden van de politieke besluitvorming (spreiding van inkomen en macht) leidde daarmee tot een depolitisering van sturingsvraagstukken. Het inzicht dat oogmerken en middelen, doelen en instrumenten altijd samen aan de orde zijn en beide aan de criteria van het recht moeten beantwoorden, leek tijdelijk achter de horizon te verdwijnen. Middelen moesten efficiënt zijn. De vraag of zij ook rechtmatig waren, kwam veel minder aan bod.

Rond het begin van de jaren tachtig legden de kabinetten-Lubbers andere accenten. De herleving van de christen-democratische filosofie droeg daar wezenlijk toe bij. De grote operaties dienden zich aan. Privatisering, deregulering, heroverweging van overheidstaken waren trefwoorden. De politiek wenste zich niet meer als de dirigent van de samenleving te zien. Dat organisaties van burgers, zoals onderwijsinstellingen, vakbonden en zorginstellingen ook iets in de melk te brokkelen hebben en zelf maatschappelijke verzorgingstaken ter hand willen nemen, werd meer dan in de jaren daarvoor gehonoreerd. Zij blijken daar ook het beste toe in staat te zijn. In de economische sfeer kwam eenzelfde 'geest uit de fles': de aanbodeconomie won snel terrein. Juridisch vertaald betekende dit, dat de sociale vrijheidsrechten op de voorgrond traden.

Klassieke grondrechten moeten maatschappelijk verwerkelijkt kunnen worden. Burgers hebben niet alleen het recht om basisvoorzieningen te genieten (het sociale grondrecht), maar ook om deze voorzieningen op basis van zelfgekozen ideële doelstellingen aan te bieden. Zo nodig moet de overheid daar de (materiële) voorwaarden voor scheppen (vandaar de term sociaal vrijheidsrecht). Een actief overheidsbeleid is daarbij geboden, om bur-

gers in staat te stellen echt iets met hun klassieke vrijheidsrechten te doen. Een voorwaardenscheppend overheidsoptreden blijkt dus nodig. Wel moet de overheid daarbij de juiste instrumenten hanteren. Eén van de eisen daarbij is dat de overheid burgers niet onnodig voor de voeten moet lopen als zij zelf maatschappelijke verzorgingstaken behartigen. Een normering van overheidsoptreden is vanuit die optiek van groot belang. Daarbij is het niet de bedoeling het kind met het badwater weg te gooien. Het recht behoudt immers zijn instrumentele functie. De overheid blijft verantwoordelijk voor de bodems in het bestaan en het voorwaardenscheppend beleid. Er wordt echter een dimensie aan toegevoegd: het strategisch gebruik van onder andere wetten, regelingen, beleidsregels en de publieke centen moet zelf aan rechtmatigheidscriteria voldoen. (Beleid moet innerlijk een zaak van recht zijn.) Politici en rechtstheoretici moeten op zoek naar normatieve ijkpunten voor het overheidshandelen.

Het is in deze context dat de dissertatie van Mentink, als bijdrage aan een onderwijsbeleid, waarin beginselen van de rechtsstaat hun beslag krijgen, verschijnt. Onderwijspolitieke argumenten toetst de auteur aan rechtsnormen. Hoe zien deze er concreet uit en hoe verhouden zij zich tot de beginselen die uit christen-democratische kring stammen.

Rechtsstatelijke beginselen

De wetgever stelt via deugdelijkheidseisen grenzen aan de vrijheid van onderwijs. Dat is ook logisch. De gevolgen van het onderwijs voor de samenleving zijn niet gering. Het onderwijs beïnvloedt andere sectoren uit de samenleving (het bedrijfsleven, de gezondheidszorg, het functioneren van de overheid en dergelijke) zo wezenlijk en

6. Vergelijk M.E. Beck, *Ruimte voor bestuur, bestuur voor de ruimte* (Den Haag 1986) 71 e.v.

7. E.M.H. Hirsch Ballin, *Publiekrecht en beleid*, Samsom (Alphen a/d Rijn 1979) 32 e.v. en voorts P. de Haan, *Bestuursrecht*, 3 e.v.

doordringend dat extra zorgvuldigheid geboden is. Er staan rechten van derden, waaronder die van de onderwijsontvangers op het spel. De overheid moet daarom op de deugdelijkheid toezien. Daar is iedereen het over eens. Maar hoe moet de overheid met de deugdelijkheidsbewaking omgaan? zo vraagt Mentink zich af. Hij knoopt aan bij de recente literatuur uit de wetgevingswetenschap en delft een aantal beginselen van behoorlijke regelgeving op om er vervolgens een drietal verder uit te werken.⁸ Het gaat daarbij om:

a het proportionaliteitsbeginsel: de wetgever mag het recht van vrijheid van onderwijs pas inperken als er sprake is van zulke gewichtige belangen dat een inbreuk ter bescherming van die belangen gerechtvaardigd is. De bewijslast ligt bij de wetgever. Deze moet de grondrechtsbeperking grondig motiveren;

b het subsidiariteitsbeginsel: de wetgever moet vervolgens uit het scala ter beschikking staande instrumenten de minst ingrijpende kiezen. Ook hier is een uitdrukkelijke motiveringsplicht op zijn plaats;

c het beginsel van het juiste orgaan; het primaat van de wet biedt de beste waarborg voor de vrijheid van instellingen om zelfstandig onderwijs aan te bieden. Alle wezenlijke onderdelen en aspecten, die bij deugdelijkheidsbewaking aan de orde zijn, moet de wetgever zelf vastleggen (legaliteitsbeginsel). De marges voor een eventuele delegatie verdienen het ook wettelijk verankerd te zijn.

Opvallend is dat het rapport 'Ruimte voor kwaliteit', dat in een voorgaand nummer van Christen Democratische Verkenningen is besproken, in zijn hoofdstuk over de onderwijspolitiek –naast andere– dezelfde criteria noemt als Mentink. Het rapport stelt dat de overheid bij de bekostiging, de planning van scholen en bij de deugdelijkheidsbewaking fundamentele normen in acht moet nemen. Zij ontleent deze beginselen aan de idee van de verantwoordelij-

ke samenleving. De studie wijst daarbij op het noodzakelijkheids-, het subsidiariteits-, het rechtsgelijkheids- en rechtszekerheidsbeginsel.⁹

De overeenkomsten tussen beide studies zijn, althans op dit front, erg groot. Juridische inzichten die zich oriënteren op de grondrechten sporen kennelijk met de idee van de verantwoordelijke samenleving. Vraag is wat de praktische consequenties voor de onderwijspolitiek zijn. Brengen politici terecht een onderscheid aan tussen deugdelijkheidseisen en bekostigingsvoorwaarden? En wie mag de besluiten nemen: de formele wetgever, de Kroon, lokale overheden, of scholen zelf? Mentink beantwoordt deze vragen op basis van zijn uitgangspunten negatief. We zullen deze conclusies hieronder spiegelen aan de christen-democratische opvattingen.

De reikwijdte van de beginselen

Hoever reikt de polsstok van het onderwijsvrijheidsrecht? Grenst het de overheidsbevoegdheden op het terrein van zowel de deugdelijkheidseisen als de bekostigingsvoorwaarden af? Of is zijn reikwijdte beperkt tot het deugdelijkheidsdomein? Is er met andere woorden een juridisch relevant onderscheid tussen de grondwettelijke termen deugdelijkheidseisen en bekostigingsvoorwaarden? Kamerleden, ook uit christen-democratische hoek, hebben de Grondwet zo wel vaak gelezen. Alleen de grondwettelijke bepaling over de deugdelijkheidseisen kent immers de passage over de onderwijsvrijheid. Zo bezien raken de bekostigingsvoorwaarden niet de richtingsvrijheid in het onderwijs. Anderen bestrijden die opvatting en gaan er vanuit dat bekostigingsvoorwaarden en deugdelijkheidseisen niet te scheiden zijn. Dat het hier niet om juridische haarkloverij gaat, toont Mentink aan met een verwijzing naar

8. *Orde in onderwijsbeleid*, 209.

9. Wetenschappelijk Instituut voor het CDA. *Ruimte voor kwaliteit*. (Deventer 1989) 55 e.v.

de Wet op de medezeggenschap onderwijzen (1982). De wetgever ging er bij deze wet vanuit dat de medezeggenschapsregeling wel als bekostigingsvoorwaarde, maar niet als deugdelijkheidseis was op te leggen.¹⁰ Mentink vindt hierin een illustratie van het gevaar, dat door rechtspolitieke onduidelijkheid over de strekking van deugdelijkheidseisen de parlementaire wetgever zich steeds minder gebonden zal weten door het recht. De onderwijsvrijheid is dan het kind van de rekening. Buiten de deugdelijkheidseisen – en dus het recht van vrijheid van onderwijs – om kan de wetgever het onderwijs flink aan banden leggen.¹¹ Voor bekostigingsvoorwaarden zou immers de restrictie van de vrijheid van onderwijs niet of minder gelden.

In zijn studie toont Mentink echter aan dat de grondwetgever van 1917 geen onderscheid heeft willen maken tussen deugdelijkheidseisen en bekostigingsvoorwaarden. Bekostigingsvoorwaarden werden opgevat als deugdelijkheidseisen. Uit louter redactionele overwegingen zijn beide op verschillende plaatsen komen te staan. Reden waarom de overheid eigenlijk op beide fronten de vrijheid van richting in acht zou moeten nemen. Deugdelijkheidseisen richten zich niet alleen op de inhoud van het onderwijs, zo is de rechts-historische conclusie. Zij hebben met name ook een orde-beschermende functie. De grondwettelijke beperking van de overheidsbemoediging geldt dan ook haar totale onderwijsbeleid. De beginselen van de rechtsstaat, zoals boven weergegeven, historisch gezien van toepassing op het hele scala deugdelijkheidseisen, waar de voorwaarden voor bekostiging van het bijzonder onderwijs deel van uit blijken te maken.

Voor de christen-democratische onderwijspolitiek is dat een belangrijk resultaat. Het bevestigt de, niet zo zeer historisch, maar normatief verankerde passage uit 'Verantwoord voortbouwen' (verkiezingsprogramma 1989-'93) dat 'de vrijheid van onderwijs, verankerd in de Grondwet, ei-

sen stelt aan de manier waarop de overheid de bekostiging, de planning en het toezicht op de deugdelijkheid van het onderwijs gestalte geeft'.¹² (Toezicht op deugdelijkheid is hier in termen van Mentink te lezen als normering van de kwaliteit.) In 'Ruimte voor kwaliteit' is deze opvatting als richtsnoer genomen voor de beleidsvoorstellen ten aanzien van zowel de bekostiging en situering van onderwijsinstellingen als de deugdelijkheidsbewaking. Consequent is gezocht naar instrumenten die beantwoorden aan de eisen van proportionaliteit en subsidiariteit. Zij ontspruiten aan het beginsel van de gespreide verantwoordelijkheid en bestrijken een breder gebied dan de deugdelijkheidsbewaking in enge zin. Ook de bekostiging en planning zullen aan de norm van de gespreide verantwoordelijkheid moeten voldoen. Ook hier spoort Mentink's conclusie met de christen-democratische inzichten.

Organisatierechtelijke consequenties

Met het bovenstaande zijn nog niet alle grondwettelijke nevels opgelost. Ook het

---

De scheiding tussen regelgeving en uitvoering van onderwijsbeleid is onrechtmatig.

---

consequent vasthouden aan de scheidslijn tussen regelgeving en uitvoering

10. *Orde in onderwijsbeleid*, 136.

11. *Idem*, 208.

12. *Verantwoord voortbouwen*, verkiezingsprogramma CDA '89-'93 (Den Haag 1989) 41.

scheept volgens Mentink zoveel onduidelijkheid, dat de rechtmatigheid van het beleid onder druk komt te staan. Het is een onwerkbaar scheiding, zegt Mentink, waartoe onrechte nog aan vast wordt gehouden. Dat gaat ten koste van reëlere organisatie-rechtelijke inzichten. Die kunnen niet doorbreken, juist vanwege het star vastklampen aan verouderde ideeën. Ondertussen gaat het beleid wel verder. Opgescheept met een irreëel beginsel neemt de wetgever het vervolgens niet zo nauw met een duidelijke verdeling van bevoegdheden over de overheidsorganen en -lagen.¹³ Irreële afbakeningen werken politieke onzorgvuldigheid in de hand. Het onderscheid tussen regelgeving en uitvoering past niet meer bij de huidige organisatie-rechtelijke inzichten. Regelgeving en uitvoering zijn niet meer met een beroep op de doctrine van de scheiding der machten (*trias politica*) van elkaar los te maken. Zij lopen altijd in elkaar over. Elke uitvoeringsbeslissing is tevens een beleidsbesluit. Volgens Mentink kan de (formele) wetgever op grond van het legaliteitsbeginsel er dan ook maar beter toe overgaan alle wezenlijke onderdelen en aspecten van een onderwerp zelf vast te leggen om het overige daarna naar lagere regelgevers, waaronder de mede-overheden, te delegeren. De delegatie van beslissingen moet zij wel zorgvuldig motiveren.

Het CDA is altijd kopschuw geweest van de delegatie van fundamentele beleidsbeslissingen op het onderwijsterrein. Wij zagen bijvoorbeeld al dat christen-democratische parlementariërs bij de behandeling van de Wet op het voortgezet onderwijs vonden dat scholen binnen de grenzen van de wet vrij zijn tegenover de overheid. De formele wet moet dan ook de hoofdzaken van de te regelen materie vastleggen, zodat er geen misverstand bestaat binnen welke grenzen de centrale overheidsorganen beleid kunnen voeren. Deze gedachte lijkt daarmee als twee druppels water op die van Mentink. Ten dele is dat echter schijn. Wel vindt het CDA evenals Mentink

dat de (formele) wetgever de hoofdlijnen van het beleid moet uitstippelen. Maar anders dan deze wil het geen beleidsbeslissingen delegeren naar de provincies en gemeenten. De regelgeving blijft voorbehouden aan de landelijke overheid. Het motief daarachter is echter geen star centralisatie-streven of pure onwil om de mede-overheden taken toe te kennen. Nee, veeleer gaat het terug op een beginsel van de rechtsstaat, dat bij Mentink onderbelicht is gebleven, namelijk het rechtsgelijkheidsbeginsel. Gelijke gevallen kunnen aanspraak maken op een gelijke behandeling. De omstandigheden, waarin scholen per regio verkeren, zijn naar CDA-inzicht niet zo divers of uiteenlopend dat zij een ongelijke behandeling per gemeente of provincie rechtvaardigen. Integendeel: onze samenleving is in gemeentelijk of provinciaal opzicht niet zo verschillend, dat bijvoorbeeld de ondergrenzen voor de deugdelijkheid uiteenlopen. Dat levert voor de overheid geen basis op voor een ongelijke behandeling van scholen per regio. Het CDA heeft behalve aan de proportionaliteits- en subsidiariteitsidee altijd veel waarde gehecht aan het rechtsgelijkheidsbeginsel. Op basis daarvan wijst het de decentralisatie van regelgeving van de hand. De hele problematiek rond de regelgeving en uitvoering is dan ook van CDA-zijde vooral aangezwengeld, toen de fractie moest opboksen tegen de trend om onderwijspolitieke zaken vergaand te decentraliseren. Rechtsgelijkheidsoverwegingen lagen aan het toen voorgestelde compromis ten grondslag (regelgeving op centraal niveau, uitvoering eventueel door andere bestuurslagen).

Daar komt nog bij dat de delegatie-problematiek vanuit de CDA-optiek ook van binnenuit op te lossen is, waar het zich manifesteert als verschijnsel van een overdre-

13. Mentink verwijst hier naar de voorgenomen regeling van eindtermen die in eerste aanleg een directe ministeriële regelingsbevoegdheid, buiten de primaire wetgever om, behelst.

ven interveniërende overheid. Een overheid die zich gedetailleerd met het onderwijs inlaat, zal namelijk altijd blijven tobben met de verdeling van bevoegdheden over (formele) wetgever, het overheidsbestuur en de mede-overheden. Ook al leggen de wetten de hoofdzaken vast, dan nog blijft nadere regelgeving door de bestuursorganen of de mede-overheden geboden. Tenzij de overheid ernst maakt met de heroverweging van regelgeving en scholen de mogelijkheid geeft de ruimte die de wet laat zelf in te vullen. Terugtrek van het politiek bestuur en autonomievergroting op schoolniveau gaan hand in hand. De rechtsvorming door het overheidsbestuur moet afnemen ten gunste van private rechtsvorming door maatschappelijke organisaties zoals scholen. De wet geeft dan niet zozeer de beleidsruimte van het overheidsbestuur of de lokale overheden aan, maar legt veeleer de voorwaarden vast waarbinnen scholen zelf keuzen kunnen maken.¹⁴ Tot een dergelijke ontwikkeling spoort het proportionaliteitsbeginsel aan.

Een constitutioneel hof

Om een evenwichtige wetgeving te garanderen bepleit Mentink aan het slot van zijn onderzoek de invoering van een Wet algemene bepalingen deugdelijkheidseisen, waarmee de juridische status van beginselen, die hij schetst, is op te vijzelen. Een dergelijke (hogere) regeling vormt dan in feite een richtinggevend intermediair tussen artikel 23 van de Grondwet en de normale wetten. Terecht zegt Mentink dat het opstellen van een wetsvoorstel nog heel veel werk en overleg zal vergen. Maar ook afgezien daarvan is het de vraag of zijn voorstel wel zo verstandig en doelmatig is. Mentink distilleert zijn beginselen namelijk rechtstreeks uit de Grondwet (proportionaliteit en subsidiariteit zijn afgeleiden van het onderwijsvrijheidsrecht). Het CDA kiest dan ook een ander spoor. In lijn met het voorstel van Postma wil 'Verantwoord voortbouwen' een constitutionele rechter de bevoegdheid geven wetten in formele

zin te toetsen aan de rechtstreeks toepasbare grondrechten zoals die in de Grondwet en verdragen zijn vastgelegd.

Afrondende opmerkingen

Mentink heeft een zeer instructieve en verhelderende dissertatie geschreven. Op een duidelijke manier presenteert hij de beginselen voor een deugdelijke onderwijspolitiek. Hij leidt deze af uit de letter en de geschiedenis van de Grondwet en gaat vervolgens na of de politieke interpretaties van artikel 23 wel door de juridische beugel kunnen. Mentinks conclusie is dat met name het min of meer gangbare onderscheid tussen deugdelijkheidseisen en bekostigingsvoorwaarden geen enkele grondwettelijke basis heeft. Het klassieke grondrecht op onderwijsvrijheid begrenst dan ook de bevoegdheden van zowel de deugdelijkheidsbewakende als de bekostigende overheid. Ook voor het schiften van regelgeving en uitvoering heeft Mentink geen goed woord over. Het berust op een schimmige constructie van machtenscheiding, die eerder tot politiek opportunisme leidt dan tot een duidelijke verdeling van bevoegdheden. Via een Wet algemene bepalingen deugdelijkheidseisen zouden vergissingen, die zich in de politiek hebben vastgezet, duurzaam uit de wereld te helpen zijn.

Spiegelen wij deze opvattingen aan christen-democratische inzichten dan blijkt dat:

- de beginselen, die Mentink afleidt uit de Grondwet, naadloos passen in het concept van de verantwoordelijke samenleving. De studie 'Ruimte voor kwaliteit' van het Wetenschappelijk Instituut hanteert dezelfde principes en geeft aan hoe deze concreet door kunnen werken in de onderwijspolitiek. Zij strekken zich uit over de totale onderwijspolitiek en beperken zich niet tot de deugdelijkheidsbewakende rol van de overheid. Partijdocumenten, zoals het recente ver-

14. P. de Haan, *Enkele hoofdlijnen*, 103.

kiezingsprogramma, stellen expliciet dat de vrijheid van onderwijs eisen stelt aan de manier waarop de bekostiging, de planning en het toezicht op de kwaliteit gestalte krijgt. Zo het CDA al onderscheid maakt(e) tussen voorwaarden te stellen aan de bekostiging enerzijds en deugdelijkheidsbewaking anderzijds kan dat in elk geval nooit met de bedoeling zijn (geweest) om daarmee het onderwijsvrijheidsrecht in te perken;

- de beleidsbeginselen, die Mentink noemt, naar christen-democratisch inzicht niet uitputtend zijn. Het rechtsgeleijkheidsbeginsel ontbreekt in zijn lijstje en juist dat principe verklaart de huiver binnen het CDA voor de decentralisatie van onderwijspolitieke beslissingen. In de regionale verscheidenheid kan de decentralisatie volgens het CDA geen voldoende basis vinden, zodat de noodzaak tot verticale delegatie verval. Door

taken te heroverwegen, te vermaatschappelijken en de overheid te ontlasten kan de discussie rond 'het juiste orgaan' van haar scherpte worden ontdaan. Het proportionaliteitsbeginsel roept daar ook toe op;

- een Wet algemene bepalingen deugdelijkheidseisen niet nodig is als de CDA-suggestie om een constitutioneel hof te belasten met de toetsing van wetten in daden wordt omgezet.

Er zou nog veel over het proefschrift te zeggen zijn. Veel – niet onbelangrijke – details vragen om een reactie. Daarvoor ontbreekt hier de ruimte. Met het bovenstaande is gepoogd de grote lijnen van het proefschrift aan te geven. Een proefschrift dat, zoals gezegd, veel waardering verdient. 'Aanhangers' van de verantwoordelijke samenleving kunnen er in een aantal opzichten goed mee uit de voeten.

GRONDWET

- Art. 23.** – 1. Het onderwijs is een voorwerp van de aanhoudende zorg der regering.
- 2. Het geven van onderwijs is vrij, behoudens het toezicht van de overheid en, voor wat bij de wet aangewezen vormen van onderwijs betreft, het onderzoek naar de bekwaamheid en de zedelijkheid van hen die onderwijs geven, een en ander bij de wet te regelen.
  - 3. Het openbaar onderwijs wordt, met eerbiediging van ieders godsdienst of levensovertuiging, bij de wet geregeld.
  - 4. In elke gemeente wordt van overheidswege voldoende openbaar algemeen vormend lager onderwijs gegeven in een genoegzaam aantal scholen. Volgens bij de wet te stellen regels kan afwijking van deze bepaling worden toegelaten, mits tot het ontvangen van zodanig onderwijs gelegenheid wordt gegeven.
  - 5. De eisen van deugdelijkheid, aan het geheel of ten dele uit de openbare kas te bekostigen onderwijs te stellen, worden bij de wet geregeld, met inachtneming, voor zover het bijzonder onderwijs betreft, van de vrijheid van richting.
  - 6. Deze eisen worden voor het algemeen vormend lager onderwijs zodanig geregeld, dat de deugdelijkheid van het geheel uit de openbare kas bekostigd bijzonder onderwijs en van het openbaar onderwijs even afdoende wordt gewaarborgd. Bij die regeling wordt met name de vrijheid van het bijzonder onderwijs betreffende de keuze der leermiddelen en de aanstelling der onderwijzers geëerbiedigd.
  - 7. Het bijzonder algemeen vormend lager onderwijs, dat aan de bij de wet te stellen voorwaarden voldoet, wordt naar dezelfde maatstaf als het openbaar onderwijs uit de openbare kas bekostigd. De wet stelt de voorwaarden vast, waarop voor het bijzonder algemeen vormend middelbaar en voorbereidend hoger onderwijs bijdragen uit de openbare kas worden verleend.
  - 8. De regering doet jaarlijks van de staat van het onderwijs verslag aan de Staten-Generaal.

Congres over confessionele politiek

Op 9 maart 1990 organiseert de Vereniging voor de geschiedenis van de twintigste eeuw i.o. in het Academiegebouw te Utrecht een congres over het thema 'Een eeuw confessionele politiek in Nederland'. Tot de sprekers behoren prof. dr. H.W. von der Dunk en prof. dr. D.Th. Kuiper. De toegangsprijs bedraagt *f* 25,-; voor studenten en AIO's/OIO's *f* 15,-.

Nadere inlichtingen kunnen verkregen worden bij het Instituut voor Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Utrecht, Lucas Bolwerk 5, 3512 EG Utrecht. Aldaar kan men zich ook opgeven, onder vermelding van 'Congres confessionele politiek'; een programmaoverzicht en inschrijfformulier worden dan toegezonden.

IN DIT NUMMER

Column: Haalt het CDA het jaar 2000?

59

Drs. H. Eversdijk

Huidige abortuswetgeving voldoet niet

62

Drs. E.M. van de Meent-Nutma en mr. A.K. Huibers

De mogelijke komst van de abortuspil is aanleiding voor een hernieuwde discussie over de beschermwaardigheid van het menselijk embryo. Het is beslist niet mogelijk via het instrument van de Wet geneesmiddelenvoorziening lastige ethische kwesties als abortus, euthanasie en genetische manipulatie tot een oplossing te brengen.

Het nieuwe België

74

Prof. dr. Frank Delmartino

Federaliseren betekent in België eerder opsplitsen dan verenigen. Daarmee staat de Belgische praktijk volkomen haaks op de gangbare opvattingen en verhoudingen. Er zijn geen partijen die het opnemen voor het staatsbelang. De christen-democratie kan hier een creatieve bijdrage leveren.

Naturalisatie en kiesrecht als instrumenten van het minderhedenbeleid

82

Drs. W. Kuiper

Integratie van etnisch-culturele minderheidsgroepen in Nederland is een belangrijk punt op Lubbers' agenda van de toekomst. Versoepeling van naturalisatie en toekenning van volledig kiesrecht aan buitenlandse ingezetenen kunnen een belangrijke bijdrage leveren. Het is te hopen dat het CDA een meer principiële benadering kiest.

Vergruizing en de strijd om identiteit

89

Prof. dr. H.E.S. Woldring

Francis Fukuyama kondigde het einde aan van de ideologieën. Het analyseren van maatschappelijke vraagstukken is echter nooit slechts van technische aard. Berekening en economisch nut moeten altijd worden benaderd vanuit de vraag: waartoe?

Politieke patstelling over artikel 23 Grondwet

98

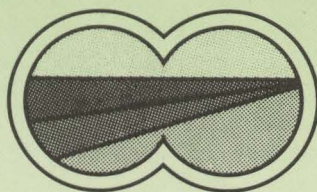
Drs. A. Klink en drs. M van der Poel

Er is voor de overheid geen basis voor een verschillende behandeling van scholen in verschillende regio's. De formele wet moet de hoofdzaken uitstippelen, waarbinnen scholen zelf keuzen kunnen maken. Een bespreking van 'Orde in onderwijsbeleid: de wettelijke regeling van deugdelijkheidseisen als grondwettelijk probleem'. De dissertatie is van de hand van dr. D. Mentink en verscheen in 1989 bij uitgeverij Kluwer.

christen democratische verkenningen

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

maandblad van het
wetenschappelijk
instituut
voor het cda

3 | 90

Van Loghum Slaterus

Christen Democratische Verkenningen is het maandblad van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

Het is de voortzetting van
Anti-Revolutionaire Staatkunde,
Christelijk Historisch Tijdschrift en
Politiek Perspectief.

Redactie

mr. drs. L.C. Brinkman
mr. J.J.A.M. van Gennip
drs. J. Grin
mr. A.K. Huibers
drs. C.J. Klop
ir. W.C.M. van Lieshout (voorzitter)
drs. M.J.T. Martens
dr. H. van Ruller
drs. T.L.E. Strop-von Meyenfeldt
mr. L.B.M. Wüst
prof. dr. H.E.S. Woldring
drs. Th.B.F.M. Brinkel (secretaris)

Redactie-adres

Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, Dr. Kuyperstraat 5, 2514 BA Den Haag, tel. 070-92 40 21 t.a.v. drs. Th.B.F.M. Brinkel.

Secretaresse: H.G.M. Veringa-Loomans.

De redactie stelt er prijs op artikelen (tot maximaal 4000 woorden) te ontvangen die passen in de opzet van Christen Democratische Verkenningen.

Boeken ter recensie kan men zenden aan de redactie van Christen Democratische Verkenningen; ter recensie gezonden boeken kunnen niet worden geretourneerd.

Christen Democratische Verkenningen wil een gewetensfunctie vervullen binnen de christen-democratie; verkennend, grenzen aftastend, opiniërend, zowel historisch-analytisch als toekomstgericht en internationaal georiënteerd.

Het doet dit vanuit een kritisch-solidaire en onafhankelijke opstelling ten opzichte van het CDA.

Het schrijft over en vanuit het spanningsveld tussen geloof en politiek.

Het vraagt de aandacht voor de betekenis van christen-democratische uitgangspunten voor politieke en maatschappelijke vraagstukken.

Christen Democratische Verkenningen richt zich op de trend in het politieke en maatschappelijke gebeuren ook in de politieke actualiteit van de dag.

Uitgever

Van Loghum Slaterus bv
postbus 23, 7400 GA Deventer
telefoon 05700-1 08 11.

Abonnementen

De abonnementsprijs bedraagt f 61,75 per jaar incl. btw en verzendkosten.

Studenten CDJA-leden f 38,50

Losse nummers f 6,75

Abonnementadministratie: Libresso (Distributie van vakinformatie) postbus 23, 7400 GA Deventer, telefoon 05700-3 31 55.

Beëindiging abonnement

Abonnementen kunnen schriftelijk tot uiterlijk 1 december van het lopende abonnementsjaar worden opgezegd. Bij niet tijdige opzegging wordt het abonnement automatisch voor een jaar verlengd.

Adreswijzigingen

Bij wijziging van naam en/of adres verzoeken wij u een gewijzigd adresbandje toe te zenden aan Libresso bv, postbus 23, 7400 GA Deventer.

Betalingen

Gebruik voor uw betalingen bij voorkeur de te ontvangen stortingsacceptgirokaarten; dit vergemakkelijkt de administratieve verwerking.

Advertenties

Opgave van advertenties aan de uitgever: telefoon 030-51 12 74.

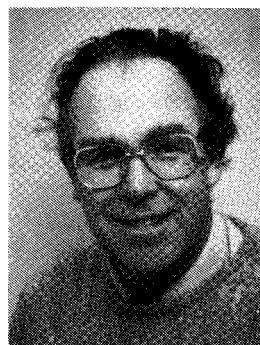
ISSN 0037-8135

COLUMN

Drs. H. van Ruller

Ideologie en macht

De zogenaamde volksdemocratieën van communistische of zo u wilt van socialistische snit in Oost Europa zijn ineengestort. Deze gebeurtenissen zullen zeker gevolgen hebben voor de meningsvorming over de waarde of onwaarde van politieke ideologie. De waardeeloosheid van ideologie voor de vorming van het overheidsbeleid zal opnieuw door velen worden onderstreept. Onder deze velen zullen zich ook christen-democraten bevinden. Terecht zal op de gevaren van de vermenging van politieke ideologie en het uitoefenen van politieke macht worden gewezen. Waarschijnlijk zullen velen verklaren, dat nu echt het einde van het tijdperk van de ideologieën is aangebroken. De zogenaamde pragmatische politici zullen beweren, dat zij altijd al gezegd hebben, dat ideologie op een dwaalspoor uitkomt.

Een politieke ideologie bestaat uit een geheel van samenhangende begrippen, waarbij waarden en normen in relatie worden gebracht met politieke doelstellingen en middelen om die te bereiken. Deze doelstellingen en middelen noemen wij meestal beleid. Zij zijn te vinden in partijprogramma's, regeringsverklaringen, programmakkoorden, toelichtingen bij begrotingscijfers en zo voort. Deze beleidsstukken kunnen dus expliciet of impliciet doortrokken zijn van ideologie.

De discussie over ideologie in Neder-

land en hopelijk ook Europa speelt zich af onder de paraplu van de macro-ideologie van wat internationaal genoemd wordt de 'liberale' democratie.

De inhoud daarvan komt in grote lijnen neer op: het vaststellen en uitvoeren van het politieke beleid door of vanwege volksvertegenwoordigers aan te wijzen door middel van algemene en geheime verkiezingen; vrijheid van meningsuiting; vrijheid van vereniging en vergadering; het vaststellen van wetten en andere beleidsbesluiten met behulp van de meerderheidsregel; een onafhankelijke rechter om conflicten uit de weg te ruimen; en als laatste maar niet als minst belangrijke de lakmoesproef voor democratie: het respecteren van de mensenrechten met name ten opzichte van minderheden en individuen.

Gevaar

Ideologie waar iedereen het over eens is verliest zijn onderscheidend vermogen en wordt daardoor in de politieke discussie oninteressant. Echter ook in dat geval moet men de ideologische grondslagen van het politieke beleid steeds opnieuw benadrukken. Anders kan het gevaar bestaan dat bijvoorbeeld de democratische ideologie wordt weggeblazen door vaak krachtig en populistisch onder woorden gebrachte vormen van nationalisme, fascisme of misschien opnieuw marxisme.

Waardevol en belangwekkend is de discussie tussen ideologieën die verschillen. Vaak ook ontwikkelt zich een ideologie in debat met anderen. Oostlander gaat daarbij soms zover, dat hij socialisten en liberalen wijst op hun plicht hun eigen ideologie zuiver en levend te houden. Ik kan dat wel begrijpen, maar merkwaardig is het wel! Een eigen goed uitgewerkte ideologie is waardevol onafhankelijk van het feit dat anderen het laten afweten of dat onze ideologie misschien wel de enig overgebleven is.

De christen-democratische ideologie stoelt op een levende en voortdurende interpretatie van het woord of de wet van God, zoals ons dat (onder meer) in de Bijbel is overgeleverd. De voortdurende wisselwerking tussen de politieke problematiek van alle dag en het Evangelie noopt tot voortdurende herformulering van onze ideologie. Starheid en dogmatisme worden daardoor uitgesloten. De verwoording moet voortdurend worden bijgesteld omdat steeds weer andere groepen in de verdrukking komen door economische, demografische en technische ontwikkelingen. Zonder ideologie-ontwikkeling zouden de beleidsonderdelen slechts bijeen worden gehouden door min of meer toevallige omstandigheden als een politiek aansprekende persoonlijkheid, een partij-ideoloog, een groepje machtigen die elkaar de bal toespeelt, de problematiek van de dag. Ideologie-ontwikkeling veronderstelt samenhang, de kans is groot dat een politiek programma zonder ideologie verworpt wordt tot een optelsom van (toevallig) opduikende deelbelangen.

Ideologie-ontwikkeling gaat vooraf aan of gelijk op met programma- en beleidsontwikkeling. Ideologie gaat om het geven van koers en richting aan het feitelijke politieke handelen. Echter men kan ook het feitelijke politieke handelen verklaren met behulp van aanwezige of in der haast aangesleepte ideologie. Het grootste gevaar is wel dat de machthebber de realiteit niet meer wil en kan zien. In het gunstigste ge-

val worden eventuele fouten geëxcuseerd met formuleringen en opvattingen ontleend aan ideologie. Ideologie staat dan in dienst van de macht, terwijl machtigen juist in dienst van de ideologie moeten staan.

Afschuwelijk voorbeeld

De werking van de ondemocratische communistische ideologie geeft daarvan een afschuwelijk, maar wel indrukwekkend, voorbeeld. Het dagelijkse leven wordt daarin in een dwangmatig model gedwongen met als motief, dat het later wel beter zal gaan. Tijdelijk zullen mensen moeten lijden om later de heilstaat te bewerken. De ideologie rust de machthebber niet uit met een goed zicht op het wezen van de mens als zelfstandig verantwoordelijk persoon. De machthebber tast de mens aan en verliest ook het zicht op zichzelf in een hooghartig cynisme. De ideologie gaat dienen als schaamlap voor eigen machtsmisbruik. Een proces, dat zich voortplant van president tot in de kleinste vertakkingen van de maatschappij, zelfs ouders en kinderen kunnen elkaar niet meer vertrouwen. Men mag hopen, verwachten en er actief aan werken dat de macro-ideologie van de 'liberale' democratie verhindert dat een dergelijk misbruik van ideologie ontstaat. De wijze en de structuur van de mogelijke slechte werking van ideologie wordt er echter scherp mee aangegeven. Laat ze dienen ter waarschuwing!

Is het uitdrukkelijk bezig zijn met het formuleren en herformuleren van ideologie zoals het CDA dat doet dan geen gevaarlijke bezigheid? Ik vind dat het antwoord uitdrukkelijk nee moet luiden en wel om de volgende redenen.

In de christen-democratische ideologie is de denkwereld van de 'liberale' democratie verweven. Ik heb al gezegd, dat het steeds weer onderstrepen daarvan noodzakelijk is. Vervolgens kan onze partij gemakkelijk verworden tot koersloze verkiezingsmachine, die politiek geïnteresseerden aan een baantje bij de overheid helpt.

Sommigen onder ons spreken zelfs al over een noodzakelijke professionalisering van de politiek! Daar past bij een politiek programma dat flexibel genoeg is om er alle kanten mee uit te kunnen. Het bewerken van de politieke markt kan op dezelfde manier als het verkopen van auto's. Het predikaat christelijk kan je laten staan als je denkt dat de mensen er door worden aangesproken evenals bij een auto 'de krachtige motor' of 'een ruime laadbak'. Het CDA mag niet verworden tot een pragmatische partij. Het mag wel pragmatisch zijn in de betekenis van het niet sluiten van de ogen voor de feitelijk zich voordoende problematiek, maar zij zal met behulp van Evangelische noties door voortdurende discussies een ideologie moeten vormen, die een kader schept waarbinnen concrete oplossingen moeten worden gevonden. Het CDA als een verkiezingsmachine voor identificeerbare christenen is ook niet erg aantrekkelijk. Koersloosheid zal troef zijn, een in zich zelf verdeeld huis. De kerken zullen snel met het verzoek komen het predikaat christelijk te laten vallen.

Christelijke principes

Maar, zo kan men reageren, ideologieloze pragmatiek kan nu wel na een intensieve beïnvloeding van althans Europa gedurende meer dan duizend jaar. De werkelijkheid is zo doordrongen van christelijke

principes, dat het dicht bij de feitelijke situatie bedrijven van politiek alleen maar christelijke politiek kan opleveren en een ideologische benadering tot niets of fascistische of communistische aberraties leidt. Het gaat te ver om hier diep op in te gaan, maar ik deel de conservatieve tevredenheid die uit een dergelijke benadering spreekt niet. Problemen als milieu, minderheden, economische machtsposities kunnen niet zonder ideologische koersbepaling worden aangepakt.

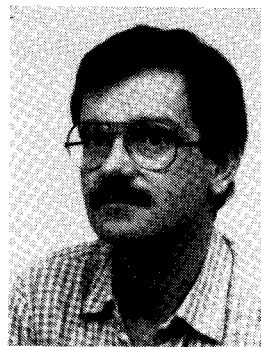
Ik zal niet beweren, dat het bewust werken met politieke ideologie geen gevaren in zich bergt. Het is goed voortdurend op zijn hoede te zijn voor fout gebruik. Het is daarom ook goed dat leden, politieke vertegenwoordigers en gezagsdragers zich regelmatig laten beïnvloeden door Evangelische bezinning en gebed gepaard gaande met gemeenschappelijke viering en sacrament.

'Geef dan uw knecht een opmerkzaam hart, opdat hij uw volk richte, door te onderscheiden tussen goed en kwaad, want wie zou in staat zijn dit uw talrijk volk te richten?' Dit gebed van Salomo verdient navolging.

Drs. M.A.M. Pijnenburg

Actieve euthanasie als sociaal vraagstuk

De dood werd van mysterie voor iedereen tot een probleem voor deskundigen. Niet euthanasie is het grote probleem. Maar de manier waarop wij omgaan met achteruitgang, stilstand en dood. De discussie over autonomie gaat nogal eens voorbij aan ongelijkwaardigheid en afhankelijkheid. In individuele gevallen kan actieve euthanasie bespreekbaar zijn. Maar daarom hoeft het algemeen geldende verbod niet te worden opgeheven of afgezwakt.

Mensen zijn eindige en kwetsbare wezens. Lijden, ziekte, verval en dood zijn inherent aan het leven. Dat is de weerbarstige realiteit van het menselijk leven. Door de eeuwen heen en binnen alle culturen en religies hebben mensen geprobeerd op een zinvolle wijze hiermee om te gaan. Mensen kunnen niet anders: zij zijn ten diepste zinzoekende wezens en zij worden dit des te meer naarmate zij geconfronteerd worden met de grenzen van het leven. Binnen deze context is de dood altijd opgevat als een mysterie: een déél en tegelijk de ontkenning van het leven; een ambivalentie aan het leven, waar je mee moet leren leven. De moderne tijd heeft daarentegen van de dood een probleem gemaakt, dat is, een gebeurtenis die je kunt analyseren, tegenhouden en oplossen. Niet zomaar door iedereen, maar door diegenen, die kunnen analyseren, tegenhouden en op-

lossen. De dood werd van mysterie voor iedere mens tot een probleem voor deskundigen.

Problemen vergen, in tegenstelling tot mysteries een rationele probleemoplossende benadering. Vraagstukken betreffende de dood zijn binnen onze samenleving en met name binnen de gezondheidszorg als een van de maatschappelijke subsystemen, de laatste jaren derhalve opgesplitst in een aantal overzienbare deelvraagstukken. Deze vraagstukken staan alle in het spanningsveld van enerzijds de feitelijkheid van onze biologische eindigheid, anderzijds de pogingen en mogelijkheden om dit eindigheidsprobleem rationeel te benaderen en op te lossen. Enkele van die actuele vraagstukken luiden:

- a Hoe lang moeten pogingen worden ondernomen om menselijk leven te behouden?
- b Hoe verhoudt zich de eventueel te behalen winst in levensjaren tot de leefbaarheid en de kwaliteit van het leven?
- c Wanneer is het gerechtvaardigd levensverlengend handelen na te laten dan wel, indien het reeds was begonnen, te staken?

Drs. M.A.M. Pijnenburg (1951) is studierecretaris bij de Katholieke Raad voor Kerk en Samenleving en Katholieke Vereniging van Ziekeninrichtingen, en universitair docent voor de vakgroep Ethiek in verband met de Geneeskunde aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.

d Wanneer mag het leven van een mens door actief ingrijpen worden beëindigd?

e Hoeveel lasten zijn wij, in dit geval de samenleving bereid te dragen voor het behoud van een mensenleven?

f Van welke mensen wensen wij, ingeval van schaarste, het leven wel te behouden en van welke niet?

Het kunnen formuleren van dergelijke vraagstukken is ongetwijfeld een verworvenheid van de moderne rationaliteit en de daarop geënte probleemoplossende benaderingswijze. Maar de kernvraag, hoe wij binnen samenleving en gezondheidszorg om kunnen of dienen te gaan met het aflopende, verzwakte, gekwetste of kwetsbare leven van onszelf en van anderen staat niet in het rijtje vermeld. Dit gemis maakt op zichzelf de vragen niet onjuist of overbodig. Maar als wij ons alleen maar zouden concentreren op deze deelvraagstukken wordt het onontkoombare en mysterieuze karakter van de dood verzwegen: dan wordt als het ware de dood doodgezwegen. Niet euthanasie, actief of passief, is het grote probleem, noch de condities waaronder levensbeëindigend of levensverlengend handelen gerechtvaardigd kan zijn, maar de wijze, waarop wij in een samenleving, die een haast heilig geloof heeft in vooruitgang op een zinvolle en menswaardige wijze om kunnen gaan met achteruitgang, stilstand en dood. Binnen de context van dit probleem is euthanasie primair een sociaal vraagstuk en pas daarna en wellicht ook daarom een vraagstuk binnen de arts-patiëntrelatie.

Achterliggende kwesties

Achter euthanasie als sociaal vraagstuk gaan meerdere kwesties schuil. Enkele ervan wil ik aanduiden. Een eerste is, dat de traditionele omgangsvormen met de dood, in dit geval de diverse begrafenis- en rouwrituelen meer en meer vervangen zijn door de zakelijke en efficiënte mechanismen van de uitvaartindustrie en het crematorium. De helende en genezende werking van de vroegere rituelen is weggesecculari-

seerd; nieuwe rituelen met gelijke zegingskracht lijken nog onvoldoende voorhanden.¹ In samenhang hiermee doet zich op de tweede plaats het verschijnsel voor, dat de religies verschoven zijn van het centrum naar de marge van de samenleving en van de openbare naar de privé sfeer. Deze verschuiving heeft enerzijds bevrijd tot zelfbeschikking, anderzijds tot de leegte aan gezamenlijk gedeelde betekenissen en zingevingen. De 'dood van God' – nauwkeuriger uitgedrukt als de dood van bepaalde beelden van God – is bezielend en ontzielend gebleken. De mens moet zich op zichzelf verlaten en is tegelijk aan zichzelf overgelaten. Ten derde, terwijl de dood meer en meer onder regie van de geneeskunde is gekomen zijn juist de zinvragen die in het aangezicht van de dood rijzen vreemd aan de taal van de geneeskunde.² Binnen het medisch taalveld – hetgeen, gelukkig, niet identiek is met de taal van de individuele medicus – is ziekte een technisch mankement en de dood een gevolg van falen of voorlopig nog bestaand geneeskundig onvermogen. De dood verschijnt in deze context niet primair als een existentiële, maar als een medische crisis.

Dergelijke maatschappelijke fenomenen belemmeren een zinvolle en menswaardige omgang met de dood. De vraag, die de laatste decennia in verhevigde mate in Nederland voorop komt te staan is of het toelaten van vrijwillige actieve euthanasie een adequaat antwoord is op deze veranderde maatschappelijke positie van en omgang met de dood.

Actieve euthanasie als oplossing?

Deelvraagstuk d., wanneer mag het leven van een mens door actief ingrijpen worden beëindigd, wordt op dit moment geïdentifi-

1. Lukken, G., *Geen leven zonder rituelen. Antropologische beschouwingen met het oog op de christelijke liturgie*. Baarn 1984.

2. Dekkers, W., 'Ziekte, zin en gezondheid', in de bundel: *Dichter bij het leven; veranderingen van waarden bij mensen met kanker* (Baarn 1989), 53-69.

ceerd als de vraag naar actieve euthanasie. Aanvankelijk in een rapport van de Gezondheidsraad uit 1973 opgevat als een handelen of nalaten 'in iemands belang'. In een later rapport (1982) van diezelfde Raad verbreed tot 'op iemands verzoek of in diens belang'; nog later door de Staatscommissie Euthanasie (1985) gespecificeerd naar het 'opzettelijk levensbeëindigend handelen door een ander dan de betrokkene op diens verzoek'.³ Sindsdien is de aanwezigheid van een verzoek van de betrokkene de kern en de grens geworden van het euthanasievraagstuk: mag zo'n verzoek worden gehonoreerd (eventueel wanneer daarnaast ook andere condities aanwezig zijn zoals ondraaglijk lijden, intercollegiaal overleg, stervensfase, en andere)? Het verzoek werd tevens de harde kern van een eventuele morele en juridische rechtvaardiging: áls er een verzoek is kan het naar het oordeel van velen moreel gerechtvaardigd zijn actief het leven te beëindigen en zou het wettelijk niet strafbaar meer moeten zijn. Ook bij andere vraagstukken heeft de aanwezigheid van een verzoek, in dit geval de wilsbeschikking van de betrokkene een centrale plaats gekregen: het beroep erop doet ook opgeld bij het nalaten, respectievelijk het staken van levensverlengende handelingen bij wilsbekwame patiënten; bij de benadrukking van patiëntenrechten; bij de inmiddels erkende plicht voor elke medische behandeling een 'geinformeerde toestemming' (*informed consent*) te verkrijgen. Ook, zij het in indirecte vorm, bij wils- onbekwame patiënten: aan wie komt het toe te beslissen voor hen, bijvoorbeeld voor ernstig gehandicapte pasgeborenen, voor comateuzen, voor demente bejaarden?

Meer en meer lijkt op deze wijze het beroep op autonomie van de betrokkene, dan wel van diegenen die de betrokkene vertegenwoordigen of vervangen, het panacee te worden voor de vraag, hoe wij binnen samenleving en gezondheidszorg om dienen te gaan met de eindigheid van

het menselijk leven. Het antwoord op deze vraag luidt dan kort en bondig: 'ieder maakt dat voor zichzelf uit, dan wel anderen, die namens de betrokkene kunnen uitspreken wat wenselijk is, doen dat'. Onze onmacht om met het mysterie van de dood om te gaan is hiermee gereduceerd tot een beslissingsprobleem. Tegelijk echter is deze reductie de noodzakelijke en naar het zich laat aanzien door velen ook gewenste consequentie van de bevrijding van de mens tot zelfbeschikking. De dood wordt er evenwel niet minder onontkoombaar door en de noodzaak om er mee te leren leven wordt slechts in schijn ontweken door het tijdstip en wijze waarop ervan zelf te bepalen. De vraag wat de dood voor betekenis kan hebben voor het samenleven van mensen – concreet: hoe ik moet omgaan met de dood van een ander – blijft levensgroot aanwezig. Actieve euthanasie lost naar mijn overtuiging deze existentiële en sociale crisis niet op. Eerder is het zo, dat de feitelijk bestaande vragen om euthanasie de beperkingen van autonomie als vigerend maatschappelijk sturingsmechanisme bloot leggen.

Grenzen van de autonomie

Het beroep op autonomie of zelfbeschikking schiet om meerdere redenen tekort. Ten eerste laat de geschiedenis van het autonomiebegrip al zien, dat het oorspronkelijk bedacht was door en gereserveerd voor mensen, die de financiële, intellectuele en maatschappelijke mogelijkheden hadden zich daadwerkelijk autonoom op te stellen, namelijk de gegoede burgerlijke stand. Zo sloot Kant, de grote filosoof van de Verlichting, dienstboden uit van het mondigheidsideaal. Tegelijk echter werd deze standsgebonden capaciteit tot normatief ideaal voor de mens als zodanig: dé mens was de autonome, mondige mens. Hierdoor verdween de aandacht voor de feitelijke persoonlijke en maatschappelijke

3. Rapport van de Staatscommissie Euthanasie, Deel I, (Den Haag 1985), 26.

omstandigheden, die autonomie bevorderen, verhinderen of verminderen uit het gezichtsveld. Wat oorspronkelijk standsgebonden was wordt nu tot beeld van de 'normale' mens, van de mens, zoals hij 'normaal gesproken' zou moeten zijn. Ook

---

De euthanasiediscussie wordt gevoerd door mensen die zelf niet ziek of afhankelijk zijn.

---

in de context van de huidige euthanasiediscussie valt op, dat zij overwegend door gezonden wordt gevoerd, dat wil zeggen door mensen, die niet in een van ziekte en gezondheidszorg afhankelijke positie verkeren. Bovendien overwegend door mensen, die een academische opleiding hebben genoten: medici, juristen, moralisten. Mensen derhalve, die geleerd hebben problemen analytisch en systematisch te benaderen. Het is geenszins evident, dat zij spreken namens hen, die wel afhankelijk zijn van ziekte en gezondheidszorg en daardoor in een fundamenteel ongelijkwaardige positie terecht zijn gekomen jegens hun behandelaars en verzorgers en jegens hun directe omgeving. Modieuze pleidooien voor mondigheid plegen nogal eens voorbij te zien aan deze fundamentele ongelijkwaardigheid en afhankelijkheid. Kortom, de vraag is, of het spreken over en benadrukken van autonomie binnen de euthanasiediscussie niet te zeer gebonden is aan de positie van de discussianten en daardoor voorbij schiet aan de positie van de feitelijk betrokkenen.

Een tweede reden waarom het beroep

op autonomie faalt wordt gevormd door het gegeven, dat onze zelfbepaling zich altijd voltrekt binnen een maatschappelijke context, waarbinnen bepaalde voorstellingen en waardeoordelen over menselijk leven en sterven circuleren. Eén ervan is de zojuist genoemde waardering voor autonomie zelf als uitgangspunt voor het denken zowel over de dood als over de 'normale' mens. Een tweede betreft opvattingen over kwaliteit van leven. Zowel in de discussies over levensbeëindiging van gehandicapte pasgeborenen als over levensbeëindiging van demente bejaarden en comateuzen, als ook tenslotte in discussies over prioriteiten in de gezondheidszorg wordt in toenemende mate een beroep gedaan op de kwaliteit van leven als beslissingscriterium. De gedachte achter kwaliteit van leven als beslissingscriterium is, dat wanneer menselijk leven onder een bepaalde kwaliteitsgrens gekomen is, respectievelijk naar verwachting in de toekomst zal komen, de instandhouding ervan niet vanzelfsprekend is, dan wel, in het kader van schaarste, geen prioriteit behoeft te hebben. In zulke situaties speelt het oordeel van de betrokkene geen of slechts een secundaire rol: hetzij omdat de betrokkene 'wilsonbekwaam' is en zich dus niet kan uitspreken, hetzij omdat anderen, die schaarse goederen moeten verdelen, de subjectieve oordelen van de betrokkene juist ondergeschikt moeten maken aan de objectieve feiten. Dat neemt echter niet weg, dat opvattingen over aanvaardbare en onaanvaardbare levenskwaliteit, die in zulke situaties een rol spelen terdege van invloed zijn op diegenen, die zelf nadenken en na kunnen denken over hun levenseinde. Zij kunnen zich afvragen, of hun huidige of toekomstige leven volgens geldende maatstaven niet van een dermate lage kwaliteit is, dat zij gerechtigd zijn voor zichzelf om de dood te vragen, respectievelijk, dat zij zich gedrongen voelen zulks te doen.

Ten derde blijkt ook het beroep op autonomie voor degene die euthanasie verricht

onvoldoende rechtvaardiging te zijn. Met W. Klijn⁴ deel ik de mening, dat degene die een verzoek om euthanasie wil honoreren zich ook zelf een oordeel moet vormen over de redelijkheid van het verzoek en met name met de patiënt van oordeel moet zijn, dat het resterende leven zinloos is geworden. Logischerwijs volgt hieruit meteen de vraag of zo'n oordeel over de zin van andermans leven beperkt kan en zal worden tot wilsbekwame patiënten.

Autonomie en economie

Tegen de achtergrond van schaarste aan middelen neemt het beroep op economische overwegingen toe. Een goed voorbeeld hiervan werd onlangs aangereikt via een discussie in de *Frankfurter Allgemeine* (18-8-1989). Onder de titel 'Sind die Alten noch finanzierbar?' wierp Prof. Dr. H. Diessenbacher de vraag op of wij de kosten van de komende vergrijzing zullen kunnen en zullen willen opvangen. 'Wij' slaat vooral op de middelste leeftijdsgeneratie, omdat die zowel moet zorgen voor die leden van de samenleving, die nog niet zelfstandig een inkomen kunnen verwerven als voor die leden, die dat niet meer kunnen. Deze laatste generatie zal de komende decennia enorm toenemen. Hierdoor zal het vermogen en de bereidheid om de relatief dure medische en verpleegkundige zorg te financieren onder sterke druk komen te staan. Dit roept de vraag op, aldus Diessenbacher, wat de 'ethiek van de verzorging van oude en verzwakte mensen mag kosten?'. Ter adstructie citeert hij de democratische gouverneur van Colorado, Richard Lamm, die van oordeel was, dat 'oudere patiënten de plicht hebben te sterven'. Diessenbacher besluit zijn artikel met een dubbel pleidooi: enerzijds moet, zolang de oudere zelf medische en verpleegkundige zorg wenst deze hem/haar geboden worden, ongeacht de kosten. Anderzijds, het behoort tot een menswaardig sterven, dat de betrokkene zelf de duur van zijn leven en het tijdstip van zijn dood zou moeten kunnen bepalen. Het is

opvallend, dat dit laatste pleidooi voor autonomie van de betrokkene komt aan het slot van een uitvoerig artikel over de economische belasting, die ouderen opleggen aan de middelste generatie. De angel van deze redenering werd zeer scherp blootgelegd in een ingezonden reactie van Prof. Dr. med. H. Lauter: '*Damit würde das liberale Prinzip der Selbstbestimmung und das Recht auf den eigenen Tod wieder einmal als Hebel benutzt um die Gemeinschaft von der ökonomischen Last der sozial Unbrauchbaren zu befreien. Denn ein alter, durch Krankheiten behinderter und pflegebedürftiger Mensch, der seinen Angehörigen Mühe und Kosten verursacht und dem man lange genug vorrechnet, dass er für die Solidargemeinschaft der Versicherten eine "Ballastexistenz" darstellt, wird sich das Bewusstsein seiner Nutzlosigkeit bald selbst zu eigen machen. Über kurz oder lang wird er das Recht zur Selbstbestimmung als Pflicht zur Beendigung seines sozialschädlichen Daseins und als notwendigen Beitrag zur Kostendämpfung im Sozial- und Gesundheitswesen betrachten.*'

Hier te lande werd in 1977 al voor een dergelijke consequentie van het beroep op autonomie gewaarschuwd door Th. Beemer. Hij stelde: 'Het op dit ogenblik bestaand maatschappelijk gevoelen dat het toch wel onmenselijk zou zijn om een mens te vragen er maar mee op te houden en dat iedereen zo lang mag leven als hij of zij zelf wil, kan plaats maken voor het gevoelen, dat het toch eigenlijk onverantwoord is van een ongeneeslijk ziekte om nog langer beslag te leggen op de beschikbare ruimte, inzet en middelen. Deze mogelijke en op zich logische ontwikkeling dient door de voorstanders van vrijwillige euthanasie op verzoek van de patiënt onder ogen te

4 Klijn, W.C.M., 'Goed spreken over euthanasie', *Christen Democratische Verkenningen* (12/89), 501-508.

worden gezien, ook als zij haar als ongewenst beschouwen'.⁵

Is autonomie om voornoemde redenen een illusie, een fictie van de moderne tijd? Een zonder meer bevestigend antwoord op deze vraag lijkt mij onjuist en niet in overeenstemming met de niet te miskennen bevrijdende krachten van het autonomiebeginsel. Eerder lijkt het zo te zijn, dat bepaalde opvattingen over autonomie fictief en juist knechtend zijn. Dit is het geval, als het spreken over en pleiten voor autonomie niet de feitelijke individuele en maatschappelijke condities in ogenschouw neemt, welke een werkelijke autonomie juist belemmeren. Zo is de toekenning van een recht op zelfbeschikking over het eigen levenseinde zoals Diessenbacher dat bepleit aan ouderen een gevaarlijke en wellicht onmenselijke fictie, als deze toekenning plaats vindt in een maatschappelijke context, waarin de oudere als een economische last wordt gekenschetst. Het beroep op autonomie schiet tevens tekort, als autonomie louter wordt begrepen in de lijn van de filosoof Stuart Mill: ieder is vrij om te doen en laten wat hij wil, zolang hij anderen daarbij niet schaadt.

Deze historische eenzijdigheid dient vervangen te worden door een positieve plicht de autonomie van ieder zodanig te bevorderen, dat ieder lid van de samenleving, ook de minder- en on-mondige zich als volwaardig individu gerespecteerd en aanvaard weet. Naast de breed uitgemeten Verlichtingsidealen van 'vrijheid' en 'gelijkheid' verdient dat van de 'broederschap' een revitalisering. Deze oproep ware zonder enige betekenis, als niet de feiten zouden uitwijzen, dat de voortdurend benadrukte grens tussen vrijwillige en onvrijwillige euthanasie feitelijk wordt overschreden.⁶ Deze positieve bevorderingsplicht, als verdere voortzetting van de Verlichting, kan binnen een christelijke optiek geduid worden als het daadwerkelijk verantwoordelijkheid nemen voor een ander mens, juist voor een mens zoals hij is en leeft binnen feitelijk gegeven individue-

le en maatschappelijke bestaanscondities. Vanuit diezelfde christelijke optiek wordt echter tevens een grens gesteld aan deze verantwoordelijkheid: de zorg, die wij aan een ander zijn verschuldigd houdt op, waar deze zorg overgaat in het weloverwogen doden van de ander. In tegenstelling tot H. Woldring, die het lijden van een mens gelijkstelt aan de christelijke opvatting over de 'macht van de duisternis' meen ik, dat het christendom deze duisternis juist situeert in het tekort schieten aan zorg en betrokkenheid van mensen aan en op elkaar en in een falend vertrouwen op een God, wiens zorg voor een mens verder reikt dan wij vermogen.⁷

Een dergelijke christelijke optiek staat binnen onze samenleving naast en soms tegenover andere niet-christelijke. Zij heeft derhalve een relatieve betekenis. 'Relatief' dan wel in de betekenis van 'in relatie tot'. De morele opvattingen inzake het levenseinde, die in steeds weer wisselende en dus altijd voorlopige gedaantes ontspruiten aan de christelijke levensbeschouwing staan in relatie tot voorstellingen en beelden over een humane samenleving.⁸ Daarmee hebben zij niet een louter private, maar een vooral sociale pretentie. Zij kunnen niet afgedaan worden vanuit een eenzijdige autonomieopvatting, dat ieder mag vinden wat hij vindt, als hij anderen daar-

5. Beemer, Th., 'Euthanasie; moraaltheologische overwegingen', Muntendam, P. (red.), *Euthanasie* (Leiden 1977).

6. Klijn, W., 'Wetswijziging euthanasie wordt een onhoudbare discriminatie', *Trouw*, 25 juni 1986; idem, 'Goed spreken over euthanasie', *Christen Democratische Verkenningen* (12/89), 507.

7. Woldring, H.E.S., 'Euthanasie bespreekbaar', *Christen Democratische Verkenningen* (9/89), 387-388.

8. Deze optiek werd door de bisschoppen van Nederland als volgt verwoord: tegenover het 'onvermogen om de grenzen van 's mensen macht te respecteren' stelden zij de overtuiging, 'dat een maatschappij, waarin de grenzen van het vermogen om het lijden in eigen en andermans leven geheel en al uit te bannen worden aanvaard, uiteindelijk menswaardiger is dan een maatschappij, waarin deze grenzen steeds meer als onverdraaglijk worden beschouwd'. in: Brief van de Nederlandse bisschoppen aan de minister-president, 16 juni 1983, verschenen in de *1-2-1 reeks* van het Secretariaat RK Kerkgenootschap in Nederland (Utrecht 1985), 37.

mee maar niet lastig valt. Tegelijk echter moeten diegenen, die deze opvattingen willen uitdragen zich bewust zijn van de inherente voorlopigheid ervan. Dat maakt een debat van christenen met andersdenkenden evenzeer noodzakelijk als het debat van andersdenkenden met christenen.

Wetgeving over actieve euthanasie?

Ten aanzien van de actuele vraag of wetswijziging inzake actieve euthanasie gewenst is wil ik tot besluit enkele persoonlijke meningen weergeven ten behoeve van de voortgang van de discussie.

a Het vraagstuk van actieve euthanasie als sociaal probleem, inhoudende de manier waarop onze samenleving en onze gezondheidszorg nieuwe antwoorden moet zien te vinden op de onontkoombare eindigheid van het menselijk leven, wordt niet opgelost door euthanasie, onder bepaalde voorwaarden, uit de strafwet te halen. Nieuwe antwoorden moeten eerder worden gezocht in verbetering van de condities waaronder mensen lijden en sterven. Het is in dit verband een gelukkige ontwikkeling, dat de aandacht voor het thuissterven en voor de laatste zorg door de directe omgeving weer is gegroeid. Gelukkig, niet alleen omdat dit het sterfbed voor de betrokkene kan verlichten, maar ook omdat hierdoor het besef weer kan groeien, dat de dood hoort bij het leven en bij het samenleven. Ook verdere optimalisering van de stervensbegeleiding verdient primaire aandacht.⁹ Nieuwe antwoorden moeten voorts worden gezocht in een kritische zelfbeperking van de medische mogelijkheden het leven te verlengen en in stand te houden. Het vraagstuk van actieve euthanasie doemt immers niet pas op als alle medische mogelijkheden zijn uitgeput, maar stelt ook aan de orde of die mogelijkheden wel ingezet hadden moeten worden. In het licht van de vraag naar een goede dood dienen de grenzen van de hedendaagse geneeskunde en van de medische verantwoordelijkheid opnieuw zorgvuldig te worden onderzocht.

Historisch onderzoek naar de bronnen van het huidige denken over euthanasie is daarbij, zoals D. Post terecht stelt, onontbeerlijk.¹⁰ Het onder voorwaarden toelaten van actieve euthanasie zou juist wel eens legitimerend kunnen werken voor inhumane en louter vitalistische dimensies binnen de geneeskunde. Euthanasie, als rechtens erkende vorm van hulpverlening kan dan als correctie gaan dienen voor eerder gemaakte verkeerde inschattingen en beslissingen. Dat is méér dan het paard achter de wagen spannen: het is de wagen overlaten aan het risico van een louter technocratische sturing.

Wie actieve euthanasie toelaat, laat de beslissingen over aan technocratische sturing.

---

b In het kader van de vraag naar de wenselijkheid van een wetswijziging is van groot belang een onderscheid aan te brengen tussen aan de ene kant algemene regels, aan de andere kant afzonderlijke gevallen. Noch W. Klijn, noch D. Post vermelden in hun bijdrage aan de discussie dit onderscheid. Voor een zorgvuldige morele beoordeling van euthanasie acht ik het evenwel onmisbaar. Algemene regels betreffen en reguleren algemene praktijken en beleid. Zo is er een algemene regel die voorschrijft, dat patiënten in alle eerlijkheid geïnformeerd worden over hun ziekte.

9. Post, D., 'Euthanasie bespreekbaar?'. *Christen Democratische Verkenningen* (12/89): 509-517

10. Post, D., o.c.

In afzonderlijke gevallen echter kan het strikt opvolgen van zo'n regel tot ongewenste resultaten leiden. Tegenover een concrete patiënt moet steeds weer opnieuw het handelen worden overwogen, in de zin van gerechtvaardigd. Als deze afweging er toe zou leiden, dat deze patiënt beter af zou zijn als hij niet wordt geïnformeerd hoeft dat niet te betekenen, dat dus de algemene regel niet goed is. Het kan immers noodzakelijk zijn om door middel van een regel sommige handelingen, die in sommige omstandigheden niet verkeerd lijken te zijn, te verbieden ter handhaving van een praktijk, die merendeels onze beginselen tot uitdrukking brengt en zeer onwenselijke consequenties vermijdt." Dat betekent inzake euthanasie, dat in een individuele en uiterste noodsituatie actieve euthanasie bespreekbaar is, zonder dat daarvoor het algemeen geldende verbod op actieve euthanasie opgeheven of afgezwakt hoeft te worden. Wie uit een algemene regel, welke euthanasie verbiedt afleidt, dat euthanasie in geen enkele omstandigheid geoorloofd is geeft zich over aan absolutisme. Maar wanneer een arts vanuit haar of zijn persoonlijke verantwoordelijkheid tot de slotsom komt, dat het verzoek om euthanasie vervuld moet worden moet dit handelen in het licht van de algemeen geldende regel wel worden getoetst. Euthanasie is immers niet 'normaal' en behoort dat ook niet te worden. Het is geen vorm van medische stervenshulp, die in de reeks van hulpverleningsmogelijkheden opgenomen dient te worden.

c Tegen de voorafgaande redenering kan als bezwaar worden opgeworpen, dat het aantal individuele noodsituaties, waarin naar actieve euthanasie gegrepen wordt als laatste en meest humane vorm van hulpverlening in omvang dermate is gestegen, dat handhaving van het verbod op euthanasie als regel niet meer in overeenstemming is met de gangbare praktijk. Soms worden getallen genoemd van 10.000 gevallen van actieve euthanasie per jaar. Toch zeggen deze getallen mijns

inziens niet zo veel: ten eerste kan men er niet zonder meer van uitgaan, dat het hier in alle gevallen handelt om actieve euthanasie, zoals gedefinieerd door de Staatscommissie. Wie enigszins de kranten volgt moet constateren, dat het begrip euthanasie ook in de context van wilsonbekwame patiënten wordt gebruikt. Het gangbare spraakgebruik houdt zich blijkbaar niet aan de definitie. Ten tweede zeggen deze getallen niets over de context waarin en de motieven waarom om euthanasie werd verzocht en dit verzoek werd gehonoreerd. Dat recent door de regering een commissie is ingesteld om juist onderzoek te doen naar de werkelijke praktijk van euthanasie is dan ook een noodzakelijk initiatief.

Overigens werd een voorstel hiertoe al gedaan van in dit verband onverdachte zijde, namelijk de Staatscommissie Euthanasie: deze steunde de voorstellen van de door haar aangezochte onderzoeker, Dr. H. Hilhorst, om via onderzoek te komen tot een 'genuanceerd en werkelijkheidsgetrouw inzicht in de hedendaagse euthanasiepraktijk'. De commissie vond het evenwel niet nodig om de resultaten van dit onderzoek af te wachten.¹² Ten derde, als het inderdaad zo zou zijn, dat zich in 10.000 gevallen per jaar een dermate noodsituatie voordoet, dat de betrokkene nog slechts door middel van euthanasie zichzelf bespaard weet van verder lijden en een pijnlijke dood doet zich mijns inziens des te scherper de sociaal-ethische vraag voor naar de humaniteit van onze samenleving en onze gezondheidszorg. Die vraag wordt niet adequaat beantwoord, door de strafrechterlijke beperkingen voor actieve euthanasie te slechten.

11. Beauchamp, T.L., Childress, J.F.: *Principles of Bio-medical Ethics*. New York/Oxford 1983, tweede druk, 119-120.

12. Rapport Staatscommissie o.c., 21.

KRONIEK

Drs. H. Hoogerwerf

Amnesty International en het internationale maatschappelijke middenveld

Ook in internationaal verband is het van belang dat er verbanden zijn die tussen overheden en burgers instaan. Het internationale maatschappelijke middenveld kan mensen met elkaar verbinden, mensen voor elkaar doen opkomen en overheden kritisch volgen en zo nodig corrigeren. Amnesty International is daarvan een sterk voorbeeld. In deze Kroniek komen drie recente publikaties van Amnesty International aan de orde: Het Jaarboek 1988, een rapport over de doodstraf en een poëziebundel van en over vervolgd.

Op 10 december 1988 was het veertig jaar geleden dat de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens door de Verenigde Naties werd aangenomen. Over de wereldwijde mensenrechtensituatie in dat jaar rapporteert Amnesty International in het in oktober jongstleden gepubliceerde *Jaarboek '89*. Het jaarboek wordt elk jaar volumineuzer. Het is moeilijk te beoordelen of dit betekent dat er sprake is van een daadwerkelijke toename van de mensenrechtenschendingen of dat het veeleer moet worden verklaard uit een groei van de kennis en rapportage over de mensenrechtenschendingen overal ter wereld. In 1988 heeft voor Amnesty International de veertigjarige Universele Verklaring centraal gestaan. Toetsing van deze beginselen aan de praktijk noodzaakt de mensen-

rechtenorganisatie helaas 133 regeringen in haar jaaroverzicht te vermelden. Hierbij treft men overigens zowel de regering van Zweden aan, wier asielbeleid niet in alle opzichten door de beugel kon, als gerenommeerde slachters zoals de ayatollahs in Iran.

De inleiding van het jaarboek en de beschrijvingen van de mensenrechtensituatie in de afzonderlijke landen tonen een groeiende aandacht voor de problematiek van de buitengerechtigde martelingen en moorden. Hoe langer hoe meer spelen de systematische mensenrechtenschendingen zich af buiten rechtbanken en gevangenismuren. Duizenden burgers zijn vermoord in hun huizen, op straat of in geheime, veraf gelegen kampen. Vaak worden hun lichamen gruwelijk verminkt terug gevonden, voorzien van dreigementen dat anderen hetzelfde lot zal treffen. Overheden ontkennen meestal elke betrokkenheid van eigen ondergeschikten en verschuilen zich achter ongrijpbare burgermilities of geven hun tegenstanders de schuld van het gebeuren. Daarbij wordt veelal getracht elke vorm van bewijs te verhullen door identificatie te bemoeilijken of getuigen uit de weg te ruimen.

Drs. Hoogerwerf (1960) is beleidsmedewerker bij de Gemeenschappelijke Medische Dienst en voorzitter van de Buitenlandcommissie van het CDJA.

In feite is er sprake van een verschuiving van de mensenrechtenschendingen naar de illegaliteit. Beklemmend is de vraag in hoeverre dit proces door de nationale en internationale protesten tegen schendingen in de hand wordt gewerkt. Immers met het stijgen van de mensenrechten op de internationale politieke agenda is het regeringen er steeds meer aan gelegen op dit punt niet in een slecht daglicht te staan.

Amnesty International heeft voorop gelopen bij het signaleren van deze ontwikkeling door jaren geleden indringend de aandacht te vragen voor de massale verdwijningen in Latijns Amerika. Ook binnen de internationale fora is het genoemde proces onderkend. Zo heeft de VN-Commissie voor de Rechten van de Mens een Speciaal Rapporteur inzake Standrechtelijke en Willekeurige Executies benoemd en heeft haar Werkgroep inzake Gedwongen en Onvrijwillige Verdwijningen duizenden gevallen van verdwenen mensen onderzocht.

Amnesty International spaart ook de Westerse landen niet. Vooral de behandeling van dienstweigeraars en de bestrijding van terrorisme levert in veel Westeuropese landen situaties op die in de ogen van Amnesty International niet altijd in overeenstemming zijn met internationaal gecodificeerde mensenrechten. Deze serieuze benadering van het werkterrein is te waarderen.

Amnesty International is het zichzelf verplicht om de Westerse regeringen uiterst kritisch te volgen teneinde het Westerse imago van de organisatie te corrigeren. Maar de zeer uiteenlopende toegankelijkheid van de verschillende landen brengt wel een zekere onevenwichtigheid met zich mee. Zo besteedt het jaarboek bijna evenveel aandacht aan Spanje, in verband met gerechtelijke onderzoeken naar mogelijke mishandelingen van ETA-aanhangers, als aan Syrië waar duizenden tegenstanders of vermeende tegenstanders van de regering systematisch gemarteld en barbaars vermoord werden.

Gelukkig weerstaat Amnesty International de verleiding om naar analogie van Amerikaanse handboeken cijfers voor de mensenrechtensituatie in een land uit te delen. Een dergelijke benadering kan nooit recht doen aan de werkelijkheid en is strijdig met Amnesty's uitgangspunt dat elke schending van de mensenrechten even verwerpelijk is. Vergelijkingen naar de mate van schending laat de organisatie daarom altijd achterwege.

Ook het Jaarboek '89 kenmerkt zich door de zorgvuldige weergave van gecontroleerde feiten die Amnesty International een naam van degelijkheid bezorgen. Zoals gewoonlijk hanteert men de bekende combinatie van algemene informatie en gegevens over het lot van individuen. Waarschijnlijk ontleent de organisatie een belangrijk deel van haar aanhang aan de directe identificatie met de slachtoffers overal ter wereld.

De degelijke werkwijze van Amnesty International kost veel tijd waardoor het jaarboek pas laat in het jaar wordt gepubliceerd. Een deel van de informatie over bijvoorbeeld Oost Europa en over landen als Panama en Chili heeft aan actualiteitswaarde belangrijk ingeboet.

Het jaarboek kent diverse bijlagen die waardevol zijn als naslagmateriaal, maar ook boeiend om algemeen kennis van te nemen. Zo is in bijlage 5 systematisch aangegeven welke landen vier belangrijke mensenrechtenverdragen van de Verenigde Naties hebben ondertekend of geratificeerd en welke landen dat nog niet deden, terwijl in bijlage 7 de stand van zaken is weergegeven met betrekking tot de voor verdragspartijen verplichte verslaglegging. Enkele bijlagen geven overzichten van de werkzaamheden van Amnesty International in 1988, zoals bijvoorbeeld de gevoerde campagnes en de onderzoeksmissies die werden uitgestuurd.

Doodstraf

Met grote regelmaat vraagt Amnesty International de aandacht voor de mensen-

rechtensituatie in specifieke landen. De doodstraf is een van de gebieden waarop Amnesty International ook thematisch te werk gaat. In 1989 werd in dit kader een grote internationale campagne gestart die moest leiden tot de wereldwijde afschaffing van de doodstraf. Bij het begin van de campagne publiceerde Amnesty *When the state kills ...*, een omvangrijk werk dat een overzicht geeft van de stand van zaken met betrekking tot de toepassing van de doodstraf in alle landen ter wereld.

Van tijd tot tijd laaien in de Nederlandse media discussies op over de wenselijkheid van de herinstructie van de doodstraf in het Nederlandse strafrecht. Over het algemeen betreft het hier tamelijk theoretische en afstandelijke debatten waarvan een deel van de deelnemers niet helemaal serieus behoeft genomen te worden. Om een aantal redenen kan ik deze discussies niet anders zien dan zinloze achterhoedegevechten. Ten eerste was Nederland het vierde land ter wereld dat (in 1870) de doodstraf voor gewone misdrijven afschafte en werd in 1982 de doodstraf ook uit het militaire strafrecht verwijderd door een grondwettelijk verbod op het opleggen van de doodstraf. Ten tweede blijkt telkens weer dat in Nederland het politieke draagvlak voor herinstructie van de doodstraf absoluut afwezig is. Ten derde is ook in de ons omringende landen de doodstraf zo goed als verdwenen. Binnen de Europese Gemeenschap kennen alleen Italië, Spanje en het Verenigd Koninkrijk de doodstraf nog in het militaire of oorlogsrecht. Binnen het grondgebied van de lidstaten van de Raad van Europa kan voor gewone misdrijven de doodstraf slechts worden opgelegd in Turkije, een land met een dubieuze reputatie op het gebied van de mensenrechten. Tegen de achtergrond van een toenemende Europese integratie acht ik de discussie over de doodstraf in Nederland mede daarom weinig opportuun.

Meer relevant is het internationale debat over de doodstraf dat wordt gevoerd in de

internationale politieke en juridische fora. Tot nu toe is universele overeenstemming over de afschaffing van de doodstraf uitgebleven. Wel zijn allerlei beperkingen en voorwaarden vastgelegd in een aantal internationale verklaringen en verdragen. Opvallend is ook dat bijvoorbeeld het internationale verdrag van de rechten van de mens van 1966 in dit verband niet spreekt over landen waar de doodstraf wordt opgelegd, maar over landen waar de doodstraf nog niet is afgeschaft. Het internationale debat over de doodstraf gaat dan ook niet zozeer over de ethische vragen rond de bestraffing van zeer zware misdrijven, maar valt binnen een breder mensenrechtenperspectief.

De problematiek van de doodstraf wordt door Amnesty International nadrukkelijk in dit kader geplaatst. De organisatie ziet de doodstraf als schending van mensenrechten. Het internationaal afdwingen van de afschaffing van de doodstraf is dan ook noodzakelijk, zoals dit ook gebeurt in het gevecht tegen martelingen, verdwijningen en beperkingen van fundamentele vrijheden.

Toepassing van de doodstraf hangt samen met andere schendingen van mensenrechten.

Toepassing van doodstraf hangt sterk samen met andere mensenrechtenschendingen. Het vormt een uitingvorm van onderdrukking, ongelijkheid en discriminatie. Vooral politieke tegenstanders, minderheden en dergelijke zijn het slachtoffer van

doodvonnissen. *When the state kills ...* geeft hiervan een overvloed aan bewijsmateriaal. Amnesty International beschouwt de strijd tegen de doodstraf als een proces van terugdringing, waarin langzaam stappen voorwaarts worden gezet. Eén en ander kan vergeleken worden met de (nog immer voortgaande) strijd tegen de slavernij. Afschaffing van de doodstraf is een stap in de humanisering van het menselijk leven; een kwestie van beschaving.

In het eerste hoofdstuk van *When the state kills ...* wordt uiteengezet waarom Amnesty International in alle gevallen gekant is tegen de doodstraf. Amnesty ziet de doodstraf allereerst als een schending van het recht op leven en als een onmenselijke en wrede bestraffing zoals verboden door respectievelijk artikel 3 en artikel 5 van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. Daarnaast is de onomkeerbaarheid van de straf een belangrijk motief omdat ook in het meest zorgvuldige proces fouten kunnen worden gemaakt. Tenslotte meent de organisatie dat de wraak of vergeldingsgedachte in bijvoorbeeld het geval van moord niet opgaat omdat de samenleving over het algemeen hogere normen hanteert bij de bestraffing van misdrijven. Verkrachting wordt ook niet met verkrachting vergolden. De argumentatie van Amnesty International is sterk rechtspositivistisch van aard. Vanwege het neutrale karakter van de organisatie worden geen ethische motieven aangevoerd om de afwijzing van de doodstraf te onderbouwen. Dit is een gemis omdat de doodstraf een onderwerp is dat uiteindelijk toch een ethisch oordeel vraagt. Voor Amnesty International is deze keuze noodzakelijk om als organisatie acceptabel te blijven voor zoveel mogelijk groepen en culturen. Overigens is de doodstraf een van de meest omstreden onderwerpen binnen de organisatie.

In het tweede hoofdstuk van het boek wordt uitvoerig stilgestaan bij de argumenten waarmee de doodstraf over het alge-

meen wordt verdedigd. In de argumentatie van de voorstanders staat de veronderstelde afschrikkende werking van de doodstraf vaak centraal. De auteurs wijzen er op dat empirische studies de afschrikkende werking van de doodstraf nog nooit overtuigend hebben kunnen aantonen. Eerder lijkt een tegengesteld effect op te treden; de doodstraf roept door brutalisering van de samenleving meer geweld op. Het overgrote deel van de moorden, want daar gaat het meestal om bij doodstraffen, gebeurt ondoordacht of zelfs in panieksituaties, het overzien van de consequenties is dan niet aan de orde. Met name bij politiek geïnspireerd geweld is de afschrikkende werking van de doodstraf zeer te betwijfelen. Voor echt ideologisch geïnspireerde terroristen geldt het eigen leven vaak minder. Bovendien kan het opleggen van de doodstraf door het effect van 'martelaren' tot nieuw geweld aanleiding geven en tot op zekere hoogte geweld tegen de 'onderdrukker' legitimeren.

Een derde hoofdstuk is gewijd aan de praktijk rond de doodstraf. Bekend zijn de cijfers uit de VS en Zuid Afrika waaruit blijkt dat de kans om voor het zelfde misdrijf ter dood te worden veroordeeld vele malen groter is voor zwarten dan voor blanken. Overal ter wereld blijken groepen die onderaan de maatschappelijke ladder staan relatief vaker de doodstraf opgelegd te krijgen. Ten eerste beschikken zij over minder vaardigheden en financiële mogelijkheden om zich te verdedigen en ten tweede blijkt de oplegging van de doodstraf de dominante maatschappelijke attitude ten aanzien van de achtergestelden uit te drukken.

Schokkend zijn de paragrafen waarin de praktijk met betrekking tot de internationale beperkingen en beschermregels worden behandeld. Het internationale recht kent weliswaar geen verbod op de doodstraf, maar legt aan de toepassingen wel strikte beperkingen op. Zo bepalen de *'Safeguards guaranteeing Protection of the Rights of Those Facing the Death Pe-*

nalty' (the 'ECOSOC safeguards'), die in 1984 door de Algemene Vergadering van de VN werden aangenomen, dat de doodstraf slechts kan worden opgelegd voor de ernstigste misdrijven, op grond van wetgeving zonder terugwerkende kracht en niet aan jongeren, ouderen, zwangere vrouwen en geestelijk gestoorden. Vanzelfsprekend dient een proces waarin de doodstraf wordt uitgesproken ook te voldoen aan alle internationale normen op het gebied van eerlijke procesvoering.

Het Amnesty-boek geeft vele voorbeelden van schendingen van deze beperking in de gerapporteerde periode (1985-midden 1988). In een hoofdstuk over de wreedheid van de doodstraf kan men uitgebreid lezen over de zeven vormen (op-hanging, fusillering, elektrocutie, dodelijke injectie, vergassing, onthoofding en steniging) waarop de doodstraf nog ten uitvoer wordt gebracht. Passages over mislukte elektrocutie, barbaarse stenigingen, het jarenlang wachten in de 'dead-row' en rituelen rond openbare terechtstellingen missen weinig aan overtuigingskracht als het gaat om de wreedheid van de doodstraf.

De auteurs van *When the state kills ...* gaan uitgebreid in op de voortgang van het proces van internationale uitbanning van de doodstraf. Duidelijk wordt dat de afschaffing van de doodstraf vaak een kwestie van kleine stappen is, bijvoorbeeld door de afschaffing van de doodstraf voor specifieke misdrijven of specifieke groepen.

Op internationaal terrein zijn stappen voorwaarts gezet als het gaat om codificatie van de beperkingen bij het opleggen van de doodstraf. Bovendien is in de tien jaar voorafgaande aan de publicatie van het boek in twintig landen de doodstraf afgeschaft voor gewone of voor alle misdrijven. Mogelijk zal als gevolg van de democratiseringsgolf in Midden Europa in de jaren negentig een aantal landen in deze regio volgen. Bij het uitkomen van het Amnesty-rapport kenden deze landen, met uitzondering van de DDR, de doodstraf nog in het gewone strafrecht.

When the state kills ... geeft een uitvoerig overzicht van de stand van zaken met betrekking tot de doodstraf in alle landen die lid zijn van de VN en sluit af met een groot aantal bijlagen met overzichten van de internationale regelgeving die betrekking heeft op de doodstraf en statistieken over het aantal executies en de gebruikte methoden. In één van de overzichten zijn alle landen ter wereld ingedeeld in de categorieën volledige afschaffing, afschaffing voor gewone misdrijven, in de praktijk afgeschaft (dat wil zeggen meer dan tien jaar geen doodstraffen) en toepassers. Helaas is de laatste groep nog steeds het grootst. Overigens verdienen deze statistieken kritisch gelezen te worden. Amnesty International hanteert namelijk een tamelijk strikte definitie van het begrip doodstraf. Het gaat dan om alle officiële doodstraffen welke op grond van een proces en door de autoriteiten van een land wordt opgelegd. Alle buitengerechtigde executies, politieke moorden en verdwijningen blijven dan buiten beschouwing. Fenomenen waartegen Amnesty International overigens ook voortdurend protesteert. Maar zo kan het gebeuren dat een land als Guatemala waar honderden slachtoffers per jaar vallen met nul doodstraffen een keurige plaats in de lijst inneemt en de Filippijnen waar de mensenrechtensituatie nog steeds diep treurig is genoemd wordt bij de landen die in 1987 de doodstraf afschaften.

Het overzicht van Amnesty International vermeldt 3399 executies in 63 landen gedurende de periode 1985 - midden 1988, waarvan overigens 85% voor rekening van 10 landen kwam. Het degelijke en systematische overzicht van de doodstraf in de wereld roept de vraag op of deze niet beperkt zou moeten worden tot die landen waar sprake is van een normaal functionerend rechtssysteem en een overigens stabiele maatschappelijke situatie. Je zou kunnen denken aan een onderscheid tussen doodstraffen, die voldoen aan alle nationale en internationale voorwaarden en

aan staatsmoorden, zoals de meeste terechtstellingen zouden moeten worden gekarakteriseerd. De executie van een Amerikaanse crimineel na de uitputting van vele rechtsgangen kan mijns inziens niet op één lijn worden geplaatst met de ophanging van veel leden van de Iraanse oppositie na een nep-proces. Waarbij ik overigens niet wil beweren dat de rechtspraak rond de doodvonnissen in de VS in alle opzichten een schoonheidsprijs verdient.

Verder vraag ik mij wel eens af hoe de grote aandacht die Amnesty International besteedt aan de doodstraf zich verhoudt tot ander leed op mensenrechtengebied. Zonder het leed en de wreedheid bij de executies te bagatelliseren vallen de ongeveer 1000 ten uitvoer gebrachte doodstraffen in het niet bij de oneindige aantallen onschuldigen die jaarlijks in alle uithoeken van de wereld buiten elke vorm van recht om worden vermoord of doodgema-

teld. Het zijn cynische afwegingen maar Amnesty International ontkomt hier niet aan. Daardoor is er helaas nog teveel schrijnend leed in de wereld.

Mensenrechten en poëzie

Poëzie is samengebalde taal, woorden met meer zeggingskracht. Wanneer in dichtvorm verhaald wordt van onvrijheid en schendingen van mensenrechten dan is dit extra aangrijpend. *De dag dat je brief kwam* is ten bate van Amnesty International samengesteld uit poëzie en korte teksten van bijna honderd schrijvers uit meer dan veertig landen. Veel van deze dichters zijn zelf slachtoffer van vervolging geweest. Anderen hebben het lot van vervolgdgen beschreven en geprobeerd de achtergronden van vervolging te doorgronden. Het overzicht van de auteurs vermeldt een aantal klassieke werken en vele grote namen, zoals Seifert, Amichai, Breytenbach, Rendra en Achmatova. Maar ook

---

Het beangstigt me

Het beangstigt me dat je aan alles kunt wennen, jezelf alles kunt verklaren, alles wordt een noodzakelijkheid.

Het beangstigt me dat je kunt wennen aan bloedvergieten aan rechtszaken, hongerstakingen, protesten, leugens en demagogie, aan alles dat haar rationele uitleg vindt in de ochtendkrant.

Die toestand beangstigt me, die wordt als een gewoonte.
De toestand van gewichtsloosheid.

Lothar Herbst, Polen

Bron: *De dag dat je brief kwam*, Amnesty International Poëziebundel, Rainbow Pocketboek 54, Uitg. Maarten Muntinga bv.

werk van onbekendere auteurs is opgenomen. Enkele gedichten werden anoniem uit Latijnsamerikaanse gevangenisgesmokkeld. Het verzamelde werk is ingedeeld naar acht thema's, waarbij de verdeling over de thema's van een zekere regionale gebondenheid blijkt geeft. Zo is relatief veel van de poëzie in het hoofdstuk Macht afkomstig uit Oost Europa en de Sowjet Unie, terwijl Marteling en Verdwenen vrijwel helemaal voor rekening van Latijnsamerikaanse auteurs komen. Nederland is vertegenwoordigd door de Het lied der achttien doden van Jan Campert.

Door de literatuur op deze manier te betrekken bij haar werk bewijst Amnesty International eens te meer haar brede werk-

groep is te bereiken die dat met behulp van de gewone middelen niet is. Velen zullen de dikke en taaie mensenrechtenrapportages niet of nauwelijks lezen, maar door het horen of lezen van een gedicht hun verantwoordelijkheid beseffen. Ook creëert Amnesty International door deze werkwijze een mogelijkheid voor schrijvers en dichters om hun capaciteiten in te zetten voor het werk van de organisatie.

Naar aanleiding van de besproken boeken nog enkele algemene opmerkingen over de werkwijze en publikaties van Amnesty International.

Een van de dingen die bij de bestudering van recente publikaties van Amnesty International opvalt is de professionaliteit waarmee de organisatie te werk gaat. De drie werken die onderwerp van deze kroniek zijn, kenmerken zich door een zeer degelijke aanpak van de thema's. Nauwkeurig zijn bronnen en verdere literatuur aangegeven. Vele nuttige bijlagen zijn opgenomen. De stijl is leesbaar en de lay-out aantrekkelijk. Uit eigen ervaring weet ik dat het niet alleen de publikaties maar de gehele werkwijze van Amnesty is die hierdoor gekenmerkt wordt. Voor een organisatie die slechts twintig jaar geleden, naar aanleiding van een spontane actie ontstond, die geen enkele vorm van overheidssteun accepteert en waarin het overgrote deel van het werk door vrijwilligers wordt gedaan is dit een knappe prestatie.

Een tweede opmerking heeft betrekking op het bredere werk van Amnesty International. In haar werkterrein, haar werkwijze, zelfs in haar naam heeft het internationale aspect van Amnesty International altijd voorop gestaan. De mensen binnen Amnesty International hebben vanaf het begin gewerkt vanuit de overtuiging dat de zorg voor de mensenrechten nationale grenzen ver overstijgt en een universele verantwoordelijkheid betreft. Niet voor niets heeft de organisatie in haar interne reglementen bepaald dat nationale afdelingen en groepen niet mogen werken voor gewetensgevangenen in het eigen land. Natuurlijk

---

Schending van mensenrechten treft de betrokkenen in hun totale leven.

---

wijze. Op een aantal aspecten wil ik in dit verband wijzen. Niet alleen laat de bundel 'De dag dat je brief kwam' door de samenstelling opnieuw zien hoe universeel de mensenrechtenproblematiek is, maar het toont ook hoezeer het de betrokkenen in hun totale leven raakt. Vervolgens treft het menselijk bestaan in al zijn aspecten. Het thema mensenrechten is dan niet meer te beperken tot een afstandelijk en juridisch onderwerp, waar diplomatiek mee om kan worden gesprongen. De literatuur geeft een verdieping aan het thema die gewone rapporten en krantenberichten ontberen. Een verbreding is er ook in die zin dat met deze poëziebundel waarschijnlijk een

speelde hierin een aantal praktische overwegingen met betrekking tot veiligheid van de leden en politieke ongebondenheid mee, maar het essentiële motief lag in het mondiale bewustzijn en universele verantwoordelijkheid die ook in zoveel mensenrechtenverklaringen tot uitdrukking komt. Misschien is dit één van de redenen geweest dat Amnesty International zo stormachtig heeft kunnen uitgroeien, van een incidentele Britse actie voor gevangen studenten in Portugal, tot een mammoet onder de multinationale non-gouvernementele organisaties met 700.000 leden in 150 landen. Amnesty International heeft op een specifiek terrein voorop gelopen in het vormgeven aan een groeiende interdependentie. De organisatie is een manifeste uiting van de nieuwe wereldcultuur die steeds breder begint te worden.

Ik aarzel niet, en dat is dan mijn laatste opmerking, om de christen-democratische begrippen verantwoordelijke samenleving en maatschappelijk middenveld hier bij te betrekken. Amnesty International is hiervan een speciale en zeer duidelijke uitdrukking. In de eerste plaats is Amnesty International een organisatie waarin honderdduizenden wereldburgers hun verantwoordelijkheid ten aanzien van de lijdende medemens tot uitdrukking brengen. Door campagnes, petitie's en schrijfavonden zijn deze mensen ook zelf direct bij het werk betrokken. Een verantwoordelijkheid die ook financieel tot uitdrukking wordt gebracht omdat het miljoenenbudget van de organisatie volledig uit particuliere giften afkomstig is. Het bijzondere van Amnesty International is dat de individuele verantwoordelijkheid door de thema's en de

werkwijze juist universeel tot uitdrukking wordt gebracht.

Met de groei naar een wereld waarin de rol van de nationale staat aan betekenis zal inboeten worden internationale structuren van toenemend belang voor regelgeving en toetsing van de naleving. Ook in internationaal verband is het van belang dat er verbanden zijn die tussen overheden en burgers instaan. Het internationale maatschappelijke middenveld kan mensen met elkaar verbinden, mensen voor elkaar doen opkomen en overheden kritisch volgen en zondig corrigeren. Het verschijnen van non-gouvernementele organisaties (NGO's) is niet nieuw in de internationale verbanden. Amnesty International is daarvoor één van de bekendste. Een *ngo* die ook daadwerkelijk grote groepen actieve en betrokken burgers vertegenwoordigt. Gezien de onstuimige groei die de organisatie momenteel in delen van de Derde Wereld doormaakt zal haar rol op het internationale maatschappelijke middenveld voorlopig nog niet zijn uitgespeeld.

Besproken literatuur

- Amnesty International, *Jaarboek '89*, Amsterdam, 25 oktober 1989, 399 pag.
- Amnesty International, *When the state kills .... The death penalty v. human rights*, London, 1989, 268 pag.
- De dag dat je brief kwam*, Amnesty International poëziebundel, samenstelling Daan Bronkhorst, Amsterdam, 1988, Rainbowpocket 54, 248 pag.

Informatie over deze uitgaven bij Amnesty International, Amsterdam, telefoon 020-264436

Mr. J.J.M.E. Backbier

Verhouding staat en kerk

Kerken pleiten niet voor eigen parochie maar voor voldoende geestelijke verzorging. Binnenkort komt het kabinetsstandpunt over de financiële verhouding tussen kerk en staat in de Tweede Kamer. Het CDA moet niet meewerken aan een marginalisering van de rol van de kerken.

Allerlei zaken zoals milieubeleid, landbouwbeleid tot aan een onderwerp als Curaçao toe vragen de lezers van Christen Democratische Verkenningen om aandacht. Politici geven die aandacht ook aan dit soort zaken. Terecht. Is er ook voldoende aandacht voor de rol van de kerken?

Op een aantal concrete punten wordt in de politiek door sommige CDA-mensen gelet op de belangen van de kerken. Structureel is er de Werkgroep Kerk en Staat van het CDA. In het Katholiek Nieuwsblad heeft mr. V. van der Burgh, in verband met het rapport van de Commissie-Hirsch Ballin, het gehad over de positie van de kerken in onze samenleving.

De eventuele noodzaak van de terugkoppeling van de Evangelische inspiratie naar de kerkgenootschappen, een meetlat die kennelijk baron Van Verschuer in zijn recente artikel in Christen Democratische Verkenningen niet wenste aan te leggen, is niet het onderwerp van deze bijdrage; op dat punt zij de lezer nu gerust.

Is het gevoel van wat men ook margina-

lisering van de rol van kerken zou kunnen noemen, niet typisch iets voor iemand met een kerkelijk gekleurde bril op? Heeft de politiek niet belangrijker zaken aan het hoofd gehad en is het zwaartepunt nu niet de verdere uitbouw van de gedachte aan een maatschappelijk middenveld/de verantwoordelijke samenleving?

In het partijprogramma 'Verantwoord voortbouwen; program van actie '89-'93' waarmee het CDA de recente verkiezingen is ingegaan, staat over de rol van de kerken als zodanig niets. Indirect is er iets vermeld onder het hoofdstuk Welzijn en Cultuur (10.4).

In het programma van de huidige coalitiepartner PvdA staat in het geheel niets. Ieder die de feiten objectief op een rijtje zet, zal met uitzondering van een aantal initiatieven die ik zelf hierboven genoemd heb, toch moeten oordelen dat het bepaald geen overtrokken, door kerkelijk gekleurde bril ontstane, idee is dat het belang van de kerken door Christen Democratische Verkenningen als ook (onze) actieve politici onderbelicht is gebleven.

Stelling nemen

Of ik het mis heb, zal blijken nu er door de coalitie en in het bijzonder het CDA stelling

---

Mr. J.J.M.E. Backbier (1946) is juridisch secretaris bij het Secretariaat Rooms Katholiek Kerkgenootschap

te nemen is, in verband met het door het vorige kabinet ingenomen standpunt over het rapport van de Commissie-Hirsch Ballin, het Eindrapport 'Overheid, Godsdienst en Levensovertuiging' van de Commissie van Advies inzake de criteria voor steunverlening aan kerkgenootschappen en andere genootschappen op geestelijke grondslag.

Het is misschien goed even bij dit rapport stil te staan. Het betreft een nogal lang slepende kwestie over hoe de verhouding kerk-staat met name in financiële zin geregeld hoort te worden. Die discussie is eigenlijk al in 1946 ingezet. Een mijlpaal is de afkoop van de historisch verkregen aanspraken in 1983.¹ Desondanks blijven er nog andere betrekkingen tussen de kerkgenootschappen en de overheid die het godsdienstig en levensbeschouwelijk leven raken. Bijvoorbeeld de geestelijke verzorging in de krijgsmacht en in het gevangeniswezen, alsook die binnen instellingen van ziekenhuizen, bejaardenoorden en jeugdhulpverleningsinstellingen. Ook nog is te denken aan onderhoud en restauratie van monumentale kerkgebouwen. Er zijn nog andere betrekkingen aan toe te voegen. Wie daar meer van wil weten, wordt verwezen naar onderdeel 2.4 op pagina 27 en verder van het Eindrapport van de Commissie-Hirsch Ballin. De kerkgenootschappen, in het CIO (Interkerkelijk Contact in Overheidszaken) vertegenwoordigd, hebben in 1983 de wens uitgesproken om een algemene gedachtenwisseling op gang te brengen over de verhouding kerk en staat en de gelijke behandeling van kerkgenootschappen en levensbeschouwelijke genootschappen. Over de vraag hoe de verhouding kerk en staat zou moeten zijn, kwam in het overleg tussen CIO en de overheid geen overeenstemming tot stand. Dat is aanleiding geweest tot de instelling van de zogenaamde Commissie-Hirsch Ballin in februari 1986 (Besluit 17 februari 1986).

Het toenemende belang van de vraag naar die verhouding kerk en staat is gele-

gen in de steeds meer gehoorde opvatting, ook in het parlement, dat het beginsel van scheiding van kerk en staat zich zou verzetten tegen steunverlening aan kerken en kerkgenootschappen. De genoemde Commissie-Hirsch Ballin constateert dat er in Nederland sprake is van een beginsel van scheiding van kerk en staat. De strekking daarvan omschrijft de Commissie dan als volgt: 'De strekking van het beginsel van scheiding tussen kerk en staat in de moderne verhoudingen is als volgt weer te geven. De staat en de kerken en andere genootschappen op geestelijke grondslag functioneren als zelfstandige lichamen. Voor de genootschappen op geestelijke grondslag houdt dit onder meer in dat zij zelfstandig hun functionarissen kiezen en dat zij (en hun leden afzonderlijk of gezamenlijk) hun godsdienst of levensovertuiging vrijelijk kunnen bepalen en belijden. Zij bepalen naar eigen inzicht hun geestelijke en constitutionele orde. De staat respecteert deze zelfstandigheid. Hij mag geen dwang uitoefenen ten aanzien van de bestuurlijke organisatie. De staat moet zich onthouden van elke bemoeienis met de belijdenis van de godsdienst of levensovertuiging, onverminderd zijn bevoegdheid en plicht op te treden tegen wie daarbij de wet overtreedt (zie daarbij de slotwoorden van artikel 6, eerste lid, Grondwet 'behoudens ieders verantwoordelijkheid volgens de wet'). De genootschappen op geestelijke grondslag dienen door de staat gelijk te worden behandeld (vergelijk artikel 6, eerste lid, jo artikel 1 Grondwet). De overheid mag geen partij kiezen voor een bepaalde godsdienstige of levensbeschouwelijke overtuiging. Anderzijds komt de zelfstandigheid van de staat ten opzichte van de genootschappen hierin tot uitdrukking dat de genootschappen en hun functionarissen als zodanig geen publiekrechtelijke bevoegdheden bezitten.

'Een en ander brengt de Commissie tot de conclusie dat het beginsel van schei-

1. Wet 7 december 1983. Stb. 638.

ding van kerk en staat zich niet verzet tegen steunverlening door de staat aan genootschappen op geestelijke grondslag, mits de organisatorische zelfstandigheid en de belijdenisvrijheid worden gerespecteerd, de genootschappen op gelijke voet worden behandeld en de overheid zich onthoudt van maatregelen die ertoe strekken een bepaalde godsdienstige of levensbeschouwelijke richting te bevorderen ten koste van andere.¹

Gebrek aan inzicht

De regering heeft dit onderdeel van het advies tot het hare gemaakt. Het lijkt me een goede zaak dat na zoveel jaar discussie de regering op basis van een goed advies de knopen heeft doorgehakt. Toch is er aan die waardering een voorbehoud verbonden. Dit hangt samen met het vermoede gebrek aan inzicht in en waardering voor het werk van de kerkgenoot-

Evangelisatie aan de orde was. Daarmede ben ik weer terug bij het begin van mijn betoog.

De opvatting hiervóór verwoord over het gebrek aan belangstelling of waardering voor het werk van de kerken is iets dat de vertegenwoordigers van de in het Interkerkelijk Contact in Overheidszaken (CIO) verbonden kerkgenootschappen allen delen. Al die daarin vertegenwoordigde kerkgenootschappen zijn van oordeel dat de overheid de rol van de kerkgenootschappen onderwaardeert.

In de brief van 20 maart 1989 aan de minister van Binnenlandse Zaken stelt het CIO: 'Het Interkerkelijk Contact in Overheidszaken (CIO), waarin 18 kerkgenootschappen samenwerken, heeft met zorg en teleurstelling kennis genomen van het voorlopig kabinetsstandpunt over het eindrapport 'Overheid, godsdienst en levensovertuiging', dat door de minister van Binnenlandse Zaken bij een schrijven de dato 4 oktober 1988 is aangeboden.

Deze zorg en teleurstelling wordt veroorzaakt door de visie en teneur van het kabinetsstandpunt, dat door zijn terughoudendheid en concrete voorstellen zou kunnen leiden tot een marginalisering van godsdienst en kerkgenootschappen. Dit is niet alleen in strijd met de historische democratische tradities, maar zou ook feitelijk een ontkenning van de godsdienstige dimensie in een pluriforme samenleving betekenen en tot voor de overheid en kerkgenootschappen onaanvaardbare consequenties kunnen leiden.

Rooms-katholieke opvatting

Deze laatste zin wordt door de 18 kerkgenootschappen, zowel joodse, uiteenlopend protestantse en de rooms-katholieke, als essentieel gezien. De Rooms-katholieke opvatting is in de constitutie van Vaticanum II *Gaudium et spes*, waar het belang van de Kerk (godsdienst) voor het maatschappelijke en politieke bestel en

---

Het gevaar dreigt van terugdringing van godsdienst naar de privé sfeer.

---

schappen en andere genootschappen op geestelijke grondslag. Het gaat hier niet om een betoog tegen secularisatie. Wel huldig ik hiermee de opvatting die ook elders verwoord is, dat het gevaar dreigt voor terugdringing van godsdienst naar een gebied waar het slechts als privaatsverschijnsel een plaats krijgt. Vergelijk bij voorbeeld de Apostolische Adhortatie *Evangelii Nuntiandi*² en bijeenkomst CCEE 1985 waar het thema Secularisatie en

2. Archief van de Kerken 31(1976) nr 5, kol. 189-233.

ook de verhouding tussen kerk en staat beschreven wordt, als volgt omschreven: 'De staat en de Kerk zijn op eigen terrein onafhankelijk van elkaar en autonoom. Maar beide zijn zij, hoewel op verschillende titel, dienstbaar aan de persoonlijke en maatschappelijke roeping van dezelfde mensen. En dit dienstwerk zullen zij des te effectiever tot welzijn van allen uitoefenen, naarmate zij beide meer een gezonde onderlinge samenwerking tot stand brengen, met inachtneming van de omstandigheden van plaats en tijd.'

De leden van de Kerk worden in deze constitutie derhalve als burgers opgeroepen met hun geloof in de maatschappij te staan. Dat geloof is voor hen dan geen privé-zaak maar een maatschappelijk relevante drijfveer. De opvatting van de Rooms-katholieke Kerk is ook bepaald niet een van onthouding. In dit verband moge ik ook nog verwijzen naar de Exhortatie *Christifideles Laici*.³ Eén citaat uit de velen: 'Zoals de synodevaders bij herhaling hebben verklaard, hebben allen het recht en de plicht om deel te nemen aan de politiek, zij het in verschillende en complementaire vormen, niveaus, taken en verantwoordelijkheden.' Het zou derhalve voor de overheid duidelijk moeten zijn dat in de katholieke leer – en dat geldt ook voor de christelijke leer in het algemeen – de Kerk meer doet dan zich alleen met de privé-godsdienst van personen bezig houden. De Rooms-katholieke Kerk pretendeert een sturende rol, of althans een richtinggevende rol voor de verantwoordelijke burger. Met andere woorden, godsdienst is niet alleen een private aangelegenheid en voor het overige niet interessant voor de overheid.

Het voornoemde CIO-standpunt is ingegeven door de reactie van het kabinet op het eindrapport van de Commissie-Hirsch Ballin. Die eerste voorlopige reactie van het kabinet stond sterk in het teken van: kerken achten zich verantwoordelijk voor de geestelijke verzorging. Dat zijn zij ook primair naar de mening van het kabinet.

Dan hebben kerken daaruit ook de consequenties te trekken en ook voor de financiering van de geestelijke verzorging zorg te dragen. Eigenlijk kort samengevat: geestelijke verzorging is best belangrijk, maar betaal zelf maar de rekening, kerken.

Minister Brinkman heeft intussen wel oog voor de kerkelijke monumenten gehad. De reden hiervoor moet echter gezocht worden in het feit dat het om het cultureel erfgoed gaat en niet zozeer om de waardering van de kerkgenootschappen als zodanig.

Definitief kabinetsstandpunt

Nu is er dan inmiddels het definitieve kabinetsstandpunt dat bij brief van 1 november 1989 door minister Van Dijk aangeboden is aan de voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal.⁴ Het kabinet merkt op dat kerkgenootschappen en andere genootschappen op geestelijke grondslag een belangrijke rol spelen in deze samenleving, ze maken er wezenlijk deel van uit. Het kabinet zou ook het belang erkennen van de geestelijke dimensie van de zorg in het kader van godsdienst en levensovertuiging. De genootschappen verrichten, zo stelt het kabinet in dit verband, een waardevolle taak. Dan komt natuurlijk de hamvraag die zij zich stelt: 'De vraag is evenwel in hoeverre de overheid ook hierin een functie heeft.' Onder verwijzing naar het commissiestandpunt (Commissie-Hirsch Ballin) neemt zij dan met een reeks verscherpingen haar standpunt in. Geen financiële steun meer; eigen bijdrage van de kerkgenootschappen in financiële zin, daar waar de overheid op een specifiek terrein in verband met specifieke omstandigheden steun verleent; geen wettelijke maatregelen die een bepaalde omvang van geestelijke verzorging in categoriale instellingen veiligstellen; en tenslotte haar standpunt inzake de verdeling van de

3. Zie S.R.K.K.-uitgave Kerkelijke Documentatie nr 2, februari 1989, jrg 17) nr 42 op pag. 50.

4. Kamerstuk 20 868, nr 2.

geestelijke verzorging over de verschillende genootschappen.

Het ging de kerken in hun reactie op het voorlopig kabinetsstandpunt niet om algemene subsidiëring voor hun werkzaamheden. Zij hebben op dit punt de beschouwingen van de Commissie-Hirsch Ballin die uitmonden in subsidiëring op specifieke terreinen onder bijzondere omstandigheden willen volgen, niet meer maar ook niet minder. Maar de categoriale geestelijke verzorging is onderdeel van de totale zorg en niet een af te zonderen bijkomstigheid voor de liefhebbers, zo menen de kerken.

Aan de orde is hier geen pleidooi voor een voorkeursbehandeling of wettelijk veranderd voorkeursrecht voor kerken. Het gaat om een zaak die op de politieke agenda mag en moet staan, die voorwerp kan en moet zijn van de politiekebelangenafweging, het werk van regering en kamer.

Grondrecht

Het kabinet meent dat de aanvullende rol van de overheid op het terrein van geestelijke verzorging ook in de financiering ervan tot uitdrukking moet komen. De kerken stellen in het genoemde CIO-standpunt

---

Het grondrecht van de
vrijheid van godsdienst is
in het gedrang gekomen.

---

van 20 maart 1989 'het CIO onderschrijft dat de kerkgenootschappen primair verantwoordelijk zijn voor geestelijke verzorging. Door maatschappelijke ontwikkelin-

gen en overheidsmaatregelen zijn echter grenzen gesteld aan de mogelijkheden voor de kerkgenootschappen. Eisen van regionalisatie en schaalvergroting, maar ook van professionele organisatie stellen voorwaarden, die door de kerkgenootschappen onvoldoende of niet kunnen worden vervuld. In feite is het grondrecht van de vrijheid van godsdienst zelf in gedrang gekomen'.

De Rooms-katholieke Kerk heeft ter zake van het kabinetsstandpunt nog een meer principiële kritiek. Zij stelt 'dat kerkgenootschappen zich de geestelijke zorg van mensen in de samenleving aantrekken, is een juiste constatering. Natuurlijk gaat het dan om reguliere zorg. Daarenboven zullen de kerken ook hun uiterste inspanning doen in bijzondere omstandigheden. Het gaat echter principieel niet aan die bijzondere omstandigheden voor rekening te laten van de kerkgenootschappen. Hier is sprake van eigen verantwoordelijkheid van de overheid'.

'Uit het vorenstaande zal duidelijk zijn dat, als de overheid verantwoordelijk is op grond van de bijzondere omstandigheden voor de categoriale geestelijke verzorging, kerkgenootschappen dan ook een gedeelde financiële verantwoordelijkheid afdwingen.⁵ Daarenboven zij bedacht dat kerken als een grote bijdrage leveren in algemene zin aan de geestelijke verzorging.

Zo brengen de leden van de Rooms-katholieke kerk voor de geestelijke verzorging en de voorwaarden daartoe (opleiding, pastores, organisatie, gebouwen en zo voort) een jaarlijks bedrag van ongeveer 250 miljoen uit. Een grote bijdrage wordt ook in de vorm van vrijwilligers geleverd (zie het recente rapport van het KAS-KI). Bij de andere kerkgenootschappen zal dat niet veel anders liggen.

Een wettelijke verankering van geestelijke verzorging in het totaal pakket van zorg bepleiten de kerken vervolgens, dit in na-

5. Brief van de R.K. Kerk aan het CIO van 15 februari 1989.

volging van de Commissie-Hirsch Ballin. De overheid lijkt met een verkapt dereguleringsmotief te komen, als zij die wettelijke verplichting afhoudt. Zij stelt namelijk 'Een wettelijke regeling die de instellingen verplichtingen oplegt inzake financiering en verdeling van geestelijke verzorging beperkt de eigen verantwoordelijkheid van de instellingen. Dit is alleen te overwegen, indien de instellingen hun verantwoordelijkheid voor het kunnen ontvangen van geestelijke verzorging onvoldoende inhoud geven'.⁶

Bovengenoemd overheidsstandpunt moet toch ook al daarom verwondering wekken, omdat de aandrang voor een wettelijke basis ook komt van prof. mr. Hirsch Ballin, voorzitter van de Commissie Toetsing Wetgevingsprojekten, een commissie die bepaald niet voor alles wettelijke regelingen bepleit.

De vraag zal zijn of de Tweede Kamer bij de behandeling van het kabinetsstand-

punt en in het bijzonder het CDA zal laten blijken of er politiek belang gehecht wordt aan het standpunt van de kerken en daarmee het belang van de kerken. Op de keper beschouwd pleiten kerken niet voor eigen parochie doch voor een voldoende categoriale geestelijke verzorging. In zeker opzicht is de naamgeving van het rapport en die van het kabinetsstandpunt dus misleidend.

Misschien moet ik dit stuk dan ook besluiten met niet op te roepen tot belangstelling voor het feit dat kerken hun rol kunnen waarmaken, maar voor de eigen zaak van het CDA.

6. Tweede Kamerstuk, vergaderjaar 1989-1990, 20 868, nr 2, 9.

BOEKBESPREKING

Prof. dr. O.J. de Jong

Hoedemaker herdacht

Hoedemaker greep hoog: de gedoopte natie, de belijdende protestantse vaderlandse volkskerk, de staat met de bijbel. Prof. dr. O.J. de Jong bespreekt G. Abma en J. de Bruijn (red.). Hoedemaker herdacht, uitgeverij Ten Have, Baarn 1989. De uitgave is tot stand gekomen onder auspiciën van het Historisch Comité Christen Democratie, Historisch Documentatie Centrum voor het Nederlandse Protestantisme en de Confessionele Vereniging.

In de groot opgezette 'Algemene Geschiedenis der Nederlanden' (12 delen, 1949-1958) staat de naam van Ph.J. Hoedemaker éénmaal: L.W.G. Scholten bracht hem ter sprake bij het schetsen van politiek Nederland tussen beide wereldoorlogen. Scholten had het daar over een groep – blijkens een voetnoot bedoelde hij de Hervormd-Gereformeerde Staatspartij – 'die zich bij uitstek noemde de volgeling van de hervormde theoloog Hoedemaker. Deze verdedigde dus de Nederlands-Hervormde Kerk als de vaderlandse kerk en wilde deze tot middelpunt maken van een protestantse Staat naar oud-vaderlands model' (deel 12, bladzijde 224). Het woordje 'dus' vond Scholten voor zijn lezers blijkbaar voldoende duidelijk om in één regel Hoedemakers gedachten weer te geven: de Hervormde kerk middelpunt van de staat – want dat die staat dan pro-

testants moet zijn en dat zo'n constructie inderdaad oud was, althans niet in de eigen tijd voorkwam, vloeide voort uit dat principe.

Als er circa dertig jaar later met dezelfde titel een nog omvangrijker werk verschijnt (15 delen, 1977-1983), blijkt Hoedemaker in het politieke niet meer vermeld te worden. Maar J.A. de Kok (thans rooms-katholiek hulpbisschop van Utrecht) noemt hem meerdere malen als het over 'Kerken en godsdienst' gaat (deel 13, bladzijde 145, 150, 382), en typeert hem dan als degene die de Reformatie van 'de' kerk – de hervormde – ten goede wil laten komen aan het gehele volk waarmee God zijn verbond had gesloten, en die daarom Kuypers spreken over een volksdeel verwerpt en blijft pleiten voor een reorganisatie van de kerk van binnenuit.

Daarmee moet de zoekende buitenstaander het dus doen als hij zich afvraagt waarom er aan deze man een herdenkingsbundel wordt gewijd en wat er dan in grote standaardwerken over hem te lezen staat. Helpt de 'Grote Winkler Prins' verder op weg? Die zegt het met de terminologie van de Hervormde kerkelijke discussie van na 1945 (deel 11, 1981, blz. 214-215) dat Hoedemaker wilde een reorganisatie van

---

Prof. dr. O.J. de Jong (1926) is hoogleraar kerkgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht.

die kerk tot Christus-belijdende volkskerk, een herkerstening van het Nederlandse volk als protestantse natie, een 'staat met de bijbel', dat zijn reorganisatie-idealén geleid hebben tot de hervormde kerkorde, en dan sluit het artikel af met de zin 'Onder de Friese christelijk-historischen vonden zijn staatkundige denkbeelden ingang'. Dit zal wellicht Friezen en christelijk-historischen nieuwsgiering maken, maar een buitenstaander kan er weinig mee.

Invloed aanwijsbaar

Nu is er dit nieuwe boek, bedoeld om hem te herdenken, 150 jaar na zijn geboorte (1839), 80 jaar na zijn overlijden (1910). Geen van de auteurs (geboortejaren tussen 1919 en 1958) heeft hem meer gekend

---

Hoedemaker heeft nooit
gestaan voor het praktisch
uitwerken van zijn
denkbeelden.

---

en nauwelijks mensen kunnen spreken die hem hebben meegemaakt: Hoedemaker hoort tot de generatie van onze overgrootouders (voor jongere lezers: nog een à twee generaties verder terug) als tijdgenoot van Kuyper, Schaepman en Lohman. Hij heeft nooit een politieke functie bekleed, is dus nooit gedwongen geweest om te staan voor het praktisch uitwerken van zijn denkbeelden. En toch is zijn invloed tot op heden aanwijsbaar, misschien nu meer kerkelijk dan politiek, en heus niet alleen bij hervormden of bij Friese christelijk-historischen. De titel van de bundel 'Hoedemaker herdacht' is te bescheiden:

bij herdenken wordt ook gevraagd naar actualiteit en het boek gaat die vraag niet uit de weg.

Een biografische schets door redacteur J. de Bruijn gaat voorop, en moet beslist gelezen worden ongeacht het hoofdstuk of deel dat men vervolgens kiest. Het stuk verliest zich niet in details, plaatst Hoedemaker duidelijk in het kerkelijke en politieke leven van zijn tijd, en is gebaseerd op gedrukt en ongedrukt materiaal. Er is voor deze herdenking veel onderzoek verricht, waardoor nagenoeg alle auteurs iets nieuws te bieden hebben. Na die inleidende biografie geeft deel I het woord aan zeven auteurs over het theologisch en kerkelijk werk, namelijk over (kerkelijke) reorganisatie (G. Bos), over Hoedemakers hoogleraarschap aan de Vrije Universiteit (J. Vree), over zijn wijsgerige opvattingen (A. Vos), over zijn visie op de schriftkritiek (K.A. Deurloo), over zijn uitleg van de Bijbel (M.J. Paul), over Openbaring, Geschiedenis en Bijbel (J. Veenhof) en over de godsdienstige opvoeding (R.H.M. de Jonge). Vijf deskundigen vullen deel II over zijn politieke opvattingen. Aan de orde komen dan het staatsrecht (G.J.J.A. Delfgaauw), de politiek (redacteur G. Abma), Hoedemakers voorstellen voor grondwetsherziening (A. Postma), zijn houding tussen en tegenover de antirevolutionairen (H. van Spanning) en die tegenover de rooms-katholieken (Th.B.F.M. Brinkel). Afsluitend gaat deel III op de actualiteit van zijn opvattingen, over theocratische en secularisatie (L.H. Hoedemaker) en het eigen recht en de roeping van de kerk (S. Kooistra). Allerlei eerdere hoofdstukken eindigen trouwens niet zelden ook met de vraag naar de actualiteit. De annotatie en het register zijn voorbeelden van zorgvuldigheid. Daardoor brengt zo'n register ook aan het licht wie er volkomen overbodig zijn vermeld (Jan de Hartog!) of te schaars bestudeerd. Bij die laatsten reken ik Th.L. Haitjema, die toch zowel kerkelijk als politiek heeft geprobeerd, Hoedemakers werk toe te passen, kerkelijk in

het verbond tot Kerkherstel en inderdaad de hervormde kerkorde van 1951, politiek in de Christelijk-Historische Unie. En Haitjema gaf het ook door: zonder hem geen Van Ruler!

Onbegrepen denker

De bijbelse inspiratie is bij Hoedemaker onmiskenbaar, maar toch is hij – al jaren geleden – getypeerd als 'een onbegrepen denker', iemand die alleen kwam te staan en die pas lang na zijn dood de aandacht kreeg die hij verdiende. Zoiets blijkt ook nog uit het feit dat L.W.G. Scholten hem noemde in een opstel over de periode 1918-1940 terwijl Hoedemakers sterfjaar veel eerder viel. 'Onbegrepen', dat lag ook ten dele aan Hoedemaker zelf die brokstukken van gedachten publiceerd terwijl iemand als Kuyper – toch ook bijbels geïnspireerd – zijn denkbeelden in een duidelijke samenhang gaf. De hedendaagse lezer komt het moeilijke van Hoedemaker het snelst op het spoor in dit herdenkingsboek door het overzicht dat Postma geeft van Hoedemakers grondwetsvoorstel uit 1901 en van het Program van Uitgangspunten van het huidige CDA – dan blijkt hoe hoog Hoedemaker greep met die gedoopte natie, met die belijden- de protestantse vaderlandse volkskerk,

---

Rooms-katholieke en
joodse ingezetenen
hadden een
tweederangsplaats in de
protestantse natie.

---

met die 'staat met de bijbel'. En tegelijk blijkt dan ook hoe zoiets on-werkelijk en

politiek onwerkbaar moest blijven als men bedenkt hoe rooms-katholieke en joodse ingezetenen van die natie hun tweederangs plaats aangewezen krijgen. Dan wordt ook begrijpelijk waarom Lohman – toch ook bijbels geïnspireerd – dit moest afwijzen. Niet omdat hij 'jurist en regent' was zoals Abma schrijft (bladzijde 197) maar omdat hij niet in zo'n kerkelijk gestempelde staat kon geloven: Lohman was democraat en voelde zijn verantwoordelijkheid als christen-politicus duidelijk anders dan Hoedemaker en de latere getuigende Hervormd-Gereformeerde Staatspartij.

Het is bij zulke herdenkingsbundels helaas onvermijdelijk, dat de niet-geestverwanten er bekaaid afkomen, preciezer gezegd: dat het lijkt alsof degenen tegen wie Hoedemaker polemiseerde, niet iets steekhoudends (terug) hebben gezegd. Mij doet dat pijn bij Lohman en ook bij de Utrechtse oudtestamenticus J.J.Ph. Valetton. Het is dan mooi dat de naar Lohman genoemde stichting deze uitgave toch mogelijk heeft gemaakt, – dat is ook in Lohmans geest.

Er ligt nu materiaal op tafel dat een verantwoorde discussie mogelijk maakt. Een aanzet daartoe geeft de andere Hoedemaker (L.A.) als hij ingaat op 'de huidige problematiek van kerk en samenleving'. Daarover is sinds 1945 diepgaand gediscussieerd naar aanleiding van het bisschoppelijk mandement uit 1954, van het hervormde herderlijk schrijven 'Christen-zijn in de Nederlandse samenleving' uit 1955, naar aanleiding van de publikaties van A.A. van Ruler en, naar het mij voorkomt, ook in de tijd van verontrusting en getuigenis rondom 1970 (G.C. van Nift-rik!). Nu wordt er opnieuw aandacht gevraagd voor Ph.J. Hoedemaker die nergens bij hoorde, die onbegrepen bleef en het inderdaad bij soms onbegrijpelijke brokstukken liet. Maar die brokstukken hebben wel gehalte, en als vijftien deskundigen met onmiskenbare vreugde probe- ren iets van hun vondsten door te geven,

raakt de lezer op zijn minst er van doordrongen dat Hoedemaker 'de moeite waard' blijft.

Maar een discussie over hem moet verder komen dan alleen het historische. Abma haalt een paar dingen naar voren: een mogelijke samenwerking van openbaar en bijzonder christelijk onderwijs – dus een opgeven van de neutraliteit van de openbare school –, en in het algemeen de vraag naar een belijdende overheid. Waarbij het er dan niet om gaat of er in de Grondwet een artikel wordt opgenomen met traditioneel-christelijke termen, maar of de overheden zich bewust zijn volgens

welke normen zij spreken en handelen. In Hoedemakers spoor heeft iemand als Van Ruler zich ingespannen om met de andere levensovertuigingen – nu ook het humanisme – daarover in gesprek te komen. Dat is in Hoedemakers spoor, want die liet al zien dat het draagvlak voor die normen breder is dan de kring van de Christus-belijders. Misschien komt daarvoor nu begrip.

PERISCOOP

Commentaar uit het Wetenschappelijk Instituut

De toekomst van media en maatschappij

Een ezel stoot zich in 't gemeen niet tweemaal aan dezelfde steen. Velen hebben echter de indruk dat het mediabeleid wederom gefaald heeft nu Veronique zich een plaats lijkt te verwerven in het mediaveld. Dat is de tweede keer dat de voormalige piratenzender op grond van een beslissing van de Raad van State het omroepbestel op zijn grondvesten doet schudden. In 1974 moest aan de Veronica Omroep Organisatie een zendmachtiging worden verstrekt omdat de Raad van State bepaalde dat de aanvraag aan de Omroepwet voldeed. De minister en de Omroepraad waren echter van mening dat er van representatieveit voor een maatschappelijke, culturele of godsdienstige dan wel geestelijke stroming in ons volk geen sprake was. In 1989 bepaalde de Raad in een door de NOS aangespannen beroepszaak dat Veronique een buitenlandse omroep was en dus op grond van EG-regels niet geweerd mocht worden van de kabel. Hoewel het duidelijk was dat de vestiging in Luxemburg voornamelijk bedoeld was om de Nederlandse wet te omzeilen. Cloudt en Fijen constateren terecht dat een aantal voor TV 10 bezwarende feiten, die het Commissariaat voor de Media mede tot zijn afwijzing van deze omroep hebben gebracht, ook op Veronique van toepassing zijn.¹ De ontwikkelingen sindsdien versterken deze feiten alleen maar.

Falend mediabeleid?

Heeft het Nederlandse mediabeleid gefaald omdat de legale toelating van commerciële omroep pas in de loop van dit jaar mogelijk wordt, terwijl de enige exploitierbare plaats die daarvoor beschikbaar lijkt te zijn nu al feitelijk ingenomen wordt door een quasi-buitenlandse omroep? Het antwoord op die vraag luidt bevestigend als men toelating van commerciële omroep in ons land als het Nederlandse beleid beschouwt. Tot oktober vorig jaar was dat echter niet het geval, eerst het huidige regeerakkoord bevatte daartoe een afspraak tussen de coalitiepartners. Het daaruit voortvloeiende wetsontwerp ligt thans voor advies bij de Raad van State. Deze wetgeving kan nog niet definitief beoordeeld worden.

Heeft het beleid dan gefaald omdat het te laat is ingezet en door de feiten achterhaald is? Hoewel ook de PvdA eerst recent commerciële televisie aanvaard heeft, wordt vooral het CDA als de vertragende factor beschouwd. Het is de vraag of dit juist is.

Verskillende standpunten

Om te beginnen moet een nauwkeurig onderscheid gemaakt worden tussen het

1. 'De ontwikkelingen aan het mediafront', mr. J. Chr. Fijen en H.G. Cloudt, *Bestuursforum*, januari 1990.

standpunt van de Tweede Kamerfractie – dat altijd afwijzend is geweest – en het standpunt van de voormalige minister van WVC. De laatste was voorstander van toelating van commerciële omroep, 'omdat de ontwikkelingen toch niet tegen te houden waren'. De vraag was wát er niet tegen te houden viel. Het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA bracht hierover in 1981 een rapport uit met de titel 'Massa- of kas-sacommunicatie?'. Voorzitter van de studievergadering was mr. P.J. Boukema. De commissie meende dat pers en omroep,

---

Vrije meningsvorming is geen zaak van instellingen die uit zijn op winst maken.

---

gelet op hun dienende functie ten behoeve van de vrije meningsvorming, beter niet in handen zouden kunnen zijn van instellingen die primair gericht zijn op het maken van winst. Commerciële overwegingen behoren niet bepalend te zijn voor de selectie van door te geven informatie (feiten en meningen) en voor de wijze van presentatie daarvan. De beleidslijn van de Omroepwet – geen zendtijd wordt toegewezen aan instellingen die gericht zijn op of dienstbaar zijn aan het maken van winst – diende te worden gehandhaafd. Voor wat betreft uitzendingen uit het buitenland meende de commissie dat artikel 10 van het Europese Verdrag een verbod van doorgifte via de kabel zou toelaten indien onbelemmerde ontvangst of doorgifte van uitzendingen van commerciële zenders een bedreiging voor het grondrecht van de vrijheid van

meningsuiting zelf zou betekenen. Dat zou bijvoorbeeld het geval zijn indien het doorgeven via de kabel van buitenlandse, speciaal op Nederland gerichte reclame-uitzendingen ten gevolge zou hebben dat de verscheidenheid van de informatievoorziening zou worden bedreigd. Dat zou volgens de commissie worden veroorzaakt door vermindering van de advertentie-inkomsten van de pers. Uiteraard zou het verbod ook proportioneel moeten zijn ten opzichte van de aangerichte schade. Deze beperking van het via kabelnetten doorgeven van reclame-uitzendingen achtte zij ook niet in strijd met de artikelen 59 en 60 van het EG-Verdrag, mits de beperking niet zou discrimineren ten aanzien van de herkomst van de boodschappen. De commissie steunde daarbij op jurisprudentie van het Hof van Justitie in Luxemburg.

Wie terugziet op hetgeen sinds 1981 is gebeurd, kan de commissie een vooruitziende blik niet ontzeggen. De problemen waarin het Nederlandse mediabeleid verkeert zijn niet ontstaan omdat er in ons land om binnenlandse redenen commerciële omroep zou moeten worden toegelaten. De problemen worden veroorzaakt door het risico van in het buitenland gevestigde commerciële omroep, die naar ons land uitzendt. Deze uitzendingen zouden niet zijn tegen te houden, tenzij er sprake zou zijn van schade aan de pluriformiteit van de Nederlandse media. Bovendien leert het EG-recht dat het zich vestigen in het buitenland met het enkele doel de nationale wetgeving te omzeilen, de zogenaamde U-bocht-constructie, niet getolereerd hoeft te worden. Het risico zat hem dus in de buitenlandse omroep die op Nederland zou gaan uitzenden. De Wicommissie onderkende dat, maar achtte het geen overwegend zwaar risico. Immers: ofwel de schade aan de pluriformiteit van de Nederlandse media zou beperkt blijven en dan zou er geen reden zijn om op te treden, ofwel de schade zou wel groot zijn en dan staat artikel 10 van het

Europees Verdrag van de Rechten van de Mens optreden toe. De situatie waarin wij ons thans bevinden is die van de beperkte schade: Veronique haalt enig reclamegeld naar zich toe en weet Nederlandse artiesten aan zich te binden. Bovendien valt prijsopdrijving te verwachten voor de uitzendrechten van grote nationale evenementen. De schade is nog relatief groot omdat in feite de U-bocht-constructie is toegepast. Een echte buitenlandse omroep zoals *Sky-Channel*, of zelfs de Vlaamse commerciële omroep, zou om culturele redenen nooit een groot kijkerspubliek getrokken hebben. De Raad van State heeft ons voor de tweede keer de das omgedaan, zou je kunnen zeggen. Redelijkerwijs was echter niet te verwachten dat iets dergelijks zou hoeven te gebeuren. Terecht heeft de Tweede Kamerfractie dan ook aan zijn lijn vastgehouden. Van falend beleid kan niet worden gesproken en nog steeds is er geen ramp gebeurd. Het Nederlandse omroepbestel kan uitstekend blijven fungeren als een open en pluriform systeem, waarvoor in het buitenland terecht interesse bestaat.

Risico

Er is maar één risico en dat is dat de omroepen de rijen op zodanige wijze gaan sluiten tegenover het commerciële 'gevaar', dat zij hun onderlinge verschillen gaan verdoezelen. Dat zou de definitieve ondergang van het bestel inluiden met als resultaat een Brits systeem, met een commerciële en een 'nationale' *non-profit* poot. Overigens een ontwikkeling die door minister d'Ancona kort voor haar aantreden werd bepleit! Introductie van een duaal bestel in ons land zal deze ontwikkeling alleen maar versterken. Zou het niet beter zijn om maar helemaal geen commerciële omroep in ons land te legaliseren? Niemand dwingt ons om dat te doen, ook de Europese regelgeving niet. Tweede Kamerlid Beinema was daarover eerlijk in CDActueel: de enige reden om legalisering te overwegen waren de onrustige po-

gingen die her en der werden gedaan om het bestel al of niet via de rechter te ondermijnen. Pragmatische politici in het kabinet meenden dat deze – door het uitgeversgrootkapitaal gesteunde – onrust gedempt zou kunnen worden door deze te kanaliseren. Daarvoor bestaat weinig aanleiding meer nu VNU en Elsevier aandelen in RTL/Veronique hebben genomen. Beter lijkt het alle aanvragers naar de prullenbak te verwijzen, het bestel naar behoren te laten functioneren en Veronique te dwingen zich als buitenlandse omroep te gedragen. Dat wil zij toch zijn, blijkens het verweer voor de Raad van State? En dat KRO en VARA hun programmabladen niet meer door de VNU willen laten drukken is een normaal marktconform verschijnsel. Dat is het risico als je commercieel wilt ondernemen in medialand.

Informatiemaatschappij

De commerciële omroep is maar een voorbeeld van verschuivende verhoudingen tussen economische, culturele en maatschappelijke factoren op mediagebied. Deze verschuivingen hebben gevolgen voor het informatie-aanbod en voor de mogelijkheden om daar gebruik van te maken. De Commissie-Boukema heeft ook daarover het een en ander gezegd. Zij verwachtten twee ontwikkelingen:

- 1 Er zullen steeds meer mogelijkheden komen en gebruikt worden, zowel kleinschalig als grootschalig, om het informatie-aanbod uit te breiden.
- 2 Tussen de grootschalige informatie-aanbieders ontstaat een felle concurrentie die vrijwel onvermijdelijk tot grotere vlakking leidt.

De commissie zegt daarover: 'In het doolhof van een gecompliceerde samenleving als de onze is de verspreiding van technische en wetenschappelijke kennis weliswaar van groot belang en noodzakelijk, maar niet voldoende. Althans niet voldoende wanneer feitelijke kennis en deskundigheid worden losgemaakt van medemenselijk verstaan, geestelijke tradities, zedelijke

waarden en religieuze overtuigingen. Zonder deze dimensies verschraalt het menselijk inzicht tot kennis als naslagwerk. Het resultaat daarvan kan zijn dat de mens statistisch wordt vernummerd als ding. In plaats van normbesef gaat dan het dictaat van de "feiten" heersen' (bladzijde 15). Het is van belang dat wij ons realiseren dat wij midden in dit proces zitten. De schaalvergroting die thans plaatsvindt bij de uitgeverijen (Wolters, Kluwer, Elsevier) duidt erop dat investeringen in deze technologie alleen op zeer grote afzetgebieden rendabel te maken zijn. De krantenwereld kent ook nog steeds een thans minder in de aandacht komend, maar ongetwijfeld niet verdwenen fusiewens tussen de Nederlandse Dagbladunie en de Perscombinatie. Op Europees omroepgebied is een poging om Olympus als Europese publieke omroep te vestigen echter gestrand.

Remmende voorsprong

De regering heeft zich dit ook gerealiseerd en de Ministeriële Commissie Informatiebeleid heeft opdracht gegeven aan een projectgroep onder leiding van prof.dr. J.C. Arnbak (Technische Universiteit Delft) om een studie uit te voeren naar beleidsrelevante ontwikkelingen in de media op middellange en lange termijn. Daarbij gaat het zowel om technische als om maatschappelijke ontwikkelingen. Als wij ons realiseren dat het mediabeleid in de problemen gekomen is omdat de gemeentebesturen onder meer om redenen van stadsschoon antenneverboden hebben geïntroduceerd en kabel hebben laten aanleggen, dan valt te beseffen hoe belangrijk de technische infrastructuur is voor de keuze van de feitelijk doorgegeven en overgebrachte programma's. Koppeling van kabelnetten en introductie van glasvezelkabel zal de capaciteit alleen maar vergroten. Digitale geluidsomroep met CD-kwaliteit, *High Definition Television* en uitzending van data via radio- en televisiezenders of satellieten zal de capaciteit echter weer beperken. Arnbak stelt

dan de vraag: 'Bij schaarste mag wel worden gewerkt met vergunningen, maar de vraag is wie geeft ze en aan wie?' Zijn mede-commissielid prof.dr. J. van Cuilenburg (Universiteit van Amsterdam) vindt dat Nederland met zijn open en pluriforme omroepbestel geleden heeft onder de wet van de remmende voorsprong. 'Vanuit de democratie is er behoefte aan pluriformiteit en openheid', zegt hij, 'maar de inzet van de EG-richtlijnen is liberalisering van het verkeer van goederen en diensten.' Kennelijk onderscheidt hij behoefte aan nadere vormgeving van deze vrijheden, maar: 'De maatschappelijke ontwikkeling gaat steeds meer in de richting van ontzuiling, deconfessionalisering en individualisering. Het gevolg is dat we een steeds pluriformere samenleving krijgen, waarin nog maar moeilijk een bepaalde structuur te herkennen is. Je zou kunnen zeggen dat we straks veertien miljoen kleine zultjes hebben', aldus Van Cuilenburg. En hij vervolgt: 'Kunnen we nog wel media hebben die een nationale forumfunctie vervullen? Nu krijgen we steeds vaker hetzelfde te lezen, te zien en te horen en dat kan leiden tot desintegratie van de Nederlandse cultuur. De vraag is of dat erg is, maar in bepaalde kringen wordt met het steeds nabij komen van 1992 de behoefte aan een nationale cultuur steeds sterker benadrukt.'²

Nationaal of pluriform?

De deskundigen die door de regering aan het werk gezet zijn maken dus dezelfde analyse als de Commissie-Boukema al in 1981 deed. Het grote verschil is echter dat zij de geestelijke en maatschappelijke verscheidenheid die nog in ons omroepbestel beschermd wordt inruilen voor een zorg om de 'nationale cultuur', wat dat dan ook zijn moge. Die ruil was ook bij de pre-constituerende toespraak van minister d'An-

2. 'Media-ontwikkelingen, groei of woekering?', *Wetenschapsbeleid*, ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, december 1989.

cona te proeven. En zelfs het CDA heeft zijn campagne voor de Europese verkiezingen in 1989 een nationalistische toon gegeven ('Samen sterk voor een sterk Nederland in Europa'). Die nationalistische lijn staat op gespannen voet met de gedachte van gespreide verantwoordelijkheid. Het maatschappelijk leven is geestelijk pluriform en kan niet in een nationaal

---

Zorg om nationale cultuur is iets anders dan het bevorderen van geestelijke pluriformiteit.

---

keurslijf worden geperst. Het CDA zou veeleer voorstander moeten zijn van een sterk maatschappelijk middenveld in een pluriform Europa. Het gaat daarbij niet om nationale of regionale culturen. Laat daar de SGP maar voor opkomen. Doorwerking van de christen-democratische politieke overtuiging vergt juist vermindering van het belang van de nationale staat en versterking van gespreide verantwoordelijkheid, rentmeesterschap en solidariteit in Europa. Aan die dimensie is de Commissie-Boukema destijds onvoldoende toegekomen.

Hier ligt een uitdaging voor christen-democratische deskundigen om vorm te geven aan een beleid gericht op de internationaliserende informatiemaatschappij van de toekomst. Omroepen op geestelijke grondslag zouden in dit licht ook federatieve samenwerkingsvormen over de grenzen moeten aangaan met omroepen met een verwante identiteit. Zou het niet interessant zijn als bijvoorbeeld de KRO sa-

men met Ierse, Italiaanse en Duitse omroep en programma's zou maken die passen bij hun gemeenschappelijke identiteit? De Europese cultuur is in sterke mate gebaseerd op joods-christelijke en Grieks-humanistische grondmotieven. De rechten van de mens als persoon, de geestelijke vrijheid, het noch vercommercialiseren noch verstatelijken van de omroep is typisch Europees, zeker als je het vergelijkt met de omroepsystemen in Azië en Noord-Amerika. Een op deze waarden gebaseerde cultuur verdient bescherming en omroepen zijn daarin cultuuroverdragers bij uitstek. Zij moeten daartoe echter wel in staat zijn, ook op Europese schaal.

Zou christen-democratische cultuurpolitiek hen daar niet toe in staat moeten stellen? Sociaal-democratische deskundigen als Van Cuilenburg blijven steken in de nationale cultuur. En ook de huidige minister van WVC lijkt in die richting te denken. De regering stelt zelfs in een recent beleidsstuk: 'supranationaal beleid op het terrein van de cultuur wordt ten principale afgevoerd. Cultuurbeleid dient op nationaal niveau te blijven'.³ Dit standpunt is onvruchtbaar. Er zal een Europees cultuurbeleid moeten komen, zoals ook het CDA-verkiezingsprogramma 'Verantwoord voortbouwen' zegt: 'De Nederlandse regering zet zich in voor de opnemings van een cultuurparagraaf in de Europese verdragen opdat cultuur als waarde op zich in het beleid kan worden meegewogen' (artikel V.9.1.5). Zal de christen-democratie bij machte zijn om door de op vrees gebaseerde neiging tot protectionistisch beleid heen te breken, of gaan we weer een hek om Nederland heen zetten? Nu niet om het pluriforme omroepbestel – dat de moeite van het verdedigen en vooral exporteren waard is – maar om een taalgebied? Dat zal pas werkelijk falend mediabeleid zijn.

C.J.K.

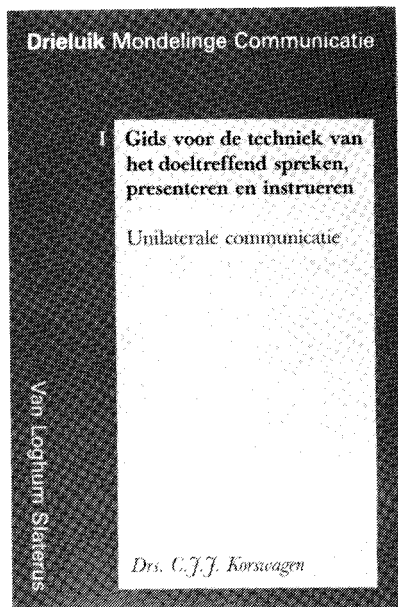
3. WVC en het totstandkomen van een EG-Interne Markt, nota van de minister van WVC en de staatssecretaris van Buitenlandse Zaken, 24 oktober 1989.

Drieluik

Mondelinge Communicatie

Onder redactie van: Drs. C.J.J. Korswagen

NIEUW

Een handleiding en vraagbaak voor ieder die zijn vaardigheid in het mondeling communiceren wil vergroten. Met talloze aanwijzingen, adviezen en kleine tips.

I Unilaterale communicatie

Gids voor de techniek van het doeltreffend spreken, presenteren en instrueren

Over de procedures, technieken en aanwijzingen voor voorbereiding, struc-

tuur en presentatie van informatieve en andere toespraken. Met speciale aandacht voor (audio)visuele hulpmiddelen, gelegenheidsspeeches, spreken voor radio en televisie, en het geven van instructies. Dit deel bevat bovendien een algemene inleiding over mondelinge communicatie.

278 pag., f 49,-/Bfr. 1080, ISBN 9036801133

II Bilaterale communicatie

Gids voor de techniek van het doeltreffend leidinggeven en deelnemen aan twee- en vraaggesprekken

Over formele gespreksvormen als journalistieke interviews, slechtnieuws-gesprekken, voorlichtingsgesprekken, beoordelingsgesprekken, advies- en probleemoplossende gesprekken, verkoop-gesprekken en gespreksvoering via de telefoon.

317 pag., f 55,-/Bfr. 1210, ISBN 9036801141

III Multilaterale communicatie

Gids voor de techniek van het doeltreffend leidinggeven en deelnemen aan informatie-, discussie- en vergaderbijeenkomsten

Over informatie-uitwisseling, discussie en vergadering, de drie grondvormen van zakelijk, mondeling taalverkeer in groepen. O.a. gesprekskringen, hoorzittingen en conferenties.

336 pag., f 56,50/Bfr. 1245, ISBN 9036801168

Belt u voor uw rechtstreekse bestelling bij de uitgever Libresso: 05700-33155; in België Distybo: 03-3600220.

Ook verkrijgbaar via de boekhandel.

VAN LOGHUM SLATERUS

Wetenschappelijke
uitgeverij

Postbus 23
7400 GA Deventer

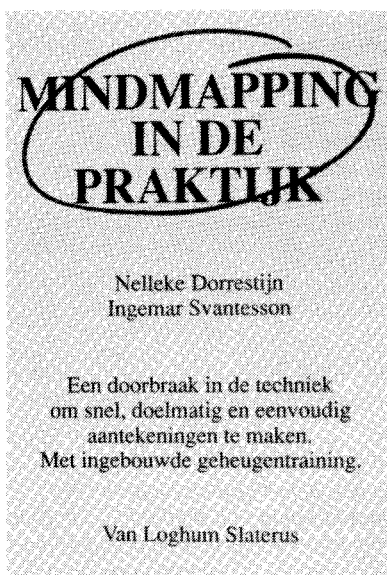

MINDMAPPING IN DE PRAKTIJK

Een doorbraak in de techniek om snel, doelmatig en eenvoudig aantekeningen te maken. Met ingebouwde geheugentraining

Nelleke Dorrestijn en Ingemar Svantesson

Mindmapping: de nieuwste, meest geavanceerde manier om snel en overzichtelijk aantekeningen te maken. Een verrassende combinatie van het beste uit de traditionele techniek (zoals sleutelwoorden kiezen, markeren, logische progressie) en recentere technieken (zoals het gebruik van kleuren, ruimtelijke tekeningen,

afbeeldingen en symbolen).

Dit boek leert u stapsgewijs hoe u de mindmappingtechniek kunt toepassen, met tal van oefeningen en voorbeelden.

Van mindmapping profiteert u bij:

- het maken van een opzet voor een brief, rapport of voorstel;
- het overzichtelijk maken van gedachten en informatie;
- het leren van talen;
- het maken van aantekeningen bij uw werk, besprekingen, cursussen, interviews, congressen, etc.;
- het samenvatten van een boek, een lezing, een radioprogramma;
- beoordelingsgesprekken;
- studeren;
- het plannen van een project, een reis, een verkoopgesprek, een vergadering, uw agenda;
- het oplossen van problemen;
- brainstormen.

Ing., 112 pag., f 29,50/Bfr. 649
ISBN 9036801427

Bel voor uw rechtstreekse bestelling bij de uitgever Libresso: 05700-33155; in België Distybo: 03-3600220.

Ook verkrijgbaar via de boekhandel. Prijswijzigingen voorbehouden.

VAN LOGHUM SLATERUS

Wetenschappelijke uitgeverij

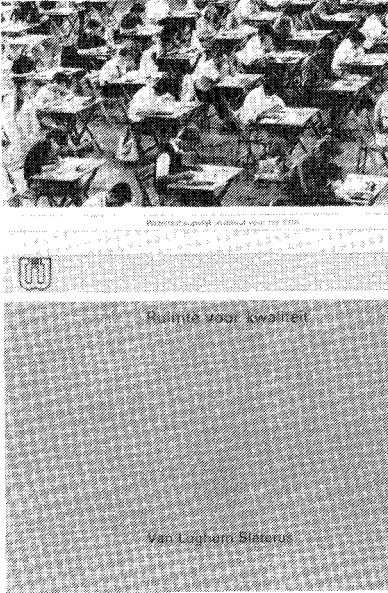
Postbus 23
7400 GA Deventer

Ruimte voor kwaliteit

Wetenschappelijk Instituut voor het CDA

De verantwoordelijkheid van scholen krijgt veel aandacht in beleidsdocumenten van de overheid. Tegelijk zucht het onderwijsveld onder telkens wisselende regelgeving. Voornamelijk kostenoverwegingen lijken te vragen om schaalvergroting, die ten koste gaat van de identiteit en toegankelijkheid van scholen. Maar hoe zit het dan met de mogelijkheden tot zelfbeheer van scholen. Is dit meer dan een verguldsel om de bezuinigingspil?

Dit rapport wil ernst maken met de verantwoordelijke samenleving. Aan de orde komen onder andere:

- een christen-democratische visie op het onderwijs;
- de geschiedenis van het onderwijs;
- een beschrijving van de bevoegdheden en onderwijstaken van de overheid;
- een visie op het bestuur en beheer van het onderwijs;
- de bekostiging en planning van onderwijsvoorzieningen;
- de kwaliteitsbevorderende en deugdelijkheidsbewakende rol van de overheid.

Het rapport pleit op al deze fronten voor veranderingen in de onderwijspolitiek. Er moet ruimte komen voor schoolbesturen en directies om eigen doelstellingen te formuleren en om een herkenbaar schoolbeleid te voeren. Scholen hebben beleidsruimte nodig om de uitdagingen waar het onderwijs in onze moderne samenleving staat goed aan te kunnen. Kortom: er moet meer ruimte komen voor kwaliteit.

Ing./174 pag./f 19,50/ISBN 9036801796

Belt u voor uw rechtstreekse bestelling bij de uitgever Libresso: 05700 - 33155.

Ook verkrijgbaar via de boekhandel. Prijswijzigingen voorbehouden.

VAN LOGHUM SLATERUS

Wetenschappelijke uitgeverij

Postbus 23
7400 GA Deventer

IN DIT NUMMER

Column: Ideologie en macht

Dr. H. van Ruller

107

Actieve euthanasie als sociaal vraagstuk

Drs. M.A.M. Pijnenburg

De dood werd van mysterie voor iedereen tot een probleem voor deskundigen. Niet euthanasie is het grote probleem. Maar de manier waarop wij omgaan met achteruitgang, stilstand en dood. De discussie over autonomie gaat nogal eens voorbij aan ongelijkwaardigheid en afhankelijkheid. In individuele gevallen kan actieve euthanasie bespreekbaar zijn. Maar daarom hoeft het algemeen geldende verbod niet te worden opgeheven of afgezwakt.

110

Kroniek: Amnesty International en het internationale maatschappelijke middenveld

Drs. H. Hoogerwerf

Ook in internationaal verband is het van belang dat er verbanden zijn die tussen overheden en burgers instaan. Het internationale maatschappelijke middenveld kan mensen met elkaar verbinden, mensen voor elkaar doen opkomen en overheden kritisch volgen en zo nodig corrigeren. Amnesty International is daarvan een sterk voorbeeld. In deze Kroniek komen drie recente publikaties van Amnesty International aan de orde: Het Jaarboek 1988, een rapport over de doodstraf en een poëziebundel van en over vervolgdgen.

118

Verhouding staat en kerk

Mr. J.J.M.E. Backbier

Kerken pleiten niet voor eigen parochie maar voor voldoende geestelijke verzorging. Binnenkort komt het kabinetsstandpunt over de financiële verhouding tussen kerk en staat in de Tweede Kamer. Het CDA moet niet meewerken aan een marginalisering van de rol van de kerken.

126

Boekbespreking: Hoedemaker herdacht

Prof. dr. O.J. de Jong

Hoedemaker greep hoog: de gedoopte natie, de belijdende protestantse vaderlandse volkskerk, de staat met de bijbel. Prof. dr. O.J. de Jong bespreekt G. Abma en J. de Bruijn (red.). Hoedemaker herdacht, uitgeverij Ten Have, Baarn 1989. De uitgave is tot stand gekomen onder auspiciën van het Historisch Comité Christen Democratie, Historisch Documentatie Centrum voor het Nederlandse Protestantisme en de Confessionele Vereniging.

132

Periscoop:

Commentaar uit het Wetenschappelijk Instituut.

Het Nederlandse omroepbestel kan uitstekend blijven functioneren als open en pluriform systeem. In het buitenland bestaat daarvoor terecht interesse. Voorkomen moet worden dat de bescherming ervan ontaardt in het beschermen van 'nationale cultuur'. Veel beter is op Europees niveau de geestelijke pluriformiteit te waarborgen.

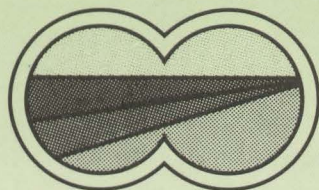
136

DOCUMENTEN
CENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

christen democratische verkenningen

maandblad van het
wetenschappelijk
instituut
voor het cda

4 | 90

Van Loghum Slaterus

Christen Democratische Verkenningen is het maandblad van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

Het is de voortzetting van
Anti-Revolutionaire Staatskunde,
Christelijk Historisch Tijdschrift en
Politiek Perspectief.

Redactie

mr. drs. L.C. Brinkman
mr. J.J.A.M. van Gennip
drs. J. Grin
mr. A.K. Huibers
drs. C.J. Klop
ir. W.C.M. van Lieshout (voorzitter)
drs. M.J.T. Martens
dr. H. van Ruller
drs. T.L.E. Strop-von Meyenfeldt
mr. L.B.M. Wüst
prof. dr. H.E.S. Woldring
drs. Th.B.F.M. Brinkel (secretaris)

Redactie-adres

Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, Dr. Kuyperstraat 5, 2514 BA Den Haag, tel. 070-92 40 21 t.a.v. drs. Th.B.F.M. Brinkel.
Secretaresse: H.G.M. Veringa-Loomans.
De redactie stelt er prijs op artikelen (tot maximaal 4000 woorden) te ontvangen die passen in de opzet van Christen Democratische Verkenningen.
Boeken ter recensie kan men zenden aan de redactie van Christen Democratische Verkenningen; ter recensie gezonden boeken kunnen niet worden getourneerd.

Christen Democratische Verkenningen wil een gewetensfunctie vervullen binnen de christen-democratie; verkennend, grenzen aftastend, opiniërend, zowel historisch-analytisch als toekomstgericht en internationaal georiënteerd.

Het doet dit vanuit een kritisch-solidaire en onafhankelijke opstelling ten opzichte van het CDA.

Het schrijft over en vanuit het spanningsveld tussen geloof en politiek.

Het vraagt de aandacht voor de betekenis van christen-democratische uitgangspunten voor politieke en maatschappelijke vraagstukken.

Christen Democratische Verkenningen richt zich op de trend in het politieke en maatschappelijke gebeuren ook in de politieke actualiteit van de dag.

Uitgever

Van Loghum Slaterus bv
postbus 23, 7400 GA Deventer
telefoon 05700-1 08 11.

Abonnementen

De abonnementsprijs bedraagt f 61,75 per jaar incl. btw en verzendkosten.

Studenten CDJA-leden f 38,50

Losse nummers f 6,75

Abonnementsadministratie: Libresso (Distributie van vakinformatie) postbus 23, 7400 GA Deventer, telefoon 05700-3 31 55.

Beëindiging abonnement

Abonnementen kunnen schriftelijk tot uiterlijk 1 december van het lopende abonnementsjaar worden opgezegd. Bij niet tijdige opzegging wordt het abonnement automatisch voor een jaar verlengd.

Adreswijzigingen

Bij wijziging van naam en/of adres verzoeken wij u een gewijzigd adresbandje toe te zenden aan Libresso bv, postbus 23, 7400 GA Deventer.

Betalingen

Gebruik voor uw betalingen bij voorkeur de te ontvangen stortingsacceptgirokaarten; dit vergemakkelijkt de administratieve verwerking.

Advertenties

Opgave van advertenties aan de uitgever: telefoon 030-51 12 74.

ISSN 0037-8135

COLUMN

Mr. L.B.M. Wüst

De overheid heeft zorgplicht voor vrije geloofsbeleving

Het is inderdaad opmerkelijk, zoals mr. Backbier in dit blad signaleerde¹, dat in het CDA-verkiezingsprogram het woord 'kerk' of 'genootschap op geestelijke grondslag' niet of nauwelijks voorkomt. Eénmaal valt – in artikel 10.3 – de term 'geestelijke groepering', zegt hij. Waar wijst dat op? Is het aarzeling of onvermogen om aan de specifieke betekenis van de geestelijke genootschappen voor samenleving en politiek nader inhoud te geven? Of wordt die betekenis voldoende gedekt geacht door wat gezegd wordt over 'de maatschappelijke verbanden'? Ik denk dat dat laatste dan niet helemaal waar zou zijn. En ik word in die gedachte versterkt door de ontdekking, dat het begrip 'kerk' toch ergens in het program opduikt, maar dat betreft dan de kerk in het buitenland. Dáár wel. In ieder geval dwingen het rapport van de Commissie-Hirsch Ballin² en het definitieve antwoord daarop, dat het demissionaire kabinet bij brief van minister Van Dijk op de valreep uitbracht³ tot een diepergaande, specifieke standpuntbepaling ter zake. In dit verband verwijs ik graag naar de onlangs verschenen bundel van referaten, gehouden op het symposium 'Kerk en Staat' te Tilburg, waaraan zowel de toenmalige minister als de voorzitter van de Commissie deelnamen.⁴

Ik moet mij in deze column tot een enkel punt beperken. Inzake de mogelijkheden

en wenselijkheden van steunverlening aan genootschappen op geestelijke grondslag neemt het kabinet een aanmerkelijk terughoudender standpunt in dan de Commissie, die overigens ook zelf niet zo maar met de geldbuidel staat te rammelen. Waarom die 'extra-terughoudendheid', althans voor wat de steun aan de geestelijke (zorg-)activiteiten van de genootschappen betreft? De geestelijke zorg, welke de genootschappen verlenen, meer in het algemeen de ontplooiing van een vitaal geestelijk/levensbeschouwelijk leven, wordt wel door het kabinet van 'groot belang', ja 'wezenlijk' geacht voor de samenleving. Maar deze komt niettemin hooguit in zeer bijzondere omstandigheden voor steunverlening in aanmerking. Er zijn, dunkt me, subsidieontvangers aan te wijzen van wie eerder het omgekeerde gezegd kan worden. De situatie lijkt dus nogal paradoxaal.

1. J.J.M.E. Backbier, 'Verhouding staat en kerk', *Christen Democratische Verkenningen* 3/90, ...
2. Commissie van advies inzake de criteria voor steunverlening aan kerkgenootschappen en andere genootschappen op geestelijke grondslag: *Rapport Overheid, godsdienst en levensovertuiging*.
3. Tweede Kamer, vergaderjaar 1989-1990, 20 868, nr. 2
4. 'Kerk en Staat, actuele ontwikkelingen belicht', *Verslag symposium d.d. 3 oktober 1989*, georganiseerd door de Vakgroep Staatsrecht, Bestuursrecht en Bestuurskunde van de KUB, i.s.m. de Theologische Faculteit Tilburg en de Radboudsstichting, Uitg.Tjeenk Willink, Zwolle 1989.

Als ik goed zie speelt in dezen het zogenaamde beginsel van scheiding van kerk en staat een wat ongelukkige rol. In mijn leerjaren werd dat beginsel door Van der Pot (ed.'46) nog – in de kleine lettertjes – afgedaan als een begrip, waarvan de gelding van meet af aan was bestreden nadat het éénmalig in een KB-tekst, ver terug in de negentiende eeuw, was opgedoken. En sindsdien niet meer. De Commissie zegt het als uitgangspunt te hanteren. Zij doet dat evenwel alleen om er de juridisch specifieke zelfstandigheid van de genootschappen op te funderen. Zij legt er daarbij de nadruk op dat het aan betrekkingen met en steunverlening door de staat niet in de weg staat. Deze feitelijke coëxistentie van kerk en staat dan toch met de term 'scheiding' aanduiden is, lijkt me, verwarrend. En minister Van Dijk toont die verwarring mijn inziens dan ook, als hij in Tilburg uit het beginsel zegt af te leiden, dat kerk (genootschap) en staat niet alleen zelfstandig maar ook gescheiden functioneren (dat laatste zegt de Commissie niet). En hij fundeert daarop dan meteen een 'extra-terughoudendheid' met steunverlening. Maar waarom zou de staat geen zorg kunnen/moeten dragen – zonodig ook in steunverlenende zin – voor de kerken? Dat zijn immers instanties, die onze rechtsorde, juist zelfstandig tegenover de staat, krachtens hun grondrecht iets 'wezenlijks' en 'zeer belangrijks' aan de samenleving bijdragen op een terrein, waar de staat zelf niet inhoudelijk en organisatorisch op mag treden? Is het geen overijld aanvaard dogma, dat daardoor de onafhankelijkheid en zelfstandigheid – inhoudelijk en organisatorisch – per se moet worden aangetast?

Beperkte uitleg

Vanuit dit ingenomen standpunt wordt intussen wel begrijpelijk waarom het kabinet dan vervolgens ook aan de zorgplicht, die het grondrecht van de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging als staatstaak oplegt, een restrictieve en regressieve uitleg geeft. Het minimaliseert de sociale

component ervan: de 'bijzondere omstandigheden', waaronder de Commissie steunverlening bepleit, worden door het kabinet wel tot zeer bijzondere omstandigheden teruggebracht. Zelfs de relevantie voor de materie van artikel 22, lid 3 G, waarin de zorgplicht van de overheid voor culturele ontplooiing is neergelegd, wordt tegen de Commissie in klakkeloos van tafel geveegd.

Neutrale staat

Het komt mij voor, dat deze opstelling ten principale geen recht doet aan de verhouding tussen geestelijke genootschappen en staat in de huidige samenleving. Een – terecht – niet (meer) door een godsdienst of levensbeschouwing institutioneel gelegitimeerde, en in die zin neutrale staat, is daarmee nog geen waarde-neutrale staat. Hij is voor zijn eigen identiteit als democratische en sociale rechtsstaat, zowel als voor de voor een samenleving minimaal vereiste waarden-consensus, afhankelijk van krachten en deugden in die samenleving, die hij zelf niet scheppen kan. Om met Böckenförde te spreken: *'Der heutige Staat, als freiheitlicher und säkularer Staat, lebt von Voraussetzungen die er selbst nicht garantieren kann. Er ist ... zu seiner eigenen Fundierung und Erhaltung auf andere Mächte und Kräfte angewiesen'*⁵. Ik ga nog een stap verder: ook de sterk autonome maatschappelijke sectoren, waarin onze samenleving is gesegmenteerd, leveren die integrerende waardenfundering niet automatisch uit zichzelf op. In onze uitgebalanceerde staats- en maatschappijconstructie, is de staat voor zijn fundering van de kritisch-vrije waardenbeleving van zijn burgers volstrekt afhankelijk. Wij kunnen alleen maar hopen de dynamiek van de maatschappelijke, ethisch geladen processen zinvol te kunnen sturen als de instanties in de samenleving, die zich con-

5. E.-W. Böckenförde, 'Stellung und Bedeutung der Religion in einer Civil Society', *Int.Katholische Zeitschrift*, 6/89.

centreren op persoonlijke en sociale zinbeleving, morele bezinning en deugdeninoefening, vitaal blijven. Het is de meest fundamentele sociale zorg om de voorwaarden van hun ontplooiing-in-vrijheid optimaal te houden.

Dit klemt te meer als juist zou zijn, wat gezaghebbende stemmen zeggen, namelijk dat onze Westerse samenleving – onder meer door een eenzijdig economistische en consumentische dominantie en/of door een eenzijdige rationele instrumentaliteit, bezig is zijn geestelijke waarden-bronnen

te verstoppert. Dat zou, hoewel niet genoemd, de meest zorg-wekkende 'bijzondere omstandigheid' zijn, en wel van brede impact. Het zou interessant zijn eens na te gaan hoeveel overheids-geld gaat naar bestemmingen, die op de een of andere manier bijdragen aan ontwikkelingen, die wij eigenlijk als minder gunstig of zelf als ronduit verkeerd beoordelen.

Dr. Th.G.J. Kerstiëns

Napoleon Duarte Het eervolle einde van een vechter

Onlangs overleed Napoleon Duarte, christen-democraat en voormalig president van El Salvador. Meer en meer dringt de waarheid door dat deze kleine taaie vechter het voorbeeld heeft gegeven in het creëren van meer ruimte voor democratie. Hij heeft er zelf niet meer van mogen profiteren.

De vele jaren in Afrika gewerkt hebbende, oud-docent filosofie aan de Universiteit van Kenya, de Nederlandse pater Donders, maakte in zijn boek *'Non-bourgeois theology, an African experience'* de volgende interessante opmerking: 'Bij door de Wereldraad van Kerken georganiseerde internationale theologische bijeenkomsten gaf altijd de meerderheid van een of ander continent de richting der discussie aan. Met een meerderheid uit Afrika gingen men de culturele kant op; kwam de meerderheid uit Azië dan lag de nadruk op religie en was de meerderheid Latijnsamerikaans, dan lag de nadruk op het begrip gerechtigheid.' Het begrip gerechtigheid is zeker het thema dat het Latijnsamerikaanse theologische, maar ook het politieke denken heeft beroerd.

Indien men een oordeel wil uitspreken over een politiek leider die een grote invloed heeft uitgeoefend op zijn land El Salvador en Centraal Amerika, lijkt het gepast zijn gedrag te toetsen aan het begrip gerechtigheid. Hijzelf schreef in zijn autobio-

grafie dat hij na zijn presidentschap een vervolg wilde schrijven, waarin 'ik zou willen beschrijven hoe ons waardensysteem veranderd is. Respect voor het individu vormt de basis van een niet-geweldzame, tolerante en het gemeennut-dienende maatschappij.'

Heeft de onlangs overleden president van El Salvador zijn niet onaanzienlijke talenten ingezet om het ideaal van gerechtigheid te verwezenlijken? Hijzelf, meen ik, heeft de term 'cultuur van geweld' opgevoerd om de carrousel van geweld die in de jaren zeventig en tachtig zijn land en grote delen van Centraal Amerika overspoelde, aan te duiden.

Duarte zelf is, zoals vele Latijnsamerikaanse leiders in regering of oppositie, vele malen met de dood bedreigd. In zijn periode als burgemeester van San Salvador, toen hij de poging tot omverwerping van de militaire president Sanchez Hernandez ondersteunde – putsch die mislukte – werd hij met geweld uit de woning van de eerste secretaris van de Venezolaanse ambassade ontvoerd en gemarteld. Alleen onder druk van zijn toenmalige christen-democratische vriend, de Venezolaanse

---

Dr. Th.G.J. Kerstiëns (1927) is directeur Buitenland van CEBEMO.

1. Duarte. *My Story*, G.P. Putman & Sons, New York 1986.

president Caldera, en met steun van de regeringen van de Verenigde Staten (VS), Brazilië en Italië, werd zijn executie geannuleerd en werd hij uitgewezen naar Venezuela. Daar is Napo – zoals zijn vrienden hem noemden – zeven jaar gebleven en toen hij wilde terugkeren ontliet hij reeds bij zijn terugvlucht en gedurende de triomfale rentree van de vlieghaven Comalapa naar de stad, enkele moordaanslagen. Terrecht merkte hij later op: 'Rechts wilde mij misbruiken, links wilde mij doden, de bestaande *junta*-regering wilde niets met mij te doen hebben. Na zeven jaren ballingschap scheen alleen het volk iets voor mij te voelen.'

Oligarchie

Om zijn strijd te begrijpen moet men teruggaan naar de periode waarin bijna alle Centraalamerikaanse landen geregeerd werden door een klein oligarchie van grootgrondbezitters, die nauw samenwerkten met de militairen. Voor beide groepen was het begrip sociale gerechtigheid iets onbegrijpelijks. Mijn eerste ervaring hiermede deed ik op in 1957 toen ik als secretaris-generaal van de internationale katholieke studentenbeweging Pax Romana een congres in San Salvador organiseerde. Guillermo Ungo – de huidige oppositieleider – was toen voorzitter van de Salvadoriaanse studentenbeweging en ik moet toen ook, volgens Ungo, de Duarte's hebben ontmoet tijdens een culturele avond, al is mij van zijn aanwezigheid niet veel bijgebleven; wel van zijn vrouw, die prachtig kon zingen en mij met de toender-tijd geliefde Cubaanse chanson 'La Barca' diep imponeerde.

Tijdens een excursie gedurende deze vergadering werd ik uitgenodigd door de dochter en zoon van een koffieplantage (*finca*)-houder. Hij behoorde niet tot de zogenaamde vijftien families die het land beheersten, maar de weelde waarin deze familie leefde, gaf mij direct de kriebels. Wij gingen eerst met jeep, later te paard, de berg op waar de finca lag en bij het instap-

pen viel het mij op dat er een revolver onder de voorruit lag. Tijdens de rit werden enkele opmerkingen gemaakt tussen mij en zoon en dochter, die beiden in Texas studeerden, die het klimaat typeerden.

'Mogen jullie een revolver hebben?'

'Ja, mijn vader eist dat, je weet maar nooit.'

Omhoog cirkelend zag je zo nu en dan armzalige nederzettingen van de koffieplukkers. Ik keek terwijl ik uit de jeep leunde.

'Waarom kijk je, Thom?'

'Kunnen we niet eens zo'n nederzetting gaan zien?'

'Nee, dat zijn arme koffieplukkers die niets te zeggen hebben, maar mijn vader zorgt goed voor hen', antwoordde het meisje.

'Maar waarom niet eens met hen praten?'

'Nou, jij begrijpt dat toch niet. Als je met ze gaat praten, vragen de vrouwen allerlei dingen voor hun kinderen en dat kunnen we toch niet geven.'

'Maar je zegt dat je vader goed voor hen zorgt!'

'Daar ben ik zeker van.'

'Hoezo dan?'

'Nou, wij hebben een goede *'gerente'* (soort bedrijfsleider) en die bemoeit zich hier veel mee. Zie je, mijn familie is meestal in het buitenland of in de stad San Salvador.'

Later spreek ik christen-democratische politici hierover aan. 'Ja, deze wantoestanden moeten veranderd worden. De rijke klasse ziet niet eens wat voor onrecht ze doet, daarom moeten wij studenten helpen politieke partijen op te richten, die voor rechtvaardigheid opkomen.'

Sociale rechtvaardigheid

Napo was geliefd, vooral bij het gewone volk in de hoofdstad, waarvan hij jarenlang burgemeester is geweest. Dat sociale rechtvaardigheid niet maar een leuze voor hem was, moge blijken uit het feit dat Duarte voor het eerst het voor die landen ongehoorde idee doorvoerde, dat naarmate je rijker was, je meer belasting moest betalen; dat *multinationals*, zoals de Cana-

dese Electricity Company, mee moesten werken om de stad van straatverlichting te voorzien. Duarte was niet voor niets een ingenieur. Hij zorgde ook dat door moderni-

---

Napo was geliefd; vooral bij het gewone volk in de hoofdstad

---

sering van het apparaat de registratie van inwoners versneld kon worden en dat gezondheidszorg ook stadszorg moest zijn, etc.

Hij heeft later duidelijk ingezien dat agrarische hervormingen nodig waren voor een klein, relatief dichtbevolkt land als El Salvador, waar de meeste mensen behoorden tot de landloze agrarische klasse zoals bovengenoemde koffieplukkers.

Toen Duarte in 1980 president van de *junta* werd – positie waarover hij bitter is aangevallen – wist hij een landbouwhervorming voor wat betreft de grote *latifundias* (boven de 500 hectare) door te voeren. De hervorming omvatte 25% cultiveerbaar land, maar sloeg slechts op 244 eigenaren die meer dan 1.250 are per persoon bezaten. Deze hervorming stuitte op allerlei moeilijkheden van de zijde van de grootgrondbezitters, maar ook van Amerikaanse zijde. De christen-democraten wilden de ondernemingen overdragen aan coöperaties. De Amerikanen wilden verder gaan en in een tweede stadium verdere verdeling onder kleine boeren doorvoeren. Hiervoor zouden grote sommen geld nodig zijn, gezien de weerstand van de grootgrondbezitters, de agro-industrie en

de onvermijdelijke terugval in de productie de eerste jaren.

De Amerikanen brachten hun Vietnamese expert op gebied van landhervorming naar voren, Ray Prosterman, vader van het zogenaamde '*land to the tiller* (grond naar de landarbeider)' programma. Dat El Salvador toch verschilde van Vietnam ontging hem. Geld, meer dan 100 miljoen dollar, werd door de ambassade toegezegd, maar werd nooit door het Amerikaanse congres bekrachtigd. Terecht werpt Napo op: 'De VS hadden hun eigen conceptie over landhervorming en drongen dit op in tegenstelling tot onze eigen plannen.'

Ruimte voor democratie

Naast deze concrete maatregelen ging het bij Duarte om de cultuur van geweld te doorbreken en ruimte voor democratie te scheppen. Langzaam maar zeker drukte José Napoleon Duarte door naar een democratiseringsproces. Als waarnemer van het Nederlandse parlement ontmoette ik Napoleon tijdens de eerste ronde van de presidentsverkiezingen in 1984. Wat mij toen opviel bij deze kleine, maar stevig van postuur zijnde Napoleon met duidelijk Indiaanse trekken, was, evenals bij zijn beroemde voorganger, zijn zelfverzekerdheid. Zelfverzekerdheid was hier niet alleen vrucht van karakter maar ook van Messiaanse geroepenheid.

Napo vertelde mij: 'Ik ben blij dat jullie er zijn als waarnemers, want je zult zien dat het volk achter mij staat. Jullie in het Westen weten niet wat verkiezingen betekenen voor een volk in nood. Het is het enige hoopvolle middel als de resultaten niet vervalst worden.'

Deze woorden zijn mij bijgebleven. In de beide verkiezingsrondes ondervroeg ik talloze personen en de overgrote meerderheid wilde stemmen, maar gaf natuurlijk geen enkele aanduiding voor wie ze zouden stemmen. Als je meemaakt dat op de verkiezingsdag op het platteland groepen over een weg lopen die onder vuur ligt – bij iedere rafel vuur ging iedereen op de buik,

maar daarna ging men niet terug, maar verder naar het stemlokaal. Geen duidelijk bewijs dat de gewone man een stem uitbrengen – onder internationale controle – een belangrijke daad vindt, waarmede hij met duizenden anderen zijn niet aangehoorde stem tot een klarenstoot verheft voor vrede, zoals in El Salvador, of verandering, zoals ik later zag in Suriname of laatstelijk in Chili.

Napo kreeg gelijk, zowel in de eerste als in de tweede ronde en later in de eerste verkiezingen voor de senaat en gemeenten. Het volk zag hem en zijn partij als een partij die gerechtigheid en vrede zou kunnen brengen.

Hij stierf enkele dagen voor de verkiezingen in Nicaragua. Deze verkiezingen toonden opnieuw zijn principe aan. Het volk is bereid zijn stem te gebruiken om mensen vertrouwen te geven of misbruik af te straffen, mits men weet dat er met de stemming niet gemanipuleerd kan worden. In landen waar kiesbedrog generaties lang de regel is geweest, is het tij onder internationaal toezicht aan het keren. Napo's verkiezing betekende een begin van demo-

Gevecht op drie fronten

Om deze hoop te kunnen verwezenlijken, moest Napo op drie fronten vechten. Tegen uiterst rechts geleid door majoor Roberto d'Aubuisson en zijn Arena-partij die door oligarchie en industrie werd gesteund; tegen de linkse *guerrilla*groeperingen die verkiezingen wilden boycotten en, nog belangrijker, tegen het leger, dat hij moest zien los te maken uit het oude verbond met de oligarchie.

Duarte schrijft in zijn biografie dat bij de uitbarsting van de rebellie hij tot de conclusie kwam 'dat, indien ik zou moeten kiezen tussen de marxistische *guerrillas* tot mijn democratische filosofie of de officieren tot mijn kamp te bekeren, ik meer kans had met het leger.' Het leger werd die tijd gekenmerkt door drie groeperingen: een groepering gericht op hervorming en gevormd door jonge officieren; een klassieke groep met oligarchie verbonden en later met d'Aubuisson waarvan de minister van Defensie een goed voorbeeld was en een derde groep, de 'zuivere' militairen die zich niet te veel met de politiek wilden inlaten en die werd geleid door Vides Casanova. Duarte heeft niet ten onrechte op Vides gemikt en zo het leger langzaam achter zich gekregen.

Nieuwe generatie militairen

Kolonel Domingo Monterossa was een briljant bevelvoerder van de Oostelijke zone, die op Israëlische manier aan het hoofd van zijn troepen te vinden was. Op advies van een van mijn meer links georiënteerde jezuïtische vrienden van de katholieke universiteit bezocht ik hem met collega-waarnemer Nelissen voor de presidentsverkiezingen.

Hij had niets van de zwaarddragende, keurig geklede officieren die zelden verder dan het défilé-veld komen. Op onze nogal scherp gestelde vragen: 'zullen de militairen de uitslag van de verkiezingen accepteren of proberen, zoals zoveel keer in het verleden, die door vervalsing naar hun eigen hand te zetten?' was Domingo's ant-

---

In landen waar generaties lang de kiezer bedrogen werd is het tij aan het keren.

---

cratisering waarvan de terugkeer naar uiterst rechts, waaronder ARENA valt, bij de daaropvolgende verkiezingen het duidelijkst bewijs leverde.

woord zeer direct: 'Jullie geloven me niet, kom mee, ik ga in de betwiste gebieden de bevolking toespreken.' Met een militaire helikopter – hij zou later omkomen door een bom die in zijn helikopter was gesmokkeld – gingen we naar een plaatsje waar hij de bevolking toesprak. Zijn accent lag op: 'Jullie willen gaan stemmen en jullie moeten dat doen als burgers, voor wie jullie stemmen interesseert de militairen niet, maar wij zullen erop toezien dat jullie kunnen stemmen en wij zullen de uitslag respecteren en de nieuwe president dienen.' Op de terugweg zei hij: 'Je moet me geloven, wij zijn een nieuwe generatie militairen. Ik jaag de *guerrilla's* iedere dag op, maar heb geen haat tegen hen. Hun soldaten zijn jonge boeren, hun officieren geïdeologiseerde jongens van de middelbare scholen en universiteiten, die, als ze in het veld zijn, het ontzettend moeilijk hebben, maar we moeten er voor het belang van het land wel snel een einde aan zien te maken zonder te veel bloedvergieten.'

Op de verkiezingsdag was ik met een Zweeds diplomaat in de moeilijke gebieden gaan kijken en geëindigd door in de handen van een *guerrilla*-groep te vallen in het plaatsje Ercilla. Na een gesprek met de *guerrilla-comandantes* mochten we vertrekken met achterlating van onze horloges.

Voor de tweede ronde van de verkiezingen zag ik kolonel Monterossa opnieuw. 'Als je weer gaat observeren neem je dan weer je horloge mee', vroeg hij lachend. Kennelijk wist hij alles van mijn avontuur, hij noemde zelfs de groep *guerrilla's* die mij had ondervraagd. Ik zei: 'Als ik weer in die richting ga, zitten er dan weer *guerrilla's*?' Nu was het antwoord: 'Je horloge is veilig.' Waarin hij niet helemaal gelijk had, want Ercilla was opnieuw bezet door een andere groep *guerrilla's*. Ditmaal geen horlogepikkers.

Veiligheid

De volgende keer dat ik Duarte zag was tijdens een missie van Europese en Ameri-

kaanse niet-regeringsorganisaties naar El Salvador in 1986. De leiders van enkele Salvadoriaanse humanitaire organisaties werden bedreigd en wij gingen Napo vragen of de regering bereid was om de veiligheid van deze humanitaire organisaties, die onder meer door de Nederlandse medefinancieringsorganisaties Cebemo ondersteund werden, te garanderen. Duarte was in het tweede jaar van zijn presidentschap. Hij had zijn plan ontvouwd. Eerst de doodseskaders elimineren en pogingen doen om de moordenaars van bisschop Romero en vier vermoorde Amerikaanse zusters op te sporen en klaarheid te brengen in de dood van onder meer Nederlandse journalisten; het leger onder controle te brengen en besprekingen te voeren met de opstandelingen, eerst in La Palma op 10 oktober 1984 en in Ayugualo in november 1989. Deze besprekingen waren op een mislukking uitgelopen, aangezien, volgens zijn zeggen, leden van de *guerrillagroep*, waaronder de commandante Villallabos, niet tot een vergelijk wilden komen en er een groeiende kloof ontstond tussen het vechtende en het politieke deel van de oppositie. De latere groepering onder Ungo en Zamora – ook een ex-christen-democraat die lang met Duarte had samengewerkt – zouden later naar El Salvador terugkeren om aan de aanstaande verkiezingen deel te nemen.

Inmiddels was ook zijn dochter Inez gekidnapt en later in ruil voor twaalf gevangenen opstandelingen vrijgelaten. Dit voorval heeft Duarte mijns inziens een enorme morele klap gegeven. Hijzelf was nooit bang geweest voor de dood en de strijd die hij meer dan twee jaar gevoerd heeft tegen zijn kanker toonde de ware vechter. Het idee dat men vrouwen en kinderen van zijn eigen familie misbruikte om concessies af te dwingen, was voor hem een moeilijk aanvaardbare zaak. Ik voelde dit duidelijk in gesprekken met hem. Hij zag dat zijn presidentschap niet de verademing bood die hij verwacht had. Hij was zich bewust van een zekere corruptie die in eigen partij

doordrong. Ofschoon d'Aubuisson was geliquideerd, was de Arena-partij verre van dood. Leger en *guerrilla* schenen in een soort patstelling gekomen te zijn en je voelde dat zijn vastberadenheid niet door een optimisme werd ondersteund als voorheen. Desalniettemin kwam hij in het gesprek steeds terug op de termen humanisatie, pacificatie, democratische participatie en reactivering van de economie. Hij was, zei hij, voorvechter van de mensenrechten en zou humanitaire organisaties blijven ondersteunen en beschermen, zeker als zij met de kerken samenwerkten. 'De kerken zijn onze enige garantie voor een menselijke toekomst', voegde hij hieraan toe en ik geloof dat hij meende wat hij zei.

Mijn laatste bezoek aan Napo was in 1987. Hij wist toen al van zijn ziekte, al zei hij er niets over. De aardbeving had zijn geliefde stad zwaar getroffen en hij zat met een interne partijstrijd over zijn opvolging. Lichtpunt was echter dat de oppositieleiders Ungo en Zamora op het punt stonden terug te keren naar het vaderland. 'Zie je wel', zei hij, 'ik heb ruimte geschapen om het vredesproces op gang te brengen en de carrousel van groeiend geweld te bre-

ken. We beginnen, zij het zeer langzaam, resultaten te zien. We moeten doorzetten, maar jullie Europeanen zouden ons beter kunnen helpen. Als Europa achter de groeiende democratisering van Centraal Amerika zal gaan staan, krijgen we meer ademruimte. We worden nu als het ware de speelbal van de grote machten. Die zullen ons wellicht meer speelruimte geven als een verenigd Europa hierom vraagt.' Wellicht had Napo gelijk. Hij kon toen niet weten dat Oost Europa uit eigen kracht het marxistisch-leninisme op de schroothoep van de misbruikte idealen heeft gezet.

Wat men hem ook mag verwijten, meer en meer dringt de waarheid door dat deze kleine taaie vechter in Centraal Amerika het voorbeeld heeft gegeven in het creëren van ruimte voor democratie zonder er zelf van te profiteren. Laten we hopen dat verder de bevolking van El Salvador en Centraal Amerika hiervan zal profiteren.

Moge de Heer hem de rust geven die zijn politieke carrière hem nooit kon verschaffen.

Johan Moors

De partijpolitieke situatie in België

De CVP in België vindt de vorming van nationaal gestructureerde partijen niet nodig. Zij kijkt hoopvol naar de Europese Politieke Unie. De bevoegdheden op het nationale politieke niveau zullen dan ofwel worden overgedragen aan Europa, ofwel aan de deelgebieden Vlaanderen en Wallonië.

België mist een staatsfilosofie. De christen-democratie kan hier een creatieve bijdrage leveren. Dit schreef prof. Frank Delmartino in Christen Democratische Verkenningen van februari 1990.

Dit artikel probeert een antwoord te geven op de vraag van Professor Delmartino waarom men er in België na de federalisatie nog niet in geslaagd is om terug te komen tot nationaal gestructureerde partijen. Verder wordt nagegaan of het de taak van de christen-democratische partijen is om, vertrekkend vanuit hun ideologie, te komen tot samenwerking binnen één Belgische christen-democratische partij.

Om het bestaan van de verschillende partijen in België te kunnen begrijpen, moet men de diverse krachtlijnen die de politiek beheersen, kennen. De klassieke partijen zijn gebouwd op de drie breuklijnen die door de Belgische politiek lopen:

- de sociaal-economische;
- de levensbeschouwelijke;
- de verhouding tussen de twee grote ge-

meenschappen (Vlaanderen en Wallonië).

Op het einde van de jaren tachtig werden twee problemen politiek actueel, waarop nieuwe partijen zich geënt hebben:

- de migrantenproblematiek;
- de milieuproblematiek.

Tot dusver zijn er geen verschillen met andere federale staten. Zoals echter professor Delmartino terecht opmerkt is België waarschijnlijk het enige land in de wereld dat geen nationale partijen kent. In dit artikel wordt getracht om de eerste elementen van verklaring van dit unieke verschijnsel te geven.

De staatshervorming in België

Daar waar de hervorming van de staat in andere landen gekenmerkt is door een centripetale tendens, is dit in België een centrifugale. De verschillende deelentiteiten hadden om diverse redenen geen vertrouwen meer in de Belgische unitaire staat.

De periodieke rijkstelling, met de daaraan verbonden talentelling, had als gevolg dat de taalgrens sinds 1932 steeds meer opschoof in Noordelijke richting. Na mas-

J. Moors (1965) is adviseur bij het centrum voor Politieke, Economische en Sociale Studies (CEPES) te Brussel.

saal Vlaams protest werd deze talentelling door een wet van juli 1961 afgeschaft. Dit betekende een grote stap naar de culturele autonomie van de twee grootste deelentiteiten van België en meteen was de aanzet gegeven tot de oprichting van de cultuurraden, later omgevormd tot de gemeenschapsraden.

Sinds de oprichting van België in 1830 lag het economisch zwaartepunt van het land in het Zuiden. Maar door de teloorgang van de klassieke industrieën, en vooral de sluiting van mijnen en staalfabrieken, kwam het meer op moderne industrieën gerichte Vlaanderen aan de winnende hand. Vanuit Wallonië kwam meer en meer de eis naar een gewestvorming, waarin elk gewest met meer autonomie zou kunnen instaan voor zijn eigen economische ontwikkeling. Deze drang om baas te kunnen zijn in eigen huis, had ook zijn gevolgen voor de partijen. Zowel de katholieke, socialistische als liberale familie werd onderverdeeld in Vlaamse en Franstalige zusterpartijen die meer en meer een eigen koers gingen varen. Naast deze klassieke partijen werd de macht van verschillende regionale partijen groter.

Het dubbele mandaat

De samenstelling van de deelparlementen, zoals deze geregeld wordt door de Bijzondere Wet van 8 augustus 1980, heeft als gevolg dat de leden van de Vlaamse Raad, Waalse Gewestraad en de Raad van de Franstalige Gemeenschap (de 'deelparlementen' van Vlaanderen en Wallonië, *red.*) ook lid zijn van het Nationale Parlement.¹ Dit verschijnsel wordt in het juridisch jargon weergegeven door de term dubbel mandaat. Het dubbele mandaat bemoeilijkt de hereniging van de Vlaamse en Waalse partijen van dezelfde politieke familie, doordat de parlementsleden, die vanuit persoonlijke voorkeur meer gericht zijn op wat er gebeurt in de deelentiteiten, ook deel uitmaken van het Nationaal Parlement. Dit is theoretisch moeilijk te verantwoorden voor een buitenstaander, maar

hiervoor zijn gegronde redenen. Zolang het dubbele mandaat in hoofde van de meerderheid van de parlementsleden blijft bestaan, wil dit zeggen dat deze mensen

Het dubbele mandaat versterkt de verdeling binnen de politieke partijen tussen Vlaanderen en Wallonië

zich bezighouden met zowel materies waarin Nederlandstaligen en Franstaligen zich blijkbaar moeilijker verstaan dan met andere materies. Dit heeft als gevolg dat het bijna ondenkbaar is dat deze parlementsleden lid zouden zijn van bijvoorbeeld één christen-democratische partij. Die partij zou immers voor materies die betrekking hebben op de gemeenschappen en gewesten voor dezelfde parlementsleden andere of zelfs aan elkaar tegengestelde standpunten moeten innemen. Wanneer echter het probleem van het dubbele mandaat zal opgelost zijn na de derde fase (het beoogde laatste stadium van de hervormingen, *red.*), bestaan er in België twee soorten parlementsleden: de nationale parlementsleden en de parlementsleden die zitting hebben in één of ander deelparlement.² Het is dan minder

1. Artikel 29 van de Bijzondere Wet van 8 augustus 1980 bepaalt onder andere dat de Vlaamse Raad bestaat uit de leden van de Nederlandse taalgroep van de Kamer van Volksvertegenwoordigers en uit de leden van de Nederlandse taalgroep van de Senaat die rechtstreeks verkozen zijn door het kiezerskorps.
2. Er moet echter opgemerkt worden dat tijdens de debatten van de Gemengde Parlementaire Commissie voor de Hervorming van de Instellingen, de commissie die de derde fase voorbereidt, aan het licht is gekomen dat bepaalde partijen voorstander zijn van het gedeeltelijk

→

ondenkbaar dat men komt tot partijen die nationaal gestructureerd zijn voor de nationaal gebleven bevoegdheden, met Vlaamse, Waalse en eventueel Brusselse en Duitstalige afdelingen. Net zoals nu de Vlaamse en Waalse partijen afdelingen hebben die zich bezighouden met provinciale en gemeentelijke aangelegenheden.

De verschillende politieke partijen vullen daarenboven hun ideologie anders in naargelang zij zich richten tot Vlaanderen of Wallonië. Voor deze gegevenheid kan men verwijzen naar de in België voor het

---

Sinds 1977 zijn CVP en PSC het niet meer eens over de abortusproblematiek.

---

ogenblik zeer actuele problematiek van het al dan niet strafbaar stellen van abortus. Zowel in het vrijzinnige als in het katholieke kamp blijkt het zeer moeilijk te zijn om één standpunt in te nemen dat gedragen wordt door zowel Nederlandstaligen als Franstaligen. Kenmerkend hiervoor is onder andere het feit dat CVP en PSC sinds 1977 er niet in geslaagd zijn om een gemeenschappelijk standpunt in te nemen over deze problematiek.

Tenslotte moet worden opgemerkt dat de mensen die de staatshervorming mee hebben helpen verwezenlijken, nu nog zetelen in de verschillende wetgevende organen. Dit laatste punt is een vertaling van het beginsel dat in de politiek alles een tijd moet hebben om te 'rijpen'. Het is immers weinig waarschijnlijk dat een parlementaire generatie die gedurende twintig jaar

meegewerkt heeft aan de opdeling van België in gemeenschappen en gewesten, om het land te bevrijden van al te grote communautaire conflicten, nu ineens de noodzaak gaat inzien om weer samen te werken in nationale partijen. Diezelfde nationale partijen zijn immers in het verleden mislukt in hun poging om het unitaire België te vrijwaren van communautaire crises.

De christen-democratische ideologie

Tijdens het ideologisch congres van de CVP, dat op 15 en 16 november 1986 in Oostende gehouden werd en dat de naam 'Geloof, Hoop en Toekomst' droeg, werd, vanuit het solidariteits- en het samenhorighedenprincipe, geconcludeerd dat een Vlaamse christen-democraat moet trachten 'Vlaming te zijn om Europeeër te worden'.

Deze doelstelling wordt verder uitgewerkt in hoofdstuk IV van de congresstukken, waar onder andere te lezen staat:

'De keuze voor de parlementaire democratie betekent geenszins dat wij deze zoals die vandaag bij ons bestaat als volkomen en voltooid beschouwen. Integendeel, er is veel misgroei en zij vertoont tal van tekorten die wij in het licht van ons sociaal personalisme niet kunnen aanvaarden. De christen-democraten willen dan ook grondige en gedurfde hervormingen op elk bestuursniveau. (...)

De nadruk valt hierbij op de niveaus 'Vlaanderen' en 'Europa'. Wij moeten er namelijk rekening mee houden dat ons land momenteel betrokken is in een dubbel hervormingsproces. De inschakeling in een Europese politieke structuur – en daarachter wenkt reeds een mondiale ordening –, gaat gepaard met een ingrijpende overdracht van soevereiniteit en mach-

»

behoud van het dubbele mandaat. Het dubbele mandaat zou blijven bestaan doordat men tegelijkertijd lid kan zijn van de Senaat en lid van een deelparlement. Maar in deze optie zou de Senaat slechts beperkte bevoegdheden krijgen zoals bijvoorbeeld herziening van de Grondwet en benoeming van de rechters van het Arbitragehof.

ten aan een groter staatsrechtelijk verband. De interne hervorming van de nationale structuren wordt gekenmerkt door een belangrijke herverdeling van macht naar deelgebieden.

Wij moeten aanvaarden dat ons land in gevolge deze twee ogenschijnlijk tegen gestelde bewegingen – het regionalisme en de Europese eenwording – een belangrijke mutatie ondergaat. Dit proces zal zich verder doorzetten. Waar wij een globaal en samenhangend concept willen uitwerken voor het geheel van ons politiek-institutioneel bestel moeten wij de Europese dimensie dan ook niet meer als 'buitenlands' beschouwen. Zij behoort integendeel intrinsiek (intern) tot de herverdeling van de vroegere 'sovereiniteit' van de 'nationale staat', die voor ons nu uitgesplitst is naar drie niveaus of dimensies: de regionale, de nationale en de Europese. (...)'

Wanneer we het onderliggend ideeën goed van deze tekst vertalen naar partijvorming toe, houdt dit in dat het vormen van nationaal gestructureerde partijen als overbodig wordt geacht, omdat hoopvol naar de Europese Politieke Unie uitgekeken wordt.³ De nationaal gebleven bevoegdheden⁴ zullen op dat ogenblik overgedragen worden naar het Europees niveau, of eventueel naar het niveau van de deelgebieden.

Ondertussen

Als kritiek tegen deze stelling kan natuurlijk opgeworpen worden dat de Europese Politieke Unie nog zeer lang op zich kan laten wachten. Wat moet er ondertussen gebeuren? Veel zal afhangen van het al dan niet afschaffen van het dubbele mandaat. Enkel als dit wel gebeurt, ontstaat er een kans dat we komen tot nationaal gestructureerde partijen. Maar dan nog zal men zien, net zoals bij de vorige hervormingen van het Belgisch staatsbestel, dat het enkele jaren zal duren vooraleer deze hervorming 'verteerd' is. Een ander element dat het ontstaan van twee soorten mandatarissen

kan versnellen, is het optreden van verschillend samengestelde meerderheden op de onderscheiden niveaus. Door de afschaffing van het dubbele mandaat wordt de kans dat één partij zowel in de meerderheid als in de oppositie zit veel groter dan dat nu het geval is. Zo'n partij zal voor de verschillende groepen van mandatarissen een aparte strategie moeten ontwikkelen. Steun kan zij dan mogelijkwijze vinden bij de ideologische vrienden over de taalgrens. Wat hierboven staat, geldt natuurlijk voor alle traditionele partijen in het politieke spectrum. Hoe kunnen de christen-democratische partijen zich echter onderscheiden van de andere partijen? Vertrekkend vanuit het solidariteitsprincipe⁵ kan men stellen dat op christen-democratische partijen de taak rust samen te werken op de niveaus waar dat kan leiden tot de verbetering van de algemene welvaart en het algemeen welzijn van de bevolking. Deze samenwerking kan uitmonden tot een vereniging van die partijen tot één nationaal gestructureerde christen-democratische partij die ernaar streeft om haar 'eenheidsprogramma' uit te voeren op het gemeenschappelijk, in casu het nationaal, niveau.

3. Ook de doelstelling van de EVP is de eenwording van Europa – verdergaand dan de economische gemeenschap – in een Europese Politieke Unie die gebaseerd is op vrijheid, vrede en sociale rechtvaardigheid. (Fragment uit het EVP-verkiezingsprogramma van 1989).

4. Sinds 1986 is de omvang van de nationaal gebleven bevoegdheden nog afgenomen door onder andere de Bijzondere Wet van 8 augustus 1988 (B.S. 13 augustus 1988).

5. Resolutie 4 van de congresstukken van 1986 stelt in dit verband: 'Voor de politieke praktijk houdt het principe van de solidariteit in:

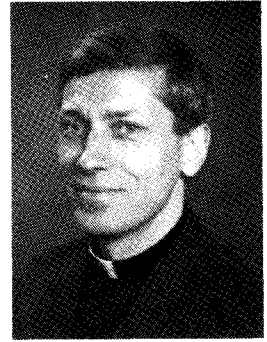
1. dat mensen geroepen zijn om vrienden te worden van elkaar. Vervreemding, afstand, tegenstellingen tussen mensen mogen dan ook niet als normaal en onherleikbaar worden beschouwd;

2. dat de mensen worden opgeroepen dienstbaar te zijn aan de medemens, vooral de medemens die om welke reden dan ook zwak, benadeeld, kwetsbaar of uitgestoten is;

3. dat de mensen solidariteit dienen tot stand te brengen waar zij vooralsnog ontbreekt, haar dienen te ontwikkelen waar zij reeds bestaat, haar dienen te herstellen waar zij verloren ging.'

Dr. E.J.J.M. Kimman S.J.

Zorgplicht en de organisatie van de Bijstand

Het is een morele verplichting voor de overheid om garant te staan voor de Bijstand. Maar de uitvoering ervan hoeft geen exclusieve overheidstaak te zijn. Waarom zouden er daarvoor geen medefinancieringsorganisaties opgericht kunnen worden? Daarin zouden ook de ontvangers van de bijstand een gedeelde verantwoordelijkheid kunnen dragen.

De verzorgingsfunctie van de overheid is na de Tweede Wereldoorlog alsmaar versterkt. De publieke sector beïnvloedt direct of indirect allerlei verzorgingsarrangementen. De toename van de overheidstaken heeft het overheidsapparaat doen groeien. De discussie om verantwoordelijkheid en zorgzaamheid aan te kweken bij wie zich op het maatschappelijk middenveld ophoudt ontmoet weerstand: hoe fundamenteel horen verzorging, subsidiëring en verzorgingsstaat bij elkaar?

De Nederlandse overheid verleent bijstand, verleent hulp en draagt zorg voor onderwijs en andere sectoren in de samenleving. Hiermee wordt in eerste aanzet een financiële relatie bedoeld die feitelijk ook een bepaalde vorm van organisatie met zich mee brengt. De centrale overheid stelt fondsen ter beschikking van lagere overheden of van sociale en semi-publieke instellingen onder bepaalde bestedingsvoorwaarden. De keuze of een bepaalde

verzorging wel of niet door een overheidsinstelling wordt aangeboden lijkt politiek ingegeven. Een betrekkelijk persoonsgerichte zorg, zoals de uitvoering van de Bijstandswet, is toevertrouwd aan de gemeenten. Is verandering in het bijstandsregime een kwestie van efficiëntie of spelen daar principes ook een rol?

Gedurende de afgelopen jaren is meer dan eens, ook in Christen Democratische Verkenningen, naar voren gebracht dat een afslanking van de overheid nodig is uit hoofde van efficiënt bestuur.¹ Maar te weinig wordt de principiële vraag gesteld of bijstand van overheidswege eigenlijk wel bijstand geeft? In dit artikel wil ik eerst analyseren wat het fundament is van de relatie tussen overheid en de ontvangende partij; daarbij zal ik proberen drie vormen van relatie te schetsen. Vervolgens zullen we de drie vormen van organisatie bekijken: de directe relatie, waarbij de geldgever alle kennis en verantwoordelijkheid houdt. Ten

---

Dr. E.J.J.M. Kimman S.J. (1946) is jezuïet, tevens is hij docent economische ethiek c.q. bedrijfsethiek aan de Rijksuniversiteit Limburg en de Vrije Universiteit te Amsterdam.

1. Bijvoorbeeld: Het dubbelnummer *Christen Democratische Verkenningen* 7/8 (1987) over meer verzorgingsmaatschappij en minder verzorgingsstaat; J.P. Verhoogt, 'Crisis en kritiek der verzorgingsstaat' *Christen Democratische Verkenningen* (1987), 489-509; M.C. van Hemert 'Aspecten van armoede' in *Christen Democratische Verkenningen* (1989), 3-11.

tweede de subsidie-gedachte, zoals wij die in de ontwikkelingssamenwerking kennen, waarbij de subsidiënt zelfstandig blijft en verantwoording aflegt. Ten derde de gift-relatie, waarbij partijen in ongelijkwaardigheid voor kortere of langere tijd aan elkaar gebonden zijn. We gaan dan na aan welke van deze drie vormen de bijstandsverlening het meest beantwoordt. Tenslotte gaan we na of het bijstandsprogramma, gezien de uitgangspunten geschetst in het begin, een vorm zou kunnen krijgen die beter tegemoet komt aan wat 'bijstand' zou willen zijn.

De fundamenten van de overheidshulp

De industrialisatie, op gang gekomen in het midden van de negentiende eeuw, ging samen met een toenemende mobiliteit van arbeidswilligen. De bestaanszekerheid voor velen verminderde door een afgenomen sociale coherentie. De sociale kwestie, die rond 1870 speelde, duidde op een behoefte aan nieuwe vormen van solidariteit en op een onvoldoende verwerking van de industriële mentaliteit. Deze sociale kwestie stimuleerde de politieke vernieuwing in Nederland en had mede tot gevolg dat de confessionele partijen ontstonden die vanaf 1889 (Arbeidswet) tot op heden meegewerkt hebben aan elk stukje sociale wetgeving. De bestaanszekerheid, eerder een psychologisch dan een economisch gegeven, werd van overheidswege in drie stadia versterkt. Allereerst in de periode 1874-1901, die te karakteriseren is als een streven naar arbeidsbescherming. De Ongevallenwet-Lely markeert het begin van een nieuw soort overheidsbemoediging. De eerste sociale verzekeringswet werd gevolgd door de wetten van Talma die de bedrijfsverenigingen inschakelden. Deze periode loopt tot 1941, toen in bezettingstijd de wettelijke regeling van de ziekenfondsen voltooid werd.

De bestaanszekerheid is dus aanvankelijk verwerkelijkt door de geleidelijke invoering van een stelsel van sociale verzekeringen. Dat is een wettelijke geregeld stelsel

van premiebetaling en fondsvorming. Door premiebetaling verkrijgt de betrokkene een subjectief recht en vanuit het fonds worden uitkeringen voor de renten voor ouderdom, invaliditeit en ongevallen gedaan. De liberalen en sociaal-democraten plegen een voorkeur te hebben om de uitvoering aan een rijksinstelling over te laten, terwijl de confessionelen die liever toevertrouwen aan de bedrijfsverenigingen. Maar in beide situaties geldt hetzelfde beginsel, dat namelijk het recht op uitkering door premiebetaling verkregen wordt en de uitkeringsplicht door fondsvorming wordt waargemaakt.

Na de Tweede Wereldoorlog ontstonden de volksverzekeringen, zoals de Algemene Ouderdomswet van 1956, waarbij de staat de uiteindelijke garant van de oudedagvoorzieningen werd. In de jaren vijftig en zestig gaf een reeks wetten en bepalingen gestalte aan de verzorgingsstaat. De rol van de bedrijfsverenigingen werd daarbij kleiner. In Nederland, zoals in andere Europese landen, werd een stelsel van sociale zekerheid opgebouwd waar de staat de uiteindelijke drager van was.²

Bijstands aanspraak

De Algemene Bijstandswet, die in 1965 van kracht werd, behandelt het verlenen van bijstand niet als een gunst of als een kwestie van liefdadigheid, maar als een overheidsplicht, waarop de burger aanspraak kan maken. Ook al is de ABW bedoeld als een individueel gerichte ondersteuning, in de loop der jaren is er langzamerhand een landelijke normering tot stand gekomen. Was aanvankelijk de uitvoering van de ABW een zaak van de gemeenten, nu is deze ondersteuning een beleidskwestie van de centrale overheid geworden. Langzaam aan heeft de gedachte post gevat dat, als Nederlandse ingezetenen niet in aanmerking komen voor uitkeringen op grond van de sociale verze-

2. Zie bijvoorbeeld A. de Swaan, *Zorg en de staat* (Amsterdam 1989, Bert Bakker), hfdst.6.

keringen, zij een aanspraak kunnen maken op de bijstandsvorzieningen die complementair aan de sociale verzekeringen zouden zijn. In het huidige politieke spraakgebruik wordt deze complementariteit min of meer aangenomen, maar vanuit de ontstaansgeschiedenis van de sociale verzekering en de volksverzekering en vanuit het fundamentele verschil in rechtsaanspraak bij een sociale c.q. volksverzekering enerzijds en een aanspraak op bijstand anderzijds is deze complementariteit niet voorhanden.

Tussen sociale verzekeringen en volksverzekeringen is een verschil. Dat is echter niet zo fundamenteel, want in het eerste geval gaat het om een verzekering die men verplicht was af te sluiten bij het aangaan van een arbeidsovereenkomst, terwijl in het tweede geval de ouderdomsverzekering ook opgaat wanneer men nooit inkomen genoten heeft en dus nooit heeft kunnen bijdragen. Het zou immoreel zijn om in de toekomst de ouderdomsuitkeringen te onthouden aan degenen die er nu voor betalen. Bij zowel sociale verzekeringen alsook volksverzekeringen gaat het om een juridische en economische grondslag uitgedrukt in premies, uitkeringen en risicoberekening. De garantie van overheidswegen bij een volksverzekering is fundamenteel verschillend van een overheidsplicht bij de aanbidding van sociale voorzieningen, zoals bijstandsuitkeringen. Bij sociale verzekeringen gaat het altijd om een risico-opvang. Het risico dat werkwilligen niet in staat zijn te participeren in het arbeidsproces wordt verzekerd. De reële verdien capaciteit van degene die wel werkt, wel gezond is, wel geschikt is te werken is niet slechts de overwegende uitkeringsfactor maar is ook de morele norm. De overheid geeft een garantie af, maar dat laat onverlet het verzekeringskarakter en derhalve een gezond actuarisch beheer inclusief fondsvorming. Dat er sprake zou zijn van een afnemend verzekeringskarakter bij deze verzekeringen is een teken van slecht economisch beleid.³

De zorgplicht van de overheid

De taak van de overheid bij sociale voorzieningen verschilt van de overheidstaak bij sociale verzekeringen en volksverzekeringen. Sociale voorzieningen worden verleend indien de aanvragers niet over de middelen beschikken om in hun bestaansminimum te voorzien. Het 'kunnen' of 'niet kunnen' dat bij de verzekeringen als morele norm geldt, verliest bij de sociale voorzieningen zijn betekenis. Als er een situatie is waarbij de 'noodzakelijke kosten van bestaan' niet opgebracht worden, dan heeft de overheid zich verplicht bijstand te verlenen.

Niettemin zijn verzekeringen en voorzieningen fundamenteel verschillend. De verwarring heeft te maken met de evolutie van het begrip bestaanszekerheid tijdens de uitvoering van 25 jaar ABW. Beneden een bepaalde inkomensgrens, wordt men geacht onder het bestaansminimum te leven. Dit bestaansminimum is uiteindelijk landelijk gedefinieerd door de centrale overheid opdat burgers niet in de ene gemeente beter of slechter zouden worden behandeld dan in een andere gemeente. Deze regulering van bovenaf heeft niet gevoerd tot een verhoging van de kwaliteit van de bijstandsverlening. Eerder tot een vernauwing, waardoor weinig bijstand maar vooral bijstandsuitkeringen aan individuele burgers worden verstrekt door loketten bij de gemeenten. Zowel de gemeenten als de centrale overheid zijn hiermee weinig gelukkig. Zulke regelingen versterken de indruk dat er bij bepaalde economische situaties een recht op bijstand is en dat bijstand onder uniforme voorwaarden wordt uitgekeerd als ware zij een verzekering. De generalisering en normering van de uitvoering van de Bijstandswet heeft veel te maken met de sterke differentiatie die opgetreden is bij degenen die onder het bestaansminimum zouden gaan leven in-

3. Zie G.M.J. Veldkamp, *Afscheid van de verzekeringsgedachte* (oratie 1978). De SER heeft juist aangedrongen op een versterking van het verzekeringskarakter (Publikatie nr. 16, 1984).

dien er geen bijstand zou worden gegeven. Door de groepsregelingen wendt men zich tot een overheidsinstantie omdat men behoort tot een groep die erkende aanspraken heeft gekregen op bijstand. De aanvankelijke opzet van de bijstandsgedachte was individueel gericht, maar de rijksgroepsregelingen hebben er toe bijgedragen dat de uitvoering van de Bijstandswet voor de ontvangers zich geëvolueerd heeft tot een vast onderdeel van hun sociale zekerheid, waartoe dan zowel verzekeringen alsook voorzieningen mogen worden gerekend.⁴ Deze rechtsaanspraken op de overheid brengen allerlei processen van belangenbehartiging met zich mee waarop zo veel mogelijk geanticipeerd wordt bij de beleidsvoorbereiding. 'In meer algemene termen zou men kunnen spreken van de combinatie van een sterk actieve maatschappij, gevolg van fundamentele democratisering, en een sterk eisende maatschappij, voorzien van sociale grondrechten. Deze combinatie van maatschappelijk activisme en formeel gegarandeerde aanspraken leidt daardoor tot een zo zware belasting van de overheid doordat de gedifferentieerdheid van activiteiten en rechten zo bijzonder groot is geworden.'⁵

Reikwijdte van de zorgplicht

De hierboven genoemde sociale wetten die tijdens de jaren van wederopbouw en groei van de welvaartsstaat tot stand gekomen waren, kregen een principiële basis in de Grondwet van 1983. In zes artikelen, nummers 18-23, werden sociale grondrechten geformuleerd. Het zesde artikel komt min of meer overeen met het onderwijsartikel 208 uit de oude Grondwet. Deze zes artikelen omschrijven de zorgplicht van de Nederlandse overheid. Zij geven aan dat er kennelijk een morele plicht van de overheid is om allerlei zaken met een sociaal aspect zo goed mogelijk te behartigen. Morele plichten bestaan niet omdat een wetgever ze geformuleerd heeft, maar omdat er een consensus be-

staat dat een goede overheid zulks hoort te doen. Impliceren deze grondrechten louter een verticaal vormgegeven zorgplicht door de overheid jegens de burgers? Of zou een bijstandsplicht ook anders vorm gegeven kunnen worden?

Bij de sociale grondrechten is er tot twee keer toe sprake van aanspraak op bijstand. In artikel 18 wordt over rechtsbijstand gesproken. Het artikel verplicht de wetgever regels te stellen omtrent rechtsbijstand aan minvermogenden. In artikel 20 wordt gesproken van de bestaanszekerheid der bevolking; in het derde lid wordt de wetgever verplicht regels te stellen voor een aanspraak op bijstand van overheidswege. Wat wordt bedoeld met het garanderen van deze aanspraak op bijstand? Ik laat verder buiten beschouwing al die wetten en regelingen die ertoe gericht zijn om ieder lid van de samenleving te verzekeren van hulp en van middelen indien er van arbeidsongeschiktheid sprake is ten gevolge van een arbeidsongeval, van werkloosheid, van ziekte, van ouderdom en van overlijden. Het gaat niet om het sociale zekerheidsrecht maar om de sociale voorzieningen voor leden van de samenleving die om andere redenen geen of slechts een gebrekkig arbeidsinkomen genieten. Bijstandsverlening is pas mogelijk bij een situatie waartegen men zich niet heeft kunnen verzekeren. Wanneer de sociale verzekeringen en de volksverzekeringen te zamen niet de noodzakelijke bestaanskosten hebben gegarandeerd, dan komt men in aanmerking voor bijstand. Dit is cru uitgedrukt, maar de sociale zekerheidsrechten verschillen van een bijstandsaanpak. Bijstand is een voorwaardelijke hulp. Bijstand kan beëindigd worden bij een niet-nakoming van die voorwaarden en natuurlijk wordt bijstand

4. A.L. den Broeder, 'De toekomst van de Algemene Bijstandswet en de gemeentelijke sociale dienst', in *Sociaal Maandblad Arbeid* 45 (1990), 90-100.

5. J.A.A. van Doorn, *Rede en macht* ('s-Gravenhage 1988, Vuga), 117.

beëindigd indien het bestaansminimum anderszins weer veilig gesteld kan worden.

Beperking van de overheidstaak

In tegenstelling tot het sociale zekerheidsrecht heeft de burger dus geen subjectieve rechten op bijstand. Dat de Grondwet toch enige sociale grondrechten formuleert, zonder dat de burger daar subjectieve rechten aan ontlene kan, is een verwijzing naar het ideële karakter van deze artikelen. De aard van deze artikelen wijkt af van de aard van de andere Grondwetsbepalingen die dikwijls normatief van aard zijn. De zorgplicht van de overheid, aangeduid in de sociale grondrechten, is afhankelijk van een door de wetgever aan te wijzen institutioneel kader en van de beschikbare middelen. Zulke beperkingen gelden niet bij de grondrechten, opgesomd in artikelen 1 – 17. Het gaat daar veelal wél om subjectieve rechten, waarbij beperkingen van institutionele of financiële aard niet relevant zijn. De eerst opgesomde grondrechten worden ook klassieke grondrechten genoemd. Klassieke grondrechten zijn onthoudingsnormen voor een overheid, terwijl de sociale grondrechten stimulansen vormen om nieuwe voorzie-

aanzien van de reeks sociale grondrechten mag van tijd tot tijd de vraag gesteld worden of het ideaal verwezenlijkt wordt: dat ideaal is niet de vorm maar de inhoud, niet de verzorgingsstaat als zodanig wel de bestaanszekerheid van de burgers.

Vormen van hulpverlening

In de Grondwet van 1983 zijn verscheidene programmatische bepalingen opgenomen. In de eerste plaats zijn dat de hierboven genoemde sociale grondrechten. Daarnaast zijn er ook elders taakstellingen opgenomen, zoals de bevordering van de internationale rechtsorde, genoemd in artikel 90. Er is een rol weggelegd voor de overheid waar het een binnenlandse verzorgingsstaat betreft. Er is ook een taak voor Nederland in het buitenland, waar de participatie van Nederland in allerlei vormen van ontwikkelingssamenwerking beslag heeft gekregen. Voordat de sociale grondrechten waren opgenomen in de Grondwet, was er al sprake van een stelsel van sociale zekerheid. In Nederland zijn constitutionele voorstellingen belangrijker dan geschreven grondwettelijke bepalingen. De Nederlandse inspanningen op het gebied van de ontwikkelingshulp zijn niet met evenveel woorden als een taakstelling opgenomen in de Grondwet. Zijn er tussen de binnenlandse en de buitenlandse hulpverlening parallellen?

In ethisch perspectief kunnen we stellen dat zowel naar het binnenland als naar het buitenland toe de Nederlandse overheid zichzelf iets opgedragen heeft: namelijk bijstand te verlenen aan degenen die zelf niet in de noodzakelijke bestaanskosten kunnen voorzien. Dit kunnen individuele burgers zijn, leden van groepen die vallen onder de rijksgroepsregelingen, vluchtelingen en hongerigen elders ter wereld, soevereine staten die tot de arme landen gerekend worden. Voor alle categorieën geldt dat de sociaal-economische context van dien aard is dat er thans voldoende reden is om bijstand te geven, alhoewel een verandering van context in de toekomst

---

Het gaat bij sociale grondrechten niet om de vorm, maar om de inhoud: bestaanszekerheid bieden.

---

ningen te treffen. Klassieke grondrechten garanderen de vrijheid van de burger, de sociale grondrechten willen de menswaardigheid van zijn leven bevorderen. Ten

stopzetting van de bijstand kan rechtvaardigen. Dat de overheid bijstand verschaft is een morele verplichting.

Indien de binnenlandse bijstand vergeleken wordt met buitenlandse bijstandsverlening wordt duidelijk dat de aanspraak op bijstand niet van subjectief-juridische aard is maar van morele aard. Welke beginselen zijn daarbij leidend? Op de eerste plaats geldt als beginsel dat de relatie tijdelijk is, dat er zo gehandeld wordt dat beide partijen na verloop van zekere tijd elkaar niet meer nodig zullen hebben. Ten tweede kan daar aan toegevoegd worden dat de relatie tussen bijstandverlener en bijstandontvanger geleid dient te worden door het beginsel van gelijkwaardigheid, zoals de relatie tussen soevereine staten. Paternalisme van de zijde van de bijstandsinstansie is uit den boze.

Drie typen van relaties

Met behulp van deze twee beginselen kunnen we de relatie tussen geldgever en geldontvanger normeren. Laten we veronderstellen dat er drie vormen van relaties tussen een partij met een zeker financieel vermogen en een partij met een zekere financiële schaarste mogelijk zijn. Hieraan corresponderen ruwweg drie vormen van economische hulpverlening: lening, subsidie, gift. Drie verschillende verwachtingen horen er bij: rendement, *self-reliance*, opheffing van een gebrek. Drie instituties kunnen er bij gedacht worden: bank, overheid of instelling met een publiek karakter, particuliere rechtspersoon of natuurlijke persoon. Laten we met behulp van de twee beginselen tijdelijkheid en gelijkwaardigheid deze drie verschillende vormen van relaties verder bekijken. Het tijdelijkheidsbeginsel zorgt ervoor dat zo'n kredietrelatie cq hulp-relatie zich moet ontwikkelen naarmate zich relevante ontwikkelingen in de sociaal-economische context voordoen. Bij voldoende rendement kan de debiteur terugbetalen en daarmee de relatie beëindigen. Bij geslaagde *self-reliance* is

er geen verdere hulp nodig. Armoede noodzaakte de gift-relatie. Indien de armoede verminderd is, zijn dan verdere giften niet meer nodig? We beginnen nu te zien dat het beginsel van de tijdelijkheid onvoldoende is; het beginsel van de gelijkwaardigheid is reeds belangrijk bij het aangaan van de relatie, maar wordt belangrijker indien de relatie een andere tijdshorizon krijgt dan beide partijen bij de aanvang verwachtten. Wat zijn de verschillen indien zich economische moeilijke situaties voordoen, indien de ontvangende partij niet rendeert, niet tot *self-reliance* komt, niet uit armoede geraakt? Naarmate de partijen elkaar op voet van gelijkwaardigheid benaderen is een gesprek beter mogelijk. Er zijn bij elk type mogelijkheden, zoals bij een lening bijvoorbeeld renegotiatie van tijdshorizon en van voorwaarden, bij een hulp-programma is een veranderde opzet bespreekbaar, maar bij een blijvend gebrek is een gesprek veel moeilijker.

Wanneer wij het tweede beginsel, dat van de gelijkwaardigheid, hierbij betrekken, dan zien we dat naarmate de relatie tussen geldgever en geldontvanger 'zakelijker' is, er een grotere kans bestaat op een situatie van gelijkwaardigheid. Naarmate het 'gift-element' toeneemt, wordt de relatie onzakelijker. Om een zekere gelijkwaardigheid te herstellen zijn er regels. Zo zijn er bij een lening reeksen regels, uitmondend in de faillissementsregels, om de zwakkere partij te beschermen indien het nodig zou zijn de relatie een andere inhoud te geven. Bij een subsidie-relatie is er een recht dat voortvloeit uit een contract, een wet of een bestaande regeling. De zwakke partij kan zich daarop beroepen. Men valt wel of niet binnen de termen van een subsidieregeling, men kan ook een nieuwe regeling gaan ontwerpen. Eventueel zou arbitrage en rechtsbijstand mogelijk zijn. Maar in het derde geval is het veel problematischer, want de derde relatie is gebaseerd op de goedgeefsheid van de geveer. Bij de ontvanger zijn nauwelijks mo-

gelijkheden aanwezig om de relatie te herstructureren.⁶

Toepassing van dit model

In de economie zijn vraag- en aanbodrelaties van essentiële betekenis. Het aanbod wordt voor een belangrijk deel bepaald door ondernemingen die produkten en diensten in marktsegmenten ter beschikking stellen. Voor de vraag geldt dat de daarmee samenhangende behoefte aan goederen en diensten zich effectief uit, dat wil zeggen dat zich met de vraag ook koopkracht aandient. In een vrije samenleving wordt de keuze van de behoeftenbevrediging overgelaten aan de burgers. Echter met het begrip bestaansminimum wordt aangegeven welke basisbehoeften vervuld moeten zijn wil er van een menswaardig leven gesproken kunnen worden. Dat geldt zowel in het binnen- als in het buitenland. Bijstandsuitkeringen zijn te vergelijken met ontwikkelingshulp. In beginsel zijn bijstand en economische hulpverlening geen subsidiëring van bepaalde goederen of diensten, maar een ongebonden hulp aan de behoeftige om het bestaansminimum te kunnen bereiken. Ook al zijn er normen voor het bestaansminimum gegeven, toch mist de bijstandsverlening als zodanig objectiviteit. Dat geldt eveneens voor buitenlandse hulp. Dat betekent dat daarom evaluatie van de binnenlandse uitvoering van de Bijstandswet gespiegeld kan worden aan de evaluatie van de uitvoering van ontwikkelingshulp aan het buitenland. Waar naar het buitenland toe gemakkelijker naar effectiviteit en efficiëntie gekeken kan worden, zou dat ook voor binnenlandse bijstand moeten opgaan.

Er zijn enige technische hordes te nemen alvorens men hulp kan evalueren. Moet men bij de bedoeling van de gever stil staan en dan bekijken in hoeverre zo'n bedoeling ook gerealiseerd is? Moet men de verwachting en de behoeften bij de hulpnemers als uitgangspunt nemen? Of moet men kijken naar het effect op de wat

langere termijn: toegenomen capaciteit tot zelfverzorging, toegenomen welvaart, afgenomen armoede, honger en ziekte ook op langere termijn? Er is geen *communis opinio* wat afdoende evaluatie-criteria zouden moeten zijn.

Medefinancieringsorganisaties

In de ontwikkelingshulp, zoals zich die ontwikkeld heeft na de Tweede Wereldoorlog, zijn elementen van een ouderwetse ontwikkelingsleer aanwezig, zoals bijvoorbeeld: ieder natie heeft een zelfbeschikkingsrecht; iedere soevereine staat heeft een regering die capabel, integer en zorgvuldig het algemeen belang nastreeft; ontwikkeling is een kwestie van rationalisatie en modernisatie; democratie en de toepassing van de mensenrechten werden vanzelf tot stand gebracht. Onder deze en soortgelijke veronderstellingen was het vanzelfsprekend dat hulp politiek en cultureel neutraal werd opgevat. Dit is in het Westen zeker gedurende de jaren vijftig en de eerste helft van de jaren zestig de algemene opvatting, terwijl de Verenigde Staten zich daarvan onderscheiden door een politieke opvatting van ontwikkelingshulp, waarin de Amerikaanse belangen ook gediend moesten worden.⁷ In Nederland heeft een sterke voorkeur geheerst voor multilaterale hulp door middel van internationale instellingen. Sedert het midden van de jaren zestig is er echter ook een klein gedeelte van de ontwikkelingsgelden besteed langs de kanalen van de medefinancieringsorganisaties. Wanneer we nu nog eens de (vierde) Nota Hulpverlening aan minder ontwikkelde landen inzien, dan worden als knelpunten achtereenvolgens genoemd de schuldenlast, het voedsel-vraagstuk, de bevolkingsaanwas en de kennisoverdracht.⁸ Bijna vijfentwintig jaar

6. Uitgewerkt in E.J.J.M. Kimman, *Kwijtschelding van staatsschuld* (Assen/Maastricht 1989, Van Gorcum).
7. Vergelijk het rapport van de commissie onder leiding van Generaal Clay, *The Scope and Distribution of US Military and Economic Assistance Programs*, maart 1963.
8. *Nota hulpverlening aan minder ontwikkelde landen*, on-

→

later is de volgorde nog hetzelfde, terwijl de omvang van de problemen groter geworden is. Er zijn twee uitersten in de benadering van het ontwikkelingsvraagstuk. Beide uitersten beschouwen het ontwikkelingsprobleem als een langdurig proces en bezien ontwikkelingshulp als een structurele verbetering om een of meer van de vier genoemde problemen dichterbij een oplossing te brengen.

Van deze twee uitersten noem ik enerzijds de politieke benadering van intergouvernementele contacten en anderzijds de persoonlijke benadering der niet-gouvernementele medefinancieringsorganisaties. Bij inter-gouvernementele contacten staan onderhandelingen voorop. Over alle bijstandsprogramma's dient opnieuw onderhandeld te worden. Ondanks de gigantische omvang zijn grootte, voorwaarden en tijdstip van ontwikkelingshulp een vrij gewone kwestie ter bespreking tussen staten. Soms worden er ontmoetingsbijeenkomsten georganiseerd, zoals de Club van Parijs of de IGGI-conferentie, waarbij internationale instellingen, regeringen en overheidsorganen met elkaar onderhan-

min of meer vaste partners in de landen gezocht, die bereid zijn de verantwoordelijkheid voor een project te delen. Hierdoor krijgt de hulp steeds minder het karakter van een gift maar meer het karakter van een tijdelijke subsidie. Dit betekent verzakelijking onder druk van de tijdshorizon, het tijdstip namelijk dat de hulp niet langer nodig is. Het bijzondere in de medefinancieringsgedachte is de poging de recipiënten te betrekken bij het overbodig maken van de hulp. Dit wordt bereikt door het scheppen van langdurige persoonlijke relaties, dikwijls ingekaderd in kerkelijk-religieus verband, waardoor er verder nog maar weinig ideologische ballast aan de projecten meegegeven wordt.

Humanitaire hulp

Ontwikkelingen in de hulpverlening aan het buitenland zijn soms niet-gouvernementeel en soms gouvernementeel. In de afgelopen winter hebben de verrassende gebeurtenissen in Oost Europa ons laten zien dat spontaan nieuwe vormen van hulpverlening ontstaan. Was er in de afgelopen jaren voornamelijk sprake van financiering langs banken en werd particuliere hulp aan het initiatief van de kerken overgelaten, in de winter 1989/90 ontstond er veel spontane hulp 'in natura'. Deze humanitaire hulp werd tot voor kort voor onnodig en wellicht ook onbehoorlijk gehouden. In een van de dagbladen las ik het verwijt van een Roemeen, voedselpakketten uit Nederland openmakende, 'Denken ze dat het hier Ethiopië is'. Het antwoord werd de volgende dag gegeven door de woordvoerder van Het Rode Kruis in Nederland, dat het hier niet om voedseltransporten, alsof er hongersnood dreigt, maar om voedselpakketten gaat, bedoeld als een warm gebaar van de Nederlandse bevolking aan het Roemeense volk.⁹ De hulp aan Oost-

De medefinancieringsgedachte betreft de ontvangers bij de hulpverlening.

delen over de omvang en de voorwaarden van de hulp.

De niet-gouvernementele constructies, zoals de netwerken waarmee de medefinancieringsorganisaties verbonden zijn, onderhandelen minder want er wordt naar

→

dertekend door Th.H. Bot, de eerste bewindsman voor ontwikkelingszaken, Ministerie van Buitenlandse Zaken, Den Haag 1966.

9. *De Volkskrant*, 3 en 4 januari 1990.

europese landen mag dan tijdelijk nog wel gekenmerkt worden door giften, maar een ordentelijke kredietverlening in een zakelijke relatie zal binnenkort wel op gang komen.

In de jaren zestig en zeventig is de publieke opinie de ontwikkelingsinspanningen opmerkelijk gunstig gezind geweest. Omdat men van alle kanten overtuigd was van de noodzaak en de zin van de hulp, werden evaluatie-projecten niet als bedreigend ervaren. Toch is evaluatie geboden want diezelfde ontwikkelingshulp produceert tevens een raadselachtige paradox. Want, gezien de twee beginselen hierboven aangegeven, blijkt dat er wél uitvoering wordt gegeven aan het beginsel van gelijkwaardigheid of wederzijds respect, maar feitelijk niet altijd aan het beginsel van tijdelijkheid. De economische hulpverlening is paradoxaal, want ze kan bevrijden en welvaart scheppen, maar ze kan ook knechten en nieuwe afhankelijkheid brengen. Ze kan leven geven, ze kan ook de andere partij vasthouden. Dat gaat op voor de economische hulpverlening aan de landen van de Derde Wereld en ook vermoedelijk voor de binnenlandse bijstand aan individuele burgers.

Wat moet er met de bijstand gebeuren?

Bij het verlenen van ontwikkelingshulp worden de genoemde twee beginselen van tijdelijkheid en gelijkwaardigheid bij de behandeling van de aanvraag, bij de uitvoering en bij de evaluatie achteraf gehanteerd. Hoe worden deze beide beginselen gerealiseerd in de binnenlandse bijstandsverlening? Daar zien we zowel een ontwikkeling van periodiciteit en van afhankelijkheid. In de ontwikkelingshulp vergemakkelijkt de afstand tussen donor en recipiënt niet slechts de tijdelijkheid in de relatie maar ook de gelijkwaardigheid. De vergelijking tussen ontwikkelingshulp en een uitkering in het kader van de Bijstandswet aan Nederlandse ingezetenen gaat maar ten dele op. De bedoeling van dit opstel is slechts om vergelijkenderwijze

iets over binnenlandse bijstandsverlening te zeggen. Zo gemakkelijk als het is om iets in het buitenland te evalueren, zo moeilijk is dat voor evaluatie van bijstand in het binnenland. Maar de verscheidene vormen van hulp kunnen toch wel enigszins vergeleken worden.

Onze binnenlandse hulp bestaat vooral uit subsidies en giften. De twee beginselen, werkzaam in de relatie met het buitenland, gelijkwaardigheid en tijdelijkheid, worden niet gehanteerd in het binnenland. Met name de tijdelijkheid is afwezig bij de uitvoering van de Bijstandswet. Bijstand wordt, complementair aan het stelsel van sociaal zekerheidsrecht, gevoeld als een recht. Zo is ongeveer de toestand. En hoe meer de overheid de bijstandsverlening zelf vasthoudt, des te sterker zal het 'recht op bijstand' gevoeld worden, des te groter de afhankelijkheid, des te kleiner de kans op het tijdelijk karakter van die bijstand. Daarmee is gezegd dat de organisatie van de bijstand als een exclusieve staatszaak steeds minder in staat is 'bijstand' te verschaffen. We hebben bij de ontwikkelingshulp het relatieve succes van medefinancierings-organisaties gezien. Zou die organisatievorm ook voor de bijstand te benutten zijn?

Zijn er fundamentele bezwaren? Als men bijstand, als overheidsplicht, ook in de uitvoering als een exclusieve overheidstaak ziet, dan wel. In de grondrechten gaat het om beginselen, rechtsbelangen en waarden die de maatschappelijke verhoudingen en de posities van burgers betrokken bij organisaties mede bepalen. Waar het gaat over een opdracht aan de overheid, zoals bijvoorbeeld de zorgplicht in de sociale grondrechten, wordt thans te weinig aan het inschakelen van niet-overheidslichamen gedacht. Niettemin impliceert een zorgplicht geen gouvernementele organisatievorm. Als morele verplichting dient de overheid wel uiteindelijk garant te staan, maar de uitvoering kan vanzelfsprekend op een wijze die lijkt op de buitenlandse medefinancieringsorgani-

saties. Dat wij dan hier ook kerkelijke organisaties zoals diaconie en caritas moeten noemen, ligt voor de hand.¹⁰ De zorgplicht die nu als een overheidsplicht geconstateerd wordt, is ook een wederzijdse zorgplicht. Wanneer er van sociale grondrechten wordt gesproken gaat het, mijns inziens, om een preconstitutionele zorgplicht van de overheid die in de loop van de negentiende en twintigste eeuw verwoord is ter oplossing van de Sociale Kwestie. De opdracht omschreven in de zes artikelen van de Grondwet is als een directe overheidstaak maar ook als een door de overheid ondersteunde taak van het middenveld te realiseren.

Zo'n nieuwe instelling voor bijstand zou ervoor moeten waken zelf een soort overheidsapparaat te worden. Immers dikwijls brengt overheidsfinanciering tevens allerlei overheidsbemoeienis met zich mee zodat de ontvangende instantie zich een ambtelijke werkwijze aanmeet.

Epiloog

Bijna een halve eeuw geleden betwijfelde Schumpeter of het kapitalisme kon overleven. Hij noemde een aantal oorzaken, zoals onder meer produktie die niet iedereen bevredigt gezien vaste inkomensverschillen en snelle mode, monopolies, afnemende investeringsmogelijkheden, gebrek aan betrokkenheid bij culturele ontwikkelingen, het verdwijnen van de ondernemer als exponent van de bestuurslaag van de samenleving, en tenslotte de vijandigheid van de intelligentsia voor het kapitalisme.¹¹

De ironie van de geschiedenis is dat de elementen, opgesomd door Schumpeter, iets anders geformuleerd, eerder helpen te verklaren waarom Oosteuropese economische ordes het begeven hebben van de Westeuropese stelsels. Het particuliere initiatief, in het binnenland, naar de Derde Wereld toe, naar Oost Europa toe, is effectiever gebleken dan veel gouvernementeel verkeer. Ik concludeer dat het beter zal zijn 'bijstand' lossen te maken van de overheid en een soort medefinancieringsorganisaties daarvoor op te laten richten. De medefinancieringsgedachte laat een organisatievorm toe die opgezet wordt in samenwerking met de recipiënten en die derhalve een gedeelde verantwoordelijkheid dragen. Zo'n medefinancieringsorganisatie zal beter in staat zijn van de bijstandsverlening een gelijkwaardige en tijdelijke zorg te maken voor degenen die het behoeven. En daarmee wordt, mijns inziens, beter voldaan aan de grondwettelijke zorgplicht van de overheid.

10. G.J. Hazenkamp, 'Kerk tussen woord en daad' in *Christen Democratische Verkenningen* (1988) 4-12; A.G. Weiler, 'Diaconie en politiek vanuit een katholiek perspectief' in *Christen Democratische Verkenningen* (1988), 100-109.

11. J.A. Schumpeter, *Capitalism, Socialism, and Democracy* (New York 1942, Harper & Brothers), 63-155.

Prof. drs. J. Weitenberg

Suggesties voor een kabinetsbeleid

Het economisch herstelbeleid van de kabinetten-Lubbers I en II had moeten worden voortgezet. Dat is een absolute voorwaarde voor sociale en maatschappelijke vernieuwing. Bij de invulling van het begrip sociale vernieuwing dient de individuele verantwoordelijkheid voorop te staan.

Het financieel-economische beleid

In het jongste landenexamen over Nederland stelt de OESO (Organisatie voor Europese Economische Samenwerking) dat de gunstige internationale economische ontwikkelingen, loonkostenmatiging, structurele hervormingen en een budgettair beleid gericht op tekortreductie en lastenverlichting in de afgelopen jaren de Nederlandse economie sterk hebben verbeterd. Maar terecht tekent de OESO hierbij aan dat het aanpassingsproces, mede gezien de vergrijzing en ontgroening van Nederland en de Europese integratie, nog een lange weg heeft te gaan, met name op het terrein van de overheidsfinanciën en de arbeidsmarkt.

Sinds de zomer van 1989, dus nog vóór Lubbers-III, kan men desalniettemin spreken van een ommekeer op een aantal beleidsterreinen. Sindsdien is het 'echte' ombuigen stop gezet, lijkt er na de 'Oort'-operatie niet meer serieus te worden gedacht aan verdergaande lastenverlichtingen en zijn per 1 januari jongstleden de koppelin-

gen tussen lonen en uitkeringen hersteld. Tevens is uit de verkiezingsprogramma's van CDA en PvdA gebleken dat men wel bereid is het financieringstekort op middellange termijn verder te reduceren, maar dat hiervoor per saldo geen nieuwe ombuigingen worden ingezet. Men vertrouwt op de 'automatische' of 'endogene' daling van de collectieve uitgaven in procenten van het nationaal inkomen, waardoor bij constante collectieve lastendruk het financieringstekort vanzelf tot een meer aanvaardbare omvang wordt verkleind.

Ik ben met de OESO van mening dat het in de afgelopen jaren gevoerde matigingsbeleid in essentie gecontinueerd moet worden, zij het met enkele accentverschuivingen. Zo zal dit beleid nog sterker dan nu in een Europese context moeten worden geplaatst. In de nu voorliggende kabinetsperiode valt immers het magische jaar 1992. Essentieel is dat Nederland met kracht voortbouwt aan een goede concurrentiepositie in een opener wordende Europese markt. Ondanks onmiskenbare successen blijft de Nederlandse economie staan voor een aantal belangrijke problemen en taken. Daarom laten zich in het bij-

---

Prof. drs. J. Weitenberg (1939) is algemeen directeur van het Nederlands Christelijk Werkgeversverbond (NCW).

zonder vanuit dat Europese perspectief een aantal hoofdeisen stellen aan het te voeren beleid voor deze kabinetsperiode:

- een geringer financieringstekort en lagere collectieve lasten;
- kwalitatieve verbetering van het onderwijs, zonder daartoe het totale onderwijsbudget te verruimen;
- meer aandacht, ook financieel, voor onderzoek en ontwikkeling;
- een betere infrastructuur op het gebied van verkeer, vervoer en telecommunicatie;
- het zoeken van een evenwicht in het milieubeleid tussen ecologie en economie.

Naar mijn mening worden in het regeerakkoord van Lubbers-III echter de accenten verkeerd gelegd. Er is, en dat is prima, het voornemen om het financieringstekort te verlagen tot 3,25% van het nationaal inkomen in 1994. De totale collectieve lastendruk blijft over de periode 1990-1994 vrijwel stabiel, maar hiervoor wordt wel een kunstgreep uitgehaald, door in 1990 de lastendruk vooral kunstmatig te verhogen, waardoor in 1994 (ten opzichte dus van 1990) de lastendruk op dit hogere niveau stabiel blijft. Hiermee verschaft men zich een extra budgettaire ruimte van circa

extra verhoging uitkeringen, milieu, kinderopvang, volkshuisvesting, gezondheidszorg, etc. En in dit bedrag is nog niet inbegrepen het vele miljarden kostende herstel van de koppelingen. Men kan zich derhalve met recht afvragen of het nieuwe kabinet, ter wille van de sociale vernieuwing, het herstel van koppelingen en de vele beleidsintensiveringen, niet teveel het gezond blijven van het draagvlak voor onze economie uit het oog verliest. Het sobere en gedegen financieel-economische beleid van de jaren tachtig wordt in het regeerakkoord onvoldoende voortgezet en teveel opgeofferd aan inkomenspolitieke overwegingen. Met alle gevolgen van dien voor het ondernemings- en investeringsklimaat in ons land en daarmee ook voor de werkgelegenheid.

In de volgende tabel staat aangegeven wat de consequenties zijn van de beleidsvoornemens uit zowel het regeerakkoord als het door mij voorgestane beleid. Dit laatste houdt het volgende in: een vermindering van het financieringstekort van 2%-punten; een verdere verlichting van belastingen en premies met in totaal f 5,5 miljard; versterking van de economische structuur (f 1,5 miljard op jaarbasis extra voor infrastructuur en R&D); koopkrachtbehoud voor ambtenaren en uitkeringsgerechtigden; en, tenslotte, ruim f 9 miljard aan additionele ombuigingen. De onder meer via een verdergaande afslanking van de overheid en een stelselherziening van de sociale zekerheid te realiseren ombuigingen lijken fors, maar betekenen in feite dat jaarlijks minder dan 1% wordt bespaard op de collectieve uitgaven. Dit moet dan ook tot de mogelijkheden behoren. In andere landen, maar ook in eigen land zijn op dit terrein in het verleden grotere inspanningen verricht dan de 1% per jaar (dat is iets meer dan f 2 miljard) die hier wordt bepleit.

Uit de tabel valt af te lezen dat het door mij geformuleerde beleid bijdraagt aan een verdere versterking van de marktsec-

---

Het gedegen financieel-economische beleid van de jaren tachtig wordt opgeofferd.

0,5% van het nationaal inkomen, dat is circa f 2,2 miljard. Daarnaast is afgesproken om per saldo ruim f 4,5 miljard extra uit te trekken voor intensiveringen in het beleid:

Beleids effecten 1991-1994

Verschillen ten opzichte van centrale projectie

	centrale projectie	regeer akkoord	alternatief regeerakkoord
--	--------------------	----------------	---------------------------

gemiddelde procentuele mutaties

loonsom per werknemer bedrijven	3,25	0,1	-1,0
prijs particuliere consumptie	1,75	-0,1	-0,6
volume particuliere consumptie	2,25	0,2	0,0
volume produktie bedrijven	2,75	0,1	0,0

gecumuleerde verschillen in 1994

werkgelegenheid marktsector (x1000 arbeidsjaren)	125	-1	+26
werkgelegenheid overheid en kwartaal (x1000 arbeidsjaren)	20	+19	-13
Werkzoekenden zonder baan (x1000 personen)	-60	-25	-14
Arbeidsinkomensquote bedrijven	0	0,2	-1,4
Belastingdruk	0,6	0,3	-0,3
Sociale premiedruk	-0,4	0,2	-1,0
Collectieve druk	-0,1	0,5	-1,3
Financieringstekort	-2,0	0,25	0,0

tor. De werkgelegenheid in de marktsector stijgt na vier jaar dan ook met circa 25.000 arbeidsjaren ten opzichte van de centrale projectie van het Centraal Planbureau (CPB). Dit in tegenstelling tot het regeerakkoord, waar de nadruk juist ligt op uitbreiding van de werkgelegenheid bij de overheid. Voortzetting van het door Lubbers-I en -II gevoerde beleid zorgt derhalve voor een breder financieel draagvlak van onze economie. Daarnaast valt op dat de inflatie veel lager uitkomt. Te zamen met de lagere werkgeverspremies leidt dit tot een lagere binnenlandse loonkosten-ontwikke-

ling. Vervolgens, maar dat blijkt niet uit de hier gepresenteerde effecten, zou op langere termijn de werkgelegenheid in de marktsector nog beduidend sterker verbeteren. Op een termijn van, zeg, tien jaar wordt het additionele werkgelegenheidseffect geschat op circa 60.000 arbeidsjaren. Een sterke marktsector is niet alleen van belang met het oog op de internationalisatie van het economisch leven, en de daarvan te verwachten welvaartsverhoging, maar tegelijkertijd draagt een sterke marktsector er toe bij dat de werkloosheid 'echt' vermindert en dat er minder mensen

maatschappelijk uit de boot dreigen te vallen. De processen die nu bezig zijn in Oost Europa komen niet alleen voort uit de behoefte aan vrijheid en democratie, maar zijn toch ook ingegeven door de daar steeds duidelijker ervaren welvaartstekorten. Om dit te kunnen opheffen zullen er intensievere economische betrekkingen met het buitenland moeten worden aangeknoopt en zullen de economische beslissingen meer en meer conform de werking van het prijs- en marktmechanisme moeten plaats vinden. Ook tegen deze achtergrond doet ons land er niet verstandig aan in zijn beleidskeuzen de ruimte voor de marktwerking in te perken.

Voorts worden de voorwaarden geschapen voor een verdere gezondmaking van de openbare financiën: op de langere termijn zet de daling van de collectieve lastendruk zich voort, zonder dat het financieringstekort onder druk komt te staan. Hiermee wordt het risico van de 'onbeheersbare' openbare financiën gemitigeerd. Tenslotte dient vermeld te worden dat ondanks de voorgestelde geringere stijging van de ambtenarensalarissen en uitkeringen de koopkracht zich in deze voorstellen zeker niet slechter ontwikkelt.

Ook in de afgelopen tijd – dus na het tot stand komen van het regeerakkoord – lijkt de politiek een houding van 'het kan allemaal niet meer op' aan te nemen. Ik noem hieronder enkele voorbeelden. Er bestaat nauwelijks nog aandacht voor afslanking van het ambtenarenapparaat en herinrichting van de overheid in een meer bedrijfsmatige zin. In dit verband kan bij het zoeken naar oplossingen, naast de immer noodzakelijke heroverweging van overheidstaken, onder meer worden gedacht aan een gezamenlijk optreden en een gedeelde verantwoordelijkheid van overheid (inclusief gesubsidieerde sectoren) en sociale partners (inclusief consumenten). Gedeelde verantwoordelijkheid, een besturingsvorm die het midden houdt tussen de extremen van vrije markt en overheids-

planning, kan op verschillende manieren vorm krijgen. Drie relatief nieuwe vormen zijn de convenanten en samenwerkingsovereenkomsten, raden van advies en gebruikersraden en, tot slot, zelfregulering.

Een ander voorbeeld is dat in het kader van het arbeidsvoorwaardenbeleid van de overheid steeds vaker wordt geredeneerd vanuit vermeende achterstanden ten opzichte van werknemers in de marktsector. En men komt vervolgens met oplossingen welke inhouden dat over de gehele linie de salarissen extra moeten worden verhoogd. In het algemeen wordt hierbij nauwelijks rekening gehouden met:

- de omstandigheid dat slechts voor specifieke groepen een merkbare achterstand bestaat (automatiseringsdeskundigen, accountants, *controllers* en bepaalde categorieën hogere ambtenaren);
- de mogelijkheid om net als in het bedrijfsleven de salarisverhoging te 'verdienen' met produktiviteitsverhoging (dus afslanking).

Binnen de departementen, maar ook bij de lagere overheden is niemand nog serieus bezig met ombuigingen en afslankingen. Integendeel, de grote gemeenten proberen een slaatje te slaan uit hun minderhedenvraagstuk, Onderwijs en Wetenschappen (O & R) probeert de financiering van zijn volwassen-onderwijs af te schuiven op het budget van het Centraal Bestuur voor de Arbeidsvoorziening (CBA) en Kamer-breed wordt erop aangedrongen om de objectsubsidies voor de woningbouw aan te passen aan de gestegen rentevoet. Het jongste voorbeeld is het onlangs in de Tweede Kamer gehouden pleidooi om de tegenvallende rente-uitgaven bij de overheid maar te compenseren door de voorgenomen eventuele BTW-verlaging af te blazen. Hierbij wordt aangenomen dat West Duitsland, in reactie op budgettaire problemen als gevolg van de herenigingsperikelen, zijn BTW-tarieven verder gaat verhogen. Ook dit is een voorbeeld van een verkeerde keuze: te-

genvallende uitgaven moeten primair worden gecompenseerd met ombuigingen op uitgaven en niet via het uit- of afstellen van lastenverlichting. Meer in zijn algemeenheid is er in de afgelopen jaren van hoogconjunctuur te weinig aandacht geweest voor de mogelijkheid van een versnelde sanering van de overheidsfinanciën. Hierdoor is er een groot risico dat de openbare financiën van ons land weer snel zullen worden ontregeld, wanneer de conjuncturele afkoeling in de Verenigde Staten (VS) en het Verenigd Koninkrijk eveneens Japan en West Europa gaat treffen.

Ook op het terrein van het milieubeleid is sprake van euforie. Het parlement heeft het inmiddels overbekende Nationaal Milieubeleidsplan (NMP) nog niet behandeld en het even bekende NMP-plus nog niet eens kunnen inzien, maar intussen is wel alvast de NMP-uitvoeringsnotitie aan het parlement gezonden. Het lijkt mij een goede zaak indien men ernaar streeft de onzekerheid bij bedrijven weg te nemen door ook op dit beleidsterrein de nodige zorgvuldigheid in acht te nemen. Opvallend is overigens het pleidooi van milieu-minister Alders om milieuheffingen buiten de defini-

milieuheffingen geeft namelijk, ook onder de stabilisatie-doelstelling van de collectieve lastendruk, een uitweg tot het vergroten van overheidsactiviteiten, zonder dat hiertegenover een compenserende vermindering van andere overheidsactiviteiten staat. Dit zou wel het geval zijn indien milieuheffingen onder deze definitie zouden vallen, waarmee een zuiverder afweging ten opzichte van andere overheidsactiviteiten wordt gegarandeerd. Meer in het algemeen is het ongewenst dat iedere keer wanneer men prioriteit verleent aan een beleidsterrein, deze discussie wordt opgerakeld. Hoe belangrijk een bepaald onderwerp en zeker ook het milieu is, er zullen altijd afwegingen en dus keuzen moeten worden gemaakt. Daarnaast is het nu eenmaal zo dat ook een lastenverhoging ten behoeve van het milieu koopkrachtconsequenties heeft, net als alle andere lastenverhogingen. Mede vanwege afwentelingsreacties zullen werkgelegenheidseffecten en andere macro-economische gevolgen niet wezenlijk verschillen van andere vormen van lastenverzwaringen.

Een laatste voorbeeld in deze paragraaf betreft de stormachtige ontwikkelingen in Oost Europa. Deze zijn door iedereen met vreugde begroet. Vreugde, omdat vrijheid in een democratische rechtsorde nu eindelijk na zoveel jaren werkelijkheid lijkt te gaan worden voor de Oosteuropese landen. Maar ondanks onze vreugde moeten we behoedzaam zijn. Behoedzaamheid wat betreft zowel onze hulp (niet te veel en te snel al onze normen en waarden willen opleggen), als de inschatting van de snelheid waarmee de Oosteuropese economieën de aanpassingsprocessen zullen doorlopen. Wellicht vormt Oost Duitsland een uitzonderingsgeval. Behoedzaamheid is echter ook nodig ten aanzien van de verwachte effecten op onze economie. We zien nu al vanwege de ontwikkelingen rond de Duits-Duitse monetaire unie de rente en de inflatieverwachtingen oplopen,

---

Lastenverhogingen voor het milieu zullen effect hebben op de werkgelegenheid.

---

tie van de collectieve lastendruk te houden. Dit zou mijns inziens zeer onverstandig zijn. Het kunstmatig buiten de definitie van de collectieve lastendruk houden van

terwijl de gunstige effecten op de economische groei nog maar moeten worden afgewacht.

Maatschappelijke vernieuwing

Een ander voorbeeld van een terrein waarop de euforie heeft toegeslagen is dat van de 'sociale vernieuwing'. Dit begrip is het belangrijkste onderscheidende element uit het regeerakkoord van Lubbers-III ten opzichte van dat van Lubbers-II. Aan de euforie dreigt echter, vanwege de verwarring die omtrent de invulling van dit begrip is ontstaan, vroeg een einde te komen. Toch is dit onderwerp dermate belangrijk dat ik daar in deze paragraaf afzonderlijk op wil ingaan.

Het begrip sociale vernieuwing is het paradepaardje van het kabinet dat het beleid moet trekken in de richting van het gewenste doel. En dat is: het integreren van mensen in de samenleving. Het kabinet heeft echter een te beperkte benadering. Men zoekt de oplossing teveel in de verzorgingsgedachte. Vernieuwing die niet verder gaat dan stadsvernieuwing en arbeidspools is niet genoeg. Er moet een brede 'maatschappelijke vernieuwing' komen. Een vernieuwing gericht op een samenleving waarin de eigen verantwoordelijkheid van burgers en hun organisaties optimaal kan zijn. Het doel van de sociale vernieuwing spreekt mij aan. Het is evident dat zwakke groepen in de samenleving niet buiten boord mogen blijven. Mensen moeten uit hun isolement worden gehaald. Maar daarvoor is versterking van hun eigen rol nodig.

Wat het doel betreft dus geen probleem. Wel echter met de weg die naar dat doel moet leiden. Daarbij gaat het met name om twee dingen. Ten eerste dreigt sociale vernieuwing uit te monden in sociale restauratie à la de jaren zeventig, indien de eigen verantwoordelijkheid van de burger voor zijn positie te weinig wordt benadrukt. Er moet geen herleving komen van een anoniem overheidsbeleid, dat de burgers in staat stelt zich aan hun verantwoordelijk-

heden te onttrekken. Ten tweede blijft voortzetting van economisch herstelbeleid een absolute voorwaarde voor vernieuwing. Over de noodzaak van voortzetting van het economische herstelbeleid is hiervoor reeds gesproken.

Wat de maatschappelijke vernieuwing betreft, bepleit ik een bredere vernieuwing dan die welke het kabinet voorstaat. Een maatschappelijke vernieuwing gericht op een vitalisering van de samenleving. Een vernieuwing die de grondslagen voor het bedrijfsleven verbetert. Het gaat nu goed, maar we moeten ervoor zorgen dat het ook op termijn goed blijft gaan. We moeten de les van de jaren zeventig voor ogen houden. Alvorens ik nader inga op een aantal concrete onderwerpen, wil ik benadrukken dat bij elke vorm van vernieuwing de eigen verantwoordelijkheid van het individu voor zijn positie voorop moet staan. We moeten bevorderen dat sociale onvolkomenheden als werkloosheid, arbeidsongeschiktheid en ziekteverzuim tot verbetering komen door de inspanningen van het individu zelf. Daarvoor is het nodig de systematiek van de wettelijke werkloosheids- en arbeidsongeschiktheidsverzekeringen daarop kritisch te toetsen. Grootscheepse overheidsplannen tot sociale vernieuwing mogen dit proces niet doorkruisen, omdat we dan opnieuw in schijnoplossingen terecht komen. Er moet gewerkt worden op basis van de praktijk.

Dan kom ik nu tot de ook door mij gewenste, bredere maatschappelijke vernieuwing.

Het eerste element van maatschappelijke vernieuwing betreft de aanpak van de collectieve sector. Hierover is in de vorige paragraaf reeds een en ander gezegd. Ik zal dit op deze plaats niet herhalen. Een tweede element heeft betrekking op de aanpassing van het arbeidsbestel. Ook dit is een voorwaarde voor maatschappelijke vernieuwing. Vernieuwing die in dit verband tegemoet komt aan de wens van de moderne werknemer om meer persoonlijke

keuzen te maken. Het is nog steeds nodig flexibilisering te bepleiten. Nog altijd is er te weinig begrip in de maatschappij voor de noodzaak om de arbeidsvoorwaarden zodanig in te richten, dat rekening kan worden gehouden met veranderende omstandigheden. In dit verband is illustratief de discussie over flexibilisering van werktijden. De overheid heeft hier overigens na veel vijven en zessen ruimte geboden, maar de vakbeweging ontpopt zich nu als de neo-conservatieve kracht die verhindert dat bijvoorbeeld meer regulier op zaterdag kan worden gewerkt. Dat is jammer omdat, afgezien van de economische noodzaak een beter gebruik te maken van de productie-capaciteit vanwege de toenemende internationale concurrentie, deze opstelling voorbij gaat aan de maatschappelijke veranderingen die hebben plaatsgehad. De vrije zaterdag is in z'n huidige vorm een produkt van het begin van de jaren zestig, toen de arbeidsverhoudingen veel meer werden bepaald door de traditionele werknemer, de standaard-werknemer die van 9 tot 5 uur werkte. Dat beeld is veranderd. De behoefte aan verschillende arbeidstijden is, mede onder invloed van emancipatie en individualisering, veel meer divers. Dat blijkt ook uit de discussie rond de Winkelsluitingswet. Deze wet zal gewijzigd moeten worden om aansluiting te houden met de wensen vanuit de maatschappij. Datzelfde geldt voor de nieuwe Arbeidstijdenwet en de binnen de grenzen daarvan te maken afspraken over werktijden in ondernemingen.

Ook de werking van de arbeidsmarkt kan nog sterk worden verbeterd. Dit is het derde element dat een rol speelt bij de maatschappelijke vernieuwing. Groot winstpunt is dat de Tweede Kamer onlangs het groene licht heeft gegeven voor de tripartisering van de arbeidsvoorziening. Essentieel daarvoor is een flexibel ingericht systeem van beroepsonderwijs, waarbij het regionaal bestuur van de arbeidsvoorziening en

de ondernemingen in staat zijn op basis van prijs, levertijd en kwaliteit, te kiezen uit op maat gesneden opleidingen. Opleidingen die worden verzorgd door het regionale beroepsonderwijs en particuliere opleidingsinstellingen. Op deze wijze kan men zeker zijn van een tijdig geschoolde beroepsbevolking. Essentieel met het oog op de concurrentieslag in het kader van Europa '92. In de werkwijze van het arbeidsvoorzieningsapparaat zal veel meer het accent moeten komen liggen op het voorkomen van langdurige werkloosheid. Na een half jaar werkloosheid dienen werkzoekenden op alternatieve mogelijkheden te worden gewezen. Dat betekent onder meer dat het RBA-apparaat (Regionaal Bestuur voor de Arbeidsvoorziening) de bedrijven moet bezoeken. De bestrijding van de werkloosheid onder etnische minderheden dient meer accent te krijgen, waarbij de noodzaak tot integratie in de samenleving voorop staat. Dit betekent dat primair de Nederlandse taal moet worden beheerst. Zonder kennis van de Nederlandse taal zal integratie nooit tot stand kunnen komen.

Een ander punt van vernieuwing betreft de sociale zekerheid. De tripartisering van de arbeidsvoorziening zal ongetwijfeld zijn uitstraling hebben op de vernieuwing van de sociale zekerheid. De rode draad van dit vernieuwingsproces is een herschikking van de taken, bevoegdheden, verantwoordelijkheden en financiering van de sociale verzekeringen. Centraal staan decentralisatie, deregulering en privatisering. De bevoegdheden van de centrale overheid (premie-vaststelling) dienen voor een deel te worden overgedragen aan de Sociale Verzekeringsraad (SVR). Een gemeenschappelijk orgaan van werkgevers en werknemers dient zorg te dragen voor de coördinatie van de uitvoering in plaats van de SVR.

De prijs van arbeid wordt voor een deel bepaald door de premies voor de sociale verzekeringen. Teneinde de premies beter

te kunnen beheersen, is het noodzakelijk dat er met name in de Ziektewet en arbeidsongeschiktheidswetten meer ruimte komt voor premie-differentiatie. Voordelen hiervan zijn dat de lusten en de lasten op een laag niveau directer met elkaar in verband worden gebracht, zodat de opbrengst van verzuimbestrijding direct zichtbaar wordt. Een vergelijking met het buitenland leert dat het ziekteverzuim hier twee keer zo hoog is als in België en 30% hoger dan in de Bondsrepubliek Duitsland. Niemand kan in ernst volhouden dat de arbeidsomstandigheden in die landen zoveel beter zijn. Wel is het zo dat de arbeidsvoorwaardelijke regelingen c.q. de uitkeringssituatie rond ziekte daar minder uitnodigend zijn dan in Nederland. Dat brengt mij tot de conclusie dat bestrijding van ziekteverzuim minder traditioneel zal moeten worden. Het hoge ziekteverzuim is namelijk een te groot probleem om het onbestreden te laten of bij de bestrijding de verkeerde accenten te leggen. Dat laatste gebeurt als de nadruk wordt gelegd op de arbeidsomstandigheden, als zijnde de oorzaak van het ziekteverzuim. Behoudens enkele sectoren, bijvoorbeeld de bouw, is dat niet het geval. Ziekteverzuim is een ingewikkelder probleem. Het moet via een gerichte aanpak in ondernemingen worden bestreden. Het taboe van onbespreekbaarheid moet eraf. Managers moeten het tot hun taak rekenen het verzuim omlaag te brengen. Naast bovengenoemde premie-differentiatie kunnen arbeidsvoorwaardelijke stimulansen, bijvoorbeeld premiëring van een laag verzuim, daarbij hun diensten bewijzen.

Een laatste voorbeeld heeft betrekking op het beroepsonderwijs. Een beter beroeps- en onderwijs is essentieel voor maatschappelijke vernieuwing, omdat dit meer mensen aan het werk helpt en aldus mensen uit hun isolement verlost. Willen wij de concurrentieslag straks kunnen volhouden, dan dient de aansluiting van onderwijs en arbeidsmarkt te worden verbeterd. Verbe-

tering van het rendement van het onderwijs kan worden gerealiseerd door een verdere vergroting van de autonomie van scholen en instellingen. Dan kan er een effectievere samenwerking tussen scholen en bedrijven tot stand komen.

Slotbeschouwing

In het voorgaande klinkt mijn vrees door dat op tal van terreinen verkeerde keuzen dreigen te worden gemaakt. Ik proef te veel een sfeer van: 'het is nu mooi geweest met het herstelbeleid, de tijd van leuke dingen voor de mensen is weer aangebroken'. En dat is niet goed, want vanwege de groeiende internationale vervlechting, de voortschrijdende technologische vooruitgang en de versterkte individualisering moet het herstelbeleid van de jaren tachtig op hoofdlijnen worden voortgezet. De sociale of, liever, maatschappelijke vernieuwing zal, meer dan het kabinet tot nu toe van plan lijkt, de nadruk moeten leggen op de persoonlijke verantwoordelijkheid van mensen. En ik voel mij wat dit betreft volledig gesteund door het CDA-verkiezingsprogramma 'Verantwoord voortbouwen', zoals dat vorig jaar nog is gepresenteerd. Men zou er goed aan doen de inleiding van dat verkiezingsprogramma nog eens tot zich te nemen. De daar geventileerde opvattingen over de 'verantwoordelijke samenleving' sluiten naadloos aan op de visie die in dit artikel wordt aangehangen.

Tot slot wijs ik op het volgende. Ik ben in het voorgaande niet ingegaan op een bijzonder element, dat de zo op het oog losstaande beleidsaanbevelingen ter zake van enerzijds het financieel-economische beleid en anderzijds de maatschappelijke vernieuwing met elkaar verbindt. Dit betreft de observatie, dat verlaging van de collectieve lastendruk niet alleen gunstige economische gevolgen heeft maar tevens, langs de financiële weg, bijdraagt aan een vergroting van de mogelijkheden om individuele keuzen te maken, als uiting van de persoonlijke verantwoordelijkheid. Teveel zijn in het verleden de verantwoordelijkhe-

den voor bepaalde voorzieningen gecollectiviseerd, waardoor de mensen als het ware werden uitgenodigd om deze voorzieningen te benutten. Door het anonieme karakter van vele regelingen en voorzieningen achtte niemand zich persoonlijk verantwoordelijk voor een zorgvuldig beheer van deze voorzieningen. Ook vanuit

deze invalshoek is de combinatie van lastenverlichting en de-collectivisatie een vorm van maatschappelijke vernieuwing, en zeker niet de minst belangrijke.

Documentatie

Dr. A.C. den Besten

Christelijke kunst in de smeltkroes der tijden

In Oost Europa is iets als ritselingen van een nieuw leven doorgebroken, iets van de Geest die waait waarheen hij wil. Tegelijkertijd maakte ieder, die in de kunst in Nederland te kennen gaf iets met God of met de kerk te maken te hebben, het voor zichzelf onmogelijk. De bijdrage van Den Besten was onderdeel van de documentatie ten behoeve van het symposium 'Boodschap aan de Boodschap', georganiseerd door de Rooms-katholieke Commissie St. Willibrordjaar en de Raad van Kerken. De tekst is begin november 1989 geschreven.

Toen ik rijkelijk vroeg, als ongeveer 8-jarige, interesse kreeg voor schrijvers en dichters – en dat liep bij mij via de persoon van de dichter Marsman, die ik kende als associé van mijn vader op diens advocatenkantoor, een man die mij intrigeerde – stuitte ik in de bescheiden boekerij van mijn moeder op een boekje getiteld: 'Christelijke kunst. Verzen, bijeengebracht en van een inleiding voorzien door P. Keuning'. Ik herinner me nog goed dat ik daarin heb zitten bladeren, want daar stonden dingen in zoals meneer Marsman ze schreef: gedichten. Die waren onder andere van Geerten Gossaert, Willem de Mérode, Jacqueline van der Waals – echte dichters, weet ik nu – maar de kennismaking met hen kan me onmogelijk iets hebben gedaan. Hoe is het anders te verkla-

ren, dat ik pas veel later, op het gymnasium, de poëzie ontdekte, met een schok, als iets heel nieuws, iets totaal onbekends? Dat overkwam mij bij gedichten van Eichendorff en Rilke, en het is de vraag of ik bij die ervaring zelfs maar een ogenblik aan Marsman heb gedacht – waarschijnlijk niet. De verklaring voor dit curieuze feit ligt voor de hand: ik was er als achtjarige eenvoudig nog niet aan toe geweest. Maar bepaald verbluffend waren de gevolgen van mijn ontdekking. Ik heb namelijk vrij lang geloofd dat zoiets uniëks als wat ik in de Duitse les had leren kennen in de Nederlandse taal onbestaanbaar was. En ook bracht het met zich mee een onberedeneerd wantrouwen jegens de christelijke poëzie, waar ik al zo jong mee in aanraking was gekomen, hoezeer die ook aansloot bij het geestelijk klimaat in mijn ouderlijk huis. Misschien, zo denk ik nu, sloot ze er wel té zeer bij aan en zou ze mij nooit, ook niet wanneer ik haar vijf jaar later had ontdekt, de elektrificerende schok hebben gegeven van Eichendorffs 'Mondnacht' en van Rilkes 'Herbsttag': 'Wer jetzt kein Haus hat, baut sich keines mehr' of 'Ich war ein Kind, und träumte viel'. Hoe het zij en hoe vreemd het ook klinken moge: de dichter Marsman heb ik pas ná Eichendorff en Rilke, Goethe en Stefan George leren kennen – maar toen

dan ook helemaal, tegelijk met Roland Holst en Slauerhoff.

'Christelijke kunst' heette het boekje waarvan ik sprak en waaruit ik op den duur wel degelijk het een en ander ging waarderen. Christelijke kunst – een titel die duidelijk maar onopdringerig verwijst naar een heel bepaalde culturele conceptie: die van Abraham Kuiper, de conceptie van de antithese. Tegenover de steeds geseculariseerder cultuur van de vorige eeuw, de paganistische genaamd, moest noodzakelijk een christelijke, en dat wilde zeggen: reformatorische, calvinistische cultuur worden gesteld. Zie daar de vooronderstelling waaruit de Vrije Universiteit is geboren, ook de door Kuiper vernieuwde Antirevolutionaire Partij, de christelijke vakvereniging, kortom de christelijke organisatie op alle levensgebieden, en in het verlengde daarvan ook de christelijke kunst, de christelijke literatuur. Alles in de cultuur, door Kuiper gezien als de totaliteit van het menselijk denken en het menselijk handelen, moest een christelijke tegenhanger krijgen; daartoe mobiliseerde hij zijn 'kleine luyden', zodoende tegelijk hun emancipatie beogend.

Herkerstening

We zouden Kuiper en de zijnen onrecht doen, wanneer we in of achter de antithese-gedachte niet toch herkenden de wens om vanuit de christelijke organisatorische verbanden het hele leven in ons vaderland te doordesemen. Maar één ding stond van tevoren vast: iedere synthese met wat zij als paganistisch, heidens zagen diende te worden afgewezen. Waar Kuiper op uit was, zij het op lange termijn, was de algehele herkerstening van het Nederlandse volksleven en de Nederlandse cultuur. Dat die poging op een grote mislukking is uitgelopen, weten we inmiddels. De secularisatie werd er niet door opgehouden, laat staan teruggedrongen – ze drong veeleer steeds duidelijker ook in de christelijke organisaties, ja tot in de Gereformeerde kerken zelfs door.

Er is van het begin af aan onder de Nederlandse christenen ook iets van een tegenontwerp tegen dat van de antithese werkzaam geweest, al werd dit dan niet aanstonds op een expliciete noemer gebracht. Het kondigde zich aan in de beweging van de zogenaamde 'rode dominees' in Friesland en Noord-Holland, vrijwel zonder uitzondering vrijzinnige hervormden en doopsgezinden, die politiek de zijde van het socialisme kozen. Dat ging wel héél erg in een andere richting! Maar ook op het gebied van de literatuur, de christelijke wel te verstaan, valt iets van moeite met, ja weerstand tegen de antithese-gedachte waar te nemen. Het moet lang-vergeten gereformeerde schrijvers als Seerp Anema en Hendrik Mulder op z'n minst worden nagegeven, dat zij zonder meer hebben ingezien, dat de literatuur van de Tachtigers superieur was aan de domineespoëzie van de vorige eeuw. Daarheen wilden zij dan ook niet terug, – nee, de esthetische verworvenheden van Tachtig dienen vruchtbaar te worden gemaakt voor en dienstbaar aan de literatuur van de antithese. Maar dat werd door niet weinige gereformeerden terecht als een hellend vlak gezien. De weerstand die ik bedoelde manifesteerde zich dan ook als een consequentie van zulke strevingen. Niet alleen de met de vrijzinnigheid gelieerde J. Jac. Thomson zocht het elders dan in de christelijke organen, maar ook de orthodox-hervormde Geerten Gossaert, ja zelfs de gereformeerde Willem de Mérode piekerden er niet over zich in specifiek christelijke kaders te laten opsluiten. De Mérode publiceerde zijn gedichten van het begin af aan ook in volslagen ongodsdienstige tijdschriften als 'Onze Eeuw', 'De Nieuwe Gids' en 'Het Getij', zoals Gossaert aan 'De Beweging' en Thomson aan 'De Nieuwe Stem' heeft meegewerkt. Voor De Mérode betekent dit overigens geenszins dat hij niet tot de christelijke literatuur wilde worden gerekend, die in de jaren twintig in bladen als 'Opgang' en 'Opwaartsche Wegen' steeds duidelijker een eigen gezicht

begon te tonen. Maar in deze kringen werd, als het erop aankwam, toch van iets anders gedroomd dan wat Kuyper voor ogen had gestaan, – misschien moet men wel zeggen: ook van iets 'engers' dan hij had gewild. Dat kwam ook door het aandeel van niet-gereformeerden in deze tijdschriften.

Toen K. Heeroma, als dichter Muus Jacobsse, in 1933 zijn bloemlezing uit de poëzie van de zogenaamde 'Jong-Protestanten' 'Het Derde Réveil' publiceerde, refereerde hij met die titel aan twee vroegere opwekkingsbewegingen binnen het orthodox protestantisme in Nederland: het Réveil van Groen van Prinsterer en Da Costa én de door hem als een tweede réveil geziene uittocht uit de liberaal verburgerlijkte Hervormde kerk van Kuyper *cum suis*. Het Derde Réveil was voor Heeroma vooral een beweging van dichters, die van 'Opwaartsche Wegen', – dichters, die in zijn optiek, voortgekomen uit de christelijke gemeente, hunnerzijds deze gemeente profetisch zouden bezielen en inspireren tot het aanvaarden van verantwoordelijkheid in een wereld waartoe zij ook zelf behoorden. Géén antiithese dus! Maar wel iets waar welbeschouwd 'de wereld' buiten stond, dat zich om zo te zeggen niet in de wereld afspeelde: poëzie uit de gemeente vóór de gemeente. Het is *mutatis mutandis* dit ideaal geweest dat na de Tweede Wereldoorlog de dichters voor ogen heeft gestaan die gezamenlijk aan het 'Liedboek voor de kerken' hebben gewerkt. Met dien verstande, dat deze dichters allen ook nog wel iets anders dan poëzie voor de gemeente hebben geschreven!

Rooms-katholieke sector

Zoals vóór de oorlog de auteurs van 'Opwaartsche Wegen' de christelijke organisatievormen van Kuypers 'Tweede Réveil' hebben overgenomen, zo zag het er in wezen ook in de rooms-katholieke sector van de nederlandse samenleving uit. Onder

leiding van Schaepman en Alberdingk Thijm Sr. was daar, eveneens in de laatste decennia van de vorige eeuw, een soortgelijke sterk emancipatorische cultuurbeving op gang gekomen, die eigen, onafhankelijke kaders en organisatievormen schiep, met dit verschil dat de katholieken nooit hun kracht in het isolement hebben gezocht. Zo kwam het in de jaren twintig ook in rooms-katholieke kring tot de oprichting van literaire tijdschriften, eerst 'Roeping', daarna en daarnaast 'De Gemeenschap'. Vooral dit laatste heeft een cultureel zeer belangrijke rol gespeeld, meest van al door het feit dat de redactie niet de minste angst kende om zich aan koud water te branden en dus gaarne ook niet-christenen als de auteurs van 'De Vrije Bladen', Marsman en de zijnen, de toenmalige modernisten derhalve, als medewerkers aantrok. Hetgeen intussen met zich meebracht, dat dit literaire forum steeds meer vrij kwam te liggen voor de invloed van allerlei 'wind van leer', niet in de laatste plaats voor fascistische ideeën. Dit moest wel tot conflicten leiden en liep in 1934 uit op de oprichting van het duidelijk fascistoïde 'De Nieuwe Gemeenschap'.

Aan protestantse zijde, in en om 'Opwaartsche Wegen', was er in de jaren dertig eerder toenadering tot het socialistisch denken te bespeuren: de theologie van Karl Barth kreeg hier invloed op de literatuur. En ook dit – met name via Houwink en Van Randwijk – had op den duur de uitwerking van een splijtzwam. Maar toen was de oorlog al voorbij. Het schisma komt tot uitdrukking in het feit dat velen uit de christelijke auteurskring aan de oude, wereldbeschouwelijk bepaalde kaders ontgroeid bleken en dat van de nieuwe schrijvers van protestantsen huize aanvankelijk bijna niemand dacht aan enigerlei christelijke organisatievorm. Daarmee bevonden zij zich in overeenstemming met wat er ook elders in de maatschappij viel waar te nemen, met name op het politieke vlak. In de naoorlogse SDAP, weldra omgezet in de Partij van

de Arbeid, zochten christenen en niet-christenen gezamenlijk naar de structuren van een rechtvaardige samenleving. De nieuwe politieke en culturele conceptie heette 'de Doorbraak', en de aanhangers daarvan bevonden zich van meet aan ontwikkeld in felle discussies met de nog altijd vele en machtige aanhangers van die andere conceptie, Kuypers 'antithese'. Uitbraak uit het christelijk getto was het parool, en dat betekende hetzelfde als wat we, zij het in specifiek sociaal-politieke zin, pas veel later 'ontzuiling' zouden gaan noemen. De kerk, nee het christelijk geloof als krachtig ferment in de Nederlandse samenleving, maar zonder hoogmoed jegens andere wereld- en levensbeschouwingen – dat was het dragende visioen.

Eigen ondervinding

Ik heb zelf, om mijn plaats in de samenleving, aan deze ontwikkelingen in alle bescheidenheid een werkzaam aandeel gehad en kan dus verder uit eigen ondervinding berichten. Voor mij zou het eenvoudig onmogelijk zijn geweest om in 1945 – na de vele en goede ontmoetingen met al dan niet schrijvende jonge mensen van zeer uiteenlopende geestelijke achtergrond: van steil gereformeerden tot overtuigde communisten – mijn energie in een nieuw of vernieuwd protestants-christelijk tijdschrift te steken. Ik vond trouwens ook dat christenen die pretendeerden literatuur te schrijven of andere artistieke ambities hadden zichzelf moesten bewijzen in een edele wedijver met dezelfde pretenderende niet-christenen. Over deze dingen werd in die tijd vrijwel gelijk gedacht. Waar in mijn geval dan nog bij kwam wat ik u al verried: een zeker gevoel van onbehagen wat betreft de expliciet christelijke poëzie vanwege haar meestal te gemakkelijke 'herkenbaarheid'. Het ligt dan ook voor de hand, dat ik weinig gesticht was door de oprichting, al in 1946, van het nieuwe christelijk-letterkundige tijdschrift 'Ontmoeting' en later het daaraan geparenteerde 'Schrijverscontact', evenmin als

door de herverschijsing van het katholieke 'Roeping'. Evenwel, al in de jaren vijftig gebeurden er dingen die wél te denken gaven. Ik was vlak na de bevrijding redacteur geworden van het onafhankelijke tijdschrift 'Columbus', dat uit allerlei tijdens de oorlog verschijnende clandestiene bladen en blaadjes was voortgekomen en na anderhalf jaar met 'Podium' zou fuseren. Via de daarmee gegeven literaire contacten was het in 1950 tot mijn poëzriereeks 'De Windroos' gekomen en in gevolge daarvan enkele jaren later tot mijn bloemlezing 'Stroomgebied' met de bijbehorende essaybundel van dezelfde naam. In de reacties daarop, vooral op het boek met essays, kondigde zich voor mijn gevoel al in 1954 en '55 een verandering van cultureel klimaat aan, een verkillung die omstreeks 1960 in een tijdschrift als 'Gard-sivik' manifest en nadien steeds manifester zou worden, – ik bedoel: een geïrriteerde en bruuske afkeer van alles wat naar christelijke traditie zweemde. Niet dat ik het er in zekere zin niet zelf naar gemaakt had. Met name in mijn inleiding tot het werk van de in 'Stroomgebied' vertegenwoordigde dichters had ik welbewust mijn nek uitgestoken, in zoverre ik de poëzie van de zogenaamde Vijftigers niet slechts op haar onmiskenbare esthetische merites had gewaardeerd, maar tevens had afgeklopt op haar levens- en wereldbeschouwelijke achtergronden en consequenties, met andere woorden op haar ethos, haar wezenlijke 'engagement'. Hun poëzie op deze manier *au sérieux* te nemen, meende ik verplicht te zijn aan de solidariteit met hen die ik in 'De Windroos' ten dele zelf had uitgegeven. Dat dit me niet door ieder van hen in dank zou worden afgenomen was bij voorbaat duidelijk. Wat me meer verwonderde waren de reacties van diverse krantenschrijvers. Om kort te gaan, ik kwam te boek te staan als een niet alleen zonderlinge, maar ook gevaarlijke *'Hinterwäldler'* die zich met hedendaagse literatuur inliet uitgaande van volstrekt geantiqueerde christelijke vooronderstellingen,

ook al hadden die in feite evenveel met Nietzsche, Heidegger en Eliade als met christelijke denkers (Barth, Miskotte en De Rougemont) te maken. En zo ook kregen dichters die ik in de serie 'De Windroos' publiceerde van collega's meer dan eens de vraag te horen, wat ze in die christelijke reeks te zoeken hadden of werd hun zonder meer een christelijk etiket opgeplakt. Nu behoorden tot de door mij gepubliceerden inderdaad dichters van christelijke signatuur als Van der Graft, Wit, Schulte Nordholt en later Oosterhuis, Daen en Maria de Groot, maar deze waren toch zeer in de minderheid. Het deed er niet toe: de aantoonbaarheid van religieuze noties werd steeds meer tot een *sijbboleth* van veronderstelde christelijkheid – en die kon niet langer worden geduld in de literatuur. Ik denk, als het om dit geborneerde misverstand gaat, vooral aan een Coert Poort of een Willem van der Molen, die hieronder zeer te lijden hebben gehad en dan ook nooit als dichters van betekenis zijn erkend. Christelijke beoefenaars van andere kunsten dan de literatuur hadden het in dit opzicht gemakkelijker, ofschoon componisten die een enkele keer zich hadden bezondigd aan het maken van religieuze muziek (als zoiets bestaat) mij wel eens hebben gezegd dat ook zij daardoor gevaar liepen door hun confraters niet meer serieus te worden genomen. Maar ja, religieuze muziek was bijna *ipso facto* voor de kerk bestemd en daarmee kon een kunstenaar zich alleen maar encaanilleren. Zoals de dichters van het 'Liedboek' zich ermee hebben geëncanilleerd. Deze ontwikkelingen verliepen overigens merkwaardig congruent met wat er in de politiek gaande was: het protestantse en katholieke werkverband binnen de PvdA de Doorbraakpartij, konden zich niet meer handhaven – voor politiek-maatschappelijke overwegingen van christelijke origine bestond in de partij nauwelijks meer gehoor. Hetgeen intussen bij de zo miskenden zelden leidde tot het opzeggen van de solidariteit met de steeds meer geseclariseerde wereld. Zo

min als ik zelf mij uit *dépit* op de eenmaal prijsgegeven christelijke bastions heb teruggedrokken.

In mijn geval was het echter wel zo, dat ik met werk van essayistische aard, afgezien van, mijn medewerking aan 'De Groene Amsterdammer' als chroniqueur van de Duitstalige literatuur, op zeker ogenblik nog maar terecht kon in het eertijds nogal krachtig door mij afgewezen tijdschrift 'Ontmoeting', als ook in het meer met mijn 'Doorbraak'-ideeën strokende 'Wending', en dat lag voor de dichters die ik zoëven genoemd heb al niet anders. Zo werden wij als het ware in het 'christelijk getto' teruggedjaagd. Van der Graft heeft ervan geweten: hij die door iedereen onbevooroordeelde poëziekenner niet anders dan als een dichter van groot formaat kan worden erkend, werd tot nu toe van alle belangrijke literaire prijzen afgehouden. En bepaald onheus werd een andere dichter van allure, Huub Oosterhuis, een- en andermaal door de heersende literaire kritiek bejegend. Enfin, misschien was dat nog altijd beter dan, zoals Maria de Groot, totaal over het hoofd te worden gezien! Het is al heel lang voor velen kennelijk een ondragelijke gedachte dat door een dominee of een priester poëzie van enig niveau geschreven zou kunnen worden. De tijd was gekomen dat men, om als belangrijk schrijver te worden erkend, bijna zijn bewijs van uittreding uit de kerk moest kunnen voorleggen en waarin het proza van zulke uitgetreden hoge ogen gooide: Jan Wolkers, Maarten 't Hart, Maarten Biesheuvel, Jan Siebelink en nog verschillende anderen, die schrijverderwijs een en dezelfde langdurige Vadermoord bedreven, een tijd waarin *überhaupt* het literaire primaat van de poëzie naar het proza overging. Begrijpelijk, want poëzie zonder wat ik zou willen noemen een metafysische component kan meestal niet lang niveau houden. Overigens was het ook de tijd waarin Gerard Reve schijnbaar uit pure recalcitrantie zich vleide in de moederschoot

van de rooms-katholieke kerk. Een ludiek gebeuren, zeer zeker – voor de televisie heeft destijds ieder het kunnen volgen – maar misschien toch niet zonder ernst. Het was evenzeer de tijd waarin de kerken, bekommerd om hun evidente functieverlies, zich via de media in allerlei bochten begonnen te wringen om nog maar mee te tellen, en zich zodoende in het oog van velen eerst recht ongeloofwaardig maakten.

Twijfel

En nu? – Een 'Doorbraak-christen', zoals dat in sommige kringen heet, ben ik altijd gebleven. Maar kunt u zich voorstellen, dat ik in de jaren zestig en zeventig wel eens hartgrondig aan de Doorbraak als culturele conceptie heb getwijfeld? Het christendom, dat eenmaal het fundament vormde van onze cultuur, lijkt te hebben afgedaan. De rol van de kerken lijkt uitgespeeld. Nee, zo zeg ik het niet goed: de rol van de kerken lijkt alleen nog maar een rol te zijn die haar door externe goedbedoelenden wordt toegeschoven, maar die in elk geval met zich meebrengt dat ze door de buitenwacht wordt waargenomen. Men kan natuurlijk zeggen, dat dit altijd nog beter is dan voor het karretje van de staat te zijn

---

Dat de kerk de verdwijning nabij schijnt heeft ze grotendeels aan zichzelf te wijten.

---

gespannen. Daar ben ik het mee eens. Maar de veelvuldige aanpassingen van haar boodschap aan de wenselijkheden van het ogenblik hebben de kerk karakter-

loos gemaakt en dit kon gebeuren doordat zij niet meer wist of wenste te onderscheiden tussen de laatste en de vóórlaatste dingen. Dat ze de verdwijning nabij schijnt heeft ze grotendeels aan zichzelf te wijten, en ik zou daar bijna vrede mee hebben, wanneer het niet ook betekende, dat het Evangelie straks wellicht 'nergens' meer kan worden gehoord.

Dit is sombere taal, ik geef het toe, taal die nauwelijks in overeenstemming lijkt met de volle kerken die men in de provincie immers nog overal kan vinden. Maar ook daar heeft het proces van secularisatie ingezet, – men kan het aflezen aan het gestadig slinkende aantal jongeren in de zondagse eredienst. Wie naar de oorzaken daarvan speurt, zal alras ontdekken dat deze leegloop sterk door culturele factoren wordt bepaald. De taa! van de kerk spreekt niet meer aan, zo krijgt men te horen: die van de preek evenmin als van liturgie en lied. En wie daarover doorvraagt, komt snel tot de conclusie dat voor de Bijbel hetzelfde geldt: zelfs de Groot Nieuws-'vertaling' wordt te moeilijk, 'niet meer van deze tijd', bevonden. Maar meer nog: ook datgene waar de Bijbel over spreekt is de meeste jonge mensen ver en vreemd geworden, zelfs voorzover ze uit een christelijk gezin stammen en christelijke scholen hebben bezocht. Ik denk dat we de instorting meemaken van wat eens een hecht opvoedingssysteem is geweest. Zeker, daar waren altijd al gevaren en bezwaren aan verbonden, maar naar mijn eigen ervaring was dit 'systeem' niet zó slecht dat het terecht door de mondigheds-ideologie van de jaren zeventig en daarna werd weggevaagd, in de steden toen al, in de provincie eerst nu. Er is beslist te weinig verweer tegen geboden. Toch zou het te gemakkelijk zijn om eenzijdig ouder en opvoeders hiervan de schuld te geven, hoe bedroevend het meestal ook is wat op de basisschool en op de middelbare scholen voor godsdienstonderwijs doorgaat en al kan er van heel veel kerkelijke catechese niets beters worden ge-

begon te tonen. Maar in deze kringen werd, als het erop aankwam, toch van iets anders gedroomd dan wat Kuyper voor ogen had gestaan, – misschien moet men wel zeggen: ook van iets 'engers' dan hij had gewild. Dat kwam ook door het aandeel van niet-gereformeerden in deze tijdschriften.

Toen K. Heeroma, als dichter Muus Jacobse, in 1933 zijn bloemlezing uit de poëzie van de zogenaamde 'Jong-Protestanten' 'Het Derde Réveil' publiceerde, refereerde hij met die titel aan twee vroegere opwekkingsbewegingen binnen het orthodox protestantisme in Nederland: het Réveil van Groen van Prinsterer en Da Costa én de door hem als een tweede réveil geziene uittocht uit de liberaal verburgerlijkte Hervormde kerk van Kuyper *cum suis*. Het Derde Réveil was voor Heeroma vooral een beweging van dichters, die van 'Opwaartsche Wegen', – dichters, die in zijn optiek, voortgekomen uit de christelijke gemeente, hunnerzijds deze gemeente profetisch zouden bezielen en inspireren tot het aanvaarden van verantwoordelijkheid in een wereld waartoe zij ook zelf behoorden. Géén antithese dus! Maar wel iets waar welbeschouwd 'de wereld' buiten stond, dat zich om zo te zeggen niet in de wereld afspeelde: poëzie út de gemeente vóór de gemeente. Het is *mutatis mutandis* dit ideaal geweest dat na de Tweede Wereldoorlog de dichters voor ogen heeft gestaan die gezamenlijk aan het 'Liedboek voor de kerken' hebben gewerkt. Met dien verstande, dat deze dichters allen ook nog wel iets anders dan poëzie voor de gemeente hebben geschreven!

Rooms-katholieke sector

Zoals vóór de oorlog de auteurs van 'Opwaartsche Wegen' de christelijke organisatievormen van Kuypers 'Tweede Réveil' hebben overgenomen, zo zag het er in wezen ook in de rooms-katholieke sector van de nederlandse samenleving uit. Onder

leiding van Schaepman en Alberdingk Thijm Sr. was daar, eveneens in de laatste decennia van de vorige eeuw, een soortgelijke sterk emancipatorische cultuurbeweging op gang gekomen, die eigen, onafhankelijke kaders en organisatievormen schiep, met dit verschil dat de katholieken nooit hun kracht in het isolement hebben gezocht. Zo kwam het in de jaren twintig ook in rooms-katholieke kring tot de oprichting van literaire tijdschriften, eerst 'Roeping', daarna en daarnaast 'De Gemeenschap'. Vooral dit laatste heeft een cultureel zeer belangrijke rol gespeeld, meest van al door het feit dat de redactie niet de minste angst kende om zich aan koud water te branden en dus gaarne ook niet-christenen als de auteurs van 'De Vrije Bladen', Marsman en de zijnen, de toenmalige modernisten derhalve, als medewerkers aantrok. Hetgeen intussen met zich meebracht, dat dit literaire forum steeds meer vrij kwam te liggen voor de invloed van allerlei 'wind van leer', niet in de laatste plaats voor fascistische ideeën. Dit moest wel tot conflicten leiden en liep in 1934 uit op de oprichting van het duidelijk fascistoïde 'De Nieuwe Gemeenschap'.

Aan protestantse zijde, in en om 'Opwaartsche Wegen', was er in de jaren dertig eerder toenadering tot het socialistisch denken te bespeuren: de theologie van Karl Barth kreeg hier invloed op de literatuur. En ook dit – met name via Houwink en Van Randwijk – had op den duur de uitwerking van een splijtzwam. Maar toen was de oorlog al voorbij. Het schisma komt tot uitdrukking in het feit dat velen uit de christelijke auteurskring aan de oude, wereldbeschouwelijk bepaalde kaders ontgroeid bleken en dat van de nieuwe schrijvers van protestantsen huize aanvankelijk bijna niemand dacht aan enigerlei christelijke organisatievorm. Daarmee bevonden zij zich in overeenstemming met wat er ook elders in de maatschappij viel waar te nemen, met name op het politieke vlak. In de naoorlogse SDAP, weldra omgezet in de Partij van

zegd. Dit moge allemaal zo zijn, toch meen ik dat de eigenlijke oorzaak van dit geestelijk bankroet ergens anders ligt. Ik zoek die althans eerder in het typisch hedendaagse verschijnsel van de zogenaamde jeugd-cultuur, een griezelige massacultuur die zich, óók al via de media, aan iedere jongere op een veel dwingender wijze opdringt dan de meeste ouderen bevroeden. Jonge mensen moeten al heel stevig in hun schoenen staan om zich te onttrekken aan haar dictaat, dat via vrienden en vriendinnen zich aan hen oplegt. Wie niet mooi en belangrijk vindt wat iederéén mooi en belangrijk vindt, ja wat men behóórt mooi en belangrijk te vinden, raakt uit de gunst en dreigt te worden uitgestoten. Ik schat dat deze 'conformiteitsdruk' veel sterker is dan de ermee vergelijkbare drang tot aanpassing waaronder de jeugd in Oost Europa staat. Die prikkelt door haar psychologische onbehouwenheid voornamelijk tot verzet, – déze sociale druk echter is veel gevaarlijker doordat ze zich zo vilein-verlokkend realiseert en met name via een massale muziek-consumptie werkt.

Het is deze situatie waarmee opvoeders, meestal vaag-bewust, geconfronteerd zijn, opvoeders die toch al '*verunsichert*' zijn door het ontbreken van richtinggevende woorden over wat hen het meest bezighoudt. Geloofscrisis en cultuurverval – ze gaan hand in hand. Wat het voor een mensentype oplevert en al hééft opgeleverd zien we niet alleen voor ogen in het meeloperdom van de jeugd die onze voetbalstadions ontoegankelijk maakt, we zien het ook gedemonstreerd in de zoveel beschaafder *yuppies* en aanverwanten, voor wie niets hogers geldt dan een aange-naam, niet door overwegingen van morele aard gestoord leven. Waar zouden die overwegingen ook vandaan moeten komen, wanneer het bewustzijn zich voor woorden, échte woorden, altijd heeft doof gehouden, verdoofd door discomuziek?

Niet zonder hoop

En toch – nee, ik ben niet geheel zonder hoop. Waar alles in onze samenleving erop uit schijnt het ontkiemen van religieus en metafysisch bewustzijn te verhinderen of te onderdrukken, daar hebben zich de laatste tien jaar opmerkelijke ontwikkelin-

---

Tegen de verdrinking in is
nieuwe poëzie ontstaan die
zich onttrekt aan
materialisme.

---

gen voorgedaan. Tegen de verdrinking in is daar poëzie ontstaan die zich aan de materialistische consensus van de jaren zestig en zeventig duidelijk onttrekt. Om enkele namen te noemen: H.H. ter Balkt, Eva Gerhard, Frans Budé, Dirk Kroon, Leonard Nolens, als jongste Marc Reugebrink. Ja, bij gerenommeerde 'neutrale' uitgevers verschijnen dichters die, zonder 'christelijke gedichten' in strikte zin te schrijven, toch in ieder geval blijkgeven zich er niet voor te schamen dat de christelijke traditie nog steeds voor hen telt: Anton Ent, Koos Geerds, C.O. Jellema, Anton Korteweg, Renée van Riesen, Ad Zuiderent. De meest curieuze van hen is Jan Kuijper, die zich een bundel lang liet inspireren door hem intrigerende bijbelwoorden (nog wel in de Statenvertaling!), zonder overigens christen te zijn.

Trouwens, ook de poëtische ontwikkeling van een oudere als Jacques Hamelink wil ik hier graag signaleren. Een bundel als diens onlangs bekroonde '*Sacrale komedie*', maar ook '*Asaëls rust*' kan ik als christenmens niet dan met gevoelens van reli-

gieuze herkenning lezen, zonder dat deze poëzie ook maar iets te maken heeft met een religieuze taal waar niemand meer van ophoort.

En de *revival* van het religieus bewustzijn dat zich in de *New-Age*-beweging manifesteert, zo hoor ik iemand vragen, – zouden daar niet ook belangrijke impulsen voor onze hedendaagse cultuur van kunnen uitgaan? Het zou kunnen, al zie ik de tekenen ervan in literatuur en kunst nog niet. Trouwens, ik moet u bekennen dat ik persoonlijk in deze nieuwe religiositeit geen enkele fiducia heb. Ik zie wel, dat daarin enkele hoog opgelopen onbetaalde rekeningen aan de kerk worden gepresenteerd een kerk die zich over het geheel gewend had aan een ál te materialistische manier van denken en spreken, een kerk die, om niet als vanouds voor de hemel de aarde te verraden, er voortdurend na aan toe is de hemel voor de aarde te verraden. Maar al mijn calvinistische of barthiaanse bloed komt in opstand tegen deze syncretistische wereld- en levensbeschouwing, waarin zo mooi voor alle religies een plaatsje wordt ingeruimd, deze universele en enige wereldreligie van de toekomst, gericht op een wereld waarin, als in het Duizendjarig Rijk, godsdienstige twisten en tegenstellingen eindelijk zullen zijn uitgewoed, deze religie waarin reïncarnatie en de zorg om het eigen *karma* een hoofdrol spelen...

Nee, daar ben ik te aards voor, daar denk ik op een heel bepaalde manier te materialistisch voor. Het zou voor mijn gevoel een verraad betekenen aan al die mensen die alleen al vanwege hun erbarmelijke materiële omstandigheden aan zulke hoge, wereld-ontstegen gedachten eenvoudig niet toekomen. Tegen hen die zulke gedachten aanhangen ben ik geneigd keihard Bertold Brecht te citeren: *'Erst kommt das Fressen, dann kommt die Moral'* – zelfs al weet ik dat ook dit een eenzijdige waarheid is.

Cultuur

Maar we hadden het over onze Nederlandse cultuur en de nietige rol die de kerk of liever: de Bijbel, het Evangelie daarin speelt. Er zijn tekenen dat die rol tóch niet helemaal is uitgespeeld, zo zei ik, en ik noemde u in dat verband een aantal namen van dichters en dichtersessen. Maar wanneer ik hoop heb voor de toekomst, niet alleen in Nederland maar in heel West Europa, dan berust die vooral op de dingen die er de laatste jaren in Oost Europa gaande zijn. Daar breekt eindelijk datgene door waarvan ik al zo'n 15 jaar lang, met name in de DDR en Tsjecho-Slowakije, de geboorte heb voorvoeld, iets als ritselingen van nieuw leven, onvermoede werkingen van de Geest die waait waarheen Hij wil. Of de kerken daarin van het begin af aan een zo belangrijk aandeel hebben gehad als wel wordt verondersteld, betwijfel ik. Nee, die ritselingen van leven heb ik in het begin alleen bespeurd in gesprekken met collega-schrijvers, verschillenden van hen destijds nog overtuigde, hoewel reeds door twijfel aangevochten communisten. Dat was in de tijd toen ieder die in het Nederlandse literaire wereldje te kennen gaf iets met God of met de kerk te hebben zich volstrekt onmogelijk maakte. Nu heb ik persoonlijk nooit in de verleiding verkeerd me ongeloviger voor te doen dan ik was – door mijn medewerking aan het 'Liedboek voor de kerken' had ik immers mij zelf veroordeeld tot het 'image' van een der meest gepatenteerd-christelijke literaten in Nederland, iemand die dús niet meetelt. Maar in Oost Europa maakte mijn christelijke identiteit me nu juist tot een kennelijk gewaardeerd en geaccepteerd gesprekspartner van sommigen die door de bodem van hun eigen optimistische geloofsovertuiging waren heengezonken of daar na aan toe waren. Geloofsovertuiging? Ja, want dat het marxisme-leninisme een mensheid reddende en gelukkig makende *wetenschap* zou zijn, dat geloofden toen alleen nog maar velen in het Westen. Zij waren van hun materialistische uitgangs-

punten soms buitengewoon ver verwijderd geraakt, deze schrijvers, en stonden open voor ieder die anders dacht, mits deze de aardse werkelijkheid, meer speciaal de werkelijkheid van het 'reële bestaande socialisme', niet uit het oog verloor. Over zonde was met hen te praten zonder dat zij kwamen aandragen met het officiële marxistische standpunt dat in zulke termen te denken te kort deed aan de menselijke waardigheid. In tegendeel zij hadden ervaringen met zichzelf en hun mede-communisten opgedaan. Ja, het is me zelfs eens overkomen, ruim 20 jaar geleden al, dat een van hen – duidelijk gehinderd door mijn, hem waarschijnlijk al te bekend voorkomende, manier van praten over 'vervreemding' en wat de kerk daaraan trachtte te doen – mij tegelijk te rechtwijzend en bedroefd toevoegde: *'Ich denke, Ad, die Kirche hat es mit einer Entfremdung zu tun, die leider Unaufhebbar ist'*. Zulke 'andersdenkend' geworden maar nog altijd officieel erkende dichters en schrijvers in de DDR werden, soms onbedoeld, lastig voor partij en staat, zó lastig dat diversen van hen hun werk alleen nog maar in het Westen konden publiceren – hetgeen niet zonder risico was – in eigen land daaruit nergens anders meer konden voorlezen dan in kerkelijke ruimten. Zo ontstonden er vele contacten tussen niet-christelijke schrijvers en kerkelijke gemeenten, contacten die hiér ondenkbaar zouden zijn en aan het ontstaan waarvan ik zelf naar vermogen heb meegewerkt. De kerk als enige plek in de samenleving waar mensen kunnen spreken zonder te liegen, een vanwege haar ventiefunctie min of meer officieel getolereerde vrijplaats voor mensen met een andere wereldbeschouwing dan de van hogerhand verordende. De uitwerking hiervan zien we heden ten dage. Maar laten we ons niet vergissen: het betekent geenszins dat al die tien- en honderd-

zenden die in Oost-Berlijn, Leipzig, Dresden en waar niet al hun protestmarsen in of bij kerkgebouwen beginnen een geloofsrelatie met de kerk onderhouden. Het betekent wel dat ze in kerken dingen hebben gehoord die tot nadenken stemmen en dat zo de kerk daarginds als nooit tevoren tot een *'moralische Instanz'* en dus tot een echte gesprekspartner voor agnosten en atheïsten, met name ondogmatische marxisten is geworden. Als ik dat zie, word ik warm van binnen. En hoewel ik weet dat zulke de diepte van het bestaan rakende relaties tussen christenen en niet-christenen misschien alleen mogelijk zijn in tijden van nood, zoals ik dat zelf tijdens de oorlog heb ervaren, toch durf ik u spreken van verwachtingen die tót het optreden van Gorbatsjov alleen maar als dierbare dromen in mij hebben geleefd. Die verwachtingen zijn gericht op het 'gemeenschappelijk huis Europa', waarin, zo hoop ik, een niet meer door stalinisme gestempeld en afzichthelijk gemaakt socialisme eindelijk de kans zal krijgen tot een *'perestrojka'* van ook ónze sociaal-economische verhoudingen. Toegegeven, dat zal niet onmiddellijk tot een wedergeboorte van onze cultuur leiden. Maar wel ben ik ervan overtuigd, dat wij dan ook als schrijvers en kunstenaars véél van onze Oosteuropese confraters, van hun ervaringen, maar vooral van hun opvattingen over de zin en functie van de kunst zullen gaan leren, – dingen die ons Westeuropese praktisch-nihilisme en ook de moedwillig in stand gehouden animositeit tussen de levensovertuigingen kunnen doorbreken.

Dát zal pas een 'doorbraak' zijn!

PERISCOOP

Commentaar uit het Wetenschappelijk Instituut

De toekomst van politieke partijen: Tijd voor Jaap Aap?

Sinds 1946 is de organisatiegraad van de Nederlandse politieke partijen sterk afgenomen. In 1946 was 15% van de kiezers lid van een politieke partij. In 1986 was dit nog 4%.

In deze periode is het aantal kiezers flink toegenomen, maar zij zijn niet in gelijke mate lid van een politieke partij geworden. Het zou dus zo kunnen zijn dat de partijen deze relatieve achteruitgang niet sterk bemerkt hebben omdat het absolute aantal leden tamelijk constant gebleven is. Dat zou betekenen dat de contributie-inkomsten geen daling te zien geven, terwijl het relatieve aantal kiezers dat tevens lid is sterk is teruggelopen. Pas recent hebben de politieke partijen alarm geslagen. De vier grotere partijen hebben zich tot de regering gewend met het verzoek een subsidieregeling in het leven te roepen. Betekent dit nu dat de politieke partijen in ons land het pad op gaan van de verzorgingsstaat, terwijl het overige particulier initiatief in de maatschappij gevraagd wordt om weer eigen inkomsten aan te boren en minder op subsidie te leunen? En hoe moet men de sterke teruggang van de 'leden/kiezers-ratio' interpreteren? Is dit slecht voor de democratie of niet? Niet iedereen is ervan overtuigd dat dit een slechte ontwikkeling is. In kringen van politicologen vindt daarover een interessante discussie plaats en in de NRC doet een

aantal politici en wetenschappers sinds enige tijd ook een aardige duit in het zakje.

Kaderpartij

'Om kiezers te bereiken is een massale ledenaanhang niet nodig: de televisie is veel effectiever', zegt de politicoloog R.A. Koole: 'De communicatiefunctie van een partij is in dit opzicht achterhaald, ook door de opiniepeilingen. Datzelfde geldt in belangrijke mate voor de vormings- en scholingsfunctie, omdat de toegang tot het onderwijs is verbeterd. De vorming kan zich nu tot het partij kader beperken. De partijen ontwikkelen zich, na de geslaagde emancipatie van de bevolkingsgroepen waarvoor zij zeiden op te komen, (weer) in de richting van kaderpartijen. Deze hebben leden alleen nodig als rekruteringsreservoir bij vervulling van vacatures, voor de financiën en om het partij-apparaat draaiende te houden.' Dat is een krasse stellingname, die als zij waar is, grote consequenties heeft voor het interne beleid van de politieke partijen. Het CDA-partijbestuur heeft onlangs nog wel besloten om een werkgroep in te stellen, die zich bezig gaat houden met de versterking van het politiek functioneren van het CDA, juist nu is het daarom van belang om te onderzoeken of zich onder invloed van maatschappelijke ontwikkelingen inderdaad een erosie heeft voorgedaan van de functies van politieke

partijen. Als deze vermeende erosie een onderdeel vormt van bredere sociologische processen, dan dient de werkgroep zich daar terdege van bewust te zijn.

Aan politieke partijen wordt in de politico-logische literatuur een aantal functies toegerekend:

a de aggregatiefunctie: partijen integreren in de maatschappij levende wensen en verlangens op basis van hun beginselen in een op het algemeen belang gericht samenhangend program;

b de socialisatie en mobilisatiefunctie: partijen nodigen burgers uit om hun politieke verantwoordelijkheid op zich te nemen en bieden hen daartoe vorming en scholing (socialisatie) aan;

c de communicatiefunctie: partijen informeren de burgers over het overheidsbeleid en laten dit door hen beoordelen;

d de selectiefunctie: partijen zorgen ervoor dat kandidaten beschikbaar zijn voor politieke functies.

De stelling van Koole luidt nu dat deze functies niet alle meer door politieke partijen kunnen en hoeven te worden vervuld. Socialisatie gebeurt in het onderwijs en communicatie gebeurt via de televisie en de krant. Ook de mobilisatie zoals die in verkiezingscampagnes bijvoorbeeld gestalte krijgt, vindt in sterkere mate plaats via de massamedia dan via mondeling contact van leden van politieke partijen. De partijen kunnen zich beperken tot hun selectiefunctie en tot het formuleren van programs. Aan deze twee functies nemen echter zo weinig mensen deel dat het ideaal van een massapartij niet meer opgaat. Uitsluitend het partijkader, en daarvan nog maar een gering deel, dat bovendien vaak een betaalde politieke of ambtelijke werkring heeft, bepaalt wat er gebeurt.

Dit alles heeft niet tot verval van de legitimiteit van de parlementaire democratie geleid, stelt Koole. De opkomst bij verkiezingen blijft behoorlijk groot en het aandeel van de gevestigde partijen in de uitslag is ook onverminderd groot. De rol van

partijen bij de beslissing over het al dan niet blijven zitten van ministers of kamerleden is zelfs sterker geworden. Hij vindt dan ook dat we niet van verval van de partijen zouden moeten spreken, maar van verandering van de functies. Door deze functieverandering zouden partijen het ideaal van de massa-partij moeten opgeven en zich ervan bewust worden dat zij kader-partijen zijn. Massa-partijen horen bij de emancipatie van bevolkingsgroepen en nu deze voltooid is, bestaat daaraan geen behoefte meer, aldus Koole.

Anderen gaan nog verder en menen dat met de emancipatie van arbeiders, protestanten en katholieken ook klasse en levensbeschouwing sterk aan belang hebben ingeboet als factoren die het kiesgedrag bepalen: 'Concrete issues (de economische voorop) en politiek leiderschap zijn veel bepalender geworden. Het kiesgedrag is daarmee aanzienlijk minder stabiel geworden', aldus prof. dr. J.Th.J. van den Berg. Hij stelt dat er aldus ook sprake is van ontideologisering, zeker op langere termijn. Evenals Koole meent hij dat ook dit proces niet bij voorbaat negatief moet worden beoordeeld. 'De bepalende vraag, dunkt mij, is of zulk een veranderd partijbestel de democratie beter of slechter doet functioneren, zowel in termen van legitimiteit onder de kiezers, als van politieke effectiviteit. Eenvoudiger gezegd: aanvaarden de kiezers *grosso modo* dit bestel en komt er iets uit?', aldus Van den Berg.

Burger of consument*

De opdracht om de aarde te beheren en in te richten geldt alle mensen. De mens is een verantwoordelijk persoon. Deze verantwoordelijkheden zijn enorm divers: mensen zijn deelnemer in een grote verscheidenheid van levenskringen. Eén van die leefsferen, die elk mens in zijn hoedanigheid van staatsburger raakt, is de politiek-staatskundige. Aan de verantwoorde-

* Met dank aan drs. A. Klink. Ontleend aan het dit jaar verschijnende WI-rapport 'Visie op de overheid'.

lijkheid die daarmee verbonden is kan in beginsel niemand zich onttrekken. Wel kan de intensiteit van de verantwoordelijkheidsbeleving uiteraard variëren. Die gedeelde verantwoordelijkheid wil het Program van Uitgangspunten vertaald zien in een brede medeverantwoordelijkheid van de burgers voor het staatsbestuur. Niet omdat het de volkssoevereiniteit ahangt. De aanvaardbaarheid van politieke besluiten hangt immers niet af van het applaus, maar van het rechtvaardigheidsgehalte. De democratie is ook niet noodzakelijk omdat de overheid zoveel taken naar zich toegenomen heeft en het dus in het eigenbelang van de burger zou zijn om

---

Omwille van inzicht in de gerechtigheid is brede deelname in de politiek gewenst.

---

zich daarmee bezig te houden. Als dat zo was dan kon men bij een zich terugtrekkende overheid inderdaad bij dalende ledenaantallen van de politieke partijen neerleggen. Het is juist omwille van het inzicht in en de kennis van de gerechtigheid (de christen-democratische visie op het algemeen belang) dat een brede deelname aan het politieke besluitvormingsproces gewenst is. Niemand kan aanspraak maken op volledig inzicht in de strekking en de betekenis van deze norm voor het politieke handelen. Dat is een intersubjectief proces van meningsvorming, van botsende meningen en onderscheiden talenten. Het hoofd kan niet zonder de handen en niet zonder de voeten, zegt de Bijbel. Men-

sen vullen elkaar aan. Deze onderlinge correctie is ook meer dan een intellectueel steekspel. De volksvertegenwoordiging representeert wel degelijk zwaarwegende en gegronde rechtsbelangen. Om eenzijdigheden en vertekeningen te vermijden is het algemeen kiesrecht van wezenlijke betekenis. Alle bevolkingscategorieën en -opvattingen dienen zich vertegenwoordigd te voelen door het parlement.

Uit dit alles volgt dat de burger geroepen is tot het leveren van commentaar op de maatregelen van overheden, geroepen tot kritiek als dat nodig is en tot het leveren van tegenspel binnen de rechtsnormen, die daarvoor als goed en heilzaam worden ervaren. Dit commentaar kan men niet destilleren uit opiniepeilingen, waarin van onderlinge correctie geen sprake is. Peilingen vatten de burger op als een geatomiseerd individu. Meningspeilingen vooronderstellen meningsvorming. Meningsvorming vooronderstelt informatie en discussie. Die informatie kan niet overloos zijn, maar wordt gebundeld en geselecteerd op grond van levens- en wereldbeschouwing. De rationele burger die alle informatie zelf weegt bestaat niet, dat is onmogelijk. Anderen doen dat in georganiseerd verband: massamedia bijvoorbeeld. De lezer van de Volkskrant heeft een ander wereldbeeld dan die van de NRC. Ook massamedia bieden echter maar een beperkt forum voor discussie, men is overwegend consument van informatie.

Alleen politieke partijen bieden een forum waarop burgers politieke vraagstukken op basis van een gemeenschappelijke set beginselen kunnen bediscussiëren. Actie- en belangengroepen kunnen daar onvoldoende aan tegemoet komen. Politieke vraagstukken kunnen immers niet geïsoleerd ter hand worden genomen. Verantwoord handelen is altijd inclusief van aard, in die zin dat de gevolgen van bepaalde politieke keuzen voor andere beleidsterreinen verdisconteerd moeten worden in een integraal beleid. Daarvoor zijn

ook wegingscriteria noodzakelijk, die de partijen in hun beginselprogramma's beschikbaar hebben of horen te hebben gemaakt. Die beginselprogramma's zullen altijd noodzakelijk blijven of men nu meent dat de verzuiling voorbij is of niet. Zonder waarden en normen kunnen geen keuzen tot stand komen. Er is een grens aan de ontideologisering.

Politieke beslissingen moeten ook in open overleg tot stand komen. Openbaarheid, discussie, uitwisseling van argumenten zijn condities *sine qua non* van besluitvorming in een democratie. Politieke partijen zijn organisaties die daartoe procedures kennen. Zij hebben een bepaalde besluitvormingscultuur. Die moet men niet te gauw als verouderd beschouwen, of dan wel als een functie die even goed door de massamedia of door opiniepeilingen vervuld kan worden. Dat is gewoon niet waar.

Verwaarloosd burgerschap

Moet emancipatie van bevolkingsgroepen ertoe leiden dat de politiek moet worden overgelaten aan kaderpartijen, waarvoor leden minder noodzakelijk zijn? Dat veronderstelt dat burgers voornamelijk uit eigenbelang (emancipatie) aan politiek deelne-

voorgedaan van 8% naar 4%. Deze laatste daling heeft waarschijnlijk meer te maken met een verminderde betekenis toekenning aan politieke partijen, een verwaarlozing van het burgerschap en een verenging van de politieke vorming in ons land.

In 1966 veronderstelde men *the end of ideology*: de bestaande politieke stromingen zouden achterhaald zijn en het partijstelsel zou moeten 'ontpuffen'. Inspraak en actiegroepen namen functies over die tot die tijd aan politieke partijen toebehoorden. De partijen werden beschouwd als het *establishment* en de ware politiek zou op straat liggen. Het lidmaatschap van politieke partijen heeft voor de toen opgroeiende generaties een negatief imago gekregen: politiek was vies en zou alleen geschikt zijn voor baantjesjagers. Dit imago heeft de aanhang van de partijen langzaam doen afkalven. Oude trouwe leden bleven vanuit een goed gevoel van burgerschap, nieuwe politieke actievelingen werden actief in de 'buitenparlementaire' oppositie: kortdurende participatie gericht op *single issues*. Alleen de vasthouders vonden via hun acties de weg naar het lidmaatschap van een politieke partij. Maar ook dat werd van kortere duur dan voorheen: de gemiddelde duur van het lidmaatschap in het CDA is thans acht jaar, bij andere politieke partijen is die nog onrustbarend veel korter!

Burgerschap raakte als begrip verouderd: zelfs op de openbare school leren de kinderen het volkslied niet meer, daarvoor moet je in de kerk of in het stadion zijn. Politieke vorming werd verengd tot opkomen voor je eigen belang en het deelnemen aan actiegroepen. Afwegen van je eigen belang tegen belangen van anderen op basis van een door beginselen gedragen visie op het algemeen belang is volkomen uit de mode geraakt als doel van democratische burgerschapsvorming. Waarschijnlijk niet toevallig ging de minister-president omstreeks diezelfde tijd zich wekelijks tot het volk richten via de televisie. De politie-

---

Percentage van de kiezers dat lid is van een partij

1946	1956	1967	1977	1986
15%	14%	8%	5%	4%

bron: Koole, 1990.

men. Bezieet men de statistiek van het lidmaatschap van politieke partijen dan valt op dat er twee breukpunten in zitten: 1956 en 1967.

Men zou de verklaring kunnen veronderstellen dat de voltooid emancipatie zich na 1956 vertaald heeft in een terugval van het ledental van 14% naar 8%. Na 1967 heeft zich evenwel een nieuwe terugval

ke partijen gaven hun communicatieve functie deels prijs. Het burgerschap is mede daardoor in een crisis geraakt, met alle gevolgen van dien voor de openbare orde, de criminaliteit en de sociale controle. Het is dan ook niet verbazingwekkend dat de huidige minister van Justitie er zo duidelijk over spreekt.

Deze crisis in het burgerschap is nog enige tijd verborgen gebleven omdat de opkomst van de verzorgingsstaat de politiek een vergrote, zij het valse, populariteit gaf: zij kon veel beloven vanuit een overspannen verwachtingspatroon ter zake van het overheidsoptreden. Op zichzelf was ook dat een concessie aan de erosie van het burgerschap. Alle politieke partijen hebben daaraan deelgenomen. Nu de financiële en bureaucratische overbelasting van de verzorgingsstaat wordt omgezet in een overheid die zich tot haar kerntaken gaat beperken neemt ook de populariteit van de politiek duidelijk af. Onderzoeken onder jongeren wijzen uit dat politiek wel het laatste is waar je interesse naar uit hoort te gaan, volgens de onder jongeren heersende normen. De cri-

---

Door verwaarlozing van het Burgerschap hebben partijen minder leden gekregen.

---

sis van het burgerschap wordt nu in zijn volle omvang duidelijk.

De conclusie dringt zich op dat het lidmaatschap van politieke partijen voor een deel is teruggelopen vanwege voltooide emancipatie van bevolkingsgroepen,

waardoor de morele verplichting binnen de zuilen om lid te worden is afgenomen. Voor een tweede belangrijk deel is de teruggang echter te wijten aan verwaarlozing van het burgerschap in onderwijs en politieke vorming en de eenzijdige ophemeling van niet op het algemeen belang gerichte vormen van politieke actie en de steun die deze van de massamedia hebben gekregen.

Subsidiëring

Als bovenstaande conclusie waar is dan is de oplossing voor de financiële problemen van de politieke partijen niet op de eerste plaats het verkrijgen van overheidssubsidie, maar op een programma ter versterking van het burgerschap in ons land. De redenering die het CDA heeft toegepast op de verhouding tussen overheid en maatschappelijk middenveld gaat dan evenzeer op voor de verhouding tussen de overheid en de politieke partijen. De oplossingen moeten niet gezocht worden in meer geld uit de staatskas, maar in versterking van de normatief geïnspireerde verantwoordelijkheidsbeleving in maatschappelijke organisaties zelf. Als de politieke partijen erin zouden kunnen slagen om via onderwijs en 'volksopvoeding' (om Kohnstamm nog maar eens te citeren) het burgerschap te revitaliseren dan zou op zichzelf een verdubbeling van het ledental mogelijk zijn. De terugval van na 1967 is immers geen sociologische noodzaak, maar eigen schuld dikke bult.

Natuurlijk zouden de politieke partijen regeringssteun kunnen krijgen voor specifieke projecten die hun eigen draagvermogen te boven gaan. Dat geldt bijvoorbeeld voor hulp aan zusterpartijen in Oost Europa. De daarmee gepaard gaande kosten zijn zo hoog dat een ondersteuning van regeringswege gelegitimeerd kan zijn. Men houde daarbij overigens ook het evenwicht in het oog: steun aan maatschappelijk middenveld-organisaties in Oost Europa is minstens zo wezenlijk als steun aan politieke partijen, zo niet wezenlijker. Poli-

tieke macht en hulpmiddelen (drukpersen bijvoorbeeld) moeten daar vooral rechtvaardig herverdeeld worden, ze zijn er op zichzelf wel. Middenveld-organisaties zijn er echter stelselmatig onderdrukt, die moeten echt van de grond af worden opgebouwd. Evenzo zou financiële steun vanuit Brussel voor de activiteiten van de politieke partijen in de Europese Gemeenschap uit een oogpunt van draagkrachtbeperkingen zijn te verdedigen, zeker met het oog op het democratisch manco dat er aan '1992' kleeft.

Zelfs kan men zich nog voorstellen dat de regering zich een medeverantwoordelijkheid aantrekt voor de crisis in het herstel daarvan. Dat kan echter alleen tijdelijk zijn. Belangrijk is immers om het lidmaatschap van politieke partijen weer als een uitdrukking van goed burgerschap te gaan zien. Er zou dan een gezamenlijke krachtsinspanning moeten worden geleverd om het ledental van politieke partijen binnen een generatie te verdubbelen. Echt pessimistisch hoeft men daarover niet te zijn als je ziet hoe het Wereldnatuurfonds (via de televisie ondersteund met het programma 'Jaap Aap') of *Greenpeace* tot enorme leden- en donateurs aantallen kunnen komen. Mensen zijn best bereid zich in te zetten voor de goede zaak.

Politieke partijen moeten daartoe juist geen kaderpartijen worden. Ook zullen zij niet het massakarakter kunnen herkrijgen dat verbonden was aan de emancipatie van bevolkingsgroepen in ons land. Wel moeten zij een voldoende aantal leden kunnen verwerven op basis van goed burgerschap. Zij hebben dat in belangrijke mate zelf in de hand. In die partijen van de toekomst mag het politieke handwerk uiteraard tot op zekere hoogte in vertrouwen worden overgelaten aan *professionals*, vakmanschap is ook in de politiek noodzakelijk. Maar dit vertrouwen dient telkens weer via het openbare debat in politieke partijen te worden verkregen. Dat is

overigens ook in het belang van het gezag van de politicus zelf. Daarom mag het CDA, maar ook de andere partijen, het streven naar het werven van zoveel mogelijk mensen als lid niet loslaten. Het einde van de emancipatie van protestanten en katholieken is niet het einde van de Bijbelse cultuuropdracht. *Mutatis mutandis* kan men zich voorstellen dat zich ook als het socialisme of het liberalisme dood zouden zijn, toch mensen zullen aandienen die hun seculiere burgerschapsideaal in praktijk willen brengen, simpelweg omdat het tot de menselijke waardigheid behoort om mee gestalte te geven aan de politiek. Lang voor deze stromingen ontstonden hadden de Grieken dit ideaal immers al uitgevonden. Het zal daarom niet zo snel uit de Europese en de Nederlandse cultuur verdwijnen, als Koole ons wil doen geloven. Prof.dr. S. Stuurman bijvoorbeeld ziet 'de *citoyen*' (die hij scherp onderscheidt van de consument-*bourgeois*) weer naar voren komen: 'We vinden hem of haar in uiteenlopende varianten in het verlichte D'66-liberalisme, in bepaalde stromingen in de PvdA en in de post-moderne stemming onder een deel van de intellectuelen. Een heldere, gemeenschappelijke ideologie is hier echter niet aanwezig', aldus Stuurman. Dat verbaast niet in het licht van hetgeen hierboven is opgemerkt over de crisis van het burgerschap.

Legitimiteit en effectiviteit van de democratie zijn onvoldoende criteria om de rol van politieke partijen te beoordelen. Gemeten aan die maatstaven lijkt zelfs de Amerikaanse politiek met haar overheersende *marketing*benadering en haar lage opkomstcijfers redelijk te voldoen. Naar maatstaven van menselijke verantwoordelijkheidsbeleving is dat onvoldoende. Goed rentmeesterschap betekent dat politieke talenten ontplooid moeten kunnen worden, ook al maakt de burger er niet zijn politieke carrière van. De communicatie tussen politiek en burger kan niet overgelaten worden aan de massamedia en de opiniepeilingen. Dat is de uitdaging die er

ligt voor de politieke partijen in de jaren negentig.

C.J.K.

Literatuur

- R.A. Koole en J.Th.J. van den Berg (red.), 'De veranderende rol van politieke partijen', Beleid en maatschappij, Boom, Meppel 1990, nummer 1.

- S. Stuurman, 'De overwinning van de zonde, over de verhouding van confessionele en seculiere cultuur in de Nederlandse geschiedenis', inleiding op het congres 'Een eeuw confessionele politiek', Rijksuniversiteit Utrecht, faculteit der letteren, 1990.

De vergader- accommodatiegids 1990

- volledig geactualiseerd
- nu met evenementenhallen

De 'Vergaderaccommodatiegids' brengt alle mogelijkheden voor uw vergadering, congres, seminar of tentoonstelling op handzame wijze in kaart. Overzichtelijk. Compleet. Up to date.

In de 'Vergaderaccommodatiegids' wordt per pagina één accommodatie uitgebreid beschreven, volgens een vaste indeling in rubriekjes. De gids vermeldt alles wat u weten wilt:

- per accommodatie alle adresgegevens, inclusief faxnummer;
  - een foto en een platte grond van de accommodatie en een beknopte beschrijving van de bereikbaarheid per auto en per openbaar vervoer;
  - overzicht met vergadergegevens, waarin u in één oogopslag kunt zien wat de capaciteit van de zaalruimten is en hoeveel de zaalhuur ongeveer bedraagt, maar ook welke technische faciliteiten en recreatieve de accommodatie u biedt;
  - de restaurant- en hotelgegevens geven u snel een indruk van mogelijkheden, prijzen en kwaliteitsaanduiding (sterren);
  - NIEUW de (vergader)accommodatie van evenementenhallen en tentoonstellingsruimten.
  - NIEUW in samenwerking met de Gehandicaptenraad wordt vermeld of de accommodatie toegankelijk is voor gehandicapten.
- Zo bespaart u tijd, moeite en geld.

De 'Vergaderaccommodatiegids' verschijnt elk jaar in januari.

Ing. 676 pagina's, f 79,50
(bij abonnement 20% korting)
ISBN 9036801850

Belt u voor uw bestelling bij de uitgever Libresso: tel. 05700-33155.

De uitgave is ook via de boekhandel verkrijgbaar.
Prijswijzigingen voorbehouden.

VAN LOGHUM SLATERUS

Wetenschappelijke
uitgeverij

Postbus 23
7400 GA Deventer

IN DIT NUMMER

Column: De overheid heeft zorgplicht voor vrije geloofsbeleving 141
Mr. L.B.M. Wüst

Napoleon Duarte: Het eervolle einde van een vechter 144
Dr. Th.G.J. Kerstiëns

Onlangs overleed Napoleon Duarte, christen-democraat en voormalig president van El Salvador. Meer en meer dringt de waarheid door dat deze kleine taaie vechter het voorbeeld heeft gegeven in het creëren van meer ruimte voor democratie. Hij heeft er zelf niet meer van mogen profiteren.

De partijpolitieke situatie in België 150
Johan Moors

De CVP in België vindt de vorming van nationaal gestructureerde partijen niet nodig. Zij kijkt hoopvol naar de Europese Politieke Unie. De bevoegdheden op het nationale politieke niveau zullen dan ofwel worden overgedragen aan Europa, ofwel aan de deelgebieden Vlaanderen en Wallonië.

Zorgplicht en de organisatie van de Bijstand 154
Dr. E.J.J.M. Kimman

Het is een morele verplichting voor de overheid om garant te staan voor de Bijstand. Maar de uitvoering ervan hoeft geen exclusieve overheidstaak te zijn. Waarom zouden er daarvoor geen medefinancieringsorganisaties opgericht kunnen worden? Daarin zouden ook de ontvangers van de bijstand een gedeelde verantwoordelijkheid kunnen dragen.

Suggesties voor een kabinetsbeleid 164
Prof. drs. J. Weitenberg

Het economisch herstelbeleid van de kabinetten-Lubbers I en II had moeten worden voortgezet. Dat is een absolute voorwaarde voor sociale en maatschappelijke vernieuwing. Bij de invulling van het begrip sociale vernieuwing dient de individuele verantwoordelijkheid voorop te staan.

Documentatie: Christelijke kunst in de smeltkroes der tijden 173
Dr. A.C. den Besten

In Oost Europa is iets als ritselingen van een nieuw leven doorgebroken, iets van de Geest die waait waarheen hij wil. Tegelijkertijd maakte ieder, die in de kunst in Nederland te kennen gaf iets met God of met de kerk te maken te hebben, het voor zichzelf onmogelijk. De bijdrage van Den Besten was onderdeel van de documentatie ten behoeve van het symposium 'Boodschap aan de Boodschap', georganiseerd door de Rooms-katholieke Commissie St. Willibrordjaar en de Raad van Kerken. De tekst is begin november 1989 geschreven.

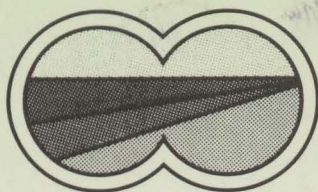
Periscoop: 182
De toekomst van politieke partijen: Tijd voor Jaap Aap?

christen democratische verkenningen

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

maandblad van het
wetenschappelijk
instituut
voor het cda

5 | 90

Van Loghum Slaterus

Christen Democratische Verkenningen is het maandblad van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

Het is de voortzetting van
Anti-Revolutionaire Staatkunde,
Christelijk Historisch Tijdschrift en
Politiek Perspectief.

Redactie

mr. drs. L.C. Brinkman
mr. J.J.A.M. van Gennip
drs. J. Grin
mr. A.K. Huibers
drs. C.J. Klop
ir. W.C.M. van Lieshout (voorzitter)
drs. M.J.T. Martens
drs. T.L.E. Strop-von Meyenfeldt
prof. dr. H.E.S. Woldring
drs. Th.B.F.M. Brinkel (secretaris)

Redactie-adres

Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, Dr. Kuyperstraat 5, 2514 BA Den Haag, tel. 070-92 40 21 t.a.v. drs. Th.B.F.M. Brinkel.

Secretaresse: H.G.M. Veringa-Loomans.

De redactie stelt er prijs op artikelen (tot maximaal 4000 woorden) te ontvangen die passen in de opzet van Christen Democratische Verkenningen.

Boeken ter recensie kan men zenden aan de redactie van Christen Democratische Verkenningen; ter recensie gezonden boeken kunnen niet worden geretourneerd.

Christen Democratische Verkenningen wil een gewetensfunctie vervullen binnen de christen-democratie; verkennend, grenzen aftastend, opiniërend, zowel historisch-analytisch als toekomstgericht en internationaal georiënteerd.

Het doet dit vanuit een kritisch-solidaire en onafhankelijke opstelling ten opzichte van het CDA.

Het schrijft over en vanuit het spanningsveld tussen geloof en politiek.

Het vraagt de aandacht voor de betekenis van christen-democratische uitgangspunten voor politieke en maatschappelijke vraagstukken.

Christen Democratische Verkenningen richt zich op de trend in het politieke en maatschappelijke gebeuren ook in de politieke actualiteit van de dag.

Uitgever

Van Loghum Slaterus bv
postbus 246, 3990 GA Houten
telefoon 03403-95711.

Abonnementen

De abonnementsprijs bedraagt f 61,75 per jaar incl. btw en verzendkosten.

Studenten CDJA-leden f 38,50

Losse nummers f 6,75

Abonnementsadministratie: Libresso (Distributie van vakinformatie) postbus 23, 7400 GA Deventer, telefoon 05700-3 31 55.

Beëindiging abonnement

Abonnementen kunnen schriftelijk tot uiterlijk 1 december van het lopende abonnementsjaar worden opgezegd. Bij niet tijdige opzegging wordt het abonnement automatisch voor een jaar verlengd.

Adreswijzigingen

Bij wijziging van naam en/of adres verzoeken wij u een gewijzigd adresbandje toe te zenden aan Libresso bv, postbus 23, 7400 GA Deventer.

Betalingen

Gebruik voor uw betalingen bij voorkeur de te ontvangen stortingsacceptgirokaarten; dit vergemakkelijkt de administratieve verwerking.

Advertenties

Opgave van advertenties aan de uitgever: telefoon 03403-95711.

ISSN 0037-8135

COLUMN

Drs. T.L.E. Strop-von Meijenfeldt

Geen vijanden meer. Wat nu?

Dat 'rechtse' dictaturen het nooit lang volhouden is al langer bekend. Ook 'linkse' dictaturen blijken nu niet zo bestendig te zijn als lange tijd gedacht werd. Het bestaande wereldbeeld is daarmee ingrijpend aan het veranderen.

De periode van een in blokken, door op ideologie gebaseerde systemen, gedeelde wereld ligt achter ons. Het 'Westen' bestond uit de kapitalistische, de zogenaamde vrije wereld. Achter het IJzeren Gordijn regeerde een onderdrukkend, communistisch systeem. Twee onverzoenlijke vijanden stonden tegenover elkaar. Ieder, die enig begrip zelfs maar voor bepaalde facetten van de ideologie aan de andere kant van de scheidslijn kon opbrengen, werd in diskrediet gebracht. Goed, Europa kende niet dat kapitalisme, zoals in de Verenigde Staten van Amerika, doch een sociale variant daarvan, het behoorde wel tot de kapitalistische wereld: de 'Westerse invloedssfeer'.

Dit wereldbeeld is ingrijpend veranderd. Het einde der -ismen lijkt in zicht. Terwijl de Muur letterlijk wordt afgebroken, zijn gedurende de afgelopen maanden meer ideologische muren geslecht. Daar kunnen we alleen maar verheugd over zijn. Het einde van het communisme is op deze plaats al begroet. Aan het afbreken van andere muren wordt hard gewerkt, zoals aan die van de Apartheid. Nelson Mandela kwam ein-

delijk vrij en tussen de Zuidafrikaanse regering en de nu legale organisaties, waaronder het ANC, wordt overlegd hoe te zamen aan de toekomst van Zuid Afrika gebouwd kan worden.

Een dergelijk overleg zal niet gemakkelijk zijn. Wanneer er zolang verschillende talen gesproken zijn, is het uiterst moeilijk om elkaar opeens te verstaan. En nog meer tijd en moeite zal het kosten om een vertrouwensbasis voor de toekomst te scheppen. Toch kan alleen wederzijds vertrouwen, gebaseerd op acceptatie van en respect voor elkaar, een goede basis voor de toekomstige Zuidafrikaanse samenleving vormen. De tekenen wijzen in de goede richting: bijna alle bewoners van Zuid Afrika, blank en zwart, zien de noodzaak in van het proces naar een gezamenlijke toekomst. Ook al ligt er nog een lange weg voor hen, er is hoop!

Een zelfde dialoog naar de toekomst lijkt ook in landen als Nicaragua en Chili de wens van de kiezers te zijn. Niet een op macht gebaseerd systeem bleek voor hen de weg naar de toekomst te wijzen, doch een keuze voor een in vrijheid en gezamenlijkheid – gebondenheid? – werken aan die toekomst.

Hoe verder?

Nu in Europa muren zijn geslecht, rijst voor dit werelddeel eveneens de vraag: hoe

verder? Bijna een eeuw lang heeft juist het denken in antitheses de situatie in dit werelddeel bepaald. Het communisme was een reactie op het kapitalisme. Tegenstellingen leidden tot het voeren van twee wereldoorlogen in ons werelddeel. Naast bron voor onvoorstelbare ellende was het vijandsdenken ook aanleiding en stimulans tot veel creativiteit bij het vinden van oplossingen voor problemen. De tegenstelling Oost-West leidde bijvoorbeeld tot vorming van twee economische gemeenschappen, de Comecon en de Europese Gemeenschap. Met name in de EG werd de basis gelegd voor voorzichtige afbraak van de nationale grenzen.

In Oost Europa is het communisme in zijn oude vorm tot een einde gekomen. Het bleek in de heersende vorm, als reactie op het kapitalisme, op den duur een onvruchtbaar systeem om de mensen te motiveren en te mobiliseren tot (economische) activiteiten. Het is nog een open vraag welk systeem daarvoor in de plaats zal komen. De eerste vrije verkiezingen, die in verschillende landen inmiddels gehouden zijn, wijzen op een keuze van de kiezers in de richting van een maatschappij waarin niet alles centraal geregeld wordt, en waarin ruimte bestaat voor initiatief en ontplooiing. Het oude systeem werd afgewezen, nu lijkt men èn zelf èn gezamenlijk verantwoordelijkheid te willen dragen. Het is te hopen dat wanneer het beeld straks wat helderder wordt niet een toevlucht tot andere -ismen gezocht wordt, namelijk tot consumptisme, materialisme en individualisme.

Rampzalig

Wat zijn de consequenties van de veranderingen in het Oostblok voor ons? Betekent het verdwijnen van oude tegenstellingen, dat wij nu in een vacuüm terecht komen, of, zoals eveneens te beluisteren valt, betekent dit een overwinning voor het kapitalisme?

Een ieder, die de situatie in de Verenigde Staten en Noord-Engeland enigszins kent, weet dat kapitalisme in die vorm voor

een deel der bevolking rampzalig is. De armoede van hen, die niet aan het economische proces kunnen of mogen deelnemen is onvoorstelbaar en niet acceptabel. Daarom was de vorm van een sociale markteconomie, zoals die in Nederland gestalte had gekregen, voor velen in de wereld lange tijd een systeem waarnaar met jaloesheid gekeken werd. Zo goed als wij het voor elkaar hadden, hebben wij het inmiddels niet meer. De tweedeling in onze maatschappij is snel toegenomen. Ook bij ons stijgt het aantal daklozen en *drop-outs* het laatste decennium zichtbaar. Niet voor niets vragen de kerken deze maand opnieuw aandacht voor de armoede in onze samenleving. 'Sociale vernieuwing' werd niet zonder reden het kernbegrip voor het huidige kabinet. Wanneer dit begrip echter slechts basis voor overheidsdaden wordt en niet gelijktijdig wordt ingevuld door de andere geledingen in de samenleving, de individuele burgers en het maatschappelijk middenveld, lijkt een daarop gebaseerd beleid bij voorbaat tot mislukken gedoemd. Het kan niet zo zijn, dat opnieuw de oplossingen eenzijdig van de kant van de overheid kunnen en moeten komen.

Naast deze schaduwzijde aan ons maatschappelijk systeem kent tegelijkertijd ons land voor het merendeel der inwoners een redelijke welvaart. Of de maatschappij daarmee ook menswaardiger geworden is? Is de prijs die deze welvaart ons laat betalen voor natuur en milieu niet veel te hoog?

Internationaal vragen deze twee problemen dringend om oplossingen. Ondanks alle hulpverlening is de armoede in grote delen van de wereld zelfs toegenomen en bevindt zij zich op een absoluut onaanvaardbaar niveau. Tegelijkertijd wordt met de economische ontwikkeling de milieu-problematiek ook op wereldschaal steeds groter, onoplosbaar?

De veranderingen in het Oostblok moeten daarom tevens een spiegel voor ons zijn. Nu in dat deel van de wereld een

grondige bezinning op keuzen voor de toekomst plaats vindt, lijkt een even grondige bezinning ook bij ons dringend gewenst. Niet om al hetgeen in de loop der jaren is opgebouwd af te breken. Wel om het proces van bezinning in Oost en West parallel te laten lopen.

Bij een dergelijke herbezinning is de inbreng van het Zuiden onontbeerlijk. Het bestaat niet, dat opnieuw een klein deel van de wereld zal kunnen bepalen hoe de toekomst van het grootste deel der wereldbevolking eruit ziet. Wie geeft dat kleine deel van de wereld dat recht? Enorme creativiteit wordt van een ieder gevraagd. De grote vragen, waarmee we thans geconfronteerd worden, de armoede in grote delen van met name de Derde Wereld, de snelle achteruitgang van het milieu, de ongelijke verdeling van rijkdom tussen de verschillende delen in de wereld, het heersende onrecht, het doorgaande geweld in een aantal landen en streken (bijvoorbeeld

Libanon), vragen dringend om een dergelijke gezamenlijke bezinning en aanpak. De kerken hebben met het langzaam op gang komende Conciliaire Proces voor Gerechtigheid, Vrede en Heelheid der Schepping een wereldwijde start gegeven aan een dergelijke bezinning.* In de encycliek *Sollicitudo Rei Socialis* zoekt ook de Paus naar een meer vanuit het Zuiden ingevuld mensbeeld.

Toch zullen de kerken vanwege hun aard geen politieke invulling aan een dergelijk proces kunnen geven. Dat zullen partijen, als het CDA, en individuen, als u en ik, moeten doen!

* Zij roepen op tot het sluiten van een verbond.

Harro Hoogerwerf en Ad Koppejan

Heeft de Europese christen-democratie nog toekomst?

De toekomst van de Europese christen-democratie ziet er somber uit. De enige antwoorden die zij lijkt te hebben op de vragen van deze tijd zijn conservatisme met een pragmatisch-technocratische benadering. Het CDA moet het voortouw nemen om de eigen identiteit te versterken. Dit artikel is de tweede bijdrage in de serie over de christen-democratie in Europa.

In het januari-nummer van Christen Democratische Verkenningen beschreef Theo Brinkel enkele belangrijke ontwikkelingen binnen de Europese christen-democratie.¹ Zij zou volgens velen in een ideologische crisis verkeren en daarmee geen antwoord hebben op de conservatieve verleiding. Op het niveau van de Europese christen-democratische jongerenorganisatie doet zich al jaren een soortgelijke discussie voor. Tijdens het onlangs gehouden congres in Pisa zijn echter belangrijke stappen gezet in de richting van een duidelijker christen-democratisch profiel van de Europese Jonge Christen Democraten (EJCD). De vraag is of de Europese moederpartijen ondertussen hun christen-democratische identiteit niet verkwanselen in ruil voor het behoud van hun machtspositie op internationaal terrein. Op korte termijn mag dit een keuze zijn die het behoud van macht verzekert in een coalitie van conservatieven en christen-democraten

versus socialisten en hervormde communisten. Maar de politieke tweedeling van Europa wordt hiermee een feit, dat zijn effecten op de binnenlandse politieke verhoudingen niet zal missen. Op de langere termijn heeft deze ontwikkeling dan ook desastreuze gevolgen voor de toekomst van zowel de Europese als ook de Nederlandse christen-democratie.

In het navolgende schilderen wij eerst een portret van de EJCD als organisatie en de betrokkenheid van het CDJA daarbij. Wij staan uitgebreid stil bij het debat over de relatie tussen christen-democratie en conservatisme die in de jongerenorganisatie bekend staat als de dubbellidmaatschap-discussie. Hierop volgt een beschouwing over de bredere relevantie van de discussie en de laatste ontwikkelingen daarin. Vervolgens wordt ingegaan op het toekomstige politieke spectrum van Europa en in het bijzonder de positie van de christen-democratie daarin. Tenslotte proberen wij enkele aanzetten te geven voor de opstelling van het CDA in de discussie

Harro Hoogerwerf (1960) is beleidsmedewerker bij de Gemeenschappelijke Medische Dienst en voorzitter van de Buitenlandcommissie van het CDJA.

Ad Koppejan (1962) is landelijk voorzitter van het CDJA.

1. Th.B.F.M. Brinkel, 'De christen-democratie in West Europa', *Christen Democratische Verkenningen* 1/90, 43-51.

over de toekomst van de christen-democratie in Europa.

De Europese Jonge Christen Democraten

De EJCD vormen een bonte verzameling Europese christen-democratische jongerenorganisaties die om verschillende redenen met elkaar verbonden zijn. De dominerende gemeenschappelijke factor is het feit dat alle organisaties op een of andere manier zich christen-democratisch voelen en noemen. Sommige zeer uitgesproken zoals het CDJA en de *Movimento Giovani della Democrazia Cristiana* uit Italië. Anderen hebben een minder sterk christen-democratisch profiel, zoals de *Young Fine Gael* uit Ierland of de *Juventude Centrista* uit Portugal. Voor een aantal organisaties is vooral het feit dat de eigen moederpartij is aangesloten bij EUCD of EVP reden voor het lidmaatschap van de EJCD.

Maar de EJCD kennen meer variëteiten. Zo is de *Junge Union* uit de Bondsrepubliek een mammoet-organisatie met meer dan 200.000 leden, terwijl de *Kristillisen Liiton Nuoret* uit Finland waarschijnlijk slechts een paar honderd aanhangers kent. Grote verschillen in financiële mogelijkheden zijn hier het gevolg van. Uiteenlopend zijn ook de politieke culturen van de lidorganisaties, variërend van uiterst principiële Scandinavische geheelonthouders tot de levensgenieters van de jongerenorganisatie van de Nationale Partij uit Malta. Ondanks grote verschillen is er altijd veel waardering voor elkaars kwaliteiten en blijkt de betrokkenheid bij de EJCD van bijna alle lidorganisaties steeds zeer groot.

De EJCD hebben lidorganisaties in alle landen van West Europa met uitzondering van het Verenigd Koninkrijk, Griekenland en IJsland. Sinds kort zijn vier organisaties uit Middeneuropese landen waarnemer bij de EJCD. Waarschijnlijk zijn zij de voorbode van een veel grotere groep Midden- en Oost-Europeanen die de EJCD in de organisatie hopen te verenigen. Op dit moment wordt er hard aan gewerkt om brede con-

tacten aan te knopen in de nieuwe democratieën in die regio.

De EJCD congresseren éénmaal per twee jaar. Dit is tegelijkertijd de belangrijkste activiteit van de EJCD. Tijdens het congres wordt veelal een politiek basisdocument vastgesteld, worden in resoluties politieke standpunten geformuleerd over tal van actuele zaken en kiezen de afgevaardigden een nieuw bestuur. Dit *Executive* bestaat uit elf leden en is verantwoordelijk voor de coördinatie van de activiteiten, de externe vertegenwoordiging, het toezicht op de dagelijkse gang van zaken op het Brusselse secretariaat en voor het nemen van urgente beslissingen. Het Politiek Bureau dat drie maal per jaar bijeenkomt controleert het *Executive* en is het besluitvormingsorgaan in de periode tussen de congressen. Alle lidorganisaties zijn vertegenwoordigd in het Politiek Bureau.

De EJCD organiseren verschillende keren per jaar internationale *seminars* over een actueel politiek thema. Voor veel jonge christen-democraten vormen de *seminars* een unieke gelegenheid om met een breed scala van politieke soortgenoten te discussiëren en van gedachten te wisselen. De resultaten van een *seminar* worden vaak ter goedkeuring en bekrachtiging voorgelegd aan het Politiek Bureau. De EJCD geven twee periodieken uit en publiceren regelmatig brochures over politieke onderwerpen die relevant zijn voor jongeren. De EJCD worden erkend als jongerenorganisatie door de Europese Volkspartij en de EUCD. Zodoende hebben en gebruiken de EJCD de mogelijkheid om bijvoorbeeld amendementen in te dienen op het verkiezingsprogramma van de EVP voor de Europese verkiezingen. Ook zijn de EJCD vertegenwoordigd in tal van jongerenstructuren binnen de Europese Gemeenschap en de Raad van Europa. Tenslotte dient te worden vermeld dat de EJCD lid zijn van de Internationale Unie van Jonge Christen-Democraten, de koepeelorganisatie die Europese, Latijnsamerikaanse en enkele kleine christen-demo-

cratische jongerenorganisaties elders in de wereld verenigt.

Dubbel lidmaatschap

Zes lidorganisaties van de EJCD zijn ook aangesloten bij DEMYC (*Democratic Youth community of Europe*). Hoewel deze organisatie de naam heeft een vrijblijvend discussieplatform te zijn van gelijkgezinde jongerenorganisaties, heeft DEMYC zich meer en meer ontpopt als de Europese koepel van conservatieve politieke jongerenorganisaties. Het feit dat een aantal leden van de EJCD een belangrijk deel van hun internationale activiteiten wijdt aan een concurrerende organisatie en daarmee het politieke profiel van de EJCD vertroebelt, heeft binnen de organisatie geleid tot een jarenlang debat: de dubbellidmaatschap-discussie.

Het probleem van de dubbele lidmaatschappen vindt zijn oorsprong in de uiteenlopende politieke tradities van de christen-democratie in West Europa. Waar in de Bondsrepubliek en Oostenrijk de christen-democratische partijen vanouds vrijwel het gehele rechter gedeelte van het politieke spectrum bezetten en zich daarbij als conservatieve partijen profileerden, zien wij in Nederland, maar ook in België, Zwitserland en Italië, christen-democraten in de bekende politieke middenkoers. De jongerenorganisaties hebben meestal hiervan afgeleide posities. Sinds de oprichting kent de Europese (jongeren) christen-democratie, daarom een strijd over de vraag in hoeverre de christen-democratie en conservatisme zich van elkaar onderscheiden.

Als gevolg van een radicalisering van de jonge christen-democraten uit Italië, Frankrijk, Nederland en België in de jaren zestig heeft de *Junge Union* (jongerenorganisatie van de CDU/CSU) in 1970 de (toen nog) EUJCD tijdelijk verlaten. Met name de samenwerking van vertegenwoordigers van de EUJCD met socialistische jongerenorganisaties was voor de Duitsers aanleiding zich volledig op de

conservatieve koepel te richten. Hoewel de JU na enige jaren terugkeerde in de EUJCD is een aanzienlijk deel van het internationale werk van deze organisatie in de sfeer van DEMYC blijven liggen. Een belangrijk aanvullend motief hierbij is dat men de goede contacten met de sterke conservatieve politieke jongerenorganisaties in landen zonder christen-democratische traditie niet wil laten varen. Het gaat dan in het bijzonder om de contacten met de jonge conservatieven in Groot-Brittannië en Griekenland, alsmede met groeperingen uit Scandinavië en Spanje.

Het ideologische debat over deze kwestie is steeds vrij moeizaam verlopen. Door onder andere CDJA-vertegenwoordigers wordt zwaar gehamerd op de grondslag van de christen-democratie, de inspiratie vanuit het Evangelie, waaruit inderdaad een oproep tot behoud doorklinkt wanneer het gaat om het milieu, abortus en euthanasie, maar evenzeer een oproep tot radicale verandering, wanneer het gaat om de schrijnende kloof tussen arm en rijk, het uitbannen van oorlog en onderdrukking en het respecteren van de elementaire mensenrechten.² Belgen, Italianen en in mindere mate Fransen en Zwitsers vullen deze argumenten meestal aan, soms op grond van het gedachtengoed van belangrijke christen-democratische denkers uit de traditie van hun moederpartijen. De kleine Scandinavische jongerenorganisaties zijn gewend aan de noodzaak om in de Noord-europese verzorgingsstaten hun bestaan sterk ideologisch te legitimeren en leggen daardoor zware nadruk op het christelijke element in de politiek van christen-democraten. De Ierse *Young Fine Gael* heeft steeds een speciale positie in deze discussie ingenomen. In het meest katholieke land van West Europa is de christen-democratie niet geschikt als politiek profiel. Het gaat vooral om een strijd voor maatschappelijke liberalisering. In een samen-

2. A.J. Koppejan, 'Conservatisme en Christen-Democratie', *Perspectief* nr. 1 (januari 1988) 12.

leving waar bijvoorbeeld echtscheiding nog steeds verboden is verzetten deze jonge leren zich fel tegen elke vorm van conservatisme, en dus ook binnen de EJCD-geledingen.

De Duitsers, Oostenrijkers en Portugezen daarentegen stellen zich aan de andere zijde van de discussie tamelijk hard op. Hun standpunten variëren van 'christen-democratie en conservatisme zijn voor ons twee gelijkwaardige inspiratiebronnen' (JU) tot 'christen-democratie en conservatisme zijn voor ons hetzelfde' (JVP). Interessant was daarbij de positie van de Malteser jongeren die formeel wel lid van DEMYC zijn, maar zich in de loop van de jaren steeds duidelijker uitsluitend aan de EJCD gingen committeren. Alleen een dictaat van de moederpartij weerhoudt hen momenteel nog van het beëindigen van het DEMYC-lidmaatschap.

De moeizaam verlopende discussies leidden er in 1984 toe dat de leren bij wijze van reactie een waarnemerstatus aanvroegen bij de IFLRY (internationale koepel van liberale en radicale jongerenorganisaties). Deze stap, die de polarisatie rond de dubbellidmaatschapkwestie verder versterkte, gaf wel aan hoe zwaar de zaak werd opgevat door sommige leden en bracht het onderwerp nog hoger op de EJCD agenda.

Het CDJA stelde tot vervelens toe de ideologische kwesties voorop.

Op het EJCD-congres in 1987 in Lugano bleken de tegenstellingen nauwelijks overbrugbaar. Pogingen om de ideologische

basis van de christen-democratie aan de orde te stellen strandden op onwil aan de conservatieve zijde. Door handig en arrogant optreden van de Duitse en Oostenrijkse leiders werden een serie politiek-inhoudelijke resoluties aangenomen die voor organisaties als het CDJA onacceptabel waren en werd de positie van de DEMYC-leden in het *Executive* van de EJCD verder versterkt.

Voor het gedesillusioneerde CDJA was een en ander aanleiding om zich de daaropvolgende periode binnen de EJCD volledig op de ideologische discussie te richten. Niet zozeer het dubbellidmaatschap zelf maar de politieke beginselen van de EJCD werden het speerpunt van zijn internationale activiteiten.

Twee lijnen werden daarbij consequent gevolgd, namelijk het voortdurend voeren van het ideologisch debat en het mobiliseren van gelijkgezinden. In het kader van de eerste lijn stelden de CDJA-vertegenwoordigers tot vervelens toe de ideologische kwesties voorop. In debatten en verklaringen, tijdens *seminars* en politieke bureaus hamerde het CDJA op het ideologisch profiel van de organisatie. Dit leidde er toe dat meer dan menig-jonge christen-democraat elders uit Europa gewend was, begrippen als *responsible society* en *stewardship* in EJCD documenten opdoken. Verwijzingen naar de fundamenteën van onze politieke richting werden meer dan voorheen gemeengoed.

In het kader van het ideologisch debat werd op voorstel van *Young Fine Gael*, de CVP-jongeren en het CDJA, in januari 1988 op Malta een *seminar* georganiseerd over de beginselen van de christen-democratie. Na een aantal zware dagen werd in de slotverklaring uitgesproken dat 'de christen-democratie een unieke doctrine is die fundamenteel verschilt van totalitarisme, marxisme en socialisme en die ook verschilt van liberalisme en conservatisme'. De DEMYC-lidorganisaties distantiëerden zich van de inhoud toen zij bekrachtiging van het document door het Po-

litiek Bureau niet konden voorkomen.

De systematische aanpak van het mobiliseren van gelijkgezinden leidde er toe dat het Politiek Bureau van Madrid in 1988 uitsprak dat, met uitzondering van de voorzitter en internationaal secretaris van een lidorganisatie, vertegenwoordigers van de EJCD nooit ook op bijeenkomsten van andere internationale politieke koepels konden optreden. Leden van het *Executive* van de EJCD werd hierdoor de mogelijkheid ontnomen om op bijvoorbeeld *DEMYC-seminars* een rol te spelen, dit om het gezicht van de EJCD naar buiten toe zo weinig mogelijk te vertroebelen.

Het gehele jaar 1989 stond in het teken van de voorbereiding van het 13e EJCD-congres in Pisa. Het CDJA en de directe bondgenoten uit Ierland, Noorwegen en België werkten systematisch aan de bewustmaking van de kleine lidorganisaties. In de loop van het jaar werden bijeenkomsten belegd waar personen uit die organisaties elkaar ontmoeten. Zij vergewisten zich ervan dat alle organisaties, die hun benadering van christen-democratie deelden, er van doordrongen waren welke belangrijke beslissingen genomen moesten worden, dat zij hun contributie op tijd betaalden en een sterke delegatie naar Pisa afvaardigden. Het CDJA slaagde er bovendien in om een zwaar stempel te drukken op het concept van het ideologische basisdocument dat in Pisa ter tafel zou liggen. Samen met Ierland en Noorwegen werd een serie statutenwijzigingen en resoluties voorbereid en voorgelegd aan het congres. Tijdens het Pisa-congres bleek deze strategie effectief te zijn geweest. De anti-conservatieve rijen sloten zich deze keer wel ten faveure van een beter ideologisch profiel van de EJCD. Doordat de delegaties wisten wat de bedoeling was en de communicatielijnen kort waren konden zij succesvol opereren. Doordat ook de Italianen op inhoudelijke punten steun verleenden werd bijvoorbeeld de essentiële zin van de Malta-verklaring, waarin de christen-democratie wordt onderscheiden van

de overige politieke stromingen, in de EJCD-statuten opgenomen. Ook passeerde op voorstel van het CDJA een resolutie waarin helder werd gesteld dat de Britse conservatieven niet in de EVP thuishoren. Het congres riep de EVP-fractie in het Europese Parlement op de speciale samenwerking, die gericht is op een eventueel samengaan, onmiddellijk te beëindigen. Tenslotte werd de positie van lidorganisaties die zich uitsluitend als christen-democratisch profileren in het *Executive* van de EJCD aanmerkelijk versterkt. Helemaal lukte het niet om de organisatie in de toekomst af te sluiten voor nieuwe dubbellidmaatschappen. Een lers statutenamendement van deze strekking behaalde niet de vereiste tweederde meerderheid. Veel organisaties waren namelijk bang dat hiermee een aantal Oosteuropese christen-democratische jongerenorganisaties buiten gesloten zou worden en daarmee definitief in het conservatieve kamp terecht zouden komen.

Bredere relevantie

Het congres van de EJCD in Pisa had derhalve voor het CDJA bijzonder bevredigende uitkomsten. Hoewel het belang van dit jongerengebeuren in het licht van de wereldgeschiedenis stellig sterk gerelativeerd dient te worden, denken wij toch dat een bredere relevantie van de recente ontwikkelingen binnen de EJCD in deze beschouwing mag worden betrokken.

Allereerst heeft het ideologisch profiel van de organisatie een veel nadrukkelijker christen-democratisch stempel gekregen. Binnen de organisatie is het bewustzijn over deze thematiek van met name de kleinere landen verhoogd en hun onderlinge samenwerking beloond. Bovendien is de machtsverhouding in het bestuur in gunstige zin gewijzigd.

Van bijzonder belang in dit verband zijn de groeiende contacten met de nieuwe christen-democratische stromingen in Oost Europa. Naast alle morele en materiële steun aan deze organisaties zal hun

duidelijk moeten worden gemaakt dat het ideologisch profiel van de christen-democratie meer is dan een anti-socialistische machtsvorming met een christelijk sausje. De huidige versplintering van de christen-democraten in de nieuwe democratieën zal er toe leiden dat velerlei groepen zich aandienen als potentiële leden van de EJCD. Het toelatingsbeleid zal binnen de organisatie de discussie onmiddellijk doen oplaaien. De huidige samenstelling van het *Executive* van de EJCD is daarbij een belangrijk voordeel.

Hopelijk heeft de ontwikkeling binnen de EJCD ook een uitstraling naar de gebeurtenissen op het niveau van de EVP en EUCD. Zoals al aangegeven heeft het EJCD-congres zich onomwonden uitgesproken tegen een samengaan met de Britse conservatieven.

Hoewel wij niet de illusie hebben dat deze oproep de besluitvorming in de genoemde organen wezenlijk zal beïnvloeden, kan via de jongerenorganisaties de discussie hoger op de agenda komen binnen de moederpartijen waar men onvoldoende alert is op de opmars van conservatieven in de EVP. Wellicht kan de EJCD op die manier een soort horzel-functie op Europees niveau vervullen.

Tenslotte mag niet onvermeld blijven dat de politieke vorming van toekomstig kader van de christen-democratische partijen voor een gedeelte plaatsvindt binnen de EJCD. Het is niet zo en het mag wat ons betreft niet zo zijn dat jongeren die nu actief zijn in de EJCD later automatisch leidende posities in EVP of EUCD innemen. Toch is in een aantal landen de band tussen jongerenorganisatie en moederpartij dermate sterk dat in veel gevallen sprake is van doorstroming. Wanneer deze jongeren in de huidige jongerenorganisatie zich het internationaal christen-democratisch gedachtegoed in belangrijke mate eigen maken dan is er waardevol geïnvesteerd in de toekomst. Het is evenwel de vraag of er nog een christen-democratische toekomst voor de huidige generatie jongeren zal zijn.

Toekomstig politiek spectrum

Op dit moment zijn er in Europa drie belangrijke tendensen die een herschikking van de politieke machtsverhoudingen tussen de belangrijkste politieke stromingen tot gevolg kunnen hebben: de verdergaande Europese integratie, het democratiseringsproces in Oost Europa en het proces van ont-ideologisering. Wij bezien hieronder met name de gevolgen voor de christen-democratie.

De afgelopen jaren heeft een aantal nieuwe landen zich bij het Europese eenwordingsproces aangesloten (Spanje, Portugal en Griekenland). In deze landen heeft de christen-democratie met uitzondering van Noord-Spanje, evenals in het al eerder toegetreden Groot-Brittannië nooit echt goed voet aan de grond gekregen. De christen-democratische inbreng vanuit deze landen in het Europese Parlement is als gevolg daarvan gering. Deze toetredingen tot de EG betekende dus per definitie een verzwakking van de positie van de EVP-fractie ten opzichte van de overige politieke stromingen in het Europese Parlement. Tegelijkertijd heeft het Europese Parlement, dat helaas nog steeds te geringe bevoegdheden kent, de laatste jaren aan status en invloed sterk gewonnen. Dit hangt nauw samen met de bredere tendens dat het zwaartepunt van de politieke besluitvorming verschuift naar het Europese niveau. Daarmee zijn ook voor ons, of we nu willen of niet, de beslissingen binnen de Europese organen (Europese Raad, Europese Commissie en Europees Parlement) van doorslaggevend belang voor de vormgeving van onze eigen samenleving. Automatisch betekent dit, ook voor Nederlandse christen-democraten, dat de Europese Volkspartij een zeer belangrijk, zo niet het belangrijkste kader voor politiek optreden en kanaal voor machtsuitoefening gaat worden.

In een democratische rechtsstaat als de onze, ook op Europees niveau, zijn het in de eerste plaats de politieke partijen, naast maatschappelijke organisaties, bur-

gers en bedrijfsleven die mede vorm geven aan de inrichting van de samenleving. Nu zien wij, met name bij het bedrijfsleven, dat men met het oog op de open grenzen van 1992, de samenwerking zoekt met anderen. Samenwerkingsverbanden, fusies en overnames zijn aan de orde van de dag. Schaalvergroting en krachtenbundeling lijkt een tweede facet van het Europese eenwordingsproces. Want niet alleen in het bedrijfsleven maar ook in maatschappelijke organisaties gaan geluiden op om meer samen te werken met anderen of zelfs te fuseren. Zo is er ook een discussie ontstaan rond het eventuele samengaan van de werkgeversorganisaties VNO en NCW. Vanuit het CDA, bij monde van oud-minister De Koning, werd de nodige bezorgdheid geuit vanwege het behoud van de eigen christelijke identiteit van het NCW.

Toch kunnen we ons afvragen of oud-europarlementariër De Koning zich niet nog veel meer zorgen dient te maken over de samenwerking en fusiebewegingen van zijn eigen EVP-fractie. Ook hier vindt krachtenbundeling plaats en niet alleen van duidelijk geprofileerde christen-democratische partijen. Immers met de toetreding van de Griekse *Nea Demokratia* en de Spaanse *Partido Popular*, is de christen-democratische identiteit van de EVP bepaald niet versterkt. Beide genoemde partijen hebben vooral een conservatief profiel. Het evenwicht tussen het christen-democratische en het conservatief/christen-democratische deel van de EVP-fractie dreigt definitief verstoord te raken met de toetreding van de Britse conservatieven. Tot nu toe zijn ze buiten de EVP-fractie gehouden vanwege hun terughoudende standpunten over de Europese integratie, de Monetaire Unie en het Europees Sociaal Handvest. Over de christen-democratische identiteit is hierbij met geen woord gerept. Wel is er een samenwerkingsverband aangegaan, op grond waarvan in 1991 alsnog bekeken kan worden of de houding van de Britse conservatieven

op de genoemde punten aanleiding geeft om het EVP-standpunt te herzien. Een simpele stemming binnen de huidige EVP-fractie, gecombineerd met een advies van de EVP-voorzitter, kan er in feite volgend jaar al voor zorgen dat de Britse conservatieven deel gaan uitmaken van de EVP-fractie.

Praktisch gezien betekent dit dat, behalve het extreem rechtse blok, vrijwel het gehele rechtse deel van het Europees Parlement in de EVP-fractie is opgenomen. Daarmee zou de EVP gezien de interne krachtverhoudingen definitief een conservatief profiel krijgen. De conservatieve CDU/CSU-combinatie, de Grieken, de Portugezen en de onlangs toetgetreden Spanjaarden, zijn samen namelijk goed voor 60 van de 121 EVP-zetels in het Europees Parlement. Tellen we dan de Luxemburgers erbij, die vaak met de conservatieven meestemmen

---

Binnen 10 jaar kan het CDA-bureau een filiaal zijn van een conservatieve EVP.

---

en een enkel conservatief lid uit de *Fine Gael* en de Italiaanse fractie, dan is het conservatieve gedeelte in de EVP op dit moment al in de meerderheid. We hebben het dan nog niet eens gehad over een eventuele toetreding van Oostenrijk tot de EG waardoor ook de conservatief/christen-democratische ÖVP lid zou kunnen worden van de EVP. Kortom, binnen nog geen tien jaar kan de EVP-fractie bestaan uit overwegend conservatieven en is het CDA-bureau in de Kuypersstraat niet meer dan een filiaal van de Europese Volkspar-

tij, het samenwerkingsverband van alles wat zich conservatief noemt in Europa. Is het voornemen het CDA-bureau aan de Kuyperstraat te verkopen daar een voorbode van? Misschien is het ook daarom inderdaad beter te verhuizen naar een nieuw pand. De oude Kuyper zou zich in zijn graf omdraaien, maar ook Schaepman en Lohman zouden hier moeilijk mee uit de voeten kunnen.

Oost Europa

Met het faillissement van het communistische systeem en het daarmee op gang gebrachte economische en politieke hervormingsproces, zijn er weer mogelijkheden geopend voor politieke pluriformiteit in Oost Europa. Diverse politieke partijen in West Europa zijn druk doende het democratiseringsproces te ondersteunen en de oprichting van zusterpartijen te stimuleren. Het CDA heeft zich op dit terrein ook heel actief betoond, vooral ten aanzien van zijn Hongaarse zusterpartij. Twee verkiezingen hebben we al achter de rug; in de DDR waar de alliantie van christen-democraten en conservatieven als duidelijk winnaar uit de bus is gekomen en in Hongarije waar de eerste ronde heeft laten zien dat centrum-rechts en centrum-links elkaar redelijk in evenwicht houden.

De huidige situatie levert nog geen duidelijk beeld van de machtsverhoudingen tussen de belangrijkste politieke stromingen op. Dit moet zich verder uitkristalliseren. Ook over de christen-democratische partijvorming valt er op dit moment nog weinig definitiefs te melden. Wel mag het voorgaande duidelijk hebben gemaakt van welk groot belang deze ontwikkeling is voor de toekomst van de Europese christen-democratie. De eerste tekenen zijn overigens hoopgevend. Dankzij de steun van verschillende Westeuropese christen-democratische partijen lijkt het er op dat in bijna alle Midden- en Oosteuropese landen christen-democratische partijen van de grond komen. Vele jaren van onderdrukking van het christelijk geloof hebben

er wel toe geleid dat deze partijen de waarde van de christelijke inspiratie voor het politieke handelen vaak sterker inzien dan de Westerse zusterpartijen.

Ont-ideologisering

Het huidige tijdsgewricht wordt door sommigen aangeduid als dat van het einde van de ideologieën. Voor de christen-democratie valt te hopen dat zij ongelijk krijgen. Wel heeft het communisme als leidende ideologie in veel landen zijn langste tijd gehad. De val van dit systeem in Oost Europa en het daarmee ingezette economische liberaliseringsproces en de politieke democratisering heeft zijn weerslag niet gemist in de rest van de wereld en met name ook in West Europa. Het feit dat vele Oosteuropese communistische partijen zich omvormden in meer sociaal-democratische richting, had ook consequenties voor de zusterpartijen in West Europa. Zo heeft de Italiaanse communistische partij het predikaat communistisch definitief afgeworpen. Mogelijk zullen andere Westeuropese partijen hierin nog volgen.

Met het opschuiven van de Westeuropese communisten in de richting van de sociaal-democratie verandert ook het gehele politieke spectrum in Europa. Als gevolg hiervan gaat een coalitie of misschien zelfs een volledig samengaan van deze partijen steeds meer tot de mogelijkheden behoren. Zowel regeringssamenwerking op nationaal niveau, als een linkse meerderheid in het Europese Parlement, moet dan niet langer uitgesloten worden geacht. Zo zouden de Italiaanse christen-democraten voor het eerst na lange tijd in de oppositie kunnen geraken. Dit kan gevolgen hebben voor de (midden) positie die zij tot dusver heeft ingenomen in de Italiaanse politiek en hen doen opschuiven naar rechts. Dat weer effect kan hebben op de opstelling van de Italiaanse christen-democratische europarlementariërs ten aanzien van het eventuele samengaan met de Britse conservatieven.

Het mogelijke ontstaan van een linkse

meerderheid van sociaal-democraten en hervormde-communisten in het Europese Parlement, zou de christen-democraten ertoe kunnen leiden om nog meer dan tot nu toe hun bondgenoten te zoeken bij de conservatieven en liberalen. Hiermee zou de politieke tweedeling van Europa een feit kunnen worden.

Ondertussen voltrok zich in het West Europa van de jaren zeventig en tachtig een proces van toenemend pragmatisme en het verlaten van ideologische stokpaardjes. Zowel sociaal-democraten als christen-democraten hebben dit ondergaan. Bovendien heeft ook de toenemende secularisatie haar sporen achtergelaten bij met name de christen-democraten. De angst om de aansluiting met de grote kiezersmassa te missen heeft ongetwijfeld een meer pragmatische houding aangevoerd. Daarbij komt nog dat in een aantal Westeuropese landen de christen-democraten voortdurend deel uitmaakten van de regeringscoalities, waarin compromissen onvermijdelijk zijn.

In dat licht passen de uitspraken van de secretaris-generaal van het Internationale Instituut 'Jacques Maritain', Roberto Papini, die het proces van afnemend idealisme en slinkende aanhang van de christen-democratie treffend beschreef in een diepgaande analyse waarvan Theo Brinkel in zijn artikel een samenvatting gaf: 'De christen-democratische partijen groeiden naar een niet-ideologische opstelling die probeert allerlei deelbelangen te verzoenen zonder te handelen vanuit een morele inspiratiebron of een ordenende politieke overtuiging. Er kwam een nieuwe generatie politici op die meer gedreven werd door de eigen carrièreplanning dan door een ideaal'.³ En: 'Zij wisten niet hoe zij de christelijke inspiratie moesten actualiseren en toespitsen op de problemen van deze tijd. Daarom kwamen de partijen nu eens over als pragmatische middenpartij, dan weer als anti-socialistische conservatieve formatie. Het christelijk karakter kwam los te staan van het politieke handelen. Een soort

politieke schizofrenie was het gevolg, aldus Papini'.⁴

Heeft de christen-democratie toekomst?

Op basis van de analyse van de ontwikkelingen in het Europese politieke spectrum lijkt er voor de christen-democraten slechts een bijrol te zijn weggelegd in een grotere alliantie van Europese conservatieven. Daarmee ziet de toekomst van de Europese christen-democratie er somber uit. Theo Brinkel illustreerde in zijn artikel aan de hand van de opvatting van de Italiaan Papini, dat het met name het gebrek aan ideologisch profiel is dat de EVP parten speelt. Een conservatisme gecombineerd met een pragmatisch-technocratische benadering lijkt daarmee het enige antwoord dat de christen-democratie heeft voor de politieke uitdagingen van deze tijd.⁵ Het is niet toevallig dat het CDJA beide thema's de afgelopen jaren reeds aan de orde heeft gesteld binnen onze eigen nationale *setting* van het CDA.⁶

Er is een aantal redenen te geven waarom deze ontwikkelingen in de Europese politieke verhoudingen op termijn desastreuze gevolgen kunnen hebben voor de christen-democratie in Europa. Vanuit politiek-ideologisch standpunt zouden wij het een heel slechte zaak vinden wanneer de christen-democratie zou opgaan in een conservatief machtsblok. In onze opvatting van christen-democratie zoals die al eerder in een artikel in *Perspectief* is verwoord, onderscheidt deze zich als politieke stroming principieel van het conserva-

3. Roberto Papini, *L'Internationale Democratie Chretienne 1925-1986* (Parijs 1988) 199.

4. Th.B.F.M. Brinkel, 'De christen-democratie in West Europa', *Christen Democratische Verkenningen* 1/90, 46; Roberto Papini, *L'Internationale Democratie Chretienne*, 109.

5. Th.B.F.M. Brinkel, 'De christen-democratie in West-Europa', *Christen Democratische Verkenningen* 1/90, 45, 46.

6. A.J. Koppejan, 'Conservatisme en Christen-democratie', *Perspectief* nr. 1 januari 1988; W.F. Scholten, 'Op weg naar de christen-technocratie', *Perspectief* nr. 7, december 1988.

tisme. Daarom behoort de christen-democratie in onze opvatting niet bij voorbaat een voorkeur uit te spreken met wie zij wenst samen te werken. Wij zullen het unieke van de christen-democratie hier niet verder uitwerken. Elders en door anderen werd dit vaak en zeer goed gedaan. Sterker nog, wij beschouwen onze politieke geschiedenis en de actuele verschijningsvorm van de christen-democratie in ons land als een voldoende bewijs hiervan.

Maar ook op grond van politiek-strategische overwegingen is het op de langere termijn zowel voor de Europese politieke verhoudingen als ook voor de christen-democraten als politieke stroming, veel beter om vast te houden aan het eigen christen-democratische karakter dan op te gaan in een Europese meerderheidsalliantie met conservatieven.

Levert deze laatste optie op korte termijn wellicht een meerderheidspositie op tegenover een eventuele coalitie van sociaal-democraten en vroegere communisten, op de lange termijn is het vasthouden aan de middenpositie in het Europese politieke spectrum veel aantrekkelijker.

Christen-democraten kunnen dan hun eigen coalitie-partner blijven kiezen. Daarmee wordt voorkomen dat zij zichzelf veroordelen tot voortdurende samenwerking met dezelfde politieke stroming (de conservatieven) hetgeen hun eigen christen-democratische identiteit aantast. Wisselende partners zijn in de politiek, in tegenstelling tot andere facetten van het leven, vaak heel gezond.

Daarnaast kan de christen-democratie met haar middenpositie een matigende en daarmee stabiliserende factor worden in de Europese politieke verhoudingen. Extremisme van wisselende coalities van zowel conservatieven en liberalen enerzijds en sociaal-democraten en de vroegere communisten anderzijds kan hiermee worden voorkomen. Tenslotte moet ook niet onderschat worden welke de effecten zullen zijn op de Nederlandse politieke ver-

houdingen van een eventuele toetreding van de Britse conservatieven tot de EVP. Het CDA wordt een onderdeel van het blok van conservatieven in het Europese Parlement en moet aan de Nederlandse kiezers uitleggen dat men in Europees verband rechts van de VVD opereert. D'66 zal hierbij wel varen in het politieke midden en Joris Voorhoeve kan zijn sociaal-liberalisme weer uit de kast halen. Kortom voor de CDA-strategen een weinig lokkend perspectief.

Hoewel het vijf voor twaalf is, is de zaak van de christen-democratie nog niet verloren. Hoopgevend is in dit verband de hiervoor gememoreerde uitspraak van de EJCD voor behoud van de eigen christen-democratische identiteit en tegen een samengaan met de conservatieven. Daar ligt een belangrijke basis voor de toekomst van de christen-democratie. Maar dan dienen we er wel voor te zorgen dat er inderdaad een Europese christen-democratische moederpartij blijft bestaan.

Op dit moment wordt er binnen het CDA veel opgemerkt dat men als Nederlandse christen-democraten de conservatieven toch niet kan tegenhouden gezien de krachtsverhoudingen binnen de EVP en de bescheiden positie die het CDA daarin inneemt. Sommigen lijken de strijd bij voorbaat op te geven. In dat verband wordt er dan op gewezen hoe belangrijk het is om de Britten te betrekken bij het Europese eenwordingsproces. Men wijst er op dat de Britse conservatieven in het Europese Parlement geheel anders zouden zijn dan hun partijgenoten in Londen. Na Thatcher zou een andere conservatieve partij ontstaan die wellicht van binnenuit nog eens christen-democratisch is te maken. Erg plausibel klinkt dit verhaal niet en de gehele houding die er achter zit getuigt meer van klein geloof dan van geloof in de overlevingskansen van de christen-democratie. Het kan toch niet zo zijn dat het CDA-antwoord op de 'conservatieve verleiding' voornamelijk bestaat uit de vraag hoe we de toetreding van de Britse conservatie-

ven tot de EVP-fractie verkopen aan de eigen achterban en publieke opinie.

De vraag is welke rol het CDA dan wel kan spelen? Het CDA dient zich ons inziens de komende tijd diepgaand te bezinnen over de toekomst van de Europese christen-democratie en concrete doelstellingen op dit punt te formuleren. Het eeuwige dilemma tussen macht en principes zal daarbij opduiken. Maar het is beter zelf deze moeilijke keuzen te maken dan dat anderen ons voor voldongen feiten plaatsen.

In de eerste plaats is het belangrijk dat het CDA zelf heel duidelijk haar politieke overtuiging gestalte weet te geven. Theo Brinkel gaf al aan 'dat het het CDA bij haar ontstaan niet ontbroken heeft aan bezinning op de grondslag. De deelname van katholieke en protestantse christenen in een partij dwong daartoe.'⁷ Het uit 1978 daterende rapport Grondslag en Politiek Handelen en het Program van Uitgangspunten noemt Theo Brinkel terecht 'voorbeelden van Bijbels geïnspireerde politieke overtuiging'.⁷ Met zijn concept van de verantwoordelijke samenleving heeft het CDA heel duidelijk een ideologische benadering weten te formuleren voor de aanpak van de problemen van deze tijd. Hiermee heeft de partij een voorsprong genomen op de andere politieke stromingen in ons land en op de christen-democratische zusterpartijen in Europa.

Het CDA zou ook het voortouw moeten nemen om gezamenlijk met anderen te werken aan versterking van de christen-democratische identiteit van de EVP. Zowel door inhoudelijke verdieping met behulp van studie-bijeenkomsten en de EVP-werkgroep Doctrine als ook in de breedte door gerichte acties met als doel het versterken van de christen-democratie in Oost Europa. Met betrekking tot dit laatste wordt er door het CDA op dit moment al een aantal goede initiatieven ontplooid.

In dit verband kan het CDA de viering van zijn tienjarig bestaan aangrijpen voor een Europese bezinning op de christen-

democratische identiteit. Het in dit najaar te organiseren jubileum-symposium kan hiertoe benut worden. Heroriëntatie op en het accentueren van de grondslag van de christen-democratie is het eerste uitgangspunt van een zinvolle strategie. Het *seminar* over de christen-democratische uitgangspunten op Malta is ook van belangrijke betekenis geweest voor de uitkomsten van deze discussie binnen de EJCD.

Een volgende stap is het mobiliseren van christen-democratische medestanders in de EVP. Deze moeten dan vooral gezocht worden onder de Belgische, de Franse, de Ierse en de Italiaanse christen-democraten. Het symposium bij het tienjarig bestaan van het CDA is een goed moment om invloedrijke politici uit deze christen-democratische partijen uit te nodigen voor een gezamenlijke bezinning op de toekomst van de Europese christen-democratie. Vervolgens mag van het CDA verwacht worden dat het samen met haar medestanders in de EVP de conservatief-georiënteerde christen-democraten duidelijk maakt dat men zich niet voor voldongen feiten laat plaatsen en een toelating van de Britse conservatieven niet zal accepteren. De Duitse CDU zal niet willen aansturen op een keuze voor de Britse conservatieven ten koste van eventueel de Nederlandse, Belgische, Franse en Ierse christen-democraten. Voorkomen moet worden dat het op een dergelijke keuze aan komt. Anderen zullen misschien opteren voor een minder openlijke benadering van dit meningsverschil. Tot nu toe heeft echter de politiek van stille en voorzichtige diplomatie niet kunnen voorkomen dat onlangs het conservatieve deel van de EVP-fractie versterkt werd met de toetreding van de Grieken en de Spanjaarden.

Wanneer wij tenslotte nogmaals de vraag bezien in hoeverre de christen-democratie nog toekomst heeft in Europa

7. Th.B.F.M. Brinkel, *Christen Democratische Verkenningen* 1/90, 49.

dan vinden wij dat deze volmondig met ja beantwoord moet worden. Mede ook gezien de ontwikkelingen bij de Europese jonge christen-democraten, immers wie de jeugd heeft, heeft de toekomst. Maar tevens mag het voorgaande duidelijk hebben gemaakt dat deze toekomst voor de Europese christen-democratie niet vanzelfsprekend is.

Het christen-democratische gedachtengoed is te waardevol om als authentieke Europese politieke stroming verloren te

gaan. Het zou dan ook bijzonder droevig zijn als de christen-democraten hun eigen traditie ten onder zouden zien gaan aan het succes van één van de politieke idealen waarvoor zij zich steeds zo hebben ingezet: een Verenigd Europa.

Mr. H. van den Broek

Continuïteit en vernieuwing in Europa

De naoorlogse Westelijke samenleving moet in essentie worden voortgezet. Het gaat niet zozeer om het ontwerpen van blauwdrukken voor een nieuw 'Europees Huis'. Nederland kan beter criteria formuleren voor de beoordeling van politieke ontwikkelingen.

Sinds het najaar van 1989 zien we in versneld tempo de naoorlogse politieke orde in Europa uiteenvallen. Bijna dagelijks voltrekt zich voor onze ogen op de televisie dit proces. De Oosteuropese volkeren schudden het communistisch wanbeheer van zich af. Zij nemen niet alleen hun politieke lot in eigen handen maar staan tevens op het punt radicaal te breken met de oude economische orde.

Echter een nieuwe orde, en daarmee stabiliteit, is in Europa nog niet in zicht. Immers, het proces van verandering is nog gaande. Met name voor wat betreft de Sowjet Unie zelf is nog onduidelijk tot waar deze welhaast revolutionaire veranderingsprocessen zullen leiden.

Deze fundamentele omwenteling in de Europese politieke verhoudingen plaatst ons samen met onze Atlantische en Europese partners voor een drietal uitdagingen die wel van elkaar zijn te onderscheiden maar die tegelijk zozeer in elkaar grijpen dat zij moeilijk los van elkaar zijn te zien. Ik

zou die drie uitdagingen als volgt willen karakteriseren:

- bevordering van democratie, mensenrechten en economisch herstel in Oost Europa;
- behoud van een stabiele situatie van vrede en veiligheid in Europa (een beheerst veranderingsproces; *the management of change*);
- de opbouw van wat het Harmel-rapport van de NAVO in 1967 noemde een rechtvaardige en duurzame vredesorde in Europa.

Analyse

Alvorens de omtrekken van het beleid langs te lopen, wil ik eerst nog wat dieper ingaan op de drie belangrijkste terreinen van verandering: Oost Europa, de Sowjet Unie en Duitsland.

Oost Europa

Met Roemenië zijn nu alle leden van het Warschaupact opgenomen in de maastroom van verandering en hervorming die met Polen en Hongarije een aanvang nam. Op Roemenië na waren het tot nu toe gelukkig allemaal vreedzame revoluties. Het *point of no return* lijkt me in Oost Europa gepasseerd. Een terugkeer naar het stali-

---

Mr. H. van den Broek (1936) is minister van Buitenlandse Zaken.

nistische regime is niet meer mogelijk. Maar hoe ver men op de weg naar democratie en pluralisme is voortgeschreden is in de huidige omstandigheden niet overal even goed vast te stellen. De vrije verkiezingen, die dit voorjaar overal in Oost Europa worden gehouden, zullen een werkelijk machtswisseling moeten regelen.

Hetzelfde onzekere karakter heeft de ontwikkeling op economisch vlak. Ook hier is het oude – de centraal geleide volkshuishouding – ernstig in diskrediet geraakt. De overgang naar een marktsysteem moet echter grotendeels nog beginnen en kan zeer moeilijk en ontwrichtend zijn. De weg terug is weliswaar geblokkeerd, maar de weg vóóruit nog nauwelijks gebaad.

In deze moeilijke en onzekere overgangsfase hebben sommige Oosteuropese landen ook nog te kampen met spanningen tussen etnische groeperingen, en de daarmee gepaard gaande uitbarstingen van nationalistische gevoelens, en zelfs met territoriale problemen.

Bij alle vreugde over de revolutionaire veranderingen in Oost Europa is er dus wel degelijk enige reden tot zorg over het perspectief voor de nabije en verdere toekomst. Het onmogelijke blijkt van de ene op de andere dag te kunnen gebeuren; het moeilijke vraagt echter tijd.

De Sowjet Unie

De recente ontwikkelingen in Oost Europa waren nooit op deze wijze mogelijk geweest zonder de politiek van Sowjet-president Gorbatsjow. Overigens is de *perestrojka*-politiek in de Sowjet Unie zelf alles behalve een stabiele zaak. *Glasnost* en democratisering hebben erg veel losgemaakt. Het immense rijk is vooral in de randrepublieken danig in beweging geraakt. Desintegratie lijkt de Sowjet Unie te bedreigen. Het is nog een open vraag of dit proces zal halthouden bij een vergaande vorm van federalisering van het land, zoals president Gorbatsjow voor ogen lijkt te hebben. Te meer is zulks de vraag nu

het proces gepaard gaat met het losbarsten van sluimerende inter-etnische conflicten.

Naast het nationalisme van de volkeren aan de rand van de Sowjet Unie moet trouwens ook het weer opkomend Russisch nationalisme worden genoemd. Het zal voor de leiding in het Kremlin een zware taak zijn voor deze uiteenlopende krachten een verzoening te vinden. Het zal echter een zaak van de volkeren binnen de Sowjet Unie zijn hiervoor een oplossing te vinden, en het lijkt niet goed mogelijk hiervoor vanuit het Westen een oplossing te leveren. Ik meen echter wel dat een volledig uiteenvallen van het Sowjet-rijk tot ernstige gevolgen voor de stabiliteit in Europa en de wereld zou kunnen leiden.

Op het cruciale punt van de economische vernieuwing heeft de *perestrojka* de zaak eerder verslechterd dan verbeterd. Dat laatste heeft ook in het Russische hartland (mijnwerkersstakingen!) en in de partijbureaucratie het krediet van de *perestrojka* er niet groter op gemaakt. Het is dat er geen alternatief voor hervormingen lijkt te zijn, maar Gorbatsjow heeft nog een zeer zware, woelige zeereis voor de boeg. Of hij zonder al te veel kleerscheuren de overkant haalt is, gelet op diverse rampenscenario's, toch wel een bange vraag.

Duitsland

De bressen die op 9 november in de Berlijnse Muur werden geslagen hebben inmiddels een geheel nieuwe situatie in ons buurland doen ontstaan. Wat steeds werd gewenst maar lang onrealistisch was, is nu een grijpbaar ideaal geworden: eenheid in vrijheid voor de twee Duitslanden. Overigens is die zaak nog niet beslist, maar de recente verkiezingen in de DDR geven een verdere bevestiging van wat zich al enkele maanden als tendens onder de Oostduitse bevolking aftekent: een sterk verlangen naar samengaan met de Bondsrepubliek. Democratisering en afwerping van het communistische juk blijken in de DDR nauw verbonden te zijn met een wederop-

leving van nationale saamhorigheidsgevoelens.

De ontwikkeling in de DDR is misschien wel de meest verrassende van alles wat Oost Europa in 1989 aan wereldschokkends te bieden had. Hoe lang hebben we niet gedacht dat, door de aard van de Duitse deling en het belang van de DDR voor de Sowjet Unie en de andere Oost-europese regimes, de situatie in Duitsland wel het meest onwrikbaar van alles was? Was dat ook niet een van de redenen waarom we steeds spraken van de opheffing van de Duitse deling als het sluitstuk van het proces van algehele toenadering op het Europees continent? Over sluitstuk hebben we het inmiddels niet meer. Bondskanselier Kohl bestempelde die opheffing in zijn op 28 november jongstleden gelanceerde 10-punten plan voor een Duits-Duitse federatie als een integraal onderdeel van een pan-Europese herordening. En inmiddels is dit proces reeds zover voortgeschreden dat een monetaire aansluiting van de DDR nog dit jaar een feit kan zijn en de vereniging van de beide Duitslanden naar verwachting nog slechts een kwestie van een à twee jaar.

Het is duidelijk dat een bevredigende oplossing van de Duitse kwestie een onderwerp van grote politieke urgentie is en van groot gewicht bij de drie in elkaar grijpende opgaven voor Nederland en zijn Westelijke partners die ik aan het begin van dit artikel schetste.

Beleidsconstanten

Ik wil op dit punt eerst een moment terugkeren naar het verleden. De huidige situatie laat namelijk sterke beweging zien in twee vraagstukken die in het naoorlogse Nederlands buitenlands beleid steeds centraal hebben gestaan. Twee vraagstukken die men enerzijds met het 'Russische Probleem' en anderzijds met het 'Duitse Probleem' zou kunnen aanduiden. In de onmiddellijke naoorlogse periode heeft Nederland, geconfronteerd met deze twee 'problemen', gekozen voor een com-

binatie van Atlantische veiligheid en Europese integratie. Anders dan in het huidige openbare debat wel eens wordt gesuggereerd is er mijns inziens alle reden om in de huidige situatie aan die keuze vast te houden. Die combinatie van Atlantische veiligheid en Europese integratie biedt namelijk het plechtanker bij uitstek voor het voeren van een beleid dat verandering in stabiliteit mogelijk maakt en dat zo een antwoord vormt op de genoemde drie uitdagingen. Dit laat mogelijke accentverschuivingen binnen die combinatie onverlet.

Het Russische probleem was dat van een expansionistische, ideologisch antagonistische mogendheid waaraan in de toenmalige constellatie in Europa slechts met behulp van de Verenigde Staten tegenwicht geboden kon worden. De huidige zelfbevrijding van Oost Europa toont eens te meer aan hoe verstandig die keuze voor Atlantische veiligheidssamenwerking is geweest en hoe erkentelijk wij voor die Amerikaanse steun moeten zijn.

Maar hoe geldig is de Atlantische relatie nog nu het Sowjet-Russisch expansionisme op zijn retour lijkt en de Sowjet Unie er de voorkeur aan blijkt te geven de voormalige satellieten zelf over hun politieke economische toekomst te laten beslissen en bovendien zijn troepenmacht in Oost Euro-

De Sowjet Unie blijft een Europese mogendheid van buiteneuropese orde.

pa sterk zal reduceren? Los van het gebod de huid niet te verkopen voordat de beer geschoten is, is een belangrijke overwe-

ging dat ook een meer teruggetrokken en coöperatieve Sowjet Unie zowel qua geopolitieke positie als qua militair, in het bijzonder nucleair vermogen, een Europese mogendheid van buiteneuropese orde zal blijven. De te verwachten instabiliteiten op de weg van de perestrojka vragen, naast samenwerking, om blijvende behoedzaamheid aan de zijde van de Westeuropëanen. Voor het behoud van politiek evenwicht op ons continent is Amerikaanse betrokkenheid daarbij onmisbaar.

Voor Nederland is de relatie met Duitsland al lang van bijzondere aard. De geschiedenis, maar ook het heden, toont onze kwetsbaarheid en gevoeligheid in die relatie. Na de oorlog is het Duitse vraagstuk door ons onder meer gezien als een probleem van de zogenaamde *Mittellage*. Een middenpositie op het Europese continent van een groot, economisch sterk Duitsland zou een bron van onrust voor zijn burens zijn. Men vreesde een herhaling van Rapallo en van traditionele *Schaukelpolitik* (schommelpolitiek). De Duitse middenpositie was bovendien niet bevorderlijk gebleken voor politieke en maatschappelijke stabiliteit in Duitsland. Een psychologische vereenzaming was erdoor bevorderd: de hang naar een eigen Duitse weg tussen West en Oost in. Tegen dit dubbele gevaar van Duitse politieke *Alleingang* en Duits geestelijk isolement is het naoorlogse Nederlandse recept steeds geweest het vertrouwen op de mogelijkheid van een democratisch Duitsland, partner en bondgenoot in de Westelijke samenwerking (NAVO en Europese Gemeenschap). Deze benadering werd gedeeld door onze Westelijke bondgenoten en ook door een groeiend aantal Duitsers. Konrad Adenauer voorop! Zij is, wat de Bondsrepubliek betreft, zeer succesvol geweest.

Ik spreek hier van de Bondsrepubliek, niet van Duitsland. Immers het Duitse probleem is na de oorlog overwoekerd door het Russische probleem, hetgeen in de deling van Duitsland en het bestaan van twee Duitse staten tot uitdrukking is geko-

men. Dit samenvallen van het Duitse en het Russische probleem en de succesvolle integratie van de Bondsrepubliek in het Westen hebben er lang voor gezorgd dat het Duitse probleem als zodanig nauwelijks herkend werd en dat de Duitse deling een quasi-permanent karakter kreeg.

De ontwikkeling van het laatste jaar heeft het beeld radicaal gewijzigd. Het Russische probleem is minder acuut geworden (of is bezig van karakter te veranderen) terwijl een opheffing van de Duitse deling opeens aanstaande is. We moeten ons er in de huidige situatie echter voor hoeden de Duitse 'kwestie' (= de Duitse deling) zodanig te regelen dat het Duitse 'Probleem' (= politieke en psychologische dakloosheid) in volle omvang terugkeert. Daarvoor is het essentieel dat een eenwording van Duitsland zodanig vorm krijgt dat in essentie de naoorlogse Westelijke benadering wordt voortgezet. Het geeft dan ook voldoening te constateren dat deze benadering ook die van de Bondsregering is.

Bouwen aan Europa

Bouwend aan Europa staan we voor de uitdaging heden, verleden en toekomst zo met elkaar te verbinden dat uitzicht ontstaat op een rechtvaardige en duurzame situatie van vrede en veiligheid op ons continent en op een positieve bijdrage van ons continent aan de wereld. Dat is niet alleen lange termijn werk, dat vereist ook grote inspanningen op de korte termijn.

Het is niet mijn bedoeling een blauwdruk voor een Europees Huis te ontwerpen; het is niet Nederlands rol aan de veelheid van plannen en ideeën nog eens één toe te voegen. Ik denk bijvoorbeeld aan de voorstellen voor een Europees Huis, een *gesamteuropäische Friedensordnung*, een Europese Confederatie en nog menig ander. Waar het om gaat is criteria te formuleren die als toetsingsinstrumenten bij de beoordeling van de politieke ontwikkelingen van nut kunnen zijn en die de Nederlandse opstelling en initiatieven richting kunnen geven. Voor de herkenbaarheid

hanteer ik echter de taal van het bouwvak en zal dus werken met begrippen als fundering, hoeksteen, bouwsteen, specie en voegsel.

Fundering

Als fundering voor het groot-Europese bouwwerk dienen zich in de eerste plaats politiek-morele waarden aan. Het Europa van de toekomst zal niet in de eerste plaats een samenwerkingsverband van staten moeten zijn die met hun maatschappij- en mens-opvatting geheel verschillende richtingen kunnen inslaan. Als er één les uit de recente gebeurtenissen kan worden geleerd is het toch wel dat zonder mensenrechten en parlementaire democratie, zonder sociale markteconomie en zonder ruimte voor culturele pluriformiteit Europa niet veel meer dan een geografisch begrip is.

Een tweede fundering voor datzelfde groot Europa is het multilateralisme. De geschiedenis verbiedt een terugkeer naar onbelemmerde vrijheid voor nationale staten, naar bilateralisme van Europese grote mogendheden en naar *Kleinstaaterei* van de anderen. Europa zal samenwerken of het zal niet zijn.

Hoeksteen

Als hoekstenen van het toekomstig Europa noem ik de *Europese integratie* en het *transatlantische partnership*. Allereerst de Europese integratie. Alleen de Europese Gemeenschap beschikt over de emotionele lading en de institutionele middelen die nodig zijn om oude vijanden en tegenstanders in Europa te binden en met elkaar te verzoenen. Jean Monnet's filosofie van grenzen opheffen in plaats van bevechten zou ook de Oosteuropese volken het recept kunnen bieden voor oplossingen van de vele conflictstof die in Oost Europa ligt opgehoopt, van de Poolse grens tot in de Balkan. Het is echter het Europa van de integratie, niet dat van de interstatelijke samenwerking, dat nodig is om zo'n voorbeeldfunctie te vervullen. Dit alles onder-

streept de noodzaak de samenhang van de huidige integratiepool te behouden en verder te versterken. Om andere, economische redenen waren we al aan de operatie 1992 begonnen en hadden we ook besloten dat de Europese Gemeenschap in een vorm van Politieke Unie zal moeten uitmonden. 1989 ontkracht intussen 1992 niet, maar versterkt juist de noodzaak ervan. Verwatering van de EG door te snelle uitbreiding of door terugval in een conceptie van het Europa der Staten zou de interne cohesie en daarmee de samenbindende en verzoenende rol van de EG juist in gevaar brengen. Bovendien voelen de Oosteuropese landen zich vooral juist tot West Europa aangetrokken omdat daar een nieuwe dynamische entiteit ontstaat. Verdieping van de integratie is dus ook vanuit deze gezichtshoek het gebod van de dag.

De vraag wordt wel gesteld of met zo'n benadering de EG zich niet afsluit van de zich hervormende landen van Oost Europa. Of daarmee niet een kloof wordt geslagen in plaats van een brug gelegd. Het tegendeel is naar mijn idee het geval. Niemand zou gediend zijn met overhaaste stappen in een richting waarvoor de politieke en economische voorwaarden, in die landen zelf noch internationaal, vervuld zijn.

Waar het wel om moet gaan is duidelijk te maken dat de EG deze landen niet in de kou wil laten staan, maar hun juist de gelegenheid wil bieden nauw bij haar ontwikkeling aansluiting te vinden. Dit kan in twee fasen vorm krijgen. De eerste fase – die van handelspolitieke en samenwerkingsovereenkomsten – is reeds ingetreden, en verdient nu met alle in aanmerking komende Oosteuropese landen te worden afgerond en vervolgens ten uitvoer gelegd. Als een tweede fase stel ik mij voor dat de Gemeenschap met de nieuw gedemocratiseerde landen van Oost Europa in een later stadium speciale associatie-akkoorden van de tweede generatie sluit. Daarin zou een basispakket aan handels-

politieke, wederopbouw- en samenwerkings-elementen kunnen worden gecombineerd met een per land gedifferentieerde aanpak. In die associatie zou niet alleen ruimte moeten zijn voor economische aspecten, maar zou ook het potentieel aan samenwerking op politiek, parlementair en overig niet-economisch gebied, aan de orde moeten komen. Het gaat er immers om de Oosteuropese landen te helpen zowel de economische als de politiek-maatschappelijke stabiliteit tot stand te brengen.

Naast de betrekkingen met de landen in Oost en Midden Europa mogen natuurlijk de zich steeds verder intensiverende betrekkingen met de EVA-landen (Europese Vrijhandels Associatie) niet onvermeld blijven. Het concept van de gezamenlijke Europese Economische Ruimte zal volop mogelijkheden voor verdere verdieping kunnen bieden. Kortom, een eerste hoeksteen met de Europese Gemeenschap als kern en de EVA en Oosteuropese landen in twee cirkels daaromheen.

Als tweede hoeksteen dient zich het Europees-Amerikaans *partnership* aan, vooral in de vorm van de NAVO.

De NAVO is een bondgenootschap dat op basis van vrijwilligheid is ontstaan. Het is steeds een instrument geweest van politieke coördinatie en integratie van militair vermogen. Het ligt voor de hand dat in de huidige verhoudingen het accent meer op de politieke coördinatie zal komen te liggen en op het management van de wapenbeheersing. Als tegenwicht voor de supermogendheid Sowjet Unie blijft zij echter ook een militaire functie behouden, ook als het Warschaupact eventueel zou verdwijnen. Ook in politiek veel gunstiger verhoudingen dan de huidige zullen we het niet zonder een vorm van defensie kunnen stellen. En sinds 1940 weten we ook dat we niet moeten proberen op ons eentje onszelf te beveiligen. Collectieve defensie is de enige basis voor collectieve veiligheid.

We moeten ons daarom hoeden voor

bespiegelingen over een eventueel gelijktijdig 'afsterven' van de twee bondgenootschappen. Daarmee zouden we niet alleen de geschiedenis verkeerd verstaan, we zouden ook de toekomstige functie van de NAVO miskennen. Belangrijkste aspect van de NAVO is immers de daarin verankerde betrokkenheid van de Verenigde Staten bij het welzijn van Europa. Ook in de toekomst willen wij het zonder die betrokkenheid niet stellen, ook al kunnen we ons uiteraard voorstellen dat die er in gewijzigde omstandigheden anders kan uitzien, zowel militair als politiek. Een toenemende rol voor de Westeuropese veiligheidssamenwerking en voor de veiligheidspolitieke dimensie van de Europese integratie is ook te verwachten en het nastreven waard.

Onderwijl komt het mij als zeer gewenst voor dat wij samen met de Europese en Amerikaanse partners gaan werken aan het verbreden van de Atlantische verhouding, in en buiten de NAVO. Het Europees-Amerikaanse *partnership* is, bij alle belangovereenstemming en waardengemeenschap, geen vanzelfsprekendheid. Ik stel mij voor dat wij de oproep van de Amerikaanse president Bush voor een wereldpolitieke samenwerking spoedig beantwoorden met een voorstel voor een gezamenlijk Euro-Atlantisch actieplan.

Bouwstenen

Als de bouwstenen voor het toekomstige Europa zie ik het op te zetten stelsel van wapenbeheersingsakkoorden, een versterkte CVSE en de Raad van Europa. Ik begin met de laatste.

Raad van Europa

Voor de verankering van de democratie in Oost Europa en voor de verbreding van de Europese culturele identiteit zal met name ook de Raad van Europa een rol van groeiend belang moeten spelen. Nederland heeft reeds tijdens zijn voorzitterschap daartoe de nodige initiatieven ontplooid. Polen en Hongarije zijn zeer nauw bij een groot aantal intergouvernementele werk-

zaamheden betrokken als gevolg van hun toetreding op 16 november 1989 tot de Europese Culturele Conventie. Hongarije heeft inmiddels het volledig lidmaatschap aangevraagd, terwijl Polen en Joegoslavië aangekondigd hebben hetzelfde te zullen doen. Ik sta positief tegenover deze ontwikkeling. Voor een volledig lidmaatschap, dient evenwel aan de drie traditionele basisvereisten te zijn voldaan. Deze zijn:

- pluralistische democratie met vrije verkiezingen;
- respect voor de regels van de rechtsstaat;
- ondertekening en toepassing van de Conventie van de Rechten van de Mens en de bijbehorende protocollen voor zover deze ook door de andere lidstaten zijn aanvaard.

CVSE

Aan het CVSE-proces (Conferentie over Veiligheid en Samenwerking in Europa) hecht ik voor de opbouw van Europa een bijzonder grote waarde. Het is veelomvattend, het is flexibel en het is pan-Europees. Het is in feite groot-Europees omdat het enerzijds de Sowjet Unie en anderzijds Noord Amerika als bij Europa betrokken mogendheden insluit. De CVSE kan in toenemende mate een sleutelrol spelen als ordenend principe en als instrument van conflictbeheersing in Europa. Wij zetten ons dan ook in om te komen tot versterking en verdieping van het CVSE-proces. Ik noem:

- Uitbreiding van de CVSE-normgeving met de beginselen van democratie, vrije en geheime verkiezingen en rechtsstaat. Er is daarnaast behoefte aan meer dwingende mechanismen voor de naleving van CVSE-normen. Op Nederlands initiatief is destijds een eerste stap in die richting gezet met betrekking tot de mensenrechten.
- Wat betreft de institutionele kant kan ook aan het aanbrengen van een parlementaire component worden gedacht. De Adviesraad Vrede en Veiligheid heeft

daarvoor in zijn laatste advies aandacht gevraagd. De Tsjechische president Havel heeft onlangs ook al een naam aan dat idee gegeven: Europees Burgerforum. Op voorwaarde dat de Assemblée van de Raad van Europa daarmee niet ondermijnd wordt, lijkt mij dat een aantrekkelijke gedachte.

Onze inzet is te komen tot een CVSE-top die samenvalt met het hopelijk dit najaar te ondertekenen CSE-verdrag (Conventionele Stabiliteit in Europa). Zo'n top zou bij uitstek de gelegenheid zijn om een signaal af te geven over een noodzaak te komen tot een versterking van het CVSE-proces.

De wapenbeheersing, de derde bouwsteen

Van een middel om de scherpe kanten van de oude orde wat af te slijpen is de wapenbeheersing steeds meer geworden tot een instrument voor verandering van die orde zelf als ook voor bevordering van een zo stabiel mogelijk veranderingsproces. In het bijzonder is dit het geval met de conventionele wapenbeheersingsgesprekken, de CSE in Wenen, en in feite ook met de EOC-gesprekken (Europese Ontwapenings Conferentie) in CVSE-verband over vertrouwenwekkende maatregelen.

Er bestaat goede hoop dat nog dit jaar een akkoord zal kunnen worden gesloten in CSE. Afgezien van de financiële consequenties, zal zo'n akkoord een belangrijke politieke werking hebben. Zo zal het gevaar van een verrassingsaanval sterk worden teruggedrongen hetgeen het gevoel van veiligheid in Europa alleen maar ten goede kan komen. In samenhang hiermee zal vooral de Sowjet Unie in het kader van dit akkoord een zeer groot aantal eenheden terugtrekken uit de Oosteuropese landen. Ook na uitvoering van het akkoord zal de Sowjet Unie vooral in de DDR nog enige tijd over een behoorlijk militair vermogen blijven beschikken maar toch zal, en dat is een belangrijk politiek effect, de verhouding tussen de Sowjet Unie en de Oosteu-

ropese landen aanzienlijk minder gemilitariseerd zijn dan vóór zo'n akkoord.

Voorts zal een CSE-akkoord een uitgebreid stelsel van limieten en verificatiemaatregelen met zich meebrengen en zo'n stelsel zou een belangrijke factor van militaire transparantie en dus politieke stabiliteit in Europa zijn.

Specie en voegsel

Geen bouwwerk zonder specie en voegsel. Ik wil de beeldspraak van het huis niet te ver voeren, maar ik meen dat het bindwerk in de huidige omstandigheden vooral zal moeten bestaan uit programma's voor samenwerking en hulp die we samen met de Oosteuropese landen moeten opstellen, daarmee in feite al zijn begonnen.

Wat de economische aspecten betreft wil ik allereerst beklemtonen hoe belangrijk het is dat wij onze solidariteit gestalte geven. Het gaat, kort gezegd, om een situatie waarin jonge democratieën – en dát zijn het vaak nog niet eens – het slachtoffer kunnen worden van de lege schappen in de winkels. En dat heeft in de Europese geschiedenis al eens eerder zeer ernstige gevolgen gehad.

Laat ik voorop stellen dat dit in eerste instantie en voor het grootste deel een zaak van de volken in Oost Europa zelf is. Zijzelf moeten de weg naar individueel initiatief en individuele verantwoordelijkheid terugvinden. Zijzelf moeten een einde maken aan de geldverslindende centrale planning en sturing van het industrieel proces. Zij moeten zelf ook economisch herstel en maatschappelijk herstel op enigszins harmonieuze wijze met elkaar verbinden.

Onze taak echter is het dit herstelproces waar mogelijk te ondersteunen. De op te richten Europese Bank voor Wederopbouw en Ontwikkeling, waaraan naast de EG ook de andere OESO-landen en tevens Oosteuropese landen zelf deel zullen hebben, is een goed voorbeeld van de nagestreefde aanpak. Nederland zal voor een evenwichtig, nog in detail vast te stellen aandeel in het kapitaal van deze bank participeren.

Duitse eenwording

Nu de Oostduitse bevolking op 18 maart de gelegenheid heeft gehad in vrijheid haar eerste democratische verkiezingen te houden, ziet het er naar uit dat de politieke verhoudingen in de DDR zodanig liggen dat dit samengaan op afzienbare termijn mogelijk zal zijn. Het gaat daarbij nog slechts om de voorwaarden waaronder en de termijn waarop.

In dit verband wil ik op drie aan elkaar gerelateerde punten mijn inzichten nader uitwerken: democratie, band met het Westen en grenzen.

Eerst het vraagstuk van de grenzen, met name van de Poolse Westgrens. De Duitse eenwording mag niet worden belast met onduidelijkheid op dit punt. Daarom heb ik met instemming kennis genomen van recente uitspraken van de Bondsregering die duiden op de voor haar geldende feitelijke onaantastbaarheid van de Oder-Neisse-grens, dat wil zeggen de Poolse Westgrens en het voornemen deze onaantastbaarheid in een verdrag te doen onderschrijven door een nieuw te kiezen Parlement van het Verenigde Duitsland.

Het nieuwe Duitsland moet lid zijn van NAVO en EG.

Een Duitse eenwording moet zowel op democratische wijze plaatshebben als leiden tot versterking van de democratie in dat nieuwe Duitsland. Nu hoeven we wat dat laatste betreft geen bijzondere zorgen te hebben, gelet op veertig jaar democratische ontwikkeling in de Bondsrepubliek.

Niettemin zien wij in een voortgezette Westelijke oriëntatie van dat nieuwe Duitsland een belangrijke ondersteuning voor de eerder gedane keuze voor de democratie. Het nieuwe Duitsland moet lid zijn van zowel Europese Gemeenschap als NAVO. Ook op dit punt schenkt de opstelling van de Bondsregering vertrouwen.

Voor wat betreft de Europese Gemeenschap ligt het voor de hand te veronderstellen dat Oost Duitsland op het moment van vereniging met West Duitsland deel wordt van de Europese Gemeenschap. Wel zullen allerlei overgangsregelingen noodzakelijk zijn omdat de noodzakelijke omschakeling van een commando volkshuishouding naar een sociale markteconomie niet in een handomdraai zal zijn voltooid.

Het punt van het NAVO-lidmaatschap van het verenigde Duitsland vraagt wellicht om enige nadere bespreking. De vraag wordt wel gesteld of dit voor de Sowjet Unie aanvaardbaar is en of daarmee, bedoeld of niet, een blokkade voor Duitse eenwording zou worden opgeworpen? In het algemeen ben ik daar minder somber over. De Duitse verankering in de Westelijke samenwerking zou mijns inziens, ook voor de Sowjet Unie en de Oosteuropese landen, een veel betere garantie tegen de terugkeer van een Duits Probleem zijn dan welke andere oplossing zoals een blokvrij neutraal Duitsland.

Immers, niemand kan op de lange duur garanderen dat zo'n groot land neutraal blijft en zich nooit herbewapent. Ik denk dan ook dat voor bijvoorbeeld Polen en de Sowjet Unie een herenigd Duitsland dat hecht is ingekaderd in NAVO en EG verre

te prefereren zou zijn boven een neutraal Duitsland in het midden van een uiteenvallend Europa.

Ik kan me echter wel constructies voorstellen die zowel van de Westelijke oriëntatie van het gehele Duitsland uitgaan als aan de Sowjet-perceptie van eigen veiligheidsbelang tegemoetkomen. Zelfs al zou heel Duitsland lid zijn van de NAVO, dan hoeft dat namelijk nog niet te betekenen dat in het oude DDR-gebied NAVO-troepen zouden moeten komen. Ik zou mij kunnen voorstellen dat in een CFE-akkoord (*Conventional Forces Europe*) bepalingen worden ingebouwd om het oude DDR-gebied te demilitariseren of gedurende een overgangstijd nog Russische troepencontingenten te laten bevatten. Zo'n beperking van de NAVO-presentatie voor wat dan het Oostelijke deel van Duitsland wordt, zou voor Polen en de Sowjet Unie toch een belangrijke garantie moeten zijn.

Slot

Hoe het Europese bouwwerk er over enkele jaren uit zal zien valt, gezien de heersende onzekerheden, nog niet te zeggen. Zeker is evenwel dat voor een stabiele en duurzame constructie de door mij aangedragen bouwelementen – te weten fundamentelementen, hoekstenen, bouwstenen en specie – onontbeerlijk zullen zijn.

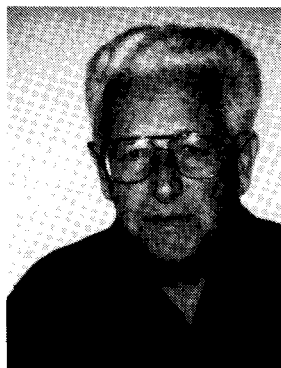
Mr. L.J. van der Burg

Namibië onafhankelijk

Namibië heeft een gunstige uitgangspositie. SWAPO heeft zelfbeheersing getoond, ondanks alle bestrijding en tegenwerking. De Grondwet geeft hoop voor de toekomst. De kerken participeren in de ontwikkeling van het nationale leven.

Reeds eerder schonk dit tijdschrift aandacht aan ontwikkelingen in en om Namibië: in het septembernummer van 1988 verscheen het artikel dat David de Beer schreef onder de bittere titel 'Tien jaar verraad door de internationale gemeenschap'. Hij vroeg daarin met name aandacht voor de halfhartigheid die de Westerse landen ten toon spreidden in hun zoeken naar wegen en middelen om Zuid Afrika ertoe te brengen zijn illegale bezetting van Namibië te beëindigen. In een navoord maakte hij nog melding van in 1988 op gang gekomen onderhandelingen tussen Angola, Zuid Afrika, Cuba en de Verenigde Staten. De onderhandelingsresultaten lijken niet onaardig, schreef hij. Maar veel vertrouwen in voortzetting en afronding van het proces toonde hij niet.

Inmiddels is veel gebeurd. Het proces kwam wel degelijk op gang. Niet vlekkeloos, maar toch. Het kwam zelfs tot een (voorlopige) afsluiting: de onafhankelijkheid van Namibië, met een grondwet die er mag wezen en als president de man die tientallen jaren de bevrijdingsbeweging

SWAPO heeft geleid, Sam Nujoma. In dit artikel willen we enige aandacht schenken aan de overgangperiode die nu ten einde is gekomen, aan het politieke proces dat zich daarin heeft voltrokken, aan de staatsstructuur waarop het uitliep en aan enkele overwegingen met betrekking tot de nabije toekomst.

Alvorens daartoe over te gaan willen wij echter een enkele opmerking maken over de rol van de kerken in het bevrijdingsproces en enige aandacht geven aan de internationale factoren die tot de onafhankelijkheid hebben bijgedragen.

De rol van de kerken

De overgrote meerderheid der Namibiërs is lid van een der vele kerken. Deze meerderheid wist zich in de jaren van onderdrukking steeds sterker door de kerken vertegenwoordigd. De kerken stonden dicht bij het volk en vormden een bron van bemoediging en begrip, ook toen dat volk tot gewapend verzet overging. Zij pleitten bij de Zuidafrikaanse autoriteiten voor de rechten der bevolking, klaagden het gevoerde beleid aan (bijvoorbeeld de ras-senpolitiek), en uitten hun grieven en

---

Mr. L.J. van der Burg (1921) is honorair directeur bij de Commissie der Europese Gemeenschappen. Hij verbleef midden-1989 geruime tijd in Namibië als waarnemer op uitnodiging van de Namibische Raad van Kerken.

standpunten vanaf het begin van de jaren zeventig in tal van verklaringen. De leidslieden der lutherse kerken namen het voortouw (bijvoorbeeld in een verklaring die op 30 juni 1971 aan de Zuidafrikaanse premier Vorster werd toegezonden). Maar al spoedig werd de kring van interkerkelijke samenwerking en interkerkelijk verzet verbreed. Dit leidde tot de vorming van een Raad van Kerken in Namibië. Deze Raad aarzelde niet bij tal van gelegenheden politiek krachtig stelling te nemen, ook tegenover de Verenigde Naties en bijvoorbeeld de vijf lidstaten van de zogenaamde Contact-groep. Hij ontwikkelde zich tot een orgaan van bezinning en bemoediging, droeg bij aan tal van interne ontwikkelingsprocessen en nam ook een verantwoordelijkheid voor een aantal projecten. In de overgangperiode waren het de kerken die de opvang verzorgden voor de meer dan 40.000 terugkerende vluchtelingen en bijvoorbeeld een informatiedienst in het leven riepen voor begeleiding van het verkiezingsproces dat vrij en eerlijk moest zijn. Verwacht mag worden dat zij zullen voortgaan een inspirerende en bindende factor te vormen in de samenleving als geheel, met een reële uitstraling naar de politieke component daarvan, met inbegrip van SWAPO.

Internationale factoren

Dat Zuid Afrika uiteindelijk besloot het veld te ruimen als illegale bezetter was niet alleen het gevolg van de door de Namibiërs gevoerde strijd. Ook internationale factoren speelden een grote rol. Van het advies van het Internationale Gerechtshof, waarin het de onwettigheid vaststelde van het Zuidafrikaanse bestuur (1971), trok Zuid Afrika zich aanvankelijk weinig aan. Maar het werd toch wel lastig, toen het steeds meer deel ging uitmaken van een groter geheel van internationale drukmaatregelen, uitgaande van de Verenigde Naties (VN), verschillende van zijn organen en een aantal van zijn lidstaten. Beslissend werd echter een combinatie van militaire

druk in Angola en financieel-economische pressie op een veel breder terrein als gevolg van sancties, beperkingen in de investeringen en desinvestering. Russische en Cubaanse militaire steun aan Angola, te zamen met verzwakking van Zuid Afrika's strijdkrachten ten gevolge van de bij bindend besluit van de Veiligheidsraad opgelegde sancties inzake militaire goederen, brachten in 1987 de Zuidafrikaanse strijdkrachten in Angola in een zeer hachelijke positie. Daarbij kwam dat het vasthouden van Namibië voor Zuid Afrika ook financieel steeds kostbaarder werd. Bovendien dreigden, met name van de kant van de Verenigde Staten die reeds door tal van maatregelen Zuid Afrika onder druk hadden gezet, nog verdergaande sancties, wanneer geen duidelijke tekenen van ommekeer zouden worden getoond. Het lijkt buiten twijfel dat deze factoren zowel het loslaten van Namibië als het op gang komen van een proces van ommekeer in Zuid Afrika zelf beslissend hebben beïnvloed.

De overgangperiode

Nadat op 1 november 1988 zowel de Cubaanse als de Zuidafrikaanse troepen hun terugtocht uit Angola waren begonnen, bracht 1 april 1989 het begin van de eigenlijke overgangperiode voor Namibië zelf. Dat begin was rampzalig. SWAPO-militairen, naar eigen zeggen op weg naar plaatsen waar zij zich moesten melden, naar Zuidafrikaanse opvatting in groten getale binnengedrongen juist toen de vrede zou moeten beginnen, werden te zamen met veel burgers bij honderden gedood door Zuidafrikaans militair geweld. Dit laatste kreeg zijn, wellicht uitgelokte, kans nadat Martti Ahtisaari, de Speciale Vertegenwoordiger van de VN, akkoord was gegaan met de inzet van Zuidafrikaanse troepen tot herstel van de orde. Een dag van vreugde werd tot een dag van rouw. De VN verspeelden alle vertrouwen bij veel Namibiërs en zouden vrijwel de gehele periode tot aan de verkiezingen nodig hebben om dit te herwinnen.

Het bleef niet bij die ene schokkende teleurstelling. Een tweede werd enkele maanden later door SWAPO zelf geboden. Toen begon immers, met de terugkeer naar Namibië van tienduizenden strijders en vluchtelingen, ook die van enkele honderden oud-gevangenen van SWAPO. In Angola en Zambia waren velen gevangen gehouden op verdenking van spionage, velen waren gemarteld of gedood of verdwenen. SWAPO erkende wel dat er een en ander was misgegaan, vooraanstaande SWAPO-leiders betreurden en veroordeelden wat gebeurd was. Maar een duidelijke stellingname van de organisatie als zodanig bleef uit. Slechts werd gesteld dat marteling door SWAPO veroordeeld werd en niet tot het beleid van de toekomst behoorde.

Bracht de overgangperiode aldus bittere teleurstellingen – de genoemde waren niet de enige –, zicht op het verloop ervan vereist kennisneming van het internationale kader waarin de ontwikkelingen zich afspeelden. Als wij ons beperken tot de handelingen van de VN en in het bijzonder van de Veiligheidsraad, dan herinneren wij eraan dat deze reeds in januari 1976, bij resolutie 385, besloot tot een onafhankelijkheidsproces waarin vrije verkiezingen, georganiseerd en geleid door de Verenigde Naties, een beslissende rol zouden spelen. Het plan werd aanvaard door SWAPO maar verworpen door Zuid Afrika. Dit laatste bracht in 1978 de Veiligheidsraad tot een nadere resolutie, 435, waarin de oorspronkelijke tekst niet formeel werd opgegeven, maar wel omgebogen in die zin dat de verkiezingen door het Zuidafrikaanse bestuur zouden worden georganiseerd, zij het onder toezicht van de VN.

Ook de uitvoering van deze resolutie stuitte op jarenlang verzet van Zuid Afrika, maar na ruim tien jaar kwam het er toch van. Van belang is daarbij dat mede werd voorzien in het voortduren van Zuidafrikaans bestuur, uit te oefenen door een 'onderkoning', de administrateur-generaal. Als zodanig had deze niet alleen brede

bestuursmacht (en zo bijvoorbeeld het gezag over de politie), hij stelde daarnaast de regelingen vast die het verkiezingsproces zouden beheersen, alsook de positie van de te kiezen Grondwetgevende Vergadering. Drie regelingen bleken in het bijzonder van belang: de registratieproclamatie, de proclamatie inzake de verkiezingen en de proclamatie inzake de Grondwetgevende Vergadering. Ontwerpen voor die regelingen – waarover ook uitgebreid overleg plaats vond met de Speciale Vertegenwoordiger van de VN – werden gepubliceerd in de 'Offisiële Koerant van Suidwes-Afrika'. De samenleving kon gedurende drie weken commentaar insturen. Van deze mogelijkheid maakten onder meer de Raad van Kerken, de vakbonden en SWAPO gebruik. Na verschijning van de definitieve versies bleek in de eerste van de drie, de registratieproclamatie, slechts op ondergeschikte punten commentaar te zijn verwerkt. De beide andere werden echter, na zware gevechten met vertegenwoordigers van de VN, zeer grondig gewijzigd tot *grosso modo* aanvaardbare regelingen.

Gingen zo de Namibiërs volgens door de Zuidafrikaanse gezaghebber getroffen regelingen naar de stembus – regelingen waarvan vooral de ontwerpen deden zien hoe zeer hij gebonden was door Zuidafrikaanse tradities en belangen – ook door zijn gebruik van andere machtsmiddelen

1. In Namibië leidde het bekend worden van een en ander ongetwijfeld tot veel verdriet en verontwaardiging, dit laatste echter niet op de schaal die het in het Westen, bij vriend en vijand, losmaakte. Vanuit Nederland vroegen de kerkelijke en andere organisaties die samenwerkten in het Breed Namibië Overleg (BNO) uitleg in een brief aan Sam Nujoma. Antwoord bleef uit: 'na de verkiezingen'. Novib reageerde daarop door zich terug te trekken uit het BNO en de daardoor gevoerde actie 'Namibië Vrij'. Minder ver ging het moderamen van het Deputaatschap voor Zending en Werelddiakonaat van de Gereformeerde Kerken, dat besloot SWAPO uit te sluiten van elke steun. Voor beide organisaties geldt dat de beslissingen werden genomen door mensen die de Namibische samenleving niet of slechts zeer uit de verte kenden. Hun als hooghartig ervaren beslissingen leidden eerder tot verharding dan tot openheid en verzoening.

maakte hij duidelijk in welke richting hij de ontwikkelingen zou willen leiden. Zo nam hij de beruchte Koevoet-eenheid, strijdkrachten die gedurende jaren met name in het Noorden waren ingezet om verzet te breken door allerlei vormen van terreur, op

dan is duidelijk welke verkiezingsuitslag door de illegale machthebbers werd bevorderd en gewild.

Alle bestrijding en tegenwerking heeft SWAPO er niet toe gebracht haar zelfbeheersing te verliezen. De tot partij geworden beweging toonde zich er sterk van bewust dat het er nu om ging de strijd met andere middelen te voeren. Zij klaagde aan, volgde de wettelijke weg, maar vermeed tegen-geweld. Zij kwam ook met een gematigd verkiezingsmanifest, een programma dat er onder meer op gericht was de blanken en het blanke kapitaal gerust te stellen. Evenals de Raad van Kerken zette ook SWAPO zich van meet af aan in voor verzoening en dat niet alleen met woorden maar ook metterdaad. Zo opende zij bijvoorbeeld haar rijen voor oud-leden van Koevoet en bepleitte zij voortdurend om als Namibiërs eensgezind de toekomst tegemoet te treden.

De uitslag der verkiezingen is bekend. SWAPO werd winnaar met ruim 57% van de stemmen. Geen tweederde meerderheid maar toch op grote afstand van haar grootste rivaal, DTA, die 28% behaalde. De uitslag bracht blijkbaar velen tot (politieke) bezinning. Niet alleen besloot de administrateur-generaal tot tal van vormen van politieke en administratieve contacten met SWAPO, ook DTA deed blijken in te zien aan welke kant haar boterham gesmeerd was. Had men kunnen vrezen dat de opdracht een grondwet te ontwerpen tot eindeloos touwtrekken in de Grondwetgevende Vergadering (GV) zou leiden, in feite werd daar vlot gewerkt en kwam tijdig een grondwet tot stand van een kwaliteit die hoop geeft voor de toekomst. En unaniem verkoos de GV Sam Nujoma tot eerste president van de Republiek Namibië. Na overleg met de administrateur-generaal – voorgeschreven door de proclamatie op de Grondwetgevende Vergadering – bepaalde zij dat 21 maart 1990 de dag zou zijn waarop de onafhankelijkheid zou ingaan.

De Zuidafrikaanse gezaghebber probeerde de ontwikkelingen te sturen.

---

in de politie, waaruit ze eerst na maandenlange scherpe kritiek werden verwijderd. Weinig werd ook gedaan aan de berichtgeving van de door de staat gedomineerde radio en televisie, die vooral aanvallend uiterst eenzijdig en anti-SWAPO was. De politie bleef voortdurend in gebreke wanneer SWAPO-aanhangers – waaronder teruggekeerden uit het buitenland – te lijden hadden van geweldsdaeden van hun tegenstanders. De administrateur-generaal weigerde ook op te treden tegen blanke boeren die vaak verhinderden dat SWAPO-propagandisten hun arbeiders zouden bereiken (en in een aantal gevallen het aan geestelijken onmogelijk maakten hun parochianen te bezoeken omdat zij SWAPO-propaganda vreesden). Voegt men daarbij dat militairen van de territoriale troepen – die moesten worden ontbonden – via hun commandanten betaling bleven ontvangen en dat de verkiezingskas van de zogenaamde *Democratische Turnhalle Alliantie* (DTA), de combinatie van partijen die steeds weer tot verregaande samenwerking met Zuid Afrika bereid bleek, met honderden miljoenen aan Zuidafrikaans en Duits kapitaal werd gevoed,

De Grondwet

We stelden reeds dat de Grondwet van Namibië er wezen mag. Als er iets fout gaat in Namibië zal het aan de Grondwet niet liggen. Zij biedt trouwens tal van mogelijkheden tot correctie.

De Grondwet voorziet in de scheiding van wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht. Zij garandeert ook fundamentele rechten en vrijheden, waarvan het respect door de rechterlijke macht kan worden afgedwongen. De wetgevende macht bestaat uit twee kamers: een Nationale Vergadering met de macht wetten te aanvaarden, te wijzigen of in te trekken en een Nationale Raad die in het wetgevingsproces kan ingrijpen. De Nationale Vergadering wordt gekozen door het volk bij evenredige vertegenwoordiging. Zij kan in bepaalde gevallen een referendum uitschrijven. Haar 72 leden worden gekozen voor vijf jaar.

De Nationale Raad zal bestaan uit 2 leden van elke regionale raad. Haar leden worden voor zes jaar gekozen. De Nationale Vergadering moet een en ander nog bij wet uitwerken en zal zo vermoedelijk gedurende enkele jaren zonder het complement van de Nationale Raad de wetgevende macht uitoefenen. De Grondwetgevende Vergadering kan zichzelf omzetten tot de eerste Nationale Vergadering.

De president is hoofd van de staat en heeft de uitvoerende macht. Door het parlement aanvaarde wetten moeten zijn instemming hebben, maar hij is tot die instemming verplicht als zij met tweederde meerderheid werden aanvaard. Hij mag ook zes leden van de Nationale Vergadering benoemen, die echter geen stemrecht hebben. Behoudens de eerste president die door de Nationale Vergadering werd gekozen, wordt een president bij algemeen stemrecht gekozen waarbij hij minstens 50% van de uitgebrachte stemmen moet behalen. De verkiezing is voor vijf jaar, maar hij moet aftreden wanneer hij de wetgevende macht ontbindt, als ook wanneer deze, met tweederde van de stem-

men van beide kamers hem daartoe dwingt. Hij is belast met vorming van een regering uit parlementsleden, kan departementen instellen en opheffen, verdragen sluiten, oorlog verklaren en de noodtoestand uitroepen. Deze blijft slechts van kracht als zijn besluit binnen 30 dagen en met minstens tweederde van de stemmen de instemming van de Nationale Vergadering heeft en ten hoogste voor zes maanden. Verlenging is mogelijk maar ook en te allen tijde beëindiging door de Nationale Vergadering. Iets dergelijks geldt voor de staat van beleg. De president heeft voorts het recht van gratie als ook tot het doen van tal van benoemingen. Hij is opperbevelhebber van de strijdkrachten.

De rechterlijke macht berust bij de onafhankelijke rechter, die slechts gebonden is aan Grondwet en wet. Een opperste gerechtshof is belast met handhaving en uitlegging van de Grondwet en alle fundamentele rechten in zaken die door het hooggerechtshof of de procureur-generaal worden voorgelegd. Deze laatste is ook juridisch adviseur van de president.

De Grondwet bevat twaalf beginselen van staatsbeleid, in algemene termen omschreven en betrekking hebbende op de rechten van vrouwen, arbeiders, gepensioneerden, werklozen etc. Binnen zes maanden moet een afbakeningscommissie worden gevormd die aanbevelingen moet doen voor regionale grenzen binnen Namibië. Tenslotte bevat de Grondwet een aanduiding van de buitengrenzen waaruit blijkt dat Walvisbaai en alle eilanden voor de kust tot Namibië worden gerekend.

De nabije toekomst

De jonge staat staat sterk in de steigers. De Grondwet geeft vertrouwen, evenzeer als de wijze waarop deze tot stand werd gebracht, de zelfbeheersing door SWAPO getoond in de overgangperiode en de participatie van de kerken aan de ontwikkeling van het nationale leven. Namibië kan nu zijn eigen weg zoeken waarvoor, op termijn, de vooruitzichten niet ongunstig zijn.

Maar voor de eerstkomende jaren zijn de problemen enorm. Onderlinge vijandschap moet verder slijten, geslagen won-

---

De jonge staat staat sterk in de steigers.

---

den moeten nog helen. Maar ook de economische, politieke en militaire overmacht die Zuid Afrika blijft vormen moet het hoofd worden geboden. Het streeft ernaar Namibië te belasten met de schulden die het daar – vaak ten koste van land en volk – heeft gemaakt. Het streeft ook naar behoud van machtsposities en dat vanuit zulk een voordelige uitgangstelling dat de werkelijke vrijheid voor een jonge staat veelal uiterst beperkt of zelfs nominaal zal zijn. Dat zou al zo zijn als kon worden begonnen met een integraal en onomstreden grondgebied. Het is te meer zo nu Zuid Afrika meent aanspraak te mogen maken op Walvisbaai en de eilandjes voor de kust (en daarmee weer delen van territoriale wateren en de visserijzone) en er dan ook blijft zitten.

Walvisbaai is de enige haven van betekenis, een commercieel centrum van de eerste orde en tevens een grote militaire basis. Het werd in 1878 een Engelse kolonie. Nog in hetzelfde jaar kreeg de toenmalige Kaap-kolonie verlof het in te lijven. In 1884 maakte deze daarvan gebruik. Toen Zuid Afrika, na de Eerste Wereldoorlog, mandaatmogendheid werd van 'Suid-Wes', werd Walvisbaai aanvankelijk vanuit Kaapstad, later vanuit Windhoek bestuurd. Hoewel het zich in die periode steeds

meer als belangrijk en integraal onderdeel van het sociaal-economisch bestel van het mandaatgebied ontwikkelde, concentreerde Zuid Afrika in 1977 de bestuursmacht weer in Kaapstad. Rechten (en plichten) als mandaatmogendheid hadden de Verenigde Naties toen reeds lang aan Zuid Afrika ontnomen; het bleef als illegale bezetter. Zo blijft het ook nu (voorschans) in Walvisbaai, in een positie waarvoor juridisch enkele argumenten kunnen worden aangevoerd maar die volstrekt uit de tijd is. Zij staat haaks op de geschiedenis van deze eeuw die bijna door de restanten van formeel kolonialisme heen is. Zij staat ook haaks op de belangen van Namibië en zal een bron van conflicten blijven totdat eindelijk ook dit koloniaal restant zal worden opgeruimd. Namibië verdient hierbij de steun van de internationale gemeenschap die reeds in 1978 bij resolutie 432 van de Veiligheidsraad uitsprak 'dat de territoriale integriteit en eenheid van Namibië diende te worden verzekerd door reïntegratie binnen zijn gebied en dat Zuid Afrika Walvisbaai niet zou moeten gebruiken op enigerlei wijze die nadelig zou zijn voor de onafhankelijkheid van Namibië of de levensvatbaarheid van zijn economie'.

Namibië is een groot land. Meer dan 800.000 km², 22 maal Nederland. Het is uiterst dun bevolkt met ongeveer 1,5 miljoen inwoners van wie 70% christenen. De bevolking is uiterst gedifferentieerd in stammen en andere bevolkingsgroepen, waarvan vele goeddeels geconcentreerd zijn in deelgebieden. De achterstelling der zwarte bevolking was steeds enorm, en ook de werkloosheid groot, evenals het percentage trekarbeiders. Namibië start zijn onafhankelijk bestaan met meer dan 60% analfabeten. Grote delen van het land bestaan uit woestijnen en half-woestijnen, waarvan de laatste slechts zeer extensieve landbouw of veeteelt toelaten. Wel geschikt het land nog over belangrijke bodemschatten, veelal geëxploiteerd door Zuidafrikaanse maatschappijen. Daar-

naast beschikt het over eens rijke visgronden, die thans weliswaar goeddeels zijn uitgeput, maar bij een goed en door de internationale gemeenschap gerespecteerd beleid in de nadere toekomst een belangrijke bestaansbron zouden kunnen vormen.

Namibië verdient de steun van de internationale gemeenschap in de conflicten die het de komende jaren met Zuid Afrika nog zal hebben uit te vechten. Het verdient ook die steun bij de interne opbouw. Zeventig jaar Zuidafrikaanse overheersing laat het land achter met enorme achterstanden. Tegenover rijkdom van weinigen staat diepe armoë van zeer velen. Met name in de sectoren van onderwijs en training moet nog zeer veel gebeuren. Daarbij is hulp nodig, financieel en personeel. Er zal ongetwijfeld iets komen, van de Europese Gemeenschap, van Duitsland, Zweden, Finland. Ook van Nederland? Tot nu toe liep ons land niet vooraan. Kerkelijke en

andere particuliere organisaties brachten duidelijker belangstelling op dan velen in Den Haag. Laat men ook daar niet vergeten dat voldoende en vooral spoedige hulp, afgestemd op de behoeften en het absorptievermogen van het land, niet alleen betekenis heeft voor het volk van Namibië, maar indirect voor geheel Zuidelijk Afrika en in het bijzonder Zuid Afrika. Daar zijn veranderingen begonnen die tot een ommekeer kunnen leiden. Maar angst en onkunde bij veel blanken remmen de ontwikkeling. Voor hen en voor die ontwikkeling zou het van onschatbare betekenis kunnen zijn als de gang van zaken in het jonge buurland de ogen zou openen voor ongedachte mogelijkheden van gezamenlijke ontwikkeling van blank en zwart.

Drs. J.D. Gabor

De Christen Democratische Volkspartij van Hongarije

Met het verzet tegen de confiscatie van het bijzondere onderwijs door de communisten, tekende de Hongaarse Christen Democratische Volkspartij haar doodvonnis. In 1989 werd zij heropgericht en zal vermoedelijk deel uit maken van de nieuwe Hongaarse regering. Een historisch overzicht.

Hongarije heeft de eerste democratische verkiezingen na 43 jaar achter de rug. Velen vinden dat de laatste democratische verkiezingen nog langer geleden, zelfs voor het begin van de Tweede Wereldoorlog waren geweest. Op 25 maart en 8 april jongstleden heeft de bevolking zich zonder intimidatie of manipulatie kunnen uitspreken. Van de 68 partijen en de 203 onafhankelijke kandidaten die deelnamen aan de verkiezingen zijn uiteindelijk slechts vertegenwoordigers van zes partijen en elf onafhankelijke kandidaten in het parlement gekozen.

Onder deze partijen is er één met een uitgesproken christen-democratische signatuur, de Christen Democratische Volkspartij (*Kereszténydemokrata Néppárt*, afgekort KDNP) en twee die de christelijke waarden mede tot uitgangspunt nemen voor hun beleid, te weten het Democratisch Forum (*Demokrata Forum*, afgekort DF) en de partij van de Onafhankelijke Kleine Landbouwers, Landwerkers en Bur-

gers (*Független Kisgazda-Földmunkás-és Polgári Párt*, afgekort FKGP). Deze drie partijen hebben te zamen 45% van de stemmen gehaald en daarmee 229 zetels veroverd. Dit is 36 zetels meer dan de helft. Zij voeren sedertdien coalitiebesprekingen, zodat vermoedelijk deze drie partijen de nieuwe regering zullen vormen. Binnen het Democratisch Forum functioneert sinds kort onder leiding van Keresztes junior een christen-democratische werkgroep.

Van conservatisme is bij de winnaars van de Hongaarse verkiezingen geen sprake.

In de Nederlandse pers werd de verkiezingsuitslag als volgt gekarakteriseerd: 'de rechtse, conservatieve partijen' hebben

---

Drs. J.D. Gabor (1940) is burgemeester van Haaksbergen.

gewonnen, de 'vooruitstrevende links-liberalen' zijn beneden verwachting gebleven. Het plakken van etiketten naar oud vaderlands gebruik heeft daarmee reeds plaatsgevonden. Het getuigt echter van weinig inzicht in de feitelijke verhoudingen in het land zelf. Miss het DF en de KNDP en ook, zij het in mindere mate, de FKGP zijn hervormingsgezinde, op vernieuwing gerichte partijen, met een sterk sociaal gezicht. Van restauratie, conservatisme of behoudendheid is, op één verkiezingsstem van de FKGP na, geen sprake. De overwinnaars zijn dus hervormingsgezind en staan op de politieke kaart van Hongarije duidelijk in het midden.

De conservatieven die vroegere waarden willen herstellen of vasthouden – waarmee het semi-feodale systeem van voor de oorlog wordt bedoeld – of de behoudende communisten die nog steeds niet los kunnen komen van het *Kádár*-tijdperk hebben de kiesdrempel niet gehaald. De Alliantie van Vrije Democraten (*Szabad Demokraták Szövetsége*, afgekort SzDSz) en de Alliantie van Jonge Democraten (*Fiatal Demokraták Szövetsége*, afgekort FiDeSz) hebben 92 respectievelijk 21 zetels gehaald. Deze twee partijen hadden bij de verkiezingsstrijd een gigantische financiële steun uit de Verenigde Staten. Zij staan een volstrekt vrije markteconomie voor en geloven heilig in de vrije werking van vraag en aanbod, ongeacht de sociale gevolgen. Zij zijn uitgesproken radicaal. Het lijkt mij wat vreemd deze groeperingen links of vooruitstrevend te noemen.

De twee grotere linkse groeperingen, de hervormingsgezinde communisten onder de naam Hongaarse Socialistische Partij en de Hongaarse Sociaal-democratische Partij (naar het model van de Westeuropese sociaal-democratische partijen) hadden het heel moeilijk. De partij van de vroegere communist Pozsgay, die nu leiding geeft aan de hervormingsgezinde socialistische partij, behaalde met moeite 33 zetels, en bleef daarmee beneden de eigen prognose. De democratisch socialistische

bleven met 3,5% onder de kiesdrempel zodat zij voorlopig geen rol kunnen spelen in het parlementaire werk. Hun handicap is dat na 43 jaar socialistische, marxistisch-leninistische terminologie, alles in diskrediet is geraakt wat met deze termen te maken heeft. Het zal nog lang duren eer hierin nuancerend wordt aangebracht. Wil men recht doen aan de situatie in Hongarije, dan moet men een en ander vanuit het perspectief en de geschiedenis van het land zelf bekijken.

In de rest van dit artikel zal ik mij hoofdzakelijk beperken tot het verleden, het heden en de toekomst van de KNDP (christen-democratische volkspartij). Bij gebrek aan beter baseer ik mij daarbij op een enkel artikel, wat manuscripten, enkele persoonlijke gesprekken en één onlangs in Rome verschenen standaardwerk over de Hongaarse christen-democratie, daar geordende documentatie tot nu toe ontbreekt.

De wortels

De partij gaat terug tot de tijd van de fameuze prelaat Giesswein, die rond de eeuwwisseling en later een grote rol speelde bij de bewustwording van de werkende klasse. In 1905 stichtte hij de beweging van de christen-socialisten en werd hij tot lid van het parlement gekozen. Zijn ideeën waren radicaal, zodat de leiding van de kerk niet bepaald sympathiek tegenover hem stond. Zijn verdiensten voor de behartiging van de belangen van de arbeiders worden wel erkend, maar men verwijt hem goedgelovigheid; bovendien zou hij te veel in radicale vaarwateren terecht zijn gekomen.¹ Tot aan zijn dood in 1923 bleef hij lid van het parlement. Zijn beweging telde op het hoogtepunt 100.000 leden. Doelstellingen waren onder andere het invoeren van algemene en geheime verkiezingen, strenge regulering van vrouwen- en kinderarbeid, het recht om vrije vakbonden te stichten, het invoeren van de vrije

1. *Katolikus Lexikon* (Budapest 1931) 199.

zondag, het recht van staken en ten slotte de deelname van werknemers in het bestuur van de bedrijven en de participatie van werknemers in de resultaten van de bedrijven (winstdeling).²

De periode na de Eerste Wereldoorlog was bepaald niet gunstig voor zijn vooruitstrevende ideeën, te meer daar zich in die tijd een conservatieve restauratie afspeelde. Het ledental van de christelijk-socialisten liep sterk terug en bereikte in het begin van de jaren dertig een dieptepunt van 20.000 leden.³ Na het neerslaan van de communistische radenrepubliek door admiraal Horthy werden de termen 'christelijk' in dienst van het chauvinisme en het antisemitisme gesteld. Giesswein werd van linkse ideeën en van filo-semitisme beschuldigd. Zijn parlementaire groep verloor steeds meer terrein. Hierna ontstonden vele varianten op het thema christelijke partij. Deze partijen dienden in toenemende mate de conservatieve restauratie en behoorden vaak tot de meest regeeringsgetrouwe groeperingen in het parlement.

De persoon van Giesswein doet onwillekeurig denken aan Schaepman maar vooral aan de figuur van Ariëns. De verschijning van de encycliek *Quadragesimo Anno* gaf aan de sociale emancipatie van de arbeiders en landarbeiders een gigantische impuls. In die tijd werd de kiem gelegd voor de KALOT-beweging (Katholieke Organisatie van Agrarische Jongeren). Deze door de jezuïetenpater Kerkai in 1936 opgezette beweging voor de agrarische jeugd had op het hoogtepunt 3.500 organisaties en een half miljoen leden. De doelstellingen waren ontwikkeling en scholing van de agrarische jeugd, invoering van radicale landhervormingen, waarbij het grootgrondbezit verdeeld zou worden onder de landarbeiders, en stringent vasthouden aan de christelijke levensbeschouwing en morele normen. Men bezat twintig gebouwen waar de gedachte van de volksuniversiteit sterk in praktijk werd gebracht en scholing op economisch, so-

ciaal en politiek gebied werd gegeven. Praktisch alle parlementsleden van de latere christen-democratische volkspartij kwamen uit de organisatie van de KALOT voort. De KALOT had het niet eenvoudig, want het eisen van radicale landhervormingen in een land waar de kerk die meeste grond bezat, botste duidelijk met de opvattingen van de kerkelijke hiërarchie en met de belangen van de geprivilegieerde klasse van grondeigenaren.

Parallel met de KALOT werd voor de industriële werknemers een parochieel georganiseerde landelijke christelijke vakbeweging, verenigd in de EMSzO, opgericht. Deze strijdvaardige beweging vormde een actieplatform voor de sociale vernieuwing van de werknemers.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog kwamen de leiders van de vooruitstrevende agrarische jongeren, de leiders van de christelijke werknemers en enkele intellectuelen tot de conclusie dat in plaats van de bestaande conservatief ingestelde regeerpartij een eigentijdse christen-democratische partij moest worden opgericht. Het actieprogramma werd uitgewerkt en op 23 augustus 1943 werd onder de bescherming van bisschop Apor van Győr in een geheime bijeenkomst van 23 personen de kiem gelegd voor een katholieke sociale volksbeweging. Pater Kerkai werd belast met de coördinatie. Het land werd in maart 1944 door de Duitsers bezet, zodat het basisdocument illegaal vervaardigd werd. Ook de verspreiding van het 600 pagina's tellende document, dat vooral gebaseerd werd op de opvattingen van de franse christen-filosoof Jaques Maritain, heeft in het geheim plaatsgevonden.

Geboorte in de illegaliteit

Het basisdocument bevatte gedetailleerde plannen voor de hervorming van de maat-

2. *Felbemaradt Reformok* (Afgebroken hervormingen), een bundel van 20 auteurs (uitgegeven te Rome 1990) 77.

3. *Le Parti Populaire Démocrate-Chrétien de Hongrie*, door Laszlo Leslie (Rome 1982) 12.

schappij op nagenoeg alle terreinen. Het was een blauwdruk voor zelfbestuur op basis van de subsidiariteitsgedachte. Op economisch terrein was het een pleidooi voor persoonlijk initiatief en een sociale markteconomie. Voor de landbouw werd een plan ontwikkeld voor fundamentele landhervormingen; een kleine 400.000 gezinnen zouden zo een levensvatbaar bedrijf krijgen. Het bevatte ook een nieuw concept voor het onderwijs. Maar de morele en ethische vernieuwing van de maatschappij stond centraal, het ontwikkelen van het persoonlijke verantwoordelijkheidsgevoel. Erkenning van de grondrechten van alle burgers en een sociale maatschappij die op deugd gebaseerd zou zijn waren de doelstellingen.

Tegen de herfst van 1944 werd de formele oprichting van de partij actueel. Daar toen alle politieke partijen en maatschappelijke organisaties behalve die van de 'pijlkruisers' (een spiegelbeeld van de NSB) verboden waren, gebeurde een en ander ondergronds. In oktober gaf kardinaal Serédi zijn goedkeuring aan de oprichting van de Christen-democratische Volkspartij, daarmee afstand nemend van de Verenigde Christelijke Partij die sterk verweven was met het half-feodale barokke bestel van voor de oorlog. Hij koos voor maatschappelijke vernieuwing. De groep die de leiding had in de nieuwe partij bestond uitsluitend uit voorvechters van maatschappelijke vernieuwing, zoals de jezuïet Kerkai, de hoogleraar Szekefü, de journalist Barankovics en pater Közi Horvát, de enige parlementariër van het land die tijdens de Duitse bezetting zijn stem verhef tegen de bezetter!

Veel gelegenheid tot werken kregen de organisatoren niet. Begin december overviel de Gestapo het hoofdkantoor van de EMSzO. Alle vijf aanwezige bestuursleden werden naar Dachau gedeporteerd, twee ervan keerden nimmer terug. Negen voor mannen van de partij werden enkele dagen later geïnterneerd, onder wie ook Sándor Keresztes, de huidige voorzitter

van de partij en pas gekozen lid van het parlement.⁴ Alle andere leiders zijn toen ondergedoken. Bisschop Apor werd in april 1945 bij het verdedigen van vrouwen en kinderen die zich onder zijn bescherming hadden gesteld, gedood door een salvo uit een mitrailleur die een Russische soldaat op hem richtte.⁵

De eerste start

Direct na de beëindiging van de oorlog stelde de nieuwe partij alles in het werk om vergunning te krijgen voor haar activiteiten. Dit werd een eindeloze discussie. Eerst verleende de voorzitter van de voorlopige regering, met instemming van de opperbevelhebber van de Russische strijdkrachten, zijn toestemming, later werd deze weer ingetrokken. De leider van de partij, Barankovics, gaf de strijd niet op. Uiteindelijk kreeg hij zes weken voor de verkiezingen van november 1945 toestemming. Tegen die tijd had het bestuur het predikaat christelijk bewust laten vallen. Het was van oordeel dat deze term te beladen en te gecompromitteerd was, vereenzelvigd met het voorbije half feodale regime. De partij noemde zich voortaan Democratische Volkspartij. De interne strijd werd met de verkiezing van Barankovics tot secretaris-generaal definitief slecht ten gunste van de vernieuwingsgezinde vleugel.

Van deelname aan de verkiezingen zag men vermoedelijk om twee redenen af. De tijd was te kort voor een serieuze voorbereiding, maar bovendien wilde men de eenheid met de Partij van de Kleine Boeren niet doorbreken. Die partij had immers veel christen-politici op de lijst geplaatst. Als erkentelijkheid voor dit besluit heeft de Partij van de Kleine Boeren twee plaatsen op de landelijke lijst beschikbaar gesteld voor vertegenwoordigers van de Democratische Volkspartij.

4. *Fejlbemaradt Reformok* (Afgebroken hervormingen), 166.

5. *Emlékirataim* (Mijn herinneringen) door kardinaal Mindszenty Budapest IV-e druk 1989, 52.

Na de verkiezingen, waarbij de Partij van de Kleine Boeren 57% van de stemmen kreeg, hebben zich 17 afgevaardigden van deze partij bij de twee vertegenwoordigers van de Democratische Volkspartij aangesloten voorzover het kwesties en stemmingen betrof inzake het geloof, de rol van de kerk, de religieuze vrijheden en ethische kwesties. Deze 17 parlementariërs kwamen voornamelijk voort uit de KALOT en de EMSzO. Een bijzonderheid is dat één van deze 17 Vince Vörös was, de huidige voorzitter van de Partij van de Kleine Boeren, lijsttrekker en sedert april gekozen lid van het nieuwe Hongaarse parlement.

Breuk met de kerkelijke leiding

In de periode 1945 tot 1947 speelde zich het drama af van de Partij van de Kleine Boeren. Onder druk van de communisten liet deze partij haar belangrijkste mensen één voor één vallen. De parlementaire onschendbaarheid van haar dappere politici werd opgeheven. Zij werden uit het parlement gestoten en gearresteerd, haar minister-president mocht na een buitenlands verblijf het land niet meer in: haar secretaris-generaal werd door de Russen gearresteerd. Het dramatische was dat de Partij van de Kleine Boeren keer op keer bereid was op aanwijzing van de communistische partij zuiveringen door te voeren binnen de eigen gelederen. Nieuwe verkiezingen werden noodzakelijk. De Democratische Volkspartij maakte zich op voor de verkiezingen van augustus 1947.

Het was bekend dat de kerkelijke leiding, met name kardinaal Mindszenty nogal wat bezwaren had tegen de leiders en bepaalde ideeën van de Democratische Volkspartij. Er werden derhalve besprekingen geopend tussen de leiding van de partij en vertegenwoordigers van de kardinaal. Deze besprekingen hebben geen resultaten opgeleverd. De laatste mededeling van de afgezant van de kardinaal was dat de katholieke hiërarchie de partij zou steunen, respectievelijk gedogen, als vol-

daan werd aan de volgende zes voorwaarden:

- het tot dan aanvaarde programma zou slechts als uitgangspunt dienen voor een later op te stellen programma;
- Barankovics zou af moeten treden;
- de redactie van het blad van de partij zou door de kardinaal benoemd worden;
- het bestuur van de partij zou voor 60% uit kandidaten van de kardinaal bestaan en voor 40% uit de voordracht van Barankovics;
- de partij zou in alle vraagstukken de aanwijzingen van de bisschoppenconferentie volgen;
- de kerkelijke adviseur van de partij zou door de kardinaal worden benoemd.

Met name het vijfde punt werd door geen enkel bestuurslid van de partij aanvaard.⁶ Terecht, tegenstanders van de christelijke politiek zouden een dergelijke partij met recht klerikaal hebben genoemd. Iets wat niet past in de moderne tijd waarin kerk en staat van elkaar gescheiden zijn! De toenmalige leiders van de partij waren bereid zich onder ongehooflijk moeilijke omstandigheden te engageren met de christelijke politiek, maar waren niet bereid zich uitsluitend onder het gezag van de kerkelijke leiders te stellen, een stap terug te doen in de geschiedenis. Men was consequent. Toen de besprekingen mislukt waren besloot men aanvankelijk niet deel te nemen aan de verkiezingen. Eerst toen verschillende bisschoppen de partij één voor één verzekerd hadden van hun persoonlijke sympathie besloot men toch deel te nemen aan de verkiezingen.

De deelname aan de verkiezingen werd een succes voor de Democratische Volkspartij. Zij behaalde 16,6% van de stemmen en daarmee werd zij officieel de op één na grootste partij. De communisten lieten de bevolking een uitslag voorrekenen waarbij zij 22,3% zouden hebben behaald. Inmiddels is bekend dat bij deze uitslagbepa-

6. *Félbemaradt Reformok* (Afgebroken hervormingen), 185.

ling 300.000 stemmen ten gunste van de communisten vervalst waren.

Het parlementaire werk

In de 16 maanden dat de christen-democraten deel hebben kunnen nemen aan het parlementaire werk hebben zij zich op drie hoofdthema's gericht:

- de verdediging van de democratische grondrechten;
- de economische hervormingen;
- de bescherming van het bijzonder onderwijs.

De fractie verzette zich tegen wetsvoorstellen die beoogden, dat de door de communisten gecontroleerde regering, met uitschakeling van het parlement, per decreet zou regeren. De partij diende een wetsvoorstel in tegen de doodstraf. Zij pleitte voor de beëindiging van de rol van de volkstribunalen. Zij verzette zich scherp tegen de perscensuur. Op bescheiden schaal heeft zij succes geboekt.

Bij de economische hervormingen nam de partij - traditiegetrouw - een vooruitstrevend standpunt in. Zij verzette zich niet tegen de nationalisatie van het grootgrondbezit, en de grote ondernemingen en banken, maar wenste wel een passende schadeloosstelling voor de rechthebbenden. Anders zou het immers geen nationalisatie maar confiscatie zijn. Daar was de partij op tegen. Tegen de nationalisatie van de kleinere ondernemingen en eenmansbedrijven heeft zij zich fel verzet. Het hoogtepunt van de parlementaire strijd werd op 16 juni 1948 bereikt. Dat was het debat over de confiscatie van alle christelijke scholen. De christen-democraten verzetten zich tot het uiterste. Zij kwamen op voor het recht van ouders om zelf te bepalen naar welk type school hun kinderen zouden gaan. Barankovics verwees naar het Nederlandse stelsel als een te volgen voorbeeld. Ironisch genoeg was de minister die het wetsvoorstel indiende afkomstig uit de gelederen van de Partij van de Kleine Boeren, zo ook het lid van het parlement dat als eerste verdediger van het

wetsontwerp optrad. Maar de communisten waren altijd al meesters in het regisseren op de achtergrond.

Met uitzondering van de 60 christen-democratische parlementariërs en drie anderen, stemden alle andere leden van de Kamer bij de hoofdelijke stemming voor de overname van de scholen door de staat. Daarmee werd het christelijk onderwijs in Hongarije opgeheven. Niet minder dan 4885 scholen, waaronder 3148 katholieke, werden zonder enige vorm van tegemoetkoming door de staat geconfisqueerd.⁷

Met dit parlementaire optreden, waar zeer veel persoonlijke moed voor nodig was, werd tevens het doodvonnis over de partij uitgesproken. In tegenstelling tot alle andere partijen hebben de christen-democraten hun interne eenheid nimmer verbroken en is geen enkele van hun parlementariërs afvallig geworden. Onder de toenemende druk en door het aanvoelen van de aanstaande arrestatie van Barankovics heeft de partij zich zelf in januari 1949 opgeheven. Elf leden van de fractie hebben toen voor emigratie gekozen. Niet uit angst, maar met de opdracht de geest van de partij te bewaren voor het nageslacht.

Vele christen-democratische oud-parlementariërs hebben lange tijd gevangen gezeten.

Inmiddels hebben alle nog in leven zijnde oud-parlementariërs die toen naar het buitenland waren gevlucht besloten terug te

7. *Emlékeim* (Mijn herinneringen), 207.

keren naar hun land om te helpen bij de wederopbouw.

Tijdens de Hongaarse opstand in 1956 hebben oud-bestuursleden bekend gemaakt dat de partij wederom opgericht was en deel wenste te nemen aan het politieke leven. Later kostte deze mededeling de heer Keresztes, de huidige voorzitter, zijn derde periode van arrestatie door de staatsveiligheidsdienst. Vele oud-parlementariërs van de partij hebben een langdurige gevangenschap achter de rug. Bij mijn weten is er een lid van de fractie die zelfs 19 jaar heeft doorgebracht binnen de muren van de verschillende staatsgevangissen. Hij is nu erevoorzitter van de partij.

Wedergeboorte

De democratiseringstendensen die inmiddels een heel eind gevorderd zijn in Hongarije, werden voor het eerst goed zichtbaar in 1988. Een jaar later begonnen de rondetafelgesprekken tussen de communistische partij en de oppositie. Aan deze gesprekken nam ook de christen-democratische partij deel, nadat 6 oud-leden van de fractie de heroprichting van de partij bekend hadden gemaakt. Het partijblad⁸ berichtte in de tweede editie over het landelijke congres van 30 september 1989, waarbij onder grote deelname van christen-democratische zusterpartijen uit het Westen de heroprichting van de partij een feit werd. De internationale delegatie stond onder leiding van de voorzitter van het CDA, de heer Van Velzen.

Tevens werden de statuten aanvaard, het partijprogramma vastgesteld en een voorlopig bestuur gekozen. De eerste doelstelling was om na de verkiezingen weer deel te kunnen uitmaken van de wetgevende macht, het parlement. Zoals bekend zijn inmiddels 21 afgevaardigden van de partij gekozen in het parlement, onder wie ook enkele reformatorische christenen. De partij heet nu wederom Christen-democratische Volkspartij. Toen de discussie over de naamgeving nog volop bin-

nen de partij aan de gang was, heeft een andere groepering, de vroegere nationale boerenpartij, de naam Democratische Volkspartij aangenomen, zodat men eigenlijk geen keus meer had.

Het in januari verschenen verkiezingsprogramma bevat 100 punten. Voor het eerst wenst de partij zich als een oecumenische partij te presenteren, een samenwerking tussen katholieken en reformatorische christenen.

Een selectie uit de belangrijkste punten van het verkiezingsprogramma:

- de grondslag van de partij is de christelijke wereldbeschouwing, de bijbelse leer en de sociale leer van de kerken;
- in de maatschappelijke verhoudingen wenst men de subsidiariteitsgedachte door te voeren, met een sterk lokaal bestuur;
- men wenst op te komen voor het herstel van de rechten en de vrijheden van de kerken;
- uitgangspunt is dat christendom waarden en normen inhoudt die verplichten tot een dienstbare opstelling;
- men kiest principieel voor solidariteit met de zwaksten in de samenleving; men verwerpt elke vorm van discriminatie, de partij wenst een tolerante partij te zijn;
- men wil een snelle aansluiting bij Europa en de volledige opheffing van het Warschaupact;
- arbeid heeft voorrang boven kapitaal; met andere woorden bij een conflict kiest men de kant van de werknemers; bovendien wil men het principe van winstdeling invoeren;
- de staatsuitgaven dienen met 25% verminderd te worden; men is voorstander van privatisering; voor de economie heeft men een crisisplan uitgewerkt;
- de partij is voor invoering van het marktmechanisme en stimuleren van het particulier initiatief, met een sociaal vangnet

8. Hazánk (Ons vaderland), maandblad van de KDNO 1989, no. 2.

- voor bejaarden en werklozen in de vorm van een waardevaste uitkering;
- de christen-democraten zijn voor landbouwcoöperaties op vrijwillige basis;
- het bewaren van de schepping (Gods geschenk) beschouwt men als een belangrijke opdracht die tot scherpe milieumaatregelen verplicht;
- men is voor de vrijheid van schoolkeuze van de ouders, inbegrepen de keuzemogelijkheid voor scholen met een levensbeschouwelijke grondslag;
- het gezin is de hoeksteen van de samenleving; men is voor een waardevaste kinderbijslag;
- men is voor de gelijkstelling van man en vrouw.

Zonder geld, zonder moderne ervaring, en zonder de steun van de publiciteitsmedia is het bereikte electorale resultaat zonder meer goed te noemen. De partij werkt nu

keihard aan de aanstaande gemeenteraadsverkiezingen. Zij hoopt de vele goede kandidaten die nu naar voren zijn gekomen in te kunnen zetten bij de raadsverkiezingen. Zij heeft nu meer dan 4000 leden en 90 afdelingen.

De economische problemen in het land zijn bijzonder groot maar waar het vooral op aankomt is het herstellen van morele en ethische normen en waarden.⁹ Op dit punt kan deze partij een significante rol spelen bij de wederopbouw van de maatschappelijke infrastructuur!

9. Zie dagblad *Trouw* d.d. 29 december 1989 podiumpagina.

Dr. W. Rood

Het Russische geloof zal de Europese cultuur verrijken

De meerderheid van het Russische volk is niet communistisch. Het heeft een diep wantrouwen dat verlammend werkt. Ook binnen de Russisch-orthodoxe kerk is er nog geen sprake van actieve betrokkenheid. Desondanks is het Russische volk zeer gelovig gebleven.

De meer dan 70 jaar communistische dictatuur in de Sowjet Unie lijkt een samenleving achter te laten, die op instorten staat: in de economie, in de infrastructuur, in de partijdiscipline ... Hoe staat het met de geestelijke situatie van het volk?

Deze vraag is gemakkelijker te formuleren dan te beantwoorden. Met minder moeite zou ik de gevoelens kunnen weergeven van fruittelers in Bangert of Betuwe na een nachtvorst in april, of bij Staatsbosbeheer de stemming weten te peilen na een schadelijke storm, dan dat ik van bewoners van de Sowjet Unie gedachten en gevoelens registreer in deze tijd van *perestrojka*, nu de hete ademtocht van 73 jaar communisme luwt en lijkt te gaan liggen.

Overigens, wat staat ons nog aan verrassingen te wachten tussen datum van inlevering van dit *scriptum* en de dag, waarop het gelezen wordt? Staan we niet dagelijks verbaasd, de eigen ogen niet gelovend, te kijken naar de plotselinge ineenstorting van het marxisme-leninisme? Deze ideologie, die zelfbewust en arrogant

een octopus gelijk haar tentakels over alle werelddelen uitstrekt, verliest in korte tijd haar hart. Drie eeuwen duurde het verval van het Romeinse Rijk. In nog geen twee jaar tijd lijkt het communisme te worden weggevaagd zoals een hoge boom, met zware kruin het bos beheersend, door storm met windkracht 12 ineens geveld wordt. En dan blijkt, hoe molm en hol de boom al was en hoe het wortelbed zijn diepgang miste. De haat van mensen in het Oosten is zó groot, dat geen concept van nieuwe orde aanvaardbaar is, als het in woord of opzet herinnert aan communisme of socialisme, terwijl democratie en liberaal-kapitalisme hoog scoren. Velen in het Westen koesteren de gedachte, dat het kapitalisme de minst slechte vorm van samenleving blijkt, en zijn geneigd triomfalistisch onderuit te liggen, zich onttrekend aan verantwoordelijkheid voor de grote gemeenschap. (Castoriadis in *Le Monde* 25.4.1990).

Hoe staat het met de geestelijke situatie van de Sowjet-volkeren? De 104 volkeren en volkjes met elk hun eigen geschiedenis en cultuur, eigen godsdienst en volksaard. Beperking tot het Russische volk, met zijn

---

Dr. W. Rood was van 1970 tot 1989 secretaris van de Nederlandse bisschoppenconferentie. Vele malen bezocht hij Oosteuropese landen voor onder andere Pax Christi, de Raad van Kerken en de Nederlandse bisschoppen.

140 miljoen mensen het grootste van alle Sowjet-volken, lijkt me hier geboden om te voorkomen, dat mijn antwoord op de vraag te algemeen en vaag zou worden.

Veranderingen

Veranderingen begonnen in de Oosteuropese satellietlanden, waar sinds november 1989 een sprong naar voren gedaan is naar een meer menselijke, meer geciviliseerde samenleving. In planning en in dromen over onafhankelijkheid, over kapitalisme, over democratisch socialisme, Europese vredesgaranties, nieuwe vredesconcepties, een gemeenschappelijk Europees huis geldt als constante: een liberale democratie met regeringen van, voor en door het volk, verankerd in nieuw geformuleerde constituties, met vrije markteconomie en pluriform politiek bestel. Door de democratiseringsprocessen in de satellietlanden, de vervagende betekenis van de communistische partijen, door vrije verkiezingen en beoogde wijzigingen in de grondwetten van afzonderlijke landen gaat er een opwaartse druk uit naar de Sowjet Unie, waar weliswaar de *perestrojka* bedacht en uitgeschreven werd, maar waar de weerstand tegen fundamentele veranderingen vooralsnog het sterkst is. Vernieuwers worden revisionisten, nationalist en sociaal-democraten genoemd en gelden in de ogen van zittende partijfunctionarissen als contrarevolutionairen, die uit de partij dienen te worden weggezuiverd.

Ook in de Sowjet Unie dreigt nu in de communistische partij een scheuring. Het Democratisch Platform, met kopstukken als Jeltsin en Tsoelais, wil een nieuwe sociaal-democratische partij oprichten. Zij zet zich af tegen de conservatieve rechtervleugel onder leiding van Ligatsjow, voormalige partij-ideoloog, door Gorbatsjow op een zijspoor gezet, toen hij hem tot minister voor Landbouw liet benoemen. Harde kern van deze rechtervleugel is Pamjat, een nationaal-culturele beweging, in 1975 onder intellectuelen ontstaan, welke zich

de laatste tijd als een politieke beweging profileert en fel gekant is tegen joden, vrijmetselaars en Westerse invloeden.¹

Eerste stappen zijn gezet tot wijziging van artikel 6 van de Grondwet over de leidende rol van de communistische partij, en tot het toestaan van privé-bezit. Echter, door aanhoudende crisis in de economie, door onafhankelijkheidsbewegingen in de Baltische, Georgische, Azerbeidzjaanse, Kazachstaanse, Moldavische en Oekraïense socialistische Sowjetrepublieken, door het groeiend ongenoegen in militaire kringen over de slagkracht van het leger, nu manschappen massaal terugkeren uit satellietlanden, waardoor de dekking aan de Westflank van de Sowjet Unie komt te vervallen en door het verschijnsel, dat soldaten uit niet-Russische republieken minder betrouwbaar worden naar gelang in de thuislanden van deze soldaten de roep om onafhankelijkheid luider wordt, komt er dagelijks olie op de golven van verzet tegen maatregelen en plannen van Gorbatsjow voor doorvoering van de *perestrojka* in de lamentabele economie en in het starre politieke bestel. Een verzet, dat hem weer dwingt tot onsympathieke maatregelen zoals de economische blokkade van Litouwen. De woorden, die hij hierbij gebruikt, ontlenen hun felheid aan zijn naaste achterban, waaruit hij moet opereren: de presidentiële Raad, de opperste Sowjet en het centrale Comité van de communistische partij, waar hij nog te weinig medestanders heeft voor zijn *perestrojka*-program.

Permafrost

Hoe is het – onder deze omstandigheden – gesteld met de gedachten en gevoelens van de Russen? Let wel, ik heb het nu uitsluitend over het Russische volk, de bewoners van de Russische Socialistische Federatieve Sowjet-Republiek (RSFSR), welke zich uitstrekt van Finse Golf tot Bering Straat en Kaspische zee, met Moskou en

1. G. Koenen, Pamjat und die russische 'Neue Rechte', *Osteuropa* 40 (1990), 203-209.

Leningrad als blikvangende toegangspoorten tot heel de Sowjet Unie. Hoe beoordelen de 140 miljoen Russen de vrijheid, die nu aan de kim van de geschiedenis schijnt te gloren?

De meerderheid van het Russische volk is niet-communistisch. Het is een zwijgende meerderheid, die vooralsnog niet juicht om wat Gorbatsjow verkondigt. Wel is er waardering voor de *glasnost*, de openheid in publikaties met kritiek op partijleden, uitgesproken onder meer door de parlementsleden Telman Gdlyan en Nikolaj Iwanow, die zes jaren lang als officieren van Justitie voortvarend onderzoek deden naar corruptiepraktijken en nu door de rechtse vleugel verguisd en vervolgd worden, maar voldoende steun vinden om niet uit het parlement te worden verwijderd.

De Rus heeft geen goede ervaringen met de deugd van de hoop.

De Rus heeft geen goede ervaringen met de deugd van hoop. Tweemaal eerder in de geschiedenis van het Sowjet-communisme hoopte hij op meer democratie en werd spoedig weer gepakt. De eerste keer in de jaren twintig, toen Boecharin (1888-1938) liberalisering in de landbouw voorstond en tijdelijk ook wist door te voeren, tot hij door Stalin werd teruggefloten.²

In de jaren vijftig liet Chroesjtsjow de tegels vieren en kon er op literair gebied kritischer worden geschreven, zodat bij voorbeeld Solzjenitsin zijn 'Een dag uit het leven van Iwan Denisowitsj' in het maandblad *Novy Mir* kon publiceren. Ook die pe-

riode, door Ilja Ehrenburg 'Dooi' genaamd, duurde maar kort.

Sinds de Oktoberrevolutie van 1917 is er in het Russische volk een diep wantrouwen gegroeid ten aanzien van het communisme, dat verlamdend werkte, de gevoelens van het Russische volk verstarde in een permafrost, en 73 jaar lang is geen echte dooi ingetreden. Geduldig heeft het volk afgewacht en wacht nog altijd af. Het aantal actieve dissidenten, vernieuwers, opposanten, revisionisten, sociaal democraten is niet groot. Sterk zijn voorlopig alleen de nationalisten.

Ook binnen de nationale Russisch-orthodoxe Kerk is er nog geen sprake van actieve betrokkenheid bij het proces van de *perestrojka*. Kyrill, aartsbisschop van Smolensk en Kaliningrad, leider van het bureau voor buitenlandse betrekkingen van het patriarchaat van Moskou, zei onlangs in een interview voor de *Literaturnaja Gazeta* (Nr. 1, 1990), dat er dit jaar door de Kerk onvermijdelijke stappen gezet dienen te worden. Zij zou zich meer moeten openstellen naar de samenleving toe en binnenkerkelijke hervormingen, een kerkelijke *perestrojka* (herstructurering), ook op hiërarchisch niveau niet uit de weg mogen gaan. Van groot belang is volgens Kyrill een oplossing van het conflict met de katholieke Kerk over de illegale status van de Oekraïens-katholieken in de Westelijke Oekraïne.

Het is begrijpelijk, dat de Russisch-orthodoxe Kerk nog lijdt onder de verzwakking in de lange tijd van gedwongen plooibaarheid en compromis omwille van overleving tijdens die lange poolnacht van een godloos systeem, dat rond Marx' adagium 'godsdienst is opium van het volk' een wetgeving schiep, die het einde beoogde van dit fenomeen uit Ruslands *bourgeois*-verleden.

Een van de taken, die de kerkleiders wachten, is een waarderend woord, een

2. M. Wehner, Die Diskussion um den Liebling der Partei, *Osteuropa* 40 (1990), 301-317.

gebaar van erkenning voor de moedige geloofsbelijder Tychon (1925), patriarch van het eerste uur, die als opperherder vernederd en geestelijk geslagen werd; waardering en erkenning ook voor de geestelijken en leken, die omwille van hun orthodox geloof hun leven gaven. Foto's van 209 bisschoppen en priesters documenteren Wladimir Roesaks driedelige 'Getuigenis van vervolging', in de jaren 1918 tot 1940 ten offer uitverkoren voor de communistische Moloch.³

Een andere taak van de Russisch-orthodoxe Kerk is voortzetting van de oecumenische dialoog met de rooms-katholieke Kerk, waarbij Rome zou moeten afzien van elke vorm van proselitisme. Na herhaalde erkenning van de orthodoxie als een van de longen in de Kerk van Christus (het laatst door paus Johannes Paulus II in zijn Apostolische brief 'Euntes in mundum' d.d. 25.1.1988) gaat het niet aan de formule aan te houden van Brest-Litowsk (1596), toen gepropageerd werd orthodoxe gelovigen met Rome te uniëren, als zij met behoud van hun liturgie de paus van Rome zouden gehoorzamen.

Triomfalisme moet worden vermeden, nu het communisme in een grote crisis verkeert. Marx' aandacht voor de uitgebuite mens was een authentieke bekommernis, die nog actueel is en waarop elke christen is aan te spreken. Van de Kerken mag initiatief verwacht worden in het opvangen en begeleiden van leden van geheime diensten, politie, justitie en andere partij- en staatsorganen, die zich diskwalificeerden, en nu reclassering behoeven. Bij de bouw van het gemeenschappelijk huis 'Europa' mag van de Russisch-orthodoxe Kerk worden verwacht, dat zij van haar eigen geestelijke rijkdom inbrengt.

Kerkvolk

Genoeg over Russisch-orthodoxe kerkleiders, die wel een afzonderlijke vermelding past, omdat zij meer dan het Russische volk door hun dagelijkse contacten met de civiele communistische overheid kwets-

baarheid en trendgevoeligheid blijken te hebben, waarvan het volk verschoond bleef. Evenals reeds bij partijleden werd opgemerkt vormen kerkelijke voormannen getalsmatig slechts een kleine groep, vaak met majesteit, soms met grote macht, zij het slechts op korte termijn en aan de oppervlakte van het leven.

Hoe staat het met de geestelijke situatie van het Russische volk? In 1938, midden in de periode van processen, die Stalin ontketende na de moord op Kirow (1886-1934), schreef Georgij Fedotow (1886-1951), eens docent voor middeleeuwse geschiedenis aan de universiteit van Petersburg, na 1917 in de emigratie schrijver over geschiedenis van de Russische religiositeit, een impressie over 'de Russische mens': 'Rusland maakt nu een proces door, dat grote overeenkomst heeft met de ontwikkeling in het rijk van Constantijn: een verandering van de religie en een radicale verwestelijking op nationaal terrein. Zal het

---

De slag om de Russische ziel moet nog beginnen.

Russische nationale menstype onder de huidige omstandigheden behouden blijven? Dat is de vraag die ons kwelt. Het antwoord kan alleen de toekomst ons geven. Voorlopig is de slag om de Russische ziel nog niet beslist. Misschien begint de strijd pas. Zeker dreigt er gevaar. Maar getuige-

3. Wladimir Stepanow (Roesak). *Witness of the prosecution*. Moscow 1980; in 3 banden in het Russisch gedrukt in Holy Trinity monastery. Jordanville, New York 1988.

nissen van leven, die ons uit Rusland bereiken, geven ons niet het recht Rusland te begraven.⁴

Fedotow zou in zijn voorzichtig optimisme gesterkt zijn, als hij op de hoogte was geweest van de resultaten van de volkstelling in 1937. Gegevens over aantallen gelovigen worden sinds 1917 door de burgerlijke overheid niet meer geregistreerd. Omdat spoedig na de Oktoberrevolutie bisschoppen van de orthodoxe en van de katholieke Kerk en leiders van andere religieuze groeperingen gevangen genomen werden of verbannen, vielen ook de administratieve gegevens van de diocesen en andere kerkelijke regionen weg.

Echter, in 1937 was er een volkstelling. Na de twee vijftienjarenplannen (1926-1931 en 1931-1936) en de collectivisatie van het landbouwareaal had Stalin hiertoe besloten om de veranderingen op sociaal, economisch en religieus terrein te registreren. Onder de voor te leggen vragen was er een over de godsdienstige interesse: 'Bent u gelovig? Zo ja, tot welke religie bekennt u zich?' De massale operatie vond plaats op 5 en 6 januari 1937. Ofschoon het voor gelovigen riskant was om eerlijk op de religieuze vraag te antwoorden – je wist maar nooit, welke gevolgen je antwoord zou hebben voor jezelf en voor je familie – gaf 60% tot 70% van de bevolking zich als gelovig op.

Deze percentages weten we van pater Braun, toen de enige priester in Moskou en verbonden aan de Amerikaanse ambassade. Hij was door een betrouwbare relatie van de uitslag op de hoogte gesteld. Officieel werd deze voor Stalin schokkende uitslag niet bekend gemaakt. Van hogerhand werd gezegd, dat de enquête door onbekwame agenten zou zijn uitgevoerd. Aanhangers van Trozky (sinds 1929 in het buitenland) en van Boecharin (spoedig zou hij na een schijnproces ter dood worden veroordeeld) zouden van de resultaten misbruik hebben gemaakt tegen het belang van het volk.

Een nieuwe volkstelling werd uitge-

schreven voor 17 maart 1939. Onder de 16 toen geformuleerde vragen was er geen meer over religie.⁵

Groei van gelovigen

Het Sowjet-tijdschrift '*Naoeka i religija*' van januari 1990 spreekt over hoge groeipercentages van gelovigen. De sociologische onderzoeken van de Academie van Wetenschappen in Moskou hebben weliswaar betrekking op gebieden buiten de RSFSR, maar er lijkt geen reden te zijn om de trend, die daar uit cijfers spreekt, niet elders te veronderstellen. In de Sowjet-republiek Tadzjikistan is in de jaren tachtig in korte tijd (2 tot 5 jaar) het aantal gelovigen van 42% tot 45% gestegen. In Noord-Ossetië (Stalin was een Osseet!) nam het aantal gelovigen in drie jaar tijd toe van 23% tot 39%. Rond Lemberg, centrum van de Oekraïens-katholieken, gaf 86% van de bevolking tussen de 16 en 29 jaar zich als gelovig op. Radio Moskou kwam op 19 februari 1990 met het bericht, dat een sociologisch onderzoek had uitgewezen, dat de Sowjet Unie 90 miljoen gelovigen telde, dat is bijna 30% van de bevolking.

Dat het Russische volk – ik beperk mij weer tot het grootste van de Sowjet-volken – een gelovig volk gebleven is dankt het aan de Goddelijke Liturgie, aan de *baboesjka*'s en aan de atheïstische propaganda.

In 'Boze geesten' laat Dostojevski door Sjatow zeggen; 'Herinnert u zich uw uitdrukking: "een atheïst kan geen Rus zijn, een atheïst houdt dadelijk op, Rus te zijn", herinnert u zich dat?

- Welnu? vroeg Nikolaj Wsewolodowitsj van zijn kant.
- U vraagt? Is u het vergeten? En inmiddels is het een van de nauwkeurigste aanduidingen van een der hoofdkenmerken van de Russische ziel, waarop u

4. *Europa und Rußland*, Hrg. von Dmitrij Tschizewskij und Dieter Groh. Darmstadt 1959. 559.

5. A. Wenger. *Rome et Moscou*, Paris 1987. 546-549.

daarmee waart gekomen. Dat heeft u niet kunnen vergeten!⁶

De laatste jaren is mede door de atmosfeer van *perestrojka* en *glasnost* het Sowjet-atheïsme door communisten zelf onder kritiek gesteld en werd tegelijkertijd waarderend uitgesproken voor gelovigen en de (orthodoxe) Kerk. Belangrijk woordvoerder van deze critici is V.I. Garadja, directeur van het Instituut voor Wetenschappelijk Atheïsme in Moskou.

In 'Naoeka i religija' van januari 1989 schrijft hij, dat de *perestrojka* ook de religie en het atheïsme als elkaar tegengestelde krachten opnieuw moet beoordelen.

'Wat is dat voor een atheïsme', vraagt hij zich af, 'dat zichzelf presenteert als een soort geloof tegenover de religie? Hebben de leermeesters van het marxisme niet gewaarschuwd voor deze vorm van atheïsme waar ze zeggen, dat een atheïsme, dat alleen bestaat in de ontkenning van de religie, zelf binnen het kader van religieus bewustzijn blijft en niet meer doet dan religieuze onverdraagzaamheid vervangen door atheïstische onverdraagzaamheid. Waar dit gebeurt, wordt atheïsme een eigen soort geloof.'

Garadja is een van de *perestrojka*-gezinde Sowjet-communisten. Hun kritische beoordeling van het atheïsme zal waarschijnlijk leiden tot een ruimere formulering van de godsdienstwetgeving van 1929.

In zijn 'Dagboek van een schrijver' tekent Dostojewski het diepe geloof van het Russische volk.

'Men zal mij tegenwerpen: het [Russische volk] kent de leer van Christus niet en er wordt voor het volk ook niet gepreekt, maar dat zijn ijdele tegenwerpingen; het volk weet alles, het weet al datgene wat het moet weten, ook al legt het geen examens in de catechismus af. Het heeft geleerd in de kerken waar het eeuwenlang gebeden en hymnen gehoord heeft die beter zijn dan preken. Het heeft die gebeden al gezegd en zelfs gezongen in de tijd dat het in de bossen leefde waar het een toevlucht zocht voor zijn vijanden, het heeft mis-

schien in de tijd van de Mongoolse invasie al gezongen: 'Heer der kracht, sta ons bij!' en die hymne misschien toen al een plaats in zijn hart gegeven, want buiten Christus bezat het volk toen niets meer, en in die hymne, alleen al in die ene hymne, ligt de hele waarheid van Christus.

En wat zou het, dat men weinig preken houdt voor het volk en dat de koster onverstaaenbaar murmelen – de grootste beschuldiging die de liberalen tegen onze kerk hebben kunnen bedenken, naast de beschuldiging, dat het Kerkslavisch te moeilijk zou zijn en door het eenvoudige volk niet begrepen wordt – [...] Daar staat tegenover, dat de *pope* naar voren treedt en reciteert: 'God, Heer van mijn leven' – en in dat gebed ligt het hele wezen van het christendom, zijn hele catechismus en het volk kent dat gebed uit het hoofd.⁷

Verrijking

In 'Europa und die Seele des Ostens' schrijft Walter Schubart, professor in Riga (vóór 1939) over de toekomstige rol van Rusland voor Europa. De Westerse beschaving, met zijn wieg in de klassieke Griekse en Romeinse cultuur, zou verrijkt kunnen worden door contact en vereniging met de door Russen gedragen Oosterse wijze van denken en voelen.

De Westerse mens heeft veel bereikt op het gebied van economie, techniek en staatkunde. Maar hij blijft hiermee eenzijdig op de buitenwereld gericht en mist zo activering en verrijking van zijn gevoels- en geestesleven. Zijn technische, abstracte verworvenheden komen niet tot hun recht. De Russische mens lijdt aan andere manco's. Omdat zijn doel het eeuwige is, verliest hij het tijdelijke uit het oog. Hij ziet zich voor de keuze zich uit de wereld terug te trekken en ascetisch te leven als monnik of tegen de wereld in opstand te komen en nihilist of revolutionair te worden.

6. F.M. Dostojewski, *Boze geesten*, uitgave Van Oorschot Amsterdam, deel 7, pp. 258-259.

7. F.M. Dostojewski, *Dagboek van een auteur*, uitgave Van Oorschot, Amsterdam 1972, deel 10, 597-598.

'De Russische mens heeft behoefte aan zakelijkheid, de Europese mens ontbreekt het aan menselijkheid. Wie geheel in het geestelijke opgaat deugt dikwijls niet voor de praktijk van het leven. De Russen moeten verzoend raken met het leven, opdat ze niet meer met hijgend verlangen naar de ondergang van de wereld uitzien. De Europeaan moet meer vervreemd raken van het leven, wil hij niet geheel en al in het aardse opgaan. De Rus moet flinker, de Europeaan deugdzamer worden. De Rus moet leren zijn gevoel voor de totaliteit te concentreren, de Europeaan moet zijn ik-besef verruimen. Als Rusland de aarde leert liefhebben en Europa naar de hemel begint op te zien, is het ideaal van harmonie, liefde en verzoening bereikt, zoals dit wordt uitgedrukt in het gebed: "Opdat allen één zijn gelijk Gij, Vader, in mij, en ik in U. Dat ook zij in ons één zijn, opdat de wereld gelove, dat Gij mij gezonden hebt."¹⁸

Dat het Russische volk een gelovig volk is gebleven, dankt het aan de Goddelijke Liturgie, de *baboesjka's* en de atheïstische propaganda. Dit geloof zal haar bijdrage zijn aan het gemeenschappelijke Europese Huis van Atlantische Oceaan tot Oeral. Dat de Eurosynode, die volgend jaar bisschoppen uit Oost en West Europa bijeenbrengt, ontvankelijk zal zijn voor de spiritualiteit, de humaniteit en het geloof van het Russische volk, daarvoor staat de Slavische paus Johannes-Paulus borg.

8. W. Schubart, *De komende Europese mensch*, Haarlem z.j. pp. 18, 298-300.

Commentaar uit het Wetenschappelijk Instituut

EG en subsidiariteitsbeginsel

De ontwikkelingen in Oost Europa hebben een duidelijke versnelling veroorzaakt van de groei van de Europese Gemeenschap tot een Politieke Unie. Met name de eenwording van Duitsland heeft Mitterrand, Kohl en onze minister Van den Broek ertoe gebracht om aan te dringen op een intergouvernementele conferentie over wijziging van het EG-Verdrag die zulk een Unie mogelijk moet maken. Deze conferentie zal dit najaar of begin volgend jaar moeten plaatsvinden tegelijk met de conferentie over de Europese Monetaire Unie. In het gewijzigde EG-Verdrag zal dan moeten worden vastgelegd welke taken de Europese federale overheid zal behartigen en welke taken door de lidstaten of door regio's met een zelfstandig bestuur worden behartigd. Interessant is dat bij deze discussie het subsidiariteitsbeginsel weer actueel is geworden. Dit begrip is afkomstig uit de katholieke sociale leer. Het wordt in de Europese Gemeenschap echter los van zijn religieus-filosofische context gebruikt. Het verloop van de discussie wijst uit dat dat onvruchtbaar is. Bovendien is het de vraag of subsidiariteit zonder gelijktijdige toepassing van het soevereiniteit in eigen kring-beginsel kan. Die twee lijken elkaar nodig te hebben.

Doelmatigheid

Het subsidiariteitsbeginsel is op EG-ni-

veau impliciet en expliciet naar voren gekomen. Impliciet was dit bijvoorbeeld het geval in het MacDougall-rapport over fiscaal federalisme (1974). Het rapport behelsde een *bottom-up*-benadering, waarbij de EG taken zou kunnen krijgen toebedeeld als de schaal van de vraagstukken daarom vroeg, als de externe effecten van de beslissingen dat eisten (grensoverschrijdende effecten) en als er politieke overeenstemming over kon worden verkregen. Het rapport concludeerde op grond daarvan eerder tot interstatelijke herverdeling van publieke gelden, dan tot het oprichten van een Europees belasting- en sociaal-zekerheidsstelsel.

Meer expliciet werd het subsidiariteitsbeginsel genoemd in het debat in het Europese Parlement over het Spinelli-rapport en in het daarbij besproken ontwerpverdrag voor een Europese Unie (1984). De auteur betoogde dat subsidiariteit een buffer zou opwerpen tegen teveel centralisatie in de EG. Europees optreden zou aanvullend moeten zijn op dat van de lidstaten en niet andersom. De preambule van het ontwerpverdrag stelde dat lidstaten, in overeenstemming met het subsidiariteitsbeginsel, aan de Gemeenschapsinstellingen alleen die bevoegdheden willen verlenen, die nodig zijn om die taken succesvol te vervullen, die zij bevredigender kunnen vervullen dan de afzonderlijke lid-

staten. De Gemeenschap zou zelf fundamentele principes inzake haar beleid moeten ontwikkelen, maar de uitvoering van dat beleid zou moeten worden overgelaten aan de lidstaten. Artikel 12 van het ontwerp-verdrag maakte voorts een onderscheid tussen exclusieve en concurrerende verantwoordelijkheden van de EG ten opzichte van de lidstaten. (Dit onderscheid is ook te vinden in de Duitse grondwet, die eveneens een federatieve staatsbevoegdheid definieert). Exclusief is de EG bevoegd ter zake van het vrije verkeer van goederen en diensten. Subsidiariteit heeft dan met name betrekking op concurrerende bevoegdheden. Het criterium voor de keuze voor EG-optreden is daarbij 'doelmatigheid': de EG moet doen wat zij effectiever kan doen dan de lidstaten.

Een volgende verwijzing naar subsidiariteit verscheen in de Europese Acte van 1986. Artikel 130R, dat het milieubeleid regelde in EG-verband, merkt op dat 'de Gemeenschap een milieubeleid voert in die mate waarin de doelstellingen van dit beleid beter door de EG kunnen worden bereikt dan door de afzonderlijke lidstaten'. Soortgelijke verwijzingen zijn te vinden in de artikelen 8A, 118A.3 en 130T van de Europese Acte.

Na de toetreding van Spanje en Portugal richtte Jacques Delors een nieuwe commissie op die de versterking van de Europese instituties moest onderzoeken. Het Tommaso Padoa-Schioppa-rapport, genoemd naar zijn voorzitter, integreert het subsidiariteitsprincipe zowel als institutionele norm, als in de vorm van een politiek concept. Het rapport onderscheidde twee criteria die beslissend zijn voor de vraag of de EG moet optreden: grensoverschrijdende *spill-over*-effecten en prioriteit voor de werkloosheid. Dit laatste met name waar het betreft de loonkosten en dat bracht weer de wens van een monetaire unie met zich mee. In feite stelde het rapport een kosten-batenanalyse op van beleid op de verschillende niveaus en koos dus toch weer voor het doelmatig-

heidscriterium. Wel benadrukte het rapport tevens de complementariteit van de bestuurslagen: nationale wetgeving zou niet verdwijnen maar binnen een internationaal kader komen te staan, waarin minimumeisen vanuit de Gemeenschap zijn vastgelegd.

In alle rapporten blijkt subsidiariteit wel de richting te wijzen, maar concrete taakafbakening is er niet uit af te leiden. Zij volstaan vervolgens met een keuze voor het doelmatigheids criterium. Deze benadering blijkt onbevredigend, immers de hogere bestuurslaag is al snel van mening dat de lagere overheden er weinig van terechtbrengen, terwijl omgekeerd de lagere overheden vinden dat de hogere overheid ten onrechte taken aan zich trekt. Wie bepaalt de betekenis van het subsidiariteitsbeginsel in concrete gevallen? De discussie doet denken aan de opmerking van ARP-lijsttrekker J. Zijlstra in 1963, die de soevereiniteit in eigen kring een lege doos noemde. Het Europese Parlement meende het probleem op te lossen door het, telkens als zich een meningsverschil over een nieuwe taak zou aandienen, voor te leggen aan het Europese Hof van Justitie. Hoewel het *Bundesverfassungsgericht* een dergelijke toetsing aan de Westduitse grondwet wel verricht, liet het Europese Hof zich niet voor het politieke karretje spannen en meende dat de wetgevers zelf moesten beslissen. De vraag of subsidiariteit als juridische norm in een verdrag kan worden vastgelegd, waarop men zich voor een constitutionele rechter kan beroepen is daardoor in de EG nog onbeantwoord gebleven. Het vraagstuk is ten volle op het politieke bord blijven liggen en dat is mischien maar goed ook. Zolang subsidiariteit als doelmatigheid wordt opgevat kan de rechter immers niet anders dan marginaal toetsen. Eerst moet de politiek maars eens duidelijker bepalen wat zij onder het subsidiariteitsbeginsel verstaat.

Jacques Delors

De huidige voorzitter van de Europese

Commissie neemt in het debat over subsidiariteit een pregnante positie in. Hoewel geen christen-democraat, maar socialist, is hij er een krachtig voorstander van. Hij zoekt naar een evenwicht tussen de noodzakelijke beslissingen in het algemeen belang door de staat enerzijds en de vrijheid van burgers en 'maatschappelijke beslissingscentra' anderzijds. Delors was van jongsaf deelnemer in de semi-religieuze beweging 'Nieuw leven' en heeft een sterke voorkeur voor basisgemeenschappen, als alternatief voor de alomtegenwoordige staat. Hij kent het personalisme van Mounier, die christendom en socialisme wilde verzoenen. In zijn toespraken verbindt hij subsidiariteit met samenwerking en federalisme enerzijds en met soevereiniteit en pluralisme anderzijds. Naar Nederlandse begrippen staat hij dichterbij Banning dan bij De Goes van Naters. Het Delors-rapport over de Monetaire Unie (1989) benadrukt dan ook het subsidiariteitsbeginsel als evenwicht tussen de noodzaak van economische en monetaire integratie in de Gemeenschap en de erkenning van pluralisme (zowel economisch als cultureel) tussen relatief autonome lidstaten. Het rapport stelt echter wel dat nationale en regionale economische beslissingen geplaatst moeten worden in een overeengekomen macro-economisch kader en onderworpen moeten zijn aan bindende regels en procedures. Alle beslissingen die op nationaal, regionaal en lokaal niveau genomen kunnen worden zonder repercussies op de cohesie en het functioneren van de economische en monetaire unie, zouden echter tot de bevoegdheid van de lidstaten moeten blijven behoren. Het rapport benoemt deze taken tamelijk gedetailleerd. Het succes van deze theorie berust in belangrijke mate op wat Delors noemt 'wederzijds bestendig gedrag'. Delors lijkt aldus een brug te slaan tussen socialisten en christen-democraten en het subsidiariteitsbeginsel aanvaardbaar te maken voor breed politiek gebruik. Het lijken vooral de Engelsen te zijn die er moeite mee heb-

ben. Voor hen is subsidiariteit vooral het afschermen van Engeland tegen Brusselse bureaucratie. Lord Brittan zag de EG voor-

---

Delors hanteert het subsidiariteitsbeginsel met iets van politieke opportuniteit.

---

al als een *liberating influence* en niet als *centralizing of corporatist* instelling. Zijn gebruik van termen maakt duidelijk waar de conservatieven staan, vergeleken met de christen- en sociaal-democraten.

Gerechtigheid

Delors lijkt met zijn rapport over de Monetaire Unie iets dichterbij de oorspronkelijke bedoeling van het subsidiariteitsbeginsel te zijn gekomen. Toch weerspiegelt het ook iets van politieke opportuniteit in die zin dat het de kool van de nationale autonomie en de geit van de supranationale bevoegdheden beide lijkt te willen sparen. Hoe beziet de oorspronkelijke katholieke sociale leer het vraagstuk van de taakverdeling tussen bestuurslagen eigenlijk? En wat wijst de christen-democratische visie op de overheid ter zake uit?

Het subsidiariteitsbeginsel is één van de vijf kernbegrippen uit de katholieke sociale leer, namelijk: personalisme, solidariteit, subsidiariteit, verdelende rechtvaardigheid en ruilrechtvaardigheid. De Katholieke Volkspartij hanteerde de drie eerstgenoemde in zijn staatsleer, die als een onderdeel van de sociale leer werd opgevat.

Personalisme betekent dat de mens gezien wordt als een persoon, beelddrager Gods, onderweg in een proces van vervolmaking.

Solidariteit betekent dat de mens van nature een sociaal wezen is: hij of zij ontplooit zich in relatie met anderen. Niemand is compleet in zichzelf. De vorming van sociale organisaties, waarin de sterke omziet naar de zwakkere, is daarom een noodzakelijk uitvloeisel van het mens zijn.

Subsidiariteit betekent dat sociale organisaties op hogere niveaus van besluitvorming ervoor moeten zorgen dat personen en sociale organisaties op lagere niveaus zich naar hun eigen aard en doelstelling kunnen ontplooiën. Alleen wanneer zij daartoe niet in staat zijn moet de organisatie op het hogere niveau inspringen. Paus Pius XI formuleerde het beginsel in *Quadragesimo Anno* (1931, veertig jaar na het verschijnen van *Rerum Novarum*) als volgt: 'Evenals datgene, wat de individuen op eigen initiatief en door eigen energie tot stand kunnen brengen, hun niet ontnomen en in handen van de gemeenschap gesteld mag worden, zo is het ook onrechtvaardig en schadelijk, ja zelfs een verstoring van de juiste orde, om datgene wat door kleinere en lagere gemeenschappen kan worden verricht en verschaft, over te dragen op de grotere en hogere samenleving; want iedere sociale instelling moet krachtens haar wezen en natuur de leden van het sociale lichaam steunen, maar mag hen nooit, met vernietiging van hun individualiteit, doen opgaan in het geheel. Daarom moet het staatsgezag de aangelegenheden en zaken van minder belang, die het bovendien al te zeer in beslag zouden nemen, overlaten aan lichamen van lagere rang.'

Ruilrechtvaardigheid betreft de juiste maat in het verkeer tussen personen. Een rechtvaardig loon is bijvoorbeeld niet zonder meer gelijk aan het vrij overeengekomen loon. De rechtvaardigheid eist 'dat het loon niet ontoereikend mag zijn om een spaarzaam en oppassend arbeider te onderhouden' (*Rerum Novarum*).

Verdelende rechtvaardigheid geeft een norm voor de relatie tussen persoon en gemeenschap. De gemeenschappelijk-

ke aardse goederen moeten billijk zijn verdeeld.

Van belang is dat de drie (of de vijf) kernbegrippen onlosmakelijk met elkaar zijn verbonden, men kan ze niet afzonderlijk gebruiken zonder leemten in de redenering te creëren. Waarschijnlijk is dat het probleem waaraan de discussie in EG-verband mank gaat, men hanteert subsidiariteit als losstaand kernbegrip.

Traditioneel vooronderstelt de katholieke sociale leer ook dat de hoogste bestuurlijke laag het karakter heeft van een *societas perfecta*. Een bestuur dat alle andere gemeenschappen omvat en daarbinnen het subsidiariteitsbeginsel kan toepassen. Deze gedachte staat sinds Vaticanum II minder op de voorgrond. De conceptie van een corporatieve maatschappij met de staat als ordeningskader, die samenhang met het verzet in de vorige eeuw tegen de klassieke liberale staatsonthouding, is verlaten ten gunste van een op de persoonlijke waardigheid van de mens gericht vermaatschappelijking. De maatschappelijke verbanden moeten 'in vorm en wezen ware gemeenschappen zijn, hetgeen wil zeggen dat daarin de leden als personen moeten worden gezien en behandeld, en ertoe worden gestimuleerd om actief aan het verbandsleven deel te nemen'. De erkenning van de burgerlijke en godsdienstige vrijheid en de benadruking van de menselijke waardigheid hangen hier nauw mee samen. Daarmee verviel de reden om de staat als *societas perfecta* een competentie voor de ordening van het gehele seculiere domein toe te schrijven en ontstond ruimte voor een synthese met de leer van de soevereiniteit in eigen kring (Hirsch Ballin, 1988, 123).

De katholieke sociale leer stelt dus dat uit de visie op de mens voortvloeit dat er sociale organisaties zijn (personalisme en solidariteit). Deze organisaties hebben een eigen 'wezen en natuur'. Het zijn 'corporata met een zelfstandig leven'. Sommige daarvan zijn uit de 'natuur' voortgekomen, zoals het gezin, andere zijn het resultaat

van menselijke culturele ontwikkeling, zoals het onderwijs, de woningbouwverenigingen of de medefinancieringsorganisaties. Hogere niveaus van besluitvorming, zoals de staat (maar men kan het subsidiariteitsprincipe naar huidig inzicht evengoed toepassen op bijvoorbeeld vakcentrales ten opzichte van vakbonden) dienen deze eigen aard van sociale organisaties te beschermen en te bevorderen.

Hier ligt het raakvlak met de leer van de soevereiniteit in eigen kring. Deze protestantse staats- en maatschappij-opvatting legt een zwaar accent op deze maatschappelijke kringen, die soeverein moeten zijn om zich naar hun eigen aard te kunnen ontwikkelen. In deze visie is de staat meer nevenschikt dan bovengeschikt, maar de grondgedachte is dezelfde: de verscheidenheid aan menselijke talenten die in de schepping besloten ligt moet zich in een gevarieerd maatschappelijk organisatieleven op een verantwoordelijke wijze kunnen ontplooien.

De overheid is in dit licht ook een maatschappelijke kring met een eigen wezen en doelstelling, namelijk het bewerkstelligen van publieke gerechtigheid.

Te vergaande centralisatie noemde de paus terecht een *'Verstoss gegen den Gerechtigkeit'* en niet tegen de doelmatigheid!

De christen-democratische visie

In de christen-democratische zienswijze, waarin de katholieke sociale leer en de protestantse visie op overheid en maatschappij beide zijn opgenomen, beschermt de overheid aldus niet alleen lagere gemeenschappen tegen centralisatie, maar beschermt zij ook de eigen aard van de ene maatschappelijke sector (bijvoorbeeld de cultuur bij de media) tegen overwoekering door de andere (bijvoorbeeld de economie en het bedrijfsleven). Deze bescherming is uitdrukkelijk niet gebaseerd op het doelmatigheids criterium, maar op het gerechtigheidsbeginsel: personen en gemeenschappen moeten tot

hun recht kunnen komen zoals zij naar hun aard en doelstelling bedoeld zijn. Behalve het solidariteits- en het personalismebeginsel (in het Program van Uitgangspunten terug te vinden onder het kernbegrip 'gespreide verantwoordelijkheid', artikel 22) is daar in de laatste jaren ook het beginsel van het rentmeesterschap aan toegevoegd. Ook dat behoort tot het beelddrager Gods zijn, persoonlijk en in maatschappelijke verbanden.

Het gaat er de christen-democratie aldus niet om te bepalen wie welke taak het meest doelmatig kan uitvoeren, ook niet hoe de zorg van de hogere overheid zoveel mogelijk kan worden beperkt, maar het gaat erom hoe de hogere overheid de in termen van solidariteit en rentmeesterschap genormeerde eigensoortige ontplooiing van personen en lagere gemeenschappen het beste tot zijn recht kan laten komen.

In het rapport 'Gespreide verantwoordelijkheid' (1978) is daartoe een model ontwikkeld, dat de begrippen reikwijdte en intensiteit introduceert. Subsidiariteit (of: gespreide verantwoordelijkheid) vraagt om een zo groot mogelijke intensiteit van verantwoordelijkheidsbeleving. Dat wil zeggen: besluitvorming zo dicht mogelijk bij, en liefst door de betrokkenen zelf. De andere kernbegrippen, rentmeesterschap en solidariteit, die deze verantwoordelijkheidsbeleving normeren, werpen echter licht op de gevolgen van te nemen besluiten op andere mensen en op het natuurlijk milieu. Behalve een intensiteitsaspect zit er aan besluitvorming dus ook een reikwijdte-aspect. Dit kan zowel reikwijdte in geografische zin (gevolgen voor de Derde Wereld bijvoorbeeld) of in de tijd (gevolgen voor na ons komende generaties bijvoorbeeld) betreffen. De reikwijdte van de effecten van besluitvorming kan ertoe noopen dat beslissingen op een hoger niveau genomen moeten worden dan het qua intensiteit meest geschikte niveau. Christen-democratische politiek is er uit hoofde van gerechtigheid op uit om beslissingen op

die niveaus te laten nemen waar de normen van rentmeesterschap en solidariteit qua reikwijdte en intensiteit het best tot hun recht kunnen komen.

EG en het gerechtigheidsbeginsel

Het minder benadrukken van de staat als *societas perfecta* neemt niet weg dat toepassing van het subsidiariteitsbeginsel op de Europese Gemeenschap alleen al om reden van filosofische consistentie veronderstelt dat deze gemeenschap méér omvat dan alleen het economisch beleid. Deze filosofie is naar zijn aard zo nauw met de werkelijkheid verweven (het gaat immers om scheppingsordeningen, die bij het licht van de Openbaring kunnen worden waargenomen) dat hij alleen maar tot schade en schande kan worden verwaarloosd.

Een groot vraagstuk waar de EG thans uit hoofde van een correcte toepassing van het gerechtigheidsbeginsel voor staat is immers het éézijdige karakter van de Gemeenschap. De zogenaamde negatieve integratie, het weghalen van handelsbelemmeringen, leidt ertoe dat tal van nationale maatregelen die andere dan economische belangen proberen te beschermen, vanwege hun marktbelemmerende werking verdrongen worden. Dat geldt bijvoorbeeld voor maatregelen op het gebied van de kunsten, de media, het onderwijs, enzovoorts. Waar deze door Europees dwingend recht opzij gezet worden rijst de behoefte aan Europese maatregelen. Deze 'positieve integratie' is hoogst noodzakelijk omdat voor het in gespreide verantwoordelijkheid beleven van rentmeesterschap en solidariteit op deze gebieden door burgers en hun verbanden anders geen overheidslaag meer bescherming biedt.

Feitelijk groeit de EG ook naar een politieke unie toe: milieu- en sociaal beleid zijn, naast het traditionele landbouwbeleid, aan het economisch aspect toegevoegd. Bovendien heeft de Gemeenschap zich via een kunstgreep omroepbeleid toegeëi-

gend, wat er noodgedwongen toe zal leiden dat er binnen afzienbare tijd een cultuurparagraaf wordt opgenomen in het EG-verdrag. Het Schengen-akkoord wijst voorts in de richting van harmonisatie op het terrein van Justitie, terwijl de ontwikkelingen in Oost Europa ertoe nopen om ook het veiligheidsbeleid in de beschouwingen te betrekken. Het buitenlands beleid was al in belangrijke mate een aangelegenheid die alleen nog maar zinvol in EG-verband kon worden behartigd (ontwikkelingssamenwerking, mensenrechtenbeleid). We mogen er derhalve van uitgaan dat de EG inderdaad een hogere bestuurslaag in de ware betekenis van het woordje 'overheid'

De EG zal een volwaardige hogere overheid moeten worden.

---

moet en zal worden. Dat moet uiteraard ook consequenties hebben voor de democratische controle en voor het voeren van de 'zwaarmacht', al was het maar in de zin van het kunnen toepassen van politiedwang.

Deze in beginsel integrale Europese bestuurslaag zal op elk van de beleidsterreinen, die hij behartigt, zodanige regelgeving moeten uitvaardigen dat de 'laagste gemeenschappen' (de burgers en hun maatschappelijke verbanden) naar de normen van rentmeesterschap en solidariteit hun verantwoordelijkheid kunnen beleven. Bijvoorbeeld dient de Gemeenschap sociale partners in de gelegenheid te stellen om regelingen ter zake van sociale zeker-

heid zelf te treffen. Thans is dit in onvoldoende mate het geval. De richtlijnen snoeren de mogelijkheden voor zelfregulering in solidariteit sterk in, vanwege hun overaccentuering van het gelijkheidsbeginsel. Waar maatschappelijke organisaties onvoldoende in staat zijn om de beoogde solidariteit zelf te regelen behoort de naast hogere bestuurslaag te hulp te schieten. Dat kan in eerste instantie nog een internationaal verband van maatschappelijke organisaties zijn, zoals de Internationale Arbeidsorganisatie. Meestal echter is een zekere overheidsbetrokkenheid noodzakelijk om in zelfregulering genomen beslissingen ook juridisch verbindend te verklaren. Deze betrokkenheid kan door de lidstaten geëffectueerd worden, dan wel door de Europese Gemeenschap. De afbakening van taken tussen deze hogere en lagere bestuurslaag wordt bepaald door de reikwijdte en intensiteit van de beslissing. Intensiteit wijst in de richting van de lidstaten, reikwijdte kan de EG in het vizier brengen. Bepalend is in welke mate men rechtsgelijkheid in de hele Gemeenschap noodzakelijk acht.

Als de Gemeenschap zich bijvoorbeeld ten doel stelt om de Europese burger van armoede te vrijwaren, een heel christendemocratisch oogmerk van overheidsop treden, dan zal zij een minimumbestaansniveau willen garanderen. Het kan dan zeer wel tot de bevoegdheden van de EG gerekend worden om zelf dwingend en stimulerend op te treden. Dit minimumbestaansniveau hoeft niet voor de hele Gemeenschap op eenzelfde bedrag bepaald te worden. In sommige lidstaten zal het relatief laag liggen omdat het sterk afhankelijk is van de economische mogelijkheden van de lidstaat in kwestie, maar het zal voldoende moeten zijn om een 'oppassend en spaarzaam burger' in zijn levensonderhoud en dat van zijn gezin te kunnen laten voorzien. Die norm kan wel worden vastgelegd als een voor de gehele Gemeenschap geldende taak van de overheid, een sociaal grondrecht. De EG zou ook de so-

ciale partners moeten steunen in hun strevingen om een dergelijke norm in het arbeidsvoorwaardenoverleg gerealiseerd te krijgen. Het is in dat licht navrant dat het onlangs overeengekomen Europese Sociale Handvest op menig punt beneden de normen blijft die in de verdragen van de Internationale Arbeidsorganisatie zijn opgenomen. Ook op dit gebied schiet de EG nog tekort. Boven een dergelijk bestaansminimum uit kunnen de lidstaten zelf uiteraard verdergaande maatregelen van sociale partners bekrachtigen, dan wel hogere bestaansniveaus zelf van overheidswege garanderen. Daar ligt een bevoegdheid voor de nationale staten ten opzichte van hun ingezetenen in het licht van hun eigen economische mogelijkheden. Zij kunnen deze mogelijkheden uit solidariteitsoverwegingen ook aanwenden om steun te verlenen aan zwakkere gebieden elders in Europa of de wereld, en de EG kan hen daartoe ook tot op zekere hoogte verplichten via de Europese sociale fondsen, die via de EG-begroting uit bijdragen van de lidstaten worden gefinancierd. Aldus lijkt het solidariteitsbeginsel een naar zijn reikwijdte-aspecten en zijn intensiteitsbeleving adequate plaats in het geheel van over bestuurslagen en maatschappelijke organisaties gespreide verantwoordelijkheden te krijgen.

Een dergelijke analyse zou voor elk van de beleidsterreinen moeten worden verricht om te kunnen bepalen welke overheidstaken in Europees verband moeten worden behartigd en welke door de lidstaten, alsmede welke bevoegdheden de EG wellicht ten onrechte aan zich getrokken heeft en waar zij zou dienen terug te treden ten gunste van zelfregulering door burgers en hun maatschappelijke organisaties. Het 'Onderzoeksplan 1990 en volgende jaren' van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA behelst een dergelijk programma van analyses op deeltherreinen. In samenwerking met praktizerende christendemocratische politici en deskundigen kan al-

dus meer systematisch inzicht verworven worden in de toepassing van de christen-democratische politieke overtuiging voor de Europese Gemeenschap. Dat zal een Europa zijn dat een breed politiek mandaat heeft en zijn economische eenzijdigheden achter zich gelaten heeft als een historisch helaas noodzakelijke, maar gelukkig voorbijge periode in de geschiedenis van de Europese eenwording.

C.J.K.

Literatuur

E.M.H. Hirsch Ballin, 'De christen-democratische politieke overtuiging', in A.M.J. Kreukels en J.B.D. Simonis, Publiek domein, de veranderende balans tussen staat en samenleving, Boom, Meppel 1988.

G.J.M. van Wissen, De christen-democratische visie op de rol van de staat in het sociaal-economisch leven, proefschrift, Amsterdam 1982.

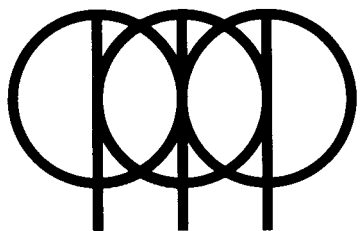
Aankondiging symposium

'Ethische en financiële grenzen van de zorg'

Op vrijdag 7 september 1990 organiseert het Prof.dr. G.A. Lindeboom Instituut in samenwerking met de wetenschappelijke instituten van CDA, GPV, RPF en SGP een symposium over ethische en financiële grenzen van de zorg. Het programma luidt als volgt:

- 10.00 Inleiding op het symposiumthema door dr.ir. H. Jochemsen, directeur van het Prof.dr. G.A. Lindeboom Instituut.
- 10.45 De *verantwoordelijkheid van de arts* met betrekking tot de ethische en financiële grenzen van de zorg, door dr. D. Post, adviserend geneeskundige Ziekenfonds 'Het groene land' te Zwolle.
- 11.45 De *verantwoordelijkheid van instellingen* met betrekking tot ethische en financiële grenzen van de zorg, door dr.ir. S. Strijbos, filosoof, lid medisch-ethische commissie Ziekenhuisvoorzieningen Gelderse Vallei.
- 13.15 De *politieke verantwoordelijkheid* met betrekking tot de *ethische grenzen* van de gezondheidszorg, door prof.dr. J. Douma, hoogleraar christelijke ethiek, Theologische Universiteit, Kampen.
- 13.45 De *politieke verantwoordelijkheid* met betrekking tot de *financiële grenzen* van de gezondheidszorg, door drs. F.J.M. Werner, economisch directeur Academisch Medisch Centrum, Amsterdam.
- 14.45 Forumdiscussie o.l.v. prof.dr.ir. E. Schuurman, voorzitter van het Prof.dr. G.A. Lindeboom Instituut.

Het symposium vindt plaats in de Congreszaal van de Irenehal, Jaarbeurs te Utrecht. De kosten bedragen f 90,- per persoon, studenten f 45,-. In de prijs zijn inbegrepen koffie, lunch, thee en documentatie ter voorbereiding op het symposium. Men kan zich inschrijven bij het Prof.dr. G.A. Lindeboom Instituut, telefoon 08380 - 30230.

Prof. dr. G. A. Lindeboom Instituut

IN DIT NUMMER

Column: Geen vijanden meer. Wat nu?

189

Drs. T.L.E. Strop-von Meijenfeldt

Heeft de Europese christen-democratie nog toekomst?

192

Harro Hoogerwerf en Ad Koppejan

De toekomst van de Europese christen-democratie ziet er somber uit. De enige antwoorden die zij lijkt te hebben op de vragen van deze tijd zijn conservatisme met een pragmatisch-technocratische benadering. Het CDA moet het voortouw nemen om de eigen identiteit te versterken. Dit artikel is de tweede bijdrage in de serie over de christen-democratie in Europa.

Continuïteit en vernieuwing in Europa

204

Mr. H. van den Broek

De naoorlogse Westelijke samenleving moet in essentie worden voortgezet. Het gaat niet zozeer om het ontwerpen van blauwdrukken voor een nieuw 'Europees Huis'. Nederland kan beter criteria formuleren voor de beoordeling van politieke ontwikkelingen

Namibië onafhankelijk

213

Mr. L.J. van der Burg

Namibië heeft een gunstige uitgangspositie. SWAPO heeft zelfbeheersing getoond, ondanks alle bestrijding en tegenwerking. De Grondwet geeft hoop voor de toekomst. De kerken participeren in de ontwikkeling van het nationale leven.

De Christen Democratische Volkspartij van Hongarije

220

Drs. J.D. Gabor

Met het verzet tegen de confiscatie van het bijzondere onderwijs door de communisten, tekende de Hongaarse Christen Democratische Volkspartij haar doodvonnis. In 1989 werd zij heropgericht en zal vermoedelijk deel uitmaken van de nieuwe Hongaarse regering. Een historisch overzicht.

Het Russische geloof zal de Europese cultuur verrijken

228

Dr. W. Rood

De meerderheid van het Russische volk is niet communistisch. Het heeft een diep wantrouwen, dat verlamd werkt. Ook binnen de Russisch-orthodoxe kerk is er nog geen sprake van actieve betrokkenheid. Desondanks is het Russische volk zeer gelovig gebleven.

Periscope: EG en subsidiariteitsbeginsel

235

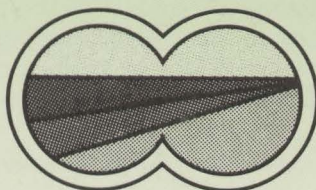
Commentaar uit het Wetenschappelijk Instituut.

In vele EG-rapporten wordt het subsidiariteitsbeginsel gebruikt. Maar het wordt vooral gezien als criterium van doelmatigheid. Het gaat de christen-democratie niet om doelmatigheid, maar om gerechtigheid.

christen democratische verkenningen

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

maandblad van het
wetenschappelijk
instituut
voor het cda

6/7 | 90

Van Loghum Slaterus

Christen Democratische Verkenningen is het maandblad van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

Het is de voortzetting van Anti-Revolutionaire Staatkunde, Christelijk Historisch Tijdschrift en Politiek Perspectief.

Redactie

B.F. Bos-Beernink
mr. drs. L.C. Brinkman
mr. J.J.A.M. van Gennip
drs. J. Grin
mr. A.K. Huibers
dr. E.J.J.M. Kimman S.J.
drs. C.J. Klöp
ir. W.C.M. van Lieshout (voorzitter)
drs. M.J.T. Martens
dr. H.A.C.M. Notenboom
drs. T.L.E. Strop-von Meyenfeldt
prof. dr. H.E.S. Woldring
drs. Th.B.F.M. Brinkel (secretaris)

Redactie-adres

Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, Dr. Kuyperstraat 5, 2514 BA Den Haag, tel. 070-92 40 21 t.a.v. drs. Th.B.F.M. Brinkel.

Secretaresse: H.G.M. Veringa-Loomans.

De redactie stelt er prijs op artikelen (tot maximaal 4000 woorden) te ontvangen die passen in de opzet van Christen Democratische Verkenningen.

Boeken ter recensie kan men zenden aan de redactie van Christen Democratische Verkenningen; ter recensie gezonden boeken kunnen niet worden getourneerd.

Christen Democratische Verkenningen wil een gewetensfunctie vervullen binnen de christen-democratie; verkennend, grenzen aftastend, opiniërend, zowel historisch-analytisch als toekomstgericht en internationaal georiënteerd.

Het doet dit vanuit een kritisch-solidaire en onafhankelijke opstelling ten opzichte van het CDA.

Het schrijft over en vanuit het spanningsveld tussen geloof en politiek.

Het vraagt de aandacht voor de betekenis van christen-democratische uitgangspunten voor politieke en maatschappelijke vraagstukken.

Christen Democratische Verkenningen richt zich op de trend in het politieke en maatschappelijke gebeuren ook in de politieke actualiteit van de dag.

Uitgever

Van Loghum Slaterus bv
postbus 246, 3990 GA Houten
telefoon 03403-95711.

Abonnementen

De abonnementsprijs bedraagt f 61,75 per jaar incl. btw en verzendkosten.

Studenten CDJA-leden f 38,50

Losse nummers f 6,75

Abonnementsadministratie: Libresso (Distributie van vakinformatie) postbus 23, 7400 GA Deventer, telefoon 05700-3 31 55.

Beeindiging abonnement

Abonnementen kunnen schriftelijk tot uiterlijk 1 december van het lopende abonnementsjaar worden opgezegd. Bij niet tijdige opzegging wordt het abonnement automatisch voor een jaar verlengd.

Adreswijzigingen

Bij wijziging van naam en/of adres verzoeken wij u een gewijzigd adresbandje toe te zenden aan Libresso bv, postbus 23, 7400 GA Deventer.

Betalingen

Gebruik voor uw betalingen bij voorkeur de te ontvangen stortingsacceptgirokaarten; dit vergemakkelijkt de administratieve verwerking.

Advertenties

Opgave van advertenties aan de uitgever: telefoon 03403-95711.

ISSN 0037-8135

Uitdagingen aan de christen-democratie

Het Evangelie is van beslissende betekenis voor mens, maatschappij en overheid. Dat staat voor het CDA vast. Daarin ligt een opdracht besloten die moet worden waargemaakt bij de uitdagingen van de jaren negentig en daarna. Een benadering van zake-lijkheid en pragmatisme dringt zich namelijk her en der op. Beslissingen over wezenlijke onderwerpen worden genomen door specialisten in een beperkt vakgebied. Professionalisme overheerst. De ethische kanten van de zaken raken op de achtergrond. Hoe werkt dat uit op het functioneren van politiek en overheid, op de samenleving in al haar kringen, en op het gedrag van mensen? Welk antwoord moet de christen-democratie hierop in stelling brengen? Kan het CDA die uitdagingen aan? Over deze vragen gaat dit nummer van Christen Democratische Verkenningen.

De sociaal-democratie en het liberalisme, en hun partijpolitieke exponenten de PvdA en de VVD, verkeren ideologisch in het ongerede. Het CDA beschikt over een actuele en herkenbare politieke overtuiging. De aanhang van het CDA stabiliseert zich rond meer dan een derde van de kiezers. De partij neemt een centrale positie in in Nederland. Hoe zal dat de komende jaren zijn? Is de rust en zekerheid die het CDA uitstraalt gebaseerd op een sterk doorleefde ideologie bij inspirerende politici? Of is het schijnrust? Zijn er tendensen in de politiek en in de partij zelf die die positie kunnen raken? De redactie van Christen Democratische Verkenningen meende van wel. De maatschappij verandert. De Europese dimensie wordt belangrijker. De technologische ontwikkeling vraagt om ethische normering. De parlementaire democratie staat onder druk. Redenen te over om dit zomernummer te wijden aan de uitdagingen aan de christen-democratie in de jaren negentig.

Twee groepen van personen, wie deze thema's na aan het hart liggen, hebben zich nader beraden. Ook hebben zij de richtingen aangegeven waarin de antwoorden gezocht moeten worden. Hieronder volgen de verslagen van beide gesprekken. Bovendien hebben zij na afloop van de discussie hun hartekreten nog eens aan het papier toevertrouwd. Wat in het gesprek onderbelicht bleef, wat in het heersende klimaat extra nadruk verdient, of wat juist met kracht moet worden verworpen, dat staat in de naschriften. Ook mr. drs. L.C. Brinkman, de fractievoorzitter van het CDA in de Tweede Kamer, zag in dit nummer een aanleiding om in de nabije toekomst te kijken. Hij richt zich vooral op de manier waarop het idee van de verantwoordelijke samenleving in de dagelijkse politieke praktijk vorm kan krijgen.

De eerste gespreksgroep kwam op 11 april 1990 bijeen in Voorschoten. Zij bestond uit

mevrouw mr. J.J.M.S. Leyten-de Wijckerslooth de Weerdesteyn, lid van de Raad van State, voormalig bestuurder van de KVP en het CDA en voormalig lid van de Eerste Kamer, prof. dr. A.G.M. van Melsen, emeritus-hoogleraar aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, A.J. Kaland, voorzitter van de CDA-fractie in de Eerste Kamer, drs. W.F. Scholten, dienstplichtig militair en voorzitter van de redactiecommissie van het CDJA, mr. J.J.A.M. van Gennip, toekomstig directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA. Vanuit de redactie was aanwezig mevrouw drs. T.L.E. Strop-von Meijenfeldt en ir. W.C.M. van Lieshout, die de gesprekken leidde. Van de tweede groep maakten deel uit W.J. Bos, tot 12 mei vice-voorzitter van het CDJA, student economie Rijksuniversiteit Groningen, drs. K. de Jong Ozn, voorzitter van de Unie School en Evangelie, mevrouw drs. F.J. Laning-Boersema, lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, prof. dr. W.P.M. Hoekstra, micro-bioloog Rijksuniversiteit Utrecht, prof. dr. A.W.J. Houtepen, hoogleraar fundamentele theologie Erasmusuniversiteit Rotterdam en directeur van het Interuniversitair Instituut voor Missiologie en Oecumenica. Bij dit gesprek, dat eveneens geleid werd door de heer Van Lieshout, was prof. dr. H.E.S. Woldring aanwezig namens de redactie. De verslagen zijn op schrift gesteld door de redactiesecretaris.

Mentaliteit

Dit nummer gaat over mentaliteit. Veel mensen zien dat het goed gaat. Het gaat hen voor de wind. Zij laten zich weinig gelegen liggen aan anderen. Individualisme en egoïsme krijgen waardering. De economie en de commercie domineren. Prof. Hoekstra zegt: "Kies exact" was een van de meest stompzinnige kreten uit het huidige onderwijsbestel.' En prof. Houtepen: 'Als in de maatschappelijke gemeenschappen een seculier pragmatisme de toon gaat aangeven en de waarde-oriëntaties naar de achtergrond verdwijnen ligt de maatschappelijke jungle pas echt op de loer. Tegen die ontwikkeling is een nieuwe bewustwording noodzakelijk.' Wim Jan Bos: 'Mensen moeten de solidariteit weer met de papelepel ingegoten krijgen.' Dat is ook een zaak voor een politieke partij. Maar ook van de kerken. 'In plaats van de allergie van kerken voor het CDA en andersom zou er weer een gezonde dialoog op gang moeten komen,' aldus mevrouw Strop. 'In het onderwijs, in de media, moeten immateriële zaken en levensbeschouwing eens te meer nadruk krijgen,' schrijft De Jong.

Principes

Dit nummer gaat over principes. Mevrouw Laning hoopt dat het CDA niet een op het compromis gerichte middenpartij zal worden met hier en daar een geurvlag rond euthanasie en abortus. Mevrouw Leyten betreurt het dat het CDA overkomt als pragmatisch: 'De verantwoordelijke samenleving is mij zeer lief. Ik zou willen dat de partij juist daar wat minder bereid zou zijn om compromissen te sluiten.' 'Als het CDA pragmatisch wordt, zal het 't afleggen tegen D66,' voorspelt prof. Hoekstra: 'Die heeft verreweg de meeste ervaring in pragmatisme, en D66 heeft geen verleden. Het CDA zal altijd geconfronteerd worden met zijn erfgoed. En terecht.' Maar dat komt goed uit, vindt de heer Van Gennip: 'Er is behoefte aan een partij die niet per se de populaire keuzen doet, maar zich laat leiden door beginselen.'

Democratie

De democratie komt ruimschoots aan de orde. Prof. Van Melsen noemt de democratie

Het CDA-kader bestaat allang niet meer uit 'kleine luyden'. (foto Hans Hordijk)

'de enige vorm waarin burgers zich op menselijke wijze kunnen herkennen in de gemeenschap.' Er is een tendens in de toppen van de grote politieke partijen om de staatkunde vooral te zien als het management van een grote organisatie. Zij stellen doelen vast en streven ernaar deze zo gladjes mogelijk te realiseren. Discussies, meningsverschillen, worden zoveel mogelijk uit de openbaarheid gehouden. Zaken worden in een zo vroeg mogelijk stadium geregeld, zodat de scherpe kanten eraf zijn, voor ze publiek worden. Wat daarna overblijft is een uitwisseling van opvattingen over procedures en technische details, vooral gedaan door specialisten op een beperkt vakgebied. Wilfred Scholten: 'Het kader van het CDA bestaat allang niet meer uit "kleine luyden". Een groepje van vijf personen dat zichzelf het kern-DB noemt neemt alle beslissingen.' En prof. Hoekstra waarschuwt voor een schijnrust in het CDA, terwijl in de VVD en de PvdA uitgebreid over de ideologie gediscussieerd wordt. Hoekstra: 'Dat is net als de rust die Colijn zestig jaar geleden voorspelde, en die geen werkelijkheid bleek te zijn.' Van Gennip maakt zich zorgen over de vervreemding van de politiek van de mensen voor wie zij eigenlijk bedoeld is. Want, volgens de heer Kaland, 'is de democratie er kennelijk alleen nog maar voor de intellectuelen, in plaats van voor het volk.'

Politieke thema's

Met dat op de achtergrond zoekt het CDA zijn beleid ten opzichte van de thema's die de toekomstige actualiteit zullen gaan bepalen. De bio-ethische vraagstukken bijvoorbeeld. Zo mevrouw Laning: 'Alles wat niet optimaal kan functioneren, zoals het ongeboren en het naar het einde neigende leven, is verwaarloosbaar.' De aandacht voor de problemen in de Derde Wereld is zo'n thema. 'Een structurele handreiking zal noodzakelijk zijn,' aldus mevrouw Gardeniers. De schaalvergroting van het bestuur, en de vervreemding waartoe die bij de mensen zou kunnen leiden, zijn ook onderwerpen die de agenda gaan bepalen. En het milieu, waarover mevrouw Leyten zegt: 'Het hele land maakt een loongolf mee. Daar gáát het geld dat nodig is om in het milieu te investeren.' Wat voor beleid zal het CDA daarbij ontwikkelen? Van Gennip is optimistisch: 'De problemen waar we voor komen te staan zijn zo fundamenteel, dat ze alleen maar zijn aan te pakken vanuit een goed doordachte en principiële benadering.'

Discussie met de slager

Die principiële benadering verdient vervolgens toepassing in de politieke praktijk. 'De geloofwaardigheid van overheidsoptreden kan in het geding komen als men steeds maar weer hoort praten over het verschil tussen woord en daad.' Dat schrijft de fractievoorzitter van het CDA in de Tweede Kamer, mr. drs. L.C. Brinkman. Hij staat middenin de spanning tussen de hoge idealen en de dagelijkse problemen. Over de manier waarop hij de verantwoordelijke samenleving wil invoeren geeft hij een uitvoerige beschouwing. Den Haag is topzwaar: 'Een dienstbare overheid met praktisch houdbare regels is voor het CDA een beter alternatief dan geen overheid op diverse terreinen.' Maar het gaat de fractievoorzitter vooral ook om de manier waarop: 'Als er minder varkens moeten komen, moeten we de discussie met de slager niet uit de weg gaan.'

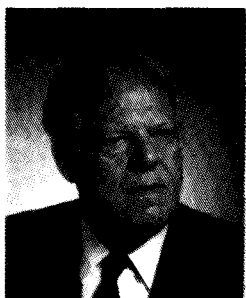
Democratie vraagt om CDA met duidelijk profiel

Is het CDA een beginselpartij die haar politieke overtuiging weet over te brengen? Hoe kan de vervreemding van de kiezers van de politiek worden tegengegaan? Dat er een eigen plaats is voor de christen-democratie in het politieke krachtenveld staat buiten kijf. Nadere bezinning is niet nodig over de koers en het optreden van het CDA en zijn vertegenwoordigers. Verslag van het gesprek van 11 april jongstleden in Voorschoten.

Of het CDA nog een beginselpartij is, is de eerste vraag die aan de orde komt. Of is het een heel goed geoliede, perfect georganiseerde burgerlijke middenpartij? Prof. Van Melsen doet de aftrap. 'Juist een beginselpartij, die steunt op een religieus, in plaats van een politiek uitgangspunt, kan zich gemakkelijker permitteren pragmatisch te zijn bij het zoeken naar de wegen om bepaalde doeleinden te verwezenlijken. Partijen op politieke grondslag kunnen door deze grondslag gebonden zijn om de oplossingen in een bepaalde richting te zoeken. Natuurlijk zijn er ook kwesties waarin christelijke beginselen rechtstreeks betrokken zijn (abortus, euthanasie en dergelijke). Ook dan echter ligt de oplossing niet van te voren vast. Bij dergelijke kwesties zijn immers altijd meerdere beginselen betrokken. Niet alleen het 'gij zult niet doden', maar ook de gewetensvrij-

heid van anderen. Zo heeft men bij het abortusdebat wel gezegd: Daar is geen compromis mogelijk. Maar in feite zijn in dergelijke ethische kwesties ook compromissen nodig. Namelijk tussen de verschillende ethische waarden die in het geding zijn. Om tot een verantwoord standpunt te komen moet je als beginselpartij ook al voor jezelf compromissen sluiten.' Prof. van Melsen verduidelijkt dat hij daarmee niet het politieke compromis bedoelt: 'Het gaat om het compromis in je hart. Bijvoorbeeld door de realisering dat in de moderne samenleving mensen veel meer dan vroeger het gevoel hebben dat zij over hun eigen leven kunnen beschikken. Ethisch leidt dat tot het vraagstuk waarom de mens niet zelf zou kunnen bepalen dat moment van de dood, dat het meest overeenkomstig de menselijke waardigheid is. Bij de afweging die je in je hart moet maken kan dit beginsel zwaarder wegen dan andere, die dan moeten wijken. Maar dat is nog een afweging bij jezelf. Dat is iets anders dan de afweging van politieke compromissen tussen mensen of partijen die andere ethische beginselen hadden voor laten gaan. Al is natuurlijk ook die afweging nodig.'

Het CDA is geen theocratisch gezelschap dat als politieke partij zijn religieuze opvattingen aan de samenleving wil opleggen, benadrukt mevrouw Leyten. Gren-

Prof. dr. A.G.M. van Melsen

zen aan de compromisbereidheid zijn er uiteraard wel, maar het is niet eenvoudig aan te geven waar die liggen. De heer Kaland is het er mee eens dat wij geen theocratisch staatsbestel voorstaan. 'De democratie is daarmee niet verenigbaar. Democratie is met anderen rekening houden. Wat moeten we dan met onze christelijke waarden? Die moeten wij handhaven en herbevestigen in de samenleving. Dat betekent dat ik vind dat de mens een grote persoonlijke verantwoordelijkheid heeft. Dat we niet alles aan de staat kunnen overlaten. Natuurlijk liggen er grenzen bij het sluiten van compromissen. Het moeilijkst zal dat zijn bij de euthanasie. Willen wij de bescherming van het menselijk leven verdedigen? In welke vorm? Kan je daar een compromis over sluiten?' De heer Scholten legt een ander accent: 'Beginselen zijn niet alleen maar een rem of een grens. Natuurlijk wijzen beginselen op de noodzaak van het behoud van dingen. Zoals het ongeboren leven, het milieu. Maar beginselen zetten mensen ook in beweging. Ze werken appellerend om je ergens voor in te zetten. Is het CDA een beginseelpartij die die overtuiging weet over te brengen? Ik vraag me af of dat bij de mensen zo overkomt.' Mevrouw Strop vreest van niet. 'Mischien ervaart onze eigen achterban het grotendeels zo dat wij in onze maatschappij staan als christenen. Maar in de kerken

---

'De overheid zou een prioriteitenlijstje moeten maken van zaken waar zij in de eerste plaats voor is, en wat op de tweede en derde plaats komt.'

---

is er volstrekt onbegrip over, dat dat bij het CDA zou kunnen leven. Die zien een veel grotere breuk tussen de politieke praktijk en de beginselen van waaruit je leeft.'

Een veel optimistischer kijk over de oriëntatie van de christen-democratie geeft de heer Van Gennip: 'Politiek wordt meestal op haar woorden gewaardeerd. Maar er zijn ook andere factoren die het gezicht van een partij bepalen. Dat zijn de personen die het beleid van de partij uitdragen. En dat is de kwaliteit van het gevoerde beleid. Het CDA staat sterk in die twee laatste punten.' Van Gennip zet uiteen in welk opzicht vooral het CDA een vooruitgang heeft betekend. 'In de jaren zestig werd, als het ging om de toekomst van de christen-democratie, in de KVP vooral gedacht aan een grote open middenpartij. Daar gingen twee grote verleidingen mee gepaard. Ten eerste dat de politiek op onoirbare wijze ondergeschikt kan raken aan verschillende deelbelangen. In de KVP was dat gevaar al aanwezig door de corporatistische neiging alle deelbelangen in de partij te laten vertegenwoordigen. En ten tweede door als politieke partij het eigen voortbestaan voorop te stellen en zich te laten leiden door datgene wat opiniepeilingen uitwijzen wat het beste ligt. En je als partij daarbij aan te sluiten. Dat kun je alleen maar doorbreken door te zeggen dat de

keuzen waar je voor staat niet zijn op te lossen door pragmatisme alleen. Het CDA heeft deze verleidingen tot nu toe met succes weten te weerstaan.' Van Gennip heeft nog een reden om optimistisch te zijn over het principiële karakter van het CDA in de toekomst. 'De problemen die de komende jaren op ons af zullen komen, zoals de bio-ethische vraagstukken of het milieu, zijn zo groot en plaatsen ons voor zoveel onzekerheden, dat pragmatisme niet meer voldoet.' Van Gennips conclusie: 'Er is kortom ruimte voor en behoefte aan een partij die niet per se de populaire keuzen doet, maar zich laat leiden door beginselen.'

Mevrouw Leyten vindt het overigens helemaal niet erg dat het CDA zo'n goed geliede organisatie is. 'Daar ben ik heel erg blij om, als ik denk aan de zwakke organisatiestructuur van de KVP. Ik betreur het wel dat het CDA in het algemeen overkomt als pragmatisch, tenzij het terreinen betreft als abortus en euthanasie. De verantwoordelijke samenleving is mij zeer lief. Ik zou willen dat het CDA juist daar eens wat minder bereid zou zijn om compromissen te sluiten.'

Overbelaste overheid

Voorlopige tussenstand van de discussie is dat beginselen enerzijds een rem willen zetten op bepaalde ontwikkelingen, maar anderzijds oproepen tot geïnspireerde actie. Het gaat nu om de vraag wat dit bete-

kent voor de opvattingen van de partij over 'sociale vernieuwing'. De heer Kaland ziet sociale vernieuwing in de eerste plaats als een oproep tot het dragen van persoonlijke verantwoordelijkheid. Dat houdt ook een oproep in aan mensen, niet alleen aan de overheid, om zich in te zetten voor achtergebleven groepen. Maar ook liberalen en socialisten zullen dit onderschrijven. Is er iets speciaals waardoor juist het CDA tot sociale vernieuwing komt? Wat maakt ons eigenlijk tot christen-democraat? Prof. Van Melsen vindt dat we niet zo bang moeten zijn dat anderen onze waarden delen, en dat wij ons dus niet op die manier van hen kunnen onderscheiden. Van Melsen: 'Bepaalde christelijke waarden zijn in het Westen ook gemeengoed geworden. Wat is dan de betekenis van het beginsel? Het is het belijden dat je bepaalde zaken niet zomaar zegt, maar dat je dat doet omdat ze tot je diepste overtuiging horen.'

De heer Scholten vindt sociale vernieuwing in de eerste plaats een oproep om zich in te zetten voor de achtergebleven groepen. Daar waar mensen niet meer in staat zijn als verantwoordelijke personen mee te draaien in de samenleving. Juist die mensen er weer bij te betrekken vraagt speciale aandacht. De hele Bijbel staat er vol van. Daar ligt een opdracht voor het CDA. 'Natuurlijk,' zegt Kaland, 'verantwoordelijkheid draag je niet alleen voor jezelf maar ook voor anderen. Ik zie heel veel

---

'Het zelfoplossend vermogen van de samenleving is te klein geworden. De mensen aan de onderkant worden daar het slachtoffer van.'

Mr. J.J.M.S. Leyten-de Wijkerslooth de Weerdesteijn

'Wat in de vrede hebben wij gemeen met het conservatieve beleid van mevrouw Thatcher?'

Drs. W.F. Scholten

mensen die het goed hebben, maar zich niets van anderen aantrekken. Die moet je oproepen.' Mevrouw Strop vult dit aan: 'Er is een groot deel van de bevolking dat flink geprofiteerd heeft van de economische groei en dat de ogen sluit voor de mensen die zijn achtergebleven. We moeten voorkomen dat het hier de Amerikaanse kant op gaat, door bij die mensen verantwoordelijkheid terug te leggen.' Mevrouw Leyten voert aan dat dat mede komt omdat wijzelf alles bij de overheid hebben gedeponeerd. 'Ik ben ervan overtuigd dat de overheid op een vreselijke manier is vastgelopen, overbelast is geraakt. Iedereen die ergens mee zit wendt zich met zijn problemen maar tot de overheid. Het zelfoplossend vermogen van de samenleving is te gering geworden. De onderkant van de samenleving is daar het eerste slachtoffer van. Al die problemen waar de overheid eigenlijk voor is, worden steeds moeilijker op te lossen: de zorg voor de ouderen, de gezondheidszorg, de zwakzinnigenzorg, de problemen in de oude wijken. Daarom moet je de eerste prioriteit leggen bij verbetering van de werking van de overheid. De toenemende individualisering in de samenleving betekent bovendien dat het beroep op de overheid steeds groter wordt. Verantwoordelijkheden terugleggen in de samenleving is absoluut noodzakelijk. Dat leidt tot een andere benadering dan die van andere partijen.'

Van Melsen: 'U zegt dat de overheid bepaalde problemen niet kan oplossen. Moet je als politieke partij niet uitdrukkelijk zeggen dat je daaraan wil werken? Immers de overheid zelf kan moeilijk de mensen meer verantwoordelijkheidsgevoel aanpraten. Een politieke partij kan dat wel overdragen.' De heer Van Gennip is bang dat politieke partijen op die manier een soort surrogaat worden voor waardenoverdracht. 'Zijn zij daarvoor? Moeten zij de kaders van waardenoverdracht die zijn weggevallen gaan vervangen? Zo maak je van politieke partijen een soort semi-kerk. Dat kunnen zij toch nooit helemaal worden.' De heer Scholten vindt ook dat een politieke partij geen zedenmeester mag zijn. Aan vrijblijvende oproepen zonder politieke consequenties mag een partij zich niet schuldig maken. Daarnaast is het wel zo dat niet iedereen maatschappelijk bewust is. Die mogen we best op hun verantwoordelijkheden aanspreken. Scholten: 'Juist de mensen met twee inkomens, twee auto's en twee vakanties die zich niets van de problemen in de samenleving aantrekken.' 'En de overheid moet een keer nee kunnen zeggen,' vindt mevrouw Leyten. 'Neem het milieu. We wekken de indruk dat de overheid de bescherming ervan wel van de burgers over kan nemen. Tegelijkertijd maakt het hele land een loongolf mee. Daar gaat het geld dat broodnodig is om in het milieu te investeren.' Mevrouw Leyten

zegt dat ook de maatschappelijke organisaties zelf geneigd zijn om meer overheidsinterventies te vragen. Leyten: 'Het is voor scholen veel makkelijker de verantwoordelijkheid voor het ontslag van een leraar bij de overheid te leggen, dan dat ze daar zelf zorg voor moeten dragen.' Zij wijst daarnaast op de inconsistenties in het beleid. Zo is het voor de minister van Onderwijs van belang dat de studenten bij hun ouders blijven wonen, omdat ze hem dan minder aan beurzen kosten. Maar voor de minister van Verkeer en Waterstaat is het veel beter dat ze op kamers wonen. Dan leggen ze immers minder beslag op het openbaar vervoer. De discussie over de invoering van de OV-jaarkaart voor studenten wordt zo bijna onoplosbaar. De heer Kaland voegt daar het probleem van Volkshuisvesting aan toe: 'Er zijn veel mensen die wonen in gesubsidieerde woningen: Zij kosten de samenleving miljarden, terwijl velen van hen wel geld hebben om twee keer op vakantie te gaan. Het is daardoor niet mogelijk iets te doen voor de mensen die het echt nodig hebben.' Van Gennip noemt dat de onmacht van de politiek: 'We zouden wel een andere richting op willen, maar de samenleving accepteert het niet.'

Wij zien dat de overheid het in haar eentje niet kan. En wij vinden trouwens ook dat zij het ook niet in haar eentje moet doen. Wat voor uitweg is er dan? De heer Van Gennip ziet niet een zo starre tegenstelling

tussen de overheidstaken en de individuele verantwoordelijkheid. Die liggen veel eerder in het verlengde van elkaar: 'Zo hebben mensen zelf verantwoordelijkheid ten aanzien van het milieu, maar de overheid moet vanuit haar invalshoek daarop aansluiten door bijvoorbeeld internationale verdragen ter bescherming van het milieu tot stand te helpen brengen. Het gaat niet alleen maar om een overbelaste overheid, en het afstoten van taken, maar er is wel degelijk een reeks van nieuwe taken voor de overheid. Dat vraagt om een ordening op de agenda van wat wel belangrijk is en wat minder. In die agenda moeten de beginselen te herkennen zijn, evenals de moed van de politicus.'

Van Melsen sluit daar bij aan: 'De overheid zou een prioriteitenlijstje moeten maken met taken waar zij in de eerste plaats voor is, en wat op de tweede en derde plaats komt. De politiek moet goed beseffen dat elke regeling die zij treft bepaalde effecten in de samenleving heeft. We moeten dus eerst uitzoeken wat de fundamentele taken voor de overheid zijn, taken die zij in beginsel ook kan vervullen, en vervolgens zorgen dat zij die goed uitvoert.'

Vervreemding

Tot nu toe zijn vele voorbeelden gegeven van waar het scheef zit. Dat kan je aan iedere stamtafel horen. Maar wat kunnen we eraan doen? De heer Van Gennip heeft een oplossing: 'Het is de prijs van de de-

'Het is de prijs van de democratie dat we alleen maar bepaalde gerechten op tafel krijgen, door er nieuwe op neer te zetten.'

Mr. J.J.A.M. van Gennip

mocratie dat we alleen maar bepaalde rechten van tafel kunnen krijgen door er nieuwe neer te zetten. Dus we moeten nieuwe onderwerpen op basis van onze overtuiging en inspiratie uitkiezen en op de agenda zetten. De andere onderwerpen zullen dan wel vanzelf op de achtergrond raken.'

Mevrouw Leyten stelt een andere benadering voor: 'Toen ik in 1980 in de Eerste Kamer kwam, verkeerde het land in grote geldnood. We hadden toen in de CDA-fractie de afspraak dat niemand meer om zaken mocht vragen die meer geld zouden kosten, zonder dat hij of zij dat van te voren aan de fractie had voorgelegd. Zo zou nu kunnen worden afgesproken dat ieder die iets wil bepleiten in de Kamer, wat nieuw overheidsoptreden of verfijndere regelgeving inhoudt, dit eerst voorlegt aan de fractie. Ik heb me achteraf geschaamd over wat er aan moeilijk uitvoerbare of slecht controleerbare wetgeving door de Eerste Kamer is gegaan, zonder dat ik dat ooit als zodanig heb waargenomen.'

Kaland: 'Ik heb het idee dat tegenwoordig in de politieke organen minstens de indruk wordt gewekt dat het hen niet zo zeer om de gemeenschap te doen is, maar om het bestuur zelf. Al die wethouders die een standbeeld oprichten voor zichzelf met een nieuw gemeentehuis, een nieuw centrum. Denk aan Amersfoort, Den Haag, Rotterdam. Zij worden een in zichzelf gekeerde eenheid die los komt te staan van de burgers. Het gaat hen alleen maar om de partij, om de instellingen en niet meer om de burgers.'

Rond het thema van de sociale vernieuwing komt telkens weer de vraag naar voren of al die nieuwe ideeën wel door de overheid moeten worden uitgevoerd. Kaland vindt kinderopvang daarvan een voorbeeld. Natuurlijk moeten er plekken komen voor kinderopvang. Is dat in de eerste plaats een taak van gemeenten? Ze pakken het maar wat graag aan. Mevrouw Leyten haalt aan dat in het kader van de

sociale vernieuwing het CDA vooral nadruk legt op de verantwoordelijkheden van de maatschappelijke organisaties, de PvdA op nieuwe verantwoordelijkheden voor gemeenten. 'Maar kunnen gemeenten al die nieuwe taken wel aan? Het heeft er al dikwijls toe geleid, dat de VNG al die gemeentelijke verordeningen wel wilde voorkoken. En wie controleert de VNG eigenlijk? Zijn we dan zoveel beter uit?' Maar al die wensen en verlangens gaan toch door de verantwoordelijke politieke organen heen, vraagt mevrouw Strop. Telkens neemt een heel beperkt aantal mensen, met een heel klein beleidsterrein en met nauwe banden met de belangengorganisaties, de betreffende beslissingen. Niemand bemoeit zich met wat er buiten zijn terrein gebeurt. En niemand denkt na over de effecten op de andere sectoren. Scholten constateert dat de teksten die bij elke wet over deregulering handelen, blijkbaar niets helpen. Mevrouw Leyten: 'Precies. Dat zijn standaardzinnen geworden.'

Zorg om de effecten van het beleid is ook proberen dat de beoogde maatregelen worden nageleefd. Volgens mevrouw Strop blijkt dat zonder behoorlijke controle mensen onvoldoende verantwoordelijkheidsbesef hebben. Denk aan de naleving van de maximumsnelheid en zwartrijden op de bus en de tram. Ook Van Melsen verwacht dat het één het ander zal versterken. Zodra er meer politie is zullen mensen ook meer sociale controle verrichten: Als je weet dat er een politie-agent in de buurt is, zal je sneller bereid zijn zelf in te grijpen ten behoeve van een ander.

We stuiten hier volgens Van Gennip, op de kwestie van vervreemding. 'Vervreemding van de mensen ten opzichte van de politiek. Vervreemding van werk en inkomensverwerving. Vervreemding van de overheid. Schaalvergroting werkt vervreemding in de hand. De complexiteit en de omvang van de gemeenschappen waarin mensen functioneren heeft sociale controle doen verdwijnen. Daarom pleit ik voor herstel van gemeenschappen. Niet

'Is dat nu onze democratie? Als een klein gezelschapje in een achterafkamertje afspraken maakt die voor vier jaar bindend zijn voor het kabinet, de meerderheid van de Tweede Kamer en de partij?'

A.J. Kaland

alleen geografisch, in de zin van landen of regio's, maar ook functioneel, door versterking van vakbonden, kerkelijke organisaties.'

Gewijzigd wereldbeeld

Tot nu toe is geconstateerd wat er fout is en hoe moeilijk het is om verbeteringen aan te brengen. Nu is de werking van de democratie zelf in het geding. Hoe kijken wij aan tegen de burger en de gemeenschap waar hij deel van uitmaakt? 'Ons wereldbeeld is de afgelopen jaren nogal gewijzigd,' stelt Van Gennip: 'Wij hebben altijd gedacht dat ontspanning tussen Oost en West zou leiden tot vergroting van de veiligheid in de wereld. Maar we zien juist het omgekeerde. Conflicthaarden worden niet opgelost. De wereld laat potentiële brandhaarden zien die met het verminderen van de Oost-Westtegenstelling relatief belangrijker worden. En de Verenigde Staten en de Sowjet Unie gaan zich veel meer terugtrekken op hun eigen positie. Daarom is er des te meer aandacht nodig voor de democratie op wereldniveau en voor de Verenigde Naties en haar vredesopleggende functies. Wat er regionaal is opgestapeld aan wapens, gaat ons ook bedreigen.'

Prof. Van Melsen voegt daaraan toe: 'Op

wereldniveau is het evident dat we de problemen niet kunnen oplossen als we geen verbanden boven nationaal niveau hebben. Zonder de NAVO komen we nooit aan de Verenigde Naties. We hebben geen ervaringen hoe we de nieuwe situatie in Europa, in de wereld moeten aanpakken. Het enige wat we hebben zijn onze beginselen, verankerd in de aard en de roeping van de mens. Die zullen we des te meer nodig hebben.'

Vervolgens gaat Van Gennip in op de internationale rol van de christen-democratie: 'Ik ben bezorgd over de macht van het geld van de Westduitse CDU. Dat kan het mogelijk maken dat de huidige perceptie van de CDU van wat christen-democratisch is normatief wordt voor de rest van de christen-democratie in de wereld. In de jaren vlak na de Tweede Wereldoorlog stonden de programs van CDU en CSU bomvol van de progressiviteit. Toen verkeerde Duitsland in armoede. Nu maakt de CDU haar program in een Duitse context van rijkdom en welvaart. En dank zij veel geld en een sterke *Stiftung* (de aan de CDU verbonden Konrad Adenauer Stiftung, red.) draagt de CDU haar visie uit en legt zij haar opvattingen op als maatgevend voor de christen-democratie elders. Dat is overigens in de eerste plaats een verwijt aan

die christen-democratische partijen die geen of een zeer geringe bijdrage leveren aan hun arme zusterpartijen. De christen-democratie moet daarom juist zoeken naar een nieuw evenwicht tussen wat er in de verschillende contexten van de verschillende landen als autonomie prioriteit bij de verwante partijen naar voren komt en steun verlenen.'

Wat betekent dit voor onze Nederlandse democratie? Van Gennip: 'Het zou een ramp zijn als de Duitse tweedeling tussen progressief en conservatief bijvoorbeeld via het Europese Parlement en de Europese Volkspartij aan Nederland zou worden opgedrongen. Dan worden de wortels in onze samenleving aangetast. Onder vooral Duitse invloed zou de EVP gedwongen kunnen worden zich aan te sluiten bij het conservatieve blok. Uit frustratie met het huidige kabinet – en die frustratie is er nu al – zou er in het CDA zelf aan de liberaal/conservatieve kant ook een versterkte neiging kunnen ontstaan om zich in langjarige conservatieve verbanden vast te leggen.'

De heer Scholten deelt de bezorgdheid van de heer Van Gennip. Hij wijst op het artikel van Koppejan en Hoogerwerf in *Christen Democratische Verkenningen* van mei jongstleden.¹ 'De opstelling van de CDU maakt de toekomst erg penibel. Wat in de vrede hebben wij gemeen met het conservatieve beleid van mevrouw Thatcher? De jongerenbeweging van de Europese christen-democraten heeft het samengaan met de conservatieven kunnen voorkomen. Dat zou het CDA zich kunnen aantrekken. Immers, wat voor invloed de EVP gaat hebben op het CDA? En wat gaat in Nederland de VVD doen? Gaat die het CDA links inhalen? We hebben nu nog de mogelijkheid dergelijke krachten tegen te houden. Maar er wordt onvoldoende aan gedaan.' Van Gennip: 'Dan zou de enige toekomst van de christen-democratie worden een pragmatische houding en een positiebepaling aan de conservatieve kant.' Mevrouw Strop maakt zich daar grote zorgen over.

'Het communisme is dood,' zegt zij. 'De burgers van de voormalige Oostblok-landen denken aan hun toekomst. Wij moeten er niet klakkeloos van uitgaan dat we nu automatisch de Amerikaanse kant uitgaan. Het kapitalisme is ook niet alles. Ook wij moeten de tijd te baat nemen om goed na te denken over wat we hier willen.'

In hoeverre leiden de beginselen waar je van uit gaat tot differentiatie ten opzichte van andere politieke stromingen? Dat vraagt prof. Van Melsen zich af: 'Niet-christenen kunnen tot dezelfde conclusies komen. Als politieke partij werk je in een bepaalde bedding. Daardoor kunnen partijen met dezelfde uitgangspunten in andere beddingen tot andere keuzen komen. Zo zie je partijen in Europa die niet alleen christen-democratisch zijn, maar ook conservatief.'

De heer Kaland brengt enige kanttekeningen aan bij wat de vorige sprekers te berde hebben gebracht. Hij wijst erop dat na de Tweede Wereldoorlog in Groot-Brittannië *Labour* aan het bewind kwam en in Duitsland de CDU. Na zo'n twintig jaar regeren liet de CDU een zeer welvarende Bondsrepubliek achter. De *Labour*-regeringen in het Verenigd Koninkrijk hadden zich in de eerste plaats zorgen gemaakt om de verdeling van de koek, ook al werd die steeds kleiner. Zij lieten een volkomen ontregeld land achter, dat lamgelegd werd door stakingen. In die situatie kwam mevrouw Thatcher aan de regering. Met alle kritiek die wij op haar beleid hebben, moeten we daar ook rekening mee houden. Wat betreft tweedeling in de politiek: Kaland wil niet dat Nederland daar toe gedwongen zou moeten worden, maar de kiezer moet wel keuzen kunnen maken. Kaland: 'Wanneer hadden de kiezers in Nederland echt een keuze? In 1977, toen ze voor of tegen voortzetting van het kabinet-Den Uyl konden stemmen. En in 1986,

1. Ad Koppejan en Harro Hoogerwerf, 'Heeft de Europese christen-democratie nog toekomst?'. *Christen Democratische Verkenningen* 5/90. 192-203.

'De kerken zien een grote breuk tussen de beginselen van het CDA en de politieke praktijk'

Drs. T.L.E. Strop-von Meijenfeldt

toen het tussen Lubbers en Den Uyl ging. Is politiek zodanig verwaterd, dat mensen geen keuzen meer kunnen maken tussen duidelijk onderscheiden politieke hoofdstromingen, dan is dat funest voor de democratie. Heeft het CDA in de Europese Gemeenschap een alternatief? Alleen kunnen we het niet. Dus moeten we een keuze maken.'

Democratie in Nederland

'We hebben wel veel kritiek op andere landen,' zegt Kaland, 'maar is onze eigen democratie dan wel zo goed? Heeft het partijbestuur nog wel zeggenschap in de partij? Heeft de volksvertegenwoordiging zo onderhand niet veel meer affiniteit met de macht dan met het volk? Is een gemeenteraad niet veel meer geneigd de wethouders te steunen dan hen te controleren? Dat zijn vragen waar ik me zorgen over maak. Is dat nu onze democratie? Waarin een gezelschapje zoals dit in een achterafkamertje afspraken maakt, die voor vier jaar bindend zijn voor het kabinet en de meerderheid van de Tweede Kamer! Waarmee iedere discussie in de regering, in de fracties en in de partij vastgeklonken is! Daar moeten we ons zeer serieus over beraden. In de samenleving leeft de democratie veel meer dan in de politieke instellingen.'

Kaland wijt deze problemen grotendeels aan de te ver doorgesloten profes-

sionalisering in de politiek. De heer Kaland: 'De herkenbaarheid van politici is weg, omdat zij geen ervaringen meer hebben in de vakbeweging, in het bedrijfsleven. Mijnheer X zit in de Kamer, omdat hij ergens gedropt moest worden. Wij hebben de banden tussen de volksvertegenwoordigers en de samenleving doorgesneden. Is de democratie gediend met 150 mensen, opgedeeld in gespecialiseerde hokjes, waar zij helemaal niet meer uit komen? Toen ik in de Staten van Zeeland zat, zat er in onze fractie een boer, een directeur van een bedrijf, een bestuurder van een vakbond. Tegenwoordig niet meer. Het interesseert de boer niet meer. De discussie gaat alleen maar over pakken papier en nota's. Het gaat helemaal niet meer om besturen. Voor die mensen is een groep naamloze figuren in de plaats gekomen. De democratie is er alleen nog maar voor de intellectuelen in plaats van voor het volk.'

Mevrouw Leyten onderschrijft dit: 'Het is te gemakkelijk om eenzijdig kritiek te hebben op andere landen als we zien dat het gezag van de overheid in eigen huis wegwijnt. Ons systeem moet wezenlijk worden aangepast wil de democratie overleven. Dat vraagt om een andere overheid en om een verantwoordelijke samenleving. Ik weet helemaal niet of de CDU in Duitsland het wat dat betreft zoveel slechter heeft gedaan. Er lijkt een steeds grotere af-

We wekken de indruk dat de overheid de bescherming van het milieu wel van de burgers kan overnemen. (foto Hans Hordijk)

stand te ontstaan tussen datgene wat in Den Haag wordt bedacht en de maatschappelijke werkelijkheid. Wij moeten waakzaam blijven dat we niet alleen op papier een democratie hebben, maar het in de praktijk ook waarmaken. In Midden- en Oost-Europa komt de democratie van de grond. Dat is uiterst gelukkig voor de mensen die er wonen. Maar we zullen ons moeten realiseren dat daarmee tevens een voorbeeld vlak bij huis is verdwenen, dat aangaf dat democratie niet vanzelfsprekend is.'

Prof. Van Melsen gaat terug naar de wortels van de democratie, de democratie in het oude Griekenland: 'Aristoteles onderscheidde drie vormen van staatsbestuur: de monarchie, waarin één iemand het beleid bepaalt, die had bij Aristoteles de voorkeur; de aristocratie, de regering door de aanzienlijken; en de democratie, de regering door het volk. De laatste was voor hem de minste van de drie. Maar, zo

leerde Aristoteles, meestal is er bij mensen sprake van verwording, van corruptie, van het vooropstellen van het eigenbelang. Dan is voor Aristoteles de democratie de minst erge oplossing. Bij democratie moeten we overigens niet alleen aan de parlementaire democratie denken. Allereerst gaat het om vrijheid van meningsuiting, van drukpers, van vereniging. Ook al zou de parlementaire democratie niet goed functioneren, dan zit dat er allemaal nog onder. De democratie is de enige vorm waarin mensen zich op menselijke wijze kunnen herkennen in de gemeenschap. En die vorm van democratie groeit in Nederland. In bedrijven, in universiteiten, in scholen. Alleen al de mogelijkheid om te stemmen, ook al is de opkomst laag, zoals bij de gemeenteraadsverkiezingen, is op zichzelf van enorme betekenis.'

Conclusie van de heer Van Lieshout: Basis van het democratisch beginsel is de waar-

de van het individu, het respect van ieder individu voor de ander, en de bereidheid verantwoordelijkheid te dragen voor de gemeenschap in haar totaliteit. Onze maatschappij moet heel snel het boek sluiten van de tegenstellingen tussen progressief en conservatief. We staan immers voor totaal nieuwe problemen: de vervreemding van de burger moet ergens opgelost worden door basisgemeenschappen te herstellen. Nederland is te klein om de grote voorwaarden te scheppen waarbinnen de burger sociaal, economisch en cultureel kan functioneren. Dus de democratie moet eerst worden verankerd in kleinere eenheden. Ook de Europese overheid moet herkenbaar zijn voor de burger. En we moeten nagaan welke verantwoordelijkheden bij het Europese niveau behoren. Binnen de partij zullen we op bepaalde punten afspraken moeten maken. Punten

die genoemd zijn zijn zeker de moeite waard om nader te overwegen. De vorm van de democratie in de toekomst zal anders zijn. In ieder geval is wezenlijk een helder onderscheid tussen de taak van het bestuur en de verantwoordelijkheid van de vertegenwoordigers die daar toezicht op houden. We moeten ophouden te denken dat wij de rest van de wereld kunnen vertellen hoe zij het democratisch beginsel moet vormgeven. Dat geldt ook voor de manier waarop we naar Midden- en Oost-Europa kijken. De problemen daar zijn, hoewel op veel dramatischer wijze, ook de onze.

Evangelisch normbesef tegenover economisme en individualisering

Het houden van principiële discussies is een van de overlevingsfactoren van het CDA. Het theoretisch kader zou in het CDA meer gebruikt moeten worden. Dat zijn een paar wensen die naar voren komen in het gesprek van 19 april in Zeist. De liberalen en de socialisten staan er in ideologisch opzicht veel slechter voor dan de christen-democraten. Als het CDA maar vasthoudt aan zijn principes.

Het CDA is een beginselpartij. De heer De Jong vindt dat het daarom een voorsprong heeft op andere partijen. Hij schetst de ontwikkelingen in de geschiedenis van de christelijke partijen en het confessionele onderwijs in Nederland: 'Parallellen waren er niet alleen bij het ontstaan, maar ook bij de manier waarop de gevolgen van de ontkerkelijking en ontzuiling zijn opgevangen. De aanhang van het CDA en de deelname aan het confessioneel onderwijs zijn beide minder sterk geslonken dan op grond van die ontwikkelingen verwacht had mogen worden. Minder mensen vinden dat het Evangelie een belangrijke rol in hun leven speelt. En minder mensen behoren tot een verzuilde groep. Met andere woorden zij stemmen niet meer automatisch op de partij die tot die groep behoort. Het CDA heeft dat opgelost door een politiek programma voorop te stellen. Dat programma is gebaseerd op het christelijk geloof

en is toch wervend voor anderen. Van belang is dat het CDA de relatie tussen dat programma en het Evangelie bewaart. De gevolgen van de ontkerkelijking moeten namelijk niet worden overdreven. Immers naast de kerkelijke christenen zijn er ook nog, wat ik zou willen noemen, 'culturele christenen'. Mensen die niet tot een bepaald kerkgenootschap horen, maar toch bewust het erfgoed delen. Bijvoorbeeld door een keuze voor een christelijke partij of door een keuze voor christelijk onderwijs. Ook voor hen moet het CDA de band met de grondslag niet opgeven. Daar ligt een goede toekomst. Want ook de socialisten en de liberalen zijn ontzuild. En zij verkeren in een ideologische ontredde- ring. Zij staan er veel slechter voor dan het CDA. Want zij hebben geen uitgangspunt dat hun duidelijke richting kan geven. Het CDA kan die voorsprong behouden, mits het CDA maar niet gaat meedoen in de trend van ontideologisering zoals de PvdA, de VVD en D66 doen. Het CDA moet juist vasthouden aan zijn uitgangspunt.'

De heer Bos zegt dat dat overeenkomt met wat hij zelf vindt. Alleen is hij minder optimistisch. Bos: 'Het zou wel eens kunnen zijn dat socialisten en communisten elkaar na een proces van ontideologisering in Europa vinden in een progressief blok. Uit reactie daarop zouden de christen-democraten in een tegengesteld blok terecht

W.J. Bos

kunnen komen samen met conservatieve groeperingen. Zo'n pragmatisch-conservatieve koers zou van het Europese niveau wel eens naar Nederland overgebracht kunnen worden. Het CDA zou veel meer dan tot nu toe met kracht een appel moeten doen om terug te keren naar de uitgangspunten. Je zou kunnen zeggen dat in de eerste fase van het CDA, onder partijvoorzitter Bukman, met kracht gestreefd moest worden naar eenheid. De tweede fase, die ik voor het gemak maar even de fase-Lubbers noem, zou dan gekenmerkt zijn door een pragmatische oriëntatie, met een sterke liberale inslag. De derde fase, dat had een fase-'Van Velzen' kunnen zijn, zou juist een omgekeerde tendens te zien moeten hebben gegeven, namelijk democratisering en terugkeer naar het appel. Helaas zie ik dat onvoldoende uit de verf komen.'

Mevrouw Laning is het ermee eens dat het getal van de aanhang er uiteindelijk niet zo zou toe moeten doen. Belangrijk is de relatie tot de uitgangspunten. Zij is ongerust: 'In de tijd van de campagne voor de vorige Tweede Kamerverkiezingen waren de speeches heel sterk gericht op een economische en pragmatische benadering. Waarom wij tot bepaalde conclusies komen werd niet aangegeven. Alleen de voortplantingstechnieken of het behoud van het leven waren onderwerpen waar het christelijke ertoe deed. Voor het overi-

---

'Partijraden horen meer te zijn dan toogdagen om Lubbers te bewonderen.'

---

ge stond de 'C' alleen maar voor Centrum. Men verzuimde de andere onderwerpen naar de uitgangspunten door te trekken. Terwijl je juist voortdurend zou moeten uitleggen waarom je vanuit jouw inspiratie tot bepaalde standpunten komt. Als wij dat niet doen, dreigen wij in dezelfde ontredering terecht te komen als de andere partijen.'

De heer Hoekstra is geen lid van het CDA maar voelt zich wel christen-democraat: 'Voor mij staat vast dat het CDA, als het pragmatisch wil worden, het zal afleggen tegen D66. Die heeft namelijk verreweg de meeste ervaring in het pragmatisme in het midden van de politiek. Bovendien heeft die partij geen last van haar verleden. Het CDA zal terecht altijd worden geconfronteerd met zijn erfgoed. Bovendien dwingen de problemen van nu je wel om terug te gaan naar je bronnen. Ik zie wel dat je dan het risico loopt over te komen als behoudend. Maar met pragmatisme kom je er niet. Je hebt een surplus nodig. Ik zoek naar manieren om vorm te geven aan het uitgangspunt. Democratie en dialoog zijn heel belangrijk voor een christelijke partij. Maar voor mij staat centraal de voortdurende bezinning op de vraag wie de zwakkeren zijn, wie de slachtoffers. Het CDA moet zichtbaar maken dat het kiest voor die mensen. Dan is er ondanks de ontzuiling bestaansrecht voor een beginselpartij.' De heer Houtepen voelt zich

ook betrokken bij de christen-democratie, hoewel hij geen lid is van het CDA. Hij ziet politiek veel breder dan alleen de parlementaire democratie. Houtepen: 'Het *politicum* bestaat uit de vele vormen van verantwoordelijkheid die mensen nemen in de geschiedenis. In hun levensstijl, in hun cultuur, in hun gedragingen en consumptiepatronen, in de opvoeding. Het CDA moet beseffen dat het kiezersvolk niet per definitie christelijk kiest. En dat uit sociologisch onderzoek is gebleken dat christenen in Europa veelal geneigd zijn te stemmen op partijen met een conservatieve inslag. De christelijke cultuur verandert, en daarmee ook de invloed van de kerken. Deze sturen dat brede *politicum* op drie manieren. Ten eerste via traditionele kerkelijke organisatiepatronen; ten tweede via de impulsen van actiegroepen als vrouwenbewegingen, vredesbewegingen, Derde Wereldbewegingen; ten derde via het *fluidum* van Evangelische spiritualiteit. Die laatste christelijke spiritualiteit uit zich in de brede beweging van het Conciliaire Proces, en in de voorkeursoptie voor de armen, vooral in de Derde Wereld. Aan de politieke vertaling van deze spiritualiteit doen we veel te weinig. Dat vraagt een bewuste internationale gerichtheid. Daar hoort bijvoorbeeld een bredere visie op Europa bij dan alleen een economistische.'

De heer Woldring wil vooral de nadruk leggen op het belang van het duidelijk maken van de doorwerking van de politieke overtuiging in een politieke filosofie of 'ideologie' die een uitgewerkte en geargumenteerde basis kan bieden voor het concrete beleid. 'In het Program van Uitgangspunten wil het CDA antwoord geven aan de oproep van het Evangelie. Dat doet het met de vier kernbegrippen: gerechtigheid, solidariteit, gespreide verantwoordelijkheid en rentmeesterschap. Maar die worden zelden op een duidelijke wijze uitgewerkt. Hooguit gebeurt dat in rapporten van het Wetenschappelijk Instituut. Elders kom ik gebruik van het theoretisch kader weinig tegen. Toch biedt het een houvast dat noodzakelijk is. 'Woldring vergelijkt de positie van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA met die van Paul Kalma, directeur van de Wiardi Beckmanstichting. Woldring: 'Het ideologisch kader van waaruit Kalma werkt en de programma-punten waar hij op uit komt staan volkomen los van het socialisme van de Partij van de Arbeid. Ook in de VVD lukt het de Teldersstichting niet om het liberale gedachten-goed consequent uit te werken. Zij zijn niet meer in staat hun theoretisch gedachten-goed in programmapunten uit te werken. Terwijl dat voor een politieke partij essentieel is.'

De heer Bos vergelijkt de situatie in het CDA met die van het CDJA: 'De ouderen in

---

'Het consumentisme leidt tot een houding van: Ben ik mij broeders hoeder?'

Drs. F.J. Laning-Boersema

het CDA hebben allemaal ervaringen waaruit zij kunnen putten. Levenservaring, politieke ervaring, langere verworteling in de geloofstraditie of de traditie van de vroegere confessionele partijen. CDJA-leden kunnen daar niet op terugvallen. De discussie in het CDJA is daardoor heel anders dan in het CDA. Voor richting en zekerheid zijn CDJA'ers wel gedwongen om terug te vallen op de uitgangspunten. Bij het CDA hoeft dat niet en het gebeurt daardoor ook veel te weinig, alleen in de stukken en rapporten van het Wetenschappelijk Instituut. Echte discussie op basis van de uitgangspunten wordt in het CDA niet gevoerd. De partij biedt daar veel te weinig uitdagingen.' Wat moet het CDA daar aan doen? Bos: 'Discussies op partijraden moeten veel meer gerelateerd worden aan de uitgangspunten. En zij horen meer te zijn dan toogdagen om Lubbers te bewonderen. Dat is belangrijk, want dat is een van de overlevingsfactoren van het CDA.'

De heer De Jong herkent deze problemen ook in het christelijk onderwijs. De Jong: 'Ik waarschuw er altijd voor dat de uitgangspunten niet altijd vaag in de lucht moeten blijven hangen. Ze vragen om een concrete en thema-gewijze bestudering, aan de hand van concrete uitdagingen die voor je liggen. Je ziet bij concrete standpuntbepalingen dat het CDA steeds als middenpartij uit de bus komt. Terwijl op een groot aantal punten het CDA helemaal niet in het 'midden' hoort. De akkerbouwers staan nu met hun verlangens op het Binnenhof. Maar waarom durft niemand te zeggen dat er wel honderden anderen zijn met minstens zo gerechtvaardigde eisen. Het verschil tussen het CDA en andere partijen is dat die hun uitgangspunten kwijt zijn en dus voortdurend moeten bedenken wat zij belangrijk vinden. Het CDA niet.'

Kerken

De Jong is ongelukkig met de rol van de Raad van Kerken: 'Wat heeft die te zeggen op het individualisme, op de atomisering? Waarom heeft de Raad van Kerken het

CDA jarenlang eigenlijk tegengewerkt?' De heer Houtepen ontkent dat er sprake is van tegenwerking. Er is wel veel meer wederzijdse distantie. De reden daarvan ligt in de veranderde rol van kerken als cultuurstuurders. 'De kerk wil niet meer een directe invloed hebben op het politieke krachtenveld. Alle kerken hebben eigenlijk het gereformeerde principe van de soevereiniteit in eigen kring omarmd. Bondgenootschappen van de Raad van Kerken met het CDA zijn vanuit die opvatting niet meer vanzelfsprekend. De kerken doen als cultuurvormers wel uitspraken of nemen resoluties aan. Maar ik zie maar heel weinig dat het CDA daar iets mee doet.'

De heer De Jong stelt daartegenover dat de kerken het CDA ook nooit betrokken hebben bij het Conciliaire Proces. Het christelijk onderwijs trouwens ook niet, volgens de Jong: 'Dat mocht niet van de kerken. De gedachte van de verantwoordelijke samenleving zou bij uitstek geschikt zijn geweest als basis voor een dialoog met de kerken. Maar ik hoor hen daar nooit over.' De heer Bos wijt dat aan de ontzuiling. 'Vroeger waren de kerken de kern van de zuilen waarin socialisatie plaatsvond,' aldus Bos. 'Dat doen kerken nu niet meer. Politieke partijen en onderwijsorganisaties hebben die bal toegespeeld gekregen. Zij worden gedwongen aan de vorming te doen, die door de kerken wordt nagelaten. Dat moet nog op gang komen. Daar is het onderwijs een natuurlijke bondgenoot. Maar ook de kerken, die daarin eeuwenlange ervaring hebben zouden dat moeten zijn. Ze moeten er alleen aan wennen dat ook politieke partijen dat gaan doen.' Overigens vindt Bos de confrontatie tussen politieke partijen en kerken een heel natuurlijk verschijnsel.

De Jong: 'De kerken moeten zich met name ontfemen over het gemeenschappelijk normbesef. Dat kun je van politieke partijen niet vragen. Kerken moeten veel meer doen met het idee van de verantwoordelijke samenleving.' Mevrouw Lanning vindt dat de heer De Jong teveel kijkt

---

‘Het is afschuwelijk als politici alleen maar worden gezien als adres waar je kan lobbyen.’

Prof. dr. W.P.M. Hoekstra

naar de toppen van de partij en de kerken: ‘Aan de basis is er veel meer bereidheid om te discussiëren en om met elkaar contacten te onderhouden. Daarom kan ik mij er zo aan ergeren dat de inspiratie van het CDA in het concrete beleid zo weinig uit de verf komt. Kerken hebben een geweldige taak te wijzen op de negatieve kanten van de individualisering. Bepaalde groepen mensen worden tegenwoordig gewoon als kostenpost gezien: Alles wat niet optimaal kan functioneren is verwaarloosbaar. Ik denk aan het vervroegd laten sterven of niet geboren laten worden van wat beschadigd of gehandicapt is. Ik hoor de kerken wel over armoede maar daar niet over. Wij moeten daar virulent verzet tegen plegen.’

De heer Hoekstra deelt de zorgen over de individualisering. ‘Mensen hebben de afgelopen jaren erg goed geleerd weerbaar en mondig te zijn. Maar hen is geen gemeenschapszin bijgebracht. Mij frappeert dat er toch veel bewogenheid is onder mensen. In kerken leeft enorm veel. Een christen-democratische partij moet daar wel degelijk in mee vormen. Het informele onderwijs in de vakbeweging of onder de plattelandsjongeren heeft enorm veel betekend. Jammer als Raad van Kerken en CDA tegenover elkaar staan. Ze hebben een eigen taak, ze horen niet aan elkaar gebonden te zijn, maar moeten ook die complementariteit niet uit de weg

gaan. Ik ben optimistisch. Er zijn nog heel veel goede dingen in de samenleving. De Geest is nog steeds aanwezig. Maar je moet er wel wat mee durven doen. Het is afschuwelijk om te zien dat politici alleen maar worden gezien om je belangen bij onder woorden te brengen, om bij te lobbyen. In plaats van om fundamentele gesprekken mee te hebben.’

De heer Houtepen is blij dat er aan de basis van politieke partij en kerken beter contact is dan aan de toppen. De bewegingen aan de basis van de kerk zijn naar zijn indruk ook een veel krachtiger instrument voor de doorwerking van het Evangelie dan de toppen: ‘Daar zit het cement van de samenleving, dat voor het CDA heel belangrijk is. Het CDA moet de komende jaren vooral kijken naar de mesostructuren op Europees niveau: vakbonden, onderwijsinstellingen, etc.’ Over de kritiek op de toenemende individualisering zegt hij: ‘Het CDA heeft de afgelopen jaren zelf teveel gehamerd op individuele zelfontplooiing. Het heeft de overheersing van het economische paradigma geaccepteerd. Het CDA zou de solidariteit en het personalisme van Mounier niet mogen vergeten. Ik hoop dat kerkelijke stukken ook in het CDA goed gelezen worden: Het denken in de Wereldraad van Kerken is immers wel verder gegaan dan de idee van de verantwoordelijke samenleving van 1948.’

Economisch denken

Onze maatschappij is heel complex. Het wordt steeds moeilijker generalist te zijn. Uit de opstelling en de onderlinge machtsverhoudingen blijkt dat de marges uitermate smal zijn. Daar staat tegenover dat je als partij opvattingen hebt over mens en maatschappij. Een partij gaat naar de knoppen als zij daaraan geen vorm kan geven. Hoe kan je gezien de kleine marges toch je idealisme omzetten in daden? 'Dit probleem,' zegt mevrouw Laning, 'doet mij denken aan mijn eerste teleurstellende ervaringen in de landelijke politiek. Name-lijk dat ons werk in de eerste plaats bestaat uit herhalen, herhalen, jarenlang herhalen. Voor iemand *überhaupt* hoort dat je iets te zeggen hebt. En wat je daarna kunt bereiken, als ze al willen luisteren, is uitermate weinig. Je moet een gedreven idealist zijn, om het vol te kunnen houden en niet in cynisme te vervallen.' De heer Hoekstra constateert dat de marge voor een politieke partij om haar uitgangspunten op herkenbare wijze door te laten werken in beleid steeds kleiner wordt, naarmate de termijn korter is. 'Wij zijn veel te veel geneigd te kijken naar vandaag of morgen, in plaats van naar over negen of tien jaar.'

De heer De Jong wil nog dieper ingaan op het verwijt van prof. Houtepen dat het CDA de overheersing van het economische paradigma geaccepteerd heeft. Dat zit hem hoog. 'In economische zaken is het CDA gewoon een middenpartij. Maar het is heel goed om ook immateriële kanten van onderwerpen te bekijken. Hoe minder deze geëconomiseerd zijn, hoe meer het CDA zich kan profileren. Zo is het onderwijs niet alleen een zaak van geld en economie. Als onderwijs nog meer moet professionaliseren, wordt de enorme achterban, van zo'n 20.000 ouders in schoolbesturen in het protestants-christelijk onderwijs alleen al, losgelaten. Hun inbreng wordt dan ondergeschikt aan economisch professionalisme. Ook de sociale vernieuwing zou niet alleen een kwestie van geld moeten zijn. Maar ik ben bang dat de CDA

Tweede Kamerfractie zich toch te vaak door de economistische *trend* laat meevoeren.' Maar het onderwijs is zo'n sector die voortdurend om geld van de overheid vraagt. De financieel-economische specialisten in de Tweede Kamer zeggen dan ook terecht dat er nauwelijks nog een herkenbare inhoudelijke motivatie aanwezig is. De Jong: 'Ook de achterban in het onderwijs moet zelf minder economisch denken.'

De heer Bos, student economie, maakt bezwaar tegen het gebruik van de term economisch denken: 'Economisch denken is alleen maar het inventariseren van behoeften in de samenleving. In democratische stelsels kunnen die behoeften met elkaar concurreren. Welke behoeften prioriteit krijgen en welke niet wordt niet door economen bepaald. Als financiële argumenten daarbij de doorslag geven, kan je wel zeggen dat er sprake is van financieel denken. Een politieke partij die zich daartegen te weer wil stellen, moet niet wachten op wat er zoal aan behoeften in de samenleving naar boven komt. Zij moet dat alles een stap voor zijn en op basis van haar uitgangspunten een idee hebben welke behoeften belangrijker zijn dan andere. Zij moet het lef hebben om dit uit te dragen, in plaats van alleen maar belangenbehartiger te zijn.' De heer Woldring kan trouwens ook vanuit een economische redenering opkomen voor de belangen van het milieu: 'Als je bepaalde ecologische beslissingen nu uitstelt, zullen de economische kosten in de toekomst veel hoger zijn. Als je nu niet voor bepaalde idealen weet op te komen, zal je dat later veel duurder komen te staan.'

Prof. Houtepen ziet het wel degelijk als een opdracht voor de politiek om de behoeften te verdelen. Maar een economistische benadering ziet de behoeften alleen maar als een verdeling van kapitaal. Het gaat er echter om wat er vooraf gaat aan de verdeling van behoeften. Aan het begin van de jaren zestig verscheen er in katholieke kring een rapport dat de titel droeg

---

**‘De kerken zouden zich
meer moeten ontfemen
over het
gemeenschappelijk
normbesef.’**

Drs. K. De Jong Ozn.

‘Welvaart, welzijn en geluk’. Met name die factoren welzijn en geluk, die het mens-zijn zo bepalen, verdienen evenzeer aandacht van de politiek.’

Zijn er manieren, die niet veel hoeven te kosten, om in behoeften van de samenleving te voorzien? In de welvaartsstaat hebben wij geleerd alles onmiddellijk in geld te vertalen. Maar als het geïd er niet is, worden de behoeften niet minder. Volgens de heer Hoekstra wordt daar al op grote schaal een antwoord op gevonden. Hoekstra: ‘Denk aan al het vrijwilligerswerk. De politiek moet laten zien dat ook die inspanningen waarde hebben. In de samenleving worden vrijwilligers nog veel te veel gefrustreerd. Als mensen zeggen dat zij vrijwilligerswerk doen, wordt dat veel minder gewaardeerd dan een betaalde carrière maken. Het CDA zou die waardering eens zichtbaar moeten maken.’ Volgens mevrouw Laning is dat in het CDA gedaan. ‘Maar als je met de PvdA in discussie gaat, krijg je meteen het verwijt te horen dat die mensen beslag leggen op mogelijke arbeidsplaatsen.’ De heer De Jong voegt daaraan toe dat wij als politieke partij groot zijn geworden dank zij vrijwilligers. ‘Je moet heel duidelijk maken dat de samenleving een geweldige behoefte heeft aan vrijwilligers. Probleem is natuurlijk dat iedereen denkt dat het maatschappelijk middenveld door CDA'ers beheerst wordt. Dus VVD en PvdA zijn niet voor vermaat-

schappelijking, maar voor decentralisatie. Ook al leidt dat tot meer bureaucratisering.’

Wat betreft de overheersing van het economisch denken kan het CDA geen middenpartij zijn. De heer De Jong zegt: ‘Ik zie dat het CDA op tal van gebieden overkomt als een middenpartij. Hoe kan dat? Het CDA zou voorop horen te lopen waar moet worden aangetoond dat consumentisme zou moeten wijken voor milieu. Het CDA mag daar geen middenpartij zijn.’ Mevrouw Laning: ‘Tien jaar geleden wisten ondernemers, en wijzelf trouwens ook, uit zichzelf heel goed dat we het milieu vervuilden. Je zou denken dat wij zo onderhand uit onszelf het milieu zouden ontzien. Toch gebeurt dat niet. De wortels van dat verschijnsel zitten in het egoïsme. Het consumentisme leidt tot een houding van: Ben ik mijn broeders hoeder? Maar hoe breng je het tegengaan van consumentisme over aan de mensen die niet zoveel te consumeren hebben? Je bent zo langzamerhand niet meer een volwaardig mens in de Nederlandse samenleving als je niet twee keer per jaar op vakantie kan gaan.’ Prof. Houtepen vindt dat partijen dan ook meer moeten doen dan alleen economische behoeften te definiëren. Er zou naast de Sociaal Economische Raad ook een Sociaal Ethische Raad moeten komen. Naast alle dagelijkse besluiten is er ook een onafhan-

kelijke groep nodig om grote vraagstukken dieper te doordenken. Niet verbonden aan één partij, maar politiek breed gedragen.' Mevrouw Laning brengt daar tegenin dat ethische bezinning bij onszelf moet beginnen, niet bij een soort superraad.

Internationale ontwikkelingen

We gaan toe naar een sterkere Europese eenwording. Er zijn geweldige ontwikkelingen aan de gang in Oost-Europa, Zuid-Afrika, Zuid-Amerika. Wat betekent dat voor het CDA?

Prof. Houtepen: 'Het idee van de Europese eenwording boeit mij heel erg. Het heeft te maken met het begrip oecumene. Het CDA zou een krachtige partner moeten zijn in de Europese christen-democratische beweging. Er zou eigenlijk een Erasmusprogramma voor politici moeten komen, dat studies verricht naar de politieke stelsels in Europa. Ik droom wel eens over welk concept van de overheid voor Europa daar uitkomt. Het zal een tolerante samenleving moeten zijn, met verschillende culturen, die de minderheden hun plaats gunt, ook de islamieten. Oost-Europa hoort erbij, maar ook de samensmelting van de Germaanse en Latijnse culturen. Hoe leer je van elkaar? Ik heb wel een paar wensen: Er moet een sterk Europees vakverbond komen en een Europese studiegroep voor kerk en samenleving.'

Mevrouw Laning vindt dat wij onze eigen idealen eerst goed op een rijtje had-

den moeten zetten, voor we naar Europa gingen. 'Nu komt Europa op ons af, in de vorm van richtlijnen die niet met onze visie strookt. Ik ben bang dat zo niet-christen-democratische culturen aan ons worden opgelegd.' Hoekstra: 'Nederland komt soms als arrogant over. Maar de meer dan 250 kerkelijke gemeenten die contacten hadden met Oostduitse tegenhangers, zijn heel bemoedigend geweest. Nederlanders hebben zich daarin veel *demütiger* opgesteld dan West Duitsers nu doen. Wij hebben ook positieve dingen die wij aan Europa kunnen bijdragen. Socialisten hebben eerder dan christen-democraten de neiging het vingertje op te steken. Wat wij zouden moeten inbrengen is dat voor ons voortdurend de vraag voorop zou moeten staan: Wie zijn de slachtoffers? Dat betekent zorg voor de mensen in ontwikkelingslanden. Bijvoorbeeld als wij door de biotechnologie planten kunnen verbouwen die nu nog alleen in de Derde Wereld worden verbouwd, dan wordt de situatie daar nog schrijnender.'

Voor de heer De Jong is het beangstigend dat de economische eenheid in de Europese Gemeenschap de culturele verscheidenheid overwoekert. De Jong: 'Eén bepaalde *trend* dreigt het daarmee te gaan maken. De financiële behoeftenbevrediging wordt daarmee de belangrijkste. De invoering van commerciële televisie in Nederland is daarvan een standaard voor-

Prof. dr. H.E.S. Woldring

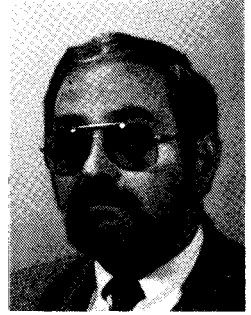
'VVD en PvdA zijn niet meer in staat hun theoretisch gedachtengoed in concrete programmapunten uit te werken.'

‘Ik ben bang dat de CDA Tweede Kamerfractie zich te vaak door de economische trend laat meevoeren.’

Prof. dr. A.W.J. Houtepen

beeld. Dat versterkt ook de *trend* van het consumentisme met een mensbeeld waar ik ongelukkig mee ben. Wij zitten onze Europese cultuur te verruïneren. De cultuur van minderheden wordt ondergedompeld. Het CDA zal zich geweldig moeten inzetten voor culturele verscheidenheid en zich absoluut moeten verzetten tegen nivellering. Tenslotte heb ik uit de internationale contacten gemerkt hoe goed bijzonder onderwijs kan werken. Vooral omdat burgers vanuit hun culturele verscheidenheid met onderwijs bezig zijn. De geestelijke kracht van een natie blijkt uit de wijze waarop zij met haar culturele verscheidenheid omgaat. De overheid moet het onderwijs niet in handen hebben. Dat moet in handen zijn van organisaties van die culturele verscheidenheid. Het CDA kan hier zeker de nodige missie-arbeid verrichten.’

Volgens de heer Bos is het de eerste uitdaging van het CDA in Europa het bevorderen van de democratisering. ‘Natuurlijk moeten we eerst zelf weten wat we willen, maar vervolgens moeten er ook de kaders zijn om daar gevolg aan te geven. Dat vraagt om meer bevoegdheden van het Europese Parlement. Ten tweede moet polarisatie worden voorkomen. Een polarisatie tussen progressieve en conservatieve blokken. Dat zal verlamdend werken op de democratie, zoals dat nu in Groot-Brittannië het geval is. En het volk is daar de dupe van. Ten derde blijft het belangrijk te

bouwen aan gerechtigheid en vrede. Vooral in Afrika zijn de problemen gigantisch. Hoe bouw je daar aan? Wij kennen hier de *Trias Politica*. Dat kennen ze daar veelal niet. Daar is bijvoorbeeld de vierslag kerk, politiek, leger, bedrijfsleven veel sterker. Dat is verlamdend voor de democratie. Het leger moet terug naar de kazernes en het bedrijfsleven moet de rol van de werknemers beter in acht nemen. Daar aan bijdragen is belangrijk voor de christendemocratie. Het CDA moet naar mensen toe durven stappen met een mening. Als je duidelijk zegt wat je vindt zijn mensen laaiend enthousiast.’

Het moeilijkste punt is: Vroegere generaties ervoeren de natuur als een onveranderlijke gegevenheid. De technologische ontwikkeling gaat enorm snel. Het lijkt erop alsof de technologie de plaats gaat innemen van de natuur vroeger. Mevrouw Lanning ervaart dat zo bij de medische technologie: ‘In de CDA-fractie proberen we dapper te bereiken dat medische technologie dienstbaar moet zijn aan de mens. Maar je krijgt toch het idee dat de technologisch-materialistische benadering sterker is. Dat alles wat technisch kan mag. Ook al ondergraaft de genetische diagnostiek de samenleving.’ ‘Ik zie om mij heen de dingen gebeuren die u zegt,’ reageert prof. Hoekstra. ‘In het vak waarin ik werk zijn de ethische grenzen allang weg. De komende vijftig jaar zal het men-

selijke DNA in kaart worden gebracht. Wat gaat dat betekenen? Kan men elke erfelijke afwijking gaan voorspellen? De techniek gaat gewoon door. Toch houdt de samenleving haar keuzevrijheid. Maar dan moet je wel duidelijk maken wat er aan de hand is. Lippendienst bewijzen aan de technologie hoeft niet. Daarom zou zo'n Sociaal Ethische Raad, zoals prof. Houtepen noemde, van groot belang kunnen zijn.'

De heer Bos vindt overheidsbemoeienissen aanzien van de ontwikkelingen in de medische technologie zeer moeilijk: 'Een ban leggen op onderzoek is middeleeuws. Dat kan niet. Iets anders is om de mensen die ermee geconfronteerd worden de omvang ervan laten zien en een ethisch concept meegeven aan mensen die ermee bezig zijn.' 'Maar,' vraagt mevrouw Laning, 'mag de overheid grenzen stellen aan medisch onderzoek? Zou zij bijvoorbeeld het klonen van menselijke embryo's niet moeten verbieden?' De heer Hoekstra zegt: 'Er is nog niemand die er aan denkt menselijke embryo's te klonen. Bovendien, wat je in Nederland verbiedt gebeurt in andere landen toch. Bewustmaking is beter. Naast de mensen gaan staat die er mee bezig zijn, in plaats van hen van boven af verboden op te leggen.' Mevrouw Laning: 'Alles best, maar er zijn kaders waar je binnen moet blijven. Als wij in Nederland bepaal-

de ontwikkelingen niet willen, moeten we daar geen verantwoordelijkheid voor willen nemen. Geen menselijke embryo's kweken voor onderzoek. Dat moet een uiterste grens zijn, die de overheid moet vaststellen. Kijk, als de Kamer het niet verboden had, waren er nu in Maastricht menselijke embryo's gekweekt voor onderzoek.'

In uiterste gevallen moet de overheid grenzen stellen aan fundamenteel onderzoek. Het kweken van menselijke embryo's is zo'n grens. Maar het gaat de heer Bos om de manier waarop je dit doet: 'Niet de onderzoekers in de ban doen, maar je inzetten voor bewustwording.' 'Toch stoort het mij,' zegt Houtepen, 'dat wij makkelijker wetten maken met betrekking tot vivisectie dan met betrekking tot biotechnologisch onderzoek bij mensen. Er bestaan velerlei mogelijkheden voor commercieel gebruik van die technieken. Daar mag de overheid best duidelijkheid over schepenen.' De heer Hoekstra vindt niettemin: 'Het is wel aan de overheid om te sturen, maar liever door mensen bewust te maken van wat zij doen in plaats van hen in de ban te doen.'

Drs. W.F. Scholten

Discussie, openheid en politieke moed

Hoe lang nog zal de CDA-haan victorie blijven kraaien? Welke prijs wordt daarvoor betaald? Het CDA is een keurige, zakelijke programpartij geworden.

Politieke partijen hebben het moeilijk. De PvdA krijgt van de huis-intellectuelen te horen dat de partij niet meer deugt. De VVD heeft het te druk met persoonlijke vetes om oppositie te voeren. D66 en Groen Links genieten nog na van hun toegenomen macht op lokaal niveau; verder gebeurt daar ook niets. Politiek is niet interessant meer. Nederland blijkt zelfs een eenpartijstaat geworden te zijn. De kiezer ziet het niet meer zo zitten met de democratie; het enthousiasme voor volksinvloed daalt per verkiezing.

In dit politieke getij viert het CDA zijn tienjarig bestaan. Zo op het eerste gezicht lijkt deze partij zich niets aan te trekken van de heersende *malaise*. Een ongeken- de machtspositie in het land. Een mateloos populaire partijleider en een ideologie, die het bij de kiezers niet slecht doet. De afbrokkelende confessionele partijen aan het eind van de jaren zeventig hebben het schier onmogelijke voor elkaar gekregen: het CDA is een sterke, zelfbewuste partij, waar de secularisatie geen vat op heeft gehad. Integendeel: er is zelfs een omge- keerde 'doorbraak' tot stand gekomen: ook niet-gelovigen voelen zich tot de partij aangetrokken. Wie had dat ooit gedacht? Een felicitatie waard dus! Toch wacht ik hier nog even mee. Want de vraag is niet alleen hoelang de haan deze victorie zal blijven kraaien (als Lubbers vertrekt?), maar meer nog welke prijs betaald is voor dit resultaat.

Het antwoord is niet nieuw, maar wel hardnekkig: het CDA is er een keurige, zakelijke programpartij voor geworden. Over datgene waar bijna tot bloedens toe over gevochten is, heeft men het niet meer. Het Program van Uitgangspunten, de politieke overtuiging, kent een gemiddeld CDA'er niet, een actief kaderlid een beetje en een parlamentslid waarschijnlijk nog iets beter, maar buiten de lesuren van de Kaderschool wordt er niet meer over gesproken. Daarvoor geschoven is het concept van de verantwoordelijke samenleving. Al met al geen gek gedachtengoed, wel als het her en der gebruikt wordt, los van de context als afschuiftechniek of als morele preek, zonder er concrete politieke gevolgtrekkingen aan te geven. Bovendien is het nog maar de vraag of deze ideologie, globaal als zij is, wel werkt in deze moderne, complexe samenleving. Daar waar de spreiding van verantwoordelijkheden het verst doorgevoerd is, in het sociaal-economisch overleg tussen overheid, vakbewe- ging en werkgevers, blijkt de praktijk harder dan de leer. Het eigenbelang is dan toch groter dan de verantwoordelijkheid voor de hoogte van buurmans uitkering en zijn werkloosheid. Ook nog eens iets om het over te hebben.

Ondertussen is dit gedachtengoed wel h t referentiekader van de CDA-politicus ge- worden; de uitgangspunten zijn dat nau- welijks. Een belangrijke notie als bijvoor- beeld gerechtigheid, die juist uitgaat van een overheidsoptreden dat zich richt te- gen eigenbelang, wordt hierdoor steeds meer op afstand gezet. De CDA'er oude stijl bestaat trouwens na tien jaar ook niet

meer. Veelal is hij of zij opgevolgd door een deskundige carrière-yup, een technocratisch aandoend iemand, die de partij wel eens een leuke ervaring vindt. Kaland heeft gelijk als hij de toenemende professionaliteit in de politiek hekelt. Velen herkennen zich niet meer in hun volksvertegenwoordiger of partijbestuurder. Het kader bestaat allang niet meer uit 'kleine luyden', maar voor een steeds groter deel uit academici met een ambtelijke achtergrond. De partijtopy vindt het allemaal best zo.

Er is politieke moed voor nodig om te kiezen voor de zwakke groepen.

Men maakt zich drukker om verkiezingsstrategieën en het wekelijkse opinieonderzoek waaruit blijkt of er een zeteltje verloren is of niet. In de tussentijd neemt een groepje van vijf personen, dat zichzelf het 'kern-DB' noemt, de beslissingen in de partij. Discussie wordt nauwkeurig gepland via perfect geregisseerde partijdiscussies, het partijblad en het Wetenschappelijk Instituut. Daarbuiten wordt iedere lastpak geweerd. Zelfs een politiek onafhankelijke, maar financieel zeer afhankelijke organisatie als het CDJA moet vechten voor haar voortbestaan, omdat ze wel eens een kritische noot aanslaat.

Zo kan ik nog wel even doorgaan. Ik kan de 54 Kamerleden noemen, die net als hun collega's van de andere fracties in het besloten wereldje van het Haagse Theater (zoals mevrouw Leyten het fraai noemde) hun rol meespelen. Het spel houdt zelfs geen verband meer met de werkelijkheid

daarbuiten. Ze hollen van de ene vergadering naar de andere, om het ene na het andere detail te regelen. De hoofdlijnen zijn immers al voor vier jaar vastgelegd? En nieuwe, relevante beslissingen worden toch in het Torentje genomen, niet in de Vergaderzaal daar tegenover?

Kentering

Het wordt tijd voor de hoopvolle wending in het betoog. Is het allemaal zo erg, of is de redding nabij? Ik durf het niet te zeggen. Gelukkig zie ik wel enige kenteringen ten goede. Zo schijnen enkele vooraanstaande CDA'ers de koppeling tussen christen-democratische uitgangspunten en het concrete beleid ook te missen. In Elsevier van 14 april 1990 klinkt het allemaal nog wat voorzichtig ('We maken als CDA de verbinding met de christelijke inspiratie niet altijd even duidelijk' en 'Ik ben bang dat we de huid te veel naar de wind hangen en minder principieel worden'), maar het begin van een bekering lijkt er te zijn. Zeker als de nieuwe directeur van het Wetenschappelijk Instituut aankondigt dat de C van het CDA de komende jaren steeds belangrijker gaat worden. We zijn benieuwd.

Niet om af en toe wat christelijke frases te horen, maar omdat de problemen van de jaren negentig groot zijn en met pragmatische, op de korte termijn gerichte maatregelen niet zijn op te lossen. Er dienen fundamentele keuzen te worden gemaakt, vanuit de uitgangspunten. Het milieu smeekt bijvoorbeeld om een radicaal beleid dat meer is dan een pragmatisch besluit over een tunneltje minder en een spoorwagonnetje meer. Onze levensstijl zal ter discussie moeten komen. Dat zelfde geldt voor ons beleid ten aanzien van ontwikkelingssamenwerking. Nu de Oost-West-betrekkingen verbeterd zijn, komt de toegenomen kloof tussen Noord en Zuid pas echt goed naar voren. Behalve de schulden en het milieu, wordt de bewapeningswedloop van sommige Derde Wereldlanden een ander enorm probleem.

Het vraagt om beleid dat ons wat gaat kosten. Pappen en nathouden betekent een catastrofe. Zo zijn er ook dicht bij huis politieke *issues* die veel vragen van politici en samenleving: een nieuw minderhedenbeleid (na vijftien jaar mislukking helpt sociale vernieuwing ook niet meer), werkloosheid, criminaliteit en de nog altijd stijgende kloof tussen het minima-gezin en de twee-verdieners. En wat te denken van de onbeperkte economische groei die nagestreefd wordt; waarom mag deze dans om het Gouden Kalf weer ongegeneerd plaatsvinden?

Voor christen-democraten vragen deze problemen politieke moed om te kiezen voor de groepen die hier het slachtoffer van zijn, ook als dat electoraal minder goed uitkomt. Mensen met idealen en een *open mind* zijn hiervoor noodzakelijk. Een 'mier-parlement' kan hier niets aan veranderen, wel een Kamer die open en ongebonden wil debatteren over hoofdlijnen.

Dat vraag ook veel van het CDA als partij. Angst voor diversiteit en onderlinge (spontane!) discussie is het eerste wat overboord moet worden gezet. Zonder taboes moet er gesproken, gedacht en gehandeld worden. Dat kan niet met een centralistisch bestuur, waar de angst hiervoor groot is. Het Wetenschappelijk Instituut en gelieerde organisaties van het CDA als het Vrouwen Beraad en het CDJA moeten die

ruimte en mogelijkheden dan ook behouden. Men moet elkaar ter verantwoording kunnen roepen en aan kunnen sporen op basis van de grondslag en de uitgangspunten – want die maken iedereen in de discussie gelijke partners, zoals Oostlander altijd placht te zeggen. Momenteel zijn er gelukkig ook binnen het CDA al groepen bezig bepaalde onderbelichte kanten van politieke onderwerpen onder de aandacht te brengen. Voorbeelden zijn de Werkgroep Christen-Democraten voor Ontspanning en Ontwapening, de Basisgroep Sociale Zekerheid, de Werkgroep Duidelijke Koers CDA en de Initiatiefgroep Vluchtelingenbeleid. Met een eigen krantje of bijvoorbeeld een inlegvel in een CDA-praatstuk probeert men van onderop de discussie op gang te brengen of te verdiepen.

Discussie, openheid en politieke moed heeft veel te maken met wat de minister-president, die zich ook heel helder kan uitdrukken, ooit eens zei: 'Politiek is niet voor bange mensen'. Pas als dit het credo wordt voor de komende tien jaar van het CDA, ook na Lubbers, is een felicitatie op z'n plaats.

Prof. dr. A.G.M. van Melsen

Beginsel en pragmatisme

Pragmatisme is niet in strijd met het karakter van een beginselpartij. Het hoort bij politiek beleid om zich af te vragen in hoeverre iets haalbaar is op weg naar dat doel.

Graag maak ik van de gelegenheid gebruik in deze kanttekeningen enkele in de discussie naar voren gebrachte gedachten wat nader uit te werken. Ze betreffen in hoofdzaak de relatie tussen beginsel en pragmatisme in een religieus geïnspireerde beginselpartij.

Op het eerste gezicht lijkt de verbinding van religieus beginsel en pragmatisme vreemd. Moet een partij die zegt religieus geïnspireerd te zijn zich niet verre houden van elke vorm van pragmatisme? Dat het bij deze vraag niet om een louter academische kwestie gaat, is duidelijk. Het CDA wekt immers de indruk, hoewel het zegt een christelijke partij te zijn, in zijn feitelijk beleid nogal pragmatisch te werk te gaan. En we herhalen de vraag: past dit een beginselpartij? Het antwoord hangt natuurlijk af van wat men onder pragmatisch verstaat. In strikte zin betekent pragmatisch dat men zich minder om de waarheid van de beginselen bekommert dan om hun praktische bruikbaarheid. Of wat pregnant uitgedrukt: de waarheid zit in de bruikbaarheid. In politieke termen vertaald: het criterium is de haalbaarheid. Nu is het niet zo moeilijk in te zien dat een strikt opgevatte pragmatische houding niet slechts in strijd is met het wezen van een beginselpartij, maar eigenlijk ook onmogelijk is. Immers termen als bruikbaarheid en haalbaarheid veronderstellen altijd dat men

naar iets streeft, een bepaald doel voor ogen heeft, en zich dan afvraagt in hoeverre iets bruikbaar is om dit doel te bereiken of wat haalbaar is op weg naar dat doel. Een pragmatisme dat geen enkel doel (er)kent, kan ook niet goed bruikbaarheid vaststellen.

Pragmatisch handelen wordt in de praktijk derhalve wel degelijk geleid door bepaalde doeleinden, meestal doeleinden waarover in brede kring een bepaalde mate van consensus heerst. En omdat deze consensus er is, richt men alle aandacht op de middelen om deze doeleinden te bereiken.

Hoe zou men nu de verhouding kunnen zien tussen de beginselen van een christelijke politieke partij en een min of meer pragmatisch beleid van deze partij? Voorop staat dat in de huidige situatie van de Westerse cultuur – en Nederland vormt daarop geen uitzondering – de christelijke geloofsvisie niet langer een van de algemeen aanvaarde uitgangspunten is. In dit opzicht is er derhalve geen consensus meer en lijkt derhalve een pragmatische houding van een zich christelijk noemende partij niet goed mogelijk. Maar zo eenvoudig liggen de zaken niet. Veel van wat het christelijk geloof vroeger in de cultuur heeft ingebracht, is gemeengoed geworden in onze cultuur. Het mag het CDA dan ook niet verwonderen dat de kernbegrippen van zijn visie: gerechtigheid, solidariteit, rentmeesterschap en gespreide verantwoordelijkheid, afgezien misschien van de terminologie, geen exclusieve CDA-begrippen zijn. De grondgedachten worden

door vele mensen gedeeld. De relevante politieke kwestie wordt dan hoe deze grondgedachten zo goed mogelijk te realiseren. Dit vraagt om een pragmatische aanpak, waarbij niet van te voren al vaststaat wat de beste weg is. Bij deze aanpak kan een politieke partij op religieuze grondslag in het voordeel zijn tegenover een partij op politieke grondslag. Wanneer deze politieke grondslag bijvoorbeeld het privé-bezit van produktiemiddelen principieel afwijst of zoveel mogelijk wil beperken, zal haar beleid min of meer vastliggen met alle praktische gevolgen vandien.

Verantwoord handelen

Er is in dit verband nog iets anders van belang. Een goed beleid mag nooit op slechts één doelstelling gericht zijn. Verantwoord handelen kan niet door slechts één beginsel, hoe verheven ook, bepaald worden. Dit geldt zowel voor het individueel handelen als voor dat van een gemeenschap. De reden is dat wij het goede slechts in 'fragmenten' kennen: rechtvaardigheid, barmhartigheid, gelijkwaardigheid van alle mensen, vrijheid, vrede, welvaart, enzovoort. In feite is het zo dat de realisatie van sommige van deze waarden niet goed tegelijk mogelijk is. Rechtvaardigheid en barmhartigheid staan met elkaar op gespannen voet. Vrijheid en gelijkheid eveneens. En om een voorbeeld te noemen dat in de bezettingstijd uitermate actueel was: Je mag niet liegen, maar je mag ook anderen niet verraden. Concen-

tratie op één waarde kan daarom gemakkelijk uitlopen op onderdrukking van andere waarden. Het failliet van het communisme in Oost-Europa was niet slechts het gevolg van het niet goed kunnen functioneren van een economie die het marktmechanisme wilde uitsluiten; het was zeker ook te wijten aan de eenzijdigheid van het ideaal. Het streven de gelijkwaardigheid van mensen eveneens tot gelding te brengen in het sociaal-economisch systeem is zonder twijfel achtenswaardig, maar wanneer dit in feite betekent dat andere fundamentele waarden, zoals vrijheid, daarbij in het gedrang komen, moet het mis gaan. Ik merk daarbij nog op dat het mechanisme van de vrije markteconomie niet slechts een economische categorie is, maar nauw verbonden is met 'vrijheid' als wezenlijke waarde in het menselijk bestaan.

Met het bovenstaande is natuurlijk niet gezegd dat met het kiezen voor vrijheid als enige richtsnoer alle problemen zijn opgelost, want in dit geval zullen weer andere waarden in het gedrang komen. Het kiezen van het juiste midden is geen eenvoudige zaak. Er is geen blauwdruk voor, slechts de voortgaande ervaring kan ons daarbij de juiste weg wijzen. Dit betekent enerzijds een pragmatische houding: wat werkt blijkbaar het beste? Het betekent anderzijds het zich voortdurend bewust zijn van de veelheid van waarden die een rol spelen. En weer komt het mij voor dat een partij die enerzijds bereid is zich te laten inspireren door Evangelische waarden, maar anderzijds een pragmatisch beleid voert bij de realisering van haar doeleinden, niet de slechtste politieke keuze is.

De markteconomie is nauw verbonden met vrijheid als wezenlijke waarde in het bestaan.

Ter afsluiting nog een tweetal opmerkingen. De eerste betreft het gegeven dat de positie van elke partij – en dit geldt dus ook voor het CDA – behalve door haar beginselen ook bepaald wordt door de feitelijke 'bedding' die zij in het politieke 'stroomgebied' gekregen heeft. Of anders gezegd: door de behoefte zich politiek van andere

partijen te onderscheiden, heeft ook het CDA een concreet politiek program. Daaraan is niet te ontkomen, maar hoe vreemd het ook moge klinken, zo'n program mag het CDA niet karakteriseren. Het CDA is, misschien wel in feite, maar niet in beginsel, een derde stroming naast socialisme of liberalisme. Daarom mag het CDA zich bij de keuze van zijn uitgangspunten (zie boven) niet laten verleiden deze exclusief, als haar van andere partijen onderscheidend, te hanteren.

De tweede opmerking raakt de grenzen van de pragmatische houding waarvan boven telkens sprake was. Zijn er geen politiek relevante kwesties die zozeer rechtstreeks met christelijke beginselen te maken hebben dat zij bij voorbaat elke pragmatische aanpak uitsluiten? Men kan den-

ken aan zaken als abortus, euthanasie en embryo-*research*. Het antwoord is minder eenvoudig dan het op het eerste gezicht lijkt. Al is pragmatisme hier uitgesloten, dit betekent nog niet dat ook hier behalve een fundamenteel beginsel als 'gij zult niet doden' geen andere beginselen betrokken zijn.¹ Wanneer blijkt dat medeburgers gewetensvol tot een andere afweging komen van de in de onderhavige zaken betrokken beginselen, dan zal men daarmee terdege rekening moeten houden. Het streven naar een compromis getuigt daarbij niet van beginselloosheid.

1. Vgl. voor deze kwesties A.G.M. van Melsen, *Geloof, rede en ervaring. Een wijsgerige bezinning* (Nijmegen-Kampen 1989), hfdst. XII en XIII.

Drs. K. de Jong Ozn.

Educatie, daar komt het op aan

Het CDA staat in een traditie die het mag helpen voortzetten. Maar dan wel met nieuwe antwoorden op nieuwe vragen.

De grote vraag is: hoe reageren wij op de secularisatie van Nederland, van Europa? Dat is een hoofdpunt als men een doorgaande lijn probeert te ontdekken in onze geschiedenis vanaf 1945 tot aan het jaar 2000 of daarna. Onder secularisatie versta ik dat steeds minder mensen hun leven laten beheersen door normen en waarden ontleend aan het Evangelie van Jezus Christus. Dat heeft hier en daar ernstige breuken veroorzaakt in de christelijke traditie. Dat heeft geloofsoverdracht doen

stokken, dat heeft het individualisme in de samenleving sterk bevorderd. Velen vonden voortaan de normen voor hun leven òf in zichzelf, òf in een groep die sterk manipuleerbaar was en van *trend* tot *trend* steeds voortging.

Met name dit individualisme leidde in de politiek onder andere tot ontideologisering, een toenemend aantal zwervende kiezers, een grotere vatbaarheid van kiezers voor aansprekende leiders en interessante *trends*. Ook tot minder aandacht voor het gemeenschappelijk belang, en hier en daar tot verguizing van 'de politiek' die er niet in slaagt alle deelbelangen gezamenlijk te behartigen, laat staan daar voldoende bovenuit te stijgen.

Ondanks de slinkende aanhang van het christendom tracht het CDA nog steeds zich door dat christelijk geloof te laten voeden bij het bepalen van zijn politieke koers. Het mag zich daarbij opgenomen weten in een traditie die zij mag trachten voort te zetten. In Nederland, in Europa. Maar dan wel met nieuwe antwoorden op nieuwe vragen. En daarbij gaat het niet alleen en niet in de eerste plaats om allerlei zakelijk beleid dat behoort tot het politieke handwerk. Maar vooral om vragen die daaraan voorafgaan. En om beginselen die ten dienste willen staan van allen die deel uitmaken van onze samenleving.

Om het besef ook dat het voor allen die politiek bedrijven van essentieel belang is dat zij zich realiseren, dat politiek altijd met een levensbeschouwing te maken heeft. En dat een politiek bestel alleen goed kan functioneren wanneer personen met een zelfde levensbeschouwing (welke dat ook moge zijn) zich op basis daarvan organiseren. Voor het politiek handelen van mensen die zich door het Evangelie willen laten blijven inspireren blijft een hoofdlijn het: Hebt Uw naaste lief gelijk Uzelf. Dat leidt tot begrippen als verantwoordelijkheid, voor die naaste, voor jezelf, solidariteit, een schild voor de zwakke zijn, de schepping bewaren, enz. Bekend gedachtengoed in het CDA met zijn *adagium* van een verantwoordelijke samenleving.

Verantwoordelijkheidsbesef

Maar steeds sterker komt de laatste tijd de vraag naar voren: Hoe krijg je de mensen zover dat ze die verantwoordelijkheid ook zelf nemen? In de tijd toen de zuilen nog recht overeind stonden gebeurde dat nog binnen die zuilen voor elkaar, of namens die zuilen. Maar nu die verbanden er veel minder nog zijn (inderdaad: weer dat individualisme!) hoe nu?

Hoe krijg je de mensen zover dat ze hun eigen verantwoordelijkheid nemen in de strijd voor een schoner milieu, voor een veiliger samenleving, voor sociale vernieuwing, tegen armoede, onderwijs dat

zichzelf bestuurt, en nog vele andere zaken meer? Het belangrijkste antwoord dat hier kan worden gegeven luidt naar mijn mening: educatie. Niet alleen van de jeugd, maar ook van de volwassenen. Dat betekent dat alle middelen die daartoe kunnen dienen ook ter hand zullen moeten worden genomen.

Als men het dan, om te beginnen, over het onderwijs heeft, komt onmiddellijk naar voren dat daar niet alleen de overheid maar ook de samenleving zelf voor verantwoordelijk is. Waar de politiek zich vooral met de overheids-kant moet bezig houden kan worden gezegd dat er toch wel een duidelijke koerswijziging nodig is. Onder invloed van allerlei zaken benadrukt de overheid momenteel wel erg eenzijdig het economisch nut van het onderwijs. Dit gaat gepaard met een eenzijdig kwaliteits- en rendementsdenken. Waarbij ook hier weer de nadruk komt te liggen op (zelfs) bevordering van het individualisme in de werkvormen. Daartegenover zou de overheid meer nadruk moeten leggen en ruimte moeten geven aan levensbeschouwing, immateriële zaken, samenwerken in groepen. Om maar een paar zaken te noemen. Besef zij verder wel, welk een belangrijk onderdeel van een (zelf) verantwoordelijke samenleving de vele scholen kunnen zijn die door vrijwilligers worden bestuurd?

Een ander belangrijk educatiemiddel is de omroep. Die kan naast allerlei andere taken ook veel betekenen om de cultuur van onze samenleving in die richting te ontwikkelen zoals in dit artikel wordt aangegeven. Dat betekent niet alleen een terugdringen van de commercie maar vooral ook dat men aan de omroepen die de verschillende stromingen in onze samenleving vertegenwoordigen veiligheid en ruimte biedt om niet alleen met amusement, maar ook met educatie bezig te zijn.

En dan de kerken. Er is een scheefgroei ontstaan tussen wat de toppen van sommige kerken steeds weer tegen allerlei overheden menen te moeten zeggen en wat er

Onder invloed van allerlei zaken benadrukt de overheid momenteel wel erg eenzijdig het economisch nut van het onderwijs. (foto Hans Hordijk)

onder de leden leeft. Die christelijke traditie die het CDA mee wil voortzetten in nieuwe opdrachten, rust vooral in de kerken, bij haar leden, in alle verscheidenheid. En ligt een hoofdtaak van die kerken niet in de wekelijkse prediking van het Woord? En komt, als het goed is, daarin

ook niet steeds naar voren de verantwoordelijkheid die haar leden, ieder op zijn plaats, hebben voor de schepping, voor de samenleving waarin zij zijn geplaatst? Verantwoordelijkheid die mag gedijen in relatie tot verzoening en bevrijding?

Drs. F.J. Laning-Boersema

Een assertieve benadering is nodig

Door het primaat van het economisch paradigma verbleekt het zicht op de idealen. De uitwassen van de tendens tot maximale zelfontplooiing moeten virulent bestreden worden.

In de gedachtenwisseling zoals hiervoor gepubliceerd komt een veelheid van onderwerpen naar voren. Ik wil graag nog enkele woorden kwijt over een drietal onderwerpen die nadrukkelijk aan de orde waren in de discussie. Het gaat om de uitholling van de democratie door professionalisering, de overheersing van het economisch paradigma in onze samenleving en het schijnbaar onbeïnvloedbare dictaat van de technologische ontwikkeling.

Het zijn niet de onderwerpen waarmee de christen-democratie zich *per exclusio-nem* de komende jaren moet bezig houden. Het gaat wel over vragen die een politieke beweging als het CDA met prioriteit zullen aangaan. Gebeurt dat niet, dan vervlakt het gedachtengoed van een organisatie met een appel, tot een pragmatisch gekleurde stroming waarvan de meerwaarde zich beperkt tot het in stand houden van rituelen en symbolen. De legitime-

ring van overheidsgezag staat of valt met de worteling daarvan in een volk. Maatregelen of besluiten die niet herkend worden als vrucht van open overleg, onderhevig aan en gevoelig voor kritische beschouwing door volksvertegenwoordiging, maatschappelijke organisaties en zelfs individuele burgers, lopen het gevaar genegeerd of ontweken te worden. Dat gevaar dreigt vooral daar waar op ieder bestuursniveau, ambtelijke elites en volksvertegenwoordigers die zich tot deelspecialisten verengd hebben, beïnvloed door deskundigen c.q. lobbyisten, besluiten nemen die niet herkend worden in de belevingswereld van de burger.

De heer Kaland en mevrouw Leyten illustreren concreet het ontstaan van een kloof tussen overheid en burgers. In zijn Program van Uitgangspunten verzet het CDA zich tegen een maatschappij waarin de verantwoordelijkheid aangetast wordt door gevestigde structuren, economische machten, meerderheden en monopolies van uiteenlopende aard waarin de mens wordt overgeleverd aan de heerschappij van deskundigen. Dit begrip zou zo verstaald en geactualiseerd moeten worden

dat het proces van vervreemding dat de burger ten opzichte van de overheid in toenemende mate kent, geheeld wordt.

Ook binnen het CDA wordt steeds meer rond allerlei zaken het economisch haalbare als Archimedisch punt aanvaard. Het vormt vaak het begin en eind van elke discussie. Het zijn ook zeer belangrijke elementen, maar wat stoort is het primaat van het economisch paradigma. De partij wordt daardoor steeds meer in pragmatische vaarwateren gemanoeuvereerd. Het zicht op idealen verbleekt erdoor en de kans dat een op de praktijk van het haalbare compromis gerichte middenpartij ontstaat, met hier en daar een 'geurvlag' rond euthanasie en abortus, is levensgroot aanwezig.

Het CDA zal de
aanhangers van een
materialistische
benadering tegen zich
krijgen.

Spiritualiteit

Dat is een gevaarlijke ontwikkeling omdat het miskent wat aan de basis van de partij leeft. Veel CDA-leden zijn ook actief in bewegingen als het Conciliaire Proces, algemeen kerkewerk, vakbonden, diaconaat en milieubescherming. Zij missen meer en meer de uitwerking van de Evangelische spiritualiteit op het politiek handelen van het CDA. De egoïstische uitwassen van de tendens tot maximale zelfontplooiing moeten virulent worden bestreden. Het niet accepteren dat hele groepen mensen als werklozen, gehandicapten en WAO-ers alleen nog als een kostenpost op de economisch georiënteerde balans meetellen,

moet in concreet politiek handelen vertaald worden.

Het opnieuw zoeken naar een begaanbare weg in deze materie is een moeilijke maar dwingende noodzaak voor een partij met een opdracht. Alleen als het CDA daar voelbaar mee bezig is kan het een huis blijven en worden voor hen die in hun dagelijks leven weet hebben van het feit dat er meer op aarde is dan materieel consumptisme.

De drang die de mens kent inzake het verwerven van kennis heeft geen natuurlijke grens. Op zich is kennisverwerving een goede zaak; want wat in de schepping geweten kan worden mag geweten worden. Het probleem ontstaat met name bij de toepassing van kennis. Daar dreigt het technologisch imperatief te ontstaan dat wil zeggen men gaat er vanuit dat wat technologisch mogelijk is, ook gebeurt. De ontwikkeling van een dergelijke zichzelf regulerende techniek is geen onontkoombaar perspectief. Wij verwerpen het idee dat wetenschapontwikkeling en technologie per definitie autonoom en onbeïnvloedbaar zijn. Maatschappelijke sturing en normering ervan is een zaak van politieke wil. De aanhangers van een materialistische wetenschappelijke benadering zullen we daarbij tegenover ons vinden. In hun ogen is wetenschapsbeoefening neutraal, terwijl wij het waardenvrij zijn daarvan verwerpen. Wij blijven van mening dat wetenschapsbeoefening en toepassing niet autonoom maar genormeerd dient plaats te vinden. Wordt daarmee de wetenschapontwikkeling geknecht à la Galilei? Het laatste wat het CDA wil is de wetenschap betuttelen, maar we zijn wel van mening dat er ethische grenzen zijn. Die komen voor ons in zicht bijvoorbeeld als menselijk leven zuiver instrumenteel gehanteerd wordt. Hier dient de overheid regels te stellen die de vrijheid van de onderzoekers inperken. Schaadt zoiets de vooruitgang? Wij geloven daar niets van. Vaak worden er, juist omdat er verbodsregels

zijn, andere, wél begaanbare wegen gevonden.

Het Program van Uitgangspunten formuleert het zo: 'Een ongenormeerde en ongecontroleerde technologische ontwikkeling kan een vloek in zich dragen'. Wat met die vloek bedoeld wordt zal het CDA in de toekomst duidelijk moeten concretiseren. Daarvoor is nodig dat men zich in de

gangbare ethiekbeoefening ontdoet van het slaafs volgen van ontwikkelingen en het achteraf 'witwassen' ervan. We moeten anticiperen op ontwikkelingen en deze ter discussie stellen in de samenleving. Een goede, vanuit Bijbelse noties, onderbouwde assertieve benadering moet hier worden opgezet. Werk genoeg dus voor het CDA en zijn Wetenschappelijk Instituut.

Prof. dr. H.E.S. Woldring

De noodzaak van een politieke filosofie

Het Evangelie roept op tot correcties. Kritische christenen kunnen de conservatieven, die willen vasthouden aan het bestaande in plaats van te zoeken naar de gerechtigheid, met gemak aan.

Natuurlijk heeft een partij als het CDA een grondslag nodig met een verwijzing naar het Evangelie; een grondslag die bedoeld is motiverend te werken voor de leden en voor de vertegenwoordigers van de partij, die naar buiten ook wervend kan werken, maar die gezien haar religieuze karakter mensen ook zal afstoten. Toch richt zo'n partij zich in zijn program en handelen tot alle burgers. En het kan gebeuren dat er mensen komen die zeggen niet de christelijke godsdienst aan te hangen en die toch lid willen worden en in aanmerking komen voor een vertegenwoordigende functie van de partij. Dat lijkt mij geen probleem voor een partij met een herkenbaar karakter.

Wat is dan dat karakter? Wat het CDA samenbindt is de niet-vrijblijvende aanvaarding van het Evangelie. Bij die aan-

vaarding is de vraag niet wat wij met het Evangelie doen, maar wat het Evangelie met ons doet! Maar nu komen meteen de moeilijkheden.

Wat doet het Evangelie dan met ons? In de eerste plaats moeten we erkennen dat de Bijbel geen rechtstreekse aanwijzingen geeft voor concrete politieke vraagstukken. In de tweede plaats is een uitwerking van de Bijbelse boodschap en van haar kernwoorden als gerechtigheid en rentmeesterschap op papier (in beginselprogram en verkiezingsprogram) nog wel te doen. Voorzichtigheid en terughoudendheid zijn daarbij echter geboden, omdat wij zo'n uitwerking niet mogen vereenzelvigen met het Evangelie zèlf. Er is dus afstand tussen het Evangelie en de politieke werkelijkheid. Het wordt echt moeilijk als we in de derde plaats de evangelische inspiratie en een uitwerking er van in een program duidelijk zichtbaar willen maken in politiek handelen. Is zoiets als christelijke politiek wel mogelijk, gezien de grote afstand tussen het Evangelie en het feitelijke politieke bedrijf? Zeker voor een grote par-

tij die regelmatig regeringsverantwoordelijkheid draagt en die derhalve ingesponnen zit in een netwerk van relaties met eigen achterban(nen), met coalitiepartner, met het kabinet als geheel en in bijzondere zin met 'eigen' ministers, en verder met allerlei maatschappelijke groepen. Kan het CDA als een christelijke partij herkenbaar zijn?

Het geijkte antwoord dat reeds jaren vanuit het CDA wordt gegeven is: de C staat voor christen en duidt, evenals het woord christelijk, op een intentie en niet op een pretentie. Dat klinkt goed en is ook eerlijk bedoeld, maar als onze intentie is: het Evangelie als richtsnoer voor het politieke handelen, gericht op het doen van gerechtigheid met de ernst die er aan verbonden is 'Indien uw gerechtigheid niet overvloedig is, meer dan die der schriftgeleerden en Farizeeën' (zeg maar: meer dan die van liberalen en socialisten), wat brengt het CDA dan van die intentie terecht?

Toch is het mogelijk die afstand tussen Evangelie en politieke werkelijkheid te overbruggen door middel van het verder uitwerken van een christen-democratische 'ideologie' of politieke filosofie, waarin de politieke relevantie van het Evangelie en de relaties tot andere politieke ideologieën geargumenteed worden beschreven.

Het serieus nemen van de vraag: Wat doet het Evangelie met ons? betekent, dat we open staan voor het Evangelie dat tot correcties oproept. Correcties die door kritische christenen met gemak worden toegepast op conservatieven die willen vasthouden aan het bestaande en aan verworven belangen in plaats van het zoeken naar gerechtigheid.

Conservatisme

Het is volgens sommige critici duidelijk dat men het CDA zelf op grond van zijn eigen politieke filosofie tot het conservatisme moet rekenen. De Leidse jurist dr. P.B. Cliteur heeft gesteld, dat de christen-democratie behoort tot de Nederlandse conser-

vatieve traditie – een traditie die een variant is van het Europese conservatisme waaraan hij de namen verbindt van Burke, De Bonald en De Maistre (P.B. Cliteur, 1989a: 281-349; 1989b: 136-155; 1989c: 255-260).

Bijzondere aandacht besteedt Cliteur aan de antirevolutionaire gedachte van de 'soevereiniteit in eigen kring' en aan de katholieke gedachte van de 'subsidiariteit' – twee basisgedachten die ten grondslag liggen aan de belangstelling die het CDA heeft voor 'intermediaire groepen'. Even een *chûte/volta*: Die aandacht was terecht,

---

De mens als individu
bestaat niet. De
samenleving als
gemeenschap evenmin.

---

immers: De verlichtingsfilosofen besteedden weinig of geen aandacht aan die intermediaire maatschappelijke instellingen. Bij klassieke Westerse politieke filosofen als Hobbes, Spinoza en Locke, ook bij Franse verlichtingsfilosofen als Rousseau en anderen, gaat het voornamelijk om de verhouding tussen burgers en de macht van de staatsoverheid. Hoezeer de verlichtingsfilosofen voor het denken van velen inspirerend hebben gewerkt, toch zijn vele van hun opvattingen over een maatschappelijk verdrag, democratie en staatsbestuur te beoordelen als fictief, elitair of utopisch. Voor zover men trachtte die opvattingen te realiseren waren anarchie of terreur het gevolg. Ook de aan die denkers ontsproten liberale gedachte van de vrijheid van het individu als ultieme waarde is een fictie; de mens als individu bestaat niet! Ook de aan die filosofen ontsproten

gedachte van de sociaal-democratie, dat de mens in de gemeenschap van de samenleving zijn ontplooiing zal realiseren is een fictie. De samenleving als gemeenschap bestaat niet! Wat wel bestaat zijn gemeenschappen of instituties.

Het gaat in het denken over de relaties tussen mens en maatschappij niet slechts om het bij elkaar behoren van die twee, maar vooral om het inzicht dat concrete mensen leven in een grote verscheidenheid van instituties. Op de golven van de geschiedenis van de samenleving wordt de zin van die instituties ons overgeleverd (traditie). De zin van die samenlevingsvormen komt op ons af vóór we er naar hebben kunnen vragen en vóór wij over zingeving kunnen spreken. Niet om de vormgeving van vorige generaties slaafs te volgen. Instituties hebben immers betrekking op patronen of zin-kaders waarin vorige generaties hun en wij onze handelingen zin-beantwoordend verrichten. Juist dat antwoord-karakter van menselijke handelingen confronteert ons met de gedachte van verantwoordelijkheid en wel vooral tot een voortdurend vernieuwen van de samenleving.

In de nog fragmentarisch uitgewerkte politieke filosofie van het CDA wordt veel aandacht besteed aan die instituties. Dat wil zeggen dat het CDA aan de deelnemers van maatschappelijke verbanden en organisaties in eerste instantie de verantwoordelijkheid toekent tot het vormgeven aan die verbanden en organisaties. Op grond van de katholieke traditie met 'subsidiariteit' als een kernbegrip en op grond van de calvinistische gedachte van de 'soevereiniteit in eigen kring' bouwt het CDA voort op een lange traditie met aandacht voor het 'maatschappelijk middenveld'. Een 'middenveld' dat we ook kunnen typeren als het terrein van de 'intermediaire verbanden'. Het CDA streeft naar een beleid dat onder andere gericht is op een versterking of vitalisering van dat 'middenveld' tussen de overheid en de burgers, opdat de burgers in het dragen van maat-

schappelijke verantwoordelijkheden worden gestimuleerd, de overheid naast haar roeping tot het realiseren van publieke gerechtigheid ook de grenzen van haar competentie en taken in acht neemt en zodoende de democratie wordt versterkt.

Maar waarom zou men de christen-democratie die waarde hecht aan 'intermediaire groepen' mede daarom tot het conservatisme rekenen? Omdat Burke, De Bonald en De Maistre aandacht aan die groepen besteedden en omdat zij tot het conservatisme worden gerekend?

Met het verdwijnen van feodale resten en met de Industriële Revolutie brak sinds de achttiende eeuw in toenemende mate een differentiatieproces in de Westerse samenlevingen door: Tal van maatschappelijke terreinen en instellingen die voordien nauw met elkaar verbonden waren geweest, verwierpen een grotere zelfstandigheid. Het getuigt van een ontwakend en bij sommigen reeds een enigermate ontwikkeld sociologisch bewustzijn te spreken over 'intermediaire groepen'. Overigens zegt het spreken over die groepen nog niet zo veel, maar wel de manier waarop men over die groepen spreekt en waartoe men die maatschappelijk en politiek zinvol acht (cf. F.O. van Gennep, 1989: 179-187). Dan zien we dat reactionaire figuren als De Bonald en De Maistre die groepen wilden gebruiken ten einde het voor-revolutionaire Frankrijk te kunnen herstellen. Geheel anders dachten De Tocqueville, Kuyper en Schaeapman over intermediaire instellingen; die waren juist bedoeld om de vrijheid van de burgers in allerlei sectoren van de samenleving te dienen, om de eigen competentie van zelfstandige maatschappelijke instellingen te erkennen en om zodoende de vitaliteit van de samenleving en van de democratie te versterken. De Tocqueville, Kuyper, Schaeapman en andere politieke denkers en politici om die reden tot het conservatisme rekenen, ontbeert een deugdelijke argumentatie.

Kortom: men kan de christen-democratische 'ideologie' of politieke filosofie op grond van de aandacht voor 'intermediaire verbanden' niet typeren als behorend tot het conservatisme. De christen-democratische politieke filosofie bevat juist gezien haar aandacht voor 'intermediaire verbanden' en voor het 'maatschappelijk middenveld' sterke argumenten voor haar progressieve identiteit. Zij wil met de samenleving niet slechts voort, maar op grond van argumenten vóóruit, ter versterking van het functioneren van de democratie en van maatschappelijke verantwoordelijkheid (zie H.E.S. Woldring, 1989: 171-181).

Geciteerde literatuur:

- P.B. Cliteur, *Conservatisme en cultuurrecht: Over de fundering van recht en rechtsbeginselen*. Amsterdam: Cliteur, 1989.
- P.B. Cliteur, 'Revolutie en contrarevolutie in de ideologie van de huidige Nederlandse politieke partijen: Over de doorwerking van de ideeën van Verlichting en Franse Revolutie bij de drie grote politieke partijen', R.A. Koole, red., *Van Bastille tot Binnenhof*. Houten, 1989: 136-155.
- P.B. Cliteur, 'Revolutie en de wortels van de christendemocratie'. *Socialisme en Democratie*, 1989 (augustus): 255-260.
- F.O. van Gennep, *De terugkeer van de verloren vader: Een theologisch essay over vaderschap en macht in cultuur en christendom*. Baarn: Ten Have, 1989.
- H.E.S. Woldring, *De Franse revolutie: Een actuele uitdaging*. Kampen: J.H. Kok, 1989.

W.J. Bos

Nieuw politiek elan

Het samengaan van christen-democratie en conservatisme zou het einde van de christen-democratische beweging in Europa betekenen. Ook op EG-niveau is bezinning op het eigen profiel noodzakelijk.

Het CDJA stelde eind 1988 zijn politiek actieprogramma vast met als titel 'Appel op solidariteit'. In het inleidende hoofdstuk werden door mij drie tendensen gesignaleerd die nog steeds van betekenis zijn: internationalisering, informatisering en individualisering. In deze beschouwing wil ik deze drie begrippen weer centraal stellen in een poging aan te geven wat de uitdaging van de christen-democratie hierin kan zijn, en dat in die uitdaging de begrippen democratisering, bewustwording en solidariteit centraal staan. Daarmee wil ik aantonen dat er een nieuw politiek elan nodig is.

De politieke wereld valt de komende tijd grofweg uiteen in drie delen: Oost-Europa, West-Europa en de rest van de wereld. In alle drie delen zijn christen-democraten aanwezig en vervullen zo mogelijk zelfs een sleutelrol. Ten aanzien van West-Europa zijn er duidelijk drie uitdagingen te onderscheiden: een dreigende polarisatie, democratisering, en de oriëntatie op de Derde Wereld. Voor wat betreft het voorkomen van polarisatie hebben Ad Koppejan en Harro Hoogerwerf in hun artikel over de toekomst van de Europese christen-democratie in *Christen Democratische Verkenningen* van mei jongstleden een duidelijk beeld geschetst. De te verwachten samsmelting van de socialistische en communistische politieke blokken, kan gemakkelijk, tot een zakelijk maar ongelukkig huwelijk van de conservatieve en christen-democratische partijen leiden. Dit zou het

eind van de middenpositie: de christen-democratische beweging in Europa kunnen betekenen.

De democratisering in Europa is een evenzo grote opdracht voor de christen-democratie. De Westeuropese samenwerking staat op het punt een belangrijke drempel over te gaan, namelijk die naar een politiek machtsblok. Door enerzijds de tanende tegenstelling tussen de twee grote mogendheden Verenigde Staten en Sowjetunie, en anderzijds de afbrokkeling van het Sowjetimperium zelf, ontstaat een groot machtsvacuüm op het Europese continent. Bij deze internationale ontwikkelingen voorbijgaan aan een democratische structuur, roept beelden op van een nieuw tijdperk van Brusselse feodaliteit.

Deze schijnbaar enkel meta-politieke analyse heeft echter wel degelijk ook een zeer fundamentele variant. Het draagvlak voor politiek lijdt de laatste jaren een kwijnend bestaan. Dit is een grote politieke dreiging, ditmaal van onderaf knagend. Een vergelijking met Oost-Europa levert hier aardige gezichtspunten op. Daar is de aandacht van mensen bij voortdurend gericht op de politiek. Mensen zijn bereid radiostudio's, parlamentsgebouwen liefelijk te verdedigen, vechten voor hun kort verkregen vrijheden. Economische argumenten worden niet, zoals in het Europa op weg naar 1992, voorop gesteld maar ondergeschoven. Bijvoorbeeld het perspectief in de DDR van tienduizenden ontslagen, na de schijnbare overwinning van de 1 op 1 koers tussen de Ostmark en de D-mark, of de onontkoombare sluiting van de scheepswerf in Gdansk, ondanks de nieuwe regering met Solidariteit. De economische werkelijkheid van de pas verkregen vrijheid is hard en niet oplosbaar door de Oosteuropese landen zelf. Dit vraagt om een grote mate van solidariteit van West-Europa met Oost-Europa, gefundeerd met een hernieuwde aandacht voor democratische fundamenten in eigen huis.

Solidariteit

Europa is klein, en opvallend is dat we onze problemen weten te exporteren zonder die van de rest van de wereld te importeren. De dreiging van de Koude Oorlog, de enorme olieschokken in de jaren zeventig, monetaire aardverschuivingen, alles heeft een verlamdende uitwerking gehad op met name de zwakke, afhankelijke ontwikkelingslanden. De val in de bodemloze put van buitenlandse schuld, overbewapening en grote binnenlandse armoede was onafwendbaar. Met de solidariteit van de Westerse wereld blijkt het nog steeds slecht gesteld. De in internationaal verband vastgestelde norm van 0.7% van het Nationaal Inkomen voor ontwikkelingshulp wordt door de grote industrielanden bij lange na niet gehaald. De budgetten voor bewapening lijken dan voor het eerst in jaren te krimpen, maar worden wel zeker aangewend voor structurele begrotingsproblemen in de eigen Westerse samenlevingen. De christen-democratie zou in dit opzicht het roer om moeten gooien: internationalisering betekent je afhankelijker maken van de rest van de wereld. Welnu laten we dan inderdaad verder kijken dan onze Atlantische neus lang is, en ernstige aandacht schenken aan de problemen van het overgrote deel van deze wereld.

Kort zou ik willen ingaan op de informatisering aangezien anderen er met meer deskundigheid over kunnen oordelen dan ikzelf. Informatisering kent veel aspecten;

Politieke partijen moeten open huizen zijn, gericht op dialoog en ontmoeting.

---

technologie in haar algemeenheid, medische technologie in het bijzonder is een terrein waar we als christen-democraten veel mee geconfronteerd worden. Veel nadruk wordt daar over het algemeen gelegd op de ethiek. Mijn inslag is, zonder voorbij te willen gaan aan de ethische aspecten van het gebruik van technologie, de bewustwording. Ethiek kenmerkt zich door een hoog abstractieniveau, en biedt derhalve weinig houvast voor mensen. De politiek, en zeker de christen-democratische, zou zich daarom op de bewustwording van mensen moeten richten. Een actieve campagne voor de daadwerkelijke informatie aan mensen over wat men in concrete situaties wel en niet hoeft te accepteren. De Nederlandse patiënt bijvoorbeeld is reeds de meest kritische van alle Europeanen, en is zeker gevoelig voor een dergelijke koers. Niet alleen beslissen voor mensen over inzet van techniek, maar juist de verantwoordelijkheid aan mensen zelf geven.

Bij de derde tendens die ik hier wil behandelen, de individualisering, is allereerst op te merken dat iedereen steen en been klaagt, maar er blijkbaar een cultuurverschuiving heeft plaatsgevonden. Niet voor niets hebben ontzuiling en ontkerkelijking parallel gelopen aan de individualisering. Door het wegvallen van socialisatiekaders als kerk en de maatschappelijke zuilen is het onderwijs als enige vormingskader buiten het gezin overgebleven. Daarnaast duiken jongeren tegenwoordig in een veelheid van clubs en activiteiten. Maar dit heeft vaak een consumptivistische inslag. Het gevolg is een individualistische, soms egoïstische, mens. Onderzoeken onder jongeren melden ook dat zij vooral een hoog inkomen en een goede baan nastreven.

De uitdaging voor christen-democraten moet niet zijn de aloude zuilen weer te herstellen, en mensen hun zelfstandigheid te ontnemen, maar mensen 'vrijheid in ver-

antwoordelijkheid' te laten beleven. Het solidariteitsgevoel met de paplepel in te gieten. De mogelijkheden daartoe zijn beperkt, en zouden aan moeten sluiten bij de bestaande situatie in het onderwijs, en bij politieke partijen als socialisatiekaders. Wat zich dan naar voren dringt is de gedachte van een maatschappelijke dienstplicht, en een nieuwe houding van de politiek als maatschappelijk fenomeen. De maatschappelijke dienstplicht is door diverse organisaties als vakbonden, belangenorganisaties, politieke organisaties en ook het CDJA op vele wijzen uitgewerkt. In de jaren negentig zou deze dienstplicht voor bijvoorbeeld de jongeren in de leeftijd van 18-30 jaar een goede bijdrage kunnen leveren aan de ontstane tekorten bij ziekenhuizen, welzijnsinstellingen en milieudiensten. De politieke partijen zouden daarnaast, zo is mijn hele verhaal bedoeld, een nieuw kader moeten vormen in de maatschappij. Geen onneembare vesting, maar open huizen gericht op dialoog en ontmoeting en bovenal vorming van een nieuwe mentaliteit.

In deze bijdrage heb ik aan de hand van drie tendensen: internationalisering, informatisering en individualisering proberen aan te geven wat de uitdagingen voor de christen-democratie zijn. Daarbij zijn drie kernwoorden van betekenis, namelijk: democratisering, bewustwording en solidariteit. Langzaam mag duidelijk geworden zijn dat in dit geheel de partij geen neutrale rol speelt maar een voortrekkersrol. Tegelijkertijd zal de opstelling van de politieke partij zelf ook moeten veranderen. De tijd van louter kiesvereniging is voorbij. Een nieuwe politieke levensfase is aangebroken. We moeten de dialoog opzoeken, niet bang zijn voor een mening maar zelfbewust als partij eigen ideeën uitdragen en breder mensen betrekken bij politieke vorming en besluitvorming. Zelf zou ik dit willen typeren als een: nieuw politiek elan.

Prof. dr. W.P.M. Hoekstra

Het CDA, ijzervijsel in een krachtenveld

Het is verleidelijk om beginselen naar de achtergrond te schuiven en wat meer gezond pragmatisme in de partij de boven-toon te laten voeren. Dat zou echter de dood van het CDA betekenen.

In een educatief televisieprogramma dat ik laatst zag, strooide een fysicus ijzervijsel op een glazen plaat. Het spul verspreidde zich willekeurig over het oppervlak. Vervolgens schakelde de man een elektromagneet aan, die zich onder de plaat bevond. U weet waarschijnlijk wel wat er dan gebeurt: het ijzervijsel ordent zich, naar het patroon van de elektromagnetische krachtlijnen.

Is dat niet het ideaalbeeld voor een beginselpartij, zoals het CDA? Alle politieke handelingen zouden de krachtlijnen van de beginselen moeten volgen, zodat voor iedereen een duidelijk en herkenbaar patroon ontstaat. Om het mooie fysische beeld te krijgen dat op de televisie getoond werd, was de glasplaat zorgvuldig vetvrij gemaakt en was uiteraard gezorgd dat er geen storende krachtvelden aanwezig waren. Het hoeft dus geen verwondering te wekken dat een partij als het CDA, te midden van allerlei politieke en maatschappelijke krachtenvelden, er ook na 1990 niet in zal slagen om het ideaalbeeld, zoals zo juist geschetst, te realiseren. Kennelijk bestaat in die partij wel de ambitie om naar dat beeld toe te werken, zoals uit de uitnodiging, die ik van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA ontving, blijkt. Ingaan op een uitnodiging om mee te denken over de toekomst van een politieke partij is, zeker als men geen lid is van die

partij, een hachelijke onderneming. De uitnodiging schetste, zeer duidelijk en erg openhartig, het probleem en dat trok mij aan. De uitnodiging rept van een partij, die ziet dat het nu al moeilijk is om duidelijk aan haar christen-democratisch karakter gestalte te geven en die zich derhalve afvraagt 'hoe moet dat in de jaren negentig in het licht van een sterke technologische ontwikkeling en in het licht van een zich ontwikkelend Europa'?

Het meedenken zou moeten beginnen met een analyse van de huidige problemen, waarbij het grootste probleem lijkt te zijn dat de politiek bezig is te vervreemden van de samenleving en misschien daardoor moeite heeft haar uitgangspunten aan het publiek zichtbaar te maken. Dat probleem geldt, lijkt mij, voor alle grote en middelgrote partijen. Voor het CDA komt daar nog bij dat het kerkvolk, van oudsher de achterban van het CDA, zelfs binnen de kerken, eigen wegen gaat en niet zonder meer bij het CDA een politiek onderdak zoekt. Het zal daarom voor sommige CDA-ers verleidelijk zijn, om de beginselen, die kennelijk niet zonder meer een bindende kracht vormen, naar de achtergrond te schuiven en wat meer 'gezond pragmatisme' in de partij te laten prevaleren. Dat lijkt me de dood voor het CDA.

Het zal, wil het CDA geloofwaardig zijn, van groot belang zijn om in de verwarrende maatschappelijke patronen duidelijk te maken naar welke krachtlijnen het zich wil voegen. Hoe men dat gaat doen, zal men met elkaar in de partij moeten uitmaken. Daarbij zal men de tijd moeten nemen om echt met elkaar in gesprek te raken en

moet men niet bang zijn om ook tegenstellingen onder ogen te zien. Ik bespeur bij het CDA een beetje de houding van 'wat goed dat wij niet, zoals sommige andere partijen, in een identiteitscrisis verkeren, dat bij ons nog rust bestaat'. Het komt mij voor dat die rust slechts schijn is, zoals ook de rust die Colijn vijftig jaar geleden voor Nederland veronderstelde geen werkelijkheid bleek. Want wat zal er gebeuren in het CDA, als zijn aanhangers de partij zullen bestoken met vragen binnen het thema van het Concilliaire Proces? Hoe, zo zullen zij vragen, gaat de partij in de politiek van alledag om met de vrede, met de gerechtigheid en met de schepping, zoals die zich in ons en om ons heen manifesteert?

DNA-technologie

Mag ik – ter illustratie – dat laatste thema toelichten om te schetsen voor welke opgave we met zijn allen staan? Biologisch en biochemisch onderzoek, in de jaren vijftig en zestig, aan DNA, de chemische stof die de drager is van de erfelijke eigenschappen, had als speurwerk naar het wezen der dingen zodanige resultaten opgeleverd dat men in jaren daarna, vanaf 1974, die kennis dacht te kunnen toepassen. Die gedachte bleek juist te zijn. Men kon in eerste instantie heel eenvoudige micro-organismen met de zogenoemde DNA-technologie modificeren of, zo u wilt, manipuleren. Bovendien leende de DNA-technologie zich er heel goed voor om snel een tamelijk gedetailleerd inzicht te krijgen in de genetische aard van, in eerste instantie ook weer, micro-organismen. In de wetenschappelijke wereld heeft men zeker nagedacht over de consequenties van die nieuwe technologie en met elkaar ook regels afgesproken waaraan de toepassingen van die techniek onderworpen moesten worden. Omdat echter de toepassingen zich in eerste instantie beperkten tot de eenvoudige micro-organismen en plaats vonden binnen de besloten ruimten van gevestigde laboratoria, kreeg het aspect veiligheid de nadruk. Technologieën

ontwikkelen zich, als de principes eenmaal ontwikkeld zijn, echter zeer snel. Zo ook de DNA-technologie. Het toepassingsgebied betreft tegenwoordig niet meer uitsluitend de micro-organismen in laboratoria, maar strekt zich uit tot toepassingen van zulke gemodificeerde organismen in het milieu. Daarnaast strekt de technologie zich momenteel uit, tot de plant, het dier en zelfs de mens. Bij plant en dier gaat het daarbij ook om de constructie van nieuwe vormen (transgene-vormen genoemd). Bij de mens gaat het om technieken die het mogelijk maken om bepaalde erfelijke afwijkingen, al in een embryonaal stadium, te achterhalen (de prenatale diagnostiek).

Het moge duidelijk zijn dat die laatste toepassingen en de in het verschiet liggende toepassingen, meer oproepen dan alleen vragen omtrent risico's. Heel nadrukkelijk komen nu vragen van levensbeschouwelijke aard – en ethische aard zo u wilt – om de hoek kijken. De snelheid waarmee de technologie zich heeft ontwikkeld is zo groot, dat de maatschappij nog geen passende antwoorden heeft voor de klemmende vraag 'mag alles wat kan?'. Juist voor een partij als het CDA ligt hier een taak en in feite een toetssteen voor waar zij staat. Aan de kant van de heersers over de schepping, voor wie economische argumenten prevaleren, of aan de kant van de rentmeester die beheert vanuit eerbied voor het leven en die een perspectief heeft dat verder reikt dan het hier en nu?

Ik heb het probleem geschetst en ik zeg u eerlijk dat ik geen pasklare oplossing heb. De complexiteit van het probleem verhindert dat ook. Een veehouder op de Veluwe vertelde mij, dat in zijn 'KI-kring' een erg terughoudend standpunt gekozen was ten aanzien van het manipuleren van dieren. Maar tot zijn grote zorg zag hij dat een andere kring, veertig kilometer Noordelijk, een veel royaler standpunt gekozen had. 'Wat betekent dat straks voor de rentabiliteit van mijn bedrijf, voor de toekomst van mijn kinderen?' zo vroeg hij zich bezorgd

af. Vervang de Veluwe door Nederland en veertig kilometer Noordelijk door Frankrijk en het probleem krijgt een Europese dimensie.

Het is mijn stellige overtuiging dat de politiek en met name het CDA, veel meer inspanningen moet leveren om de mensen die het aangaat, en dat zijn we allemaal, in staat te stellen een eigen verantwoordelijkheid te nemen, ook in kwesties als de toepassingen van de DNA-technologie. In het onderwijs, dat mensen weerbaar wil maken, zal meer aandacht geschonken moeten worden aan de samenhang der dingen. Het onderwijs is zo zeer verengd, ook ons hoger onderwijs, dat het geen verbazing mag wekken dat mensen moeite hebben met complexe maatschappelijke verschijnselen. Wellicht neemt men daarom zo snel een toevlucht tot uitgesproken individualisme. In zo'n houding denkt men controle over de dingen te hebben. Ik denk dat onze geschiedschrijvers de slogan 'Kies exact' als een van de meest stompzinnige kreten uit ons huidige onderwijsbestel zullen bestempelen, omdat daarvan, wellicht onbedoeld, een onverholen pleidooi uitgaat voor een eenzijdige vorming. In datzelfde licht is het voorneemen om in het VWO op het biologie-onderwijs te bezuinigen een onzalig plan. Het doorgeven van waarden en het voeden van mensen met zodanige inzichten dat ze zelfstandig kunnen kiezen en de consequenties van hun keuzen durven dragen, lijkt mij een van de grote opgaven voor de jaren negentig.

Aan mijn beschouwing over de toekomst van het CDA, zou ik nog een element willen toevoegen. Ik ben begonnen met het beeld van het ijzervijsel dat zich richt naar de elektromagnetische krachtlijnen. Ik wil, conform dat beeld, een politieke richtlijn

---

Staat het CDA aan de kant van de heerser of van de rentmeester?

---

ontlenen aan de Vastenbrief van de Nederlandse bisschoppen van 1980, getiteld 'De mens in de arbeid'. Zij schrijven daar 'dat wij, op zoek naar een betere samenleving, altijd te rade moeten gaan bij hen, die onder het bestaande systeem het meest te lijden hebben. Zij zijn de maatstaf bij de vraag of systemen rechtvaardig zijn of niet'. In een buitengewoon boeiende voordracht van Pieter van Hoof, uitgesproken bij het Landelijk Pastoraal Overleg van 19 november 1988, heeft hij het bekende verhaal van de barmhartige Samaritaan uitgewerkt. Pieter van Hoof geeft aan dat uit dat verhaal, duidelijk en onloochenbaar, blijkt dat het slachtoffer het eerste en laatste woord heeft. In het slachtoffer ligt de norm voor alle ethiek. Zou het voor het CDA niet een geweldige uitdaging zijn om zijn politiek vanuit dat gezichtspunt te herijken? Dat zou bij mij de argwaan wegnemen, dat de politiek, ook van het CDA, zich voornamelijk laat leiden door economische krachtlijnen. Dat men derhalve kiest voor de sterkeren en vervolgens, zo goed en zo kwaad als het gaat, probeert het slachtoffer tegemoet te komen. Dat het daarbij niet altijd goed gaat behoeft, voor wie met open ogen en oren in deze samenleving staat, geen betoog.

Prof. dr. A.W.J. Houtepen

De kerken en de politieke uitdagingen anno 2000

De kerk zal de straat opgaan en de politici hinderlijk blijven volgen. Wie daar niet tegen kan is geen democraat. Ook al noemt hij zich christen.

Christen-democratische politiek opereert vanuit een programma, waarin Evangelische waarden als gerechtigheid, vrede en zorg om de kwaliteit van het leven centraal staan. Je hoeft geen profeet te zijn om te beseffen, dat deze waarden ook in de volgende eeuw de hoogste politieke waarden zullen zijn.

Er moet hoognodig gewerkt worden aan de uitbanning van internationaal economisch onrecht, zoals een schuldenlast, die de kapitaalstroom van Noord naar Zuid in feite in omgekeerde richting leidt. Er moet gewerkt worden aan stabiele vrede en nieuwe relaties tussen Oost en West in een nieuw en verruimd Europa, zonder dat dat een versterkte vesting wordt tegen de rest van de wereld. Er moet gewerkt worden aan een zodanig leefklimaat, dat niet 20% van de wereldbevolking de anderen opscheept met 80% van het afval, nadat diezelfde 20% de rest eerst heeft beroofd van 80% van de natuurlijke hulpbronnen. Er moet gewerkt worden aan immateriële (wel dure, maar ook duurzame) investeringen voor de kwaliteit van het leven: betere relaties tussen volkeren, minderheden, andere godsdiensten en levensovertuigingen; spreiding van kennis onder wie geen evenredig aandeel hebben aan de cultuur: analfabeten, etnische minderheden, vrou-

wen, kansarme groepen, bejaarden; lessen in liefde en solidariteit onder mensen: bureaus voor levensvragen; centra voor ontwikkelingssamenwerking; vrijwilligers-hulpcentrales. Het wensenlijstje voor een politiek volgens de Evangelische uitgangspunten is niet moeilijk te maken.

Maar in de concrete politieke besluitvorming van een grote partij als het CDA, die regeringsverantwoordelijkheid draagt, gaat het om coalities en meerderheden, om economische prioriteiten en belangenstrijd, om maatschappelijke en technische haalbaarheid, om internationale beperkingen. Dat is eigen aan democratische besluitvorming, die spreiding van de macht garandeert, maar bijna per definitie de realisering van sterke idealen vertraagt en verzwakt. Niemand en dus ook een christen niet, ontkomt aan deze beperkingen van de praktische politiek, maar het maakt die politiek daarmee nog niet onbelangrijk of waardeloos en al evenmin on-evangelisch. Dat zou ze pas worden, als deze politiek van het haalbare zichzelf als Evangelie zou willen opleggen.

De christelijke kerken opereren vanuit dezelfde Evangelische waarden, zij het dat gerechtigheid, vrede en zorg om de kwaliteit van het leven er in een ander perspectief worden gezocht dan in het politieke krachtenveld en met andere methoden. Het eigen perspectief van de geloofs-gemeenschap is het perspectief van Gods beleid, Gods wil voor de mens en de roe-

ping van christenen dat Rijk van God te zoeken en, als het kan, anderen door overtuiging en voorbeeld, voor diezelfde zoektocht te winnen. De eigen methode bestaat in het leggen van internationale contacten tussen gemeenten en christelijke groepen en de bevordering van beraad over geweldloze conflicten, zoals de kerkelijke vredesbewegingen dat proberen; de bevordering van solidariteit van en met de verdrukten en armen, overal ter wereld en het pleidooi voor hun rechten; de bewaking van de kwaliteit van het leven door catechese en gewetensvorming, waarin de unieke waardigheid van elke menselijke persoon, zijn opdracht tot navolging van Jezus en zijn verantwoordelijkheid als beelddrager Gods vooropstaan. In vrij en politiek-onafhankelijk beraad hebben de kerken in de laatste vijftig jaar geleerd om vrij-uit te zeggen, wat de anderen van het Rijk Gods concreet betekenen voor leven en samenleven. Om dat te kunnen zijn zij steeds meer ook gaan samenwerken en samenspreken in de oecumenische beweging en hebben zij op eigen initiatief de analyse van de menselijke nood en de actuele interpretatie van Gods bevrijdende wil voor mensen op elkaar betrokken. Zo hebben ook zij wensenlijsten opgesteld. Juist door de scheiding van kerk en staat en door een zekere distantie van de politieke partijen konden ze dit doen en eigenlijk ook alleen daar, waar ze werkelijk vrije kerken waren, niet gebonden aan staatskerkelijke of kerkstatelijke omklemmingen.

In het algemeen hebben hun besluiten daarbij binnenkerkelijk gezien gewonnen aan democratische kwaliteit, via synodale bijeenkomsten, consultatie van de deelkerken en van bisschoppenconferenties, inschakeling van experts, participatie en inspraak van bewegingen en actiegroepen, situatiebeschrijvingen en oecumenische visitatiereizen. Maar tegelijk hebben hun voorstellen en besluiten ingeboet aan algemeen-maatschappelijke invloed:

– door het slinkende tal van haar leden en

de tanende kracht van de kerkelijk-maatschappelijke organisatie;

- door de competitie van andersoortige politiek-maatschappelijke ideologieën en de toenemende macht van commercie-gevoelige media;
- door de complexiteit van de netwerken, waarlangs de waardeoriëntatie in ontwikkelde samenlevingen als de Euro-Amerikaanse verloopt: scholing, technologische ontwikkelingen, marktmechanismen, pluralisme van religies, geluksindustrie (recreatie, amusement, sport, consumptiepatronen).

Politiek die zichzelf het haalbare als Evangelie oplegt is onevangelisch.

Frustratie

Ik constateer, dat beide ontwikkelingen, die van een steeds grotere nadruk op het politiek en vooral economisch haalbare binnen de Europese en de Nederlandse christen-democratie enerzijds, en van een steeds vrijmoediger maar tegelijk machtelozer kerkelijk spreken over Evangelische waarden en wensen anderzijds, over en weer geleid hebben tot gevoelens van teleurstelling en frustratie. Een voorbeeld daarvan vormt het door de Wereldraad van Kerken geleide beraad over gerechtigheid, vrede en zorg voor de schepping. Christen-democratische politici hebben het gevoel daarbij buitenspel gezet te zijn, kerkelijke woordvoerders klagen over de geringe reactie van politiek verantwoordelijken op bijvoorbeeld de voorstellen van

Basel 1989 en Seoel 1990. Beide reacties zijn, tegen de achtergrond van wat ik beschreef, uitermate begrijpelijk, maar tegelijk inadequaet, want voorbarig. Kerken dienen in volle vrijheid de kans te krijgen voor hun 'conciliaire beraad' over de nood van mensen en over hun profetische strategie.

Het daarover onderling eens te worden, met zoveel tradities en zoveel verschillende contexten blijkt al moeilijk genoeg. Het kost tijd, ook al dringt de tijd. Politici van hun kant moeten de kans krijgen, voor zover ze niet reeds als kerkleden aan dit beraad hebben deelgenomen, uitdrukkelijk bij de politieke realisering van nieuwe oecumenische uitgangspunten betrokken te worden, al hebben ze daartoe geen speciale uitnodiging van de kerken nodig. Christen-democratische politici zouden er mijns inziens goed aan doen zulke oecumenische uitgangspunten, die bijvoorbeeld door Wereldraad van Kerken en het Vaticaan zijn geformuleerd, in hun Program van Uitgangspunten te laten doorwerken, ook al zal geen kerk dat nog willen of kunnen dicteren.

Toch is dit niet genoeg. Het *politicum*, dat wil zeggen het domein waarop mensen vormgeven aan hun maatschappelijke verantwoordelijkheid, is veel breder dan alleen het domein van de parlementaire democratie en het stelsel van politieke partijen, hoe onmisbaar dat ook is. De samenleving is niet een optelsom van individuen, die voor enkele kerntaken een overheid creëren en verder leven als ieder voor zich en God voor ons allen. De samenleving is een netwerk van bewegingen en organisaties, een stelsel van functies, een klimaat van verantwoordelijkheden. Sleutelwoorden als 'zorgzame samenleving' of 'sociale vernieuwing' appelleren juist aan dit bredere gebied van het *politicum* en doen een beroep op de directe verantwoordelijkheid van staatsburgers in kleinere verbanden: gemeenten, wijken, verenigingen, scholen, maatschappelijke organisaties en net-

werken. Juist in dat bredere gebied van het *politicum* kan van een scheiding van ideële overtuigingen en civiele taken steeds minder sprake zijn. Als ook op deze domeinen slechts secularer pragmatisme de toon gaat aangeven en de waarde-oriëntaties naar de achtergrond verdwijnen, ligt de maatschappelijke *jungle* pas echt op de loer. Daarom dienen kerken en andere levensbeschouwelijke groeperingen zich juist ook op dit domein in te zetten, hetgeen ze natuurlijk ook volop doen. Dat is het concreet-politieke diaconaat van de kerken, dat wezenlijk deel uitmaakt van de liturgie.

Soms, zoals bij de discussies over inkomensverdeling en schrijnende armoedesituaties, bij een asielpolitiek, die gewetens krenkt, bij veiligheidspolitiek die tot militaire escalaties leidt, bij het voortbestaan van internationaal economisch onrecht, dat, zoals iedereen op zijn eigen buis kan zien, dagelijks tienduizenden hongerdoden kost, bij bedrijfssluitingen die alleen het gewin van enkelingen dienen, bij gifschandalen en milieuoverlast, bij onredelijke werkdruk in de zorgsector, zal dit politieke diaconaat de straat opgaan, desnoods achter spandoeken aan en de politici in engere zin hinderlijk volgen. Wie daar niet tegen kan is geen democraat, ook al noemt hij zich christen. Wie meent dat in geen geval genade voor recht mag gelden, is misschien wel democraat, maar raakt wel ver verwijderd van de kern van de christelijke boodschap.

Willen we de politieke apathie voorkomen en het onbeschaamde individualisme van de jaren tachtig overwinnen, dan zullen politieke partijen als het CDA en de kerken dat bredere *politicum* dienen aan te spreken, initiatieven van onder op te stimuleren en te waarderen. Dat geldt te meer, omdat de voortgeschreden secularisatie onder jonge kiezers en kerkleden een geheel nieuwe situatie heeft geschapen: naast een hele generatie gesecculariseerde ex-christenen leeft thans reeds een generatie

jonge mensen, van wie een groot deel geen kerkelijke binding heeft en argeloos aan godsdienstige zingeving voorbijleeft terwijl een ander deel kennis heeft gemaakt met een vorm van christen-zijn, waarin godsdienst en solidariteit, godsdienst en verdraagzaamheid, godsdienst en mededogen de dragende karakteristieken zijn. Beide groepen, de nog niet door enige kerk geraakten en de door een ver-

nieuwde kerk geraakten kunnen politieke bondgenoten zijn in dit brede *politicum*, zoals ze ook samen in schoolbanken zitten, op sportclubs of in de disco. Het lijkt mij een gezamenlijke opdracht van politici en kerkleiders om alle krachten bij te zetten voor de overdracht van de Evangelische waarden onder jongeren en jongeren te helpen bij het opzetten en uitbouwen van de netwerken van hun vorming.

M.H.M.F. Gardeniers-Berendsen

Waaraan is een christen-democraat herkenbaar?

De Derde Wereld blijft achter op de ongekende welvaartsgroei in het Westen. Demografische ontwikkelingen versterken dit. Oplossing van dit vraagstuk wordt de uitdaging van de volgende eeuw.

Al kan van een eeuwwisseling hetzelfde gezegd worden als van Nieuwjaarsdag namelijk een door natuurwetten bepaalde wisseling van dag en nacht, en de gehanteerde tijndeling in jaren, toch stimuleert het tot achteromzien en opnieuw beginnen: 'Wat mij betreft altijd zonder 'uithuilen'. De twintigste eeuw kenmerkt zich door wetenschappelijke sprongen en vooral door de technische toepassingen daarvan op het gebied van de chemie/nieuwe materialen, van gezondheid/medicijnen, erfelijkheidsleer, natuurkunde/kernenergie, vervoer, communicatie- en informaticatech-

nieken, de kennis van het heelal. Dit zal onverminderd doorgaan in de volgende eeuw. De werelddelen en landen waar deze groei zich manifesteert kennen een gemiddelde welvaart, ontwikkeling en gezondheid, welke in de eerste helft van deze eeuw niet voor mogelijk werd gehouden. De verschillen met de andere wereld, de zogenaamde Derde Wereld, worden voortgaand groter. Die Derde Wereld herkent dit zelf ook door verbeterde informatie en communicatie, maar is zonder handreiking onmogelijk in staat aansluiting te krijgen bij die welvaart. Het kan een oorzaak voor een Derde Wereldoorlog zijn. Vanzelfsprekend is ontwikkelingssamenwerking niet alleen in Nederland een geaccepteerd onderdeel van overheidsbeleid. Binnen de Verenigde Naties zijn diverse instituten met deze problematiek belast; terwijl de

GATT een niet geringe rol speelt. Maar het gaat niet alleen om financieel-economische maatregelen afzonderlijk. Combinatie met en vergroting van de activiteiten van bijvoorbeeld UNESCO en de Wereld Gezondheids Organisatie (WHO) dient financieel-economisch te worden meegevoerd. Mijns inziens wordt de oplossing van dit probleem dé opgave voor de volgende eeuw, voor christen-democraten vooral vanuit de opgave uit het Evangelie, voor allen vanuit de wens tot wereldvrede én uit economische noodzaak. Dit laatste breng ik mede in verband met de demografische wijzigingen in de volgende eeuw namelijk de groei van het aantal bewoners in de Andere wereld en de afname van het aantal bewoners in de 'Eerste' wereld.

Zoals in het begin van de jaren zeventig op grond van de demografische cijfers de grote werkeloosheid van de jaren tachtig en negentig werd aangetoond, (zonder dat er overigens een politieke conclusie op volgde) kunnen ook nu al de economische consequenties berekend worden van de samenleving qua leeftijdsopbouw (= kopersmarkt) in de komende twintig à dertig jaar en de gevolgen van de bevolkingsafname, welke daarop volgt. Bij niet tijdige herkenning van de gevolgen zal ongetwijfeld een 'het-hemd-is-nader-dan-de-rok-reactie' volgen. Alle aandacht zal zich overwegend richten op de niet meer te ontwijken problematiek op nationaal niveau. Mijns inziens ontstaat dan echter het gevaar van het onderschatten van het veel moeilijker op te lossen probleem van de groeiende afstand tussen de ontwikkelde en onderontwikkelde wereld in kennis, welvaart en gezondheid.

Nederland staat zeker niet alleen. Ook in het kader van 'Europa 1992' moet de oplossing van beide problemen een grote rol spelen, want in Europa wordt vooral Duitsland maar eveneens de andere landen met ingrijpende demografische wijzigingen geconfronteerd. Analyseert men tijdig wat de gevolgen daarvan zijn, dan zullen oplossingen gevonden worden. De be-

wustwording van het wereldprobleem van de onevenwichtige toename van de wereldbevolking zal op dat moment naar mijn mening niet uitsluitend bezien kunnen worden uit het oogpunt van: hoe stoppen wij de groei. In het begin van de jaren zeventig daalde in Nederland de bevolkingstoename beneden het zogenaamde vervangingscriterium: rondom 2020 zal onze bevolking daadwerkelijk in aantal afnemen. Dat betekent dat zelfs als de groei van de wereldbevolking (buiten de ontwikkelde landen) zal afnemen tot beneden het zogenaamde vervangingscriterium het toch nog een halve eeuw duurt voor het keerpunt naar afname bereikt wordt mét de problematiek van de wijziging van leeftijdsopbouw.

Structurele handreiking

Het CDA kan (mede) door versterking van zijn positie in Nederland en (mede daarvoor) binnen de christen-democratie in Europa haar verantwoordelijkheid voor de Derde Wereld uitdragen. Het voorbeeld zijn hoe én een sterke economische positie én een verantwoordelijke/democratische samenleving kan samengaan met structurele handreiking naar de Andere wereld, die onze wereld is.

Een sterk CDA is hiervoor nodig. In beide gespreksgroepen werd vervreemding van de burgers geconstateerd; in het bijzonder ten opzichte van de politieke besluitvorming. In beide gespreksgroepen bleek men voorts op bepaalde terreinen standpuntbepalingen vanuit het CDA te missen. De discussie over standpuntbepalingen is al eerder een voortreffelijk bindmiddel binnen het CDA gebleken. Met voorbereiding vanuit het Wetenschappelijk Instituut kan deze discussie via alle gelegingen duidelijke CDA-standpunten tot stand brengen. Tegelijkertijd draagt het binnen het CDA bij aan het tegengaan van de vervreemding van de politiek.

Toch zal er meer nodig zijn om die vervreemding aan te pakken. Ik sluit aan bij een van de gemaakte opmerkingen, na-

melijk dat het gezicht van de politieke be-
ginselpartij bepaald wordt door de perso-
nen die het beleid ervan uitdragen én de
kwaliteit van het beleid. Ervan uitgaand dat
het CDA én kwalitatief hoogstaand beleid
wil voeren én kwaliteitsvertegenwoordig-
ers wil hebben, kunnen we vaststellen
dat beide factoren elkaar zullen verster-
ken: het een vraagt om het ander. En juist
zulke personen zijn in staat binnen de sa-
menleving de band én het vertrouwen op
te roepen dat noodzakelijk is om politieke
idealen en daarmee standpunten uit te
dragen: om een CDA steunend op een
achterban gezicht te geven.

De eerder vermelde conclusie van de
heer Van Lieshout ten aanzien van het be-
lang van de democratische basis om de
vervreemding van de politiek en politici te-
gen te gaan, maakt duidelijk dat de CDA-
vertegenwoordiger dit moet kunnen uitdra-
gen. Zowel het kader van het CDA als de
politiek-gekozenen zullen daarvan moeten
doen blijken, allen op de plaats waar zij het
CDA vertegenwoordigen. Binnen de plaat-
selijke, provinciale en landelijke overheid
dient een CDA-politicus/ca als christen-
democraat herkenbaar te zijn. Voor de
persoonlijke herkenbaarheid is van groot
belang dat men naast zijn politieke werk
deelneemt in de scala van organisaties, in-
stellingen, activiteiten en niet te vergeten
binnen de kerken, waarin de Nederlander
zijn mede-verantwoordelijkheid voor de
samenleving waarmaakt. Dat kan op ver-
schillende manieren bijvoorbeeld als vrij-
williger/bestuurder of adviseur: door aan-
wezig te zijn op bijeenkomsten. Door die
persoon is het CDA er bij. Door die per-
soon leert het CDA wat er leeft. Het mede-
mens zijn, medewereldbewoner, en daar-
door medeverantwoordelijk willen zijn
moet zichtbaar zijn daar waar het CDA
zich in zijn leden en vertegenwoordigers
manifesteert, in Nederland, in Europa, in
de wereld.

In de discussies kwam de afkeer van een
tweedeling in de politiek weer naar voren.

In verband met Europa 1992 zullen er keu-
zen gemaakt moeten worden. Maar mét de
polarisatie zou onderhand ook de te sim-
pele indeling progressief/conservatief wel

CDA-politici moeten vertrouwen wekken en de idealen kunnen uitdragen.

---

eens mogen verdwijnen. Standpunten ver-
nieuwen indien veranderde omstandighe-
den dat noodzakelijk maken: behouden
dat wat waarde heeft. In een politiek pro-
gramma kàn dat per periode verschillende
prioriteit krijgen, zonder dat daarmee de
hoofdlijnen van het christen-democratisch
denken verdoezeld worden, nee juist ge-
profileerd worden. Binnen Europa zal on-
getwijfeld de veranderde situatie in Oost-
Europa leiden tot een andere samenstel-
ling van de EG-combinatie en mede de po-
litieke samenstelling. Al blijkt in de grote
landen de bij ons zo gevreesde tweede-
ling een feit te zijn, toch sluit ik niet uit dat
juist vanuit Nederland, wellicht door België
gesteund binnen de christen-democratie
een grotere bewustwording mogelijk is.
Ook in Europa moeten de kansen van een
derde beweging niet onmogelijk geacht
worden. Juist in de te verwachten veran-
derde situatie is het van groot belang dat
het CDA en de personen die het CDA-den-
ken daar uitdragen, zich profileren in de
discussie rondom het constant streven om
de grootste partij in de EG te zijn. Op zich
is dit een lofwaardig streven, maar nimmer
tot elke prijs, en zeker niet met het prijsge-
ven van beginselen.

In het laatste decennium van deze eeuw zou het CDA een toekomstvisie moeten ontwikkelen zowel voor een nationaal programma als ten aanzien van de opstelling in internationaal verband. Standpuntbepalingen en prioriteitenstelling zullen daar

onderdeel van uitmaken en mede, zo hoop ik, een profielbeschrijving waarin de kenmerken van hen, die het CDA uitdragen en vertegenwoordigen wordt omschreven. Het CDA zal klaar staan voor de nieuwe eeuw.

Drs. T.L.E. Strop-von Meijenfeldt

Christen-democratie en kerken: dialoog noodzakelijk

Tussen christen-democratie en kerken heerst een onderlinge allergie. Deze maakt een gezonde dialoog onmogelijk.

Regelmatig wordt de C van CDA gelezen als staande voor centrum. Evenzeer vereenzelvigd een deel van onze bevolking de CDA-C vaak met conservatief. Dit beeld krijgt vooral voeding in de opstelling van de christen-democratische partijen in West-Duitsland, die zich aan de conservatieve zijde van de politiek kennelijk wel bevinden. Zou ook het CDA genoeg moeten nemen met een dergelijke positionering? Is dat de toekomst van de christen-democratie?

Tien jaar na het ontstaan van het CDA is het goed om een kleine evaluatie te plegen en de balans op te maken. Niet om bij het bereikte stil te blijven staan, maar om naar de toekomst te kijken. Het Program van Uitgangspunten van het Christen Democratisch Appiel lijkt nog niets aan actualiteit verloren te hebben.

'Het CDA aanvaardt het Bijbels getuigenis van Gods beloften, daden en geboden als van beslissende betekenis voor mens, maatschappij en overheid. Het CDA richt

zich naar dat getuigenis met de intentie steeds te zoeken naar de betekenis van het Evangelie voor het politieke handelen.' De op deze basis vervolgens opgenomen uitgangspunten voor het politieke handelen – gerechtigheid, gespreide verantwoordelijkheid, solidariteit en rentmeesterschap – leiden niet tot een blauwdruk voor een maatschappijmodel. Wel geven zij handvaten tot concrete invulling in het politieke beleid binnen een parlementaire democratie. Dit is soms lastig, omdat iedere beslissing getoetst moet worden aan de eigen uitgangspunten. Soms ook geeft dit juist meer ruimte tot invulling bij de besluitvorming, omdat het beslissingskader minder vast ligt, minder beperkt is. Christenen, die zich tot het CDA willen rekenen, nemen daarmee tevens een extra verantwoordelijkheid op zich! Niet alleen 'ik' en de eigen visie tellen, ook de samenhang met het grotere geheel.

Uit het voorgaande zou af te leiden zijn, dat de standpuntbepaling vaak in dialoog met onder meer de kerken, de gemeenschappen van christenen, tot stand zou komen. Het tegendeel blijkt echter tot nu

toe het geval. Er lijkt eerder een allergie voor elkaar te bestaan, die een gezonde dialoog nog nauwelijks mogelijk maakt. Dat valt te betreuren. Noch de belangen van de beide dialoogpartners, noch de belangen van degenen waarvoor zij menen te moeten opkomen zijn hiermee gebaat.

Natuurlijk, er zijn verschillende verklaringen, excuses voor deze situatie aan te geven. Het Mandement, de angst voor rolwisseling van kerk en politieke partij, de ontwikkelingsfase waarin het CDA zich bevindt enzovoorts. Dat neemt niet weg, dat in een dynamische maatschappij als de onze de ontwikkeling alleen kan plaatsvinden op basis van een permanent leerproces, waarbij een voortdurende toetsing van de leermomenten dient te geschieden. Met inachtneming van de eigen rol van het CDA in het maatschappelijk veld kan van de andere partij, de kerk, veel geleerd worden.

Dat het CDA bij zijn oprichting nu tien jaar geleden niet een uniforme invulling van zijn kernbegrippen gaf valt te illustreren aan de hand van de bij die bijeenkomst opgedane ervaring. In het kader van de internationale campagne '*Free Nelson Mandela*' werd de aanwezigen persoonlijk verzocht om ook hun handtekening op een lijst te zetten. De reacties van de aangesprokenen verschilden sterk. Van een 'principeel-ik-teken-nooit' tot 'natuurlijk'. Het frappantst was de categorie, die eerst afwachtte wat de kopstukken met het verzoek gingen doen. (Ook toen al een carrièrepartij?) Dezelfde actie werd ook met name in de kerken gevoerd, waarbij op grote schaal aan deze toch makkelijke vorm van solidariteit gehoor gegeven werd: aan de minister van Buitenlandse Zaken zijn toentertijd dozen vol handtekeningen aangeboden (65 000 stuks). Het zou zeer interessant zijn om thans na te gaan of het begrip solidariteit na tien jaar een meer uniforme invulling zou krijgen binnen het CDA. Omdat juist op dergelijke toetsmomenten de ontwikkeling en inhoudelijke invulling van de partij in de afgelopen jaren valt af te lezen.

Stem van het Zuiden

Terwijl het CDA in de afgelopen periode vooral bezig was met de fusie tot een partij en vervolgens de opbouw van die partij, een vooral nationale aangelegenheid, vonden de belangrijke ontwikkelingen in de kerken juist op internationaal niveau plaats. Zowel binnen de Rooms-Katholieke kerk, als in de protestantse wereld binnen de Wereldraad van Kerken was het niet langer het 'Westen' dat de toon aangaf. In de stem van de kerken uit het 'Zuiden' werd meer dan ooit tevoren de samenhang tussen nood en overvloed, macht en machteloosheid, oorlog en vrede, onrecht en gerechtigheid aan ons hier duidelijk. Vaak kozen kerken dan ook concreet de zijde van de onderdrukten, de machtelozen. Zoals in Namibië, Zuid-Afrika, en Polen. Hadden de onderdrukten eenmaal stem, dan veranderde ook hier de rol van de kerken tot haar oorspronkelijke: gemeenschap van gelovigen, bewaker en hoedster van God's geboden en beloften. Het verstaan van de Bijbelse boodschap en de vertaling daarvan naar de dagelijkse praktijk is aan iedere gelovige. De kern kan daarbij behulpzaam zijn in het leren verstaan van de Bijbelse boodschap, de normen en waarden, die God ons als opdracht voor het leven heeft meegegeven.

Deze opdracht hebben de kerken in de achter ons liggende periode niet geschuwd. Hoewel vaak moeilijk te verstaan en politiek zeer gevoelig hebben programma's van de kerken als het 'Programma tot bestrijding van het racisme', het 'Gaven delen – wereldwijd' en het thans lopende 'Conciliaire Proces voor Gerechtigheid, Vrede en Heelheid der Schepping' een enorm bewustwordingsproces in gang gezet juist op de terreinen van de vier CDA-kernbegrippen. Meer dan in de toch op barmhartigheid/liefdadigheid gefundeerde missie en zending en het werelddiaconaat – hoe goed zij ook zijn! – zijn in deze programma's pogingen gedaan om gerechtigheid, solidariteit en rentmeester-

schap gestalte te geven, naast gespreide verantwoordelijkheid.

Eenzelfde leerproces hebben de kerken met haar vredesbeweging en de daaruit geresulteerde contacten met het 'Oostblok' ondergaan. Evenmin als de kerken echter het alleenrecht op de vier kernbegrippen en de invulling daarvan kunnen claimen, kunnen politieke partijen dat. Hetgeen hen niet van de opdracht tot invulling ontslaat.

Christen-democratie en kerken hebben elkaar voor elkaars toekomst wel nodig.

De toekomst van de christen-democratie zal in aansluiting op de geschetste ontwikkeling mijns inziens bepaald worden door:

- de dialoog met de kerken op basis van het verstaan van en respect voor ieders specifieke rol. Centraal in dit gesprek zal moeten staan de plaats van Bijbelse normen en waarden in onze maatschappij en de overdracht daarvan aan volgende generaties;
- het gesprek met en de versterking van

de christen-democratie elders in de wereld. Ook in de politiek moet worden verstaan, dat niet langer een klein deel van de wereld – 'het Westen' – de agenda van de ontwikkelingen op wereldniveau kan bepalen;

- meer dan tot nu toe moet daarom nagedacht worden over de invulling van de vier kernbegrippen in de politieke praktijk. Wat betekent macht voor het CDA? En hoe gaat het hiermee om? Kan onze economie ook op gerechtigheid gebaseerd worden, in plaats van op het recht van de sterkste? Wat betekent het respect voor de natuur? Welke erfenis laten wij toekomstige generaties? Wat houdt ons respect voor het leven in bij problemen als abortus en euthanasie? Hoe krijgen wij een evenwicht tussen rechten en plichten van een ieder? Hoe kunnen wij gelijkwaardigheid van oud en jong, man en vrouw werkelijk gestalte geven?

Nu het CDA een goed georganiseerde partij is, die wil bijdragen aan een verantwoordelijke maatschappij, wordt het tijd een volgende stap in het ontwikkelingsproces te zetten: in gesprek met alle leden antwoord geven op vragen als hierboven gesteld. Niet langer dient de agenda van de partij hoofdzakelijk bepaald te worden door de economie.

Kerken zijn hiertoe niet de geëigende kanalen, kunnen wel een handreiking doen vanuit hun kennis en ervaring, op basis van het verstaan van de Bijbelse boodschap.

Mr. J.J.M.S. Leyten-de Wijkerslooth de Weerdesteyn

De kwaliteit van de democratie

Als politici zelf geen inzicht meer hebben in de wirwar van regels op hun eigen beleids-terrein, hoe kunnen zij dan verhinderen dat burgers dat inzicht wel hebben. Laat staan dat die zich aan de regels houden.

Onlangs trof ik in een van de weekbladen een artikel aan met de voor mij wel zeer frappante kop 'De burger stemt niet meer, hij procedeert'. Aanleiding was de lage opkomst bij de gemeenteraadsverkiezingen. Voor mij frappant omdat deze kop in enkele woorden mijn belangrijkste zorgen omtrent het functioneren van ons staatsbestel weergeeft.

Op de lage opkomst bij de gemeenteraadsverkiezingen wil ik hier verder niet ingaan, er is genoeg over geschreven. Wel op de bij velen toenemende zorg, dat kiezers steeds minder geïnteresseerd lijken in het doen en laten van de volksvertegenwoordiging. Of het nu de Tweede Kamer, de Provinciale Staten, de gemeenteraad of het Europese Parlement is. De hoge opkomst bij Tweede Kamer-verkiezingen lijkt met deze zorg in tegenspraak, maar kiezen tussen Lubbers, Kok, Voorhoeve (Bolkestein) en Van Mierlo is nog niet hetzelfde als interesse voor de Tweede Kamer. Integendeel, enerzijds houden alle politieke commentatoren niet op te betogen, dat er praktisch en ideologisch zo weinig verschil meer is tussen de vier grote politieke groeperingen dat er eigenlijk niets meer te kiezen valt. Anderzijds laten kiezers zich daardoor blijkbaar niet weerhouden om zodra het om van de televisie bekende gezichten gaat naar de stembus te gaan en

een stem uit te brengen op degene die het meeste vertrouwen inboezemt.

Wordt dat vertrouwen dan gegeven aan een belangrijk lid van de Tweede Kamer of aan iemand van wie kiezers verwachten of hopen dat hij/zij zo spoedig mogelijk de Tweede Kamer zal verlaten om deel te gaan uitmaken van het kabinet? Ik veronderstel het laatste, maar opgewekt over het gezag van de volksvertegenwoordiging stemt mij dat niet. Als ik mij gemakshalve beperk tot de Tweede Kamer, die toch het hart van onze nationale democratie vormt, zouden wij ons meer moeten bekommeren om de positie van de volksvertegenwoordiging dan doorgaans gebeurt. De democratie werkt blijkbaar niet meer goed; in het gesprek waaraan ik voor dit zomernummer mocht deelnemen, vielen de woorden van overbelaste democratie, de complexiteit van de overheid, de onmacht van de politiek om er greep op te krijgen, burgers die allerlei regels die volgens grondwettelijke procedures zijn tot stand gekomen massaal overtreden, vervreemding van de overheid.

Evenwicht

Ernstige woorden, maar als de democratie zelf in het geding komt omdat wij de overheid overbelast hebben, dan dient de eerste prioriteit van de politiek gericht te zijn op het weer in evenwicht brengen van democratie en overheid. Het concept van de verantwoordelijke samenleving kan daar een belangrijke bijdrage aan leveren door met kleine stapjes verantwoordelijkheden terug te plaatsen in de samenleving en de

pretenties over de mogelijkheden van de overheid te verminderen. Het lijkt niet overal even vlot te verlopen met dit gedachten-goed van de christen-democratie. Maar het zou een enorme fout zijn het moede hoofd dan maar in de schoot te leggen, de atomisering van de samenleving te accepteren en de slechte relatie tussen burger en overheid te verdoezelen. Als het gezag van de politiek afneemt, komt niet alleen de democratie zelf in het geding, maar sluipt ook langzaam maar zeker het recht van de sterkste onze samenleving binnen en maken wij niet meer waar dat de overheid er is om de zwakken te beschermen. Ik ben bovendien niet zo somber over wat er de laatste jaren al op gang is gekomen,

---

Als het gezag van de overheid afneemt, maakt het recht van de sterkste meer kans.

---

al was het dan vaak meer om financiële dan om principiële redenen. Omdat grote projecten tot mislukken gedoemd zijn, kan alleen met kleine stapjes vooruitgang worden geboekt en die zijn nu eenmaal op een korte termijn niet zo glanzend, als politici en burgers wel zouden wensen. De eigen verantwoordelijkheid van politici blijft overigens in het concept van de verantwoordelijke samenleving wel eens onderbelicht; juist omdat de verkokering van de Tweede Kamer zo ver is doorgedrongen, zijn we van ieder individueel kamerlid afhankelijk bij het terugdringen van de rol van de overheid. Als zij om steeds ingewikkelder regelgeving vragen, valt niet te verwachten, dat ministers melden of door hun ambtelijk apparaat gewaarschuwd

worden dat die plannen niet uitvoerbaar zijn. Aan kwaliteit van de wetgeving valt nog veel te verbeteren, maar het echte probleem ligt een fase eerder namelijk bij de wensen van de politiek om goedbedoelde, maar in wezen onuitvoerbare of oncontroleerbare wetgeving tot stand te brengen. Een enorm toenemend beroep op de rechter is er vaak het gevolg van, zodat ook die poot van de *trias politica* overbelast is geraakt. Nadat in de afgelopen decennia met de uitbouw van de verzorgingsstaat de politiek steeds meer invloed heeft afgestaan aan het bestuur en zijn ambtelijk apparaat, lijkt de politiek er inmiddels eveneens in te berusten, dat zij andermaal invloed moet afstaan, ditmaal aan de rechterlijke macht.

Kamerleden zijn de laatste jaren aanzienlijk beter op de hoogte geraakt van het financieel reilen en zeilen van de overheid, maar hoe juridisch de produkten van wetten regelgeving binnen enkele jaren uitpakken, wordt nog veel te veel aan een beperkt circuit van juristen overgelaten. Dat is treurig, want wetgeving is een hoofdtaak van het parlement, maar het is ook gevaarlijk, want als politici geen inzicht meer hebben in de wirwar van regels op hun eigen beleidsterrein, hoe kunnen wij dan verwachten dat burgers dat inzicht wel hebben, laat staan dat zij zich aan die regels houden.

Het primaat van de politiek is een veel bezongen *adagium*, maar dat primaat zal de politiek alleen terugkrijgen, als zij eerst bereid is met kleine stapjes te retireren en de verantwoordelijke samenleving inhoud te geven. Als sociale vernieuwing zo vorm kan worden gegeven, is het zeer de moeite waard om alle pogingen daartoe te ondersteunen. De tijd is er rijp voor; hopelijk zal ieder op zijn eigen plek die tijd gebruiken om het hele grote veld tussen individuele burger en overheid weer te beplanten. Het wordt vast een veel boeiender samenleving om in te leven, omdat veel meer mensen gelegenheid krijgen zich te ontplooiën dan nu het geval is.

A.J. Kaland

De politieke democratie bedreigd?

Het dualisme moet, ondanks de belemmeringen die daaruit voor het bestuur voortvloeien, een zwaarder accent krijgen. Die prijs voor het functioneren van de democratie moeten wij bereid zijn te betalen.

Onze democratie is in de buurtvereniging, het bedrijfsleven, onderwijsinstellingen en allerlei andere instellingen aanwezig. In deze nabetrachting slechts aandacht voor de politieke democratie. Politieke democratie speelt zich af binnen de politieke partijen en binnen ons staatsbestel. De vraag naar het functioneren daarvan duikt telkens weer op. En terecht.

Helaas is er een niet onaanzienlijke teruggang te constateren in de participatie van de burgers in de politieke partijen. Slechts een klein percentage van de kiesgerechtigden is lid van een politieke partij en dan nog is er slechts een klein deel actief bij het werk betrokken. Dat kleine deel, ik meen dat prof. Oerlemans het onlangs op een paar procent berekende, stelt dan politieke programma's vast en wijst de kandidaten aan die als vertegenwoordigers van het volk in de diverse organen, indien mogelijk, moeten worden gekozen. De invloed van die participerende burger in de kleinere gemeenten is nog vrij groot, in de grotere gemeenten, provincie en op landelijk niveau echter vrij gering. De *professionals* hebben een ruime voorsprong. En gedachten van de leden die niet in de programcommissie hebben gezeten of niet betrokken zijn bij de totstandkoming van de advies-kandidatenlijst, kunnen

maar moeilijk wijziging aanbrengen. Resoluties van congressen en partijraden worden door de beroepskrachten ontworpen en bijna altijd zonder wezenlijke wijziging aanvaard. Inspraak en medezeggenschap zijn formeel aanwezig, materieel heeft het weinig betekenis. Zo functioneert de democratie binnen de politieke partij. Of niet. De conclusie laat ik graag aan de lezer over.

Via het algemeen kiesrecht hebben de kiesgerechtigden periodiek de gelegenheid hun oordeel te vellen. Lang niet iedereen maakt daar gebruik van. Ook hier weer: binnen de kleinere verbanden nog de meeste burgers. Provincies en grote steden brengen kennelijk weinig herkenbare figuren naar voren, noch inspirerende politieke idealen, zodat een groot deel van de burgerij het laat afweten. Op landelijk niveau wil de kiezer nog wel een oordeel vellen. Voor het tweede kabinet-Den Uyl: 10 zetels winst. Lubbers of Den Uyl 10 zetels winst naar de andere partij. De kiezer had een keuze.

Duidelijk is dat de kiezer moet kunnen kiezen. De ontwikkeling in de richting van meer politieke consensus bevordert de politieke participatie en daarmee de politieke democratie niet. Het ontbreken van herkenbare kandidaten evenmin. Ik betreur het en vind het ook een slechte ontwikkeling dat zowel binnen de politieke partij als binnen de volksvertegenwoordigers zeer weinigen een actieve relatie hebben in de georganiseerde sectoren van vakbeweging, landbouw, gezond-

heidszorg, bedrijfsleven, etc. Steeds meer zijn het op zichzelf staande personen die met hun politieke belangstelling de bestuursplaatsen in de partij en de vertegenwoordigende functies in ons staatsbestel bezetten. Daarmee hebben de beroepspolitici de functie van de volksvertegenwoordiger op zich genomen.

De volksvertegenwoordiger

Er is bij mij geen twijfel: de volksvertegenwoordigers in gemeenteraden, provinciale staten en de beide Kamers der Staten-Generaal zijn niet primair geroepen tot het in stand houden van coalities of om de wethouders, gedeputeerden en ministers in het zadel te houden. Toch wordt bij de afweging van de pro's en contra's een te zwaar gewicht toegekend aan de oneigenlijke taak van de volksvertegenwoordiger. De CDA-fractie in de Tweede Kamer had

bij de RSV-affaire veel kritiek op de minister van Economische Zaken. Maar ter wille van de instandhouding van de coalitie mocht hij blijven. Er zijn meer voorbeelden te noemen. Ook bij de lagere overheden.

Toch zou voor de zuiverheid van de politiek de vertegenwoordiger van het volk zich minder moeten binden aan de uitvoerende macht. Toen ik in de Eerste Kamer bij de algemene politieke beschouwingen in januari jongstleden opmerkte dat bepaalde afspraken, door betrekkelijk weinig mensen in de beslotenheid gemaakt en zonder parlementaire discussie in een regeerakkoord verwoord, toch niet het einde van een parlementaire discussie kon zijn, keken velen vreemd op. Het leek er wel op alsof wij ons van de nieuwe coalitie distantiëerden. Wij zouden ons functioneel kritisch opstellen en ons slechts door argumenten en niet door afspraken laten over-

CDA-fractievoorzitter Kaland en Eerste Kamervoorzitter Steenkamp: Spreiding van macht is ook voor de politieke democratie een goede zaak. (foto Hans Hordijk)

tuigen. Zelfs de minister-president meende te moeten waarschuwen tegen een al te actieve opstelling van de Eerste Kamer. Ik meende toen en mijn fractie met mij en ook nu nog dat ik daarmee de functie van ook deze volksvertegenwoordigers de juiste inhoud gaf.

Teveel scharen de gekozenen zich als wachters rondom Jeruzalem om de macht: hun wethouders, hun gedeputeerden, hun ministers. Naar die volksvertegenwoordigers die buiten de coalities staan wordt misschien nog geluisterd. Maar zelden wordt van hen wat overgenomen. Ik vind dat het dualisme, ondanks de belemmeringen die daaruit voor het bestuur voortvloeien, een zwaarder accent moet krijgen. Die prijs voor het functioneren van de democratie moeten wij bereid zijn te betalen.

Uit de zeer vele reacties die ik begin dit jaar uit alle delen en uit alle bevolkingsgroepen heb ontvangen is mij gebleken dat velen kritisch staan ten opzichte van de samenballing van macht in de politiek. Men constateert dat de wezenlijke macht in handen is van enkelingen. Aantrekkelijk voor het bestuur, slecht voor de participatie in onze democratie. Ik eindig met een interessante reactie die mij van een onbekende, die zich overigens wel bekend maakte, bereikte. Ik citeer de eerste alinea van de brief. 'De "aanvaring" tussen de premier en u enige tijd geleden vertoont een merkwaardige overeenkomst met de aanvaring tussen Jefferson en Washington, maar dan in omgekeerde richting. Wij vonden het bericht hierover in Longman's "History of the United States of America by Hugh Brogan".'

Teveel scharen de gekozenen zich als wachters rondom Jeruzalem om de macht.

Een kopie van de betreffende pagina was bijgevoegd. Ik citeer: *'When Jefferson, back from van France to be the first Secretary of State (foreign minister) asked Washington why the convention had thought a Senate necessary, the President in turn asked him why he tipped his coffee from his cup in his saucer. "To cool it." "Even so we pour legislation into the senatorial saucer to cool it". In Practice the Senate has cooled the president: since every proposal he wants to get through the House of Representatives has also pass the Senate. Two chambers make Presidential usurpation more than twice as difficult.'*

Vooraf de laatste zin is interessant te horen uit de mond van een president. En spreiding van macht is ook voor de politieke democratie een goede zaak. De ontwikkeling van de laatste jaren is mijns inziens op de diverse niveaus daaraan tegengesteld.

Mr. J.J.A.M. van Gennip

Nu kan ik het nog zeggen

Zorg voor de democratie is een verantwoordelijkheid voor de hele samenleving. Wie verwijtend naar die politiek wijst laat de schatbewaarders van de democratie in de kou staan.

Het mooiste voorjaar van de eeuw weerspiegelde zich allerminst in de debatten in dit tijdschrift over de toekomst van onze democratie, de *dumping* van problemen bij de overheid en het functioneren van het CDA in het bijzonder.

Ik kan de ogen niet sluiten voor de ge-signaleerde verschijnselen: de lage opkomstcijfers bij de gemeenteraadsverkiezingen, de geringe animo lid te worden van een politieke partij, kennelijk de vervreemding tussen gekozenen en kiezers, het onvermogen, zeggen sommigen, om de grote maatschappelijke uitdagingen in efficiënte politieke actie te vertalen, de vermoeidheid, zegt men ook, van de hardnekkigheid van problemen die al zo lang op de agenda staan: overheidstekort, criminaliteit, werkloosheid 'van de harde kern'.

Een zomernummer van dit blad mag wat persoonlijker zijn. Daarom volgt bij het verslag van het gesprek van 11 april wat commentaar in die kleur van iemand die op het punt staat nauwer betrokken te zijn bij de bezinning in het CDA.

Het eerste wat in deze discussie opvalt is de vrijwel gehele afwezigheid van tegenluiden. Heeft de politiek dan alleen maar slecht gefunctioneerd? Die politiek heeft toch ook – samen met de maatschappelijke partners – een gigantisch aantal arbeidsplaatsen bevorderd. Het buitenlandse beleid heeft toch zeker bijgedragen aan

het perspectiefloos maken van chantage vanuit de Sowjetunie. Er is toch een nationale inzet geweest om de beslissende doorbraak naar een Europese eenwording tot stand te brengen. En wat niet meer. Terecht spoelt hetgeen wél bereikt is de zorg voor wat niet gehaald is en vooral van wat nog dreigt, niet weg. Het is vooral hoog tijd om de nieuwe agendapunten naar boven te halen. Maar het is slecht om alleen het falen te zien en niet te analyseren waarom wat goed ging in die afgelopen jaren.

Bedenklijker is echter, dat in de discussies in de samenleving over de politieke verloedering tégen de politiek wordt gesproken. De politieke wereld, het kringetje, wordt afgescheiden van de maatschappij en de vinger wordt in die richting gewezen. Die pretentie, dat recht, hebben in een democratie noch de maatschappelijke organisaties, noch de kerken, de actiegroepen, de wetenschappers, noch de burgers. Het is meer dan een formeel argument in de zin dat ieder volk het regime krijgt dat het verdient. Of zelfs het overbekende antwoord van Augustinus op de klacht dat de tijden zo slecht zijn: wij maken de tijden. De constatering is juist die van menselijke onmacht, dichtslibben van communicatie en controle-kanalen, het niet meer de keer der tijden kunnen grijpen door kiezers en gekozenen, in de concentratie op het detail, de ondoorzichtigheid van de problematiek, de manipulatiemogelijkheid van de machthebbers.

De laatste weken is mij zo vaak op meewarige wijze gevraagd waarom ik toch een baan bij een politieke partij wilde hebben. Zo'n reactie gaat voorbij, als ze werkelijk

gemeend is, aan het gegeven dat de zorg voor de democratie een verantwoordelijkheid van de hele samenleving is. Zeker, er zijn drempels om actief aan dat politieke bestel te gaan deelnemen, maar het zijn drempels, geen muren. Wie verwijtend naar de politiek wijst laat de schatbewaarders van de democratie in de kou staan. De oproep tot demonstratiepolitiek van soms gerespecteerde zijde is legitiem. Zij wordt ongeloofwaardig als zij niet gepaard gaat met de stimulering van participatiepolitiek. Het is bovendien een minachting voor de tienduizenden die op lokaal, provinciaal en nationaal niveau, niet uit carrièrezucht, maar uit geloof in de waarde van partijdemocratie het gewone en het buitengewone, het saaie en het politieke handwerk, letterlijk soms handwerk, van de politiek bedrijven.

Levée en masse

Het gaat om twee zaken: men kan niet in antithese met de politiek de grote onderwerpen die op ons afkomen aan de orde stellen, liefst nog met een onheilsperspectief. Een spandoek of zelfs een kerkelijke oproep zijn niet voldoende. De grote onderwerpen waarom het gaat, veronderstellen een overstijging van eigenbelang en een zich oprichten uit de onverschilligheid. Die *levée en masse* kan alleen als alle moreel verantwoordelijke krachten in dezelfde richting wijzen: herstel van de democratische participatie. Dat is trouwens ook gewoon dat politieke handwerk doen en waarbij die handen niet altijd schoon kunnen blijven.

En het tweede staat los van die actiepunten van de jaren negentig. Het staat zeker ook nog los van die institutionele eigenbelangen van de actiegroepen, het onderwijs, de kerken, het bedrijfsleven, de maatschappelijke organisaties: Als naast die actiepunten de democratie zelf aan de orde is in vervreemding en uitholling, dan is democratische participatie een morele categorie, die sterke promotie verdient bij allen die zich geroepen voelen aan waarde-

overdracht in onze samenleving te doen.

En dan het CDA: Het wordt elitair genoemd, alleen maar in het midden, niet herkenbaar, een besloten transportmiddel voor deelbelangen en carrières. Een ontkenning van dit gevaar en die tendensen zou niet van werkelijkheidszin getuigen. Al was het alleen maar omdat naamgeving en grondslag een norm creëren, die juist op dit terrein geen zelfgenoegzaamheid duldt. Maar wie de geschiedenis van de christendemocratie in de breedte in de afgelopen honderd jaar in retrospectief neemt, zal het laatste decennium niet als het slechtste weten, ook de jongste helft daarvan niet. Er is gigantisch geïnvesteerd, ook in financiële zin, in het kader- en vormingswerk; er is een bewuste inspanning geleverd om de discussie over centrale vraagstukken breed en diep in de partij te voeren, er wordt – met name in de Kadertschool – met succes gewerkt aan de grondige toerusting op principiële vragen van tientallen nieuwe kaderleden, zodanig dat verwante instellingen en verbanden soms wat afgunstig zijn. Er zijn jongeren- en vrouwenorganisaties, die systematisch en centraal de niet altijd populaire identiteitsvragen op hun agenda zetten, er zijn de kringen die grote ruimte verschaffen voor verdieping van diezelfde thema's. Er is een wetenschappelijk bureau dat een smaakmakende rol is gaan innemen niet alleen in de discussie over die identiteit binnen het CDA, maar ook bij de principiële inrichtingsvragen van onze samenleving. Nu ik daar nog niet werk mag ik het nog zeggen.

Het had slechter gekund, maar het wordt niet geconstateerd uit enig gevoel van triomfantisme. Wel mag opnieuw, aan het adres van organisaties en personen die zich op dezelfde inspiratie kunnen beroepen gezegd worden: als u de maat wilt nemen, dan komen we wellicht te kort, maar wie voldoet geheel, en in ieder geval leven er velen in het CDA in het besef van dat tekort.

Maar er is meer: de echte lakmoesproef moet nog komen. Als er gestudeerd is, be-

zinning heeft plaatsgevonden, kader gevormd is, analyses en proposities gedaan zijn, dan is dat nog alleen maar het opladen van de accu om de energie te vinden voor wat ons in de komende jaren te doen staat.

De accu opladen mag niet, zoals een columnist recent dacht over het CDA, verward worden met 'de intellectuele rust van het kerkhof'. Er iets anders aan de hand: behoud van het aanzien van de politiek; een levende en geloofwaardige democratie bevechten op de afleidingen van het detail en de beperkingen van de keuze tot nu en hier; dat is alleen mogelijk als vanuit de politiek de suggestie komt dat ze macht heeft over de centrale uitdagingen van de komende jaren:

- de bestuurlijke reorganisatie van die overbelaste overheid, de decentralisatie en het herstel van de nabije bestuurlijke eenheid;
- de herinrichting van een samenleving, die gesecculariseerd raakt, multiraciaal wordt en demografisch op haar kop gaat;
- de bio-ethische mogelijkheden en daarmee de noodzaak van de normering van de macht;
- het vraagstuk van het overleven van de schepping. Niet minder dan dat. Door verandering van individueel, nationaal en internationaal leefpatroon en perspectief;
- tot slot de noodzaak om te komen tot vormen van wereldautoriteit en wereldveiligheid.

In de jaren negentig, al in 1993, zal het CDA met een partijprogramma moeten komen waaruit blijkt of het de wissel naar die nieuwe problematiek, die nieuwe thema's die de politiek zo boeiend maken, heeft kunnen nemen.

Het is niet té ambitieus én het is noodzakelijk: op meerdere momenten in haar geschiedenis heeft de christen-democratie in Nederland wissels genomen naar een nieuwe zelfduiding; na de schoolstrijd; het geheel eigen antwoord op de sociale

kwestie; bij de vormgeving van het na-oorlogs herstel; bij de creëring van het gezamenlijk appel. Die vitaliteit is er geweest en kan weer worden opgebracht. Die moet worden opgebracht. De kracht van het CDA in de afgelopen jaren heeft gelegen in de spanning tussen inspiratie en informatie, spanning tussen het idealisme van de doelstellingen en het realisme van de middelen; vrede werd bevorderd door bewapening te willen moderniseren, armoede van mensen in ontwikkelingslanden kan ook worden bestreden door de aanleg van havens, milieu kan hersteld en gered worden door een voortgezette economische groei! Inspiratie en informatie; beginsel en uitvoering. Het kenmerkende van het CDA is misschien ook, dat er geen behoefte bestaat om elke vier jaar een nieuwe maatschappijvisie te ontwikkelen. Het gaat er om hoe de uitstekend geformuleerde uitgangspunten van een verantwoordelijke samenleving in de komende jaren vertaald worden in een context die zich nationaal en internationaal zo ver gaat verwijderen van de omstandigheden in de jaren tachtig.

Het CDA en de democratie staan voor die vuurproef zaken te moeten gaan aanpakken, die een electoraat, dat zich alleen richt op het hier en nu, niet welkom zullen zijn. Zal het CDA evenmin welkom zijn bij die instellingen en bewegingen die er nu juist voor zijn om te bevorderen dat mensen verantwoordelijkheid nemen voor toekomst en verre naaste?

Zelfbezinning op politiek en partij zijn broodnodig en soms is er ook aanleiding tot somberheid. Maar het kan ook erg boeiend worden in de komende jaren: als wij die brug tussen *engagement* en realiteitszin open houden. En als nieuwe groepen in onze samenleving over hun gevoelens van kortzichtigheid of scepsis en frustatie heen over die brug komen en het weer de moeite waard vinden door politiek werk – ook partijpolitiek werk – zich in te zetten voor de samenleving.

* H. Smeets, 'Het veen is al brandende', *NRC/Handelsblad* 21 mei 1990.

Mr. drs. L.C. Brinkman

Den Haag topzwaar? Topwaar

Het bestuurlijk systeem slaagt er maar moeilijk in de nodige prioriteiten te stellen in de vraagstukken die daarop afkomen. Het vaak papieren Binnenhof moet niet teveel pretenties hebben omtrent de maakbaarheid van de samenleving. De centrale regie laat wel eens een steekje vallen. Spreiding van verantwoordelijkheden levert een doeltreffende en democratischer systeem op. Een pleidooi voor een menselijker maat van het bestuur.

Is er een nieuwe wet van de zwaarte-kracht? Valt al wat niet wordt tegengehouden naar het Binnenhof? Is Den Haag weer topzwaar aan het worden? Zijn wij soms allemaal niet wat aan het vervetten? Is er misschien een verband tussen dit alles? Welke bestuurlijke kwaliteitsverbeteringen zijn er de komende tijd voor de overheid denkbaar op weg naar realisering van maatschappelijke toekomstwensen binnen nog altijd strakke budgettaire kaders? Een vluchtige praktisch verkenning.

Kern van mijn waarnemingen zal zijn de constatering dat de agenda nogal overdadig is gevuld met vraagstukken van consumptie, subsidie, inkomensoverdracht en dergelijke. Bij een blijvende roep om meer werk en meer produktieve uitgaven of om meer aandacht voor een kerntaak als criminaliteitsbestrijding en be-

roepsonderwijs, zal het bestuurlijk systeem er kennelijk maar moeizaam in slagen de hiervoor – binnen beperkte budgettaire marges – noodzakelijke prioriteitsaanpassingen te doen plaatsvinden. Is daarmee de vraag naar een overheid op kleinere afstand ten opzichte van kiezers er niet tevens – naast die van democratische legitimatie – een van doeltreffendheid van de organisatie? Ik kan niet terstond het bewijs leveren dat vermindering van Haagse pretenties over de maakbaarheid van ons land en daarmee het alternatief van een meer territoriaal en functioneel gedecentraliseerd bestuur van onze samenleving een doeltreffender en democratischer systeem oplevert. Wel probeer ik hieronder aannemelijk te maken dat we deze veronderstelling toch wel in de praktijk op zijn bruikbaarheid zouden kunnen toetsen. Immers de centrale regie laat ook nogal eens een steekje vallen en gelukkig lijken nu verspreid over het land tal van individuen en organisaties klaar te staan om verantwoordelijkheden op zich te nemen, vindingrijkheid en variatie daarbij niet schuwend. Bij dit alles laat ik mij tevens leiden door de gedachte dat niet elke afwenteling van vragen en verantwoordelijkheden op de gemeenschap geaccepteerd behoeft te worden, gelet op de eigen verantwoordelijkheid van individu en organisatie. Dat behoeft dunkt mij, althans in

eigen kring, geen nader betoog. En een laatste inleidende kanttekening is deze dat hieronder verschillende keren overheids-gedrag en particulier gedrag dooreen worden beschreven, niet vanwege onzorgvuldigheid maar vanwege in de praktijk sterk verweven relatiepatronen.

Waar zit de welvaart?

Nederland is gelukkig een welvarend land, maar de Nederlandse staat is arm. Zulke soort uitspraken horen we regelmatig (en naar het lijkt bijna automatisch) uit de mond van ministers en staatssecretarissen, wanneer zij weer eens moeten verklaren dat voor niets slechts de zon opgaat. Ook de president van de Nederlandsche Bank laat niet na hierop te wijzen. Maar ieder die anno 1990 wil uitleggen dat de eigen verantwoordelijkheid van burgers voor transport, wonen, milieu, studie en gezondheidszorg nog wel wat groter zou mogen worden, stuit even automatisch op een psychologische barrière. Die is zeker zo hoog als die van de budgettaire bezwaren van degene die zijn lege huishoudportemonnee ten bewijze trekt. Voor dat soort nuttige zaken hebben we toch al premies en belastingen opgebracht? En daarvoor

hebben we nu toch verder de Staat met zijn subsidies en dergelijke? Laat de Staat dan ook verder maar betalen! Een kniesoor die erop let hoe de Staat dan aan zijn geld moet komen.

Dit is één van de werkelijkheden van vandaag. Er zijn er meer. Inderdaad brengen Nederlandse burgers in 1990 naar verwachting f 133 miljard aan belastingen en f 98 miljard aan premies op. Dat is in totaal f 21.000,- gemiddeld per twintigjarige en ouder. Dat geld wordt aan uiteenlopende zaken besteed. Lees de rijksbegroting er maar op na – voor elck wat wils. Een nadere analyse van zulke cijfers leert dat sinds 1955 de overdrachtsuitgaven aan gezinnen (in de ruimste, statistische betekenis van het woord) van bijna een kwart naar ongeveer de helft van de totale uitgaven van de collectieve sector in 1990 zijn opgelopen. Het gaat hier dus om sociale zekerheid, huursubsidies en dergelijke uitgaven. De overdrachten aan bedrijven zijn in diezelfde periode gedaald, evenals de investeringen. Daardoor maken die beide laatste economische categorieën van uitgaven intussen nog maar enkele procenten van de collectieve uitgaven uit.

Grafiek 1: *De uitgaven van de collectieve sector naar economische categorieën als percentage van de totale uitgaven van de collectieve sector*

Jaar	Lonen en sociale lasten	Netto materiële consumptie	Netto investeringen	Overdr. gezinnen	Overdr. bedrijven	Overdr. buitenland	Rente op overheids-schuld	Prijsverlagende subsidies	Netto kredieten
1955	24,8	17,1	8,6	21,4	10,2	1,6	7,0	2,7	7,8
1960	25,4	12,7	9,6	29,0	4,1	0,8	7,8	3,6	7,2
1965	26,4	10,9	9,8	34,4	2,4	0,7	5,8	1,8	8,0
1970	24,7	9,7	9,1	37,9	2,1	1,4	6,6	2,9	5,6
1975	24,4	8,1	5,9	48,6	2,9	1,9	5,6	2,9	4,7
1980	22,2	8,5	4,3	45,1	4,0	1,4	6,3	4,2	3,9
1985	18,6	8,4	3,3	45,7	4,4	1,7	10,4	5,1	2,4
1990	18,2	8,9	2,9	49,4	2,4	1,9	10,6	5,5	0,2

Bron: Miljoenennota 1990

Over grafiek 1 zou heel wat te vertellen zijn.

Uit deze cijferreeksen valt bijvoorbeeld moeilijk op te maken dat er wel erg veel overheidsgeld gaat naar het bedrijfsleven. Dat is nu gelukkig na jaren van herstelbeleid weer redelijk winstgevend; dit laatste onder meer blijkend uit een gestegen opbrengst van de vennootschapsbelasting van circa f 10 miljard in 1984 naar vermoedelijk circa f 18 miljard in 1989. Wij zijn nu langzaamaan uit de steunoperaties voor bedrijven geraakt en zelfs met recent negatieve berichten over onder meer Philips en DAF moeten we onze koers blijven zetten op het op eigen kracht varen van bedrijven. Dat levert extra werkgelegenheid op en daar ging het ons de afgelopen pijnlijke jaren om! Nu nog steeds trouwens. Ten bewijze nog maar eens de cijfers: in de periode 1983/1988 groeide de werkgelegenheid in de marktsector gemiddeld jaarlijks met 41.000 arbeidsjaren. In de daaraan voorafgaande tien jaar daalde de werkgelegenheid gemiddeld jaarlijks met 41.000 arbeidsjaren.

Uit het Economische Beeld voor 1991 van het Centraal Planbureau (CPB) blijkt dat het volume van de particuliere consumptie in de periode 1970-1990 is gestegen met 64%. De omvang van de investeringen in vaste activa steeg in diezelfde periode slechts met 25%. In de gehele EG groeide in diezelfde periode het volume van de investeringen met 47%, terwijl de particuliere consumptie daar met 72% toenam.

We besteedden in 1986 gemiddeld al een kwart van onze consumptieve uitgaven aan educatie, recreatie, transport en communicatie, één zevende aan medisch-hygiënische verzorging, nog geen vijfde deel aan voedsel, een derde deel aan onze woning en zo'n zeven procent aan kleding en schoeisel. Sinds 1970 zijn de meest opvallende verschuivingen de daling van uitgaven voor voedsel, de stijging van de huisvestingsuitgaven en uitgaven voor medisch-hygiënische verzorging, als-

mede uitgaven voor educatie, recreatie, transport en communicatie. De grafieken 2, 3 en 4 spreken verder voor zich.

Op de pof

Of nog eens een andere kijk op de werkelijkheid: het relatieve aandeel van de begroting van Verkeer en Waterstaat op het totaal van de rijksbegroting is sinds 1978 gedaald van bijna 8% naar 5% in 1990. En voor Justitie is er in dezelfde periode een daling van bijna 4,5% naar 3%. Uitgaven voor lager en middelbaar vak- en beroeps-onderwijs als percentage van de totale rijksuitgaven daalden van 5,5% in 1978 naar 4,5% in 1990.

De WAO-uitgaven stegen van 1978-1988 met zo'n 6,5 miljard (van f 11,9 miljard naar f 18,4 miljard). De subjectsubsidies in het volkshuisvestingsbeleid namen van 1975 tot en met 1987 met zo'n f 1,4 miljard toe en de objectsubsidies in diezelfde sector met bijna f 5 miljard, terwijl de rente-af trek voor de belasting in die periode toenam van f 3,3 miljard tot circa f 13 miljard. De verhouding werkenden/uitkeringsgerechtigden is nu 1,3. In 1970 was dat nog twee keer zo hoog (2,6).

Dat we vele uitgaven op de pof doen, moge bekend worden verondersteld. Het consumptief krediet is tussen 1975 en 1988 ongeveer 2,5 keer zo groot geworden (in 1988 totaal f 13,3 miljard) zodat in 1988 deze schuld per hoofd van de bevolking (jong en oud dus) bijna f 900,- bedroeg. De collectieve staatsschuld verzesvoudigde tussen 1975 en 1988 (van f 46,7 miljard naar f 274,4 miljard). Als aandeel van het Nationaal Inkomen verdrievoudigde deze schuld in die jaren. Per hoofd van de bevolking liep de schuld op van f 3411 naar f 18545 (en is zij sindsdien verder gestegen!). Uiteraard stegen met dit alles ook de rentelasten aanzienlijk. Per hoofd van de bevolking liep dat in genoemde periode al op van f 209 naar f 1487 en als aandeel van het Nationaal Inkomen van 1,4 naar 5,5%.

Grafiek 2: Ontwikkeling in Nederland en de EG van de particuliere consumptie (C) en de investeringen in vaste activa (I) in de periode 1970 t/m 1990 (volumina; 1970=100)

	1970	1975	1980	1985	1990
<i>Nederland</i>					
C (particuliere consumptie)	100	119	141	141 ⁵	164
I (investeringen in vaste activa)	100	95	102*	101	125 ⁵
* 1981: 91 1982: 88 1983: 90 1984: 95					
<i>EG</i>					
C	100	118	136	145	172
I	100	103	115**	111 ⁵	147
** 1981: 109 1982: 107 1983: 107 1984: 108					

Grafiek 3: De ontwikkeling van de consumptie (in verschillende tijdfasen) ten opzichte van die van de investeringen in vaste activa (A: in Nederland; B: in de EG; C: Nederland ten opzichte van de EG)

- A. 90/70 = 1,31
75/70 = 1,25
80/70 = 1,38
85/70 = 1,40
- B. 90/70 = 1,17
75/70 = 1,15
80/70 = 1,18
85/70 = 1,30
- C. 90/70 = 1,12
85/70 = 1,08
80/70 = 1,17
75/70 = 1,09

Bron: Economisch Beeld 1991

Grafiek 4: Volume-mutaties van de consumptieve bestedingen door gezinshuishoudingen

	1989 t.o.v. 1988				1990 t.o.v. 1989
	1e kwar- taal	2e kwar- taal	3e kwar- taal	4e kwar- taal	1e kwar- taal
	%				
Voedings- en genot- middelen	2,6	3,3	3,3	1,9	2,0
Duurzame consumptie- goederen	4,6	4,7	4,5	6,2	7,0
Overige goederen en diensten	2,5	3,9	3,9	3,3	2,8
Binnenlandse con- sumptie totaal	3,1	4,0	3,9	3,7	3,7

Afwegingen of automatisen?

Ik schets deze gemiddelden nu wat grofmazig, beseffend dat daarop altijd het een en ander is af te dingen. De hoofdlijnen lijken evenwel moeilijk te ontkennen: de consumptie stijgt, diverse voor de toekomst van de gemeenschap en de economie noodzakelijke investeringen blijven achter, het aantal inactieven (werklozen, arbeidsongeschikten, zieken) neemt toe, de schulden blijven fors ondanks een aantrekkende economische groei en de vermogensgroei voor zover er vermogen is zit niet aan staatszijde. En ook hier weer naar het lijkt een automatische *trend*. En zeer pijnlijk bij dit alles is dan nog dat extra ruimte als gevolg van economische groei evenzeer in de houdgreep van dit soort automatisen lijkt te liggen.

Maar, zal men zeggen, de overheid is intussen toch druk in de weer met van alles en nog wat om de boel zo soepel mogelijk draaiende te houden? En dat geld komt toch zonder belastingoproer elk jaar binnen (zolang de Belastingdienst althans het hoognodig verder te vereenvoudigen systeem kan bijhouden)? Zeker – en dat is maar goed ook in onze gecompliceerde

samenleving, waar we niet meer zonder enigerlei overheidsinspanning kunnen. Nu maar even afgezien van de lastige vragen over belasting- en premiedruk waarop Europa ons waarschijnlijk nog wel enkele (lagere) antwoorden zal dicteren, beperk ik mij hier tot het volgende. Zijn die inspanningen allemaal even doeltreffend, rechtvaardig en van de juiste prioriteit gelet op maatschappelijke wensen voor de wat langere termijn? Ik neem slechts één voorbeeld om dat afwegingsvraagstuk te concretiseren: de woningbouw. Of men de geraamde honderdduizenden (!) woningen extra nu in de Markerwaard, in zee voor Scheveningen of op het boeren- en tuindersland wil bouwen, vast staat dat het om daarmee gepaard gaande grote investeringen (inclusief infrastructuur etc.) zal gaan. En die zullen dan toch uit de overheidskas, de particuliere, of uit beider portemonnees moeten komen. Het kan toch moeilijk anders dan dat dit tot nadere prioriteitenafweging moet leiden? Voor de opknop van ons milieu en voor andere langetermijnvoorbeelden gaat dunkt mij dezelfde redenering op.

Bij de analyse van deze omstandighe-

den verschillen – los van het voorbeeld – de kritieken nogal. Nu eens wordt de WIR ten tonele gevoerd als bewijs van verkeerd gedrag. Dan weer de studiefinanciering die eeuwige studenten het leven te gemakkelijk zou maken. De een roept dat het ziekteverzuim de pan uitrijst. Een ander dat ons land teveel uitgeprocedeerde en uit te wijzen vreemdelingen zou gedogen. Rente-aftrek zou koopgedrag in een verkeerde richting drijven. Of fiscale constructies, huursubsidies en bijstand die fors groeien, het ontbreken van een kapitaalmarkt, enzovoorts. En nog altijd krijgen we niet genoeg van onze Staat, lijkt het wel als je andere kranteberichten opslaat waarin de verlangens hoog opgestapeld worden. Looneisen, subsidieclaims, noem maar op. IMF en OESO zullen er in hun volgende jaarverslag over de Nederlandse financiën nog meer van blozen!

Hoe dit soort gegevens wat te objectiveren? Eerder maakte het Sociaal en Cultureel Planbureau indruk met zijn stellingen over 'profijt van de overheid'. Die kwamen erop neer dat veelal onbedoeld niet alleen maar laagstbetaalden genieten van allerlei inkomensoverdrachten van staatswege. Datzelfde SCP heeft nu op een andere manier voorgerekend hoe de financiële relatie achterstand in Nederland echt in elkaar steekt. In 'Gecumuleerd Beleid' bericht het SCP dat de vele plagen van Egypte (die oud-minister De Koning al eens relativeerde) vooral eenoudergezinnen, 65-plussers met een laag inkomen en een partner en alleenstaanden beneden de 65 jaar met een laag inkomen treffen. Met zulke gegevens in de hand lijkt er wel reden voor de vraag of een meer geïndividualiseerde dan wel meer slechts op bepaalde groepen (niet alleen enkele AOW-ers voor goed begrip) gerichte kijk op het armoedevraagstuk in deze consumptiemaatschappij geen beter antwoord zou zijn dan het alsmear blijven treffen van generieke koopkrachtreparerende c.q. -bevorderende maatregelen. Die laatste hebben vaak linksom of rechtsom onbedoelde nevenef-

fecten en slaan niet per definitie neer waar ze het hardst nodig zijn. Hoe weeg je dit soort resultaten af tegen andere wensen, behoeften en noden? Alom erkende nuttige projecten, zoals investeringen, kosten ook meer dan een enkele grijpstuiver. Zeker als intussen de collectieve lasten (zoals de benzineaccijns) moeten worden verhoogd – ook al is het maar tijdelijk! – om bijvoorbeeld de voor onze welvaart noodzakelijke transportfaciliteiten voor de toekomst zeker te stellen, is er reden voor deze vraag naar de juiste prioriteitstelling in de rijksbegroting.

Oosteuropese ontspanning

Die vraag lag er trouwens al sinds de vergroting van de budgettaire speelruimte door Oosteuropese ontspanning met ongeveer een (geclausuleerde) half miljard in de Defensiebegroting. Die ruimte zonder meer vergeven aan inkomensoverdrachten c.q. consumptieve uitgaven zou – ik herhaal nog maar eens de vurige CDAwens – voorbijgaan aan de voortdurende wens om meer mensen aan het werk te helpen of – om eens iets anders te noemen – meer geld uit te geven aan de bestrijding van criminaliteitsschade, door minister Hirsch Ballin onlangs in Tilburg geschat op jaarlijks f 7 miljard. En dan zwijg ik nog over alle drugsellende. Gemakshalve ga ik niet in op de zeer belangrijke vraag welke ruimte er nu precies moet zijn in de begroting 1991 voor koppelingen of voor bijzondere bijstand enz., noch op de uiteindelijk te kiezen techniek. Dat zou de gesignaleerde prioriteitsstelling op voorhand te veel versmallen tot een voor of tegen de koppeling. Daarover is het kabinet nu terecht in de slag met de sociale partners.

En intussen realiseer ik mij zeer wel dat elke nieuwe variant ook wel weer zijn eigen bezwaren zal hebben. Maar tegen blinde automatisen lijken ook bezwaren aan te voeren, zoals deze tekst probeert aan te geven. We kunnen altijd nog wel terugvallen op een stelling dat de begrotingsruimte

niet meer dan X% toelaat; laten we evenwel de achterliggende vragen niet ontlopen.

Nog eens: automatisen

Hoe zou het toch komen dat we met elkaar maar moeilijk uit prestigieuze patstellingen komen aan het Binnenhof rondom bijvoorbeeld iets als de zogenaamde koppelingen. Terwijl waarneembaar is dat produktiviteitsverschillen in de markt terecht hoe dan ook gedifferentieerd worden beloond, welke algemene index we ook mogen kie-

---

Sociale partners bezien
weer nader hoe zijzelf
meer ruimte voor scholing
en werk kunnen vinden.

---

zen. Zulk verschil in produktiviteit kan men toch niet zonder discussie voorbijgaan, evenmin als men voorbij kan gaan aan de vraag of alle lonen even relevant zijn voor enigerlei koppelingsmethodiek? Ook is waarneembaar dat de zogenaamde endogene en exogene nominale aanpassingen in de rijksbegroting ettelijke honderden miljoenen kosten (de zogenaamde weg-leffecten, automatische begrotingsbijstellingen omdat via allerlei indices van alles met elkaar samenhangt). En er lijkt geen volledig vrije beleidsafweging plaats te vinden of niet althans een deel van die grote bedragen ook anderszins nuttig zou kunnen worden besteed. Het is te gemakkelijk om die vraag te beantwoorden met de stelling dat het regeerakkoord Lubbers III hierover uitsluitel geeft, want daarin is een houdbare koppeling onder meer ge-

clausuleerd met een verantwoorde volume-ontwikkeling in de gehele collectieve sector. Sindsdien gaan er geruchten dat volautomatische koppelingen meer zouden moeten kosten dan het regeerakkoord raamde, terwijl de vooruitzichten op het punt van arbeidsongeschiktheid en ziekteverzuim misschien helaas niet zo rooskleurig zijn als in het regeerakkoord werd verondersteld. Overigens zijn er intussen gelukkig tekenen dat ook in kringen van de sociale partners weer nader wordt bezien hoe in het arbeidsvoorwaardenoverleg meer ruimte voor werk en scholing kan worden gevonden. En recent nog heeft de directeur van het Centraal Plan Bureau in een professorale rede te Amsterdam de stormbal gehesen over dit punt. Mij gaat het bij dit thema naast de betaalbaarheid hier vooral om de vraag of het geld wel voldoende op de juiste plaats terecht komt: bij degenen die echt op achterstand leven en bij investeringen die beklijven.

Een jurist of politicoloog mag niet vloeken in de kerk van macro-economen, maar toch zou het geen kwaad kunnen het begrip nominale aanpassingen aan loon- en prijsontwikkelingen eens nader onder de loupe te laten nemen door de CEC of een ander hoog college. Natuurlijk wordt alles duurder, lonen en prijzen zeker. En ik heb het dan intussen dus al niet alleen meer over de zogenaamde loonkoppelingen, maar ook over subsidies en dergelijke. Moeten stijgingen op grond van enig buitengebeuren wel allemaal automatisch doorberekend blijven als collectieve last of mag men ook wat meer eigen vindingrijkheid verlangen van gesubsidieerden en anderszins van de overheid afhankelijk en om de prioriteiten binnen beperkte budgetaire grenzen beter af te wegen? Moeten subsidieregels bijna per definitie regels met een open einde qua volume blijven of kan er bij nader inzien toch een moment worden gevonden waarop voor nieuwe gevallen de poort wordt gesloten? Zo bezien is de aangekondigde en op het eerste gezicht wat bleke beperking van de

prijscompensaties met meer dan 1 miljard gulden voor de departementen nog niet eens zo'n gek signaal. In eerste aanleg verhult zij weliswaar de posterioriteitskeuze, maar zij dwingt wel tot nadenken over te kostbare automatismen in ons bestel.

Een geheel ander automatisme zou wel eens kunnen binnensluipen in ons belasting- en premieheffingsstelsel, waar op titel van gelijkberechtiging en individualisering ongetwijfeld nuttige elementen worden en worden overgenomen van maatschappelijke trends. Dat alles neemt intussen niet weg dat (bijvoorbeeld door de Commissie-Stevens) nog wel zou kunnen worden nagegaan of elementaire beginselen van rechtvaardigheid in de vergelijking tussen meerverdieners en alleenverdieners ook in het actuele heffingsstelsel nog voldoende tot hun recht komen. Dat is niet een kwestie van een nieuwe richtingsstrijd tussen draagkracht en individualisering, maar wel een vraag naar de maatschappelijke praktijk achter onderscheiden huisdeuren, voorzover ons fiscale en premiestelsel daarin onbedoeld sturend te werk gaat. Als men eenmaal in vrijheid zich een eigen levenspatroon en samenlevingsmodel heeft aangemeten, mag daarna mijns inziens nog wel worden bepaald hoe groot de draagkracht van dat model is voor belasting- en premieheffing.

Quasi-onbespreekbare automatismen vormen een onderdeel van de tamelijk breed geformuleerde kritiek op het functioneren van het Haagse circuit. Veelal zijn ze het symbool van de gesignaleerde starheid en logheid. Ook uit een andere wereld, die van de bestuurskundigen en staatsrechtgeleerden, klinken nog altijd droeve geluiden over stropigheid in de Haagse besluitvorming (recent weer bij het Nationaal Milieu Plan Plus in barenswee, de nadere ideeën over de ziektekostenverzekering en nieuwe transportplannen), over toenemende invloed van rechters op het steeds meer normenloze (maar procedurevoller) wetgevingscomplex,

over overdreven sectoralisme, over gebrekkige sturing van de macrowerkelijkheid van de schrijftafel terwijl de microwereld van de Prinsessekade 58 in Haarlem haar eigen wetten kent, over door regering en parlement met open ogen mogelijk gemaakte maar daarom niet minder onbeheerste open einden in tal van miljoenenbudgetten terwijl afgemeten projectgulden debat voor debat geteld en gewogen worden. Moet er echt een jarenlang wetenschappelijk experiment volgen voordat de conducteur terug op de tram met burgerwijsheid het zwartrijden terugdringt?

Het is rijp en groen dat ik hier van links en rechts aan kritiek bijeenharkte. Zo vergaat het de fractievoorzitter die een maand of zes de kritiek op het Binnenhofse gebeuren voor zich de revue laat laten. Is er wel een rode draad door die kritiek? Ik schat van wel. Er is van nature altijd spanning geweest tussen regenten en volk, tussen burgers en bureaucratie. Honderd jaar geleden viel in de Handelingen Tweede Kamer van de linkerzijde over een minister van Financiën uit de kring van onze voorvaders te lezen: 'De minister verklaarde dat de financiële toestand nog zoo slecht niet is. Groter onhandigheid heeft hij nooit begaan; en die onhandigheid zal zeker door de linkerzijde te zijner tijd geëxploiteerd worden; maar erger dan dit is dat groter onwaarheid inderdaad niet is gedebiteerd. Of is onze schuldenlast in de laatste jaren niet gestegen (...)?' Wijst dat soms op meerdere welvaart?

Het is een citaat zonder persoonlijke bijbedoeling, zeker niet nu minister Kok in binnen- en buitenland gelukkig verkondigt dat ons financieringstekort volgens plan omlaag moet. Ik neem aan dat hij de collectieve lastendnorm uit het regeerakkoord evenzo op reis zal uitventen. Het citaat beoogt slechts aan te geven ons aller voortdurende zorg met en om de penningmeester, gegeven de vele wensen.

Afstandelijke overheid

Alleen geleidelijk valt er het een en ander

Er is van nature altijd spanning geweest tussen regenten en volk, tussen burgers en bureaucratie. (foto Hans Hordijk)

te hervormen. Kafka zei in dit verband: 'Iedere revolutie vervluchtigt en laat enkel het slijm van een nieuwe bureaucratie na'. Dat is mij te somber. Kritiek op de bureaucratie is er nu weer. Ik zeg niet dat we die kritiek kunnen negeren, omdat zij tijdloos is. En uiteraard schept elke bureaucratie zijn eigen werk nog steeds. Is het nu geen economie meer dan is het wel ecologie wat op elk departement de klok slaat, nietwaar? Ik zeg wel na deze noodzakelijke relativeringen dat wij ons mijns inziens zorgen moeten maken over de geest van verzadiging die achter de actuele kritiek op de onderling verweven Haagse politiek en bureaucratie schuil lijkt te gaan. Ongeacht de kleur van het coalitiekabinet vallen kreten als: 'Ach, ze doen maar ..., morgen zien we wel weer, ... het is toch één pot nat of je nu Ruding of Kok hoort ...', plus andere gemeenplaatsen. De jeugd heeft blijkens recent onderzoek het goede met zichzelf voor: een hoog verwacht inkomen en een

aangenaam leven, met overigens wel wat zorgen over het milieu. Verzadiging? Gebrek aan interesse? Lage opkomst bij gemeenteraadsverkiezingen. Het aantal leden van vele politieke partijen loopt terug (*one issue* lijkt al heel wat om je over druk te maken). Gevoelens van eigenrichting in de verschillende betekenissen van het woord lijken een gevaarlijke ontwikkeling in zich te bergen, die op de golven van individualisering en van ruimhartige opvattingen over mijn en dijn in economisch en sociaal opzicht, de Staat eerder tegenover dan naast het individu kan gaan plaatsen. De geloofwaardigheid van sommig overheidsop treden kan dan teveel in het geding raken als men steeds maar weer hoort praten over het verschil tussen woord en daad. Een overheid die kwaliteit met effect wil brengen, zal dus om te beginnen via overtuigingskracht de vergrote afstand moeten zien te overbruggen die er kennelijk vandaag de dag tussen burgers

en bestuurders weer bestaat. Een structuurschema voor verkeer en vervoer alleen brengt bijvoorbeeld nog weinigen van de auto in de trein, net zo min als een knooppunt op de planologische kaart de kaartenbak van het Arbeidsbureau automatisch kleiner maakt of een NMP, zelfs al is het voorzien van een Plus, het milieu vanzelf schoon maakt.

Aannemend dat deze afstand en deze afstandelijkheid een kwaal van deze tijd is waarmee we niet kunnen blijven doorlopen, gaat het er om dan vervolgens niet alleen de staatsinstellingen, bestuursprocedures en het gehele *incrowd*-gebeuren van het Binnenhof op moderner leest te schoeien en dan maar te hopen dat zo'n nieuwe ronde wel nieuwe winnaars zal opleveren. Ook andere poppetjes in andere procedures en andere systemen kunnen immers overredingskracht missen als hun nieren door de bevolking worden geproefd. Bovendien – laten we eerlijk zijn – de macht is heden zo gespreid dat we ook geen valse verwachtingen moeten gaan wekken dat een nieuw – c.q. op andere wijze gekozen persoon het wel allemaal eventjes beter zal regelen. Toch zijn er wel geluiden in andere politieke kring die nogal wat heil blijken te verwachten van bijvoorbeeld een direct gekozen formateur of minister-president of van een direct gekozen burgemeester. Ik relativer de betekenis van zulke bestuurlijke vernieuwing; het is te simpel daarvan alle heil te verwachten. Wel moeten wij dichterbij de kiezers onze democratie organiseren. Van het CDA mogen het gemeente- en provinciebestuur meer bevoegdheden krijgen ten aanzien van bijvoorbeeld volkshuisvesting, stadsvernieuwing, sociale zorg, openluchtrecreatie, milieu en zo meer. Het schoolbestuur moet ten aanzien van het onderwijs meer te zeggen krijgen dan Zoetermeer. Sociale partners moeten hun eigen verantwoordelijkheden houden en hier en daar zelfs meer nemen, bijvoorbeeld om ziekteverzuim en aanspraken op de WAO terug te dringen. Partijen in de ge-

zondheidszorg zouden heel wel een vernieuwde AWBZ kunnen gaan beheren op afstand van de overheid; kostenbeheersing en premiestelling zouden ook wat meer tot hun lust en last moeten worden gerekend in overleg met hun polishouders.

En zelfs als wij de Haagse elite voortaan, zoals in Duitsland, gemengd deels van onderop (door de regio) en deels van bovenaf (via een nationale lijst) zouden laten kiezen, dan nog blijft het te zamen met alle territoriale en functionele decentralisatie om de knikkers gaan: welke projecten wil de overheid nu wel of niet realiseren, wie kan er nu wel of niet op eigen benen staan en wie loopt de kantjes er vanaf? Moet dat nu allemaal van onze centen? Kan dit niet even wachten en kan dat niet wat sneller? In Coevorden doen ze het toch ook anders en beter dan in Middelburg? Een geïndividualiseerde samenleving heeft recht op zo'n meer individuele benadering op lager bestuurlijk niveau, waarbij de nationale collectieve sector niet een grote anonieme hoop blijft die men vol verlangen kan blijven koesteren.

Het land in

De genoemde soort alledaagse vragen is inhoudelijk van aard en vraagt vaak zelfs een zekere normatieve keuze. Zulke keuzevragen kan een minister of Kamer vaak moeilijk exact of eenduidig beantwoorden en ook Haagse ambtenaren niet. Abstracte discussies over normering en gelijkberechtiging doen vaak afbreuk aan menselijke en plaatselijke variatie en actiebereidheid. Laten we in Den Haag oppassen voor *summa ius summa iniuria*.

Gelukkig is er nu via bijvoorbeeld het jeugdwerkgarantieplan en de tripartisering van de arbeidsvoorziening een weg ingezet die verder en sneller zou kunnen worden afgelegd. Diverse voorstellen inzake sociale vernieuwing gaan terecht deze zelfde weg. Het CDA moet deze weg verder verkennen.

De manier waarop de praktijk van zogenoemde budgetsystemen zich ontwikkelt

is iets waarover wij ons nog eens zouden kunnen beraden als het er om gaat meer verantwoordelijkheden echt te leggen in handen van direct betrokkenen. Hoe meer er aan prijsbepalende elementen c.q. aan bestuurlijke verantwoordelijkheden binnen één en hetzelfde budget kan worden ondergebracht, hoe groter de afwegingsmogelijkheden voor instellingsbesturen en dergelijke worden. Elke mogelijkheid van declaratie of claim daarbuitenom richting Den Haag beperkt onnodig de eigen creativiteit van zo'n bestuur. Bovendien vergroot dit het toch al niet altijd samenhangende en tijdrovende netwerk aan bestuurlijke en ambtelijke contacten plus bijbehorende financiële relaties tussen Den Haag en het land. Het verhaal dat schoolbesturen, fondsbesturen, ziekenhuisbesturen, woningcorporaties etc. hier qua bestuurscultuur onvoldoende aan toe zijn zou nog eens op zijn paternalistische waarde voor koepels, raden en bureaucratie kunnen worden getoetst. Blijft dan in ieder geval over het wel gehoorde argument dat er zonder geld weinig valt te besturen. Dat berust op een miskenning van de feiten, want hoe vele de wensen ook mogen zijn, men kan uit de rijksbegroting toch moeilijk lezen dat er geen miljarden naar allerlei nuttige instellingen zouden gaan. Daarbij komt dat de afweging tussen inkomen, materiële investeringen en werk(druk) nu vaak slechts indirect tot stand komt omdat besturen, vakbonden, actiegroepen en andere voor elk der onderwerpen wel een aparte overleggronde hebben. Niet zelden via de omweg van het Binnenhof e.o. Wanneer de diverse bijbehorende budgetten voor inkomen, werk, materiaal en gebouwen meer gebundeld zouden worden, zou de bestuurlijke afweging beter vanuit één regie en daarmee één interne en externe verantwoordelijkheid kunnen geschieden. Er is nu ook nog te vaak sprake van zwartepieten.

Er liggen ook al ideeën over de school op weg naar 2000 die in onze kring nog geen gemeengoed zijn, maar die het over-

denken waard zijn, zeker als we ten behoeve van de inhoud van het reguliere onderwijs grotere waarde zouden willen toekennen aan vermindering van wachtgeld en van Zoetermeerse zorg voor de

---

Afwentelingstrends richting gemeenschap mogen niet langer lonend blijven.

---

potloden en de verwarmingshoogten van vandaag volgens de Londo-criteria. We zouden ter wille van vermindering van werkdruk voor verplegenden een experiment kunnen doen door gedeeltelijke buitenwerkingstelling van de Wet Arbeidsvoorwaarden gepremieerde en gesubsidieerde sectoren met het overhevelen van het desbetreffende budget voor brutolonen naar de rest van het ziekenhuisbudget waarin al arbeidsplaatsen, wachtlijsten, verrichtingen en overige intramurale gezondheidszorg moeten worden afgewogen. Als een ziekenhuisbestuur dan binnen dat ene totaalbudget ook nog echte vrijheid krijgt om goedkopere poliklinische zorg af te wegen tegen duurdere 24-uurszorg, ontwikkelt zich wellicht een wat andere benadering dan het huidige voortdurende gekissebis over ontbrekende competenties en/of gelden met de premiedruk als te gemakkelijke uitlaatklep.

Allergisch

Een ander voorbeeld stipte ik al aan: de arbeidsongeschiktheid en het ziekteverzuim. Nederland lijkt wat allergisch geworden voor stelselherzieningen in de sociale ze-

kerheid. De vorige lijkt voor wat betreft de uitwerking op het volume (het aantal gerechtigden) nog weinig succesvol. Het is ook de vraag of het allemaal weer juridisch gesproken zo grootscheeps moet. Als nu om te beginnen eens dit jaar na de kennelijk nodige wetswijziging enkele prikkelende *bonus-malus* tarieven in Ziektewet en WAO per bedrijf daadwerkelijk zouden worden vastgesteld, zou er wellicht al heel wat aan nuttige zelfreinigende werking kunnen ontstaan binnen het huidige systeem. Materieel lijkt daarover nu overeenstemming met de sociale partners bereikt. Maar dat moet nu wel formeel geconcretiseerd worden, opdat de politiek niet achter blijft bij het maatschappelijke tempo dan wel, als dat tempo te langzaam zou zijn, dit concretiseert en versnelt. We zijn er dan nog niet, maar dan gebeurt er in ieder geval iets meetbaars bij degene die meer respectievelijk minder dan het gemiddelde afstoot naar of afneemt van de te grote groep arbeidsongeschikten en wegens ziekte verzuimenden. De CDA-fractie zal ongetwijfeld te bestemder plaatse nadere suggesties doen, maar ook hier gaat het me weer om de concrete voorbeeldwerking op het microniveau van in dit geval het bedrijf. Wel moeten we tegelijk hier andere punten in de verf zetten. In de sfeer van preventie zouden we moeten denken aan een beter systeem van ziekmelding en verzuimregistratie (inclusief verzuim korter dan zes weken) en controle daarop alsmede een kritischer keuringsbeleid. Er is immers ondanks algemene verbetering van arbeidsomstandigheden een vertienvoudiging van het WAO-bestand sinds de invoering in 1966 (toen een kleine 100.000, nu bijna 1 miljoen). Dat onderstreept de onontkoombaarheid van financiële maatregelen in de sfeer van de premieheffing. Dat zien werkgevers en werknemers als één van de belangrijkste maatregelen en Den Haag moet daarover dan ook in het overleg over verdere uitwerking met hen als gezegd niet talmen. Afwentelings-

trends richting gemeenschap mogen niet langer ionend blijven.

De positie van werknemers moeten we mee in de beschouwing durven nemen. Misschien valt er iets voor te zeggen om uitkeringen boven het wettelijk minimumniveau tot onderwerp van (en betaling via) het arbeidsvoorwaardenoverleg te maken, nu kennelijk beperking van het zogenaamde *risque sociale* in de WAO nog een te teer punt van bespreking is. Een grotere mogelijkheid om zogenaamde eigen risicodragers in Ziektewet en/of WAO te worden zouden we evenzeer kunnen overwegen. Over quoterings blijven de meningen uiteenlopen. Het is ook de vraag of die techniek voldoende effectief is. Zeker als zij als het ware ook nog afgekocht kan worden door een boete op niet voldoen aan de quote te betalen of door herdefinities op de werkvloer van de doelgroepen. Materieel gaat het ons allen uiteraard om de vraag hoe wij voldoende werklozen en (gedeeltelijk) arbeidsongeschikten laten (her)intreden c.q. voorkomen dat zij uitreden uit het arbeidsproces. Ter wille van de controlebaarheid van de zaak zou tenminste concreet op tafel moeten komen, bijvoorbeeld via het reguliere nieuwe GBA-procedé welke meetbare aantallen gehandicapten en anderen bij wege van resultaatsverplichting door regionale/plaatselijke bedrijven in dienst zullen worden genomen, waarbij een nader onderscheid tussen diverse groepen weinig zinvol en eerder verder discriminatoir lijkt. Daarnaast zou dan kunnen worden nagegaan hoe de overige zojuist genoemde financiële, medische en bestuurlijke instrumenten in een controleperiode van zeg twee jaar uitwerken. We voorkomen dan met elkaar een nogal prestigieuze en ideologische discussie over de voor- en nadelen van quoterings terwijl het allen uiteindelijk toch gaat om de daadwerkelijke (her)indiensttreding van een meetbaar aantal personen. Het woord *quotum* kunnen we dan maar beter in ons spraakgebruik reserveren voor goederen en vissen.

Zelfde soort verhaal gaat op voor de Algemene Bijstand Wet. Daarvoor liggen in het regeerakkoord plannen om de gemeentebesturen een grotere verantwoordelijkheid te geven (de zogenaamde optionele 80-20 variant). Waarom die niet snel en als eerste stap ingevoerd te zamen met intensivering van de Bijzondere Bijstand voor hen die met het algemene tarief niet rond kunnen komen? Ook zo'n individuele antwoord op verschil in particuliere omstandigheden vereist een positieve herwaardering van de discretionaire bevoegdheden van ons openbaar bestuur. Zowel uit een oogpunt van rechtvaardigheid als van effectiviteit valt te verdedigen dat inkomensbeleid nog wat anders is dan ongelijke monniken gelijke kappen op te zetten via generieke maatregelen.

De behoefte aan (hernieuwde) deelname aan het arbeidsproces is gevarieerder aan het worden met de individualiseringstrends. Flexibeler werktijden en beloningssystemen vereisen bijvoorbeeld meer differentiatie in CAO's qua functiebeschrijving en beloning en een grotere rol van uitzendbureaus bij arbeidsbemiddeling. Op dat terrein staat al heel wat op stapel. Genoeg? Het jeugdwerkgarantieplan heeft een goed onthaal gekregen. Laten we nu zorgen voor een sluitende aanpak zonder daadwerkelijke uitkeringssancties te schuwen daar waar werk en scholing op pas-

sende afstand van huis en haard voorhanden zijn. Ook hier weer behoeven we niet te wachten totdat voor de laatste klant op papier een oplossing voorhanden is.

En wat moet er dan na dat alles met de Haagse ambtenaren, die toch ook nog beter zouden worden beloond voorzover ze beter zouden presteren? Op dat punt heeft het kabinet aangekondigd met initiatieven te willen komen, die we zeker zullen bestuderen aan het Binnenhof. Een tweetal suggesties kan misschien nog meegenomen worden bij onze studies in de komende tijd. De cijfers over de omvang van onze nationale ambtelijke dienst zijn intrigerend. Na de jaren van afslanking is blijkens recente rekeningen het betaalde bedrag vergeleken met de begrotingen jaarlijks nog fors gestegen (zie grafiek 5).

Ik heb nog niet kunnen nagaan wat daarvan precies de verklaring is, maar het zou goed zijn om na te gaan of het arbeidsvoorwaardenoverleg ook nog nader gebudgetteerd zou kunnen worden in die zin dat één totaalbedrag voor alle arbeidsvoorwaarden en inclusief het aantal formatieplaatsen, sociale premies, wachtgelden, VUT-aanspraken en dergelijke de inzet wordt. Daarop zou dan uiteraard tussen begroting en rekening niet meer moeten worden afgedongen. Aldus ontstaat beter inzicht in en beheersing van het

Grafiek 5: UITGAVEN BEGROTINGSPOST 'LONEN EN SOCIALE LASTEN'
(begroting vs. rekening) (1)

Jaar	1989	1988	1987	1986	1985
(Ontwerp)begroting	16.627	16.603	16.009	15.930	15.390
Rekening (2)	17.575	17.522	16.911	16.283	15.907

(1) Bedragen in miljoenen guldens

(2) V.w.b. 1989 'vermoedelijke uitkomsten'

Bron: miljoenennota's 1985 t/m 1990 Bijlage 'Uitgaven en ontvangsten volgens economische classificatie'

budget, maar kan ook bestuurlijke vrijheid voor eigen departementale afwegingen daarbinnen worden gegeven. De taakstellende exercities van de laatste tijd zijn misschien voor de komende tijd van te weinig concrete budgettaire meetpunten voorzien. Voordat we het weten komen dan globale vacaturestops en dergelijke ingrepen in beeld. Die zijn weliswaar nog altijd mogelijk, maar zij blijven toch altijd meer door budgettaire overwegingen dan door personeelsbeleid ingegeven. (In 1988 bijvoorbeeld vertrokken er van 171.786 rijksambtenaren om tal van redenen inclusief VUT en privatisering 11.304, ruim 6% dus. Dat is – voor goed begrip – nog altijd aanzienlijk meer dan afslankingstaakstellingen van 2%).

Welke kerntaak voor Den Haag?

De vraag hoe en waar nu bewezen wordt dat een andere, meer decentrale en minder regelende overheid stimulerender werkt ten aanzien van arbeidsethos, hulpverlening, gemeenschapszin, spaarzaamheid, toekomstgerichtheid en investeringslust (dit laatste onder meer gericht op milieuzorg, woningverbetering, transport, technologie) valt op een aantal manieren te beantwoorden. Pessimistisch geredeneerd zou men kunnen stellen dat Haagse schroeven dolgedraaid zijn – kijk bijvoorbeeld eens naar oneigenlijk gebruik, fraude, een Belastingdienst die verstrikt dreigt te raken in ingewikkeldheid, maar kijk ook eens naar politierapporten die stellen dat men de talloze controles niet aankan (de boetes schijnen hier en daar zelfs al gequoteerd te zijn!). Deze redenering zou uitkomen op de stelling dat elke andere aanpak met minder overheid een betere zou zijn. Dat is mij te gemakkelijk geredeneerd, omdat die benadering voorbij gaat aan de vraag naar de essentie van elk te onderscheiden overheidsingrijpen als zodanig. Een andere, beter dienstverlenende overheid met praktisch houdbare regels is voor het CDA nog altijd een bruikbaar en beter alternatief voor geen over-

heid op diverse terreinen. We moeten ons dan eerlijk de vraag durven stellen of de overheid – en zeker de centrale – wel al haar pretenties kan blijven waarmaken. Papier is geduldig, maar daarmee bouwt men slechts luchtkastelen. Dus blijft onze vraag naar de zogenaamde kerntaken van de overheid onbeantwoord.

Ten aanzien van
budgetbewaking heeft
Den Haag zèlf de laatste
jaren geen reputatie van
onkreukbaarheid
opgebouwd.

Sinds het 'afscheidscollege' van de huidige minister Andriessen aan de Vrije Universiteit zijn we naar dat antwoord nog altijd wat op zoek. Voorganger De Vries zocht het in een cijfer: de collectieve uitgaven zouden 60% van het nationale inkomen mogen zijn. Het is vandaag volgens de Miljoenennota 62,1% en met enkele correcties voor bijzondere factoren 60,2%. Het zou me niet verbazen als dat nu in onze kring toch nog aan de hoge kant wordt geschat. Het gaat weliswaar de goede kant op met onze economische groei; maar met automatische (gequoteerde) koppelingen van bepaalde soorten uitgaven aan onzekere groeifactoren zouden we dunkt me voorzichtig moeten zijn. Als het (onverhoopt) tegenzit zou het in een bestuurlijke wereld vol automatismen immers wel eens kunnen tegenvallen bij de dan noodzakelijke ombuiging van beleid en uitgaven. In ieder geval moet de toedeling van uit de groei gelukkig extra beschikbaar komende guldens niet tot een nieuw automatisme leiden dat als het ware

de cumulatie van bestaande automatiseringen is. Vandaar mijn pleidooi voor toekomstgerichte investeringen. Zelfs een directeur van het Centraal Plan Bureau zou blij kunnen zijn met een foto in de krant van een bestuurder bij een geopende tunnel of een afgegraven gifbelt! Nu deze autoriteit zich terecht zorgen maakt over kostbare automatiseringen in de rijksbegroting, zou hij tenminste troost kunnen putten uit de wetenschap dat beslissingen over eenmalige investeringen in de toekomst van ons land meestal juist niet automatisch worden genomen.

Proef op de som

Mag ik, schrijvend over de kerntaken van de overheid, eens een andersoortige poging tot definiëren, nu in letters doen? Laten we ons inderdaad de financiële grenzen van het regeerakkoord welgevallen om burgers ook eigen afwegingsruimte toe te kennen. Daarom geen tariefsverhogingen in de belasting- en premiesfeer. Daarmee zijn we er overigens niet want als er meer mensen geld in het gemeenschaps-laadje brengen kunnen die meevallers teruggegeven worden. Zoal niet in geld dan in ieder geval in betere, meer toekomstgerichte uitgaven dan in consumptieve bestedingen voor vandaag. Nog beter zou het overigens zijn met zulke eventuele meevallers nu eerst de staatsschuld te verlagen.

Terug naar de kerntaken dus. Geen volledige opsomming van de kerntaken want dat zou wel eens te pretentief kunnen zijn, te gedetailleerd en teveel gedefinieerd naar de omstandigheden van nu. Laten we nu eens de proef op de som nemen met het uit Haagse handen geven van enkele concrete taken aan samenleving en gemeenten of provincies om te zien of het dan beter gaat. Over enkele jaren zien we dan nader. Zo'n benadering van experimenten en na enige jaren evalueren past ook goed in de huidige bestuurscultuur, waarbij men op lager niveau – of dat nu bij sociale partners, bij allerhande instellingen

of bij lagere overheden is – vaak al staat te popelen om enige eigen inkleuring van het beleid te mogen geven. Het lijkt mij *unfair* te stellen dat dit alles meer gaat kosten. Den Haag moet toch wel in staat worden geacht dichte grenzen te trekken, waarbuiten het zich niet langer aanspreekbaar behoeft te houden voor derden? Den Haag heeft in ieder geval zelf ten aanzien van budgetbewaking in de laatste jaren geen reputatie van onkreukbaarheid opgebouwd. Degenen die stellen dat op dit punt de laatste stappen al wel zijn gezet met de sanering van zogenaamde specifieke uitkeringen op grond van de Financiële Verhoudingswet, hebben mijns inziens ongelijk. Vooreerst is vandaag altijd een even arbitrair ijkpunt als gisteren of morgen. Voorts is met het aantal van de specifieke uitkeringen de totale omvang nog niet altijd beperkt. Bundeling van uitkeringen zou hier en daar wel eens tot meer Haagse macht hebben kunnen leiden. En tenslotte is elke resterende streng met het departementale lichaam, zeker als dit het financiële koord is, weliswaar de enige nog resterende factor van centrale invloed, maar daarmee in de praktijk wel de belangrijkste. Ons gedachtengoed van verantwoordelijkheid in eigen kring vooronderstelt bereidheid om zaken over te laten, met zekere risico's van fouten. Maar fout in wiens ogen? En altijd fout of eens een keertje? En laten we bij dat alles vooral niet stilstaan bij het provincie- of gemeentebestuur, maar vooral waar mogelijk ook verder kijken naar individu en instelling. Wij willen immers meer dan verplaatsing van de bureaucratie.

Laten we, bijvoorbeeld nu het milieu terecht nog hoge prioriteit heeft, eerst eens nagaan of enkele taken niet van onderop door burgers, boeren en bedrijven kunnen worden aangepakt zonder dat departementale milieu-inspecteurs alweer en overal met de bon of nota in de hand klaar staan. Als er minder varkens moeten komen, dan moeten we de discussie met de slager niet uit de weg gaan. Als de mest

anderszins verplaatst of verwerkt moet worden, dan geschiedt dat niet met pen of papier. En nu een ander heilig beest, de auto, onder het mes moet, doet ook het CDA mee. Maar dan niet vanuit de bouwkolos tegenover het Haagse station, maar als het ware in de stal of in de garage. Daar – en niet achter het bureau – moeten de oplossingen vandaan komen.

Een stimulerende overheid onder handbereik oogt immers beter dan een bestraffende op afstand. Straf als *ultimum remedium* zet je trouwens toch niet vooraan in het beeld van een reclamecampagne die de overheid 1990 een beter gezicht moet geven? Voor goed begrip: ik zeg niet dat er geen regels moeten zijn of geen straf, maar het is daarmee zo ongeveer als met de meester die opdracht gaf om 100 strafregels te schrijven – 'ik mag geen troep maken op het schoolplein'. Daarmee was het schoolplein nog niet schoon!

Het is misschien geen bevredigende aanpak van wat wij kerntaken zijn gaan noemen. Kunnen we echter zo'n praktische optie wel uitsluiten? Zoekend en tastend kunnen we toch ook een nieuwe bestuurlijke weg gaan om op enkele inhoudelijke hoofdvragen van deze tijd een meer pasklaar antwoord te laten geven dan dat aan het helaas vaak te papieren Binnenhof in te generaliserende lijnen gegeven kan worden. Aan diverse centrale gezagen wordt al gezaagd: die van de vakcentrales, van de welzijns- en gezondheidskoepels, van ondernemingsverenigingen en ga zo maar door. En ook op tussenliggende niveaus zal nog wel wat pijn geleden worden bij voort te zetten verlies aan invloed. Ons beroemde middenveld is immers niet zozeer de koepel van ziekenhuizen, woningcorporaties, schoolbesturen en dergelijke als wel de individuele woningbouwcorporatie, het ziekenhuis, de school etc. Het zou wel eens zo kunnen zijn dat naarmate er meer in Brussel geregeld wordt, er des te meer overblijft voor de werkvloer en voor stad en streek. Dat betekent een ontwikkeling waarbij hoe lan-

ger hoe meer macro wel de budgetten worden vastgesteld, terwijl men dan echt micro, ter plekke gedifferentieerd en geïndividualiseerd binnen die grenzen moet blijven en besturing veel meer op afstand geschiedt. Zoiets kan alleen maar geloofwaardig worden als Den Haag zichzelf verder verkleint en de open einden aan z'n financiële instrumentarium verder beperkt. Zoiets lijkt mij voor de komende jaren een aanvaardbare afstandelijkheid in ons openbaar bestuur.

Vragen, verwachtingen, idealen?

Ik hoop (en verwacht eerlijk gezegd) dat als dan weer van een grotere betrokkenheid bij gemeenschappelijke kwesties en bij de vaststelling van prioriteiten onder de bevolking zal kunnen blijken. Nederlanders zijn terecht trots op hun land, op de welvaart die ze samen opgebouwd hebben, op het vervoer dat ze nodig hebben voor hun werk, familie, plezier, op een woning en een buurt die ze lief zijn en op veel meer. Het wil er bij mij niet in dat die Nederlanders zich niet zouden bekommeren om meer werk en meer investeren voor onze toekomst, omdat ze het te druk zouden hebben met hun inkomen van vandaag.

Ik droom niet in ideaalbeelden. Wel ken ik de kritiek op het hedendaagse bestuursmodel dat tal van noden ondanks hoge belasting- en premiedruk onopgelost laat. En dus bepleit ik een ander bestuursmodel waarin op micro-niveau nu eens wordt beproefd hoe Nederland het nog beter zou kunnen doen. Zodra men concreet ter plekke voor zich ziet hoeveel nog wel telbare guldens er in de pot zitten (wat is immers in de praktische beleving één miljard?), dat ze maar één keer kunnen worden uitgegeven en dat er een aantal zaken strijdt om de voorrang. Of dat het gaat om zaken waaraan je je dagelijks zit te ergeren omdat ze maar blijven liggen of verkeerd gaan. Of dat de plannen zich alweer wijzigen of dat je toch voor de keuze tussen iets vluchtigs of iets blijvends komt te

staan. Of dat het gaat om een moderne maar ook rechtvaardige invulling van totale financiële draagkracht achter één huisdeur ... Op dat moment zal stellig blijken dat vindingrijkheid en afweging van belangrijkheid, dat solidariteit en betrokkenheid, dat zorgvuldigheid en bekommernis meer kansen krijgen. Dat besturen kiezen is. Dat bestuurders geen rechters en rechters geen bestuurders moeten zijn. Dat de een de ander niet is. Er is dan vermoedelijk beter bestuurlijk overzicht, meer sociale controle, een meer heldere bestuursnorm en een scherper zicht op wat alles kost. Zo'n grote Haagse hoop is immers maar als bij Oom Dagobert: je zwemt erin, maar je bent nog altijd aan het tellen omdat je tekort komt. Een overheid met kwaliteit is een overheid op afstand. Op van topzwaar naar topwaar uit Den Haag!

De komende tijd mogen we dus niet stilzitten achter Haagse burelen. Stabiliteit en zekerheid in de jaren negentig is voor het CDA immers geen gezapig burgerlijk consumerisme met seks en geweld *sans gêne*. Hoe meer televisie-kanalen op de buis tonen dat er nog werk aan de winkel is, des te meer idealen we op weg naar 2000 nog zullen kunnen formuleren. En voor wie het te bestuurlijk, te pragmatisch misschien klinkt, voeg ik eraan toe, dat juist het normatieve in de hedendaagse

Haagse redeneringen niet altijd even gemakkelijk is terug te vinden. Sturing en bijsturing van individueel en maatschappelijk gedrag gaat zeker niet vanzelf, maar de schaal waarop het gebeurt moet wel herkenbaar zijn in de dagelijkse belevingswereld. Ook dat pleit voor een menselijker maat van het bestuur.

In het bovenstaande gaf ik geen pasklare antwoorden. Ik stelde wel vragen hoe onze partij zich ten behoeve van ons land bezig zou kunnen houden met bestuurlijke en sociale vernieuwing die, binnen een strak te houden budgettair kader, beleidsruimte kan verschaffen voor beleidsprioriteiten van de komende jaren, rekening houdend met zekere individualiserings-trends. Ik heb geprobeerd dereguleren, decentraliseren en privatiseren niet als rechtse hobbypaarden te berijden noch inkomensbeleid en generieke koopkrachtplaatjes als linkse totempalen te beschouwen. Het gaat om vragen die eerst vanuit een zekere afstandelijkheid ten opzichte van het actuele Binnenhof moeten worden beantwoord. Aanstaande Prinsjesdag gaat daar dan wel weer de bel voor de eerstvolgende ronde!

Grafiek 6: Consumptieve uitgaven

	1970	1974	1978	1980	1980	1985	1986
VOEDSEL	25,5	23,9	18,5	17,7	21,4	19,1	18,7
WONING	25,1	24,5	24,6	25,6	30,3	33,3	33,2
waarvan:							
- huur	8,5	9,7	10,3	11,1	14,3	17,8	18,2
- verlichting	3,9	3,8	4,2	5,1	5,5	7,1	6,6
+ verwarming							
KLEDING/SCHOEISEL	10,6	9,7	8,3	8,0	8,5	7,0	7,1
HYG/MED. VERZ.	8,3	10,6	11,9	12,3	12,7	14,0	14,1
waarvan:							
- med. verzorging (verzekering)					9,4 (8,1)	10,7 (9,4)	10,8 (9,2)
EDUCATIE, RECREATIE, TRANSPORT EN COMMUNICATIE	20,0	20,7	23,5	22,7	25,8	25,1	25,5
waarvan:							
- educatie	0,1		0,3	0,4	2,9	3,3	3,2
- auto/transport	8,3	8,6	10,1	9,4	8,6	8,7	8,8
OVERIGE	10,7	10,5	13,3	13,7	1,4	1,5	1,3

Bron: Statistical Yearbook of the Netherlands (CBS; enkele jaren)

Toelichting:

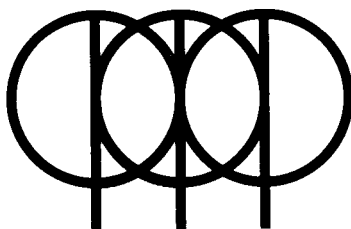
In de loop van de tijd zijn er aanpassingen in de definities doorgevoerd. Daarom zijn voor 1980 twee kolommen gepresenteerd. De eerste 4 kolommen (1970 t/m 1980) zijn opgesteld volgens dezelfde definities. De laatste 3 kolommen (1980, 1985 en 1986) zijn opgesteld volgens de aangepaste definities.

'Ethische en financiële grenzen van de zorg'

Op vrijdag 7 september 1990 organiseert het Prof.dr. G.A. Lindeboom Instituut in samenwerking met de wetenschappelijke instituten van CDA, GPV, RPF en SGP een symposium over ethische en financiële grenzen van de zorg. Het programma luidt als volgt:

- 10.00 Inleiding op het symposiumthema door dr.ir. H. Jochemsen, directeur van het Prof.dr. G.A. Lindeboom Instituut.
- 10.45 De *verantwoordelijkheid van de arts* met betrekking tot de ethische en financiële grenzen van de zorg, door dr. D. Post, adviserend geneeskundige Ziekenfonds 'Het groene land' te Zwolle.
- 11.45 De *verantwoordelijkheid van instellingen* met betrekking tot ethische en financiële grenzen van de zorg, door dr.ir. S. Strijbos, filosoof, lid medisch-ethische commissie Ziekenhuisvoorzieningen Gelderse Vallei.
- 13.15 De *politieke verantwoordelijkheid* met betrekking tot de *ethische grenzen* van de gezondheidszorg, door prof.dr. J. Douma, hoogleraar christelijke ethiek, Theologische Universiteit, Kampen.
- 13.45 De *politieke verantwoordelijkheid* met betrekking tot de *financiële grenzen* van de gezondheidszorg, door drs. F.J.M. Werner, economisch directeur Academisch Medisch Centrum, Amsterdam.
- 14.45 Forumdiscussie o.l.v. prof.dr.ir. E. Schuurman, voorzitter van het Prof.dr G.A. Lindeboom Instituut.

Het symposium vindt plaats in de Congreszaal van de Irenehal, Jaarbeurs te Utrecht. De kosten bedragen f 90,- per persoon, studenten f 45,-. In de prijs zijn inbegrepen koffie, lunch, thee en documentatie ter voorbereiding op het symposium. Men kan zich inschrijven bij het Prof.dr. G.A. Lindeboom Instituut, telefoon 08380 - 30230.

De Joodse 'tweede generatie' in Nederland

Een onderzoek naar gezinsachtergronden
en psychisch functioneren

Tweede generatie Joodse Nederlanders

Jeanette Eland
Peter G. van der Velden
Rolf J. Kleber
Carl H.D. Steinmetz

Instituut voor
Psychotrauma
Van Loghum Slaterus

Drs. J. Eland, drs. P.G. van der Velden,
dr. R.J. Kleber en drs. C.H.D. Steinmetz

Binnen de geestelijke gezondheidszorg worden hulpverleners in toenemende mate geconfronteerd met hulpvragen van de na-oorlogse generatie van Joodse oorlogsgetroffenen ook wel de 'tweede generatie' genoemd.

Om zicht te krijgen op de aard en omvang van deze problematiek heeft het Instituut voor Psychotrauma in opdracht van WVC een exploratief

vergelijkend onderzoek uitgevoerd. Voor het eerst is in Nederland onderzoek naar deze groep uitgevoerd op basis van representatieve steekproeven. Met behulp van diepte-interviews en vragenlijsten zijn 30 mensen uit de Joodse tweede generatie vergeleken met 30 niet-Joodse Nederlandse leeftijdsgenoten. In het onderzoek is nagegaan op welke manier het verblijf van Joden in concentratiekampen of op onderduikadressen en het verlies van familie en vrienden, na de oorlog hun gezin heeft beïnvloed. Daarnaast is onderzocht hoe de Joodse tweede generatie op dit moment functioneert.

Dit rapport doet verslag van de achtergrond van het onderzoek, de manier waarop het is opgezet en de onderzoeksresultaten. Het wordt besloten met een discussie en enkele aanbevelingen.

Ing. / 147 pag. / f 17,50 / 385 Bfr.
ISBN 9036801885

Belt u voor uw rechtstreekse bestelling bij de uitgever Libresso:
05700-33155;
in België Distybo: 03-3600220.

Ook verkrijgbaar via de boekhandel.
Prijswijzigingen voorbehouden.

VAN LOGHUM SLATERUS

Wetenschappelijke
uitgeverij

Postbus 23
7400 GA Deventer

IN DIT NUMMER

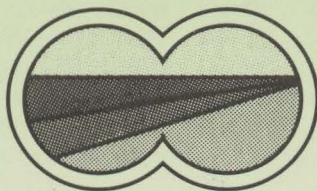
- Democratie vraagt om CDA met duidelijk profiel** 247
Verslag groeps gesprek 11 april 1990
Is het CDA een beginselpartij die haar politieke overtuiging weet over te brengen? Hoe kan de vervreemding van de kiezers van de politiek worden tegengegaan? Dat er een eigen plaats is voor de christen-democratie in het politieke krachtenveld staat buiten kijf. Nadere bezinning is wèl nodig over de koers van het CDA en het optreden van zijn tegenwoordigers.
- Evangelisch normbesef tegenover economisme en individualisering** 258
Verslag groeps gesprek 19 april 1990
Het houden van principiële discussies is één van de overlevingsfactoren van het CDA. Het theoretisch kader zou in het CDA meer gebruikt moeten worden. De liberalen en de socialisten staan er in ideologisch opzicht veel slechter voor dan de christen-democraten. Als het CDA maar vasthoudt aan zijn principes.
- Discussie, openheid en politieke moed** 268
Drs. W.F. Scholten
- Beginsel en pragmatisme** 271
Prof. dr. A.G.M. van Melsen
- Educatie, daar komt het op aan** 273
Drs. K. de Jong Ozn.
- Een assertieve benadering is nodig** 276
Mevrouw drs. F.J. Laning-Boersema
- De noodzaak van een politieke filosofie** 278
Prof. dr. H.E.S. Woldring
- Nieuw politiek elan** 281
W.J. Bos
- Het CDA, ijzervijsel in een krachtenveld** 284
Prof. dr. W.P.M. Hoekstra
- De kerken en de politieke uitdagingen anno 2000** 287
Prof. dr. A.W.J. Houtepen
- Waarom is een christen-democraat herkenbaar?** 290
Mevrouw M.H.M.F. Gardeniers-Berendsen
- Christen-democratie en kerken: dialoog noodzakelijk** 293
Mevrouw drs. T.L.E. Strop-von Meijenfeldt
- De kwaliteit van de democratie** 296
Mevrouw mr. J.J.M.S. Leyten-de Wijkersloot de Weerdesteyn
- De politieke democratie bedreigd?** 298
A.J. Kaland
- Nu kan ik het nog zeggen** 301
Mr. J.J.A.M. van Gennip
- Den Haag topzwaar? Topwaar** 304
Mr. drs. L.C. Brinkman

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

christen democratische verkenningen

maandblad van het
wetenschappelijk
instituut
voor het cda

8 | 90

Van Loghum Slaterus

Christen Democratische Verkenningen is het maandblad van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

Het is de voortzetting van
Anti-Revolutionaire Staatkunde,
Christelijk Historisch Tijdschrift en
Politiek Perspectief.

Redactie

B.F. Bos-Beernink
mr. drs. L.C. Brinkman
mr. J.J.A.M. van Gennip
drs. J. Grin
mr. A.K. Huibers
dr. E.J.J.M. Kimman S.J.
drs. C.J. Klop
ir. W.C.M. van Lieshout (voorzitter)
drs. M.J.T. Martens
dr. H.A.C.M. Notenboom
drs. T.L.E. Strop-von Meyenfeldt
prof. dr. H.E.S. Woldring
drs. Th.B.F.M. Brinkel (secretaris)

Redactie-adres

Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, Dr. Kuyperstraat 5, 2514 BA Den Haag, tel. 070-92 40 21 t.a.v. drs. Th.B.F.M. Brinkel.
Secretaresse: H.G.M. Veringa-Loomans.
De redactie stelt er prijs op artikelen (tot maximaal 4000 woorden) te ontvangen die passen in de opzet van Christen Democratische Verkenningen.
Boeken ter recensie kan men zenden aan de redactie van Christen Democratische Verkenningen; ter recensie gezonden boeken kunnen niet worden getourneerd.

Christen Democratische Verkenningen wil een wetensfunctie vervullen binnen de christen-democratie; verkennend, grenzen aftastend, opiniërend, zowel historisch-analytisch als toekomstgericht en internationaal georiënteerd.

Het doet dit vanuit een kritisch-solidaire en onafhankelijke opstelling ten opzichte van het CDA.

Het schrijft over en vanuit het spanningsveld tussen geloof en politiek.

Het vraagt de aandacht voor de betekenis van christen-democratische uitgangspunten voor politieke en maatschappelijke vraagstukken.

Christen Democratische Verkenningen richt zich op de trend in het politieke en maatschappelijke gebeuren ook in de politieke actualiteit van de dag.

Uitgever

Van Loghum Slaterus bv
postbus 246, 3990 GA Houten
telefoon 03403-95711.

Abonnementen

De abonnementsprijs bedraagt f 61,75 per jaar incl. btw en verzendkosten.
Studenten CDJA-leden f 38,50
Losse nummers f 6,75
Abonnementsadministratie: Libresso (Distributie van vakinformatie) postbus 23, 7400 GA Deventer, telefoon 05700-3 31 55.

Beëindiging abonnement

Abonnementen kunnen schriftelijk tot uiterlijk 1 december van het lopende abonnementsjaar worden opgezegd. Bij niet tijdige opzegging wordt het abonnement automatisch voor een jaar verlengd.

Adreswijzigingen

Bij wijziging van naam en/of adres verzoeken wij u een gewijzigd adresbandje toe te zenden aan Libresso bv, postbus 23, 7400 GA Deventer.

Betalingen

Gebruik voor uw betalingen bij voorkeur de te ontvangen stortingsacceptgirokaarten; dit vergemakkelijkt de administratieve verwerking.

Advertenties

Opgave van advertenties aan de uitgever: telefoon 03403-95711.

ISSN 0037-8135

COLUMN

Mr. A.K. Huibers

Consumentisme

De afgelopen tijd is er een discussie opge-laaid over reclame op zondag. Tal van principiële en pragmatische argumenten liepen daarbij dwars door elkaar heen. Zeer terecht heeft Brinkman zijn rede op de partijraad inzake deze kwestie de discussie niet uitsluitend over de boeg willen gooien van de zondagsrust. Hij heeft erop gewezen dat het tijd wordt paal en perk te stellen aan het steeds opdringender en indringender karakter van de commercie. Reclame op zondag vormt daarbij slechts een aangrijpingspunt. Nu kan men zich wellicht afvragen of dit nu het meest gunstige aangrijpingspunt is, maar de gedachtengang die getuigt van zorg over het steeds verder stimuleren en opjagen van de consumptie verdient zeker ondersteuning en uitwerking.

Er is een terrein waar het toenemend consumentisme in het bijzonder zorgen moet baren, namelijk de gezondheidszorg. Onlangs hoorde ik in een discussie iemand beweren dat een onderzoek uitge-wezen zou hebben dat een derde van het totaal aantal uitgeschreven recepten volgens de artsen zelf niet werkelijk wenselijk zou zijn. Omdat ik de herkomst van dit onderzoek niet kon achterhalen en dit percentage me nogal overdreven leek, heb ik bij diverse artsen eens navraag gedaan over hun oordeel over dit cijfer voor wat betreft hun eigen praktijk. Tot mijn stomme

verbazing bevestigden vrijwel al deze artsen uit hun eigen ervaring dat dit percentage nog zo gek niet was. Een enkeling vond het zelfs aan de lage kant! Dat betekent dus – als deze onverantwoorde steekproef juist is – dat maar liefst in één op de drie gevallen de arts geen weerstand weet te bieden aan de druk van de patiënt die vraagt om een recept. En dat, terwijl de arts zelf van oordeel is dat geen geneesmiddel wenselijk is. Ik vind dat een verbijsterend gegeven. Nog los van de financiële consequenties van dit fenomeen (aan geneesmiddelen wordt jaarlijks zo'n tweeën-eenhalf miljard gulden uitgegeven) acht ik het van groot belang te onderzoeken wat de dieperliggende achtergrond van dit symptoom is. Kennelijk hebben mensen een overspannen verwachting van gezondheidszorg. Zij voelen zich om welke reden dan ook, onprettig, en dat moet de gezondheidszorg rechtzetten. Van alle kanten (reclame!) wordt ons toegeschreeuwd dat we jong, gezond, dynamisch en mooi moeten zijn. In dit vitalistische levensperspectief is er geen plaats meer voor ziekte en gebrek. Voor problemen of andere gebreken is geen ruimte en dus eisen we van de dokter dat hij ons beter maakt. Dan kunnen we tenminste weer meedoen in de jacht naar meer.

Natuurlijk kan de gezondheidszorg deze overspannen verwachtingen niet aan. Gezondheidszorg is een bijzonder groot goed. Gezondheidszorg zal echter nooit in staat zijn de oplossing te bieden voor een levensperspectief waarin problemen, ziekte en gebrek als vervelende bijkomstigheden worden beschouwd die zo snel mogelijk weer verwijderd moeten worden. Als burgers niet meer bereid zijn te accepteren dat het menselijk bestaan zijn beperkingen kent, dat we niet eeuwig jong zijn, dat ziekte en dood soms onvermijdelijk zijn, komt de gezondheidszorg in een onmogelijke positie terecht. Immers, de gezondheidszorg wordt dan geacht de oplossing voor al deze beperkingen aan te dragen. Dat kan ze natuurlijk volstrekt niet.

Onmogelijke positie

In feite is de gezondheidszorg al in die onmogelijke positie terechtgekomen, getuige de volstrekt onacceptabele situatie in de zwakzinnigenzorg (wachtlijsten van zes tot acht jaar) en de onhoudbare werkdruk voor verpleegkundigen en ziekenverzorgeren. De problematiek van de schaarse middelen in de gezondheidszorg wordt voor een groot deel bepaald door vraagfactoren. De toename van de behoefte aan gezondheidszorg valt niet uitsluitend te verklaren uit een toename van het aanbod. Natuurlijk scheppen ook nieuwe medische technologieën een stuk vraag. Maar het is onterecht om daar de gehele toename aan de vraagzijde uit te verklaren. Dat blijkt bijvoorbeeld al uit het gegeven dat de *bulk* van de kosten in de gezondheidszorg helemaal niet zit in de zogeheten 'spectaculaire' gezondheidszorg. Nee, het zit juist in de alledaagse dingen: bezoeken aan huisartsen, talloze bloedonderzoeken, diverse doorverwijzingen bij 'vage' klachten etc.

Wat betekent dit nu voor het politieke beleid met betrekking tot de gezondheidszorg? Het eind jaren zeventig voor het eerst ingezette beperkingsbeleid en het daaropvolgende bezuinigingsbeleid heeft zich vooral gericht op aanbodfactoren.

Beddenreductie, budgettering van ziekenhuizen, het pogen in de hand te houden van de verspreiding van nieuwe medische technologieën, het zijn allemaal pogingen om de kosten aan de aanbodzijde in de hand te houden. Gedeeltelijk is dit beleid, althans vanuit financiële overwegingen, succesvol gebleken. De kosten van de zorgsector zijn beperkt gebleven tot 10% van het nationaal inkomen (overigens nog altijd zo'n 44 miljard gulden!) en op een gegeven moment is zelfs een lichte daling van dit percentage ingezet.

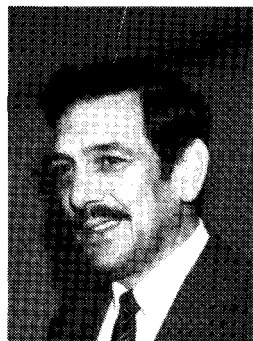
Vanuit andere overwegingen is dit beleid echter veel minder succesvol. Wachtlijsten naderen of overschrijden hun kritische grens (het punt waarop een patiënt het gevoel heeft dat het eigenlijk geen enkel nut heeft op de wachtlijst te staan). Zelfs directeurs van ziekenhuizen gaan de straat op om te demonstreren, en verpleeghuizen kunnen nauwelijks nog voldoende ziekenverzorgenden krijgen.

Naar mijn mening is het dan ook onvermijdelijk dat de blik gericht wordt op de vraagzijde van de gezondheidszorg. Christen-democratische politiek wil mensen aanspreken op hun eigen verantwoordelijkheid. Mensen moeten beseffen dat de gezondheidszorg niet in staat is alle beperkingen van het menselijk bestaan op te lossen en vanuit dat inzicht handelen. Waar mogelijk zal de overheid dat verantwoordelijkheidsbesef moeten bevorderen. En als dat moet via financiële prikkels uit het zorgstelsel, nu dan moet dat maar (uiteraard onder voorbehoud van een fundamenteel gelijkwaardige toegankelijkheid tot de gezondheidszorg). Maar als dat zou kunnen door een beperking van de talloze stimulansen tot een vitalistisch levensperspectief, waardoor ook de gebrekige of zieke mens zich niet meer afgeschreven hoeft te voelen, dan geef ik daar verre de voorkeur aan.

Dr. R.Th. Jurrjens

Het nationaliteiten- vraagstuk in Europa

Steeds meer Sowjet-burgers houden rekening met een burgeroorlog. Het nationaliteitsprobleem zal de kern vormen van de opgetaste brandstof. Veel hangt af van Gorbatsjows staatsmanschap en vindingrijkheid. De kansen voor het bereiken van een vreedzame oplossing in Europa zijn echter groter dan ooit tevoren.

Alle landen van het voormalige Oostblok zijn in een proces van het scheppen van nationale democratieën. Met het verschijnen van politiek pluralisme in Midden en Oost Europa en de mogelijkheid voor de voormalige onmondige burgers om hun stem te laten horen, kunnen voorheen onderdrukte gevoelens van nationaal bewustzijn tot uiting komen. Hoezeer men deze ontwikkelingen mag toejuichen, opgekropte gevoelens kunnen ook aanzetten tot negatief te beoordelen acties van discriminatie en geweld jegens hen die 'anders' zijn. Met de komst van politiek pluralisme bestaat dan ook het gevaar van het openen van een nationalistische doos van Pandora.

Naast de problemen van de multinationale staten als de Sowjet Unie, Joegoslavië, of Tsjecho-Slowakije met of zonder verbindingsstreepje, vinden we rivaliserende minderheden als Hongaren tegenover Roemenen in Transsylvanië, Turken tegenover Bulgaren, Turken tegenover

Grieken, en Serviërs tegenover Albanen. De geschetste problemen blijven overigens niet tot Midden en Oost Europa beperkt: West Europa kent naast meer vreedzame rivaliteiten, zoals tussen Walen en Vlamingen bij onze zuiderburen, ook minder vreedzame uitingen van nationale gevoelens, voorheen bijvoorbeeld in Zuid Tirol en tot op de dag van vandaag in Baskenland en Ulster.

Zou men een kaart van Europa samenstellen met alle voorkomende problemen, dan zou deze overdekt zijn met potentiële brandhaarden. Het probleem in het hedendaagse Europa bestaat dan ook uit het zoeken naar evenwicht tussen politieke stabiliteit op het continent enerzijds en het tegemoet komen aan nationale aspiraties van volken en minderheden anderzijds. Het uitoefenen van zelfbeschikkingsrecht door volken en het genieten van andere culturele rechten door de tot die volken behorende personen, zonder dat dit gepaard gaat met een terugval in nationalisme en daarop gestoelde rivaliteiten en gewelddadigheden vormt hierbij de opgave. Zeker is dat het nieuwe Europese tehuis van welke architectuur ook een nationaliteitsvraagstuk kent. Een beleid dat beantwoordt aan de criteria van stabiliteit en gerechtigheid zal dan ook de nodige gezamenlijke inspanningen op Europees niveau vergen. Het meest acuut lijkt hierbij

de situatie in de Sowjet-vleugel van het gemeenschappelijke pand.

Communistisch internationalisme

Met het 'Proletariërs aller landen, verenigt U' uit het Communistisch Manifest vooronderstelden Marx en Engels niet een hoogste loyaliteit aan de natie, maar aan klasse en wel de internationale arbeidersklasse. Vanaf de Russische Revolutie van 1917 is de USSR echter mank gegaan aan de tegenstelling tussen enerzijds het gepredikte ideologische internationalisme en anderzijds het in de praktijk huldigen van het (Groot)-Russische nationalisme. De *founding fathers*, en Lenin in de eerste plaats, mogen na de revolutie op korte termijn een internationale revolutie verwacht hebben met aansluiting van andere landen bij de Unie van Socialistische Sowjet Republieken, de politieke werkelijkheid bleef beperkt tot een revolutie als een primair Russische aangelegenheid die de mogelijkheid bood tot handhaving van het territoir van het voormalige Russische keizerrijk. Tot het leiderschap van Gorbatsjov is deze situatie, te kenmerken als 'imperiaal communisme', onveranderd gebleven of de opvolgers van Lenin nu Stalin, Chroesjtsjov of Brezjnev heetten.

De Georgiër Stalin kreeg bij uitstek de taak toebedeeld het nationaliteitenprobleem in de Sowjet Unie te regelen. In 1913 schreef hij zijn 'Marxisme en de nationale kwestie', waarin hij natie definieerde als een historisch ontwikkelde stabiele gemeenschap met een taal, territoir, economisch leven en psychologische gesteldheid, tot uitdrukking komend in een cultuurgemeenschap. In 1936 formuleerde hij nog drie criteria, wilde een volk ook als nationaliteit aan een Unierepubliek zijn naam kunnen verlenen. De republiek moest grenzen aan de buitengrens van de Unie, de nationaliteit moest een min of meer compacte meerderheid vormen binnen de betreffende republiek en tenslotte moest de republiek een bevolking van minstens een miljoen in-

woners omvatten. Op dit moment bestaat de USSR uit vijftien van dergelijke republieken. Een zevental etnische minderheden van meer dan een miljoen bleef de status van Unierepubliek onthouden.

Volgens de volkstelling van vorig jaar maakt de Russische federatie (op drie kwart van het Sowjet-territoir) met 147,4 miljoen mensen de helft van het totaal aan 286,7 miljoen Sowjet-burgers uit. Voegt men daar de twee andere Slavische republieken aan toe dan komt men met 51,7 miljoen voor de Oekraïne en 10,2 miljoen voor Wit Rusland op een totaal van 209,3 miljoen of wel bijna drie kwart van de totale bevolking. De zes niet-Slavische Europese republieken vormen met 21 miljoen inwoners zeven procent van het geheel en de zes moslim-republieken in het Zuiden met 56,4 miljoen inwoners de resterende twintig procent van de bevolking van de Sowjet Unie.

Heet de USSR in de nationale hymne de onverbreekelijke unie van vrije republieken die voor altijd verenigd zijn door de grote *Rus*, zeker de verhouding tussen Rusland en de zes Zuidelijke republieken kan men beter zien als die tussen moederland en koloniën. (Hetgeen overigens voor de laatste economisch zeker niet altijd even nadelig behoefde te zijn.)

Rusland als 'grote broer' is altijd meer gelijk geweest dan de andere republieken; zo kent het tot op heden en in tegenstelling tot andere Unierepublieken bijvoorbeeld geen eigen hoofdstad of Academie van Wetenschappen omdat die geacht worden samen te vallen met die van de Unie. Hetzelfde gold tot eind juni 1990 voor een eigen Russische Communistische Partij. De dominante Russische positie bleef na de Oktober-revolutie gehandhaafd zowel tijdens de door Stalin afgekondigde periode van 'socialisme in een land' als tijdens de daaropvolgende 'Grote Vaderlandse oorlog'. Het ingevoerde centraal geleide economische systeem concentreerde grote macht in handen van Moskou als centrum, waar de posten grotendeels door Russen

werden bekleed. In de republieken kon men Russen vinden in de controlerende sleutelposities van de partijsecretariaten, de militaire districten en de KGB. De officiële confederale opbouw dekte de politieke praktijk van een sterk gecentraliseerde eenheidsstaat.

In de officiële ideologie werd het nationaliteiten-probleem voor goed opgelost verklaard. De door Stalin en zijn opvolgers Chroesjtsjow en Brezjnev gevolgde nationaliteiten-politiek kwam in de praktijk neer op een politiek van russificatie. De nagestreefde *sblizhenije* tussen de nationaliteiten, dat wil zeggen toenadering met wederzijdse kennis van elkaars taal en cultuur, zou naar verwachting leiden tot *sljanije*: een samensmelten of assimilatie en aanpassing aan elkaars cultuur. Gezien de dominante Russische positie kon van een *melting pot* naar Amerikaans voorbeeld echter moeilijk sprake zijn. Het nagestreefde proces kon niets anders betekenen dan russificatie en 'interne kolonisatie' van de meer dan honderd verschillende nationaliteiten. Het beleid heeft wel tot gevolg gehad dat nu een vijfde deel van de Sowjetbevolking leeft in gebieden waar een andere nationaliteit domineert. De genoemde zes Zuidelijke republieken kennen elk een Slavische minderheid van meer dan tien procent. Kazachstan, de republiek van de maagdelijke gebieden die onder Chroesjtsjow in een massale koloniseringcampagne werden ontgonnen, kent reeds een Slavische meerderheid. In Letland bevindt de autochtone bevolking zich eveneens in een kritieke positie.

Voor Sowjetologen vormde het nationaliteitenprobleem immer de grote onbekende factor bij het denken over het kunnen voortbestaan van de Sowjet Unie. Volgens velen heeft ook Gorbatsjow niet voorzien wat hij op dit gebied losmaakte met zijn campagne waarin de termen *glasnost*, *perestrojka*, democratisering en 'nieuw denken' een centrale plaats innemen.

Allereerst leidde zijn revolutie tot een teo- loorgaan van het marxisme-leninisme als

ideologie. Nu aldus Stalin's 'socialistisch naar inhoud' als legitimerend element voor de Unie wegvalt, blijft het bijbehorende

---

Het nationaliteitenprobleem is de grote onbekende factor in het voortbestaan van de Sowjet Unie.

'nationaal naar vorm' des te prominenter over. Ook al heeft Gorbatsjow inmiddels voorlopig voorzien in een nieuwe persoonlijke machtslegitimering via een snel in het leven geroepen presidentieel systeem, daarmee is de ratio voor het bestaan van het geheel van de Sowjet Unie zelf nog geen onomstreden gegeven. Door de ontluikende openheid en democratisering kan voorts aan de voorheen onderdrukte nationale gevoelens lucht worden gegeven: op straat, in de media en in het stemhokje. Het blijkt dat de loyaliteit voor vele burgers toch meer uitgaat naar hun eigen nationaliteit dan naar hun Sowjet-burgerschap. De uit de periferie naar het Russische centrum gerichte verwijten betreffen de ondoor- dachte grootschalige projecten (met een toevloed van allochtonen), alsmede de daarmee gepaard gaande milieuvervuiling. Ook de heersende economische ongelijkheid speelt een rol: de levensstandaard in de Baltische republieken is driemaal zo hoog als die van de republieken in Midden Azië.

In de republieken heeft de Communistische Partij dan ook de keuze tussen een mogelijkheid van een verder voortbestaan door in ieder geval vergaand tegemoet te komen aan nationale gevoelens, dan wel

bij verkiezingen te worden weggevaagd door de 'nationale fronten'. Dit proces is nog lang niet uitgekristalliseerd.

Het immer beleden officiële recht voor de republieken om zich van de Unie af te scheiden, vraagt om een snelle reactie van het centrum. Binnen de Sowjet Unie worden vele ideeën gelanceerd om met voorgeschreven regelingen de Unie bij elkaar te houden, terwijl toch tegemoet gekomen wordt aan nationale aspiraties van autonomie en onafhankelijkheid. Men kan zich echter afvragen of ook met een wet die onder meer een overgangperiode van vijf jaar voorschrijft, een scenario van afscheidingen, te beginnen met de Baltische landen, nog valt te keren. Welke losse confederatie men ook voor ogen heeft, de sociaal-psychologische, economische en andere onlustgevoelens zijn wijdverbreid en vormen bepaald geen garantie voor een stabiele situatie in de toekomst. Geweldgebruik, met welk voorwendsel ook gerechtvaardigd, zal Gorbatsjow's geloofwaardigheid fundamenteel ondermijnen zowel binnen als buiten de Sowjet Unie. Met een dergelijk optreden wordt overigens ook Gorbatsjow's ideaal van de bouw aan gemeenschappelijk Europees tehuis onvermijdelijk op de lange baan geschoven.

Veel zal dus afhangen van Gorbatsjow's staatsmanschap en vindingrijkheid bij het vreedzaam regelen van het nationaliteitenprobleem in de Sowjet Unie. Ook bij de meest vreedzame regeling mag men echter een massale migrantenstroom verwachten met alle problemen van dien. Vormen het vinden van woonegelegenheden en passend werk nu reeds forse knelpunten bij het terugtrekken van troepen uit het buitenland, bij hervestiging van zelfs maar een beperkt percentage van de 25 miljoen Russen en 40 miljoen niet-Russen in een minderheidspositie lijken de moeilijkheden eerst recht nauwelijks te overzien. Een dergelijk proces vraagt een geruime tijd vergende periode van overgang en het is de vraag of Gorbatsjow zich die tijd kan ver-

werven. Zijn positie is bepaald niet te benijden. Wel bleek bij een recente publieke opiniepeiling het recht op onafhankelijkheid voor de republieken door 52% van de respondenten volledig goedgekeurd, 14% kon gedeeltelijk zijn goedkeuring geven, terwijl 21% het er gedeeltelijk mee eens was, en tenslotte 7% volledig oneens.

Niettemin: steeds meer Sowjet-burgers houden rekening met de mogelijkheid van een situatie die niet anders kan worden gekenschetst dan als een burgeroorlog. Het nationaliteitenprobleem zal de kern vormen van de opgetaste brandstof.

Na de Tweede Wereldoorlog werden de landen in Midden Europa die binnen de Sowjet-invloedsfeer waren komen te vallen, niet in de Unie opgenomen. Binnen het socialistische kamp verkreeg elk land geleidelijk de erkenning van de mogelijkheid van een 'eigen weg naar het socialisme'. Het Joegoslavië van Tito speelde in dit proces een rol, evenals het gebruik dat bijvoorbeeld Roemenië maakte van het conflict tussen de Sowjet Unie en communistisch China. Het ingrijpen in Hongarije in 1956 of in Tsjecho-Slowakije in 1968 vermochten het proces niet te stoppen. Binnen de Comecon werden supranationale constructies zoals het super-planbureau dat Chroesjtsjow nastreefde, met succes bestreden. Het spelen op het thema van de eigen nationale weg naar het socialisme gaf de plaatselijke machtshebbers niet alleen een bredere eigen armslag, maar aldus kon men het schrijnende aspect van een in laatste instantie op buitenlandse Sowjet-bajonetten berustende legitimiteit verdoezelen.

Liepen de Oostbloklanden aanvankelijk achter op de ontwikkelingen in de Sowjet Unie, in 1989 werden in een snelle reeks van fluwelen revoluties de verhoudingen drastisch rechtgetrokken. In eigen nationale omgeving werd afgerekend met het opgelegde systeem. Hoewel in vergelijking met de Sowjet Unie het vraagstuk van nationale minderheden zich hier op veel

kleinere schaal blijkt voor te doen, geheel afwezig is het niet, zoals we boven al aanstipten.

Stabiliteit en gerechtigheid

Wanneer men onder nationalisme een *state of mind* verstaat waarin de hoogste loyaliteit van de individu de nationale staat toebehoort, dan stamt dit verschijnsel pas uit het eind van de achttiende eeuw, in het bijzonder sinds de Franse Revolutie. Voordien werd gedurende vele eeuwen het politieke ideaal gevormd door een in theorie wereldwijd keizerrijk bestaande uit nationaliteiten en etnische groeperingen op basis van een gemeenschappelijke beschaving en de verzekering van een gemeenschappelijke vrede. Nadien kon het op nationaal bewustzijn – te verstaan als het gevoelen te behoren tot een natie – gestoelde nationalisme dienen als instrument in een emancipatieproces tegenover overheersende conservatieve machten, zowel als instrument ter verheerlijking van de eigen natie, en dat laatste vaak in onderscheid of tegenover andere naties. Europa ging er tweemaal bijna aan te gronde. Kon men na de Tweede Wereldoorlog van gedachte zijn dat met de vreedzame integratiepogingen in West Europa en de ogenschijnlijke rust in de rest van dit werelddeel, het nationaliteitsvraagstuk grotendeels geregeld bleek, na de recente ontbinding van het socialistische kamp blijkt dat de betreffende problemen in het Europa van 1990 niets aan hevigheid te hebben ingeboet.

Het nationaliteitsvraagstuk zal dan ook de komende jaren hoog op de agenda prijken in het Europese overleg. Bij het zoeken naar harmonische etnische verhoudingen op het Europese continent kunnen Westerse landen zich niet afzijdig houden, alleen al vanwege hun ondertekening in 1975 van de Slotact van de Conferentie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (CVSE). Deze Helsinki-akte, wel aangemerkt als de Charter van Europa, vormt het basisdocument in het proces van overleg tussen de

vijfendertig landen van Europa en Noord Amerika, dat zich sindsdien heeft afgespeeld in drie vervolgbijeenkomsten alsmede talrijke bijeenkomsten van deskundigen op een bepaald gebied.

Praktisch alle tien in de Helsinki-akte neergelegde principes die de onderlinge betrekkingen van de deelnemende staten dienen te leiden kunnen van belang worden geacht bij het nastreven van de genoemde harmonische oplossingen. Voorop staat dat in ieder geval grenzen tussen de staten slechts vreedzaam gewijzigd kunnen worden.

Het achtste principe erkent de gelijkheid van rechten en het zelfbeschikkingsrecht van de volken. Zo hebben alle volken te allen tijde, wanneer en zoals zij wensen, het recht om in volledige vrijheid hun binnenlandse en buitenlandse politieke status te bepalen. Gaat het bij binnenlandse politieke status om het politieke systeem binnen de staat waartoe het volk behoort, bij de buitenlandse status wordt bedoeld op het al dan niet behoren tot een bepaald staatsverband. Met het oog op afscheidingsbewegingen echter – en vooral het steunen daarvan door andere staten – wordt de eerbiediging van dit principe gebonden aan volkenrechtelijke normen die betrekking hebben op de territoriale integriteit van staten. Het principe laat zich niet uit over het probleem wat tot een volk gerekend moet worden en wat niet. Zo verschillen de twee Duitse staten van mening of zich een dan wel twee volken op hun grondgebied bevonden. Dat probleem is inmiddels opgelost.

Nationale minderheden komen eveneens aan de orde in de Akte zij het gekoppeld aan het zevende principe: dat van de individuele mensenrechten. Personen die tot een minderheid behoren kunnen aanspraak maken op gelijkheid voor de wet en eerbiediging van hun mensenrechten en fundamentele vrijheden. Van speciale rechten wordt niet gesproken en ook hier ontbreekt node een definitie van wat onder een nationale minderheid wordt verstaan.

In het slotdocument van de derde CVSE-vervolgbijsluiting van Wenen van januari 1989 wordt niet alleen de genoemde koppeling tussen minderheden en individuele rechten nader uitgewerkt, de nationale minderheden komen nu zelf eveneens aan bod en wel op de volgende wijze:

'Zij (de deelnemende Staten) zullen de etnische, culturele, linguïstische en godsdienstige identiteit van nationale minderheden op hun grondgebied beschermen en voorwaarden scheppen voor de bevordering hiervan. Zij zullen de vrije uitoefening van rechten door tot zodanige minderheden behorende personen eerbiedigen en hun volledige gelijkheid met anderen verzekeren.'

Het ligt voor de hand dat de CVSE als overkoepelend forum voor overleg over

de mogelijkheid van inschakeling en uitbouw van meer gespecialiseerde organisaties, zoals de Raad van Europa.

De in Wenen vastgelegde conferentie over de humanitaire dimensie van de CVSE (CHD) biedt de mogelijkheid tot nader overleg over de positie van nationale minderheden. Het slotdocument voorziet in een eerste bijeenkomst in Parijs in juni 1989, een tweede in Kopenhagen in juni 1990 en een derde in Moskou in september 1991. In de openingstoespraken van Kopenhagen wijdden nagenoeg alle deelnemende staten wel een passage aan het minderheden-probleem. Naast de nog uit Parijs stammende voorstellen zijn dan ook verschillende nieuwe voorstellen op dit gebied ter tafel gebracht. Het gaat hierbij niet alleen om een nader vastleggen van normen voor goed gedrag. Na de omwentelingen van 1989 kan men zich nu ook met vrucht zetten aan een verdere uitwerking van de in Wenen overeengekomen klachtenprocedure bestaande uit vier fasen: het verstrekken van informatie in reactie op verzoeken van andere staten, het houden van bilaterale bijeenkomsten, het inlichten van andere staten via diplomatieke kanalen en tenslotte het inlichten tijdens CHD-bijeenkomsten of CVSE-vervolgbijsluitingen. Men denkt aan de mogelijkheid van het zenden van waarnemers of het instellen van een speciaal comité voor de humanitaire dimensie.

Nationaliteits- en minderheidsproblemen behoren tot de categorie van problemen die het moeilijkst vallen op te lossen. Zij zijn zo ingrijpend gezien hun gecompliceerde karakter: zo omvatten ze veelal tegelijkertijd zowel politieke, economische, culturele, historische, juridische, militaire, als sociaal-psychologische aspecten. De erkenning van problemen en het bieden van een uitlaatklep op hoog niveau vormen het begin bij het wegnemen van de scherpste van de gevoeligheden. Het op Europees niveau uitspreken van een oordeel, het aanbevelen van oplossingen, alsmede het bieden van hulp van welke aard

---

Het CVSE-proces is het aangewezen kader om het nationaliteitsprobleem te bespreken.

---

problemen op Europees niveau gehandhaafd blijft, al of niet in een meer geïnstitutionaliseerde vorm. Het teloorgegaan zijn van de Oost-Westtegenstelling vergemakkelijkt het gezamenlijk creatief uitdenken, vastleggen en uitdiepen van gemeenschappelijke Europese normen. Het is dan ook het kader van de CVSE dat het eerst in aanmerking komt voor het op Europees niveau bespreken van nationaliteits- en minderheidsproblemen die zich voor kunnen doen in het gemeenschappelijke tehuis. Het overkoepelend karakter laat onverlet

dan ook, kunnen de volgende stappen vormen. Vanaf het begin van het Helsinki-proces heeft men zich gebogen over het probleem van het ontwerpen van een aanvaardbare regeling voor de vreedzame slechting van geschillen. Men zou aan een dergelijke regeling kunnen denken als sluitstuk van het beschreven mechanisme betreffende de humanitaire dimensie. Het valt moeilijk te ontkennen dat de mogelijkheden voor het bereiken van succes nu groter zijn dan ooit tevoren. Een dergelijke regeling kan men eveneens als noodzakelijke voorwaarde zien voor het creëren van een eventueel gemeenschappelijk veiligheidssysteem. Het is een dergelijk systeem ook dat de mogelijkheid biedt van een optreden van snel inzetbare ordehandhavende troepen afkomstig van overigens niet bij het conflict betrokken regio in Europa.

Na de drastische veranderingen waaraan het Europese politieke toneel in korte tijd onderhevig is geweest, behoeft men een dergelijke ontwikkeling niet bij voorbaat als volslagen illusoir af te doen.

Geraadpleegde literatuur

- Alexander Bon & Robert van Voren (eds.), *Nationalism in the USSR; Problems of Nationalities*, (Amsterdam: Tweede Wereld Centrum, 1989).
- Zbigniew Brzezinski, 'Post-Communist Nationalism', *Foreign Affairs*, Vol. 68, No. 5, Winter 1989/90.
- Dmitry Furman, 'Beware of Empires; Thoughts of a Liberal', *XX Century and Peace*, Moscow, 11/89.
- Hans Kohn, *Nationalism: Its Meaning and History*, rev. ed., (Princeton, N.J.: D. van Nostrand Company, Inc., 1965).
- Oleg Pchelintsev, 'Humanity ahead of Nationality', *XX Century and Peace*, Moscow, 11/89.

Dr. K.J. Hahn

Europa West – Europa Oost – Europa Een

Herstel van de vrijheid kwam snel in de landen met een oude christelijke, humanistische en democratische traditie. De landen van Midden Europa willen nadrukkelijk de banden met de Europese cultuur herstellen. Als West Europa dit streven zou onderschatten, zou het een historische kans missen.

De razendsnelle ontwikkelingen die zich in het jaar 1989 in Midden en Oost Europa hebben voltrokken en die ook in dit jaar hun vervolg en hun gevolgen zullen hebben, konden de meest competente krennologen en Oost Europa-specialisten niet voorzien. Het tempo, de omvang en de diepte van deze veranderingen hebben een historische omwenteling in deze landen tot stand gebracht waarvan het einde en de dan bereikte nieuwe constellatie in deze gebieden van Europa niet af te zien zijn. Alles bevindt zich in een beweging die West Europa en het gehele Europa tot ongewone inspanningen, verbeeldingskracht en voorzichtigheid dwingt. De dynamiek van dit gebeuren verdient de naam die de Engelse historicus Arnold Toynbee voor dergelijke perioden in de geschiedenis gebruikte: *acceleration of history*.

Voor de landen van West Europa brengt dit bijzondere moeilijkheden met zich mede, omdat zij zich zelf in een fase van versnelde ontwikkeling bevinden die min-

der revolutionair is, maar niet minder ingrijpend. Er is dus ook in West Europa een dynamiek ontstaan. In wezen kan van een parallelliteit tussen Oost en West Europa in de tegenwoordige fase van hun geschiedenis gesproken worden: de Europese Gemeenschap, de kern van een toekomstig geïntegreerd en supranationaal Europa, bereidt zich voor op de vorming van een gemeenschappelijke interne markt, op een Europese Monetaire Unie en tenslotte op de authentieke Politieke Unie die een daadwerkelijke gemeenschappelijke buitenlandse politiek en daarmee noodzakelijkerwijs samenhangend een gemeenschappelijke veiligheidspolitiek tot stand zal brengen.

Europese Gemeenschap

Vanuit het Westen, vanuit de Europese Gemeenschap en dus ook vanuit Nederland, moet nu een politiek beleid ontwikkeld worden dat met deze nieuwe situatie te rekenen heeft. Wij zijn hierop niet voorbereid. Een Sowjet-russische diplomaat kon zeggen: 'De Amerikanen zijn gedesorienteerd omdat het vertrouwde vijandsbeeld uit de stalinistische tijdperk plotseling verdwenen is.' Het is een feit dat het Westen

---

Dr. K.J. Hahn (1912) was tot 1983 plaatsvervangend secretaris-generaal van de Europese Unie van Christen Democraten in Rome.

op deze plotselinge *Wende* helemaal niet voorbereid was. Het probleem is nu: kan de huidige Westelijke politiek worden voortgezet, alsof er niets gebeurd is en alsof de kentering in het Oosten toch ieder ogenblik weer omkeerbaar wordt? De EG constateert onverwacht dat Midden- en Oosteuropese landen lid van de EG willen worden, dat er concrete en officiële verklaringen in deze zin worden afgelegd. Moet er een keuze gedaan worden tussen verdieping en uitbreiding? Als men uitsluitend voor verdieping van de EG kiest, betekent dit natuurlijk dat voorlopig, zoals door de Europese Raad is besloten, vóór 1993 over nieuwe lidmaatschappen niet gesproken kan worden. Dit betekent echter niet dat de ontwikkelingen in Midden en Oost Europa voor de EG en voor het gehele vrije Westen niet van het grootste belang zijn. Geen nationale staat en ook niet een geïntegreerde Europese Gemeenschap kan voor een aantal jaren slechts binnenlandse politiek voeren en de buitenlandse politiek een tijdje doen bevriezen.

In de procedure van de verdere integratie van Europa, *in casu* in de verwezenlijking van de gemeenschappelijke interne markt, de verwezenlijking van de Europese Monetaire Unie en de Politieke Unie mag geen vertraging en geen verzwakking van de doelstelling plaatsvinden. In de handhaving van de veiligheidsstructuren en de voortzetting van het gemeenschappelijke Atlantische veiligheidsbeleid mag geen wijziging intreden die de veiligheidsbelangen van de NAVO-landen zouden kunnen raken. Daarmee is echter de Europese kous nog lang niet af, en de Atlantische evenmin.

In zijn rede voor de bijeenkomst van het *Global Pannel* van begin april in Amsterdam heeft minister Van den Broek deze problematiek zeer helder uiteengezet. Aan de ene kant waarschuwde hij met nadruk voor het openstellen van bestaande Europese instellingen voor Oosteuropese landen, want daarmee 'lopen wij het risico uit te komen op veel minder dan wij eerst

hadden, namelijk op verwaterde instrumenten voor intergouvernementele samenwerking in plaats van interstatelijke integratie.' Aan de andere kant is Van den Broek ervan overtuigd, dat 'de Europese Gemeenschap het andere Europa niet in de kou zal laten staan, maar het juist de gelegenheid zal bieden, deel te nemen in haar ontwikkeling.'

Van den Broek noemt dit terecht een voor hem juiste 'middenweg'. Want wij allen willen 'zeker samenwerking met, en toenadering tot Oost Europa, maar niet ten koste van het verlies van de Westerse cohesie en institutionele vooruitgang.' De taak van de EG ten overstaan van de ontwikkeling in Oost Europa is dus dubbel: verdieping, dat wil zeggen onverminderd doorgaan met het integratieproces, aan de ene kant, en openstaan tegenover Midden en Oost Europa – zonder dat dit onmiddellijke lidmaatschap voor landen uit deze gebieden inhoudt. Premier Lubbers sprak, in dezelfde zin, op de besloten studie-conferentie van het CDA op 7 april jongstleden in Noordwijkerhout van 'prioriteit' van de verdieping – die ingaan op de ontwikkeling in Oost Europa niet uitsluit.

De Europese Gemeenschap heeft dan ook geheel in deze geest op de ontwikkelingen in Oost Europa gereageerd, zonder de weg naar de Politieke Unie te verwaarlozen. Het document van 1 februari jongstleden noemt de toekomstige betrekkingen met de landen van het voormalige Oostblok: lidmaatschap is voorlopig niet mogelijk – hoewel Polen, Tsjechoslowakije en Joegoslavië het verzoek in die richting reeds aankondigden. Er komen slechts associatie-verdragen in aanmerking volgens artikel 238 van het EG-verdrag, die geen lidmaatschap voor geassocieerde landen in vooruitzicht stellen (alleen voor Griekenland en Turkije werd dit in hun associatie-verdragen wel gedaan). De toekomstige associatie-overeenkomsten met Centraal- en Oosteuropese landen met de EG zullen van nu af aan 'Europa-akkoorden' heten, volgens Frans Andriessen de beste bena-

ming. Want ze zijn akkoorden die de tot nu toe geldende handels- en samenwerkingsakkoorden met deze Centraal- en Oosteuropese landen vervangen. Op de Europese top van 28 april te Dublin kwam deze kwestie ter sprake. Met deze multinationale overeenkomsten zal een grotere betrokkenheid van deze landen bij de EG en een grotere Europese economische ruimte geschapen worden. Dit gebeurt tegelijk op grond van nieuwe onderhandelingen met de EFTA-landen (Zwitserland, Oostenrijk, IJsland, Zweden, Noorwegen, Finland). Hier is dus concreet sprake van een verbreding van de Europese samenwerking, die bereikt is binnen de EG en in de komende jaren bereikt moet worden, in geen enkel opzicht in gevaar brengt. Andriessen staat er borg voor, voor het ene en voor het andere.

Dat is nog lang niet alles wat op het terrein van de nieuwe aanpak van de betrekkingen met Centraal en Oost Europa gebeurt. Op 13 april jongstleden vond te Brussel een vergadering van de 'Groep van 24' plaats, dat wil zeggen van de vierentwintig industrielanden van de Westelijke wereld (de EG-landen, de EFTA-landen, plus USA, Canada, Japan, Australië, Nieuw-Zeeland, Turkije), die over de hulp aan Oost Europa spraken. Voorzitter was de vice-voorzitter van de Europese Commissie, Frans Andriessen, een opvallende erkenning van de rol van de EG in deze problematiek. De conferentie gaf haar steun aan het project van de oprichting van de 'Europese Bank voor Wederopbouw en Ontwikkeling' waartoe door de Europese Topconferentie van 8 en 9 december in Straatsburg besloten was. De 'Groep van 24' besloot een stabilisatiefonds voor Polen ter waarde van ruim een miljard dollar te vormen en verklaarde zich bereid een miljard dollar voor Hongarije bijeen te brengen.

Van haar kant zal de EG dit jaar voor Centraal en Oost Europa 300 miljoen ECU ter beschikking stellen, volgend jaar 850

miljoen ECU en in 1992 een miljard ECU, in drie jaar dus 2,35 miljard ECU.

Het Europese Parlement heeft geen geringere aandacht voor de betrekkingen met de landen van Midden en Oost Europa. Herhaaldelijk brachten delegaties van de fracties en van de Commissies bezoeken aan hoofdsteden in Oost Europa. Het Parlement gaf dan ook zijn goedkeuring aan een akkoord van de Gemeenschap met de Sowjet Unie over handel en economische samenwerking. Commissaris Andriessen verklaarde voor het Europese Parlement tijdens de debatten over dit akkoord, dat het Westen hieraan grote verwachtingen verbindt aangezien de Sowjet-russische economie dringend herstructurering nodig heeft. De omvang van de hulp van het Westen aan de Sowjet Unie hangt echter af van de mate waarin de politieke en economische hervormingen in de Sowjet Unie vorderingen maken.

Het is in het kader van de nieuwe gerichtheid van de Europese Gemeenschap naar het Oosten zinvol dat het Europese Parlement ervoor pleit dat de Gemeenschap en ook het Parlement zelf bij het proces van de Duitse hereniging rechtstreeks betrokken wordt.

Er komt vanzelfsprekend ook aan de Raad van Europa een bijzondere rol in de verbreding van de Oost-West-betrekkingen binnen Europa toe. De speciale structuur van de Raad van Europa biedt daartoe ook speciale mogelijkheden die in de naaste toekomst zeker nog zullen worden uitgebouwd. De Sowjet Unie, Polen, Hongarije en Joegoslavië hebben reeds de status van *special guest* verworven en zich bovendien ook bereid verklaard de Verklaring van de mensenrechten van de Raad van Europa te tekenen. Met Tsjechoslowakije en Bulgarije worden overeenkomstige onderhandelingen gevoerd.

Oost-West-betrekkingen

Vanzelfsprekend moet deze Paneuropese problematiek gezien worden in het omvattende kader van de Oost-West-betrekkin-

gen in hun geheel en in hun recente ontwikkeling. Want ook op dit niveau is er een nieuwe beweging gekomen: topbesprekingen Bush-Gorbatsjow die volgens een recente verklaring van Shevardnadze eind van dit jaar tot verdragen tussen Moskou en Washington over kernwapens, conventionele bewapening en chemische wapens zullen leiden, de NAVO-Warschaupact-onderhandelingen, nieuwe Helsinki-conferenties, etc. Dit alles leidt binnen de Atlantische samenwerking tot een bezinning over de noodzakelijke aanpassing van het beleid teneinde de verworven cohesie en militaire integratie in het belang van de veiligheid van alle deelnemende landen niet te verzwakken en tegelijk de mogelijkheden open te houden voor besprekingen met de landen van het Warschaupact over wapenbeheersing, ontwapening, gemeenschappelijke regels voor het bewaren van de veiligheid van allen en het voorkomen van nieuwe spanningen.

Al deze perspectieven van een nieuwe ordening van het samenleven van de staten en de volkeren in Europa vinden hun oorsprong in de unieke 'revolutie' die in

sico's en crises verloopt. Om deze ontwikkeling in haar betekenis voor het Westelijke Europa en voor geheel Europa te begrijpen, moeten enkele wezenlijke aspecten worden vastgehouden: het was een onvoorzienbare revolutie, in haar karakter een unieke revolutie, zoals president Havel zei: een fluwelen revolutie – behalve dan in het geval van Roemenië –, en het was een revolutie zonder een centraal geleide organisatie, zonder structuur, zonder commando-centrale. Een revolutie met de blote handen. 'Wij zijn het volk', schreven ze in de DDR op de borden die ze in de massademonstraties meedroegen. Een revolutie als een explosie van onderaf, zonder wapens. Toen een oude DDR-burger gevraagd werd, wat ze zouden doen, als de communisten weer terugkeerden, antwoordde hij zonder te aarzelen: 'Dan gaan we weer de straat op', dus niet bommen gooien of schieten. 'Het was een verkiezing met de voeten', zeiden ze.

Kenmerkend is het dat de *perestroika* ontworpen werd door Gorbatsjow, in de Sowjet Unie dus, maar haar explosieve uitwerking niet in dat land had, maar in de landen van Midden Europa, de vroegere satelliet-landen. In de Sowjet Unie blijft de *perestroika* beperkt tot de steden, de intellectuelen, de politici, de dissidenten – en de etnische groepen: de afzonderlijke volkeren van de Baltische landen, de Oekraïne, Georgië etc. De *perestroika*, dat wil zeggen grotere individuele en collectieve vrijheid, een begin van democratisering, kon tot gelding komen in landen met een oude christelijke, Europese, humanistische en ook democratische traditie, met een culturele infrastructuur en een denkstructuur ook van de enkeling die meteen de mogelijkheid aangreep die door de *perestroika* geboden werd. Wij weten uit een bron die geloof verdient, namelijk niemand minder dan de opvolger van Honecker, Krenz, dat Gorbatsjow persoonlijk in de DDR op het ontslag van Honecker aandrong.

Er bestaat een groot, sociologisch en

Het is moeilijk voor te stellen dat de revolutie in Oost Europa nog omkeerbaar is.

1989 en in 1990 in Midden en Oost Europa heeft plaats gehad en in de ontwikkeling die hierdoor werd uitgelokt en die nog steeds gaande is. Het is moeilijk zich voor te stellen dat ze nog omkeerbaar is, wel is het duidelijk dat ze niet zonder ernstige ri-

cultureel verschil tussen de overwegend agrarische maatschappij met een beperkte stedencultuur in Rusland en de industrieel gerichte maatschappij van Midden Europa met een sterkere stedelijke, burgerlijke en ook democratische structuur. De positie van de enkeling was reeds in het rijk van de tsaren – dat in 1890 nog circa 80% boerenbevolking kende – duidelijk collectiever gekleurd dan in de Westelijke maatschappij, waarmee de landen van Midden Europa sterke en oude banden onderhielden.

Dit verklaart dan ook waarom deze landen van Midden Europa, de voormalige satellietlanden, zo nadrukkelijk de oude banden met Europa, *in casu* West Europa willen hervatten. Over de nauwe culturele en ook religieus-kerkelijke banden met het overige Europa hoeft hier niet eens gesproken te worden. De politieke banden waren vooral na de Eerste Wereldoorlog zeer nauw: Polen, de Baltische landen en Tsjechoslowakije kregen of herkregen hun nationale zelfstandigheid na de overwinning van de Westelijke geallieerden op Duitsland. Roemenië, Tsjechoslowakije en Joegoslavië waren in de Kleine Entente bondgenoten van Frankrijk, voor Polen en in zekere mate ook Tsjechoslowakije was Frankrijk *la deuxième patrie*. En Hongarije, dat door het verdrag van Trianon bij wijze van spreken geamputeerd werd, bleef desondanks, ook via zijn vriendschap met Italië, op het Westen gericht. De gedwongen oriëntatie op Moskou, op Rusland, en de totale isolering van het overige Europa werd door deze landen gevoeld als een tegennatuurlijke, antihistorische chirurgische interventie. Terecht werd dan ook in de laatste jaren onder andere door paus Johannes Paulus II herhaaldelijk erop gewezen, wat het Slavische christendom voor Europa betekende en hoe nauw het met het christendom van geheel Europa verbonden was.

Daarom werd in al deze landen van Midden Europa naast de noodzaak, een vrij, democratisch systeem op te bouwen en

een gezonde nationale economie tot ontwikkeling te brengen, ook de dringende behoefte aan 'terugkeer naar Europa' tot uiting gebracht. In die zin sprak president Havel zich uit tegenover president Mitterrand. Hetzelfde verklaarde hij in Bratislava bij de eerste ontmoeting van de nieuwe staatshoofden van Polen, Hongarije en Tsjechoslowakije te zamen met de ministers van Buitenlandse Zaken van Oostenrijk, Italië en Joegoslavië. Hetzelfde verklaarden ook, enkele weken tevoren, de Tsjechoslowaakse socialisten op een Europese conferentie van hun geestverwanten in Praag.

De historische kentering die zich in Midden en Oost Europa voltrok, grijpt dus zeer diep: in een razendsnel tempo moet veertig jaar marxisme-leninisme, veertig jaar reëel socialisme, veertig jaar officieel agressief atheïsme worden opgeruimd. Er moet een nieuw vrij, democratisch systeem opgebouwd worden, waarin de mensenrechten geëerbiedigd worden. Er moet welvaart en sociale zekerheid voor iedereen gewaarborgd worden. Maar tegelijk en niet minder hartstochtelijk wordt gestreefd naar, ja geroepen om hervatting van de band met Europa. Deze landen willen niet alleen terugkeren naar Europa, ze willen ook Europa zijn – wat ze steeds waren en veertig jaren niet mochten.

Men zou dit verlangen diep teleurstellen, als men vanuit West Europa dit streven zou onderschatten of zelfs over het hoofd zien. Zeker, de verdieping en versterking van de Europese integratie moet doorgang vinden, de nieuwe *Ostpolitik* van West Europa kan en mag de verworven Atlantische samenwerking niet in discussie brengen zolang Oost Europa nog niet alle onmisbare garanties voor een werkelijke vrede biedt. Maar deze op Europa gerichte politiek van de voormalige satellietlanden opent mogelijkheden, biedt kansen voor een graduele toenadering tot en graduele deelneming aan een samenwerking van alle democratische landen van Europa en daarmee op den duur, vermoedelijk na

verloop van jaren, ook deelneming aan de Europese eenwording.

Naar EG-lidmaatschap

Hier ligt het Europese belang van de Europese integratie en ook van de Atlantische samenwerking. De landen van Midden Europa zien in de EG niet alleen een *point d'attraction*, ze is voor hen, zoals ze reeds in de Baltische landen zeggen, een voorbeeld, maar ook het toekomstige kader van de Europese eenwording, waar ze naar hun vaste overtuiging thuis horen. Telkens wordt duidelijk dat de EFTA voor hen niet het eindstation van hun terugkeer naar Europa is. Ze willen bij de EG horen.

De weg daarheen is niet een simpele aanvraag om lid te worden. De door de EG aangegeven weg van 'Europa-akkoorden', zoals Frans Andriessen die uitlegt, geeft een geheel van overeenkomsten aan die in een organische ontwikkeling van zeker enkele jaren de democratisering, de economische vernieuwing en de politieke stabilisering van deze landen ondersteunt. In de toekomst wordt de EG op deze wijze krachtiger en kan ze met meer *efficiency* ook haar rol in de wereld vervullen, voor de vrede en voor de vooruitgang van landen waar deze hulp nodig is.

Hierin ligt echter ook duidelijk een belang van de Atlantische samenwerking. Hoe dichter deze landen in Midden en Oost Europa bij het democratische West Europa komen, des te voorzichtiger moet Moskou in het kader van de Oost-West-betrekkingen opereren.¹ De grotere vrijheid die Moskou op het ogenblik de voormalige satellieten, dus de landen buiten de Sowjet Unie zelf, toestaat, heeft reeds invloed op de innerlijke samenhang van het Warschau-pact-systeem. Vanuit NAVO-kringen wordt immers al geuit dat Moskou bij een eventuele agressie tegen het Westen niet meer op de automatische steun van alle bondgenoten kan rekenen. En Polen, Tsjechoslowakije en Hongarije hebben al laten weten dat zij geen bezwaar maken tegen een Navo-lidmaatschap van een

herenigd Duitsland. Het is duidelijk waarom: een groot, sterk, neutraal Duitsland dat geheel onafhankelijk is, kan voor zijn burens gevaarlijker zijn dan een verenigd Duitsland dat als lid van NAVO door USA, Canada, Groot-Brittannië, Frankrijk en Italië te zamen gecontroleerd wordt. En bovendien: als tussen Midden Europa en het Westen een groot neutraal Duitsland ligt, dan zijn de landen aldaar wederom overgeleverd aan een overheersende invloed van Moskou.

Het beleid moet gericht zijn op handhaving van de Atlantische samenwerking en aanpassing van haar Oost-West-beleid, alleen in gezamenlijk bondgenootschappelijk overleg -- verdieping van de Europese

---

De oorspronkelijke Europese gedachte moet opnieuw bron van inspiratie zijn.

---

integratie en onverminderd en onvertraagd doorgaan met de uitgestippelde weg van de verdere integratie – en tegelijk openstaan voor en samenwerking met de Midden- en Oosteuropese landen, zonder dat in afzienbare tijd of automatisch aan lidmaatschap gedacht wordt. In die zin geen 'uitbreiding', maar inleiding van een proces van associëring, opdat deze landen meer en meer met Europa weer verbonden worden. In deze zin reageerden de politieke partijen, de maatschappelijke organisaties, en in wezen ook de particu-

1. Het conflict van Moskou met Litouwen is hiervoor een toetssteen.

liere ondernemingen die niet alleen op economische voordelen uit zijn, maar ook de kans voor nieuwe Europese initiatieven aangrijpen. Zo reageerden ook de media in alle Westelijke landen die aan de gebeurtenissen in Oost Europa zoveel belangstelling en ruimte schonken, dat de lezer, luisteraar en kijker al maandenlang aan *overinformation* lijdt, de dagelijkse informatie niet meer kan bijhouden.

Europees denken

Ook dit is een ongewoon fenomeen als reactie op een unieke historische ervaring. Deze belangstelling, ja gegrepenheid, kan door politici gemakkelijk als emotionele, sentimentele uitbarsting opgevat en weggecijferd worden. Maar de inbreng van de particuliere deelneming aan buitenlandse vraagstukken kennen wij als waardevol en constructief element in de ontwikkelingshulp, die voor een volk met eeuwenlang maritieme, koloniale, missionaire en zendingservaring niets nieuws is. Dat Nederland na 1945 zich sterk zou inzetten voor continentale politiek, en vooral van de Europese eenwording, was historisch iets nieuws, en is zeker iets nieuws ten aanzien van Oost Europa.

Komt hier niet het onderliggende Europese denken weer aan het licht? Is het niet het ogenblik deze oorspronkelijke Europa-gedachte tot bron van inspiratie en ook van concrete, pragmatische actie te maken in het belang juist van het op gang gebrachte nieuwe integratie-proces? Laten we niet vergeten dat de aanzet tot de Europese eenwording, het eerste Europees Congres van Den Haag 1948, dat in 1949 tot de oprichting van de Raad van Europa leidde, georganiseerd werd niet door regeringen, niet door regionale of plaatselijke autoriteiten, maar door Europees gezinde burgers. De grote figuren uit de Tweede Wereldoorlog, Churchill, Eden, Hoare Belisha waren al demissionair, dus in feite privé-personen. Evenals Adenauer met Henri Brugmans, Alfred Mozer, Marga Klompé en andere mensen van de 'Euro-

pese Beweging' en Mitterrand als jong kamerlid, die er ook waren. Het waren dus de *men in the street* die aan dit eerste historische Europese congres gestalte gaven.

Een pleidooi voor een weloverwogen en voorzichtig uitgevoerde politiek ten aanzien van Midden en Oost Europa kan natuurlijk niet voorbijgaan aan de uitingen van bezorgdheid. De Arabische landen vrezen, dat West Europa het Midden Oosten vergeet. De Latijnsamerikaanse landen vrezen voor hun continent hetzelfde. En ook in Portugal is men van deze zorg vervuld. Zeker, Nederland is niet in staat, een wereldwijde politiek te voeren. Maar juist in geïntegreerd verband in Europa en in bondgenootschappelijk Atlantisch verband kan deze 'Europese' uitdaging aangegaan worden zonder dat de minder bedeelde regionen van Europa vergeten worden en zonder dat we de plicht tegenover de noodlijdende mensheid in de Derde Wereld verzaken.

De stations van de Europese eenwording waren: 1948 het congres van Den Haag, 1949 de oprichting van de Raad van Europa. 1953 de oprichting van de eerste supranationale Gemeenschap, de EKSG, 1957 de Europese Economische Gemeenschap, intussen uitgegroeid van zes tot twaalf lidstaten. Nu volgen de Interne Markt, de Monetaire Unie en tenslotte de Politieke Unie. Sinds de gebeurtenissen van 1989 zullen de landen van Midden en Oost Europa de kans hebben, zich bij dit proces trapsgewijze aan te sluiten. In 1948 omvatte de Europa-gedachte die de congressisten van Den Haag bezielde, geheel Europa, in 1949 werden de zetels in de Raad van Europa voor de Midden- en Oosteuropese landen nog vrij gehouden, in de hoop dat zij toch eens zouden mogen deelnemen. In 1937 zei Robert Schuman dat een 'verenigd Europa' dat alleen de Germaanse en de Romaanse landen omvat en niet ook de Slavische, een 'geamputeerd continent' is. Is het puur sentimentalisme aan dit Europa-idee te herinneren juist op het ogenblik dat deze landen van

Midden en Oost Europa voor het eerst de vrijheid hebben, openlijk de 'terugkeer naar Europa' zoals Havel zei, te bepleiten? Ze hebben recht op een positief antwoord. En uit de taal die onze Europese instellingen spreken, moeten ze kunnen aflezen, dat die op geheel Europa gericht blijven. 'Meer dan ooit is de Europese Gemeenschap de hoeksteen van een verenigd Europa', zei Van den Broek in Amsterdam terecht.

Deze hoeksteen-functie zal vanaf 1993 door de Politieke Unie vervuld worden. Zij zal gericht blijven op de versterking en verdieping van de eenheid van de samenwerkende lidstaten, maar ook op de versterking van de banden met die Europese landen, vooral in Midden Europa, die duidelijk het verlangen koesteren, niet slechts met EFTA en CVSE in contact te komen, maar lid te worden van de EG. Zeker, de uitbreiding van de EG door toetreding van deze landen is in de eerste komende jaren zeker niet mogelijk. Daarmee is de Europese kous echter niet af. De 'buitenlandse politiek' van de EG is, mede door de intensieve activiteit van Frans Andriessen, op de betrekking van deze 'associatie-ruimte' van kandidaat-lidstaten met de EG gericht. Economische betrekkingen spelen hierbij een evengrote rol als de politieke en culturele, die op het ogenblik door de Westeuropese politieke partijen, culturele instellingen, maatschappelijke organisaties in een verrassend tempo ontwikkeld worden. Er is dus een brede synchronisatie van de integratie-dynamiek binnen de EG met de dynamiek van democratisering en 'euro-peanisering' van de Middeneuropese landen nodig.

Veiligheidsbeleid

In dit proces van verdieping en verbreding van associatie en samenwerking met andere, vooral Middeneuropese landen, kan vanzelfsprekend de veiligheid niet buiten beschouwing blijven. Een werkelijke Politieke Unie kan de veiligheidspolitiek niet buiten beschouwing laten. Welke vorm

deze communautaire veiligheidspolitiek in het kader van de Politieke Unie zal verkrijgen, hoe de deelneming aan de NAVO en de WEU in de toekomst zal uitzien, hierover nu al te speculeren, lijkt voorbarig. Europa bevindt zich in een periode van nogal snelle en vaak onvoorspelbare ontwikkelingen. Nu al institutionele formules te ontwikkelen heeft weinig zin, zoals dit ook in de nota 'Verder Bouwen aan Europa' van minister Van den Broek en staatssecretaris Dankert aan de Tweede Kamer van 6 juni jongstleden nadrukkelijk gesteld wordt: 'De geschiedenis van de Europese integratie leert dat stapsgewijze vooruitgang grotere kans van slagen biedt dan onderhandelingen over blauwdrukken van de uiteindelijke uitkomst. 'Het is zonder twijfel noodzakelijk dat de veiligheidsproblemen van de EG in het werk van de EPS (Europese Politieke Samenwerking) moet worden opgenomen, dat in dit opzicht de samenwerking van de EG-landen op het gebied van de veiligheid intensiever wordt, teneinde ook in de NAVO een 'herkenbare en gebundelde Europese defensiecomponent, als pijler uiteraard binnen de NAVO', zoals de nota zegt, te creëren. Daarbij moet van enkele fundamentele overwegingen worden uitgegaan: Er kan en mag ten eerste geen enkel veiligheidselement van het Westen en/of de EG worden ingeleverd, als daarmee de eigen veiligheid van het Westen verminderd wordt – er moet rekening worden gehouden met de veiligheidsbelangen ook van Oost Europa. Ten tweede moet in de onderhandelingen met Midden en Oost Europa vermeden worden, tot destabilisatie van deze landen bij te dragen. Ten derde moeten de nauwe banden van samenwerking met de Verenigde Staten blijven gehandhaafd en in de toekomst misschien nog verdiept. Ons inziens heeft het op het ogenblik weinig zin na te denken of de EG als zodanig lid van NAVO moet worden, of de Verenigde Staten en Canada lid van de EG moeten worden, zoals dit van verschillende kanten geopperd wordt. Ook lijkt het

ons niet mogelijk nu al te speculeren over nieuwe structuren binnen de CSVE-conferenties – of over Paneuropese veiligheidsstructuren. Het lijkt ons efficiënter en vruchtbaarder, de bestaande kaders van onderhandelingen en ontmoetingen van Oost en West voor nieuwe stapsgewijze ontwikkelingen te gebruiken.

Conclusie

Europa West en Europa Oost zijn op weg naar elkaar. Het jaar 1989 heeft, na veertig jaar stagnatie, een geheel onverwachte kans geboden, die door de Middeneuropese landen geschapen en gebruikt werd, om deze nieuwe opening naar Europa te gebruiken. Er zijn risico's en hinderlagen op deze weg. De marxistisch-leninistische fundamentalisten reorganiseren zich, in de deelrepubliek Rusland, vanwaar ze echter ook de oude garde in Polen, Tsjechoslowakije en Roemenië willen mobiliseren. De *perestrojka* werd wel door een Rus in Moskou ontwikkeld, maar haar explosieve uitwerking had ze niet in de Sowjet-russische maatschappij – in Midden Europa gingen honderdduizenden op straat en wierpen het oude regime omver. Het Westelijke en ten dele geïntegreerde Europa, dus gezamenlijk, moet deze historische kans benutten.

Zeker, deze kans is op korte termijn vooral veelbelovend ten aanzien van Midden Europa. In de Sowjet Unie heeft de *perestrojka* alleen geleid tot een uitbarsting van nationale eisen van volkeren van de Sowjet Unie, niet tot reële verandering van het bestaande regime. Eindigt Europa

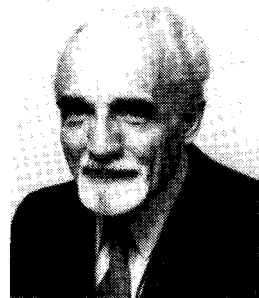
aan de Oostgrens van Polen en begint daar Azië, of reikt Europa van de Atlantische oceaan tot de Oeral, zoals de Gaulle dacht en zoals Gorbatsjov in zijn gedachte aan een gemeenschappelijk Europees huis meent? Tsaar Nicolaas II zei in de vorige eeuw: 'Rusland is noch Europa noch Azië, het is een continent op zichzelf'. Is het niet verstandig, ook deze kwestie voorlopig nog open te laten en de komende ontwikkelingen af te wachten – om te zien, of Rusland terugvalt in zijn afstandelijkheid en zijn anders-willen-zijn tegenover Europa, of in deze eeuw en in deze geheel nieuwe situatie ook intern een nieuwe ontwikkeling meemaakt? De weg van de Middeneuropese landen naar Europa verloopt in een razend snel tempo – Rusland volgt een geheel ander ritme, hopelijk niet een andere richting.

Europa is in beweging gekomen, zeiden we. Om deze beweging in de veilige haven van een Verenigd Europa van allen te doen uitmonden, zijn niet alleen de regeringen, de parlementen, de politieke partijen, maar ook de maatschappelijke organisaties geroepen hun concrete medewerking te verlenen. Zeker ook de kerken. Want het gaat hier ook om de erkenning en de uitstraling van de vele jaren onderdrukte en vervalste geestelijke en ethische fundamenten waarop Europa gebaseerd is.

Prof. dr. J.A. Los

Beschermwaardigheid van de levende mens

Intuïtie is een slechte raadgever in biologische aangelegenheden. In de biologie is intuïtie als argument ontoelaatbaar. Prof. Los reageert op het artikel van mr. A.K. Huibers en drs. E.M. van de Meent-Nutma, getiteld 'Huidige abortuswetgeving voldoet niet', dat eerder dit jaar verscheen in Christen Democratische Verkenningen. Met een naschrift van beide auteurs.

Onder de titel 'Huidige abortuswetgeving voldoet niet' concluderen drs. E.M. van de Meent-Nutma en mr. A.K. Huibers dat de abortuspijl de 'Wet Afbreking Zwangerschap' (WAZ) onbruikbaar zal maken.¹ De mogelijke komst van deze abortuspijl, maar ook de problemen rond prenatale diagnostiek evenals experimenten met menselijke embryo's leiden huns inziens tot de 'noodzaak de discussie aangaande de morele status van het embryo nieuw leven in te blazen'. Deze ethische problemen vormen naar hun mening voor christen-democraten en andere politieke stromingen een zeer dringende uitdaging om te komen tot goede regelgeving. Aan de discussie betreffende de morele status van het embryo leveren zij naar hun zeggen 'een beperkte bijdrage door middel van het geven van een overzicht van de belangrijkste theorieën die momenteel gangbaar zijn'.

Helaas is het bij deze waardevolle bij-

drage, waarmee ik van harte kon instemmen, niet gebleven. Ik betreur het dan ook ten zeerste dat de schrijvers gemeend hebben aan dit overzicht voor de aangesproken politici hun onthutsende stellingname voor een 'toenemende beschermwaardigheid van het menselijke embryo' te moeten toevoegen. De argumentatie voor deze stellingname blijkt te berusten op een vermenging van begrippen ontleend aan de embryologie en termen afkomstig van metafysische beschouwingen. Deze semantische *potpourri* verleent aan hun ethische conclusie een, naar ik gaarne aanneem onbedoeld misleidende pseudo-wetenschappelijke status. Wanneer de auteurs zich, gezien de keuze van het maandblad waarin zij hun artikel publiceerden en de lezers tot wie zij zich richtten, als gids opwerpen op dit glibberige pad voor christen-democratische politici, is het niet denkbeeldig dat zij deze laatste meeslepen in hun uitglijden. Met fatale gevolgen voor de samenleving welke mede van het inzicht van deze regelgevende politici afhankelijk is.

Prof. dr. J.A. Los is emeritus hoogleraar in de Anatomie en de Embryologie aan de Universiteit van Amsterdam en lid van de Raad van Advies van het Ned. Artsen Verbond.

1. E.M. van de Meent-Nutma, A.K. Huibers, 'Huidige abortuswetgeving voldoet niet', *Christen Democratische Verkenningen*, 2/90. 62-73.

Dat is dan ook de reden waarom ik de argumenten van deze collegae voor stellingname ten gunste van 'toenemende beschermwaardigheid van het embryo' wil weerleggen.

De argumentatie

In de paragraaf getiteld 'beschermwaardigheid van de *foetus*' stellen de schrijvers: 'biologisch gezien begint het leven van een mens bij de conceptie. In de discussie aangaande de morele status van de *foetus* gaat het niet zozeer om de vraag wat precies het begin van het menselijk leven is, maar veeleer om de vraag wanneer het menselijk leven beschermwaardig is'. Verder stellen zij dat in de ethische theorievorming 'vele antwoorden een zwaar accent leggen op het 'persoon-zijn'. Wat het 'persoon-zijn' betreft vermelden zij een Rooms-katholieke visie die, naar hun zeggen, aanneemt dat dit 'persoon-zijn' een aanvang neemt bij de conceptie, terwijl ethici dit 'persoon-zijn' plaatsen op veertien dagen of zes weken na de bevruchting, of op enkele maanden na de geboorte, terwijl anderen een 'potentieel persoon-zijn', gekoppeld aan het bezitten van persoons-rechten zouden toekennen.

De feiten

De embryologie, als wetenschap welke bij uitstek de ontwikkeling van de mens biologisch beziet, houdt zich in het geheel niet bezig met het begin van het leven van de mens. Tot leven kan de bioloog alleen besluiten op grond van zintuigelijk waarneembare levensverschijnselen (zoals vormverandering en functieverandering). Biologisch gezien begint dan ook niet bij de conceptie het leven van de mens, zoals de auteurs menen, maar na de versmelting van de kernen van *spermatozoön* en *ovum* is de bevruchte eicel de nieuwe mens-in-het-allereerste-begin-van-zijn-ontwikkeling, een ontwikkeling die zich voortzet tot aan de dood. Geen moment is de mens gelijk aan een voorafgaand of een volgend moment. Want, ondanks dramatische functio-

neel-morfologische veranderingen, zoals bij de geboorte, wordt deze ontwikkeling geen moment onderbroken, zoals de auteurs elders, in hun afweging van het potentialiteits-principe, terecht opmerken.

Het ware daarom wenselijk dat de discussie rond de beschermwaardigheid van het embryo zich zou concentreren op de beschermwaardigheid van de mens in plaats van op de beschermwaardigheid van menselijk leven, dat immers aanwezig is in elke kernhoudende lichaamscel van de levende mens, zelfs in de geslachtscellen met hun gereduceerd genoom. Het mens-zijn is geen ethische, maar een biologische constatering, en de biologie doet nu eenmaal geen uitspraken over ethische normen en waarden. De bevruchte eicel is mens op grond van de aanwezigheid van de volledige menselijke genetische informatie, en conform de biologische evidentie: nimmer leidde de fusie van de kern van menselijke *spermatozo* en menselijk *ovum* tot het ontstaan van een ander species dan de mens.

Uiteraard is per definitie de mate van ontwikkeling voor het mens-zijn totaal irrelevant. Immers, de bevruchte eicel is een mens in het begin van zijn ontwikkeling en geen begin van een ontwikkeling tót mens. En de nieuwe mens blijft mens na twee weken, na zes weken, na de geboorte, na honderd jaar, als het hem gegeven is. Het mens-zijn is dus onafhankelijk van het 'ontwikkelingsstadium'. De embryologie onderscheidt weliswaar vele ontwikkelingsstadia, maar deze stadia zijn kunstmatige statische momenten uit een dynamisch gebeuren; afspraken op grond van functioneel-morfologische criteria, en de aan sommige van deze 'stadia' toegekende namen (zoals pre-embryo, embryo, *foetus* en *neonatus*) berusten slechts op functioneel-morfologische afspraken, en niet op ethische waarden.

Het al dan niet aanwezig zijn van een tot bepaalde graad ontwikkeld orgaanstelsel (zoals het zenuwstelsel) is voor het mens-zijn al evenzeer irrelevant. En ook het al

dan niet 'gelijkenis vertonen' met de 'volgroeide mens' - wat dat ook moge betekenen - is van geen enkele betekenis. Nog afgezien van de onzinnigheid van het criterium, hetgeen onmiddellijk blijkt wanneer men het embryo 'dat zo op een mens lijkt' in gedachten brengt op de ware grootte van die volgroeide mens: een proportioneel angstwekkend wezen!

Wanneer de auteurs bij hun afweging stellen dat de Rooms-katholieke visie dat bevruchte eicel en het pasgeboren kind een mens zijn met recht op leven, strijdig is met hun intuïtie, dan illustreren zij daarmee niet alleen dat hun intuïtie een slechte raadgever is in biologische aangelegenheden, maar bovendien hanteren zij zonder toetsing hun intuïtie als argument, hetgeen, althans in de biologie, ontoelaatbaar is.

Het toekennen van waarden aan de mens tijdens zijn ontwikkeling, al dan niet

---

De mens is beschermwaardig vanaf de conceptie tot aan de dood.

---

leidend tot het beschermwaardig achten berust dan ook in het geheel niet op biologisch-wetenschappelijke criteria, maar op levensbeschouwingen en ideologieën die humanitair, utilistisch of opportunistisch kunnen zijn. Ik beperk mij tot enkele voorbeelden.

Men kan op grond van zuiver humanitaire levensbeschouwingen de mens, van wie - het zij nogmaals gezegd - onomstotelijk vaststaat dat hij mens is en blijft van

conceptie tot aan de dood, alleen al om dat mens-zijn beschermwaardig achten vanaf de conceptie tot aan zijn dood.

Men kan ook de graad van beschermwaardigheid afwegen naar een bonte scala van eigen gekozen criteria zoals de mate van zelfstandigheid, deelbaarheid, gezondheid, gelukkig-zijn, schoonheid, nuttigheid, begaafdheid, of de mate van aanwezig zijn van lichaamskenmerken of vermeende ras-kenmerken zoals de kleur van huid, van haren en ogen of de vorm van neuzen. Al deze criteria zijn cultuur- en ideologiegebonden. Ze hebben geen enkele wetenschappelijke waarde. Ze zijn per definitie discriminerend.

Normatief-ethische criteria

Men kan ook de waarde van de mens afmeten naar normatief-ethische criteria, waarbij die norm ontleend wordt aan niet zelfgekozen maar aan religieus bepaalde criteria. Waar de auteurs mede de christen-democraten aanspreken beperk ik mij tot de christelijke religie die haar normen ontleent aan de Bijbel als woord van God. De Bijbel leert ons God kennen als de God van het leven, als Schepper en Onderhouder van alle leven, die de mens schiep naar Zijn beeld en gelijkenis, en die daarom doden van de mens verbiedt. Die voor de mens om Christus wil nog steeds een Vader wil zijn. Die het leven van zijn kinderen reeds van vóór hun eerste begin kent, ontwikkeling leidt, hun levensloop bepaalt en die hen heeft vóórbestemd voor een nieuwe hemel en een nieuwe aarde wanneer deze zal zijn voorbijgegaan. Die hen daartoe leidt voorbij dood en graf naar een eeuwig leven met Hem.

Wie dat gelooft durft aan de mens vanaf zijn eerste begin geen toenemende beschermwaardigheid toekennen, gezien de rechtmatige Eigenaar, en zet vraagtekens bij zaken als een '*morning-after* pil als middel tegen mislukte anticonceptie', iets waartegen de auteurs geen bezwaar hebben, en hij heeft zijn twijfels over IVF met

---

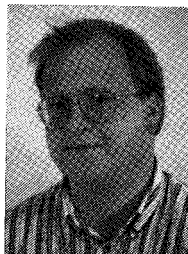
rest-embryo's en hij wijst experimenten met embryo's ten stelligste af.

In tegenstelling tot de weg van 'toenemende beschermwaardigheid van het menselijke embryo' wil ik christen-democratische politici oproepen de discussie betreffende de morele status van het embryo aan te gaan vanuit hun christelijk geloof in de beschermwaardigheid van de mens vanaf de conceptie tot aan de dood omdat die mens eigendom is van de God van het leven.

Ik ben mij ervan bewust dat daar moed voor nodig is. Zeker wanneer niet alleen de *communis opinio* tegen is, maar ook de intuïtie van ongetwijfeld goedwillende deskundige gidsen.

Mr. A.K. Huibers en drs. E.M. van de Meent-Nutma

Naschrift

Wij kregen van de redactie de gelegenheid in te gaan op de reactie van prof. dr. J.A. Los op ons artikel 'Huidige abortuswetgeving voldoet niet' in het februari-nummer. Graag willen wij op twee aspecten van zijn reactie ingaan; dat betreft enerzijds het element van de toenemende beschermwaardigheid, anderzijds de rol van de intuïtie in de morele discussie.

Terecht stelt prof. Los dat het toekennen van beschermwaardigheid aan het menselijk embryo niet berust op biologisch wetenschappelijke criteria. Het gaat hier om normen en waarden, die niet uit biologische constatering kunnen worden afgeleid, maar waarvoor een beroep op de ethiek gedaan moet worden. Natuurlijk is de ethiek geen waarde vrije bezigheid. Levensbeschouwelijke argumenten spelen zeker, al is het soms op de achtergrond, een rol. Zo zal een visie op de taak van de gezondheidszorg alles te maken hebben met de visie op gezondheid en daarmee op mens-zijn. Anderzijds hoeven levensbeschouwelijke argumenten niet in elke ethische discussie op de voorgrond te treden.

In de ethiek gaat het erom niet alleen kennis te nemen van de feiten als zodanig, maar aan die feiten morele waarde toe te kennen. Uit feitelijke standen van zaken is geen moreel oordeel af te leiden. Wie dat wel doet, maakt zich schuldig aan een ca-

tegoriefout (de zogenaamde *sein-sollen* sprong). Met andere woorden, we kunnen constateren dat het menselijk leven een onafgebroken keten vormt vanaf de samensmelting van de kernen van *spermatozoön en ovum* tot aan de dood. Daarmee is echter op zichzelf nog niets gezegd over de beschermwaardigheid van de mens. Het concept van een toenemende beschermwaardigheid hoeft daar niet mee in strijd te zijn. Waarom kiezen wij voor een toenemende beschermwaardigheid? Naar onze mening is de *foetus* vanaf het prilste begin van zijn bestaan beschermwaardig omdat hij

- a een vorm van menselijk leven is in die zin dat hij behoort tot de menselijke soort, anders dan een klompje cellen of een stukje menselijk weefsel, en
- b de potentie heeft om uit te groeien tot een persoon.

Onder gunstige voorwaarden wordt deze mens-in-wording een persoon. Op geen enkel moment is het embryo in onze visie dus in het geheel niet-beschermwaardig. Wel stellen wij dat een net bevruchte eicel iets heel anders is dan een foetus van bijvoorbeeld zeven maanden. Deze *foetus* is veel dichterbij de realisering van het persoon-zijn. Het is onhoudbaar om deze twee vormen van menselijk leven gelijk te schakelen en een gelijke beschermwaardigheid toe te kennen. Overigens blijkt ook

Los zelf niet geheel consistent aan zijn uitgangspunt vast te houden. Experimenten met embryo's 'wijst hij ten stelligste af', terwijl hij 'vraagtekens zet' bij de *morning-after* pil en 'twijfels heeft bij IVF met rest-embryo's'. Wanneer het embryo vanaf het eerste moment van zijn bestaan volledige beschermwaardigheid wordt toegekend, worden er geen vraagtekens bij de *morning-after* pil gezet, maar wordt deze ten stelligste afgewezen, evenals IVF met rest-embryo's.

Ook wij erkennen dat God de schepper van alle leven is. Dat hoeft echter niet automatisch tot de conclusie te leiden dat het menselijk leven meteen na de samensmelting volledige beschermwaardigheid geniet. Wel betekent het voor ons dat wij niet zo maar met het leven kunnen doen en laten wat wij willen; ook het ongebooren leven verdient ons respect. Er moet sprake zijn van zwaarwegende redenen om in dat leven in te grijpen. Redenen moeten zwaarder worden naarmate de realisatie van de potentie dichterbij komt.

Morele intuities

Prof. Los keert zich in zijn reactie tegen het relevant achten van de intuïtie in een morele discussie. Wij zijn het op dit punt met hem oneens. In onze visie, die gebaseerd is op de theorie van Rawls met betrekking tot het reflectief evenwicht, spelen morele intuïties een belangrijke rol. Immers, morele oordelen komen niet tot stand door een eenvoudige deductieve afleiding uit een aantal basisprincipes. Zoals het spreken van een taal niet het simpel toepassen van grammaticale regels is, zo is ethiek meer dan een eenvoudige toepassing van bestaande morele regels. Het bedrijven van ethiek betekent voortdurend heen en weer gaan tussen onze morele intuïties en morele principes. Wanneer heen en weer

gegaan wordt tussen deze weloverwogen morele oordelen (dat zijn aangescherpte morele intuïties) en morele principes, ontstaat een evenwicht dat een ethische keuze bevat. Voordeel van deze benadering is dat recht wordt gedaan aan het feit dat regels niet als een monoliet boven de samenleving hangen. Morele regels leven in een samenleving. Ze worden beïnvloed door tijdgebonden en culturele factoren en beïnvloeden die ook zelf weer. Indien regels volstrekt onafhankelijk functioneren van onze morele intuïties, verliezen ze hun legitimiteit en kritische kracht. Datzelfde geldt evenzeer voor de christelijke ethiek. Immers, in de Bijbel treffen we niet een vast geheel van regels aan, maar zien we dat zich een ontwikkeling van normen vol doet. Een voorbeeld hiervan is het oudtestamentische adagium 'Oog om oog, tand om tand', dat door Jezus fundamenteel onder kritiek is gesteld.

Die ontwikkeling van de ethiek is overigens beslist geen zwakte, maar juist haar kracht. Het wederzijds toetsen van morele principes en morele intuïties vormt dan ook geen voorbeeld van antropocentrisme, maar behelst het adequaat omgaan met ethische regels. Tenslotte, wij hebben de reactie van prof. Los zeer op prijs gesteld. Het is een waardevolle bijdrage in de complexe problematiek van de morele status van het embryo. Alleen in een degelijke ethische discussie kan een basis gevonden worden voor een samenhangend en verantwoord overheidsbeleid.

1 J. Rawls. *A theory of Justice*. 48-51.

Drs. Hillie van de Streek en drs. Marieke Quak

70 jaar vrouwenkiesrecht en de christen-democratie II

Op het artikel '70 jaar vrouwenkiesrecht en de christen-democratie', dat in november 1989 verscheen, kwamen verschillende reacties. De auteurs hebben deze serieus genomen. Zij constateren dat de geschiedschrijvers niet tot dezelfde conclusies hoeven te komen als de mensen die in het historische proces betrokken zijn geweest.

De deelname van vrouwen in de aan het CDA ten grondslag liggende drie partijen ARP, CHU en RKSP/KVP en de opvattingen over het vrouwenkiesrecht van de desbetreffende partijen hebben de interesse van de lezers van Christen Democratische Verkenningen (CDV). Dit mogen we afleiden uit de brieven die wij in reactie op ons artikel '70 jaar vrouwenkiesrecht en de christen-democratie' in het novembernummer 1989 van CDV ontvingen.

Naar aanleiding van deze reacties nodigde de redactie van CDV ons uit tot het schrijven van een kort vervolgartikel waarin de in de brieven aan de orde gestelde onderwerpen nader zouden worden belicht. Als gevolg daarvan krijgt deze bijdrage het karakter van een drieluik, waarin enige selecte onderdelen van de geschiedenis van de christen-democratie met betrekking tot de deelname van vrouwen diepgaander worden verkend dan moge-

lijk was in de ruimte die het novembernummer van CDV bood.

Weduwenkiesrecht

Een vraagstuk dat door een briefschrijver, die het antirevolutionaire program van beginselen van 1916 er op heeft nageslagen, aan de orde werd gesteld betreft de houding van de ARP in de jaren tussen 1907 en 1916 inzake de kwestie van het kiesrecht van weduwen. Deze periode blijkt in de meningsvorming binnen de partij van cruciaal belang te zijn geweest.

In ons artikel van november 1989 schreven we dat het vraagstuk van het algemeen vrouwenkiesrecht op een Deputatenvergadering in 1907 voor het eerst in de ARP uitgebreid ter sprake kwam. De partij sprak zich op deze vergadering in een resolutie uit tegen het algemeen mannen- en vrouwenkiesrecht. Het kiesrecht moest, naar mening van de vergadering, een organische grondslag hebben, uitsluitend gebaseerd op de uitoefening van het kiesrecht door mannelijke gezinshoofden en door zelfstandig in de maatschappij staande mannen. Van kiesrecht van vrouwen

---

Drs. Hillie van de Streek (1959) is als politiek historicus verbonden aan de Rijksuniversiteit Utrecht; zij bereidt een proefschrift voor over 'Vrouwen en christen-democratie, 1917-1980'. Drs. Marieke Quak (1958) is werkzaam als persoonlijk medewerker van het CDA Tweede Kamerlid drs. M. Beinema.

kon geen sprake zijn. Een voorstel van het Centraal Comité ook de weduwe als gezinshoofd te laten meestemmen riep bij de deputaten zoveel verzet op, dat het Comité het onmiddellijk weer in trok. Geen ogenblik heeft men er op deze vergadering bovendien aan gedacht 'de ongehuwde vrouw van zelfstandige positie' het stemrecht toe te kennen.¹

In de jaren volgend op de Deputatenvergadering van 1907 duurde de discussie over het kiesrecht van de weduwe voort, met als voorstanders met name dr. A. Kuyper, van 1907 tot 1917 partijvoorzitter, en het Centraal Comité. Dat de bakens in tien jaar tijd uiteindelijk werden verzet blijkt uit de herziening van het antirevolutionaire program van beginselen in 1916, waarbij ook het kiesrechtartikel werd gewijzigd. Behalve een pleidooi voor het gezinshoofdenkiesrecht werd het artikel voorzien van de toevoeging 'Het kiesrecht der weduwen volgt vanzelf uit het kiesrecht der gezinshoofden.'² De achtergrond van deze 'vanzelfsprekendheid' was de gedachte dat de weduwe in haar hoedanigheid van plaatsvervangend hoofd van het gezin aanspraak diende te maken op het kiesrecht. Bij hertrouwen zou zij de taak van plaatsvervangend gezinshoofd en daarmee het kiesrecht weer verliezen aan de man met wie zij trouwde.

Gedurende het verloop van tien jaar, waarin het kiesrechtvraagstuk onverminderd actueel bleef, raakte de partij blijkbaar overtuigd van de opvatting van Kuyper en het Centraal Comité. Alleen was het in 1916 voor de politieke haalbaarheid van de zojuist in het program opgenomen antirevolutionaire kiesrechtidealen te laat. De herziening van de Grondwet, en daarmee de invoering van het algemeen kiesrecht, had zijn *point of no return* reeds bereikt.

CH-vrouwen in het parlement

Een ander select onderwerp uit de geschiedenis van vrouwen in de christen-democratie betreft de christelijk-historische vrouwen in de Tweede en Eerste Kamer. In

het novemnummer van CDV schreven wij dat voor de CHU niet alleen voor, maar ook na de Tweede Wereldoorlog het motto op lijkt te gaan dat een vrouw genoeg is. Aan de hand van nadere bestudering van de bronnen hebben wij echter geconstateerd, dat dit motto zijn gelding voor wat de Tweede Kamer aangaat in 1967 verliest. In dat jaar kreeg Freule mr. C. Wtte-waal van Stoetwegen in de christelijk-historische fractie gezelschap van mr. E.A. Haars. In 1971 verliet de Freule het parlement en daarmee tevens de actieve politiek. Mevrouw Haars had tot medio juni 1972 zitting in de Tweede Kamer. Zij was specialist op het gebied van Justitie en Binnenlandse Zaken. In latere jaren zou zij als staatssecretaris van Justitie deel uitmaken van het kabinet-Van Agt I (CDA/VVD; 1977-1981). In 1972 had mr. Haars als christelijk-historisch Tweede Kamerlid kortstondig gezelschap van dr. ir. N.C. de Ruiter. Zij was van april tot december 1972 lid van de christelijk-historische fractie. Na het vertrek van mevrouw De Ruiter in 1972 uit de fractie heeft de CHU geen vrouwelijke kamerleden meer afgevaardigd. In 1977 kwam C.H. Evenhuis-Van Essen weliswaar uit de christelijk-historische regionen naar voren als kandidate voor de Tweede Kamer, maar op dat moment was de groei van ARP, CHU en KVP naar het CDA al zover gevorderd, dat de partijen in dat jaar voor het eerst niet afzonderlijk aan de Tweede Kamerverkiezingen deelnamen, maar in één partij, het CDA.

Aan de hand van nader historisch onderzoek met betrekking tot de Eerste Kamer constateerden we, dat het motto 'een vrouw is genoeg' op de gehele geschiedenis van de CHU-fractie in de Eerste Kamer van toepassing is. Van deze fractie heeft

1. Colijn, H., *Saevis tranquillis in undis*, 189; zie over het voorstel van het Centraal Comité in het bijzonder blz. 32 van het 'Rapport van de antirevolutionaire commissie inzake het passief vrouwenkiesrecht', Amsterdam, 1921).
2. Artikel 11 (kiesrechtartikel) van het *Program van beginselen van de ARP van 1916*. Dr. H. Colijn, *Saevis*, blz. 582.

slechts een vrouw deel uitgemaakt, namelijk A.A. ten Kate-Veen. Zij had van maart 1975 tot september 1978 zitting in de Eerste Kamer.

Vrouwenorganisaties

Enkele briefschrijvers vroegen ons waarom we de vrouwenorganisaties van de drie partijen niet bij ons verhaal in CDV 11/89 hebben betrokken. Daar is inderdaad een reden voor: omwille van de actualiteit en van de beschikbare ruimte hebben wij er voor gekozen de vraagstelling van ons artikel te beperken tot 70 jaar vrouwenkiesrecht. In dit verband is aandacht geschonken aan de opvattingen over het kiesrecht en aan de politieke deelname van vrouwen aan het openbaar bestuur. Buiten dit kader viel het in te gaan op de rol die de afzonderlijke vrouwenorganisaties in de geschiedenis van de confessionele partijen hebben gespeeld.

Om aan het verzoek van de briefschrijvers enigszins tegemoet te komen wordt, als derde en laatste facet van het drieluik, een kort en feitelijk overzicht geboden van de geschiedenis van de drie vrouwenorganisaties, de Centrale van christelijk-historische vrouwen, het Antirevolutionair Vrouwencomité en de KVP-vrouwen.³

Onder antirevolutionaire vrouwen nam de belangstelling voor de politiek kort na de Tweede Wereldoorlog toe. Dit leidde bij enkele vrouwen, onder anderen prof. dr. G. van der Molen en dr. F.T. Diemer-Lindeboom, tot de gedachte een studiekering van en voor antirevolutionaire vrouwen op te zetten. In 1949 kreeg dit idee gestalte in de oprichting van Scevar, het landelijk Studiecentrum Vrouwelijke Antirevolutionairen. Scevar wilde een deskundige voorhoede vormen die door middel van bijvoorbeeld spreekbeurten en documentatie informatie verschafte aan vrouwen die zich wilden verdiepen in de ARP. Ondertussen vormden zich in geheel het land zelfstandige antirevolutionaire vrouwenclubs. Bij een reorganisatie van de partij vonden zowel Scevar als de vrouwengroe-

pen onderdak in het Antirevolutionaire Vrouwen Comité (ARVC) dat, onder auspiciën van het Centraal Comité van de ARP, de landelijke coördinatie van de vrouwenclubs verzorgde en trachtte vrouwen bij het partijwerk te betrekken. Na een heroriëntatie binnen het ARVC omtrent het eigen functioneren binnen de partij in de beginjaren zeventig kwam het ARVC in overleg met de vrouwenorganisaties van de CHU en de KVP tot het besluit tot nadere samenwerking. Dit resulteerde in 1973 in de oprichting van een federatief samenwerkingsverband, het CDA-Vrouwenbeeraad.

Vrouwen van christelijk-historische huzen organiseerden zich voor het eerst in het begin van de jaren twintig in plaatselijke groepen, met als aanleiding de invoering van het vrouwenkiesrecht. Onder meer ontstonden er christelijk-historische kiesverenigingen uitsluitend bestaande uit vrouwelijke leden. De CHU zocht lange tijd naar een goede manier om vrouwen politieke voorlichting te geven. Na aanvankelijke aarzeling ging het hoofdbestuur van de CHU in 1935 uiteindelijk akkoord met een voorstel van de christelijk-historische vrouwengroepen tot oprichting van een vrouwenorganisatie in de partij. Zo zag de Centrale van christelijk-historische vrouwen groepen in dat jaar het licht, met mr. C.F. Katz als voorzitter. De Centrale had, anders dan het ARVC, een vrij losse band met de CHU. De Centrale richtte zich vooral op de politieke scholing van vrouwen. Spoedig na de Tweede Wereldoorlog werd de Centrale heropgericht en kwam zij onder leiding te staan van Freule Wittewaal van Stoetwegen. Behalve op de politieke vorming kwam het accent van de Centrale onder andere ook te liggen op het bevoor-

3. Omdat het gezien de ruimte onmogelijk is in deze bijdrage aan het thema voldoende recht te doen verwijzen wij degenen die interesse hebben in de vrouwenorganisaties van ARP, KVP en CHU naar de bij de literatuurvermeldingen opgenomen publikaties, waarop ook deze paragraaf is gebaseerd; m.n. Van de Streek, Veldhuijzen en Van de Velde.

deren van de kandidaatstelling van vrouwen op verkiezingslijsten en voor partij-organen. Vanaf 1948 werd een eigen blad uitgegeven. In 1959 veranderde de Centrale haar naam in Centrale van christelijk-historische vrouwen. Evenals het ARVC belandde ook de Centrale in het begin van de jaren zeventig in een fase van reorganisatie. Behalve tot samenwerking met de antirevolutionaire en KVP-vrouwen leidde dit in 1974 tot een meer geregionaliseerde structuur van de Centrale, afgestemd op de organisatie van de CHU.

Binnen de RKSP en de KVP is feitelijk nooit sprake geweest van een vrouwenorganisatie. In het katholieke politieke leven voor de Tweede Wereldoorlog was voor vrouwen geen plaats, maar direct na de oorlog begon een aantal katholieke vrouwen in Nederland een plaats op te eisen in de politiek. Om een reservoir van capabele vrouwen te vormen verenigde een aantal vrouwen zich in het Katholiek Vrouwen Dispuut (KVD). Onder de dispuutsleden bevonden zich dr. M. Klompé, dr. A. de Waal en A. Nolte. Ondanks banden met de KVP probeerde het KVD zich onafhankelijk van de partij op te stellen. Maar de activiteiten van het dispuut, bijvoorbeeld inzake kandidaatstelling, waren geheel gericht op de KVP. Toen deze activiteiten niet leidden tot meer vrouwen in het parlement dreigde het KVD met de oprichting van een aparte vrouwenorganisatie. Na een onderzoek naar de positie van vrouwen in de partij stelde de KVP in 1959 een vaste commissie in die zich bezighield met de integratie van vrouwen in de partij; vanaf 1961 'Commissie vrouw en partij' genoemd. De commissie had moeite met het starten van haar werkzaamheden. Ongenoegen met de resultaten ervan deed het KVD in 1963 besluiten zijn aanvankelijke deelname in de commissie te staken. In 1966 verbrak het dispuut ook zijn banden met de KVP. Hoewel de Commissie vrouw en partij diverse malen van taak veranderde hield zij zich in de praktijk voornamelijk bezig met de politieke vorming van vrouwen. De commissie

is altijd een adviesorgaan gebleven, ook al kende zij vanaf 1972 een bredere structuur. De commissie concentreerde zich in de laatste bestaansjaren op de totstandkoming van het CDA-Vrouwenberaad.

Ter afsluiting

Naar aanleiding van de diverse reacties op ons artikel stelden we vast dat in de hedendaagse christen-democratie belangstelling bestaat voor het verleden, ook op het punt van de rol die vrouwen daarin gespeeld hebben. In contact met de brief-

---

De geschiedenis wordt door de betrokkenen anders waargenomen dan door de historici.

---

schrijvers ontdekten wij dat de geschiedenis door betrokkenen soms anders wordt waargenomen dan door historici. Uit de, meest schriftelijke, bronnen proeft de historicus niet altijd de emotie waarmee betrokkenen zich voor een zaak hebben ingezet. Het houden van interviews is een manier waarop in elk geval contemporaine historici de menselijke ervaringen achter de schriftelijke bronnen kunnen leren kennen. Alhoewel dit een methode is die zeker gebruikt moet worden om de geschiedschrijving van het recente verleden recht te doen, is daarmee nog niet gezegd dat de geschiedschrijver tot dezelfde constructie van het verleden komt als terugblikkende actoren die deel uitmaakten van het historische proces. Bovendien is daarmee ook geen uitspraak gedaan over de 'juistheid' van het geconstrueerde beeld.

De beschrijving van het verleden vindt altijd plaats door de bril van de kijker, onder meer bepaald door de eigen tijd, vooroordelen, standpunten en onderzoeksvraagstellingen. Absolute kennis van het verleden is niet mogelijk: onze plaats in de geschiedenis dwingt ons er *so wie so* toe door een bril te kijken. Dat geldt zowel voor de betrokkene als voor de historicus, die daarmee op één lijn met elkaar komen te staan. In dit verband ter afsluiting een kernachtig woord van H.G. Gadamer: '*In Wahrheit gehört die Geschichte nicht uns, sondern wir gehören ihr*'.⁴

Literatuur:

Colijn, H., *Saevis tranquillis in undis*, Amsterdam 1934
De groei naar het CDA, uitgave: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, Franeker 1980

Gadamer, H.G., *Wahrheit und Methode*, Tübingen 1986
Leijenaar, M.H., *De geschade heerlijkheid*, Den Haag 1989

Rapport van de antirevolutionaire commissie inzake het passief vrouwenkiesrecht, Amsterdam 1921

Streek, H.J. van de, Politieke emancipatie van vrouwen in de ARP 1917-1953, in: *Utrechtse Historische Cahiers*, jaargang 9 (1981), nr. 1, Instituut voor Geschiedenis R.U. Utrecht 1988

Velde, H. van de, De integratie van vrouwen in politieke partijen 1879-1989, Vakgroep Politieke Wetenschappen R.U. Leiden 1989

Veldhuijzen, G., Wat bezielde die vrouwen? Vijfenvestig jaar Centrale van CH-vrouwen, De Meern 1979

Wttewaal van Stoetwegen, C.W.I., *De freule vertelt*, Baarn 1973

4. Gadamer, H.G., *Wahrheit und Methode* (Tübingen, 1986), 281.

PERISCOOP

Commentaar uit het Wetenschappelijk Instituut

Grenzen aan de zorg

Wie het Griekse eiland Kos, geboorteplaats van Hippocrates, de grondlegger der wetenschappelijke geneeskunde, bezoekt, valt het grote aantal oude mensen op dat gewoon deel uitmaakt van de sociale gemeenschap. Opa en oma wonen bij hun kinderen, waar oma in de keuken helpt. Hij zit overdag op een terras onder de platanen, samen met andere zeer oude mannen, een beetje terzijde om de betalende gasten niet te hinderen. De restaurateur vindt dat normaal en een bejaardenhuis zoekt men er tevergeefs. Het lijkt wel alsof wij het probleem van de grenzen aan de zorg zelf veroorzaken door wel de eed van Hippocrates over te nemen, maar niet de Griekse bejaardenzorg.

Hippocrates stelde dat de arts het leven van de patiënt voorop moet stellen en dat de geneeskunst in zijn strijd tegen de ziekte een nooit eindigende weg voor zich heeft. Die regel uit 400 voor Christus heeft zijn geldigheid behouden, ook in onze medisch-technisch gespecialiseerde gezondheidszorg. Als de ene ziekte met succes uitgebannen lijkt, duikt een andere op. Toch hebben die technologie – die zijn oorsprong eerder bij Descartes (*l'homme machine*) dan bij Hippocrates (die een meer holistische geneeskunde leerde) vindt – en die specialisatie voor nieuwe, ethische en financiële, vraagstukken gezorgd. Ethische vraagstukken, bijvoor-

beeld omdat het leven op mensonwaardige wijze verlengd kan worden of omdat bijvoorbeeld via in vitro fertilisatie 'overtollig' leven gecreëerd wordt. Financiële vraagstukken, omdat het totaal van de medische zorgmogelijkheden in elk geval niet voor iedereen uit de collectieve sector te financieren is, zonder in een sociaal-economisch onaanvaardbare premiedruk te vervallen. De daaruit voortvloeiende stijging van de loonkosten en risico's van grotere werkloosheid zijn evenzeer in strijd met het beginsel van de publieke gerechtigheid als de patiënten die op onaanvaardbaar lange wachtlijsten staan. Politiek is vaak het kiezen tussen twee kwaden. De resolutie inzake het arbeidsconflict in de gezondheidszorg die op de partijraad van 9 juni jongstleden ingediend werd, was daarvan toch onvoldoende doordrongen. De resolutie was van mening 'dat verhoging van de premiedruk overwogen kon worden ten behoeve van oplossing van het conflict', omdat 'de kwaliteit van de zorg een algemeen maatschappelijke verantwoordelijkheid is'. Het is echter nu juist de vraag of dat laatste voldoende motief voor premieverhoging kan zijn.

Ethische grenzen

De ethische kant komt in het politieke debat over de grenzen aan de zorg maar zijdelings aan de orde. De regering en de

adviesorganen hebben het vooral over de ethische overwegingen bij uit financiële beperkingen voortvloeiende keuzen. De

---

De politiek stelt de ethische grenzen aan de zorg maar zijdelings aan de orde.

---

ethische grensoverschrijding vindt in de zorg echter vooral plaats bij euthanasie en abortus (soms versluierd aanwezig bij fertilisatie-technieken en prenatale diagnostiek) en mogelijk ook bij de gen-technologie. Deze onderwerpen komen in het debat over de grenzen echter hooguit aan de orde als men probeert de ethisch omstreden ingrepen buiten het wettelijk verplichte verzekeringspakket te houden en in de aanvullende verzekering onder te brengen, opdat de verzekerde ter zake zijn keuzevrijheid behoudt. Op zichzelf is dit een juiste politieke gedragslijn. De primaire norm voor het wettelijk pakket is immers dat het de 'essentiële' voorzieningen voor iedereen bevat. En datgene waarin keuzen mogelijk zijn, blijkt meestal niet essentieel te zijn. Het rapport 'Zinvol leven' toont dit aan voor de fertilisatie-technieken (pagina 31).

Het eigenlijke debat over de ethische grenzen aan de zorg speelt zich af tussen de polen van de absolute zelfbeschikking en de staat als beschermer van het leven. In dat debat is het ter wille van een handhaafbare wetgeving in het licht van nieuwe technische mogelijkheden noodzakelijk om de moderne antithese te doorbreken tussen de christelijke partijen enerzijds en

de liberale (inclusief de PvdA in dit opzicht) anderzijds. Met de door minister Hirsch Ballin ingestelde Commissie-Remmelink wordt een poging gedaan dit debat te verplaatsen van de partijpolitieke loopgraven naar de feitelijke euthanasiepraktijk. De ervaring in minder scherp partijpolitiek verdeelde, maar wel politiek pluriform samengestelde gezelschappen, zoals bijvoorbeeld de ethische commissie van de Gezondheidsraad, lijkt uit te wijzen dat er in ons land nog wel degelijk een consensus kan worden aangeboord over de hoofdvragen van de medische ethiek. Het zou winst zijn voor de rechtsstaat als die consensus ook in de politiek weer tot stand zou kunnen komen. Het regeerakkoord bevat daartoe in de passages over de fertilisatie-technieken gelukkig hoopvolle aanzetten.

Financiële grenzen

De financiële grenzen van de zorg zijn een klassiek verzorgingsstaat-probleem, zoals dat al in het rapport 'Gespreide verantwoordelijkheid' werd geanalyseerd: Als je niet eerst bepaalt wie waarvoor verantwoordelijk is, komen veel vraagstukken ten onrechte in de politiek terecht, die nauwelijks bij machte is om ze op te lossen (pagina 158). Helaas is de stelselwijziging in de gezondheidszorg nog te weinig gevorderd. Nu worden de problemen toch weer overwegend bij de overheid gedeponneerd en de verouderde wetgeving geeft daartoe helaas ook alle aanleiding. De hoogleraar in het gezondheidsrecht, prof. Roscam Abbing, geeft daarvan in het Tijdschrift voor Openbaar Bestuur van juni jongstleden een heldere analyse. De recente rechtszaken van patiënten en verzekerden tegen ziekenfondsen en tegen de Staat wijzen uit dat de burger rechtens aanspraak kan maken op bekostiging (van een dotterbehandeling), dan wel op een voorziening (een ziekenhuisbed omdat er geen verpleeghuisplaats beschikbaar was, dan wel een hartoperatie omdat de wachtlijst onrechtvaardig lang bevonden werd

door de rechter). In beide gevallen behelst de wetgeving verplichtingen van respectievelijk het ziekenfonds en de plannende overheid. En achter het ziekenfonds staat nog steeds de overheid die aangesproken wordt op de vaststelling van hogere premies, zoals ook onlangs nog weer bleek bij het arbeidsconflict in de gezondheidszorg. De inspanningsverplichting ex artikel 22 Grondwet is, anders dan bij de overige sociale grondrechten, in de Ziekenfondswet en de AWBZ omgezet in een afdwingbare prestatie. De budgettering, die op zichzelf ook wettelijk verankerd is, houdt tegenover deze rechten voor de rechter geen stand.

De stelselwijziging zoals die aanbevolen werd in het rapport 'Zorgvernieuwing door structuurverandering' en door de resolutie van de CDA-partijraad van 1987, moet ertoe leiden dat de verantwoordelijkheid voor het volume, de spreiding, de tarieven en de kwaliteit van de aangeboden zorg weer door de verzekeraars en de aanbieders wordt gedragen. Daartoe zouden de verzekeraars een budget moeten ontvangen voor hun uit hoofde van de Wet op de Zorgverzekering geleverde verstrekkingen. Overige inkomsten zouden zij moeten verkrijgen uit een door hen zelf te bepalen nominale premie. Beide geldstromen, collectief geheven premies en directe nominale heffingen, vormen dan te zamen de inkomsten van de verzekeraars. Op basis daarvan zouden zij hun verzekerden in een polis een zorgaanbod moeten doen. Dit zorgaanbod is dan uiteraard tegenover de verzekeraar een afdwingbaar recht, krachtens de polis-overeenkomst. De overheid garandeert de burger bij wet dat in die polis tenminste een essentieel pakket gezondheidszorg is opgenomen. Deze garantie heeft de vorm van in de wet omschreven zorg-functies, niet meer van concrete verstrekkingen, zoals thans het geval is. De overheid is dan niet meer direct rechtens aanspreekbaar op deze verstrekkingen, zoals thans in verschillende rechtszaken gebeurt. De verzorgingsstaat laat aldus zijn presterende taak over aan

de betrokken organisaties en richt zich op zijn ordenende kerntaak.

Prioriteiten

Omdat deze ordening nog niet ten volle is uitgevoerd vindt thans een moeizame politiek debat plaats over het stellen van prioriteiten in de gezondheidszorg. Er is daarbij consensus over het feit dat niet tot rantsoenering van verstrekkingen wordt overgegaan. Niemand durft het aan om sommige burgers wel rechten te geven die aan anderen worden onthouden, dat past ook niet bij overheidsoptreden. In plaats daarvan kiest men ervoor prioriteiten te stellen inzake de verstrekkingen die voor ieder ter beschikking moeten staan. Dat betekent dat het Ziekenfondspakket en de AWBZ 'opgeschoond' moeten worden. De politiek draait om deze hete brij heen. In de regeringsverklaring is ter zake een commissie 'Keuzen in de gezondheidszorg' aangekondigd, die nog niet is ingesteld. De Raad van State is om advies gevraagd inzake de betekenis van het EG-recht voor het wettelijk verstrekkingenpakket. Ondertussen komen er alleen maar nieuwe verstrekkingen bij: in vitro fertilisatie, hartoperaties. Zelfs als de adviesorganen negatief adviseren kiest de politiek vóór uitbreiding. Kan onze democratie, in een samenleving waarin de gevolgen van keuzen nog

---

Kan onze democratie wel kiezen voor zelfbeperking?

---

steeds aan de collectiviteit worden overgelaten, wel kiezen voor zelfbeperking? Roscam Abbing laat die vraag ten onrechte liggen.

Als de door het CDA voorgestelde stelselwijziging doorgevoerd wordt, verschuift de discussie over de grenzen van de zorg van de Tweede Kamer, waar zij toch een oneigenlijk element blijft – de politiek komt er ook niet echt uit, zo blijkt telkens – naar de zorgsector zelf. De verzekeraars zullen dan in overleg met hun verzekerden bepalen hoeveel geld er in totaal ter beschikking kan komen voor de in hun polis op te nemen verstrekkingen, doordat zij zelf hun nominale premie vaststellen. Willen de verzekerden méér nominale premie opbrengen omdat zij dotterbehandelingen willen, of hartoperaties of betere salarissen voor het verplegend personeel, dan is het nominale premiedeel daarvoor de aangewezen financieringswijze als de collectieve lastendruk om goede redenen tenminste gelijk moet blijven. Wie dat geld niet willen of kunnen opbrengen voor deze doelen, die kunnen kiezen voor verzekeraars die de nominale premie laag houden door hun aanbod te beperken tot het essentiële pakket verstrekkingen en door scherp te contracteren gericht op zorg-op-maat. Nu al valt te constateren dat de nominale premie veel bewuster wordt ervaren dan de in het bruto-netto-traject van de lonen verborgen procentuele ziekenfondspremie. Als remgeld zal hij beter functioneren dan de knaak en het geeltje.

In de praktijk zal de nominale premie bij veel verzekeraars wel stijgen omdat de vraag naar gezondheidszorg in principe oneindig is. Op zichzelf is er ook geen bezwaar tegen dat er veel geld aan gezondheidszorg wordt uitgegeven, als dit geld maar niet geheel langs collectieve weg opgebracht moet worden.

Het resultaat van een aldus gemengd gefinancierd stelsel kan ook zijn dat het arbeidsvoorwaardenoverleg tussen werkgevers en werknemers in de gezondheidszorg een reëel karakter gaat krijgen binnen een in overleg met de verzekeraars vast te stellen loonruimte. Ook dat werpt een drempel op tegen een al te directe aanspraak op de collectieve lastendruk, zoals

die in het recente arbeidsconflict toch weer snel naar voren kwam.

Overheid op afstand

De overheid kan ermee volstaan jaarlijks aan te geven hoe hoog de premie naar draagkracht zal zijn. Deze vaststelling zal zeker nog politiek debat uitlokken, omdat de relatie met het bij wet gegarandeerde pakket elementaire zorgfuncties aanwezig blijft. Een staat die een bodem in het bestaan wil beschermen, en er is in ons land geen politieke partij die dat niet wil, ontkomt aan dit debat niet. Wel zal het debat een meer kaderstellend karakter krijgen. De vergelijking met het Kamerdebat over de arbeidsvoorziening zal treffend zijn. Voor regelzuchtige politici zal het een teleurstellend debat zijn. Dat is de noodzakelijke consequentie van het toegroeien naar een samenleving, waarin de verantwoordelijkheden gespreid zijn. Het ten volle dragen van deze verantwoordelijkheid door aanbieders en verzekeraars, binnen onderhandelingskaders waarbij de lasten niet meer op de collectiviteit kunnen worden afgewenteld, zal tot een beter besef van de grenzen van de zorg leiden bij de patiënten, het personeel, de directies en de verzekerden dan thans mogelijk is.

De veertig miljard gulden die nu naar de gezondheidszorg gaan zullen dan doelmatiger besteed worden. Een collectief geheven procentuele premielast, met een ingebouwde vergrijzingsgroei van één procent per jaar, zoals thans al het geval is in het Financieel Overzicht Zorg, moet, aangevuld met nominale premies die geen exorbitante vormen aan hoeven nemen, voldoende kunnen zijn om de discussie over de grenzen van de zorg van zijn scherpe kanten te ontdoen.

Of een dergelijke stelselwijziging uiteindelijk mogelijk zal zijn, zal sterk afhangen van een duidelijk zicht op de kerntaak van de overheid. Teveel wordt de overheid nog ervaren als een instelling die de collectieve solidariteit op een hoog niveau organiseert. Ook in het CDA bestaat die neiging:

het lijkt heel christelijk om via collectieve financiering voor alle burgers de gezondheidszorg financieel toegankelijk te maken. Daartegenover staat een visie op de overheid die ervan uitgaat dat de staat een elementaire bodem in het bestaan beschermt en overigens de voorwaarden schept voor de beleving van solidariteit in gespreide verantwoordelijkheid door de georganiseerde burgerij (artikel 4 van het CDA-Program van Uitgangspunten). Traditioneel gebeurde dat door het ziekenfondswezen voor de laagstbetaalden bij wet te regelen en te doen bekostigen, terwijl de rest van de bevolking via particuliere ziektekostenverzekeringen zijn gezondheidszorg moest veilig stellen. Dit model is in wezen verlaten toen de ziekenfondsen door optrekking van de loongrens bijna zestig procent van de bevolking gingen bedienen, terwijl het ziekenfondspakket steeds uitgebreider werd. Handhaving van de traditionele status quo is daarom ook niet meer mogelijk. In het nieuwe model zal de staatstaak even onmisbaar als beperkt zijn. De overheid dient bodems in het bestaan te beschermen. Ook in de gezondheidszorg. Zo niet dan loopt de politiek tegen grenzen op. Niet eens zozeer tegen de grenzen van de gezondheidszorg, maar tegen zijn eigen grenzen: grenzen van de collectief te garanderen verstrekkingen. Die grenzen noopten tot een koerswijziging. De regering heeft die ingezet. De doorvoering is nu nog het grootste probleem. Daarvoor is het nodig dat het

draagvlak voor spreiding van de verantwoordelijkheden groeit bij de verzekeraars en de verzekerden en bij de werkgevers en de werknemers in de gezondheidszorg. En bij de politiek. Het vraagstuk van de grenzen van de zorg is een vraagstuk dat maar voor een deel op de politieke agenda thuis hoort. Het gaat er vooral om een ordening in de gezondheidszorg aan te brengen die ertoe leidt dat de vraagstukken opgelost worden op de plek waar zij thuishoren. Dat zal er waarschijnlijk niet toe leiden dat Nederland het zorg-stelsel uit het geboorteland van Hippocrates overneemt. Maar als we dat niet willen, zullen we de kosten van die keuze moeten opbrengen, zonder ze op een 'algemene maatschappelijke verantwoordelijkheid' te kunnen afwentelen.

C.J.K.

Literatuur

H.D.C. Roscam Abbing. 'Het kraptemodel in de gezondheidszorg en de rechten van verzekerden', *Tijdschrift voor Openbaar Bestuur*, juni 1990, 240.

'Grenzen van de zorg', regeringsstandpunt inzake het advies van de Ziekenfondsraad, de Nationale Raad voor de Volksgezondheid en de Gezondheidsraad, Tweede Kamer, 1987-1988, 20620, nrs. 1-2.

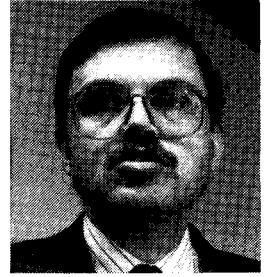
Wetenschappelijk Instituut voor het CDA. *Gespreide verantwoordelijkheid, Zorgvernieuwing door structuurverandering en Zinvol leven*. Van Loghum Slaterus, Deventer 1978, 1987 en 1989.

Documentatie

Mr. E.M.H. Hirsch Ballin

Willibrord als voorbeeld

Europese eenwording is niet alleen een politieke aangelegenheid. De 'netwerken van de geest' zijn reeds werkzame wegen, die de bevrijdende kracht van de humanistische en christelijke waarden vruchtbaar doen zijn. Dit artikel bevat de tekst van de rede van mr. E.M.H. Hirsch Ballin, uitgesproken op 18 april 1990 in Rome ter gelegenheid van de Willibrord-herdenking.

Hier, in de kerk der Friezen nabij het graf van de Apostel Petrus bijeen, herdenken wij de komst van St. Willibrord in de streken die nu Nederland zijn, 1300 jaren geleden, in 690. Met zijn komst manifesteerde zich de Kerk van Christus in een voor onze voorouders verstaanbare vorm. Het Evangelie bereikte de Friezen door de mond van missionarissen uit het verwante volk der Angelsaksen. Zij werden door de Northumbriër Willibrord in hun eigen taal aangesproken met een universele boodschap. Wat zich daar voltrok, maakte deel uit van de christianisering van Europa, waarvan de veelvormigheid haar eenheid vond in Rome. Daar werd Willibrord in 695 door de uit Antiochië afkomstige Paus Sergius tot aartsbisschop der Friezen gewijd.

In onze dagen ervaren wij dat de eenheid van de Europese cultuur – een eenheid in verscheidenheid – niet verloren is gegaan. Ook waar onderdrukking en in-

doctrinatie decennia lang een schijnwereld van godvergetelheid hebben opgericht, zien wij dat de mensen hun vrijheid hervinden. Zij hervinden hun vrijheid, ook in en door de Kerk.

Aan iedere mens als persoon komt vrijheid toe, een vrijheid die beantwoordt aan de onvervreembare waardigheid van iedere mens. Dit is het – in onze geschiedenis steeds weer bedreigde – grondmotief van de Europese cultuur: een grondmotief dat steunt op de waardigheid die gelovige joden aan hun Verbond met God danken, op de waardigheid die de hellenistisch-romeinse tradities in de vrijheid van het denken en de kunst vonden, op de waardigheid van de levenshouding van de volkeren van Europa, zoals de trots en onafhankelijkheidszin van onze Friese voorouders. Die Europese cultuur als huis van christelijke levensovertuiging verdient in dit Willibrord-jaar, op deze historische plaats onze aandacht. Niet om te vluchten in de herinnering aan voorbije tijden, maar opdat wij onze geschiedenis aanvaardden als begin van onze Europese toekomst.

Als Nederlanders zijn wij in deze kerk bijeen in de stad die toen en nu een ideële metropool is, de stad waar tevens de twee belangrijkste naoorlogse Europese verdragen zijn gesloten.¹ Onze gezamenlijke

1. Het Europese Verdrag tot bescherming van de rechten

aanwezigheid hier markeert de betekenis van deze historische Europese geloofsverkundiging voor de toekomst van Europa. In de Europese cultuur is een oorspronkelijke eenheid werkzaam die bestand is gebleken tegen rampen en oorlogen, tegen de morele catastrofes van deze eeuw, tegen nationalisme en verkettering; een eenheid die zich toont in de vanzelfsprekendheid waarmee de volkeren en regeringen van Europa elkaar in deze tijd van omwenteling en doorbraak hervinden. In verscheidene landen in Midden en Oost Europa is eergisteren voor het eerst sinds vele decennia in vrijheid Pasen gevierd. Het 'Europese huis' heeft in het voorbije jaar stormachtige ontwikkelingen gezien. Ze toonden ons ware 'tekenen van de tijd'. Tekenen waarin de christelijke waarden, al dan niet in hun gesecculariseerde inkleding, als een krachtig ferment werkzaam zijn. Wij staan aan de vooravond van – opnieuw – zo'n teken van de tijd: het bezoek van de bisschop van deze stad aan de hoofdstad van Tsjecho-Slowakije. Het pontificaat van Johannes Paulus II is sterk gekleurd door de oproep tot evangelisatie, vanaf zijn spontane uitroep bij de aanvang daarvan: 'Open, gooi open de deuren voor Christus. Weest niet bang Hem te ontvangen ... Wees niet bang. Laat Christus tot de mens spreken. Alleen Hij heeft woorden van leven'. De bisschoppen van Nederland hebben bij hun proclamatie van het Willibrordjaar niet alleen een dankbare en feestelijke herdenking van het evangeliserend werk van Willibrord en zijn gezellen beoogd, maar ook en vooral de opwekking gedaan, opnieuw en versterkt Christus' boodschap tot de mensen te doen spreken.

Evangelische strategie

Ik wil met U een ogenblik stil staan bij enkele aspecten van het werk van Willibrord, die ook in onze tijd een rol kunnen spelen, bij signalen en tendensen die in 'het huis Europa' zichtbaar zijn geworden, en bij de perspectieven die zich in deze ontwikkeling aftekenen. Geholpen door deze histo-

rische omgeving wil ik mij met u in gedachten verplaatsen naar de zevende eeuw, naar het Ierse klooster Rathmelsigi, waar Willibrord en zijn gezellen – de overlevering vertelt ons dat het er elf waren – zich voorbereidden op hun *peregrinatio pro Christo*, naar de landen van de Friezen en de Saksen. Die voorbereiding zal anders zijn gegaan dan de manier waarop wij nu grote projecten aanvangen: met vergaderingen waarin preadviezen op de agenda staan, met een aan te nemen meerjarenbeleidsnota, met een voorafgaand godsdienstsociologisch onderzoek onder de Friezen en de Saksen, en met niet te vergeten een draaiboek voor een strategische media-implementatie.

Toch zou het naïef zijn, te veronderstellen dat Willibrord en zijn metgezellen niet over hun project zouden hebben nagedacht. Er bestond zelfs een soort 'evangelisatie-strategie', door Paus Gregorius de Grote rond 600 vastgelegd in een brief aan een van de metgezellen van Augustinus van Canterbury, door Gregorius uitgestuurd ter wille van de herevangelisatie van Engeland. Deze strategie is even wijs als tijdloos toepasbaar: heb respect voor de culturele en religieuze tradities van de volkeren waar je werkzaam bent. Bestrijd hun afgodenleer, maar vernietig hun afgodentempels niet; vorm hun tempels om tot cultusplaatsen voor de dienst van de ware God. Om een moderne term te gebruiken: Gregorius bepleitte de strategie van de inculturatie, de werking van Christus' boodschap als prikkelend zout, als vruchtbaar zaad, als verheffend zuurdesem, in de cultuur. Ook Gregorius' opvolger Johannes Paulus II draagt deze overtuiging uit: 'de door Christus gebrachte genade vernietigt niet, maar transformeert en verhoogt', zo sprak hij tijdens een studieconferentie over de gemeenschappelijke christelijke wortels van de Europese naties.

Naast deze strategie van de inculturatie

van de mens en de fundamentele vrijheden van 1950 en het EEG-Verdrag van 1957.

speelde nog een tweede factor een belangrijke rol in de evangelisatie van de Friezen en de Saksen: de verstaanbaarheid. Willibrords collega Bonifatius schrijft in een brief over de keuze van zijn evangelisatiegebied dat hij en zijn gezellen zich aan de Friezen en Saksen verstaanbaar konden maken, door verwantschap – ‘tot in de botten en het bloed’ – tussen hen en deze volkeren. Alleen in het perspectief van de verstaanbaarheid kan ‘Christus tot de mens spreken’, zoals de huidige Paus al bij zijn aantreden uitriep, en in praktijk bracht door voor zijn pastorale reizen zich zo goed mogelijk vertrouwd te maken met de taal van zijn reisdoel, tot en met het zo weerbarstige Nederlands. Ook deze verstaanbaarheid is een tijdloze voorwaarde. De grote kerstenaars van de Slavische volkeren, Cyrillus en Methodius – met de H. Benedictus de patronen van Europa – wisten de waarde daarvan: zij zetten de revolutionaire stap, de Slavische taal ook een liturgische functie te geven, en zorgden letterlijk voor bekering én alfabetisering.

Nog op een derde aspect van het project van Willibrord wil ik attenderen: dat hij zelf in zekere zin het ‘produkt’ was van herevangelisatie en kerkelijke polarisatie, en toch vanuit deze achtergrond blijvend bijdroeg aan de vorming van een nieuw en christelijk Europa. Het land van de Angelen en de Saksen had de woorden van Christus’ boodschap al gehoord en verstaan vóór de zevende eeuw. Zeker het Zuiden van Engeland was sterk geromaniseerd, en in de periode na Constantijn kende het Christendom er een eerste bloeiperiode. Maar toen de machtsbalans van het Romeinse Rijk ontregeld raakte, had dat negatieve gevolgen voor de Engelse ‘kerkprovincie’. Vanuit Rome werd de herevangelisatie ingezet, met de monnik Augustinus van Canterbury als sleutelfiguur, die in 597 in die stad zijn bisschopszetel vestigde. De Romeins-continentale invloed in de herkerstening – Benedictus’ regel werd zelfs aangeduid met de *Regula Romana* – werd gekenmerkt

door een krachtige organisatie en een duidelijke structuur. In Willibrords geboortestreek Northumbrië botste deze invloed op een iets eerder ingezette evangelisatie, vanuit Ierland begonnen door monniken met een duidelijk verschillende kijk op kerkopbouw: spiritualiteit, charisma, persoonlijke ascese stonden voorop. Degene die daarin het meest uitmuntte was geschikt als bisschop, en niet de beste strateeg en organisator. De confrontatie tussen de Iers-Keltische en de Romeins-continentale kerkvisies leidde tot conflicten, zogenaamd over ‘kleinigheden’, zoals de paasdatum en de vorm van de kruinschering, maar in feite omdat twee visies fundamenteel strijdig leken.

Waarom deze historische uitwijding? Omdat Willibrord in dit gepolariseerde milieu opgroeide en de strijdig lijkende visies vruchtbaar wist te verwerken. Het Engelse klooster Ripon, waaraan hij als zesjarige door zijn nog maar kortelings bekeerde vader in circa 665 werd toevertrouwd, was pas enkele jaren tevoren aan de op Rome georiënteerde monnik Wilfried geschonken, terwijl het eerder beschikbaar was gesteld aan monniken van de Ierse observantie. Willibrord groeide er op in de geest

---

De rol van christelijke gemeenschappen in de veranderingen in Oost Europa kan moeilijk overschat worden.

---

van Benedictus’ regel, maar na zijn professie ging hij met toestemming van zijn abt en medebroeders naar het Ierse klooster Rathmelsigi, omdat hij verlangde naar de

spiritualiteit die daarvan werd bericht. Dáár ook groeide het verlangen naar een *peregrinatio pro Christo*, een vorm van innerlijke *stabilitas* die het verkondigend op tocht gaan niet uitsloot.

Het is alsof Willibrords ontwikkeling ons wil zeggen: charisma en spiritualiteit zijn niet blijvend vruchtbaar zonder structuur en organisatie; het opzetten van de juiste structuren blijft anderzijds leeg wanneer de geest afwezig is. Hoe leeg en broos een centrale structuur kan zijn wanneer alleen de macht als overlevingsmiddel overblijft, heeft het voorbije jaar ons wel duidelijk gemaakt.

Tekenen van onze tijd

Hier is het een goed moment om ons gedachtenexperiment te besluiten, en ons te richten naar de tekenen van onze tijd, al waren die ook in het voorgaande op de achtergrond aanwezig. Ook bij het verstaan van de tekenen van onze tijd en de bezinning op het perspectief dat zij óns aanreiken is een vruchtbare combinatie van spirituele inhoud en structuur van belang. Beide aspecten zijn nodig en moeten met elkaar verweven zijn. In korte tijd zijn in Midden en Oost Europa vele nieuwe bisdommen benoemd. Deze aandacht voor structuur en organisatie is noodzakelijk; zonder een cultureel werkzame inhoud, zonder een verstaanbare geest zou echter slechts een dood skelet of een beknellend harnas ontstaan. Gelukkig zijn er talrijke signalen dat inhoud, geest en spiritualiteit als werkzame fermenten niet zullen ontbreken. En zulke signalen komen uit deze Europese landen zèlf, en wat meer is, niet alleen en uitsluitend vanuit kerkelijke ambtsdragers, maar vanuit de basis van de kerkgemeenschappen, en vanuit de wereld van vakbeweging, politiek, wetenschap en kunst. De rol van de christelijke gemeenschappen in de veranderingen in Midden en Oost Europa, kan moeilijk overschat worden. Dat geldt onder meer voor Roemenië, waar een moedige predikant de stoot tot de omwenteling gaf, en ook

voor de DDR, zoals fascinerende beelden uit Dresden, Leipzig en Berlijn ons duidelijk hebben gemaakt.

In de Sowjet Unie is een opmerkelijke herwaardering te signaleren van het christendom als ook intellectueel waardevol zingevingssysteem, als ware inhoud ter vervanging van de reeds lang lege ideologische leuzen. Een citaat ter illustratie. De schrijver Viktor Astafjew schrijft in *Literatoernaja Gazeta*: 'Wij zijn zulke eenvoudige, zulke menselijke woorden over de ziel en over naastenliefde vergeten. Wij horen alleen maar over gevecht en strijd – gevecht om de oogst, strijd om het cement, om de olie, om de school ... Het wordt tijd om die strijd te verbinden met de mens, met zijn ziel. Dat begrijpen de vaders van de kerk, terwijl wij jarenlang in de godsdienst niets anders zagen dan obscurantisme. Wij moeten weer naastenliefde leren, goed doen, menselijkheid, zonder dat kan er geen sprake zijn van *perestrojka*'. En Vaclav Havel zei in zijn ontroerende Nieuwjaarsrede van dit jaar: 'Politiek is het in praktijk brengen van morele beginselen. Twee essentiële daarvan: de dienst aan de waarheid, de zorg voor onze medemens'. Dit appel richt zich niet alleen tot Gdansk en Praag, maar tot iedereen in het huis Europa en daarbuiten. Ook in ons deel van het Europese huis groeit het inzicht dat tegenover dogmatisch-ideologische verstarring van idealen en waarden niet het sceptisch afzweren van waarden en idealen hoort te staan, maar een persoonlijke herziening van wat als waardevol, richtinggevend en de moeite waard wordt ervaren. Dat tegen het gedwongen gaan in één richting niet de ongerichte chaos en sceptisch relativisme horen te staan, maar de bevrijdende richtingwijzers van waarachtigheid, verantwoordelijkheid en zorg. Dat autonomie geen willekeur hoeft in te houden, maar een plaats heeft in een vrijelijk gekozen ordening rond fundamentele waarden.

De grote Europese catastrofes van de twintigste eeuw en het geleidelijk duidelijk

wordende *echec* van het waarde vrije programma van de moderniteit verplichten ons tot bezinning en tot het inzetten van die waarden die vruchtbaar zijn gebleken: gecentreerd rond de Scheppingsbron, het

Politiek is het in praktijk brengen van morele beginselen.

Waarheidswoord, de Liefdegeest, in de samenleving onder meer herkenbaar als milieubesef, oprechte en waarachtige rationaliteit en warme en respectvolle zorg voor de menselijke waardigheid. Op die wijze is religie noch enkel door de cultuur gedetermineerd, noch enkel cultuuroverstijgend, maar door en door in de cultuur ingeweven.

Hoe moet dat in het humanistische en oecumenisch-christelijke Europa concreet gerealiseerd worden? Het is moeilijk te ontkennen dat eenwording in abstract-politieke zin de mensen weinig motiveert. Zonder het feitelijke belang van die politieke processen te willen ontkennen, meen ik dat er andere en reeds werkzame wegen zijn die de bevrijdende kracht van de humanistische en christelijke waarden vruchtbaar kunnen doen zijn, en zin en richting aan de heling van Europa kunnen geven. Christendom en cultuur zijn producten van de geest. Het zijn de 'netwerken van de geest' die op allerlei niveaus in het 'huis Europa' zoutend zijn: universiteiten, kloosters, wetenschappelijke genootschappen, de milieubeweging, mensenrechtenorganisaties, de vredesbeweging.

Het gaat niet alleen om grootschalige samenwerkingsovereenkomsten – die óók steun en inzet verdienen – maar om kleine doch talrijke stapjes: exposities, het debat in vrije media, individuele mogelijkheden voor opleidingen aan diverse Europese universiteiten, contacten tussen parochies en tussen bisschoppenconferenties, het bezoeken van elkaars gebedshuizen. Dan zal blijken dat we in hetzelfde huis wonen.

Onlangs kwamen in Fatima de Europese bisschoppen bijeen die zich met de media bezighouden. Ditmaal ook mensen uit Tallin, Vilnius en Boekarest. Na afloop constateerde de Nederlandse mediabisschop: 'Ondanks alle verschillen spraken we dezelfde taal. Het was alsof ze nooit weg waren geweest. Ze waren weer thuis'. Willibrord trok dertien eeuwen geleden naar Rome, omdat hij geen zendeling van een natie wilde zijn, maar zendeling van de universele kerk. Die geschiedenis is voor ons van betekenis omdat zij onvoltooid is.² Zij is voor ons een opdracht, onze verantwoordelijkheid daar te nemen waar wij onszelf ongevraagd bevinden: in deze tijd, in dit Europa. Wij hebben om deze plaats in de geschiedenis niet gevraagd; ongevraagd is dit onze tijd van leven geworden. In zoverre is ons geen vrijheid vergund, heeft geen mens vrijelijk zijn of haar eigen plaats uitgezocht. Toch is het Europese huis voor ons waarlijk een huis, geen gevangenis. Christenen geloven dat vanuit de situatie waarin wij ons ongevraagd bevinden, de poort naar de vrijheid openstaat, zoals Karl Rahner zei: een vrijheid 'die ons door God wordt gegeven, in zoverre Hij zich ons door al de gevangenschappen van ons bestaan heen Zelf geeft'.³

2. Historische gegevens in het vorenstaande zijn ontleend aan A. van Berkum OSB, Willibrord in Ripon – monnik in een pluriforme kerk, en aan P. Nissen, Willibrord en de kerstening van Europa, beide in: *Benediktijns Tijdschrift*, 1990/1.

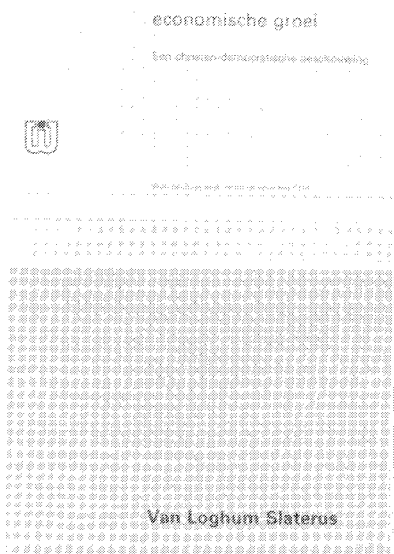
3. *Grundkurs des Glaubens. Einführung in den Begriff des Christentums*, (Freiburg/Basel/Wien 1976) 389.

ECONOMISCHE GROEI

Een christen-democratische beschouwing

Wetenschappelijk Instituut voor het CDA

In de jaren tachtig wordt economische groei in brede kring noodzakelijk geacht. Toch wordt de principiële vraag naar de wenselijkheid van groei steeds vaker gesteld. Vooral de milieuproblematiek heeft ons wakker geschud. De positie van ontwikkelingslanden in het internationaal economisch verkeer vraagt om blijvende aandacht. Sociale rechtvaardigheid

moet worden versterkt. Maar er is meer. De voorbijgaande internationalisering van de economie en Europa 1992 plaatsen de groei in een ander daglicht. Welke positie neemt Nederland daarbij in? Wat zijn groeibevorderende en belemmerende factoren? Wat is het verband binnen milieu en groei? Welke accenten dienen in het overheidsbeleid voor de eerste helft van de jaren negentig te worden gelegd?

Deze vragen komen aan de orde in dit rapport, dat pleit voor optimalisering van de vestigingsfactoren, behoedzaamheid in de sfeer van de overheidsfinanciën en meer werk in een schoner milieu. Daartoe worden diverse beleidsaanbevelingen aange-reikt. Een verantwoorde economische groei wordt voor de middellange termijn wenselijk en mogelijk geacht.

Ing., 100 pag., f 17,50
ISBN 9036801567

Belt u voor uw rechtstreekse bestelling bij de uitgever
Libresso: 05700-33155.
Ook verkrijgbaar via de boekhandel.

VAN LOGHUM SLATERUS

Wetenschappelijke uitgeverij

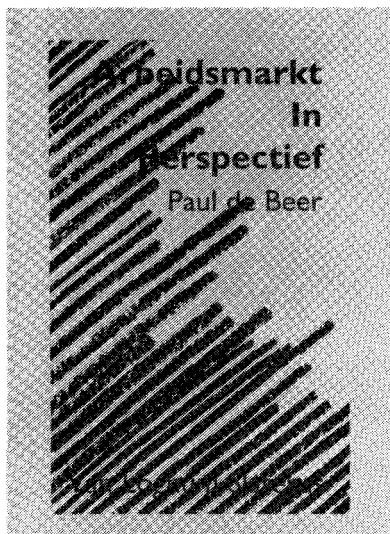
Postbus 23
7400 GA Deventer

Arbeidsmarkt in perspectief

Paul de Beer

De ontwikkelingen op de arbeidsmarkt staan in het middelpunt van de belangstelling. Dit boek beoogt het inzicht te vergroten in vooral de ontwikkelingen op de langere termijn. De nadruk ligt daarbij op de beschrijving en verklaring van de ontwikkelingen die zich in de toekomst nog zullen voordoen. Tevens bespreekt de auteur op welke wijze de overheid beleids-

matig de ontwikkelingen in de gewenste richting kan bijsturen.

Aan de orde komen:

- de huidige situatie op de arbeidsmarkt;
- de ontwikkelingen aan de vraagzijde van de arbeidsmarkt (werkgevers);
- de ontwikkelingen aan de aanbodzijde van de arbeidsmarkt (werknemers);
- de aansluiting tussen vraag en aanbod.

In drie scenario's wordt een specifieke visie op de werking van de arbeidsmarkt beschreven en het daarmee samenhangend beleid.

De scenario's zijn achtereenvolgens:

- het marktscenario;
- het herverdelingsscenario;
- het meerkeuzescenario.

Ing., 218 pag., f 42,50/Bfr. 935
ISBN 9036801672

Belt u voor uw rechtstreekse bestelling bij de uitgever
Libresso: 05700-33155;
in België Distybo: 03-3600220.

Ook verkrijgbaar via de boekhandel.

VAN LOGHUM SLATERUS

Wetenschappelijke
uitgeverij

Postbus 23
7400 GA Deventer

IN DIT NUMMER

Column: Consumentisme

323

Mr. A.K. Huibers

Het nationaliteitenvraagstuk in Europa

325

Dr. R.Th. Jurrjens

Steeds meer Sowjet-burgers houden rekening met een burgeroorlog. Het nationaliteitenprobleem zal de kern vormen van de opgetaste brandstof. Veel hangt af van Gorbatsjows staatsmanschap en vindingrijkheid. De kansen voor het bereiken van een vreedzame oplossing in Europa zijn echter groter dan ooit tevoren.

Europa West – Europa Oost – Europa Een

332

Dr. K.J. Hahn

Herstel van de vrijheid kwam snel in de landen met een oude christelijke, humanistische en democratische traditie. De landen van Midden Europa willen nadrukkelijk de banden met de Europese cultuur herstellen. Als West Europa dit streven zou onderschatten, zou het een historische kans missen.

Beschermwaardigheid van de levende mens

341

Prof. dr. J.A. Los

Intuïtie is een slechte raadgever in biologische aangelegenheden. In de biologie is intuïtie als argument ontoelaatbaar. Prof. Los reageert op het artikel van mr. A.K. Huibers en drs. E.M. van de Meent-Nutma, getiteld 'Huidige abortuswetgeving voldoet niet', dat eerder dit jaar verscheen in Christen Democratische Verkenningen. Met een naschrift van beide auteurs.

Naschrift

345

Mr. A.K. Huibers, drs. E.M. van de Meent-Nutma

70 jaar vrouwenkiesrecht en de christen-democratie II

347

Drs. Hillie van de Streek, drs. Marieke Quak

Op het artikel '70 jaar vrouwenkiesrecht en de christen-democratie', dat in november 1989 verscheen, kwamen verschillende reacties. De auteurs hebben deze serieus genomen. Zij constateren dat de geschiedschrijvers niet tot dezelfde conclusies hoeven te komen als de mensen die in het historische proces betrokken zijn geweest.

Periscoop:

352

Commentaar uit het Wetenschappelijk Instituut. Het vraagstuk van de grenzen aan de zorg moet voor een deel weg uit de politiek. Het past bij een verantwoordelijke samenleving om niet alle lasten naar de collectiviteit af te wentelen.

Documentatie: Willibrord als voorbeeld

357

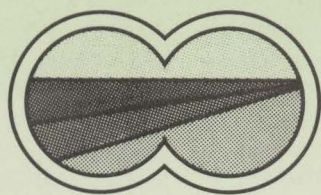
Mr. E.M.H. Hirsch Ballin

Europese eenwording is niet alleen een politieke aangelegenheid. De 'netwerken van de geest' zijn reeds werkzame wegen, die de bevrijdende kracht van de humanistische en christelijke waarden vruchtbaar doen zijn. Dit artikel bevat de tekst van de rede van mr. E.M.H. Hirsch Ballin, uitgesproken op 18 april 1990 in Rome ter gelegenheid van de Willibrord-herdenking.

christen democratische verkenningen

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

maandblad van het
wetenschappelijk
instituut
voor het cda

9 | 90

Van Loghum Slaterus

Christen Democratische Verkenningen is het maandblad van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

Het is de voortzetting van
Anti-Revolutionaire Staatskunde.
Christelijk Historisch Tijdschrift en
Politiek Perspectief.

Redactie

B.F. Bos-Beernink
mr. drs. L.C. Brinkman
mr. J.J.A.M. van Gennip
dr. J. Grin
mr. A.K. Huibers
dr. E.J.J.M. Kimman S.J.
drs. C.J. Klop
J.G. Kraayeveld-Wouters
ir. W.C.M. van Lieshout (voorzitter)
drs. M.J.Th. Martens
dr. H.A.C.M. Notenboom
drs. T.L.E. Strop-von Meyenfeldt
prof. dr. H.E.S. Woldring
drs. Th.B.F.M. Brinkel (secretaris)

Redactie-adres

Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, Dr. Kuyperstraat 5, 2514 BA Den Haag, tel. 070-392 40 21 t.a.v. drs. Th.B.F.M. Brinkel.
Secretaresse: H.G.M. Veringa-Loomans.
De redactie stelt er prijs op artikelen (tot maximaal 4000 woorden) te ontvangen die passen in de opzet van Christen Democratische Verkenningen.
Boeken ter recensie kan men zenden aan de redactie van Christen Democratische Verkenningen; ter recensie gezonden boeken kunnen niet worden getourneerd.

Christen Democratische Verkenningen wil een gewetensfunctie vervullen binnen de christen-democratie; verkenkend, grenzen aftastend, opiniërend, zowel historisch-analytisch als toekomstgericht en internationaal georiënteerd.
Het doet dit vanuit een kritisch-solidaire en onafhankelijke opstelling ten opzichte van het CDA.

Het schrijft over en vanuit het spanningsveld tussen geloof en politiek.
Het vraagt de aandacht voor de betekenis van christen-democratische uitgangspunten voor politieke en maatschappelijke vraagstukken.

Christen Democratische Verkenningen richt zich op de trend in het politieke en maatschappelijke gebeuren ook in de politieke actualiteit van de dag.

Uitgever

Van Loghum Slaterus bv
postbus 246, 3990 GA Houten
telefoon 03403-95711.

Abonnementen

De abonnementsprijs bedraagt f 61,75 per jaar incl. btw en verzendkosten.
Studenten CDJA-leden f 38,50
Losse nummers f 6,75
Abonnementsadministratie: Libresso (Distributie van vakinformatie) postbus 23, 7400 GA Deventer, telefoon 05700-3 31 55.

Beëindiging abonnement

Abonnementen kunnen schriftelijk tot uiterlijk 1 december van het lopende abonnementsjaar worden opgezegd. Bij niet tijdige opzegging wordt het abonnement automatisch voor een jaar verlengd.

Adreswijzigingen

Bij wijziging van naam en/of adres verzoeken wij u een gewijzigd adresbandje toe te zenden aan Libresso bv, postbus 23, 7400 GA Deventer.

Betalingen

Gebruik voor uw betalingen bij voorkeur de te ontvangen stortingsacceptgirokaarten; dit vergemakkelijkt de administratieve verwerking.

Advertenties

Opgave van advertenties aan de uitgever: telefoon 03403-95711.

ISSN 0037-8135

COLUMN

Mr. J.J.A.M. van Gennip

Internationale opgaven voor de christen-democratie

De omwenteling in Midden en Oost Europa betekent ook in de geschiedenis van de christen-democratie een nieuw hoofdstuk. Geen gemakkelijk hoofdstuk en zeker geen epiloog. Het zou, nu het gaat om de vredesopbouw van Europa en nog verder, een historische vergissing zijn om voor de christen-democratie de gebeurtenissen van de laatste twaalf maanden alleen als een *happy end* te beschouwen. Zeker: er is reden voor voldoening in de Westerse democratieën in het algemeen, al is de omwenteling niet primair onze verdienste. En het zou een misvatting zijn, dat het vooral om een economisch geïnspireerde omwenteling ging: Het waren spirituele krachten op de eerste plaats die in verzet kwamen, krachten ginds en het ging in eerste instantie om een niet meer houdbaar gebleken mens- en maatschappijbeeld. Maar er is ook reden tot voldoening, dat in een aantal gevallen de christen-democratische visie een zekere aantrekkingskracht lijkt te hebben.

Alternatief

Maar toch: we mogen niet de ogen sluiten voor het feit, dat anti-communisme, zeker de angst voor een verdergaande revolutie in veel landen, eerst in Europa en later in nogal wat ontwikkelingslanden, een krachtige impuls heeft gevormd voor de opbouw en uitbouw van de christen-democratie.

Dat speelde ook een rol bij de acceptatie daarvan in kringen van arbeiders en kleine boeren als een alternatief om te komen tot een rechtvaardiger samenleving. De eerste uitdaging van de christen-democratie is het deze sociale oriëntering en deze steun te behouden, nu dat bijkomende motief is weggevallen. Wat dat betreft is enige zorg op zijn plaats. De christen-democratische visie zou een belangrijke en op eigen merites te beschouwen bijdrage kunnen leveren aan het proces van ontwikkeling naar een goed bestuurde, met de zwakkeren rekening houdende en de economische wetmatigheden respecterende samenleving. In veel landen zien we op hetzelfde moment echter binnen die christen-democratie versplintering, niet zelden een greep naar de macht van groeperingen die minder aanspreekbaar zijn op de uitgangspunten en een wegvallen van steun van grotere groeperingen uit de bevolking. Een echt sociaal georiënteerde christen-democratie zou de extra-steun van angst voor het communisme niet nodig hoeven te hebben. Maar het wegvallen van die steun van binnen en van buiten neemt in veel landen, waar eigenlijk voor en na behoefte blijkt aan een vertaling van levensbeschouwelijke waarden in politieke actie, een kennelijk moeilijk te missen steunpilaar weg. De ontwikkelingen in de Italiaanse DC, maar ook in landen als El

Salvador en Guatemala, het niet doorbreken van de christen-democratie in landen waar daar de voorwaarden voor aanwezig waren, als bijvoorbeeld de Filipijnen, vragen om een nieuwe oplading van de accu, een aanscherping van de motivering, een duidelijker profilering van een christen-democratie die het op haar eigen inhoudelijkheid, haar inspiratie en haar deskundigheid aankan, en niet een vijandbeeld nodig heeft.

Een tweede uitdaging is gelegen in de vraag vanuit de nieuwe democratieën, vooral in Midden en Oost Europa. Ruim een jaar geleden heb ik in dit blad onder verwijzing naar de nieuwe wereldrevolutie van de democratische principes erop gewezen hoe moeilijk en hoe delicaat steunverlening van buiten bij partijopbouw is. Hoe houden we het midden tussen export van partijen en programma's die de vrucht zijn van een bepaalde sociaal-culturele realiteit en daarbij ook nog maar een moment-opname vormen en anderzijds een absolute steunonthouding, de vraag vanuit deze landen negerend of het veld aan minder scrupuleuzen overlatend? Het valt niet te ontkennen, dat de Westduitse politieke stichtingen in sommige landen een beslissende handreiking hebben gedaan voor de opbouw van een volwassen democratie. De rol van de *Friedrich Ebert Stiftung* (soc.) in Spanje en Portugal is zonder meer opzienbarend geweest. (Ook hier heeft zich voor wat betreft de christen-democratie gewroken, dat men geen eenheid kan opleggen als die niet in beginsel al aanwezig is, en dat dat zeker niet kan wanneer ook geen duidelijk gecoördineerd optreden van buitenlandse hulpverleners naar de potentieel christen-democratische doelgroep optreedt.) Nederland heeft onmiskenbaar een grote rol gespeeld bij het handhaven van een democratische schaduworganisatie in Chili en bij de revitalisering van het democratisch bestel, op een andere wijze dan via verregaande samenwerking met de afzonderlijke politieke partijen, maar door in samen-

werking met hen hun eigen samenwerking als het ware te premieren. Kern moet zijn in alle gevallen aan de bevolking van een democratie in wording niet een keuze op te leggen, laat staan de partijstrijd te financieren, maar die bevolking in staat te stellen eigen keuzen te maken en die te verdiepen. Daarom dient bij de handreiking aan stromingen en groeperingen in nieuwe democratieën uitgangspunt te zijn toerusting, vorming, uitwisseling, gezamenlijke reflectie, zodat zij hun eigen vertaalslag van het politieke gedachtengoed waarmee men zich verwant weet, kunnen maken naar de eigen situatie. De christen-democratie van West Europa staat hier voor een besliste opgave, die alleen in afzien van directe eigen invloedsoefening, en met een grondige kennis van de reële behoeften van de zich oriënterende organisaties en stromingen in de nieuwe democratieën kan worden vervuld. Het veronderstelt allereerst grote eigen deskundigheid en reflectie op grondslagen van de eigen politieke stroming, kennis ook van wat in Europa en mondiaal de bepalende vragen van onze tijd zijn. En ook een royale opstelling in de keuze van de gespreks- en samenwerkingspartners. Het zou een blunder zijn om bijvoorbeeld niet intensief contact te zoeken met die kerkelijke groeperingen die in de afgelopen jaren in Oost Europa het verzet tegen het totalitaire systeem hebben gedragen.

Beginselpartij

Maar daarmee dient zich de derde grote uitdaging aan voor de christen-democratie, als die zich tenminste wil blijven karakteriseren als een beginselpartij. Het gaat om de eigen invulling van karakter, programma en actie na de grote omwentelingen van de laatste maanden. Is om te beginnen de Westeuropese christen-democratie bereid zich te vernieuwen en zo bepalende meespeler te blijven in de nieuwe vormgevingen van de samenleving van morgen, juist nu, nu het lijkt alsof er een achtste scheppingdag bijgekomen is.

Kunnen zaken als behoud van vrijheid, wederopbouw, Europese samenwerking – welke de merktekenen waren en ten dele nog zijn van de Europese christen-democratie – soms vervangen, soms aangevuld worden met de vier grote mondiale uitdagingen van de komende jaren:

- hoe komen we tot een internationale rechtsorde, die veiligheid van staten garandeert, regionale conflicten kan beheersen, maar ook staten kan houden aan het nakomen van centrale verplichtingen, jegens elkaar en jegens de eigen burgers?
- hoe komen we tot de radicale ommekeer in onze omgang met natuur en schepping, hoe ook internationaal tot een afdwingbaar charter tot behoud en bescherming van natuur en milieu, hoe tot een systeem, dat ook internationaal de vervuiler betaalt?
- hoe geraken we tot een internationale economische orde, die voldoende perspectieven biedt ook voor de armeren, dat zij er zich mee kunnen blijven identificeren?
- hoe tot slot behouden en versterken we een cultuur, een geestelijk klimaat, een systeem van normen en waarden, waarin de grondslagen en uitgangspunten van onze christelijk-humanistische beschaving voldoende herkenbaar blijven, ondanks verregaande secularisering?

Het wegvallen van de communistische dreiging als bindmiddel, en daarmee de sterk toegenomen kans van versplintering van de christen-democratie in die landen waar dat gevaar voor het communisme het grootst was, de vraag vanuit de nieuwe democratieën, met name in Oost Europa, maar ook in de ontwikkelingswereld, naar toerusting bij hun pogen een relatie te leggen tussen levensbeschouwing en politiek handelen, een vraag, die prudent, maar beslist gehonoreerd moet worden, en tenslotte de nieuwe inhoudelijke beantwoording van de tijdsvragen van na het Oost-Westconflict, stellen de christen-democratie internationaal voor een gigantische opgave. Het is duidelijk, dat een gelijktijdige aanpak van deze drie uitdagingen juist een onderling versterkende werking heeft. Het is ook duidelijk, dat een *Alleingang* van de afzonderlijke CD-partijen weinig vruchtbaar is en zelfs schadelijk juist ten aanzien van deze drie vragen.

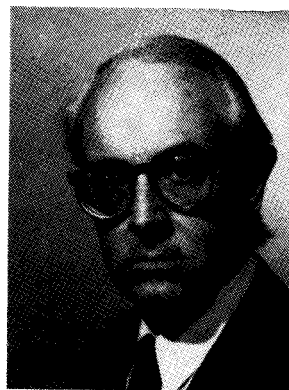
Minstens in Europees verband, zal de reflectie, de uitwisseling, de programmering, maar ook de wederzijdse toerusting moeten plaats vinden in nieuwe institutionele vormen.

Prof. dr. A.C. Zijderveld

Van oude en nieuwe christenen

Cultuur en religie en het CDA

De religie verdwijnt niet, maar gaat op in de algemene cultuur. Zij wordt grondslag van onze verzorgingsstaat. De specifieke inbreng van de christen-democratie ligt in het expliciet maken van de grondwaarden van de Europese cultuur. De christen-democratie moet voor het zout in de pap zorgen.

Zonder zelfgenoegzaamheid maar ook zonder valse bescheidenheid mogen we constateren dat het CDA het in de eerste tien jaren van zijn bestaan goed heeft gedaan. De combinatie van nuchtere zakelijkheid ('no-nonsense' beleid) en morele inzet (het programma van de 'verantwoordelijke samenleving') heeft in de afgelopen jaren een zowel politiek als sociaal-economisch stempel op ons land gezet.

Dit succes heeft buiten de kringen van het CDA verbazing gewekt. Na alle veranderingen in de jaren zestig en zeventig – ontkerkelijking, ontzuiling, politisering, enzovoort – waanden velen de tijd voor een christelijke partij voorbij. Dat bleek een verkeerde inschatting te zijn: ontkerkelijking en de (vooral levensbeschouwelijke) ontzuiling hielden geenszins in dat ons land onchristelijk, laat staan anti-christelijk werd. Ontkerkelijking en levensbeschouwelijke ontzuiling zijn kennelijk niet hetzelfde als ontkerstening.

In de afgelopen jaren werd duidelijk dat

vooral nog de christen-democratie in ons land kan rekenen op steun en instemming van mensen die niet (meer) kerkelijk-gelovig zijn, maar zich wel op de een of andere, vrij algemene manier met christelijke en dus Bijbelse waarden identificeren. Kennelijk is er buiten en, zoals ik zal argumenteren, hopelijk in nauw contact met het kerkelijke christendom een onkerkelijk, ongeorganiseerd, algemeen cultuurchristendom dat zich verwant voelt met de C van het CDA. Na het hoogtij van de verzorgingsstaat waarin het quartaire levensgevoel vrijmachtig kon zinderen, was de bovengenoemde nuchtere zakelijkheid een verademing en een pure noodzaak. Toch moet het CDA als politieke protagonist van een verantwoordelijke samenleving ook voorbij de centen en de procenten nadenken over cultuurontwikkelingen in Nederland en Europa en de eigen plaats en verantwoordelijkheid daarin. Om te beginnen moet het dan zicht krijgen op de eigen identiteit, zo men wil de eigen organisatiecultuur. De centrale vraag is dan de vraag naar de inhoud van de C van het CDA. Daar wil het volgende een bijdrage toe leveren.

Deze bijdrage is, zo zal al snel duidelijk worden, sociologisch en academisch, niet

---

A.C. Zijderveld (1937) is hoogleraar Algemene sociologie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

theologisch en kerkelijk van aard. Aan het einde van mijn bijdrage zal ik stellen dat die twee niet van elkaar losgemaakt mogen worden. Het zou rampzalig zijn, indien er een scherpe tweedeling binnen de christen-democratie zou ontstaan – die tussen 'oude' en 'nieuwe' christenen.

Cultuur en religie

in zijn nog altijd lezenswaardige essay *'Notes towards a Definition of Culture'* (1948) zegt de Amerikaans-Engelse dichter T.S. Eliot dat cultuur alles met religie te maken heeft. Het gaat in cultuur immers om waarden en normen, om betekenissen en symbolen die de individuen overstijgen – transcenderen. Cultuur in transcendentie: wij als individuen hebben die waarden, normen, betekenissen en symbolen niet uitgevonden, maar ze werden door vorige generaties op ons overgedragen (*tradere* in het Latijn), wij dragen ze weer over op volgende generaties en sterven er eens uit weg. Cultuur is ons transcenderende traditie. Maar cultuur is ook het geheel van vaak rituele gedragspatronen: manieren van denken, voelen en doen die de groep een gemeenschappelijke identiteit en stijl geven: 'Zo zijn onze manieren!' Niet zelden heeft cultuur, geheel afgezien van georganiseerde vormen van religie, een gewijd en ritueel karakter, vaak ook worden de waarden en normen zo vanzelfsprekend en normaal ('natuurlijk') gevonden dat ze een magisch taboe vormen en fel tegen afwijkingen verdedigd worden: de befaamde heilige huisjes die iedere cultuur kent. Eliot heeft gelijk: nog afgezien van kerken, dogma's, riten en geestelijken, is cultuur een religieus fenomeen.

Maar Eliot gaat een stap verder. Wanneer een samenleving nalaat om haar cultuur uitdrukkelijk religieus in te vullen, bijvoorbeeld wanneer zij uitgesproken materialistisch en technocratisch-zakelijk is, dan is zij nog niet zonder meer areligieus. In tegendeel materialisme, technocratie en zakelijkheid zelf worden dan tot een soort godsdienst – een seculier-religieus fer-

ment. Eliot was van mening dat in zo'n geval cultuur snel flauw, krachteloos, nietszeggend wordt. Dan zie je bijvoorbeeld hoe kunstenaars en architecten achter de elkaar snel afwisselende modes aan hollen en de wetenschappen zich verliezen in overgespecialiseerde beuzelarijen.

Eliot was van mening – toen al, kort na de Tweede Wereldoorlog – dat vooral Europa zich moest bezinnen op haar cultuur, op wat haar, ondanks alle verscheidenheid en verschillen, cultureel samenbindt. De samenbindende culturele kracht is in Europa van oudsher het christendom geweest. In zijn essay roept hij op ons daarvan tegenover al het materialisme, alle technocratie en alle zakelijkheid, reukenschap te geven.

In een ander spraakmakend boek, *'The Invisible Religion'* (1967) van de godsdienstsocioloog Thomas Luckmann, wordt eveneens de intrinsieke verbondenheid van cultuur en religie onderstreept. Vooral sociologen, zo waarschuwt hij, hebben de neiging om nogal eenzijdig godsdienst in haar georganiseerde vormen – kerken, sekten – te bestuderen. Godsdienst wordt dan gezien als een sector in de maatschappij die in het proces van de modernisering (secularisatie) veel aan omvang en invloed heeft moeten inboeten. Godsdienstsociologie wordt dan gereduceerd tot kerksociologie. Volgens Luckmann is dat een veel te beperkte benaderingswijze. Godsdienst is meer en vaak ook wat anders dan wat er in kerken gebeurt. Naast, achter en vaak ook onder deze kerkelijke, georganiseerde, 'zichtbare' religie is er ook een buitenkerkelijke, ongeorganiseerde en 'onzichtbare' religie. Een dergelijke *invisible religion* zal men, volgens Luckmann, vooral maar niet uitsluitend in volop geïndustrialiseerde en geürbaniiseerde (dus: volop gemoderniseerde) samenlevingen aantreffen. Misschien zijn het wel communicerende vaten: met de afname van de 'zichtbare' religie neemt de 'onzichtbare' in omvang en invloed toe? Het probleem is natuurlijk dat zo'n 'onzichtba-

re', ongeorganiseerde religie zeker kwantitatief-statistisch moeilijk te onderzoeken is.

Wat we van Luckmanns theorie moeten vasthouden is vooral dit: het proces waarin het nog kleine kind tot cultureel (dat wil in de eerste plaats zeggen: sprekend) wezen wordt, is een religieus proces – of beter: is de oorsprong en voedingsbodem voor alle

---

Met de afname van de zichtbare religie neemt de invloed van de onzichtbare toe.

---

religievormen. De betekenissen die opgeslagen liggen in de taal, de waarden en normen van de moraal, de manieren van denken, voelen en doen van de omringende samenleving – het gezin op de allereerste plaats! – helpen het kind om het biologische niveau van voor de geboorte te transcenderen: de dwang en gebondenheid van het biologische niveau worden ingeruild voor de vrijheid, de creativiteit, de identiteit en de individualiteit van de hem omringende cultuur. Het is de oorsprong en kern van iedere transcendentie: menswording in de zin van het opstijgen vanuit de biologische gebondenheid naar de cultuur.

De georganiseerde godsdiensten – Hindoeïsme, Boeddhisme, Islam, Jodendom, Christendom, Confucianisme, Shintoïsme, om ons tot de grote wereldgodsdiensten te beperken – geven aan deze culturele transcendentie inhoud en vorm. Sociologisch gezien is dus een georganiseerde godsdienst, ten onzent bijvoorbeeld de Nederlandse Hervormde Kerk of de

Rooms-Katholieke Kerk, een historische verbijzondering van cultuur als algemene godsdienst.

Maar dat is nog niet het hele verhaal. Er gebeurt namelijk zeker in het geval van de wereldgodsdiensten iets merkwaardigs. Zij hebben door de eeuwen heen in hun samenlevingen zoveel invloed gekregen, dat zij de algemene cultuur ervan geheel gingen doordringen. Zo werden de meeste Arabische en vele Afrikaanse landen wat hun dominante cultuur betreft 'islamitisch', de meeste Westerse landen (in Noord, Midden en Zuid Amerika, in Europa) 'christelijk'. India werd dominant 'hindoeïstisch', vele landen in Azië dominant 'boeddhistisch'. Met andere woorden, de wereldgodsdiensten werden naast georganiseerde 'zichtbare' religie ook algemene 'onzichtbare' religie en zetten als zodanig een stempel op de algemene cultuur. Naast en buiten de christelijke kerken werden de Amerikaanse en Europese culturen 'christelijk'. In deze zin kunnen we spreken van een 'cultuurchristendom'.

In dit proces van veralgemenisering verdwijnen de scherpe, dogmatische en ceremoniële kantjes: wat ook vandaag de dag nog in Amerika *'The Protestant Ethic'* wordt genoemd is een vaag-religieus arbeidsethos dat alleen in de verte nog lijkt op het calvinisme waar het oorspronkelijk wel uit voort is gekomen. Kerkelijken en onkerkelijken, protestanten, katholieken en joden kunnen in het kader van de Amerikaanse cultuur door dit vaag-religieuze arbeidsethos geïnfecteerd geraken.

Moderne cultuur en religie

Modernisering is een paraplu-begrip voor een complex geheel van veranderingen: industrialisatie, bureaucrativering, centralisering van politieke macht, verstedelijking, enzovoort. Door al deze processen loopt het volgende heen: de traditionele waarden, normen en betekenissen die vóór de modernisering stoelden op georganiseerde godsdienst – bij ons dus op katholicisme en protestantisme – beginnen te verva-

gen. worden algemeen, maken zich los van de religieuze organisaties. Zij worden wat ons land betreft dus onkerkelijk en verliezen hun fundering in de verzuiling. De mensen worden niet atheïstisch of agnostisch, religieus of anti-religieus, dat wil zeggen religie verdwijnt niet maar vervaagt, wordt algemeen, gaat op in de algemene cultuur die, zoals we zagen, altijd al 'christelijk' was. De Amerikaanse godsdienstsocioloog Robert Bellah noemde een dergelijke algemene, buiten-kerkelijke religiositeit *civil religion* – burgerreligie. Ik spreek liever van cultuurchristendom, al heeft dat het vervelende nadeel van een germanisme. Kortom, modernisering versterkt het tot cultuur worden van de georganiseerde, kerkelijke godsdienst. In Nederland hebben we dit duidelijk kunnen waarnemen in de ontzuiling die ruwweg na 1960 snel om zich heen greep. Het merkwaardige is evenwel dat we organisatorisch in ons land nog steeds verzuild zijn: het onderwijs, de gezondheidszorg en de media bijvoorbeeld zijn ook nu nog langs verticale (door maatschappelijke lagen heensnijdende) levensbeschouwelijke scheidslijnen opgedeeld. Maar de levensbeschouwelijke inhouden van de zuilen zijn inmiddels wel verbleekt, vervaagd, verdampt – dat wil zeggen: gemoderniseerd. Waar staat thans duidelijk en concreet de *K* van de KRO, de KUN en de KUB voor? Wat betekent de *C* van NCRV en CNV? En, om nog een extreem voorbeeld te geven, wat is vandaag de dag nog de betekenis van *VP* in de *VPRO*?

We stoten hier op een merkwaardige paradox: formeel-juridisch (denk aan de stichtingsvorm) en organisatorisch is ons land in vele opzichten nog verzuild, maar materieel-ideologisch – dat wil zeggen: levensbeschouwelijk en cultureel – zijn we ontzuild. We weten nu niet goed meer wat 'katholiek', 'gereformeerd', 'hervormd', 'humanistisch', 'socialistisch' precies inhoudt. Er is een soort oecumenische verdraagzaamheid over ons gekomen die echter voortspuit uit het vervagen van de vroege-

re grenzen: wie echt modern is, is vaag 'christelijk', maar ook best wel 'een beetje humanistisch en socialistisch'. Dit is de culturele grondslag geworden van onze verzorgingsstaat.

Even terzijde het volgende. Dit alles geldt niet voor de islam, die in getal en invloed groeiende tweede godsdienst van ons land. Hier zien we in toenemende mate verzuilingstendenties en wel van oude snit en op oude schaal. Dat is begrijpelijk want in ons land is verzuiling van oudsher het meest geschikte maatschappelijke en politieke middel om te emanciperen zonder daarbij sociaal en economisch ontwrichtend te werken. Naar mijn mening moet deze verzuiling door het CDA ondersteund worden: het heeft er de meeste ervaring mee en kan erbij helpen islamitische inwoners maatschappelijk te integreren. Daarbij is het dan wel van belang dat het CDA weet waar zijn *C* voor staat!

Kortom, ondanks de ontkerkelijking en dankzij de levensbeschouwelijke ontzuiling wordt ons land cultureel niet gekenmerkt door ontkerstening en paganisering: we zijn nog steeds voor het merendeel een 'christelijke' natie. Ook felle on- of anti-kerkelijke mensen (bestaan die eigenlijk nog wel? Was Anton Constandse tijdens zijn leven niet al een fossiel?) bemerken dat ze 'christenen' zijn, als ze geconfronteerd worden met fanatieke moslims (dat is dan meestal buiten ons land gelukkig), of kennis nemen van het nationalistische shintoïsme in Japan. Hoezeer ook in het verleden door christelijke naties geschonden, waarden als verdraagzaamheid, humanitaire zorg en grenzen doorbrekende solidariteit die hun oorsprong in de Bijbel hebben, springen bij dergelijke confrontaties naar voren en maken duidelijk dat Westerse culturen 'christelijk' zijn.

Cultuurchristendom en Europa

In zijn genoemde essay vatte Eliot het samenvallen van cultuur en religie voor wat betreft Engeland geestig samen: bischoppen vormen een intrinsiek onderdeel

van de Engelse cultuur, zoals paarden en honden niet van de Engelse religie kunnen worden losgedacht. Hoe Brits hij zich vaak ook opstelde (dat deed hij waarschijnlijk om zijn Amerikaanse geboorte te verbloemen...), toch was hij cultureel gezien meer Europeaan dan Brit of Amerikaan. Aan het einde van zijn essay – in een Appendix ge-

---

We zijn nog steeds voor
het merendeel een
christelijke natie.

---

titeld 'De eenheid van de Europese cultuur' – stelt hij de vooral nu weer belangrijke vraag wat achter en onder die complexe verscheidenheid en veelvormigheid de samenbindende factor is in de Europese cultuur. In een nationale cultuur is dat meestal de taal. Dat geldt niet voor Europa, tenzij men één van de talen (het Engels? het Frans? het Duits?, het Spaans?) als in een dictaat vanuit Brussel tot *lingua franca* uitroept. Eliot zou dat een barbaars idee vinden. Iedere poging om omderwille van een culturele eenheid nationale, regionale en urbane culturen administratief te uniformeren en gelijk te schakelen is gedoemd te mislukken.

Deze culturele eenheid behoeft volgens Eliot helemaal niet gemaakt of geconstrueerd te worden. Zij is er altijd al geweest, alleen zijn volop gemoderniseerde mensen er allengs blind voor geworden. Zij bestond altijd al en zal ook in de toekomst blijven bestaan uit de christelijke traditie(s): 'Het is tegen de achtergrond van het christendom dat al ons denken be-

tekenis heeft. Het is heel goed mogelijk dat een individuele Europeaan niet in de waarheid van het christelijk geloof gelooft. En toch, alles wat deze ongelovige Europeaan zegt, doet en maakt is ontsproten aan zijn erfenis van de christelijke cultuur. De zin en de betekenis van wat hij zegt, doet en maakt, hangen van deze christelijke cultuur af.' Denk voor een moment het christendom uit Europa weg, zegt Eliot, en je denkt aan een Europa zonder cultuur. Je zou dan met veel pijn en moeite weer van voorafaan een cultuur moeten opbouwen, want een kant-en-klare nieuwe cultuur staat je niet ter beschikking. Met zen-boeddhisme of soennitische islam bouw je geen Europese cultuur op. Nee, als je het christendom radicaal uit Europa zou uitbannen (zoals bijvoorbeeld Hitler en Stalin voor ogen stond), dan zou je, in de woorden van Eliot, moeten 'wachten op het groeien van het gras, waarmee de schapen gevoed worden, die de wol moeten leveren, waaruit de nieuwe jas kan worden vervaardigd. Je zou vele eeuwen van barbaarij moeten doorstaan.'

Sedert vorig jaar is de vraag naar de eenheid van de Europese cultuur ineens weer actueel en acuut geworden. Gezien het bovenstaande heeft de christen-democratie bij de beantwoording van die vraag een enorme verantwoordelijkheid. In korte tijd stortte in Oost Europa het ene communistische regime na het andere roemloos in elkaar. Ze waren gefundeerd in een cultuurarm (zoniet ronduit miezerig) materialisme en baseerden zich op een (achteraf gezien verrotte) machtsbasis van bureaucratie en partijnepotisme. De 'zichtbare' religie van de christelijke kerken werd tot vorig jaar gediscrimineerd en geridiculiseerd, de 'onzichtbare' religie die de algemene cultuur van deze landen op penetrante wijze doordrong was een abstracte ideologie vol gemeenplaatsen en plititudes. Deze cultuur ontbeerde iedere overtuigingskracht, ieder gezag, iedere legitimiteit. Zij was door en door on-Europees.

Dat alles is nu weggefallen. Niet alleen

politiek voor wat betreft democratische structuren en procédés, niet alleen economisch voor wat betreft geordende marktverhoudingen, niet alleen maatschappelijk voor wat betreft solidariteit met de zwakkeren en zwaksten, niet alleen technologisch voor wat betreft de totale infrastructuur, doch bovenal ook cultureel voor wat betreft de waarden, normen en betekenissen staan de meeste van deze landen op een punt dat slechter is dan de nieuwe start die wij in West Europa na 1945 moesten maken. Ook al deze onderdelen van de wederopbouw van Midden en Oost Europa moeten wij vanuit Noord Amerika en bovenal vanuit West Europa waar mogelijk en verantwoord hulp bieden. Maar vooral vanuit de christen-democratie moet veel aandacht besteed worden aan de vraag, hoe deze landen onderdeelen kunnen gaan worden van de Europese cultuur.

Die vraag is daarom zo belangrijk, omdat de leegte die de abstracte, plat materialistische cultuur van het communisme heeft achtergelaten op dit moment opgevuld wordt met ontoelaatbare en uiterst gevaarlijke atavismen – bovenal een eng, vaak fascistisch geladen nationalisme en nauw daarmee verbonden brutale vormen van racisme (vooraan wederom het antisemitisme). Juist de christen-democraten uit West Europa moeten met de nog prille christen-democratie in Midden en Oost Europa – en uiteraard in hechte samenwerking met de sociaal-democraten hier en daar – deze gevaren het hoofd bieden. De specifieke inbreng van de christen-democratie is uiteraard het permanent benadrukken en expliciet maken van de grondwaarden van de Europese cultuur, want die zijn in oorsprong en in wezen Bijbels van aard. Als straks in oktober in Europees verband het 10-jarig bestaan van het CDA wordt gevierd, zou hierop een zwaar accent gelegd moeten worden.

Zwakte en gevaar

In het begin van dit essay wees ik er op dat het betoog sociologisch en academisch,

niet theologisch en kerkelijk zou zijn. Ik besef ten volle wat vanuit kerk en theologie de kritiek op de idee van een cultuurchristendom is en mijns inziens ook moet zijn: hier wordt, als we niet oppassen, de bijbels-kerkelijke boodschap aan het modernisme opgeofferd – een krachtige erfenis verkwanseld voor een bord slappe linzensoep. De kritiek kan nog veel feller uitvallen en de politiek er bij betrekken: het begrip cultuurchristendom is meer dan een germanisme, het roept associaties op met het moderne heidendom van de jaren dertig en veertig, toen er ook als dekmantel voor onvoorstelbare barbarijen veel over *Kultur* werd gesproken en geschreven. Trouwens, maar al te gemakkelijk verwordt cultuurchristendom tot een kritiekloze aanpassing aan heersende machten en tot een principeloos aanvaarden van de waan van de dag.

In ben het met deze tegenwerpingen eens maar wil daar toch nog twee opmerkingen aan toevoegen. Ten eerste, het is niet alleen voor wetenschap en politiek slecht om beide te vermengen, het is ook slecht voor kerk en politiek wanneer zij naadloos in elkaar zouden overlopen. Ik ben altijd een fervente tegenstander geweest van een normatieve, dat wil zeggen levensbeschouwelijke en politiek gemotiveerde sociologie en heb me ook steeds gekant tegen een verwetenschappelijking van de politiek. En wat de vermenging van kerk en politiek betreft, weinigen onder ons zullen zich sterk maken voor een theocratie. Natuurlijk staan wetenschap, kerkelijk geloof en politiek niet volslagen los van elkaar, maar geen van drieën zijn er bij gebaat, indien de onderlinge grenzen volledig worden weggevaagd. Zou dat wel gebeuren, dan zou wetenschap al snel in gebral, geloof in geschipper en politiek in opportunisme ten onder gaan. Hoezeer ook verbonden met kerkelijk geloof en de Bijbel, een politieke partij als het CDA is geen kerkelijke partij, zijn partijraad is geen synode, zijn leden en zijn electoraat zijn geen 'CDA-gelovigen', zijn partijprogramma is

geen credo en bevat geen catechismus. Weliswaar geïnspireerd door het Oude en het Nieuwe Testament, is het partijprogramma een politiek programma en is de uitvoering daarvan een zaak van praktische politiek. Wie inderdaad inspiratie put uit de Bijbelse visie op de mensen en hun plaats in de natuur, de samenleving en de geschiedenis en wie deze visie terugvindt in de conceptie van een verantwoordelijke samenleving hoort thuis in het CDA, ook indien hij of zij geen belijdend gelovige (meer) is. Voor cultuurchristendom is naar mijn mening in de kerk geen plaats, al wordt dit bij voorbeeld in het vrijzinnig protestantisme met stelligheid tegengesproken. Maar in een politieke partij die zich als christen-democratie profileert, is er geen enkel bezwaar tegen om ook de 'nieuwe' gelovigen van het cultuurchristendom op te nemen en te laten meewerken aan de verwerkelijking van de christen-democratische idealen.

Maar dit gezegd hebbende – en dat wordt dan de tweede opmerking – moeten we ons er in de partij terdege rekenschap van geven dat de waarden, normen en betekenissen van dit moderne cultuurchristendom zeker vandaag de dag toch buitengewoon algemeen en vaag zijn. Het gevolg daarvan is natuurlijk dat we enerzijds politiek wel goed met die *C* van het CDA kunnen opereren – ook straks in het één wordende Europa – doch anderzijds het gevaar lopen tot vage kretologie te vervallen. Zonder een duidelijke en hechte band met de 'zichtbare', georganiseerde, kerkelijke godsdienst – met kerken, theologen en 'echte' gelovigen die hun stempel op de *C* van CDA blijven drukken – loopt dat cultuurchristendom inderdaad het gevaar

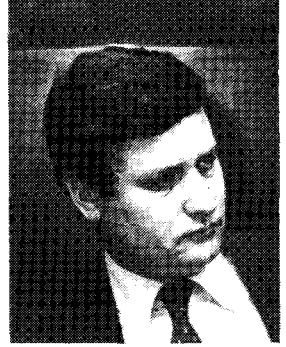
een slappe linzensoep te worden en daar in het CDA mee te slepen. Zeker in het Europa dat in de komende decennia opgebouwd moet gaan worden, is er omderwille van de eenheid van de cultuur waar Eliot het over had, behoefte aan een christen-democratie die voor het zout in de pap zorgt. Modieuze modernisten en verwarrende zaaierende post-modernisten lopen er al genoeg rond. Overigens vraagt dit wel van kerk, theologie en 'echte' gelovigen dat zij met klare, Bijbelse taal komen en niet zelf modieus achter theologische en politieke modernismen aanhollen.

In nauw onderling contact zullen de 'echte' gelovigen en de 'nieuwe' christenen in het CDA de uitdagingen van de nabije toekomst moeten oppakken. Voorbij de alledaagse brood-en-boter problemen, voorbij de centen-en-procenten aangelegenheden die natuurlijk ook belangrijk zijn en blijven, moeten we ons buigen over de immense vraagstukken van het nieuwe, steeds meer één wordende Europa en diens plaats in een wereld die door tal van vervlechtingen uiterst complex en interdependent is geworden. Om als krachtige factor in een rechtvaardige en verantwoordelijke mondiale samenleving te kunnen fungeren moet Europa niet alleen politiek slagvaardig en economisch krachtig worden doch bovenal een duidelijke, intern en extern herkenbare cultuur bezitten. Alleen al op cultuurhistorische gronden heeft de christen-democratie voor het laatste een specifieke betekenis en verantwoordelijkheid.

Thomas Jansen

Christen-democratisch en/of conservatief*

De Britse Conservatieven in het Europees Parlement hebben een aanvraag ingediend om zich aan te sluiten bij de EVP-fractie. Daarmee is een dialoog op gang gebracht die tenslotte tot een samengaan zou kunnen leiden. Dit is het derde artikel in de serie over de Europese christen-democratie. Eerder verscheen in het januari-nummer van dit jaar 'De christen-democratie in West Europa' door drs. Th.B.F.M. Brinkel, en in het meinummer 'Heeft de christen-democratie nog toekomst' door Harro Hoogerwerf en Ad Koppejan. De mening van Thomas Jansen: De christen-democratie moet bereid zijn de kring te openen.

Als gevolg van de Europeanisering en internationalisering van de politiek wordt het lidmaatschap in de ene of de andere 'Internationale' meer en meer tot een fundamentele en strategisch belangrijke vraag, die bepalend is voor de politieke richting, de politieke mogelijkheden en het politieke profiel van een partij. Deze vaststelling is tevens een opdracht aan de leidende persoonlijkheden in de christen-democratie om zich meer dan tot nu toe voor de noodzakelijke aspecten van de internationale en Europese samenwerking van partijen te interesseren. De inzet op deze terreinen is politiek geboden en ook lonend: zij vraagt echter veel geduld. En een concept is no-

dig voor de onderscheiden behoeften van de partners uit de afzonderlijke nationale partijen van de verschillende landen. Dringend vereist is ook een daarmee overeenkomend engagement, om eindelijk een probleem ter hand te nemen, dat de doeltreffendheid van de politiek van christen-democraten op Europees en internationaal niveau sinds het midden van de jaren zeventig raakt: namelijk het bestaan van meerdere organisaties, met telkens onderscheiden structuren en werkmethoden. Hun kring van leden is op onderscheiden manieren samengesteld zowel gezien het land van herkomst als gezien politieke oriëntatie. Deze omstandigheid geldt in het bijzonder voor de beide Duitse Unionspartijen CDU en CSU, omdat zij tot de kring van de christen-democratische partijen behoren die een dubbellidmaatschap onderhouden. Zij behoren zowel tot de christen-democratische organisaties, die bedoeld zijn om de acties te bundelen, als ook tot de verbanden waarin de conservatieve partijen samenwerken. Het organisatorische veelvoud dat daardoor ont-

---

Thomas Jansen is secretaris van de Europese Volkspartij in Brussel.

* Dit artikel is een vertaling door de redactiesecretaris van *Christlich-demokratisch und/oder konservativ?*, dat verscheen in: *Sonde: Neue Christlich Demokratische Politik* (1990 nr 1) 42-49.

staan is, moge blijken uit het volgende summier overzicht, waarin de verschillende verbanden kort zullen worden geschetst.

Europese Unie van Christen Democraten

Tot de EUCD behoren eenentwintig lidpartijen uit bijna alle landen van het vrije en democratische West Europa (uitzonderingen: Groot Britannië, Denemarken, Finland). Zij rekenen zichzelf tot de 'christen-democratie'. Ze horen tegelijkertijd tot de Christen Democratische Internationale. Hun afgevaardigden in de Parlementaire Assemblée van de Raad van Europa zijn samengegaan in één christen-democratische fractie (sinds januari 1989: EVP-fractie). De EUCD heeft een confederatieve structuur. De dagelijkse leiding berust bij een Politiek Bureau, dat minstens tweemaal per jaar samenkomt. Het hoogste orgaan is het Congres (vergadert eens in de drie jaar), waarin alle partijen met een gelijk aantal afgevaardigden vertegenwoordigd zijn; besluiten kunnen met meerderheid worden genomen, echter in de praktijk wordt volgens het consensusprincipe gehandeld.

Europese Volkspartij

De EVP bestaat uit veertien lidpartijen uit tien lidstaten van de Europese Gemeenschap (uitzonderingen: Groot Britannië en Denemarken). Zij werd opgericht als federatie van christen-democratische partijen in de Europese Gemeenschap. Alle EVP-lidpartijen horen ook tot de EUCD. Hun afgevaardigden in het Europese Parlement vormen de EVP-fractie. De EVP beschikt over een democratisch-supranationale structuur. De dagelijkse leiding berust bij het Politiek Bureau dat minstens viermaal per jaar samenkomt en bij meerderheid beslist. Het hoogste orgaan is het iedere twee jaar bijeenkomende Congres, samengesteld uit de EVP-afgevaardigden van het Europese Parlement en de gekozen afgevaardigden. Hun aantal wordt be-

paald door de grootte van de onderscheiden lidpartijen.

Europese Democratische Unie

De EDU beschikt over lidpartijen respectievelijk partijen met waarnemersstatus uit de meeste landen van het vrije en democratische West Europa (uitzonderingen: Ierland, Italië, België, Nederland, San Marino). Daaronder bevinden zich ook enige christen-democratische lidpartijen van de EUCD respectievelijk de EVP: naast de CDU en CSU, de Oostenrijkse Volkspartij, de Griekse *Nea Demokratia*, de *Democratic Rally* uit Cyprus en het Portugese *Centro Democrático Social* als leden en de *Partit Nazzjonalista* uit Malta, de Christelijk Sociale Volkspartij uit Luxemburg en de Christen Democratische Volkspartij uit Zwitserland als waarnemers. De andere lidpartijen van de EDU definiëren zich ofwel als conservatief (Groot Britannië, Noorwegen, Zweden, Denemarken, Finland, Spanje) of als niet-ideologisch georiënteerde massabeweging (Frankrijk, Zuid Tirol, Liechtenstein). De werkwijze van de EDU volgt de diplomatieke regels van intergouvernementele, internationale conferenties. Het leidinggevende orgaan is een driemaal per jaar bijeenkomend *Steering Committee* waarin de lidpartijen door hun internationale secretarissen vertegenwoordigd zijn. Hoogste orgaan is de conferentie van partijleiders die eenmaal per jaar bijeen komt.

Verenigingen

Alle drie organisaties beschikken over verenigingen waarin specifieke groepen samenwerken:

- zowel door de EUCD als door de EVP erkend zijn de Europese Jonge Christen Democraten, de Europese Vereniging voor Gemeentepolitiek en de Europese Unie van Christen Democratische Werknemers;
- in het kader van de EUCD bestaat de Europese Unie van Christen Democratische Vrouwen;

- in het kader van de EVP zijn de Europese Middenstandsvereniging en de EVP-Vrouwensectie actief;
- de EDU erkent als haar verenigingen de Europese Vrouwen Unie, de Europese Middenstands Unie, het Democratische Jongeren Comité en de Europese Democratische Studenten.

Christen Democratische Internationale

In wezen bestaat de CDI uit de EUCD en de ODCA (de Organisatie van Christen Democraten van Amerika), respectievelijk hun lidpartijen in Europa en in Midden en Zuid Amerika; daar komen enkele partijen uit Afrika en Azië bij, alsmede de Unie van Christen Democraten uit Midden Europa (UCDEC), de Wereldunie van Christen Democratische Vrouwen (UMFDC) en de Internationale Unie van Jonge Christen Democraten (IUCDJ). De structuur van de CDI wordt gekenmerkt door een mengeling van democratisch-federate en confederatieve elementen. Het hoogste orgaan is de eens in de drie jaar plaatsvindende Algemene Vergadering, waarin alle leden (regionale verbanden, nationale partijen en verenigingen) recht hebben op een gelijke vertegenwoordiging. Leidend orgaan is een Politiek Bureau dat bestaat zowel uit leden die door de Algemene Vergadering gekozen worden als uit de vertegenwoordigers van de regionale verbanden en de internationale parlementaire fracties.

Internationale Democratische Unie

Leden van de IDU zijn de EDU, de Caribische Democratische Unie (CDU) en de Pacific Democratische Unie (PDU) respectievelijk hun lidpartijen. Bij de niet-Europese lidpartijen van de IDU handelt het min of meer om conservatieve of liberale partijen. In structuur en werkwijze is de IDU te karakteriseren als de EDU.

Verschillende behoeften

Dit organisatorische veelvoud is het resultaat van een historisch proces, in het verloop waarvan op bepaalde tijden de afzon-

derlijke christen-democratische partijen van Europa onderscheiden behoeften navolgden. Deze kwamen ofwel voort uit de rol van hun verschillende landen in de Europese politiek ofwel uit de eigen rol die zij speelden in de binnenlandse en buitenlandse politiek van hun land. Vragen van traditie en identiteit waren daarbij evengoed aan de orde als coalitie-politieke overwegingen, evenals reflexen die werden ingegeven door de nationale politieke cultuur of door de verschillende grondwettelijke en partijstelsels. Het naast elkaar bestaan van EUCD en EVP is natuurlijk te verklaren uit de ontwikkeling van de Europese integratie. Halverwege de jaren zeventig was binnen de Europese Gemeenschap een stand van integratie bereikt, die de regeringen van de lidstaten ertoe bracht toe te geven aan de vereisten van directe verkiezingen van de leden van het Europese Parlement. Daarna leek het kader van de EUCD voor de lidpartijen van de EUCD uit de EG-landen niet meer toegesneden en hinderlijk voor hun inspanningen ten behoeve van een sterkere eenheid van handelen. Met name ten behoeve van de noodzakelijke stappen voor de verkiezingen voor het Europese Parlement en van de efficiënte samenwerking in het Europese Parlement en de andere instellingen van de EG had men een supranationaal-federatieve structuur nodig met een democratische werkwijze. Om aan deze vereisten te beantwoorden ontstond de EVP. De EUCD leefde na de oprichting van de EVP verder als uitdrukking van de saamhorigheid van de christen-democraten en van hun visie op een verenigd Europa, dat indien mogelijk alle democratische staten van het continent zou moeten omvatten. Bovendien bestond er verder de praktische noodzakelijkheid van samenwerking in het kader van de Raad van Europa, waartoe de EUCD nu vooral diende.

De geboorte van de EDU, waarvan het bestaan later ook de oprichting van de IDU met zich meebracht, loopt qua tijd en qua

inhoud parallel met het ontstaan van de EVP. In de vorming van de EUCD-lidpartijen uit de EG-lidstaten in een bijzonder verband, welke de EUCD-lidpartijen uit landen buiten de EG uitsloot, ligt ook een van de oorzaken van het ontstaan van de EDU. In de praktijk concentreerde zich de samenwerking van de christen-democraten in Europa voortaan sterk op het niveau van de Europese Gemeenschap. Het EVP-kader werd tegenover het EUCD-kader steeds belangrijker. In de praktijk ontstond er een veronachtzaming van de belangen en behoeften van de EUCD-lidpartijen uit landen, die niet tot de Europese Gemeenschap behoorden. Een aantal van hen, met name de Oostenrijkse Volkspartij, waaraan in de EDU een leidende rol toeviel, hoopte in dit nieuwe verband een grotere mogelijkheid tot optreden en invloed op internationaal niveau te vinden.

De identiteitsvraag

Daar kwam nog een verdere oorzaak bij: de in de EDU/IDU meewerkende christen-democratisch georiënteerde partijen zijn doorgaans grote volkspartijen die in hun eigen landen naast christelijk-sociale en christelijk-liberale over het algemeen zowel christelijk-conservatieve als liberaal-conservatieve elementen hebben geïntegreerd. Het gaat dus om partijen waarvan de identiteit complex is, in ieder geval niet eenvoudig 'christen-democratisch' of 'christelijk-sociaal'. Al deze partijen worden gekenmerkt door een meer of minder sterk uitgedrukt, meer of minder sterk geactualiseerd, doch telkens latent voorhanden conservatisme. Hun houding, hun programma en hun beleid getuigen daarvan, hoewel ook in wisselende mate. Ze staan in de door scherpe polarisatie getekende binnenlandse politiek van hun landen tegenover sterke socialistische partijen.

Door de algemene tendens van internationalisering van het politieke leven begonnen ook de conservatieven van Groot-Brittannië en Scandinavië naar partners voor samenwerking over de grenzen te zoeken.

En uit de interne structuur van de genoemde van de CD-partijen alleen al vloeide voort dat zij zich niet van een nauwere samenwerking met deze partijen, die in hun landen dikwijls aan de regering deelnamen, konden uitsluiten. Daar kwam bij dat in Groot-Brittannië, dat zowel in de Europese als in internationale samenhang een belangrijke rol speelt, geen christen-democratische partij bestaat en dat daar dus *überhaupt* een natuurlijke partner ontbrak. En in Scandinavië hebben de jonge CD-partijen bij lange na niet het gewicht en de politieke betekenis van de conservatieve partijen in de betrokken landen.

De bij de EDU aangesloten partijen zijn niet eenduidig christen-democratisch.

Op vergelijkbare gronden zagen de in de EDU meewerkende CD-partijen de noodzakelijkheid in van samenwerking in het kader van de IDU met de Amerikaanse republikeinen, de Japanse liberalen, de Australische conservatieven en met gelijkgezinde politieke krachten uit een hele reeks van andere belangrijke landen. De meeste partijen die aangesloten zijn bij de EDU/IDU nemen deel aan de regering. In ieder geval handelt het bij hen om potentiële regeringspartijen. De kwalificatie 'regeringspartij' speelt in de EDU daarom een belangrijke rol. Dat verwijst naar een verdere belangrijke oorzaak voor het ontstaan en het voortbestaan van de EDU/IDU: Het gaat bij de hier onderhouden samenwer-

cratische partij bestaat en dat daar dus *überhaupt* een natuurlijke partner ontbrak. En in Scandinavië hebben de jonge CD-partijen bij lange na niet het gewicht en de politieke betekenis van de conservatieve partijen in de betrokken landen.

king ten diepste niet om de verwerkelijking van gemeenschappelijke politieke doelstellingen, maar om de beschikbaarstelling van instrumenten van communicatie en consultatie ten dienste van de buitenlandse politiek van regeringen. De *'raison d'être'* van de vereniging van christen-democratische partijen staat daar lijnrecht tegenover: Die ligt vooral in de solidariteit, die voorkomt uit gemeenschappelijke overtuigingen; maar evenzo in het gemeenschappelijke doel de internationale ordening en de binnenlandse verhoudingen van de afzonderlijke landen naar een ontwerp vorm te geven, waarover een consensus bestaat, en die zich aan het christelijke mensbeeld en de christelijke sociale leer oriënteert.

Zwakte der CDI

Het ontstaan van de IDU moet ook in samenhang gezien worden met de periode van een buitengewone zwakte van de Christen Democratische Internationale tussen 1975 en 1985. Daarbij werd de werkzaamheid van de CDI ook in de eigen geleiden dikwijls ten onrechte beoordeeld, aan de veel grotere weerklink die de Socialistische Internationale (SI) met haar initiatieven in de publiciteit kreeg. En omdat de CDI aan de behoeften en verwachtingen van haar leden niet kon tegemoetkomen, ontstond noodzakelijkerwijs de vraag naar een vervanging. Enige Europese CD-partijen, maar ook bijvoorbeeld de bij de CDI aangesloten *Democratic Party* uit Oeganda vonden die in de IDU.

EVP en EUCD

Het naast elkaar bestaan van twee christen-democratische organisaties in Europa (EVP voor het bereik van de EG, EUCD voor de Raad van Europa) roept op zichzelf al imago- en efficiëntieproblemen op. Het daar bovenopkomende lidmaatschap van christen-democratische partijen in een 'conservatieve' of 'burgerlijke' Internationale gaat nog verder. De instellingen van de christen-democraten zullen over deze

problematiek in de komende tijd serieus en diepgaand moeten discussiëren. Het naast elkaar bestaan van EVP en EUCD wordt overigens op basis van een op dit moment besproken en voorbereide nieuwe ordening van deze beide structuren verder van zijn scherpe kanten ontdaan. Een commissie onder voorzitterschap van de gemeenschappelijke secretaris-generaal heeft voor de hiertoe noodzakelijke herziening van de statuten voorstellen gemaakt die in de herfst aan het EVP-congres, resp. het Politieke Bureau van de EVP ter besluitvorming worden voorgelegd.

Vanuit het standpunt van de christen-democratische partijen, die deelnemen aan EDU/IDU is het normaal en vloeit het voort uit het eigen zelfbegrip, om vanuit de eerder weergegeven redenen een verbinding met conservatieve partijen aan te gaan. De aan deze verbanden niet deelnemende CD-partijen zien dit vanuit hun invalshoek heel anders, namelijk:

- als inbreuk op de handelingseenheid van de christen-democraten;
- als gebrek aan solidariteit en loyaliteit tegenover de christen-democratische zaak;
- als verlies van christen-democratische geloofwaardigheid.

Vanuit de invalshoek van de EUCD (en de EVP), respectievelijk de CDI, is in het dubbellidmaatschap van enige van haar lidpartijen vooral te bekritisieren:

- de belasting van de eenheid van de christen-democratische beweging door de gebrekkige consensus in deze belangrijke strategische vraag;
- de belasting van het vertrouwen tussen de christen-democraten door het vermoeden van een beperkte respectievelijk verdeelde solidariteit;
- de rem op het engagement van een bepaald aantal lidpartijen van de EUCD, respectievelijk de CDI, die gelijktijdig in de EDU/IDU meedoen; hun interesses, hun energieën en middelen staan, voorzover ze aan de EDU/IDU beschikbaar

gesteld worden, aan de christen-democratische organisaties niet ter beschikking.

Deze negatieve uitwerkingen worden niet opgeheven door te wijzen op de lossere, niet verplichtende structuur van de EDU/IDU of door de verzekering als zou het eigenlijk niet om een echte 'Unie' of een 'Internationale' gaan, maar om een werkgemeenschap en een platform voor samenwerking en discussie. Beslissend is, dat in haar openbare manifestaties de EDU/IDU als Europees respectievelijk internationaal verband van conservatieven voorkomt. Een overtuigende presentatie ligt natuurlijk in het belang van de conservatieve partijen, van wie de vertegenwoordigers in de EDU/IDU meer en meer ook de leidersrollen overnemen.

Oplossingsmogelijkheden

Deze problematische situatie kan uiteindelijk alleen dan opgelost worden:

- of door het uitreden van alle dubbelden uit een van beide organisaties;
- of door de deelname van alle christen-democratische partijen (eventueel langs de weg van een coöperatieve aansluiting van de EVP/EUCD respectievelijk de CDI) in de EDU respectievelijk IDU, welker structuur en welke bedoeling immers gericht zijn op het lidmaatschap van alle zogenaamde 'burgerlijke' partijen (midden/rechts).

Beide oplossingen zijn radicaal en zouden noch het zelf-verstaan van vele lidpartijen recht doen, noch hun traditie en politieke rol in de verschillende nationale contexten. Conflictsituaties, waarvan de oorzaken in historische en politieke ontwikkelingen gegrond zijn, laten zich niet door radicale oplossingen uit de wereld helpen, zo leert de ervaring. Verboden of besluiten, die een deel van de leden van een verband tot iets verplichten, zijn niet geschikt om moeilijkheden aan te pakken. Daarom zal het slechts na verloop van tijd kunnen komen tot een oplossing van de problematische verhouding van de medewerking van

christen-democratische partijen in parallel bestaande, opererende en noodzakelijkerwijs ook met elkaar concurrerende Europese resp. internationale partijverbanden. Namelijk als resultaat van een proces in het verloop waarvan één van de modellen zich doorzet en het andere verdringt.

Perspectieven

De christen-democratische organisaties hoeven voor deze competitie niet bang te zijn. In ieder geval niet de Europese Volkspartij en de met haar geassocieerde Europese Unie van Christen Democraten. Zij heeft sinds haar oprichting in het jaar 1976 bewezen, dat ze niet alleen aantrekkingskracht heeft, maar ook in staat is tot groei en verdere integratie: In het bijzonder zijn de processen van de opname en gewenning van zowel de Ierse *Fine Gael* als ook de Griekse *Nea Demokratia* positief geslaagd, hoewel beide – op grond van de historische ontwikkeling in deze landen – niet konden steunen op een specifiek christen-democratische traditie. Zij hebben op de basis van een brede politieke programmatische overeenstemming de christen-democratisch geïnspireerde EVP als het verband van hun keuze erkend en bewegen zich sindsdien met toenemende zekerheid en vanzelfsprekendheid, en daardoor met succes, in het christen-democratische denken.

Toenadering van de conservatieven

In deze samenhang moet ook de ontwikkeling in Spanje worden gezien. Daar is begin van dit jaar de *Democracia Cristiana* (in 1984 als *Partido Demócrata Popular* doorgestoten naar de EUCD en na het EG-lidmaatschap van Spanje in 1986 naar de EVP) geïntegreerd in de uit de conservatieve *Allianza Popular* voortgekomen *Partido Popular*. Die heeft zich als gevolg van een vernieuwingsproces programmatisch op de EVP georiënteerd. Dit geschiedde vanuit het inzicht dat zowel om reden van specifieke historische omstandigheden als vanwege de bijzonderheden van de poli-

tieke cultuur van het land een als christen-democratisch gedefinieerde partij in verkiezingen niet in staat is zich door te zetten. Als gevolg van de aansluiting van de christen-democratische *Partido Popular* zijn hun afgevaardigden na de verkiezingen van juni 1989 in de EVP-fractie in het Europese Parlement opgenomen. En het is niet uit te sluiten dat zich uit deze omstandigheid in de loop van de tijd tenslotte ook hun opname in de familie van de christen-democraten zal plaatsvinden.

Op een bijzonder opmerkelijke wijze wordt de aantrekkingskracht van de EVP en van het door haar vertegenwoordigde model van bovennationale partijvereniging belaagd door het verlangen van de Britse conservatieve afgevaardigden in het Europese Parlement, om het lidmaatschap van de EVP-fractie te verwerven. Aan dit verlangen kon tot het moment van schrijven van dit artikel niet voldaan worden, omdat de leiding van de Conservatieve Partij van Groot-Brittannië zoals voorheen in centrale vragen van de Europese politiek aan standpunten vasthoudt, die diametraal staan tegenover de belangrijke programapunten der EVP. En daarnaast omdat *überhaupt* nog niet zichtbaar geworden is, dat de Britse conservatieven in de fundamentele vraagstukken van het beleid met betrekking tot de samenleving een nieuwe, met christen-democratische voorstellingen overeenkomende oriëntatie zoeken. Toch is met de aanvraag van de conservatieve afgevaardigden in het Europese Parlement uit Groot-Brittannië (en ook hun Deense collega's zouden die weg graag gevolgd hebben, wanneer de Europese Volkspartij haar toestemming zou hebben gegeven) een dialoog op gang gebracht, die op langere termijn zeker wèl tot een overeenstemming en tenslotte tot een samengaan kan leiden.

De in dit artikel opgevoerde gebeurtenissen wijzen op veranderingen in het Europese landschap, waarvoor de christen-democratie en de EVP als haar politieke ac-

tie-eenheid in Europa zich open moet opstellen. Deze veranderingen, die ook doorwerken naar het karakter en het programma van de nationale partijen, worden opgeroepen door de dynamiek van het Europese eenwordingsproces en door de noodzakelijke maatregelen die daaruit voortvloeien. In dit proces spelen de christen-democraten een centrale rol; de dynamiek van dit proces is niet in de laatste plaats het resultaat van hun optreden. Dat bepaalt ook – in samenhang met haar net zo moderne als historisch beproefde filosofie die het gebod van sociale solidariteit met de eis van economische efficiëntie verbindt – de aantrekkingskracht van de EVP. Desalniettemin zal deze aantrekkingskracht telkens weer opnieuw bewezen moeten worden. Maar vooral moet de EVP aan haar groeiende verantwoordelijkheid recht doen onder de veranderende omstandigheden, omdat ze zelf met haar verantwoordelijkheid groeit in de groeiende Europese Gemeenschap. Dat betekent: ze moet in staat blijven nieuwe politieke krachten voor het christen-democratische project te winnen.

Zeker zal daarbij de vraag naar de eigen identiteit aan de orde komen. Maar dat mag niet de bange kleinmoedige vraag naar een mogelijk of gevreesd verlies van deze identiteit zijn. Die vraag moet gesteld worden als de zelfbewuste, uitdagende vraag naar de bereidheid van een mogelijke, in samenwerking en lidmaatschap geïnteresseerde partner, om zich met het vaste fundament van het christen-democratische programma te engageren. Zo'n zelfbewustzijn, zo'n uitdaging aan de bereidheid van anderen gaat natuurlijk uit van de eigen grootmoedige bereidheid de kring te openen en de daarin aangehouden gewoonten ter discussie te laten stellen. Wanneer de in de EVP samenwerkende christen-democraten zich ook in de toekomst in staat tonen tot een dergelijke opstelling, zullen zij iedere competitie kunnen winnen.

Drs. A.M. Oostlander

Christen-democratie versus conservatieve politiek

Tegen structurele samenwerking tussen de Europese Volkspartij en de Britse Conservatieven zijn onoverkomelijke bezwaren. De Conservatieve Partij is niet vatbaar voor Evangelische zelfkritiek. Het vierde artikel in de serie over de christen-democratie in Europa. Oostlander: Het CDA heeft in brede kring weerstand tegen die samenwerking.

Sinds vele jaren bestaat er op Europees christen-democratisch erf een aanhoudende discussie over profiel en begrenzing van de christelijk geïnspireerde beweging die in de Europese Volkspartij en in de Europese Unie van Christen Democraten vorm heeft gekregen. Soms lijkt de discussie wat weg te ebben dan weer steekt ze, met gebruikmaking van oude argumenten en nieuwe opportuniteitsoverwegingen, de kop op. Symbool van deze discussie is de Europese Democratische Unie (EDU) die een intercontinentaal verlengstuk heeft in de Internationale Democratische Unie (IDU).

Deze organisaties omvatten partijen die zichzelf als 'midden' of 'rechts van het midden' beschouwen maar weinig ideologische bagage hebben. Ze noemen zichzelf soms 'conservatief' of 'liberaal', dan weer 'burgerlijk', 'republikeins' of 'democratisch rechts'. Men vindt er een heel spectrum van niet-socialistische partijen. Tot nog toe

worden er geen groeperingen aangetroffen die een rechts-radicaal karakter dragen. Maar wie wel eens in deze kringen heeft verkeerd zal zich de schaamte herinneren die uitspraken van deelnemende EDU- of IDU-partijen bij hem of haar opriepen. Het apartheidsbewind van destijds hoefde uit EDU-kringen geen veroordeling te verwachten. Militaristische gevoelens konden als nationale deugd worden opgevoerd. Beleid dat stoelt op nationale eigenbelangen gold als normaal.

Twee wegen

Christen-democratische partijen zijn in die club van harte welkom. Zij kunnen de alliantie tegen links, veel meer zijn EDU en IDU niet, mooi versterken. Het christelijke wordt gaarne op de koop toe genomen of zelfs gewaardeerd als een belangrijke culturele factor, een stuk nationale traditie dat wellicht een vertrouwenwekkend element inbrengt. Indien christen-democratische partijen daar niet voor voelen, dan kan ook de omgekeerde weg bewandeld worden. Leden-partijen van de EDU kunnen natuurlijk zelf proberen om in de EVP/EUCD in te dringen.

De eerste weg is destijds door enkele christen-democratische partijen zelf ge-

---

Drs. A.M. Oostlander (1936) is lid van het Europese Parlement van de Europese Volkspartij.

volgd. Met name die uit het Duitse taalgebied: CDU, CSU, ÖVP. Zij werden later gevolgd door christen-democratische groeperingen die met behulp van CDU en CSU opgericht zijn zoals de Portugese en Spaanse christen-democratische partijen. Andere christen-democraten zoals die in België, Nederland, Italië, Ierland en Frankrijk namen en nemen duidelijk afstand van de EDU. En dan zijn er nog tussenposities: de 'waarnemers' bij de EDU. In dit front zit sinds jaren nauwelijks enige beweging. De EDU en de IDU zijn destijds met veel nadruk van start gegaan. Momenteel wordt er weinig van vernomen. Ze brachten sommige partijen in de moeilijke positie van 'dubbele loyaliteit', een mooi woord voor twijfelbare betrouwbaarheid, als EVP/EUCD-lid. Bij de CDU waren ook tegenkrachten tegen een voortgaande EDU-ontwikkeling. De Europese organisatie van Jonge Christen-Democraten heeft tot voor kort een platform geboden aan voor- en tegenstanders van de EDU. De strijd is in het voordeel van de tegenstanders beslecht. Van christen-democratisering van de EDU-partijen is in ieder geval geen sprake. Noch wat hun opvatting over christelijke grondslagen voor partijvorming betreft, noch inzake hun afkeer van Europese integratie, noch op ander politiek vlak. Beïnvloeding van de christen-democratische leden van de EDU is er omgekeerd wel op enkele van deze punten.

Dat de EDU en IDU destijds enige aantrekkingskracht hadden, hangt samen met de alles dominerende Oost-Westtegenstelling die ideologisch in een polarisatie tussen links en rechts resulteerde. West Duitsland, direct grenzend aan de toenmalige 'socialistische' staten, vertoonde in het eigen parlement een ideologische tweedeling die aan andere groeperingen nauwelijks plaats liet. Sociaal-democraten in Nederland gaven zich over aan een harde polarisatiestrijd die mede een weerslag vormde van de mentaliteit in hun 'internationale'. Logisch dat anderen dan navenant reageren; een neiging die des te ster-

ker is naarmate de helderheid van een eigen overtuiging en doctrine te wensen over laat.

Nu de Oost-Westtegenstelling nauwelijks nog iets voorstelt en de sociaal-democratie alom in verwarring is, komt de wens naar een concentratie van rechts in het kader van de EDU steeds meer in de lucht te hangen. De scheidslijnen zullen in de toekomst anders verlopen en het heeft weinig politieke zin om die van vroeger krampachtig vast te houden.

De tweede weg, infiltratie van de EVP/EUCD door deelneming van individuele EDU-partijen, is kennelijk een actuelere methode om een brede concentratie van 'rechts en midden' te krijgen. Als precedent gelden de toetredingen van de Spaanse partij tot de EVP-fractie. De Spaanse volkspartij is een combinatie van voluit christen-democratische groepen met delen van de oude Spaanse conservatieve partij uit de tijd van Franco. Hoe zo'n combinatie tot stand komt is voor een buitenlander vaak moeilijk te volgen. Vast staat dat hierdoor een partij tot stand is gekomen die een ideologisch gemengd karakter heeft. Dat komt onder andere tot uitdrukking in het feit dat sommigen in die partij zich bij de EVP zouden willen aansluiten terwijl anderen daar (wellicht zeer terecht) een verraad in zien aan hun liberaal-conservatieve vrienden. Voorts is de Griekse *Nea-Demokratia* tot de EVP toegetreden en, zoals bekend, heeft Griekenland geen christen-democratische traditie waarop kan worden voortgebouwd. De *Nea-Demokratia* ziet zich als een partij die uitdrukkelijk prijs stelt op goede relaties met de kerk en in de christelijke levensovertuiging een onmisbaar erfgoed ziet dat het moreel en geestelijke niveau van het volk bepaalt. Het is een partij die een goede democratische ontstaansgeschiedenis heeft. Echter, niet ten onrechte worden haar ook conservatieve trekken toegeschreven. Zij achten zich ook eerder geassocieerd met de EVP en niet echt christen-democratisch lid. Dat is goed gezien. Dat

gemengde karakter is, binnen de EVP/EUCD niet geheel nieuw. De beide Duitse partijen zien zichzelf namelijk ook als ideologisch gemengd: christelijk, sociaal, conservatief. Het is overigens duidelijk dat de lidpartijen van EVP/EUCD op hun christelijke grondslag kunnen worden aangesproken en in de praktijk van het Euro-parlementaire werk is dat ook niet ongebruikelijk. Bovendien blijkt het mogelijk om keer op keer een gedetailleerd verkiezingsprogramma op te stellen waardoor de EVP een veel duidelijker politiek profiel heeft dan de andere Europese partijen. Dat bepaalt mede de (overtuigings-)kracht van de Europese christen-democratie. Bij alle ledenpartijen is sprake van een christelijke en sociale dominant. Dat geeft samenhang en berekenbaarheid aan de EVP-politiek. Het is niet te riskant om je stemgedrag op terreinen waarop je zelf niet gespecialiseerd bent te laten bepalen door gelijk georiënteerde collega's. Dat is ook

dermijnd zijn. Het christelijk-sociale is datgene dat als morele band tussen de EVP-leden fungeert en waardoor echt sprake is van één partij en één parlamentsfractie.

Nu de methode van opname in de EDU mislukt is, wordt de tweede weg van opname van EDU-partijen in de EVP/EUCD geprobeerd, waarbij op genoemde 'precedenten' wordt teruggegrepen. Uiteraard is de eerste kandidaat die zich daarvoor meldt een partij die niet aanstonds de antipathie van de EVP/EUCD oproept. Integendeel; het gaat om een partij waarvan de vertegenwoordigers in het Europese Parlement een gedegen indruk maken; de leden van de Europese Democratische Fractie of duidelijker: de Britse Conservatieven. Deze parlementsleden onderscheiden zich voorts in positieve zin van de hoofdstroom in hun partij waarvoor mevrouw Thatcher het boegbeeld vormt. De betreffende EP leden zijn pro-Europese Integratie. Wat betreft hun mentaliteit en gevoel voor humor zijn ze voor Nederlanders heel begrijpelijk en op enkele politieke terreinen kan er momenteel redelijk mee worden samengewerkt. Inzake landbouwpolitiek komt het Britse belang overeen met het Nederlandse belang. Hun nadruk op marktconformiteit en beloning van *efficiency* spreekt, voor wie puur uit nationaal eigenbelang redeneert, zelfs meer aan dan de teksten van het EVP-programa. Zo zijn er diverse redenen, naast overwegingen van politiek fatsoen, waarom de aandringende *Conservatives* recht hebben op een *faire* oppositie tegen hun streven tot aansluiting. Toch zal het oppositie moeten zijn en met name omdat de reacties op deze pogingen bekeken moeten worden in het kader van:

- de discussies over de christelijke grondslag van onze beweging en de mate waarin die van belang worden geacht in de politieke praktijk;
- het streven naar bipolarisering van het partijenlandschap parallellen aan de tegenstellingen Oost-West, links-rechts, conservatief-progressief; polen waarin

---

Het christelijk-sociale fungeert als morele band tussen de EVP-leden.

---

onvermijdelijk. Deelname van niet-christen-democraten maakt zulk, op vanzelfsprekende verwantschap gebaseerd, stemgedrag onmogelijk. In de praktijk zou die onmogelijkheid tot grote problemen leiden. Een feitelijke interne scheiding tussen groepen, de verspreiding van alternatieve stemlijsten, etc., zou het directe gevolg zijn. Daarmee zou de kracht en betrouwbaarheid van de EVP-fractie terstond on-

- de C als zodanig niet voorkomt (EDU/IDU thematiek);
- de versterking van de conservatieve stroming in sommige EVP-partijen en de EVP als zodanig, zulks ten koste van de christen-democratische hoofdstroom;
  - de koers van de Europese christen-democratie in diverse sectoren van politiek beleid;
  - de behoefte om in alle (belangrijke) landen een 'natuurlijke' partner te hebben, een behoefte waarin in de socialistische partijfamilie op ruimer schaal wordt voldaan en in zekere zin ook in de liberale familie.

Tories

Om onze positie, op deze punten ten opzichte van de *Conservatives* te kunnen bepalen moet eerst een schets van hun partij en beleid worden gegeven. Daarvoor baseren we ons op de brochure van de *European Democratic Group: 'An Introduction to Modern Conservatism'* (in het vervolg afgekort als *MC*) en op de uitvoerige concepten, van de EP leden die daaraan voorafgingen. Voorts analyseren we aan de hand van het Conservatief Manifest *'Leading Europe into the 1990's'* (verder in deze tekst afgekort als *LE* met daarachter eventueel een paginanummer) en het *Conservative Party Manifest 'The Next Move Forward'* (1987) (*NMF*). We leggen de uitkomsten zo nodig naast de relevante artikelen van het EVP-program van 1989. Hierbij moet worden opgemerkt dat de beide manifesten tamelijk nationaal georiënteerd zijn en beknopter dan het EVP-program. Voorts wijkt het leven nu eens in positieve, dan weer in negatieve zin af van de leer. Het gaat bij de volgende schets echter steeds om uitspraken die de Conservatieven over zichzelf doen.

De *Conservatives* presenteren zichzelf (zie *MC*) als een partij met een geschiedenis van drie eeuwen maar nochtans zonder beginselverklaringen of politieke constitutie. Ze heeft zelfs een afkeer van zulke teksten die als 'blauwdrukken' worden af-

gedaan. Conservatief is 'een denkgewoonte, een soort gevoel, een levenswijze'. In de teksten die momenteel binnen de conservatieve delegatie in het EP worden geproduceerd – waarschijnlijk met het oog op het verwerven van steun bij de christen-democraten – worden gangbare typering besproken en soms ook afgewezen (zie *MC*).

Zo zou de *Conservative Party* niet alleen een *managers*partij zijn, die alleen op *efficiency* uit is. Ze zou ook niet individualistisch zijn, maar de persoonlijke oordeelsvorming ingebed zien in tradities.

Andere zelfbeschrijvingen zijn:

- afkerig van grote nobele ideeën; houdt het liever bij *common sense*;
- politiek is niet het belangrijkste in het leven. Een Conservatief hecht meer aan de *jole de vivre*;
- sceptisch ten opzichte van 'vooruitgang';
- gericht op gewoon goed besturen, pragmatisch;
- voorkeur voor het bekende boven het onbekende – contrarevolutionair;
- gehecht aan prestigieuze instituten die mensen kunnen overtuigen zoals de monarchie en een gevestigde kerk die voorziet in een soort nationale geloofsbelijdenis;
- vaderlandslievend, gericht op nationale eenheid, hetgeen sociale consequenties heeft;
- afwijzend ten opzichte van het principe van de gelijke kansen omdat dit een aanval is op privileges van families en op elitisme. Excessieve verschillen zijn niet schandalig. Religieuze leiders waar schuwen in conservatieve ogen terecht tegen jaloezie;
- sociale zekerheid is nodig als vangnet en ladder;
- de staat is overigens geen instrument voor verbetering van levensomstandigheden. (Sociaal beleid wordt ingepast in een organische kijk op de maatschappij, en berust niet zozeer op een visie die uitgaat van sociale gerechtigheid.) Sociale

zorg is meer iets voor het persoonlijk gerichte particulier initiatief. Staatszorg maakt onverantwoordelijk en schaadt de waardigheid van het individu;

- prioriteit voor individu en gezin;
- economische groei is goed voor iedereen; een fatsoenlijk leven is afhankelijk van de welvaart van de firma's; meer profijt voor wie kan concurreren;
- technologische ontwikkeling; deze moet niet te snel door ethische overwegingen worden gefrustreerd;
- milieuzorg (gaat via de belangen van het individu, de economische groei en de technologische ontwikkeling);
- wijst monopolievorming af omdat deze de individuele consument schaadt.

Bezien we de programmatische teksten nauwkeuriger dan moet (volgens *LE*, 4) Europa bestaan uit vrije, onafhankelijke landen die vrijwillig met elkaar samenwerken in een klimaat van economische vrijheid voor het gemeenschappelijk belang. Overdracht van bevoegdheden en verdere institutionele uitbouw van de EG horen daar niet bij. De EG is niet meer dan een instrument en met name een economisch samenwerkingsverband. Men moet bij deze uitspraken bedenken dat samenwerking het begrip is dat tegenstanders van integratie gebruiken als aanduiding voor de door hen gewenste intergouvernementele aanpak. Elders (*NMF*, 309) staat: 'Goed Europeaan zijn verhindert ons niet om op te komen voor Britse belangen'; waarna nadrukkelijk wordt gesteld dat 'we doorgaan met het verdedigen van onze eigen handelsbelangen...' De vraag waar het op aan komt is dus: wat levert dit voor Groot Brittannië op? ('*juste retour*' als principe).

Deze benadering is volslagen anders dan de christelijk-sociale gedachte en de vraag naar een betere regeling van de publieke gerechtigheid die, via het subsidiariteitsdenken, leidt tot relativering van het nationaal eigen belang en tot het ontwerpen van supranationaliteit. Voor christen-democraten gaat het bij Europa met name

ook om een waardengemeenschap. Daarom scheppen zij een veel meer uitgewerkt beeld van de Europese samenleving die hen voor ogen staat (EVP-program).

Het Europa van de *Conservatives* is zeer eenzijdig economisch van aard. De burgers fungeren daarin als consumenten die er als zodanig keuzevrijheid bij krijgen. De interne markt geldt als streefdoel (vrije handel, vrij verkeer), maar daarbij moet het blijven. Sociale wetgeving, voorschriften voor medezeggenschap, gedachten aan een economische en monetaire unie met één munt, harmonisatie van de indirecte belastingen, dat alles is taboe (*LE* 29, 32/33, 35/36).

De EVP wil op al deze gebieden wel een aanzet tot Europees beleid ontwikkelen en soms zelfs belangrijke stappen nemen zoals bij de EMU. Conservatief cultuurbeleid wordt alleen in het nationaal program besproken (*NMF*). In het Europees Manifest (*LE*) verschijnt alleen het mediabeleid. Opvallend is de nadruk op commerciële omroep (*NMF*). De EVP heeft juist veel aandacht voor het eigene van cultuurbeleid, de bescherming van de pluriformiteit en de niet-commerciële aspecten. Het EVP-verkiezingsprogram gaat daar uitvoerig op in (art. 330-335). In tegenstelling tot wat na het Britse optreden in de internationale onderhandelingen verwacht kan worden, heeft het Europese Manifest wel een uitvoerige milieuparagraaf. Overigens ontbreekt de wens naar een Europese Milieu Gemeenschap zoals die in het EVP-program voorkomt. Indien de EG nauwelijks bevoegdheden op dit vlak krijgt, kan een programtekst wel eens een goedkope afleidingsmanoeuvre zijn.

Op een reeks thema's, die voor de EVP belangrijk zijn, ontbreken in het Europees Manifest (*LE*) programmatische voor-nemens (vrijwel) geheel. Te noemen zijn: gezinspolitiek, het beleid inzake de emancipatie van vrouwen, jeugd, ouderen, gehandicapten, vluchtelingen, armoedebestrijding. Behalve deze omissies in de sociale sfeer, ontbreken ook beleidsvoor-

nemens inzake mensenrechten alsmede over zoiets actueels als de normering van wetenschappelijke en technische ontwikkelingen. Naar het schijnt wordt dat laatste al gauw als een te vergaande overheidsinterventie ervaren.

In de buitenlandse politiek gaat het bij de *Conservatives* primair over de rol van Groot-Brittannië in de wereld. De EPS als intergouvernementeel afstemmingsorgaan is voor de Conservatieven voldoende. Ook in het beleid ten opzichte van de Derde Wereld speelt een geïntegreerd Europa bij de *Conservatives* als zodanig geen belangrijke rol. Bekend is dat de EVP al langere tijd streeft naar het incorporeren van buitenlandse politiek en op z'n minst van delen van de defensiepolitiek in geïntegreerde Europese kaders.

Samenvattend kan worden gezegd dat in het Nederlandse spectrum een zo eenzijdig nationaal en zeer weinig Europees denkende partij buiten extreem links en klein-confessioneel niet voorkomt. De economistische benadering van de politiek situeert de Tories eerder bij de VVD, maar de Nederlandse liberalen onderscheiden zich ook op dat punt toch nog in positieve zin van de conservatieve programs. De *Conservatives* liggen dus programmatisch verder van ons af dan uitgesproken rivalen in ons eigen land. Voor toenadering tot hen op Europees vlak is dan ook geen enkele rede. Het CDJA heeft dat uitstekend begrepen en een verdiend succes behaald met een, de Conservatieven afwijzende, resolutie tijdens het jongste CDA partijcongres. Hoewel de *Conservative* Europarlementariërs, zoals wel gezegd wordt, in de praktijk dichter bij ons staan dan de programs suggereren moet elk formeel-structureel contact worden beoordeeld volgens de officieel geldende maatstaven. En dat zijn de erkende partijdocumenten. Overigens blijken in de praktijk de programmatische verschillen terdege merkbaar. In hoeverre in de toekomst ooit een splitsing denkbaar is tussen een stroming die zich naar de christen-democratie beweegt en

andere groeperingen blijft een open vraag waarover maar niet te veel gespeculeerd moet worden. In het Britse districtenstelsel zou zoiets trouwens desastreuze gevolgen hebben. Men vergete niet dat de Tories een traditie van drie eeuwen hebben. Een politieke karakteristiek zijn diep geworteld en niet zomaar inwisselbaar.

Standpuntbepaling

In de conservatieve politiek moge dan nauwelijks sprake zijn van officiële principes, men treft er wel bepaalde karakteristieke constanten in aan. Bepaalde aspecten van hun beleid en stijl kunnen ons aanspreken zoals er ook in liberalisme en socialisme aantrekkelijke elementen te vinden zijn.

Principiële bezinning is in het conservatieve klimaat afwezig.

Sommige trekken kunnen ten onrechte voor christen-democraten verleidelijk zijn. Principiële bezinning helpt ons echter bij de beoefening van zelfkritiek en correctie. Dat 'mechanisme' is in het conservatieve klimaat afwezig omdat beginselverklaringen en 'nobelee ideeën' eerder gewantrouwd worden. In Nederland is de conservatieve stroming in de vorige eeuw verslagen zodat ze niet in georganiseerde vorm bij ons voorkomt.

Onze bezwaren tegen het conservatisme waren en zijn:

- de geringe principiële profilering;
- de nadruk op nationale saamhorigheid

en identiteit die zo sterk was dat de emancipatie van religieuze minderheidsgroepen erdoor werd bemoeilijkt;

- de proclamatie van het algemeen-nationale als oriëntatiepunt voor politiek, hetgeen gemakkelijk tot overschatting van eigen belangen leidt en tot een ondergeschikt maken van normatieve drijfveren in de politiek.

De aspecten genoemd op pagina 382/383 in omgekeerde volgorde behandelend komen we tot het volgende:

- Indien er in bepaalde landen geen 'natuurlijke partners' zijn, moet dat feit worden erkend. Eventueel kunnen ad hoc gesprekken worden gevoerd met diverse partijen van uiteenlopende signatuur in de betreffende landen. Men moet in zo'n geval echter niet de suggestie opwekken dat er structurele voorkeuren zouden zijn.
- In sommige sectoren van beleid kunnen in een bepaalde periode vruchtbare vormen van parlementaire samenwerking bestaan met een andere partij (familie). In andere sectoren staan andere partijen (families) weer wat dichterbij ons. Dat is normaal in parlementair werk, maar globale structurele voorkeuren volgen daar niet uit. Voorop blijft staan dat het parlementaire werk tot doel heeft de ideeën waar wij in geloven in de praktijk te laten doorwerken. Contacten moeten dus worden gebruikt; wij moeten er niet door worden meegesleept.
- Versterking van conservatieve trekken in christen-democratische partijen valt bij voorstanders daarvan uiteraard in goede aarde. De christen-democratische hoofdstroom heeft daar echter geenszins belang bij. Versterking van de conservatieve elementen, en dus van al die bovengenoemde beleidsoriëntaties die zo strijdig zijn met onze politiek, betekent een drastische verandering van karakter, een verandering nota bene op grond van pure machtsoverwegingen. Een foute overweging, mede omdat daardoor tevens de cohesie van de EVP

teloor gaat. Onze eigen kiezers zullen dat merken en de verbondenheid met de partij neemt daardoor vanzelfsprekend af.

- Bipolarisering is, met de verdwijning van de Oost-Westtegenstelling en met de desoriëntatie in andere partijfamilies een achterhaald streven. Het heeft altijd tot vergroving van de politiek en het politieke profiel geleid en tot een negatieve omschrijving van de eigen drijfveren. In de documenten van de *Conservatives* blijkt hoezeer bipolarisering tot haat en vertekening van de concurrent voert. Dat kan geen kenmerk van christelijk geïnspireerde politiek zijn.
- Het zwaartepunt van onze kritiek ligt in het feit dat – als dat zo uitkomt – de *Conservatives* wel joods-christelijke elementen in hun beleid aanwijzen (veelal gebeurt dat op een amateuristische en weinig geloofwaardige manier) maar niet op joods-christelijke normen kunnen worden aangesproken (*MC*). De *Conservative Party* bedoelt niet een christelijk geïnspireerde partij te zijn. Daarin ligt uiteindelijk de kern van ons onoverkomelijk bezwaar en dat heeft ook belangrijke politieke gevolgen.

Het CDA heeft niet de pretentie de christelijk gemotiveerde partij te zijn. We erkennen dat bijvoorbeeld de SGP een antwoord op het Evangelie geeft dat haar tot een andere politieke stroming maakt. Ook tasten we de eventuele christelijke motieven van leden van andere partijen niet aan. Het gaat ons om twee centrale kwesties:

- is de partij bewust christelijk gemotiveerd en vatbaar voor evangelische zelfkritiek;
- draagt het antwoord dat de partij op de oproep van het Evangelie geeft een christen-democratisch of christelijk-sociaal karakter.

Op geen van deze twee vragen kan de *Conservative Party* een bevestigend antwoord geven. Indien leden daarvan dat soms wel willen doen – namens hun partij –

dat komt dat omdat deze vragen voor hen praktisch te onbelangrijk en te weinig opportuun worden geacht om ze negatief te beantwoorden. Dat verschijnsel hebben we al eerder waargenomen.

En het vervolg

Expres is hier die groepering uit de EDU/IDU-familie behandeld die nog de sympathiekste indruk maakt. Ervaring in het bredere 'rechts van het midden' gezelschap opgedaan onderstreept dat het verkeren in die kring tot schaamte en gewetensproblemen kan leiden. Waar anderen het aanbod van de *Conservative Party* opvatten als een fase in een salami-politiek is het goed om duidelijk te zijn over de onoverkomelijke bezwaren tegen structurele samenwerking met de *Conservatives*. Vriendelijkheid die de feiten verdoezelt is oneerlijkheid tegenover de *Conservatives*, de CD-familie, de leden en kiezers in de diverse lidstaten.

De *Conservative Party* is een belangrijke component van de EDU/IDU-groep. De ervaring leert dat alle partijen met een dubbel lidmaatschap, dat wil zeggen van EDU en van EUCD, voortdurend pogen om hun vrienden van de EDU als acceptabele kandidaten voor het EVP/EUCD-lidmaatschap voor te dragen. Naarmate de groep van partijen, in de EVP-fractie of in de EUCD, die zich zo opstellen groter wordt, zal ook

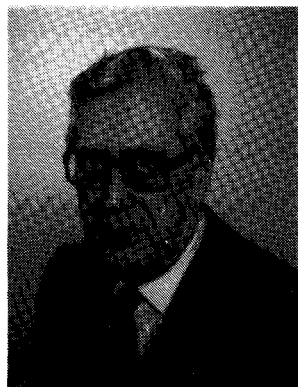
elke weerstand tegen een vervlaking van de christen-democratie, tot slechts een nuance binnen rechts, verdwijnen. De keuzen opzichte van de *Conservative Party* is bovendien op zich een zeer principiële gezien de voorgaande analyse. Het zal er in de toekomst om gaan om met hen normale relaties te ontwikkelen op zakelijke ad hoc basis in wederzijds respect. Zo kan weer een ongedwongen contact ontstaan zonder dat elk positief gebaar meteen als een bres in de muur wordt opgevat. We nemen aan dat de rol van twistappel tussen christen-democratische partijen niet past bij de allure van een grote Britse partij. Gezien de brede weerstand tegen een toetreding heeft een stevig CDA-beleid een goed perspectief.

Literatuur

- Program van de EVP voor de Jaren 1985-1994.
  - *Leading Europe into the 1990's: The Conservative Manifesto for Europe 1989*.
  - *The Next Move Forward: The Conservative Party Manifesto 1987*.
- Ben Patterson, Lord Bethel, Amadee Turner QC: 'An Introduction to Modern Conservatism', ed. *The Conservative Group*, January 1990.

Boekbespreking

Ir. P.W. Maris

Het concept van niet-provocerende defensie

Militair vermogen alleen is onvoldoende om indruk te maken op de tegenpartij. Ook de gebleken bedoelingen spelen daarin een essentiële rol. Een bespreking van de bundel 'Non-provocative defence as a principle of arms reduction' dat is uitgegeven bij de Vrije Universiteit in Amsterdam.

Het boek 'Non-provocative defence as a principle of arms reduction' is het resultaat van een gezamenlijk Oost-West-studieproject, een experiment op wetenschappelijk niveau op het gebied van veiligheid. Het boek is een bundeling van 26 studies van bekende en minder bekende wetenschappers van beide zijden van de scheidslijn. Een deel van de auteurs kwam samen met deskundige commentatoren bijeen in een *workshop*-verband aan de Vrije Universiteit in Amsterdam in november 1988. Het resultaat van de discussies met 34 deelnemers in de workshop (11 van Oostelijke zijde, 21 van Westelijke zijde en 2 uit neutrale landen) is deze bundel.

Van de 25 auteurs, welke aan de studies hebben meegewerkt, waren er 14 werkzaam aan de Oostelijke zijde van de scheidslijn en 11 in het Westen. Drie auteurs hebben een militaire achtergrond. Het boek bevat een lijst met de voornaamste gegevens van de schrijvers, hetgeen bij een dergelijk aantal auteurs verhelde-

rend werkt. Terwijl niet-provocerende verdedigingsconcepten in het verleden aan Westelijke zijde veelal werden gelanceerd door alternatief denkende specialisten en linkse politici, werden deze concepten in de Sowjet Unie tot voor enige jaren officieel als onrealistisch en onwetenschappelijk naar de prullebak verwezen. In het midden van de jaren tachtig is echter het nieuwe denken over vrede en veiligheid op gang gekomen. De conclusie daarover op het 27ste congres van de communistische partij van de Sowjet Unie (CPSU) in 1986 was een doorbraak:

'Hoewel de dreiging van een oorlog blijft bestaan, is het ontstaan van oorlog – in de huidige omstandigheden – niet langer historisch bepaald en dus niet meer onvermijdelijk'

Op deze belangrijke uitspraak volgde in mei 1987 een verklaring over de verandering in het concept van de militaire doctrine van het Warschau Pact.¹ Het gevolg hiervan was onder meer dat contacten tus-

Ir. P.W. Maris (1923) is lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal voor het CDA en generaal-majoor b.d. van de Koninklijke Landmacht.

1. *Non-Provocative Defence as a Principle of Arms Reduction*. Hoofdstuk 11. *Evolution of Soviet military doctrine*. blz. 115 en 116.

sen militairen en wetenschappers uit Oost en West om gezamenlijk bepaalde ideeën verder te ontwikkelen tot de mogelijkheden ging behoren.

Als neerslag van wetenschappelijk werk vergt de bundel enige voorkennis van de opvattingen en denkrichtingen op veiligheidsgebied in Oost en West, opvattingen en benaderingen die in vele gevallen grondig van elkaar verschillen. Hoewel in de *Introduction* en in enkele andere hoofdstukken een aantal fundamentele zaken worden toegelicht, geschiedt dit niet systematisch. Dit wordt als een gemis ervaren. Een inleidend hoofdstuk waarin de achtergronden in Oost en West vergelijkenderwijs worden uiteengezet zou voor de doorsnee-lezer de bundel als boek aan waarde hebben doen winnen. Een aantal verschillen in benadering en woordgebruik vraagt toch om nadere toelichting. In het bestek van deze bespreking passen echter geen uitvoerige uiteenzettingen. In voorkomend geval zijn daarom literatuurverwijzingen toegevoegd om uitvoeriger bestudering mogelijk te maken.

Een gemeenschappelijke strategie

Het CDA-rapport 'Vrede Wegen'², vormt een goede bron voor de benadering(en) van het veiligheidsvraagstuk aan Westelijke zijde in kort bestek. In dit rapport wordt in het hoofdstuk 'Alternatieve voorstellen voor veiligheidsbeleid', ook 'Defensie zonder provocatie', zoals dat aan de Vrije Universiteit wordt vertolkt door Barnaby en Boeker, ingeleid en behandeld.

De NAVO bestaat uit 16 autonome naties. Dit komt niet alleen tot uiting in het nogal moeizame besluitvormingsproces, maar ook in de mate van ontwikkeling van militaire strategie en doctrines. De NAVO-strategie van het aangepaste antwoord (*flexible response*)³ is door alle bondgenoten (behalve Frankrijk, maar dat land neemt geen deel aan de geïntegreerde NAVO-strijdmacht) aanvaard, maar wordt door de

landen elk op eigen manier geïnterpreteerd en uitgewerkt.⁴ Toen dan ook van de zijde van het Warschau Pact door Gorbatsjov in redevoeringen in Berlijn en Praag in het voorjaar van 1987 werd aangeboden om over de wederzijdse strategieën te gaan praten, is van NAVO-zijde nogal koel en afwijzend op dit voorstel gereageerd. Men had op strategiegebied eigenlijk weinig gemeenschappelijks om over te praten.

Militaire doctrine

Aan Warschau Pact-zijde ligt de zaak geheel anders. Ten eerste geldt hier de militaire strategie van de Sowjet Unie voor alle bondgenoten. Maar allesoverheersend op veiligheidsgebied in de Sowjet Unie is de Militaire Doctrine. Over de militaire doctrine, die zich vrij hoog bevindt in het denkschema van de marxistisch-leninistische ideologie, merkt redactrice Marlies ter Borg terecht op: 'het is *'basic Marxist-Leninist insight, that principles of war are not eternal truths, but can change according to their technological and political context'*.

Deze visie werd kortgeleden nog bevestigd door een uitspraak van de vice-minister van Defensie Generaal Pjotr Loesjov: 'Ze [de doctrines] moeten in overeenstemming zijn met de huidige voorwaarden en realiteiten. Een doctrine die daarmee in conflict geraakt, moet worden herzien.'

2. *Vrede Wegen. Rapport van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA*, juni 1986. O.m. hoofdstuk III.7 Defensie zonder provocatie: een alternatieve gevechtsmethode.
3. *Vrede Wegen. Rapport van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA*, juni 1986. Hoofdstuk II.1 Het Veiligheidsbeleid. 17 e.v.
4. Op 23 mei j.l. meldde de pers dat de ministers van Defensie van de NAVO op 22 mei te Brussel hebben besloten een deel van de strategie van het aangepaste antwoord, n.l. de strategie van de voorwaartse verdediging niet langer als uitgangspunt te aanvaarden.
5. *Non-Provocative Defence as a Principle of Arms Reduction*. Hoofdstuk 2. *From offence as a principle of war to defence as a principle of war prevention*, 19.
6. *Informatie Bulletin van de Ambassade van de USSR in Nederland*. Nummer 28 van 15/7/89. Militaire Doctrine van Sowjet Unie, 2.

Bij bestudering van de Sowjet-concepties van vrede en ontwapening blijkt dat enige basistermen semantisch afwijken van de in het Westen gangbare betekenis. Een paar voorbeelden:

- Terwijl in het Westen een doctrine, als redering waaruit (praktijk)regels voortvloeien, ondergeschikt is aan de strategie, is in de Sowjet Unie de militaire doctrine allesoverheersend.
- In navolging van Lenin wordt de term verdedigingsoorlog, of rechtvaardige oorlog, in de Sowjet Unie gebruikt voor alle oorlogen, die dienen ter verdediging van het socialistische systeem, ook al zijn het aanvalsoorlogen.
- Ontwapening is oorspronkelijk in hoofdzaak gezien als ontwapening van de klassen der uitbuiters in de loop van een socialistische revolutie tot afbraak van hun oorlogsmachine. Dit berustte op het door Lenin geformuleerde credo 'Ontwapening is het ideaal van het socialisme'.⁷

De oorzaak van de verschillen is gewoonlijk terug te voeren op het feit dat in Lenins interpretatie de problemen van oorlog en vrede niet zijn te scheiden van klasse-tengestellingen. De meeste auteurs in de voorliggende bundel blijken zich de verschillen in betekenis van de termen in Oost en West wel bewust te zijn, maar voor auteurs die met marxistisch-leninistische theorieën zijn opgevoed en gevormd blijft het vrijwel ondoenlijk, al zijn zij beoefenaars der wetenschap, om zo te formuleren dat de semantische Oost-Westverschillen omzeild worden. Zoals Valeri Mazing uiteenzet⁸ in hoofdstuk 11 van de bundel wordt de militaire doctrine in de Sowjet Unie geformuleerd en vastgesteld op twee niveaus: het sociaal-politieke niveau en het militair-technische niveau.

Als gevolg hiervan bestaat de militaire doctrine ook uit twee gescheiden gedeelten: het politieke deel en het militair-technische deel. Om deze reden streeft het mi-

litaire establishment in de Sowjet Unie en in verwante landen er altijd na dat de functie van minister van Defensie wordt vervuld door een (top)militair. Op deze wijze wordt het beleid ten aanzien van het toch al vrijwel onaantastbare militaire complex geheel veilig gesteld.

Vier jaar geleden beloofde Gorbatsjow dat hij een eind zou maken aan het benoemen van militairen tot minister van Defensie, maar volgens diverse Kremlinologen heeft de Sowjet-president zijn beleid ten aanzien van de strijdkrachten thans onder militaire druk weer moeten bijstellen in conservatieve zin. Aanwijzingen hiervoor zouden zijn het benoemen van minister Dmitri Yazow tot de rang van maarschalk en tot lid van de presidentiële raad.

Inmiddels hebben zich grote wijzigingen in het Sowjet-denken over vrede en veiligheid voorgedaan, die ook in de Nederlandse vakpers niet onbesproken zijn gebleven.^{9,10,11} Deel V van de bundel geeft hiervan een overzicht in de hoofdstukken 11 en 12. Minister van Defensie Yazow vat de wijzigingen samen in de uitspraak¹²: 'De militaire doctrine van de Sowjet Unie is vandaag de dag opgebouwd uit fundamentele opvattingen over voorkoming van oorlog, over militaire opbouw, over voorbereiding van ons land en zijn strijdkrachten op het afslaan van agressie en over de manieren van gewapende strijd ter bescher-

7. *Informatie Bulletin van de Ambassade van de USSR in Nederland*. Nummer 41 van 11/10/86. Historisch-filosofische denkbelden over conceptie van ontwapening. blz. 2.
8. *Non-Provocative Defence as a Principle of Arms Reduction*. Hoofdstuk 11, *On the evolution of Soviet military doctrine* door Valeri Mazing: 116 e.v.
9. *Militaire Spectator* van april 1989. De militaire doctrine van de Sovjet-Unie door W. Nazarenko: 165 e.v.
10. *Carré* van september 1989. Sovjet militaire doctrine en niet provocatieve defensie door H.J. van der Graaf: 8 e.v.
11. *Militaire Spectator* van oktober 1989. De Sowjetrussische militaire doctrine en het 'nieuwe denken' in Moskou door J.F.W. van Angeren: 466 e.v.
12. *Informatie Bulletin van de Ambassade van de USSR in Nederland*. Nummer 18 van 30/4/88. Dmitri Jazov over militaire doctrine: 8.

ming van het socialisme.' Saillant detail hierbij is dat waar vroeger in navolging van Lenin de bescherming van het socialisme als hoofddoelstelling zou zijn genoemd, dit thans als laatste in de rij komt.

In het voorgaande werd reeds gewezen op de vrijwel onaantastbare positie van de militaire leiders. Men dient zich te realiseren dat sinds de dagen van Trotski, de eerste volkscommissaris van Oorlog (1918-1925), in de Sowjet Unie ook de wetenschappelijke ontwikkelingen ten aanzien van vrede en veiligheid, bewapening en wapenbeheersing geheel in handen waren van militairen en wetenschappers met een militaire achtergrond. Gezaghebbende publikaties dienden van hen afkomstig te zijn. Publikaties van zogenaamde civiele analisten werden als onbeduidend afgedaan. Nog aan het eind van 1988 werd een civiele analist, Vitaliw Shlykow, toen hij een artikel publiceerde over de balans van tankeenheden in Europa op onbarmhartige en venijnige wijze bekritiseerd.

Thans begint ook hier langzaam verandering in te komen, hoewel het nog steeds de militairen zijn met name in het instituut van de Generale Staf die een monopolie hebben waar het belangrijke actuele informatie betreft. Het is al voorgekomen dat civiele analisten gelijk kregen van vooraanstaande militairen. Dit is overkomen aan Andrei Kokoshin (mede-auteur van hoofdstuk 3) toen in januari jongstleden de Chef van de Sowjet Generale Staf Mikhail Moiseyew verklaarde (zonder overigens natuurlijk naar enige civiele analist te verwijzen) dat hij persoonlijk ook niet geloofde dat de NATO de USSR wilde aanvallen.

De invloed van wetenschappelijk werk van civiele analisten op het militaire establishment moet echter niet hoog worden aangeslagen.

Strategie als militair fenomeen

Niet-provocerende defensie, zo stellen de redacteurs Marlies ter Borg en Wim Smit op pagina 1 van de bundel, kan worden

gedefinieerd als: 'Een militaire stand van zaken waarin de strategische en operationele concepten, de slagorde, organisatie, bewapening, verbindingen en commandovoering, logistieke ondersteuning en opleiding van de strijdkrachten dusdanig zijn, dat zij in hun totaliteit duidelijk in staat zijn tot een toereikende verdediging op conventionele wijze, maar evenzo duidelijk niet in staat zijn tot een grensoverschrijdende aanval, hetzij in de vorm van een invasie hetzij in de vorm van een vernietigende slag op het territoire van de tegenstander.'

Dit lijkt een vrij complete definitie, toch valt het op gezien de ervaringen tijdens bijvoorbeeld de Tweede Wereldoorlog, dat de zogenaamde psychologische oorlogvoering (beïnvloeding), die bijzonder provocerend kon zijn, niet in de definitie voorkomt. De definitie suggereert voorts dat de kwaliteit en de kwantiteit van het militaire vermogen van een land als allesoverheersende factoren worden beschouwd voor het al of niet provocerend voorkomen van de strijdmacht van een staat. Politieke aspecten schijnen geen rol te spelen, worden althans niet genoemd. Het gevaar is

---

Het beschouwen van strategie als louter militair fenomeen is een typische Westerse kwaal.

---

aanwezig dat op deze wijze alles wordt verengd tot een louter militair probleem. Dan ontstaat er een beleidsconcept zonder politieke dimensie.

Het beschouwen van strategie als een louter militair fenomeen is blijkbaar een typische kwaal aan Westelijke zijde. Onlangs heeft Dr. R. de Wijk in zijn dissertatie¹³ dit verschijnsel nog eens heel duidelijk aangetoond en beschreven¹⁴: 'Politici hebben geen doorslaggevende invloed op de NAVO-strategie. Ze hebben de neiging de strategie af te doen als een technische kwestie, waar de militairen over gaan. Dat is niet alleen in Nederland zo, maar dat geldt voor de hele NAVO.' De Wijk pleit voor een nieuw type strategie dat is gebaseerd op niet-provocatieve defensie en minimale nucleaire ontmoediging, een strategie die echter deel uitmaakt van een echte politieke doctrine.

De invloed van een mol

In hoofdstuk 3 geven Andrej Kokoshin en Valentin Larionow van het Amerika/Canada Instituut in Moskou hun visie op niet-provocerende defensie met behulp van vier modellen. Model twee berust op nauwkeurige bestudering van de slag om Koersk in de Tweede Wereldoorlog in de zomer van 1943. Bij deze slag was de strategische verdediging maandenlang voorbereid tot een diepte van honderden kilometers. De opmars van de Duitse troepen werd in deze slag definitief tot staan gebracht en de Sowjet-troepen kregen vervolgens de kans het tegenoffensief in te zetten dat hen uiteindelijk tot in het hart van Duitsland bracht.

Wetenschappelijk gezien is, volgens de auteurs, deze slag vanuit het gezichtspunt van het verhogen van de strategische en internationale stabiliteit vooral interessant vanwege het aspect van de weloverwogen verdediging. De weloverwogen en gedurende vele maanden voorbereide verdediging kon moeilijk verklaard worden.

Op 10 mei jongstleden kondigde het persbureau Tass voor die avond de uitzending aan van een documentaire op de Sowjet TV over de activiteiten van de meesterespion Kim Philby voor de KGB. Philby, de

meest befaamde mol in de Britse geheime dienst, stelde volgens Tass de Sowjets onder meer geheel op de hoogte van plannen voor een groot Duits offensief bij Koersk in de zomer van 1943. Voor de aanval begon was het Rode Leger er aanzienlijk versterkt en de tankslag betekende een ommekeer in de Tweede Wereldoorlog. Deze onthulling zal bij de wetenschappers van het Amerika/Canada Instituut ongetwijfeld invloed hebben op de wetenschappelijke waarde van bepaalde aspecten van de slag bij Koersk.

Richtсноer voor onderhandelingen?

Het laatste hoofdstuk van de bundel, hoofdstuk 26, bevat een Hongaarse bijdrage. Dr. Istvan Körmeny analyseert (begin 1988) de vooruitzichten voor de inmiddels aan de gang zijnde Weense CFE-onderhandelingen (CFE = *Conventional Forces in Europe*), in Nederland aangeduid als de CSE-onderhandelingen (CSE = *Conventionele Strijdkrachten in Europa*). Hij was niet de enige die zich afvroeg of deze onderhandelingen een grotere kans van slagen hadden dan de in 1973 in Wenen begonnen en zonder enig succes afgesloten onderhandelingen over Wederzijdse en Evenwichtige Troepenreducties.

De oorzaak van de mislukking van deze zich jarenlang voortslepende MBFR-onderhandelingen is zeer complex en zoals gebruikelijk zijn de meningen over de oorzaak verdeeld. Twee zaken zijn zeker. Ten eerste dat de Sowjet Unie van het begin af aan met tegenzin aan de onderhandelingen heeft deelgenomen, omdat de besprekingen waren gestart op aandrang van de Westelijke landen, die meenden dat werkelijke ontspanning in Europa niet alleen door de CVSE (Conferentie over Veiligheid en Samenwerking in Europa)

13. *Flexibility in response. Attempts to construct a plausible strategy for NATO 1959-1989*. Proefschrift van R. de Wijk. Leiden juni 89.

14. Interview van Ewoud Nysingh met Drs. R. de Wijk in de *Haagsche Courant* van 13 juni 1989.

bereikt kon worden. Ten tweede blijken de MBFR-onderhandelingen achteraf goede vingeroefeningen te zijn geweest voor de CSE-onderhandelingen. Körmendy gaat ervan uit dat de verhouding US-USSR nog steeds de beslissende factor is in de Oost-West relaties op veiligheidsgebied. Op grond hiervan bespreekt hij alleen het nieuwe veiligheidsconcept in de Sowjet Unie terwijl hij in zijn analyse over de situatie aan de Westelijke zijde uitgebreid ingaat over wat hij noemt: de dilemma's bij de herwaardering in de NAVO. Hij omzeilt aldus op handige wijze de situatie in het Warschau Pact, waarin ook in 1988 op zijn minst al een zekere spanning voelbaar moet zijn geweest, met name door de opstelling van Hongaarse zijde.

In de beschrijving van het nieuwe veiligheidsconcept van de Sowjet Unie wijst ook Körmendy op het feit dat het 27ste congres van de CPSU in 1986 als norm voor de militaire planning het begrip 'redelijke toereikendheid' (*reasonable sufficiency*) heeft geïntroduceerd.¹⁵

Het begrip toereikendheid (*sufficiency*) begint steeds meer ingang te vinden in literatuur en spraakgebruik en verdient enige aandacht. De term *sufficiency* is beladen vanuit het verleden. President Nixon heeft in 1969 op aanraden van veiligheidsadviseur Henry Kissinger het begrip laten ontwikkelen als criterium voor de minimale omvang van het kernwapenarsenaal, maar vrijwel niemand begreep wat de juiste betekenis was. Toen aan onderminister van Defensie David Packard werd gevraagd wat het begrip betekende, antwoordde hij dat het een mooie term was om in een toespraak te gebruiken, maar dat het verder niets betekende. In mei 1986 kreeg het begrip meer bekendheid in de Sowjet Unie, toen Anatoli Dobrinin, de secretaris van het Internationale Departement van het Centraal Comité van de CPSU, specialisten vroeg het principe van de toereikende defensie te ontwikkelen. De bedoeling was

het vaststellen van criteria voor het minimaal benodigde aantal kernwapens en conventionele strijdkrachten.

Minister van Defensie Dmitri Jazow heeft een uitleg van het begrip gegeven op 8 februari 1988 in het artikel in de Prawda: Over militaire balans van strijdkrachten en pariteit van nucleaire wapens: *'For strategic nuclear forces, sufficiency today is an ability to prevent nuclear attack against this country with impunity in any, even the most unfavourable, situation. In conventional armaments, sufficiency is the minimum necessary amount and high quality of armed forces and armaments capable of reliably ensuring the country's defences. The limits of sufficient defence are also determined by the United States' and NATO's actions.'* Noch bovenstaande uitleg, noch de uitleg op pagina 117 van de bundel draagt bij aan het opheffen van de vaagheid van het begrip *reasonable sufficiency*. Het blijft onduidelijk waar de ondergrenzen voor toereikende bewapening liggen. Evenmin geeft het artikel van minister Jazow over militaire doctrine in het informatiebulletin van de Sowjetambassade¹⁶ hierover verder uitsluit, ondanks een aantal uitvoerige definities.

Het is interessant om de beweegredenen na te gaan die, volgens de diverse auteurs, hebben geleid tot de overgang naar *reasonable sufficiency* als planningsnorm. De beroepsmilitair Jazow stelt¹⁷ dat de zuiver defensieve gerichtheid van de nieuwe militaire doctrine voortvloeit uit de vredelievende politiek van de USSR. De wetenschappelijke onderzoeker Mazing heeft de overtuiging dat de oorzaak wordt gevormd door het feit dat een nucleair conflict geen overwinnaars meer kent¹⁸, terwijl de wetenschappelijke planner Körmendy een meer materialistische benadering heeft. Hij noemt het nieuwe veiligheidsconcept een

15. Conf. *Non Provocative Defence as a Principle of Arms Reduction*. Hoofdstuk 11, *On the evolution of Soviet military doctrine* door Valeri Mazing; 116 en 117.

poging om een juiste balans tot stand te brengen tussen het economische potentieel van het land en de militaire investeringen.

Wanneer de economische toestand van de USSR werkelijk de enige beweegreden vormt voor de nieuwe veiligheidsconceptie dan is het niet uitgesloten dat bepaalde kringen in de Sowjet Unie de nieuwe doctrine slechts zien als een middel voor crisismanagement, bij een aantrekkende economie zou de doctrine dan in offensieve zin kunnen worden bijgesteld. De reeds eerder geciteerde stelling van Marlies ter Borg op pagina 19 van de bundel dat volgens de marxistisch-leninistische inzichten de beginselen van oorlog en vrede geen eeuwige waarheden zijn, maar kunnen veranderen op grond van hun samenhang met de technologische en politieke actualiteit onderstreept nog eens de mogelijkheid van toekomstige doctrinaire reformatievogingen.

Ten aanzien van de toestand in de NAVO stelt Körmendy de vraag of deze organisatie zich in een interne crisissituatie bevindt, maar omdat er geen criteria zijn om een crisis te definiëren lijkt het hem wijzer om over een proces van herwaardering te spreken. Een redenering waarvan het suggestieve karakter meer opvalt dan de wetenschappelijke betoogtrant. Conflicten over strategie, militaire planning, wapenbeheersing en kosten-verdeling vragen in de NAVO om nieuwe compromissen, zo stelt hij voorts. De noodzaak tot een dergelijke ingrijpende herwaardering is sinds 1967, toen de doctrine van het aangepaste antwoord werd aanvaard, niet meer aan de orde geweest.

De aldus ontstane dynamische situatie in beide bondgenootschappen plus de bereidheid tot eenzijdige reducties aan Oostelijke zijde wordt door Körmendy als gunstig beschouwd voor zowel CSE-onderhandelingen als voor START (*Strategic Arms Reduction Talks*). Körmendy conclu-

deert dat er geen gevaar dreigt dat de gang van zaken bij deze onderhandelingen een herhaling wordt van de mislukking bij de MBFR-onderhandelingen. Een gezamenlijke Oost-West doelstelling is echter nodig om de onderhandelingen in het goede spoor te krijgen. Hij vindt daarbij het gezamenlijke voorstel van minister Genscher met zijn Poolse collega om het concept van defensieve verdediging te bespreken als een richtsnoer voor de herstructurering van de militaire opstelling aan beide zijden een belangrijke stap in de goede richting. Maar Körmendy vereenzelvigd daarbij in zijn argumentatie defensieve verdediging met niet-provocerende defensie, een gelijkstelling die slechts in één richting opgaat. Niet-provocerende defensie is wel defensieve verdediging, maar alle defensieve verdediging is daarom nog geen niet-provocerende defensie. Defensieve verdediging is een louter militaire activiteit.

Niet-provocerende defensie zal pas bij de tegenpartij ook als zodanig (h)erkend worden wanneer het de basis vormt voor een strategie die ingebed is in een echte politieke doctrine van het type dat De Wijk heeft bepleit in zijn dissertatie.¹³

Geloofwaardigheid

De bundel geeft weinig inzicht in onderzoek naar de geloofwaardigheid van een niet-provocerende defensieve opstelling.

Als goede toetssteen voor de geloofwaardigheid van het defensiesysteem van een land wordt in het Westen de formule uit de geloofwaardigheidstheorie van de politicoloog Dr. Ole R. Holsti¹⁶ beschouwd. Holsti kwam bij de bestudering van de effecten van (nucleaire) bewapening tot de conclusie dat naast het bestaan van militaire middelen er een bereidheid moet blijken om ook de aangekondigde wijze van inzet waar te maken. Op grond van deze overweging kwam hij tot de formule:

16. *Lexicon Politiek-Militair-Strategische Termen* door Drs. K. A. Nederlof: Geloofwaardigheid, 69 en 70.

'geloofwaardigheid is het produkt van het geschatte militaire vermogen en de geschatte bedoelingen'

(*'intended effect = estimated capability x estimated intention'*)

Met het woord geschatte wordt aangegeven dat vermogen en bedoelingen, die geen objectief meetbare grootheden zijn, getaxeerd moeten worden door de partij die dient te worden geïmponeerd. Uit Holsti's formule volgt, dat wanneer hetzij de factor vermogen hetzij de factor bedoelin-

Niet-provocerende defensie moet passen in een niet-provocerende politieke doctrine.

gen nul of verwaarloosbaar klein is, ook de geloofwaardigheid tot nul nadert. In het onderhavige geval gaat het bij de taxatie van het vermogen uiteraard om een inschatting van de niet-provocerende resultante van het vermogen van de gehele militaire inspanning van de te beoordelen partij.

Ook uit deze beschouwing komt duidelijk naar voren dat militair vermogen alleen onvoldoende is om een geloofwaardige niet-provocerende indruk te maken op een tegenpartij. Naast militaire middelen moet het betrokken defensiebeleid tegelijkertijd een actieve politieke dimensie vertonen waaruit duidelijk de bedoeling ten aanzien van de beoogde wijze van inzet van de middelen blijkt.

De redacteuren van de bundel komen in hun inleiding wel in de buurt van dergelijke beschouwingen. Zij verwijzen namelijk¹⁷ naar het onderscheid tussen wat, met betrekking tot de defensie van een land, wordt aangeduid met de termen '*intentions*' en '*capabilities*'; maar zij vermelden slechts dat dit onderscheid als een analogon kan worden beschouwd van wat de Sowjets het politieke niveau en het militair-technische niveau van de militaire doctrine noemen. Een verband tussen het gesignaleerde onderscheid en de politieke dimensie van een strategie of de geloofwaardigheid van het beoogde defensietype wordt in hun betoog niet gelegd.

Onderhandelingen in Wenen

Een van de resultaten van de van 4 november 1986 tot en met 19 januari 1989 in Wenen gehouden Derde Vervolgbijsluiting van de Conferentie over Veiligheid en Samenwerking in Europa (CVSE) was het besluit nieuwe onderhandelingen over Conventionele Strijdkrachten in Europa (CSE) te beginnen tussen de landen van de NAVO en van het Warschau Pact. Op 9 maart 1989 zijn de CSE-onderhandelingen in de Hofburg te Wenen begonnen.

Het mandaat voor de CSE-onderhandelingen is als bijlage aan de bundel studies toegevoegd. Als doelstelling blijken drie punten te gelden¹⁸:

- 'het verkrijgen van een stabiele en vaste balans tussen de conventionele strijdkrachten, met inbegrip van conventionele bewapening, op lagere niveaus;
- het elimineren van ongelijkheden (dispariteiten) die stabiliteit en veiligheid in de weg staan; en
- het elimineren, met voorrang, van de

17. *Non Provocative Defence as a Principle of Arms Reduction*. Introduction door Marlies ter Borg en Wim Smit: 3.

18. *Non-Provocative Defence as a Principle of Arms Reduction*. Appendix. Mandate for Negotiation on Conventional Armed Forces in Europe. 281/282.

mogelijkheid tot het lanceren van verrassingsaanvallen en tot het ondernemen van grootschalige offensieve actie.'

Het onderwerp van de onderhandelingen is:

'de conventionele strijdkrachten, met inbegrip van conventionele bewapening, van de deelnemers gestationeerd op het land binnen het territorium van de deelnemers in Europa van de Atlantische Oceaan tot het Oeralgebergte' (in het veiligheidsjargon wordt dit gebied aangeduid met het letterwoord ATTU).

Tot de ATTU behoort voorts een deel van Turkije, dat afzonderlijk is vermeld.

Vergelijking van de doelstelling van de CSE-onderhandelingen met de eerder vermelde definitie van niet-provoocerende defensie laat zien dat er tussen beide flinke verschillen zijn. Het op grond van de onderhandelingen te sluiten CSE-verdrag zal weliswaar leiden tot verplichtingen voor de landen die een minder offensief karakter aan hun militaire vermogen geven, maar er is nog lang geen sprake van niet-provoocerende defensie. Men is echter al begonnen om het af te sluiten verdrag aan te duiden met CFE-1 (CFE is Engels voor CSE). Het is dan ook zeer waarschijnlijk dat op korte of lange termijn de huidige onderhandelingen zullen worden gevolgd door CFE-2-onderhandelingen, waardoor volgende stappen in de gewenste richting mogelijk zullen worden.

De snelheid waarmee de onderhandelingen in Wenen voortgang hebben geboekt is boven verwachting. In 5 rondes zijn resultaten behaald¹⁹ die de hoop deden toenemen dat nog in 1990 een CSE-verdrag zou kunnen worden ondertekend. De laatste maanden is in de onderhandelingen echter stagnatie opgetreden, met name

door de Sowjet-onderhandelaars wordt thans opvallend terughoudend geopperd.²⁰ De Amerikaanse pers heeft het Sowjet-optreden zelfs als obstructie plegen betiteld. Reden voor de Sowjet-terughoudendheid lijkt onder meer te zijn dat Moskou zich in afwachting van nader zicht op de Duitse eenwording voorlopig in CSE niet wenst vast te leggen op enige bepaling die de Sowjet-positie in het 2 plus 4 overleg nadelig zou kunnen beïnvloeden. De topontmoeting tussen de presidenten Bush en Gorbatsjow in Washington heeft ook hier wat hindernissen weggenomen. Het blijft een feit dat onlangs in Ottawa de 23 aan de CSE-onderhandelingen deelnemende landen op zich hebben genomen het CSE-verdrag zo spoedig mogelijk in 1990 te voltooien.

Postscriptum

Non-Provocative Defence as a Principle of Arms Reduction is een interessant boek. Het is tevens een uitdagend voorbeeld van wat in de afgelopen jaren over grenzen van landen, bondgenootschappen en ideologieën heen mogelijk was. Ter navolging.

Tot slot. Het boek is erg compact gezet met een kleine letter, de 292 bladzijden vergden onredelijk veel inspanning van seniorenogen. Moge de uitgever zich in dit opzicht de spreuk van de dames Wolff en Deken voor ogen houden: 'Het zijn de besten, die zich beteren'.

19. *Militaire Spectator* van juni 1990. CFE: een jaar onderhandelen over conventionele-wapensvermindering door P.J.R. Baeten. KU Nijmegen. 246 e.v.

20. *Brief van de Ministers van Buitenlandse Zaken en van Defensie van 6 april 1990*. Tweede Kamer. vergaderjaar 1989-1990. 21 300 V en X. nr. 104.

PERISCOOP

Commentaar uit het Wetenschappelijk Instituut

Verandering en continuïteit in Zuid Afrika

*'Dis 'n donker, donker land.
Die seisoene draai, die sterre brand,
Die son word rooi, ons het beland
Aan die maan se verkeerde kant**)*

De politieke ontwikkelingen in Zuid Afrika bevinden zich in een dynamisch proces van verandering. Toenaderingen blijken mogelijk die een jaar geleden nog voor onwaarschijnlijk zouden zijn gehouden. Toch spelen die veranderingen zich nog voornamelijk af aan de politieke top. De komende tijd zal blijken of deze veranderingen ook door de samenleving gedragen worden. Een levensvatbare democratie behoeft een draagvlak van een sterk maatschappelijk middenveld, een samenleving waarin de verantwoordelijkheden gespreid zijn.¹

Baas, help my asseblief

En de Zuidafrikaanse samenleving is hard voor zwarten. Manoko Nchwe en Jerry Majatladi, vertegenwoordigers van de National Union of Mineworkers (NUM), laten daarvan wat sterke staaltjes uit het bedrijfsleven zien. Zo profiteert de mijnbouw van het grote aanbod van zwarte werknemers, vertellen zij. In de goudmijnen houden de werkgevers er een keihard selectieproces op na. Deze hebben een zogenaamd acclimatisatieprogramma dat werknemers moet doen wennen aan de

hoge temperaturen onder in de mijnen. Iedere arbeider die zich aanmeldt moet in een zaal waar het 40° heet is gymnastiek-oefeningen doen, vijf uur per dag. Aan het eind van de dag wordt hun temperatuur opgenomen. Als deze drie dagen achter elkaar onder de 37° blijft, mogen ze aan de slag. Is deze iets te hoog dan moeten ze van voren af aan beginnen. Blanken die bij dezelfde bedrijven in dezelfde schachten komen te werken hoeven dit niet te doorstaan. Nchwe en Majatladi noemen deze vorm van selectie ronduit vernederend. Zij leggen associaties met de slavenhandel in vroeger eeuwen. Daar komt bij dat de werkgevers in de mijnbouw als bewuste politiek de blanke mijnwerkers inzetten als troepen om arbeidsonrust onder zwarten de kop in te drukken. Als zwarten staken, verrichten blanken overwerk en krijgen zij dubbel betaald. De faciliteiten op het werk zijn gescheiden; nu niet meer naar ras,

1. Dit artikel is tot stand gekomen na een bezoek aan Zuid Afrika. Ik was lid van een fact finding missie, die op last van de Bisschoppelijke Vastenactie, Caritas Neerlandica, het Centraal Missie Commissariaat, Justitia et Pax, de Werkgroep Kairos, het Centraal Beraad Religieuzen, de Nederlandse Missieraad, en Pax Christi van 28 juni tot 6 juli in Zuid Afrika was. De delegatie bestond uit mev. M.A.M. Andela Baur, C. van der Bruggen, J. Gruyters, H.J. Hartman, M.C. van Iersel, J.A. van Kemenade, V.M. Scheffers, M.Th. van der Sijs, W.J.L. Spit en ondergetekende.
2. *Zuid Afrika. mensenrechten en buitenlands beleid*, uitg. Wetenschappelijk Instituut voor het CDA (Den Haag 1989) 110.

maar naar anciënniteit. In de praktijk komt dat er op neer dat de betere toiletten en kantines voor de blanken gereserveerd blijven. De mijnbouw is een gevaarlijk beroep. In 1989 kwamen 735 mijnwerkers om.

Onder de zwarte mijnwerkers is veelal sprake van trekarbeid. Een derde van de zwarte werknemers valt onder dit systeem, een produkt van apartheid. Het houdt in dat zij werken op basis van een éénjarig contract. Zij staan ingeschreven als burger van een thuisland. Ieder jaar moeten ze daarheen terug om te proberen een nieuw contract af te sluiten. Dus moeten zij iedere keer weer opnieuw concurreren met vele anderen (en iedere keer weer opnieuw het acclimatisatieprogramma doorstaan). Ze werken veelal ver van huis en mogen hun gezin niet meenemen. Het systeem van apartheid dwong hen burger te blijven van een thuisland. In 'wit' Zuid Afrika mochten ze alleen komen voor zover de blanke economie behoefte had aan hun arbeidskrachten. De wet die dat allemaal probeerde te regelen, de wet op de 'Influx-control', is afgeschaft. Tegelijkertijd stopte de regering echter met het bouwen van nieuwe woningen voor zwarten buiten de thuislanden. Zo hoopte zij in de praktijk hetzelfde te bereiken.

De zwarte werknemers moeten, gedurende de periode dat ze in 'blank Zuid Afrika' werken, verblijven in zogenaamde *hostels*. Met zijn duizenden wonen ze daar, in kale barakken. Om te begrijpen hoe zwarten Zuid Afrika ervaren moet je van die barakken bezocht hebben. Ik was in Mamelodi, een zwart woonoord buiten Pretoria. Als je Mamelodi binnenrijdt, staan er rechts van die *hostels*. Honderd man delen er één keukenruimte met een gasfornuis met 6 pitten. Ze leven ver van hun gezin, zonder veel afleiding, behalve dan met vrouwen van buiten of jongetjes van binnen het kamp. Eén oude man klampt zich aan mij vast. Hij wil mij laten zien hoe hij leeft. Zijn bed is een soort stenen tafel met een paar

paardedekens erover. '*Baas, help my asseblief*', zegt hij. Ik schaam mij: Hij spreekt mij vrijwel in mijn eigen taal aan. De onderwerping zit zo diep dat hij een blanke vanzelfsprekend '*baas*' noemt. Hij zit in een perfecte gevangenis. De poort die toegang geeft tot het kamp staat open. Hij kan eruit, maar waar naar toe? Waar vindt hij ander werk? Hij woont er nu al 23 jaar. Hij kan alleen maar een beetje geld verdienen, eten, drinken, slapen en langzaam naar zijn dood toe leven. Ik kan die man niet helpen. Het enige dat ik voor hem kan doen is zijn verhaal vertellen. En hopen dat er zo iets óverkomt van wat apartheid zwarte mensen heeft aangedaan.

Apartheid ontwricht gezinnen. Kinderen worden groot zonder vaders. Mannen en vrouwen krijgen geen kans samen te delen in het gezinsleven. Het systeem kon niet zonder zwarte arbeidskrachten, maar ze moesten het leven van de blanken niet verstoren met hun aanwezigheid. Daarom moesten ze zoveel mogelijk in de thuislanden wonen. En waar het niet anders kon in de grote woonorden bij de steden waar het werk is. Maar dan nog liefst zo ver mogelijk weg. In Soweto, in Mamelodi, in Soshanguve. Zwarten die in Soshanguve wonen en in Pretoria werken, maken reistijden van soms wel twee keer vier uur. Ook voor hen is gezinsleven praktisch onmogelijk.

Je vraagt je af of de blanken die dit systeem hebben opgebouwd eigenlijk wel echt in hun zwarte landgenoten geïnteresseerd waren. Die blanken wonen achter hoge tralies, zwaar bewaakt, mogelijk met een geweer onder het bed. Voor 12 rand 50 kunnen ze al iemand een dag in dienst nemen, als huishoudster of als tuinman. Om de afwas en de boodschappen te doen, *vetkoeke* te bakken voor als je honger hebt, je bed op te maken, te stofzuigen. 's Avonds gaat de *boy* weer terug naar zijn *getto*, ver weg, of gaat de meid naar het kot in de achtertuin. Welk stadsbestuur dat zich een beetje verantwoordelijk voelt voor zijn daden, kan nu toch be-

sluiten om de kosten van het lidmaatschap van de bibliotheek zo te differentiëren dat het praktisch zeker is, dat geen zwarte een boek zal lenen? Pretoria heeft dat uitgevonden, en tegelijkertijd voldaan aan de opdracht om de gemeentevoorzieningen in theorie open te stellen voor alle rassen. Namelijk zo: Mensen van binnen de municipale grenzen betalen 15 rand lidmaatschapsgeld, mensen van buiten 50. En onder die laatste categorie vallen alle zwarte *townships*. Het komt er op neer dat alle zwarte inwoners van groot-Pretoria – die voor hun werk, de bevolkingsadministratie op de stad zijn aangewezen – van de voorzieningen van de bibliotheek worden uitgesloten.³

Onderlinge solidariteit

Het is allemaal niet meer te handhaven. Het systeem loopt stuk op de onwil van mensen om zich erin te voegen. De regering poogde zwarten in de hun toegewezen gebieden te houden. De zwarten gingen uiteindelijk toch in de buurt van het werk wonen. In kotjes achter huisjes in Soweto, in hutjes in de zogenaamde plakkerskampen. Regelmatig gingen de autoriteiten daar met de bulldozer overheen, maar telkens kwamen ze terug. En de regering heeft het moeten accepteren. Nu wonen er 7 miljoen mensen in die plakkerskampen. In de stad Durban woont meer dan de helft van de drie miljoen mensen daar in krottenwijken. En er komen er steeds meer bij. In slijke badplaatsen zetten ze hun krotten neer, recht tegenover de hotels of vlak achter het strand. Wie aan de hand van de Berlitz 'South Africa' door het Kaap-schiereiland toert zal niet meer om het plakkersprobleem heen kunnen.

De regering probeerde de zwarten in de *townships* een betrouwbaar bestuur op te leggen. Toen dat niet lukte, liet zij de handhaving van de orde over aan knokploegen, zogenaamde 'vigilantes'. Willie Hofmeyr, werkzaam op het advocatenkantoor Mellinick, Ress, Rickman & Closenberg in Kaapstad, vertelt over hoe dat gegaan is in

Kayelitsha. Daar was het streven om lokale besturen op te zetten, die trouw waren aan het apartheidssysteem, mislukt. Daarna liet de regering de ordehandhaving over aan *vigilantes*. Figuren uit deze kringen wisten hun macht een officieel tintje te geven als burgemeester en als politie-agenten ('*Kitskonstabelen*'). Ze kregen daarmee een enorme macht in het patronagesysteem van het toewijzen van huizen, waterleiding, elektriciteit. Dit gaat gepaard met een vorm van informele rechtspraak met harde straffen, chantage en corruptie. Gemeenteraadsleden treden vaak op als rechters. Meestal bestaan de straffen die zij opleggen uit geldboetes, die grotendeels opgaan aan de 'honoraria' van de rechters. Dwars daartegenin hebben zwarten geprobeerd eigen vormen van orde in het leven te roepen. Straatcomités vormen de onderste laag van overleg en samspraak over de problemen in de townships. Zij worden overkoepeld door 'civic associations', die soms complete alternatieve vormen van overheidsgezag zijn.

Zo is dat op meerdere terreinen gegaan. Zwarten wezen de ondergeschikte rol die het systeem hun had toegedacht af. Zij bouwden hun eigen vakbonden op, hun eigen onderwijsorganisaties, hun eigen vormen van hulp aan politieke gevangenen, hun eigen monitor-groepen, die schendingen van mensenrechten signaleerden. En telkens speelden de kerken daarin een zeer actieve rol. Daar is tegelijk reden voor hoop op goede levenskansen voor de democratie in Zuid Afrika. In tegenstelling tot bijvoorbeeld Oost Europa zijn de verschillende politieke organisaties sterk verworteld in de samenleving. Het land heeft bovendien een sterke traditie van vrije journalistiek, die heeft geleid tot een pluriforme pers. Zo is er het dagblad *The Sowetan*, dat past in de sfeer van de *Black Consciousness*, de *Weekly Mail*, die met succes de standaarden van de Britse journalistiek weet hoog te houden en bij-

3. *Vrye Weekblad*, 6 Julie 1990.

voorbeeld ook het Afrikaanstalige progressieve *Vrye Weekblad*, dat regelmatig met opzienbare onthullingen komt over gedragingen van leden van de geheime dienst. Tekenend voor de onmogelijkheid om een samenleving onder druk te houden is het verhaal dat mijn zwarte gastheer in Mamelodi vertelde. De bekende film *'Cry Freedom'*, die een paar jaar geleden verscheen, was officieel verboden in Zuid-Afrika. Toch is er een uitgebreide *'samizdat'* van illegaal geïmporteerde en gekopieerde videobanden. *'Cry Freedom'* heeft iedereen hier al gezien, zei hij lachend.

Nieuw politiek leven

Na jaren van droogte gaan er dan nu geruchten van een verkwikkende regen, die nieuw leven zal brengen aan de Zuid-Afrikaanse politiek. Wat De Klerk heeft gebracht tot de vergaande veranderingen in zijn beleid heeft dr. Beyers Naudé aan de delegatie uitgelegd: Ten eerste hebben de financiële experts van de Nationale Partij een diepgaande analyse gemaakt van de ernstige economische problemen waarin

specialisten in de NP gezegd dat ze van alles hebben geprobeerd; een staat van beleg, legers in de woonoorden, een veiligheidsnetwerk, geheime politie. Maar het heeft niet gebaat. Het verzet werd steeds groter. En ten derde, zegt Beyers Naudé, is De Klerk iemand die de opdracht van het Evangelie serieus neemt. Hij is persoonlijk oprecht op zoek naar de Bijbelse gerechtigheid.

In zijn rede voor het parlement van 2 februari dit jaar kondigde De Klerk zijn voornemen aan om door onderhandelingen een uitweg te zoeken uit de situatie. Hij besloot het *African National Congress* (ANC), de Zuid-Afrikaanse Communistische Partij (SACP) en het Pan-Africanist Congress (PAC) weer toe te laten. Politieke gevangenen, die op grond van hun lidmaatschap van bovengenoemde organisaties gevangen zaten, zouden worden vrijgelaten, onder wie Nelson Mandela. De regering en het ANC gingen besprekingen aan. De eerste ronde leidde in mei tot de overeenkomst van Groote Schuur, een landgoed in Kaapstad. Regering en ANC bonden zich aan vreedzame verandering. Zij besloten tot de oprichting van een gemeenschappelijke werkgroep die zich onder andere zou gaan bezighouden met de vrijlating van de politieke gevangenen. De leden van het Nationaal Uitvoerend Comité van het ANC zouden voorlopige immuniteit krijgen voor vervolging voor politieke misdrijven. De regering zou de veiligheidswetgeving herzien om normale en vrije politieke activiteiten mogelijk te maken. En er zouden effectieve communicatiekanalen in het leven worden geroepen tussen regering en ANC ten aanzien van geweld en intimidatiepraktijken uit welke hoek ook. Daarmee is een begin gemaakt met wat in vele kringen is omschreven als een dynamische samenwerking. Walter Sisulu, binnenlandse leider van het ANC spreekt van 'een geest van welwillendheid en samenwerking' tussen beide.⁴

4. *Vrye Weekblad*, 6 Julie 1990.

President De Klerk is oprecht op zoek naar de betekenis van de Bijbelse gerechtigheid.

Zuid-Afrika zich bevindt. Economische sanctiemaatregelen hebben daar in belangrijke mate toe bijgedragen. Een oplossing van de problemen kan pas beginnen, zeggen de experts, als sprake is van een totale afschaffing van de apartheid. Ten tweede hebben militaire en veiligheids-

Nog onlangs zijn er belangrijke obstakels genomen, die de mogelijkheid van echte onderhandelingen in de weg stonden. Regering en ANC zijn het begin augustus eens geworden over de vrijlating van politieke gevangenen en het afzweren van de gewelddoelige optie door het ANC. Het lastigste meningsverschil betreft de manier waarop de onderhandelingen over een nieuwe grondwet gevoerd zouden moeten worden. Tot nu toe is daar nog steeds geen sprake van. Het gaat in de huidige situatie om 'talks about talks', om voorbesprekingen, die gericht zijn op het wegnemen van de obstakels voor de echte onderhandelingen.

Het ANC stelt zich op het standpunt dat een gekozen Grondwetgevende Vergadering zich zal moeten buigen over de nieuwe 'constitutionele bedeling', zoals dat in Zuid Afrika genoemd wordt. Het ANC staat daarbij het voorbeeld van Namibië voor ogen. De bevolking moet door middel van algemeen non-raciaal kiesrecht een grondwetgevende vergadering kiezen. Het ANC is daarbij voorstander van een systeem van evenredige vertegenwoordiging, zodat alle politieke groeperingen zich op basis van hun aanhang onder de bevolking in die *assemblée* vertegenwoordigd zien. Alleen op die manier kan, aldus het ANC, verzekerd worden dat een grondwet tot stand komt die gedragen wordt door de hele bevolking.

De Nationale Partij staat echter een hele andere weg voor ogen. Zij wil vanuit de positie van zittende regering vertegenwoordigers van allerlei politieke organisaties om zich heen groeperen, zoals het ANC, Inkatha, de Conservatieve Partij, de thuislandleiders, etc. Deze zouden op basis van zoveel mogelijk consensus een nieuwe bedeling moeten maken. De resultaten zouden via een referendum aan de bevolking worden voorgelegd. Het blanke electoraat zou zich via een apart referendum moeten kunnen uitspreken. Als het ja zegt, zullen er nieuwe verkiezingen komen, onder de voorwaarden van de nieuwe grond-

wet. Nog is De Klerk vaag daarover. Aan de ene kant wil hij gelijke behandeling en kansen, gelijke rechten en privileges en gelijk stemrecht voor iedere burger, ongeacht ras. Maar aan de andere kant is hij niet bereid bestaande rechten in te leveren: *'Anyone who believes that we will accept a dispensation in which the quality of existing liberties and rights are dismantled, is mistaken'*.⁵

De oplossing van deze meningsverschillen zal nog heel wat tijd vergen. Dr. Beyers Naudé, die namens het ANC aan de onderhandelingstafel deelneemt, verwacht dat de eigenlijke onderhandelingen pas begin 1991 zullen kunnen beginnen. De voorbesprekingen zijn afgelopen maand met vallen en opstaan een nieuwe ronde ingegaan.

Partijpolitiek

ANC en NP moeten zich allebei aanpassen aan de nieuwe omstandigheden. Ze zullen zich moeten voorbereiden op een non-raciaal politiek stelsel. Zo is het ANC bezig met het opzetten van partijstructuren. Overal in het land worden lokale en regionale afdelingen opgericht. Politiek kader moet worden opgeleid, een partijprogramma ontwikkeld. Voor de meeste zwarten is het ANC de meest gerespecteerde bevrijdingsbeweging. Er is een grote mate van vertrouwen in het ANC-leiderschap. Vooral Nelson Mandela heeft met zijn gevangenschap symbool gestaan voor de onderdrukking van de zwarten in Zuid Afrika. Het ANC blijkt het echter intern moeilijk te hebben met de overgang van strijdorganisatie naar formele politieke partij. Er zijn meningsverschillen tussen degenen die mogelijkheden zien voor een historisch compromis en anderen die de strijd voort willen zetten. Vooral in kringen van de gewapende tak van het ANC, *Umkhonto-we-Sizwe*, is moeite met de weg van bespre-

5. Rede staatspresident F.W. de Klerk voor het Parlement d.d. 17 april 1990.

kingen met de voormalige onderdrukkers. Daarnaast is de rol van de Zuidafrikaanse Communistische Partij in het ANC een onzekere factor. Wie is in de alliantie ANC/SACP de ruiter, en wie het paard? Voor veel Zuidafrikanen is dat een probleem. Het ANC zal over dit soort vragen duidelijkheid moeten scheppen.

Aan de andere kant mag de Nationale Partij worden aangewezen als de eerst verantwoordelijke voor de institutionalisering en perfectionering van het apartheids-systeem. Onder de leiding van P.W. Botha was zij schuldig aan ernstige en systematische schending van de rechten van de mens. Pas de huidige president F.W. de Klerk bracht daarin verandering. Vele zwarte leiders zien de staatspresident als een integere politicus. Frederik van Zyl Slabbert, de blanke politicus die een paar jaar geleden zijn lidmaatschap van het blanke parlement heeft opgezegd, omdat hij inzag dat daar de nodige veranderingen niet vandaan zouden komen, zegt over De Klerk: *'Hy het effektief reeds sy eie, tradisionele magsbasis vernietig. Die Nasionale Party, soos ons hom leer ken het, is iets van die Verlede'*.⁶ Daarom zal hij heel wat energie moeten steken in het overtuigen van zijn eigen achterban. De Klerk is maar gekozen door zo'n 6,5% van de volwassen Zuidafrikanen. Wil hij in de toekomst iets van zijn politieke ideeën gerealiseerd zien, dan zal hij moeten proberen zijn kiezers uit alle bevolkingsgroepen te halen. Dat betekent dat de Nationale Partij zich zal moeten omvormen tot een non-raciale partij, met een kandidatenlijst die alle bevolkingsgroepen omvat. Daartoe zal zij moeten breken met het in het verleden door haar gevoerde beleid. Het is niet uitgesloten dat De Klerk daarbij een partij voor ogen staat op christelijke grondslag en naar het voorbeeld van de Europese christen-democratie. Zou hij dat doen, dan zou De Klerk wel eens een serieuze opponent kunnen worden bij non-raciale verkiezingen. De Klerk wordt ondanks alles gezien als de man die apartheid heeft

afgeschaft. Zo gaat zich voorzichtig een nieuw partijenlandschap aftekenen. Rechtse oppositie komt daarbij van de blanke Conservatieve Partij, die vasthoudt aan klassieke opvattingen van apartheid. Ter rechterzijde kan ook de traditionalistische Inkatha-beweging van thuisland-leider Mangosuthu Buthelezi gesitueerd worden. Inkatha is de autoritaire eenheidsbeweging die het politieke en maatschappelijke leven domineert in het thuisland Kwa Zulu (gelegen in de provincie Natal). In Kwa Zulu staat Inkatha in het hart van een pa-

---

Extreme racistische groepen weten dat het parlement de koers van De Klerk niet meer kan keren.

---

tronagesysteem: wie werk zoekt, een huis, een aansluiting op elektriciteit, moet lid zijn. De Kwa Zulu-politie is Inkatha. De knokploegen van Inkatha mogen vrijelijk optreden, de politie sluit daarvoor haar ogen. Inkatha probeert, dikwijls met geweld, de competitie met de ANC-organisaties de baas te blijven. De burgeroorlog in Natal heeft de afgelopen jaren al aan duizenden mensen het leven gekost. Professor Hermann Gillomee, politicoloog aan de Universiteit van Kaapstad, noemt de kans niet ondenkbeeldig dat Buthelezi een gewapende oppositie zou kunnen gaan voeren zoals Jonas Savimbi en zijn UNITA in Angola, wanneer hij buiten een toekomstige regeringscoalitie gehouden zou worden. Inkatha ontvangt overigens aanzien-

6. *Vrye Weekblad*, 6 Julie 1990.

lijke financiële steun van de aan de CDU verbonden Konrad Adenauer Stichting, die daarmee kennelijk indirect een geldelijke bijdrage levert aan het geweld in Natal. Aan de linkerzijde is oppositie te verwachten van het radicale *Pan-Africanist Congress*. Deze bevrijdingsorganisatie ziet geen leidende rol voor blanken in een vrij Zuid Afrika en eist de teruggave van het land dat de zwarten door kolonialisme is afgenomen. Het PAC zegt dat het ANC de zwarte zaak verraadt door met de regering aan tafel te gaan zitten. Het PAC is dan ook niet zo'n voorstander van de huidige besprekingen. Benny Alexander, algemeen-secretaris van het PAC, zegt: 'Echte verandering kan pas komen als de correlatie van krachten doorslaat in het voordeel van de zwarte bevrijdingsbeweging. Zo'n situatie ontstaat als deze de macht heeft de regering aanzienlijke schade toe te brengen en haar bang kan maken. Dan is er een goede uitgangssituatie voor de machtsoverdracht. Op dit moment echter kan de bevrijdingsbeweging de regering op geen enkele manier onder druk zetten. Daarom moet de gewapende strijd worden voortgezet.'

Geweld

Mogen er op politiek topniveau geruchten zijn van regen, het is twijfelachtig of dit aan de basis ook zo ervaren wordt. Aan de rand van de Afrikaner samenleving hebben altijd extreem-racistische clubs geopered. Nu worden groepen als de Afrikaner Weerstandsbeweging, de *Boere-staatparty* of de *Witwolwe*, waarvan sommigen niet terugdeinzen voor geweld en het plegen van aanslagen, weer actiever. Zij realiseren zich dat het blanke parlement de door de president ingezette koers niet meer zal kunnen keren. Zij komen aan geld van conservatieve blanke ondernemers en aan ervaring dankzij oud-politici. Er wordt serieus rekening gehouden met een staatsgreep van rechts.

Daarnaast is onder voormalig president P.W. Botha een uitgebreid veiligheidsnet-

werk opgebouwd. Dat moest via geheime inlichtingendiensten, samenwerking van leger en politie, proberen de zwarten onder controle te houden. Het was een complete staat in de staat geworden. Officieel is dit veiligheidsnetwerk ontbonden, maar dezelfde mensen zitten nog steeds op dezelfde posten. Nog steeds wordt geprobeerd de zwarte politiek te controleren via een 'Nationaal Coördineringsmechanisme'. Ondanks de opheffing van de noodtoestand worden ook nu nog mensen zonder proces in hechtenis genomen onder de beruchte afdeling 29 van de Wet op de Binnenlandse Veiligheid. Demonstraties worden nog steeds verboden, als dat de autoriteiten goeddunkt, en de politie wil nog steeds wel met hagel op demonstranten inschieten.

Zuid Afrika is een gewelddadige samenleving. In de week dat wij er zaten was er een bomexplosie in Johannesburg bij een zwarte bushalte, was er een blanke automobilist die was ingereden op een groep zwarte demonstranten die vervolgens door die demonstranten werd gelyncht. Drie zwarte jongens reden rond in Durban en schoten in op voetgangers. Een bom ontplofte voor het redactielokaal van het *Vrye Weekblad*, een paar dagen nadat wij er waren geweest. In Natal woedt praktisch een burgeroorlog tussen Inkatha en de organisaties die aan het ANC gelieerd zijn. Veel blanken bezitten een pistool. Er zijn tal van particuliere veiligheidsorganisaties, die in militaristisch uitzienende voertuigen door de straten rondrijden. Hele delen van de bevolking voorzien in hun eigen veiligheidsbehoefte, compleet met paramilitaire of parapolitionele troepen. Ook in de zwarte woonoorden zijn wapens; zelfgemaakte geweren of messen. Er is bijzonder weinig ervaring opgedaan in vreedzame vormen van conflictbeheersing. De jeugd in de *townships* groeit op in een klimaat waarin geweld een normaal verschijnsel is. Een van de zwaarste opgaven voor een nieuwe

7. *Weekly Mail*, 6 juli 1990.

democratisch gekozen regering zal dan ook zijn te proberen het gezag van de overheid te herstellen met een orde die gekenmerkt wordt door rechtvaardigheid.

Sancties

Van verschillende zijden in Zuid Afrika wordt bevestigd dat economische sanctie-maatregelen wel degelijk hebben bijgedragen aan de koersverandering van de regering. De beslissingen die in Nederland en de Europese Gemeenschap dien-aangaande worden genomen zijn van invloed op het overgangsproces naar een rechtvaardige samenleving. Ook als het nu zou gaan om het verlichten van de internationale pressie. Waar ik mij dankzij mijn bezoek aan Zuid Afrika sterker van bewust ben geworden, is dat de discussie die wij hier in Europa daarover voeren, door de vele zwarte verzetsorganisaties intens wordt gevolgd. Zij beschouwen de maatregelen die het Westen genomen heeft als een belangrijke morele steun in de rug. Centraal in dat debat is nu – gelukkig – komen te staan de vraag wanneer de veranderingen ver genoeg zijn gegaan om de economische sanctie-maatregelen te kunnen intrekken. Dat is ook van belang voor de besluitvorming in EG-verband. De Europese Gemeenschap heeft in 1985 besloten tot het stopzetten van iedere militaire en nucleaire samenwerking, tot een verbod op de export van aardolie naar Zuid Afrika, tot het ontmoedigen van wetenschappelijke en culturele overeenkomsten behalve die welke de anti-apartheidsstrijd steunen. In 1986 werd dit pakket uitgebreid met een boycot van ijzer, staal en gouden munten uit Zuid Afrika. Op de EG-top in Dublin is onlangs besloten dit pakket voorlopig aan te houden. De Nederlandse regering wil dit jaar komen met een evaluatie van een en ander.

In het rapport 'Zuid Afrika; mensenrechten en buitenlands beleid' heeft het Wetenschappelijk Instituut een scenario voor sanctiepolitiek ontwikkeld dat omwille van de effectiviteit zowel negatieve als positie-

ve maatregelen omvat.⁸ President De Klerk heeft in ieder geval al één belangrijke beloning voor zijn beleid gekregen: de druk om verdergaande sanctie-maatregelen te nemen is uit de lucht. De discussie speelt zich nu af in het perspectief van het moment waarop ze kunnen worden opgeheven. Het gaat nu dus om een effectief beleid van positieve maatregelen. Het CDA zou moeten proberen zijn visie op het Zuid Afrikabeleid aan te passen aan de veranderende omstandigheden. Het is de bedoeling dat de CDA-partijraad in oktober dit jaar een uitspraak hierover doet. 'Verantwoord voortbouwen' biedt daarvoor de nodige richtlijnen. Paragraaf 1.5.1 zegt dat Nederland bevordert 'de totstandkoming van onderhandelingen over de afschaffing van apartheid en over de toekomstige inrichting van de samenleving. Aan die onderhandelingen nemen in elk geval de Zuidafrikaanse regering en alle relevante politieke groeperingen, waaronder het ANC, deel'.⁹ En verder: 'Door middel van effectieve sanctie-maatregelen moet de Zuidafrikaanse regering worden bewogen tot naleving van de mensenrechten en tot deelname aan de genoemde onderhandelingen'. Het program pleit voor een verzwaring van het sanctiepakket van de EG met onder andere een kolenboycot. Het program noemt als doel van de economische sanctie-maatregelen ten eerste de naleving van de mensenrechten en ten tweede de onderhandelingen over de afschaffing van apartheid en de toekomstige inrichting van de samenleving. Dit zijn voor het CDA de hoofdelementen in de beoordeling van de vraag of sancties kunnen worden ingetrokken.

Met de naleving van de rechten van de mens zijn onder de regering-De Klerk belangrijke vorderingen gemaakt. Tevens worden tussen de regering en het ANC

8. *Zuid Afrika; mensenrechten en buitenlands beleid*, 118 e.v.

9. *Verantwoord voortbouwen*, CDA-verkiezingsprogram 1989-1993, artikel 1.5.1.

voorbereidingen gehouden, die moeten leiden tot de echte onderhandelingen over een nieuwe grondwet. Het CDA kan het opgeven van het pleidooi voor zwaardere sanctiemaatregelen (kolenboycot) zien als een element van 'beloning' voor deze vooruitgang onder president De Klerk. Tegelijkertijd is er van onderhandelingen over een nieuwe grondwet nog geen sprake. Op grond van het verkiezingsprogramma van het CDA zou de EG haar economische sanctiemaatregelen kunnen intrekken wanneer de definitieve onderhandelingen over een nieuwe grondwet – d.i. 'over de afschaffing van de apartheid en de toekomstige inrichting van de samenleving' – daadwerkelijk zijn begonnen. Daarbij wordt opengelaten of die onderhandelingen worden gevoerd in een gekozen grondwetgevende vergadering of in een ander orgaan. Dat is een zaak waar regering en ANC in hun voorbereidingen zelf overeenkomst over moeten zien te sluiten. Voor de beoordeling is wél van belang of het onderhandelingsproces ruimte biedt voor actieve deelname van 'alle relevante groeperingen', zoals het programma stelt. Het moet geen onderscheiding worden tussen regering en ANC. Dan zou het streven naar een democratisch Zuid Afrika in het gedrang komen.

Daarnaast moet het Westen zich des te meer gaan voorbereiden op de vraag hoe het kan bijdragen aan het afbreken van apartheidstructuren en de opbouw van een rechtvaardige en solidaire samenleving. In een democratisch Zuid Afrika zullen nieuwe investeringen welkom zijn. Gezien de zeer slechte sociale situatie van zwarte werknemers, is tenminste een handhaving van de EG-gedragscode voor bedrijven met dochterondernemingen in Zuid Afrika gewenst. Zo kunnen zij blijven dienen als voorbeelden van sociaal gevoelig ondernemerschap. Over de culturele relaties met Zuid Afrika bestaan nogal wat misverstanden. Het Cultureel Akkoord tussen Nederland en Zuid Afrika is opge-

zegd. Dat wil niet zeggen dat relaties tussen de Nederlandse en de Zuidafrikaanse samenlevingen door de regering verboden zijn. Integendeel, het staat kerken, universiteiten, vakbonden, ontwikkelingsorganisaties en dergelijke vrij om relaties aan te knopen met hun evenknieën in Zuid Afrika. De solidariteit vanuit Nederland met organisaties daar, die opkomen voor de rechten van onderdrukte zwarten, is door het Wetenschappelijk Instituut juist toegejuicht.¹⁰ Voor de komende jaren zullen dergelijke betrekkingen hard nodig blijven. De regering zal dit moeten blijven stimuleren. Daar is echter nog lang geen Cultureel Akkoord voor nodig. Dat sluit je met een bevriende regering, en daarvan is in Zuid Afrika nog geen sprake. Wél kunnen in de bestaande en nog te versterken contacten al de contouren zichtbaar worden van de elementen die een toekomstig Cultureel Akkoord zou bevatten.

Bevrijding

Na een bezoek aan Zuid Afrika en de verwerking van de vele ervaringen dringt zich een vraag op: Zou bevrijding nu zo verlopen? Met het toelaten van een demonstratie, met een rede in een parlement, met de vrijlating van een gevangene? Met onder-tussen ook nog geweld, onrust en onzekerheid? Wat betekent bevrijding voor de man in het *hostel* in Mamelodi? Zou Zuid Afrika op deze manier een einde maken aan de lange jaren van harteloze droogte? Een einde aan het '*Droë wit seisoen*'? Zouden de '*gerugte van reën*' eindelijk op waarheid berusten? Op de lange duur hopelijk wel. Maar duidelijk is dat een nieuw Zuid Afrika niet zal komen van de politieke top alleen. Daar is veel meer voor nodig.

*'Reën was alles weg hier
Was alles skoon hier
Was alles skoon hier
Reën kom weer en weer ...*

10. Zuid Afrika: mensenrechten en buitenlands beleid, 123.

Weer en weer ...
Weer en weer ...'*)

THB

*) '*Donker donker land*', Johannes Kerkerrel en die Gereformeerde Bluesband, Shifty Music 1989

De vergader- accommodatiegids 1990

- volledig geactualiseerd
- nu met evenementenhallen

De 'Vergaderaccommodatiegids' brengt alle mogelijkheden voor uw vergadering, congres, seminar of tentoonstelling op handzame wijze in kaart. Overzichtelijk. Compleet. Up to date.

In de 'Vergaderaccommodatiegids' wordt per pagina één accommodatie uitgebreid beschreven, volgens een vaste indeling in rubriekjes. De gids vermeldt alles wat u weten wilt:

- per accommodatie alle adresgegevens, inclusief faxnummer;
  - een foto en een platte grond van de accommodatie en een beknopte beschrijving van de bereikbaarheid per auto en per openbaar vervoer;
  - overzicht met vergadergegevens, waarin u in één oogopslag kunt zien wat de capaciteit van de zaalruimten is en hoeveel de zaalhuur ongeveer bedraagt, maar ook welke technische faciliteiten en recreatieve de accommodatie u biedt;
  - de restaurant- en hotelgegevens geven u snel een indruk van mogelijkheden, prijzen en kwaliteitsaanduiding (sterren);
  - NIEUW de (vergader)accommodatie van evenementenhallen en tentoonstellingsruimten.
  - NIEUW in samenwerking met de Gehandicaptenraad wordt vermeld of de accommodatie toegankelijk is voor gehandicapten.
- Zo bespaart u tijd, moeite en geld.

De 'Vergaderaccommodatiegids' verschijnt elk jaar in januari.

Ing. 676 pagina's, f 79,50
(bij abonnement 20% korting)
ISBN 9036801850

Belt u voor uw bestelling bij de uitgever Libresso: tel. 05700-33155.

De uitgave is ook via de boekhandel verkrijgbaar.
Prijswijzigingen voorbehouden.

Bohn
Stafleu
Van Loghum

IN DIT NUMMER

Column: Internationale opgaven voor de christen-democratie

363

Mr. J.J.A.M. van Gennip

Van oude en nieuwe christenen

366

Prof.dr. A.C. Zijderveld

De religie verdwijnt niet, maar gaat op in de algemene cultuur. Zij wordt grondslag van onze verzorgingsstaat. De specifieke inbreng van de christen-democratie ligt in het expliciet maken van de grondwaarden van de Europese cultuur. De christen-democratie moet voor het zout in de pap zorgen.

Christen-democratisch en/of conservatief

373

Thomas Jansen

De Britse Conservatieven in het Europese Parlement hebben een aanvraag ingediend om zich aan te sluiten bij de EVP-fractie. Daarmee is een dialoog op gang gebracht die tenslotte tot een samengaan zou kunnen leiden. Dit is het derde artikel in de serie over de Europese christen-democratie. Eerder verscheen in het januarinumnummer van dit jaar 'De christen-democratie in West Europa' door drs. Th.B.F.M. Brinkel, en in het meinumnummer 'Heeft de christen-democratie nog toekomst' door Harro Hoogerwerf en Ad Koppejan. De mening van Thomas Jansen: De christen-democratie moet bereid zijn de kring te openen.

Christen-democratie versus conservatieve politiek

380

Drs. A.M. Oostlander

Tegen structurele samenwerking tussen de Europese Volkspartij en de Britse Conservatieven zijn onoverkomelijke bezwaren. De Conservatieve Partij is niet vatbaar voor Evangelische zelfkritiek. Het vierde artikel in de serie over de christen-democratie in Europa. Oostlander: Het CDA heeft in brede kring weerstand tegen die samenwerking.

Boekbespreking: Het concept van niet-provocerende defensie

388

Ir. P.W. Maris

Militair vermogen alleen is onvoldoende om indruk te maken op de tegenpartij. Ook de gebleken bedoelingen spelen daarin een essentiële rol. Een bespreking van de bundel 'Non-provocative defence as a principle of arms reduction' dat is uitgegeven bij de Vrije Universiteit in Amsterdam.

Periscope: Verandering en continuïteit in Zuid Afrika

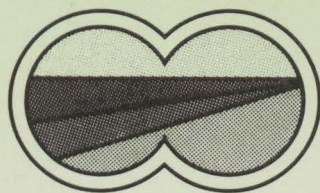
397

Commentaar uit het Wetenschappelijk Instituut. De Zuidafrikaanse regering en het ANC houden voorbesprekingen die moeten leiden tot echte onderhandelingen over een nieuwe grondwet. Het CDA moet zijn standpunt ten aanzien van Zuid Afrika nader bepalen. De structuren van apartheid zijn daarmee echter nog niet uit de samenleving verdwenen.

christen democratische verkenningen

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

maandblad van het
wetenschappelijk
instituut
voor het cda

10 | 90

Van Loghum Slaterus

Christen Democratische Verkenningen is het maandblad van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

Het is de voortzetting van
Anti-Revolutionaire Staatkunde,
Christelijk Historisch Tijdschrift en
Politiek Perspectief.

Redactie

B.F. Bos-Beernink
mr. drs. L.C. Brinkman
mr. J.J.A.M. van Gennip
dr. J. Grin
mr. A.K. Huibers
dr. E.J.J.M. Kimman S.J.
drs. C.J. Klop
J.G. Kraayeveld-Wouters
ir. W.C.M. van Lieshout (voorzitter)
drs. M.J.Th. Martens
dr. H.A.C.M. Notenboom
drs. T.L.E. Strop-von Meyenfeldt
prof. dr. H.E.S. Woldring
drs. Th.B.F.M. Brinkel (secretaris)

Redactie-adres

Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, Dr. Kuyperstraat 5, 2514 BA Den Haag, tel. 070-392 40 21 t.a.v. drs. Th.B.F.M. Brinkel.
Secretaresse: H.G.M. Veringa-Loomans.
De redactie stelt er prijs op artikelen (tot maximaal 4000 woorden) te ontvangen die passen in de opzet van Christen Democratische Verkenningen.
Boeken ter recensie kan men zenden aan de redactie van Christen Democratische Verkenningen; ter recensie gezonden boeken kunnen niet worden getourneerd.

Christen Democratische Verkenningen wil een wetensfunctie vervullen binnen de christen-democratie; verkennend, grenzen aftastend, opiniërend, zowel historisch-analytisch als toekomstgericht en internationaal georiënteerd.
Het doet dit vanuit een kritisch-solidaire en onafhankelijke opstelling ten opzichte van het CDA.

Het schrijft over en vanuit het spanningsveld tussen geloof en politiek.
Het vraagt de aandacht voor de betekenis van christen-democratische uitgangspunten voor politieke en maatschappelijke vraagstukken.

Christen Democratische Verkenningen richt zich op de trend in het politieke en maatschappelijke gebeuren ook in de politieke actualiteit van de dag.

Uitgever

Van Loghum Slaterus bv
postbus 246, 3990 GA Houten
telefoon 03403-95711.

Abonnementen

De abonnementsprijs bedraagt f 61,75 per jaar incl. btw en verzendkosten.
Studenten CDJA-leden f 38,50
Losse nummers f 6,75
Abonnementsadministratie: Intermedia bv, Postbus 4, 2400 MA Alphen aan den Rijn, telefoon 01720-6 68 11.

Beëindiging abonnement

Abonnementen kunnen schriftelijk tot uiterlijk 1 december van het lopende abonnementsjaar worden opgezegd. Bij niet tijdige opzegging wordt het abonnement automatisch voor een jaar verlengd.

Adreswijzigingen

Bij wijziging van naam en/of adres verzoeken wij u een gewijzigd adresbandje toe te zenden aan Intermedia bv, Postbus 4, 2400 MA Alphen aan den Rijn, telefoon 01720-6 68 11.

Betalingen

Gebruik voor uw betalingen bij voorkeur de te ontvangen stortingsacceptgirokaarten; dit vergemakkelijkt de administratieve verwerking.

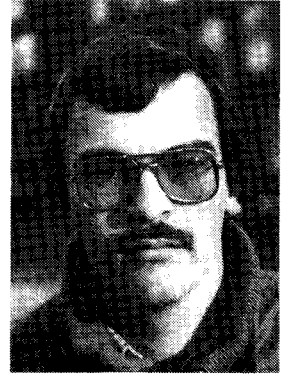
Advertenties

Opgave van advertenties aan de uitgever: telefoon 03403-95711.

ISSN 0037-8135

COLUMN

Dr. John Grin

Tijd voor een nieuwe internationale orde

De recente ontwikkelingen in Irak hebben geleid tot een beslissing die sinds lang niet was voorgekomen: de Nederlandse regering gaf de Koninklijke Marine het bevel om op te stomen naar een regio waar het serieus tot gevechtshandelingen zou kunnen komen. Van het begin af aan was evenwel niet duidelijk wat het kader was waarbinnen zou worden opgetreden; wat het doel van het Nederlandse marine optreden was; en wat de grenzen waren. Was het de Nederlandse bijdrage aan het handhaven van de internationale orde door het steunen van het beleid dat was overeengekomen in de Verenigde Naties? Of voer de Marine uit om, samen met vloot-eenheden van de NAVO-bondgenoten, de Westerse belangen in het Midden Oosten te behartigen, desnoods door deel te nemen aan een oorlog?

Het is van groot belang dat op dit punt nadere bezinning plaatsvindt: verwacht mag worden dat spanningen als die rond Irak de komende jaren vaker zullen voorkomen. In dergelijke gevallen staan Nederland en andere landen in het Noorden voor de keuze tussen twee opties: belangenbehartiging of de eigen bijdrage in dienst stellen van de handhaving van de internationale orde.

Voor de eerste optie, belangenbehartiging met inzet van militaire middelen, is in de Verenigde Staten de afgelopen jaren

veel aandacht geweest. De standpunten van de bondgenoten liepen echter uiteen. In Nederland viel een zekere evolutie waar te nemen: de teksten van achtereenvolgende memories van toelichting leken geleidelijk aan minder gereserveerd te worden. En aan de vooravond van het besluit om de marine te laten uitvaren sprak onze doorgaans zo prudente minister van Buitenlandse Zaken over 'het behartigen van de Nederlandse belangen in de Golf'.

Onder VN-vlag

De tweede optie, bijdragen aan het handhaven van de internationale orde met behulp van inzet van militaire middelen, heeft ondertussen een zekere geschiedenis. Men denke bijvoorbeeld aan de inzet van vredestroepen onder VN-vlag in Libanon en Namibië.¹ Het bijzondere aan de situatie in Irak was dat in dit geval er niet slechts sprake was van orde-bewarende VN-troepen om strijdende partijen uit elkaar te houden, maar aan het desnoods met militaire macht afdwingen van naleving van door de Veiligheidsraad afgekondigde sancties. Dat was mogelijk omdat de betreffende resoluties waren aangenomen onder Hoofdstuk VII van het Handvest van de VN, waardoor de Veiligheidsraad van lidstaten kan vragen om militaire middelen

1. *Christen Democratische Verkenningen*, 5/90, 213 e.v.

met dit doel in te zetten. Al is het daarbij niet *per se* vereist dat dit onder een gemeenschappelijk VN-bevel gebeurt, duidelijk is wel dat een multinationaal op- perbevel kan bijdragen aan zowel de effectiviteit als de geloofwaardigheid van zulk optreden. Een nog verdergaander mogelijkheid die in het Handvest is voorzien is dat strijdkrachten onder VN-vlag in een bepaalde regio een verandering van de *status quo* afdwingen.

Beide opties, belangenbehartiging en handhaving van de internationale orde, hebben voor- en nadelen. Het in NAVO-verband optreden buiten het verdragsgebied heeft als belangrijk voordeel dat het mogelijk is om beproefde besluitvormingsmechanismen te gebruiken. Een uiterst belangrijk nadeel is echter dat zulke vormen van Westers optreden zeer escale- rend kunnen werken en de Noord-Zuidspanningen structureel kunnen doen toenemen. Het komt er immers al gauw op neer dat Westerse landen op voet van oorlog raken met Zuidelijke landen.

De tweede optie moet in spiegelbeeldige termen worden beoordeeld. De mogelijkheid van inzet van militaire middelen ter ondersteuning van VN-optreden kan op den duur bijdragen aan een meer stabiele en vreedzame internationale orde. Het is immers ook op het internationale vlak onmogelijk om de orde te handhaven zonder in laatste instantie een beroep te kunnen doen op dwang met behulp van geweldsmiddelen. Een belangrijk nadeel van deze optie is dat de besluitvormingsmachinerie van de VN momenteel nog slecht geolied is. Bovendien laat het functioneren van de Veiligheidsraad in democratisch opzicht te wensen over. Cynisch gezegd moet men, om permanent lid te zijn, in het bezit van kernwapens zijn; de invloed van andere landen dan de vijf gevestigde kernmach- ten is betrekkelijk gering.

In ons Program van Uitgangspunten is een nieuwe internationale orde een hoofdpunt: er wordt gepleit voor het zoeken naar nieuwe evenwichten in de wereld, samen

met anderen. Deze stellingname gaat terug op een lange traditie in de christen-democratische partijen. In het Program van Uitgangspunten wordt wel opgemerkt dat organisaties als de EG en de NAVO nodig zijn zolang de belangen in breder verband te zeer uiteenlopen om een internationale rechtsorde effectief te laten functioneren.

Recente ontwikkelingen in Oost Europa hebben de scherpte van dit dilemma echter wezenlijk verminderd, en hebben mogelijkheden geopend voor een versterkte internationale orde. De besluitvorming over de crisis in Irak heeft al laten zien hoeveel meer er thans mogelijk is. Des te ernstiger is het dat in deze kwestie het optreden in VN-kader niet van het begin af aan als enige legitimatie van het Nederlands militair optreden is gehanteerd.

Christen-democraten hebben een traditie te verliezen als het gaat om het denken over en het werken aan de totstandkoming van een internationale orde. Indringende vragen moeten daarbij aan de orde komen, bijvoorbeeld:

- Hoe kan het functioneren van de Veiligheidsraad worden verbeterd? Is het niet de hoogste tijd om het veto-recht van de leden aan banden te leggen, of zelfs af te schaffen?
- Op welke wijze kan er een permanente VN-bevelsstructuur komen, die in voorkomende gevallen leiding kan geven aan militaire operaties ter ondersteuning van het VN-beleid?
- Hoe kan het proces van vertrouwenbevordering dat in Europa sinds de aanvang van de CVSE-besprekingen in 1973 loopt, worden gemondialiseerd?
- Welke zou de Nederlandse gedragslijn moeten zijn?

Het is duidelijk dat heel wat denkwerk nodig is. Gezien hun uitgangspunten zijn christen-democraten gehouden om aan dat denkwerk een wezenlijke, vernieuwende bijdrage te leveren.

Dr. A.J. Vermaat

Op weg naar een sociale markteconomie

Het zonder meer verminderen van de rol van de overheid zou kunnen leiden tot ernstige sociale problemen. Het CDA wil dit met het model van de verantwoordelijke samenleving ondervangen. Het zal moeten proberen voldoende marktefficiëntie te behouden. Tegelijk moet de overheidsbureaucratie worden teruggedrongen en maatschappelijke doeleinden beter bereikbaar zijn. Dit artikel is een uitwerking van de rede van dr. A.J. Vermaat op het symposium ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van het CDA in oktober 1990.

1. Inleiding en probleemstelling

1.1 Aanleiding tot bezinning

In de meeste Westerse democratische landen is in de periode na de Tweede Wereldoorlog een welvaartsstaat opgebouwd. Tijdens de uitbundige jaren zestig werd zelfs de verzorgingsstaat geschapen. Echter, in de jaren zeventig en tachtig traden de gebreken van zo'n verzorgingsstaat aan het licht.¹ Daarbij bleek het niet alleen te gaan om problemen op het vlak van de overheidsfinanciën (onder meer vanwege geringere economische groei), maar om veel meer. De immer uitdijende overheid leidde tot een topzware collectieve sector (zowel qua financiën als qua beslissingsmacht), welke de samenleving uit het lood sloeg. Niet alleen liep de economie vast in het

drijfzand van de onevenwichtige overheidsfinanciën, maar ook het democratisch gehalte van de maatschappij werd bedreigd.

In vele landen kwam er een duidelijke reactie; ook in Nederland. Hierbij heeft vanaf het begin het CDA een centrale rol gespeeld, zonder te vervallen in een eenzijdige economisch-financiële benadering. Wellicht was in die jaren het CDA de meest gereede partij voor zo'n aanpak. In de eerste plaats omdat de christen-democratische richting van huis uit principieel-kritisch ingesteld is ten opzichte van zowel 'het vrije spel der maatschappelijke krachten', als 'de handel en wandel van overheden'. De christen-democratische partijen hebben weliswaar vooraan gestaan bij de opbouw van de verzorgingsstaat, maar zij behielden een principiële distantie. Noch 'staat', noch 'markt' hebben zij verabsoluteerd. In de tweede plaats begon het CDA in die periode (nadat in het najaar van 1978 het 'Rapport Grondslag en Politiek handelen' was aanvaard) met de ontwikkeling van de eigen politieke visie.

Dr. A.J. Vermaat is momenteel voorzitter van de Verzekeringskamer te Apeldoorn, de wettelijke toezichthouder op verzekeringsmaatschappijen en pensioenfondsen.

1. Vgl. bijv. J.A.A. van Doorn & C.J.M. Schuyt (red.), *De stagnerende verzorgingsstaat*, Boom, Meppel 1978, en: Ph.A. Idenburg (red.), *De nadagen van de verzorgingsstaat*, Meulenhoff, Amsterdam 1983.

Dit leidde tot de formulering van nadere politiek-theoretische concepties, waarbij vooral de stellingname (via de idee van de verzorgingsmaatschappij) pro de 'verantwoordelijke samenleving' moet worden genoemd. Tegelijkertijd kreeg deze koerswijziging vorm in de praktische politiek. Aldus zette het CDA in de afgelopen jaren een duidelijke nieuwe beleidslijn uit op het terrein van de ordening van de samenleving, met inbegrip van de rol van de overheid en die der maatschappelijke organisaties daarin. Ook in het domein van de praktische politiek werd een koerscorrectie uitgevoerd. Hoe belangrijk ook, daarmee kan niet worden volstaan. De tijd loopt door, en nieuwe ontwikkelingen doen zich voor. Een voortgezette bezinning is daarom noodzakelijk.

Hieronder schets ik in het kort enkele ontwikkelingen ter illustratie van bovenstaande stelling. In de eerste plaats moet ik wijzen op de noodzaak van een systematisch verder doordenken van de 'oude' problemen. In dit verband is te noemen de problematiek van de arbeidsmarkt, met name de structureel te lage inschakelingsgraad in samenhang met de tekort schietende scholing respectievelijk werkwillemogelijkheid/werkmogelijkheid, zodat er kennelijk sprake is van een relatie met de sociale zekerheid en het onderwijssysteem in Nederland. Andere 'oude' problemen zijn die van de beheersing van de volksgezondheid en de volkshuisvesting. In de tweede plaats noem ik de zogenoemde 'houdbaarheidsproblemen'. Hierbij gaat het om de langetermijnvraagstukken op het gebied van grond- en energiestoffen, milieu en demografie. Ook al toont het bekende Brundtland-rapport zich niet pessimistisch, er zal beleid moeten worden gevoerd! Hoe moet zo'n beleid worden vormgegeven in een tijd waarin men spreekt van een 'terugtrekkende' overheid? Deze vraag knelt des te meer nu de Europese Gemeenschap zich steeds meer gaat (en ook mede vanwege allerlei internationaliseringstendenties moet gaan) presenteren

als een politieke entiteit. Betekent dit laatste niet een onafwendbare nieuwe golf van verstatelijking en centralisering?

1.2 Formulering probleemstelling

In paragraaf 1.1 is empirisch-historisch aangegeven waarom het nodig is dat het CDA zich nader bezint op de inhoud en betekenis van zijn politieke idee van de verantwoordelijke samenleving. Voor het formuleren van een probleemstelling is het nuttig dit tevens in meer analytische termen te doen. De schepping van de verzorgingsstaat was een (optimistische) poging om een sociaal antwoord te geven op de feilen van de kapitalistische markteconomie. Via het regelen en handelen van de staat zou de economie gestuurd kunnen worden in de richting van algemeen-maatschappelijke doeleinden. De historie heeft inmiddels geleerd dat er grote vraagtekens moeten worden gezet achter zowel de ideologie als de praktijk van een sterk interveniërende en dirigerende overheid in economie en samenleving. Zowel de problemen in de diverse verzorgingsstaten aan weerszijden van de Atlantische Oceaan, als de planningsproblemen in de Oosteuropese landen en ontwikkelingslanden onderstrepen dit. Dit onthult het dilemma. Enerzijds mag kennelijk het overheidsapparaat niet teveel economisch dirigisme willen uitoefenen, anderzijds zou een terugtrekkende overheid een vacuüm kunnen scheppen, zodanig dat de oude problemen van de kapitalistische economie terugkeren!

Hiermee is de fundamentele vraag gesteld naar de juiste aard en omvang van het overheidsoptreden in een moderne volkshuishouding. Welke politieke conceptie moet het meest in staat geacht worden hier een bevrijdend antwoord op te geven? Met welk kompas zou men erin kunnen slagen het 'juiste midden' te vinden?

2. Universele Commissie voor milieu & ontwikkeling ('Brundtland-rapport'), *Onze aarde morgen* ('Our common future'), Lannoo, Tielt 1989.

In deze bijdrage wordt stilgestaan bij de mogelijkheden om een verantwoorde moderne markteconomie vorm te geven. Een aantal kanttekeningen ter toelichting op wat veracht mag worden. In de eerste plaats gaat het om beschouwingen over een moderne volkshuishouding. Dat wil zeggen met zeer ingewikkelde problemen en verbanden, waarbij 'internationalisering' en 'milieu' trefwoorden zijn. In de tweede plaats gaat het niet om een behandeling van de totale samenleving, maar slechts van de economie. In de derde plaats ligt het accent van de bijdrage op de vraag naar de vormgeving van de economische ordening, of – zo men wil – de economische orde. In de vierde plaats gaat het om het verkennen van mogelijkheden; op voorhand moet gewaakt worden tegen een één-dimensionale aanpak van *simple-minds*. In de vijfde plaats, ten slotte, gaat het om een benadering vanuit de christen-democratische visie, omdat de schrijver dezes gelooft dat daarin in beginsel de mogelijkheid aanwezig is om te streven naar oplossingen waarbij niet alleen de economische norm, maar ook andere normen zo integraal mogelijk realiseerbaar zullen blijken te zijn.

1.3 Structurering van de beschouwingen

De volgende opzet is gekozen. In paragraaf 2 wordt een beknopte uiteenzetting gegeven van de CDA-conceptie van de 'verantwoordelijke samenleving'. Vervolgens wordt in paragraaf 2 een korte schets gegeven van enkele belangrijke organisatieproblemen van het marktmechanisme respectievelijk van de overheidsbesluitvorming. Hierna worden in paragraaf 4 de mogelijkheden en de tekortkomingen van de idee van de verantwoordelijke samenleving in een moderne volkshuishouding besproken. Tevens komt daarbij een aanvulling ter sprake: *re-modelling* van de markteconomie via het wijzigen van de onderliggende instituties. Ten slotte volgt in paragraaf 5 een kernachtige samenvatting van de conclusies.

2. De CDA-visie: de verantwoordelijke samenleving

2.1 De politieke visie van het CDA

Het gaat hierbij om de aard van de politieke visie van het CDA als christen-democratische richting in het Nederlandse politieke bestel. Conform de statuten van het CDA vormt de Bijbel de grondslag van de partij. Hierdoor geïnspireerd en hieraan getoetst wordt de politieke overtuiging ofwel de politieke visie verwoord en verder uitgewerkt. Deze politieke visie vindt haar neerslag in het periodiek bij te stellen Program van Uitgangspunten. Bekende kernbegrippen zijn hierbij: gerechtigheid, rentmeesterschap, solidariteit en gespreide verantwoordelijkheid. Op basis hiervan worden telkenmale de diverse verkiezingsprogramma's geschreven als actuele (maar gedateerde) toepassingen van dit beginselprogramma. Ten slotte krijgt het praktisch concreet handelen vorm, meestal door middel van compromissen gesloten in regeerakkoorden.

Voortdurend is het CDA bezig, niet alleen met actualisering in verkiezingsprogramma's, maar niet minder met een verdere bezinning en doordenking van de grote lijnen en de meer fundamentele opties en begrippen. In de diverse – doorgaans in de partij in brede kring besproken – rapporten kan de lezer hiervan de resultaten vinden. In dit verband is van cruciaal belang het CDA-begrip van de 'verantwoordelijke samenleving'.

2.2 Naar een verantwoordelijke samenleving

Eerst iets over de totstandkoming van dit idee en daarna iets over de inhoud ervan. De eerste aanzet tot deze conceptie vindt men in het CDA-rapport 'Gespreide Verantwoordelijkheid'.³ Hierin komen de

3. CDA, *Gespreide verantwoordelijkheid*. Den Haag 1978. In het tijdschrift *AR-Staatkunde* (1978 nr. 12) vindt men de commentaren van o.a. J. Tinbergen, H. Langman en Th.A. Stevers.

auteurs tot substantiële kritiek op de gegroeide economische orde in Nederland na een confrontatie met de grondmotieven van het christen-democratisch handelen en een analyse van actuele economische problemen.

Vervolgens presenteert het rapport een eerste uitwerking van de gedachte van de in de maatschappij – dus ook in de economie – gespreide verantwoordelijkheid in de zin van het aanspreken van mensen en organisaties in de samenleving op hun eigen norm-georiënteerde verantwoordelijkheid (ook voor anderen) en aanspreekbaarheid. Een verdere uitwerking en onderlijning volgt in de volgende twee CDA-rapporten 'Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij' (najaar 1983) en 'Werkloosheid en de crisis in onze samenleving' (januari 1984). Ten slotte mondt deze bezinning uit in de bekende discussienota 'Over de verantwoordelijke samenleving' (eind 1987).⁴

Voor wat betreft de inhoud van deze conceptie het volgende. De gedachte van de verantwoordelijke samenleving brengt allereerst een historische correctie aan op de rol van de overheid. Het CDA constateert een maatschappelijke scheefgroei doordat de overheid zich teveel heeft (willen) laten belasten met taken en plichten. Mede daardoor is de beleving en uitoefening van de eigen maatschappelijke verantwoordelijkheid van mensen, groepen en organisaties sterk ingeboet. Bovendien is de toedeling van rechten en (bijbehorende) plichten onevenwichtig geworden.

Uit het voorgaande volgt logisch een tweeledig pleidooi voor herstel van de verdeling van maatschappelijke verantwoordelijkheden. Enerzijds een terugtreden van de overheid, opdat de uitvoering van de kerntaken niet langer lijdt onder de overige ballast van taken op gebieden waar andere organisaties de uitvoering of ten principale behoren te doen, dan wel op een veel efficiëntere wijze kunnen doen. Anderzijds een vergroting van de ruimte voor het dragen van de eigen maatschap-

pelijke verantwoordelijkheid (en de bijbehorende aanspreekbaarheid; zowel rechten als plichten!) zowel voor de commerciële marktsector als voor de non-commerciële maatschappelijke organisaties. Deze intensivering van de maatschappelijke verantwoordelijkheid – met name op het middenveld van de representatieve organisaties – dient gepaard te gaan met een grotere mate van 'zelfregulering', interne democratisering van de besluitvorming en intensiever horizontaal overleg, ook met de overheid.

In het kader van deze conceptie ondersteunt het CDA – naast overwegingen van financieel-economische aard – het in de jaren tachtig gevoerde beleid van de Nederlandse regering, mikkend op doeleinden als de reductie van de collectieve taken en lasten, deregulering, privatisering en verzelfstandiging, decentralisatie, heroverweging en afslanking. Het scheppen van ruimer gespreide verantwoordelijkheden in de samenleving moet ondersteund worden door het voorwaardenscheppend beleid van de overheid onder inruil van permanent integraal ondersteunend subsidiebeleid. Dit is mede nodig om een eind te maken aan de structurele tendens om de kosten op de overheid af te wentelen. Deze conceptie van de verantwoordelijke samenleving van het CDA blijkt te sporen met zijn ideeën over de overheid. Dit blijkt uit een concept-versie van een dit najaar te verschijnen rapport van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.⁵

2.3 Noodzaak tot concretisering

Het voorgaande bevat slechts de beschrijving van de conceptie van de verantwoordelijke samenleving in algemene, globale

4. De bedoelde drie rapporten zijn: a) *Van Verzorgingsstaat naar Verzorgingsmaatschappij*, CDA, Den Haag 1983, b) *Werkloosheid en de crisis in onze samenleving*, CDA, Den Haag 1984, en c) *Discussienota over de verantwoordelijke samenleving*, CDA, Den Haag 1987.

5. Althans voorzover betreft de door mij gelezen concept-rapport van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Publieke gerechtigheid*, juni 1990.

termen. De CDA-discussienota 'Over de verantwoordelijke samenleving' geeft men per onderdeel diverse praktische uitwerkingen. Ik geef hieruit enkele voorbeelden, louter en alleen ter illustratie. Zo bijvoorbeeld een pleidooi om in het centraal overleg tussen sociale partners en kabinet afspraken te maken over loonmatiging ten gunste van het aantal arbeidsplaatsen. Of, het creëren van een gezamenlijke organisatie van onderwijsinstellingen, bedrijfsleven en overheid om een betere afstemming te bewerkstelligen tussen onderwijs en arbeidsmarkt. Of, intensievere vormen van werknemersmedezeggenschap in de ondernemingen, eventueel gekoppeld aan winstdelingssystemen. Of, bevordering van de rol van de medefinancieringsorganisaties in de hulp aan de ontwikkelingslanden. Of, overdracht van het gemeentelijk bezit van woningwetwoningen aan een woningbouwcorporatie respectievelijk het vergroten van de zelfwerkzaamheid en medezeggenschap van huurders daarbij. Nogmaals, dit zijn slechts willekeurige voorbeelden!

Nu verdient het zeker lof, wanneer een politieke partij het niet laat bij de formulering van principes maar ook de bereidheid toont te komen met praktisch uitvoerbare suggesties voor institutionele wijzigingen. Maar er rijst op dit punt toch een belangrijke vraag.

Stel dat er een voldoende draagvlak bestaat in de politiek respectievelijk in de rest van de samenleving om deze hergroepering van maatschappelijke verantwoordelijkheden (welke men gerust een vorm van sociale renovatie of sociale vernieuwing mag noemen!) aan te vatten. Wat zal per saldo het effect zijn in termen van maatschappelijk geaccordeerde doeleinden? Wat te doen als de maatschappelijke organisaties, hun leden, de burgers of de marktpartijen niet in staat zijn (of in feite niet bereid zijn) om het beoogde sociale effect te realiseren? Wat te doen als de terugtrekkende overheid een vacuüm creëert? Algemeen geformuleerd luidt de

kritische vraag bij het sociale appel van de verantwoordelijke samenleving aan de met meer maatschappelijke verantwoordelijkheid beklede organisaties of de toedeling van meer beslissingsvrijheid (immers minder overheidsop treden) wel voldoende gepaard zal gaan met dusdanige institutionele arrangementen, dat 'onmaatschappelijk gedrag' wordt afgeremd of zelfs verhindert. Daarom zal het toekennen van meer verantwoordelijkheid méér vergen dan slechts een algemeen appel op het algemeen belang. In paragraaf 4 wordt terug gekomen op deze reserve mijnerzijds bij de huidige formulering van de CDA-conceptie van de verantwoordelijke samenleving.⁶

3. Het organiseren van economische beslissingen

3.1 *Het economische als deel-aspect*

Het menselijk handelen kent vele vormen en facetten. De wetenschap onderscheidt naar aspecten, dat wil zeggen dimensies of componenten van verschijnselen. Naast het economische worden bijvoorbeeld het sociale, het ethische, het politieke, enz. onderkend. Soms worden handelingen of verschijnselen zo gedomineerd door één bepaald aspect (of door de wijze van beschouwen, zoals in de vakwetenschappen!) dat men spreekt van economisch handelen. Zo ook: de economie, het economisch leven of de economische orde. Het gaat daarbij slechts om een benadering, gezien vanuit één invalshoek. Voor het analyseren van ingewikkelde vraagstukken is zo'n aspectmatige behandeling onontkoombaar. Vanwege het gevaar van ingebouwde eenzijdigheid echter, is het raadzaam daarvoor te waken. Wanneer

6. Vgl. H.J. van Zuthem. 'De christelijk-sociale beweging en de verantwoordelijke samenleving'. *Christen Democratische Verkenningen* 1988, nr. 10, 380-387. Ook in zijn afscheidsrede van de Technische Universiteit Twente heeft Van Zuthem nogeens krachtig herhaald. Zie ook: G. Kuiper. 'Kan de samenleving zorgzaam zijn?'. *Christen Democratische Verkenningen* 1989 (nr. 8) 342-351.

het gaat om maatschappelijke problemen – en daar gaat het in de politiek per definitie over! – moet daarom aan meer dan één aspect tegelijkertijd aandacht worden besteed. Vragen over de juiste vormgeving van de organisatie van economische beslissingen vereisen dus een toetsing aan meer normen dan alleen de economische norm van de 'economiciteit'.⁷

3.2 De economische orde

In een moderne samenleving als Nederland bestaan talloze personen of groepen, die zich 'economisch gedragen'. Mensen die economische beslissingen nemen, die economisch handelen. Naast gezinnen en ondernemingen denke de lezer aan organisaties, overheden, non-profit instellingen etc. Een wirwar van patronen en activiteiten, welke men samenvattend het economisch proces noemt. Gecumuleerd over een bepaalde tijdsperiode (bijvoorbeeld een jaar) zien we de neerslag van dit economisch proces in allerlei statistische grootheden, zoals het nationaal produkt, de investeringen, de inflatie, kortom diverse prijzen en volumina van de economie.

Nu moge dit een wirwar van activiteiten zijn, het is bepaald geen chaotisch of ordeloos proces. Er bestaat een ordening. Aan zo'n economisch proces ligt ten grondslag een stelsel van institutionele arrangementen. Het gaat hierbij zowel om speciale instituties als om regelingen of gewoonten; zowel om formele bepalingen als informele.⁸ Zo'n stelsel van institutionele arrangementen noemt de wetenschapper een economische orde. De economische orde geeft als het ware structuur, vastigheid en continuïteit aan het economisch proces.⁹

Elk land kent zijn eigen economische orde. Uiteraard zijn er analogieën of verschillen te constateren. In de economische theorie kent men allerlei indelingen van typen economische stelsels. Het belangrijkste verschil betreft de tegenstelling 'markt-economie' versus 'planeconomie'. Immers, de hoofdtaak van een economische

orde is het tot eenheid brengen van die miljarden aparte economische handelingen, dat wil zeggen het coördineren ervan. De twee belangrijkste coördinatie-mechanismen zijn de markt respectievelijk de (centrale) planning. In de theorie koppelt men hieraan de twee basisvormen van een zuiver economisch stelsel, namelijk de vrije ruilverkeerseconomie en de centraal geleide bevelseconomie.¹⁰

Het marktcoördinatie mechanisme karakteriseert de economist wel als een anoniem systeem dat op een horizontale of niet-hiërarchische wijze de diverse disposities van de economische subjecten koppelt en terugkoppelt. In feite gaat het om een samenhangend geheel van deelmarkten, waarbij overigens uiteenlopende vormen van concurrentie (kunnen) bestaan. Het coördinatiemechanisme van de centrale planning kan men vervolgens karakteriseren als een hiërarchisch en niet-anoniem systeem.

Soms noemt men een derde type van macro-economische coördinatie, namelijk

7. Het algemene begrip 'economiciteit' kent de volgende twee deelbegrippen, nl. (a) doelmatigheid/efficiëntie, d.w.z. het minimaliseren van de kosten bij een gegeven prestatie, en (b) doeltreffendheid/effectiviteit, d.w.z. het zoveel mogelijk realiseren van de gekozen doelen. Aanvullend moge nog worden opgemerkt dat 'economische' doelen als zodanig niet bestaan; doelen zijn van een algemener niveau. In het spraakgebruik identificeert men economiciteit veelal met efficiëntie.
8. Men kan zeer uiteenlopende voorbeelden van dergelijke economische instituties geven. Zeer specifieke zoals bijv. de centrale bank of een college van beroep voor het bedrijfsleven of de SER. Meer algemener: het type geldstelsel of concrete marktvormen. Het kan gaan om formele regelingen zoals de Wet Economische Mededinging, of informele zoals conventies of gedragvormen.
9. In algemene zin verstaat men onder het begrip 'economische orde': het gehele institutionele kader waarbinnen zich het economisch proces van een land voltrekt.
10. Er bestaan in de wetenschappelijke literatuur talloze typologieën of onderverdelingen van economische stelsels. Mijn studenten kregen indertijd ten minste twaalf soorten van indelingen. Een zeer bekende benadering is die van Neuberger & Duffy, nl. de DIM-aanpak, waarbij D = Decision-making, I = Information, en M = Motivation. Een nadeel hiervan is dat de politieke aspecten onvoldoende aan bod komen.

het overleg.¹¹ Op zichzelf beschouwd is dit geen fundamenteel coördinatiemechanisme, want zowel op de markt als bij de planning is het voeren van overleg een uitvoeringsinstrument. Met termen als 'overleg-systeem' of 'overleg-economie' wordt doorgaans een bepaald type van institutioneel arrangement bedoeld – binnen een markt- of een planeconomie – waarin (groepen van) organisaties onderling afspraken maken over vrijwillige restricties op hun gedrag. Een bijzondere variant treft men aan wanneer de overheid één van dergelijke overlegorganisaties is. We zijn daarmee aangeland bij de zogenaamde gemengde economie.

In de realiteit is een concrete volkshuishouding geen zuivere markt- of planeconomie. Meestal is er sprake van de een of andere variant van een mengsysteem. Zo is de Nederlandse economie in beginsel een markteconomie, maar met een grote mate van overheidsbeïnvloeding. Op zeer verschillende manieren, zowel qua vormgeving, intensiteit en reikwijdte, kan dit overheidsingrijpen plaatsvinden.¹²

Historisch gezien is de gemengde economie een politiek antwoord geweest op de geconstateerde feiten van de (vrije) markteconomie. De politiek dient zich voortdurend af te vragen of de economische orde niet aangepast moet worden. Immers, tijden en omstandigheden veranderen (en daarmee ook de actuele problemen), gegeven oplossingen gaan gebreken vertonen (raken geërodeerd), nieuwe inzichten of belangen breken door. Zoals gezegd, in de jaren tachtig ging men twijfelen aan de wijze en de mate van het overheidsinterveniëren in de economie, terwijl de jaren negentig voor grootse vernieuwingen staan.

3.3 Coördinatieproblemen

Voordat in paragraaf 4 zal worden ingegaan op de actuele problematiek van de gemengde markteconomie, is het instructief om eerst nog stil te staan bij de meest fundamentele probleemtypen van de

markt als coördinatiemechanisme respectievelijk van de overheid als regulator van de markteconomie. Analoge problemen van een planeconomie blijven hier onbesproken.

De markt is blind, doof en kan niet ruiken.

In bloemrijke taal zegt men weleens dat de markt niet alleen blind en doof is, maar tevens lijdt aan evenwichtsstoornissen, noch kan zij ruiken. De markt is blind omdat zij onvoldoende in staat is om het belang van de toekomst (de toekomstige generaties) in het proces te betrekken. De markt is doof omdat zij onvoldoende in staat is om zogenaemde externe effecten te internaliseren.¹³ De markt lijdt aan evenwichtsstoornissen omdat zij labiliteiten zoals de conjunctuurbeweging vertoont. En de markt kan niet ruiken omdat allerlei asociale (verdelings)effecten blijken op te treden (zowel binnen een volkshuishou-

11. Vgl. Ch.E. Lindblom, *Politics and Markets*, Basic Books, New York 1977. Tegen deze opvatting o.a. Th. Pütz, *Grundlagen der theoretischen Wirtschaftspolitik*, G. Fischer Verlag, Stuttgart 1975.
12. Verschil in reikwijdte bijv. een enkele bedrijfstak dan wel een gehele sector dan wel de gehele economie. Verschil qua intensiteit uiteenlopend van marktconform ingrijpen tot de markt geheel uitschakelend. Qua vorm grote verschillen zoals heffingen/subsidies, vergunningen, eigen overheidsproductie enz.
13. Een 'extern effect' kan men omschrijven als: 'een effect dat voortvloeit uit het handelen of nalaten van één of meerdere personen op de positie van andere huishoudingen zonder dat dit effect wordt meegewogen in de besluitvorming'. Het begrip 'internaliseren' beoogt juist dit laatste wél tot stand te (doen) brengen.

ding als tussen landen onderling). Het kan inderdaad niet ontkend worden dat de markt lijdt aan dergelijke mankementen.

Zonder naar compleetheit te streven is de onderstaande typering van de structuurproblemen van de markt als coördinatiemechanisme te geven.

(a) In de eerste plaats is de markt soms *überhaupt* niet in staat om de allocatieve taak uit te voeren. Het meest bekende geval is dat van de zuiver collectieve goederen. Evenmin kan de markt zogenoemde 'ja/nee' besluiten aan. Generaliserend betekent dit het niet in staat zijn om de het marktproces constituerende instituties zelf te realiseren. Vandaar ook het belang van de sociale en politieke orde voor de constatering van de economie.

(b) In de tweede plaats slaagt de markt soms niet in het effectueren van een economisch gezien (Pareto) efficiënte situatie. Dit is doorgaans het geval wanneer er onvoldoende werkzame concurrentie op de markten bestaat. Men denke hierbij aan natuurlijke monopolies, monopolies met permissie, of georganiseerde monopoloiden gevallen (kartels, dalende grenskosten etc.). In de praktijk valt dit probleem meestal mee, omdat via de potentiële concurrentie en de technologische vooruitgang de dynamische efficiëntie sneller gewaarborgd wordt dan de statische efficiëntie.¹⁴

(c) In de derde plaats kent de markt het probleem van de mogelijke labiliteit. Naast specifieke problemen (zoals bijvoorbeeld varkenscycli-achtige markten) slaat dit probleem op de conjunctuurgolf en op andere meer trendmatige onevenwichtigheden zoals de structurele werkloosheid of inflatoire explosies. Macro-economisch gezien betekent dit zowel een gebrek aan macro-efficiëntie als sociale en politieke gebreken.

(d) In de vierde plaats schiet het marktmechanisme tekort als bewerkster van de optimale graad van efficiëntie in de volkshuishouding doordat het beslissingsbereik van de bij de marktbeslissingen betrokken

subjecten in hun respectievelijke afwegingen niet of slechts ten dele de belangen van anderen betrekken. Wetenschappers noemen dit de 'externe effecten' van het economisch handelen van subjecten.

(e) In de vijfde plaats is dit laatste manco uit te breiden tot de tijdsdimensie. In het algemeen neemt het marktmechanisme slechts de belangen (ook al spelen hierbij toekomstverwachtingen en -overwegingen van hen een rol) van de subjecten die in de actuele marktsituatie betrokken zijn. De belangen van toekomstige situaties spelen nauwelijks een rol. Ook de anticipatie op de – voorzover kenbare of taxeerbare – toekomst is in de regel uiterst beperkt in het vrije marktproces.

(f) In de zesde plaats, ten slotte, behoeft het resultaat van een economisch efficiënt marktproces niet overeen te stemmen met wat men sociaal of politiek ethisch verantwoord vindt. Het bekendste voorbeeld is de kritiek op een veel te scheve inkomens- en vermogensverdeling, die spontaan kan ontstaan in een volledig vrije markteconomie. Ook andere gevallen, zoals bijvoorbeeld de voorziening met semi-collectieve goederen en diensten, kan men hieronder rekenen.

De aard van bovengenoemde manco's van het volledig vrije marktmechanisme is dus nogal uiteenlopend. In het laatste geval vloeit de kritiek voort uit buiten-economische overwegingen. Immers ook niet-economische normen spelen een rol bij de maatschappelijke uitkomsten van institutionele arrangementen. In de andere gevallen is er om de een of andere reden een gebrek aan voldoende maatschappelijke efficiëntie of opereert het allocatiemechanisme in het geheel niet. Bij de beschouwingen in paragraaf 4 keren deze problemen uiteraard terug.

Maar niet alleen het marktmechanisme

14. Onder 'statische efficiëntie' verstaat men het bereiken van een maximale efficiëntie bij gegeven en constante omstandigheden. In het geval van 'dynamische efficiëntie' veranderen juist de exogene omstandigheden, zoals - met name - de technologie.

kent structurele functioneringsproblemen. Ook het (re)ageren van de overheid op het terrein van het economische kent dergelijke problemen.

(I) In de eerste plaats is het zelfs in een democratische politieke orde welhaast onmogelijk om een perfecte transformatie te organiseren tussen de preferenties van de (kiesgerechtigde) burgers en de politieke besluitvorming. Dit heeft onder meer te maken met zaken als: periodiciteit van verkiezingen, stemmen op een partij als *package-deal*, coalitie-vorming, invloed van de marginale ('zwevende') kiezers, bestaan van gepassioneerde minderheden, gebrek aan betrokkenheid en/of informatiebehoefte, stemprocedurele problemen respectievelijk de zelfstandige rol van de preferenties (en belangen) van de politici en de 'uitvoerende' ambtenaren.

(II) In de praktijk van de politieke besluitvorming fungeren veelal geprofessionaliseerde pressiegroepen, die er in slagen een overbedeling van hun wensen te realiseren (inclusief overdrachtsuitgaven). Dit verschijnsel wordt gestimuleerd door de losse of zelfs doorgesneden band tussen consumeren en betalen.

Politici tonen gebrek aan lange-termijndenken.

(III) In de derde plaats lijden aan herverkiezing onderworpen politici aan *myopia*, dat wil zeggen een gebrek aan lange-termijndenken. Zowel de uiteindelijk fundamentele lange-termijnbelangen (en pro-

blemen) worden hierdoor onvoldoende gediend, maar tevens impliceert deze afwijking de verspillende neiging om beleid af te breken en aan nieuwe *items* te beginnen.

(IV) In samenhang met een dergelijke *myopia* bestaat het gevaar van op politieke gronden geïnduceerde labiliteiten in de economie. Dit kan samenhangen met beleidswijzigingen (of intensiveringen) met het oog op naderende verkiezingen (de zogenoemde politieke conjunctuurgolven). Maar het kan ook gaan om technische problemen zoals de juiste *timing* en dosering van beleid, waarbij *overshooting* voor de hand ligt, zodat eveneens een extra instabiliteit wordt geschapen.

(V) In de vijfde plaats leiden de eerder genoemde punten (I) en (II) tot een opstuwning van de collectieve uitgaven, onder verdringing van andere bestedingen. Het is zeer de vraag of de burgers dit uiteindelijk begeerd hebben. Voorts is er een extra belastingheffing nodig, welke nog los van de heffingskosten in welvaartstheoretische termen een *excess burden* betekent. Bovendien dreigt er voortdurend een aanslag op de evenwichtigheid van de overheidsfinanciën.

(VI) In de zesde plaats, ten slotte, moet er gewezen worden op de problemen van efficiëntie en effectiviteit. Gebrek aan efficiëntie mag men verwachten van elke bureaucratie met onmeetbare eindproducten en ambtelijke beleidsruimte. Naarmate een organisatie meer 'lagen' kent, wordt dit negatieve effect versterkt. Risico-mijding vormt een aanvullende factor; ook inertia en tijdverlies dienen in aanmerking te worden genomen. Voorts is veel beleid, dat mikt op correctie van marktkuitkomsten ineffectief (onder meer vanwege afwenteling, omleiding, vermindering of andere technieken). Tevens is er doorgaans sprake van onbeoogde effecten respectievelijk koppel-effecten op andere deelterreinen van de economie. In aansluiting hierop moge nogmaals herinnerd worden aan de relatieve inefficiëntie en ineffectiviteit van

de overheidsplanning, of het nu gaat om integrale planning of facetplanning!¹⁵

Het moge dus zo zijn, dat de markt als coördinatiemechanisme onderhevig is aan ernstige mankementen, het is evenmin zo dat overheidsbeleid in staat zou zijn om zonder problemen de taken van de markt over te nemen. De rol van de overheid in de economie is weliswaar onmisbaar (vanwege de marktfeilen), maar de cruciale vraag is die naar de aard en de omvang van zulk interveniëren. Dit vormt het probleem van paragraaf 4.

4. Naar een nieuwe markteconomie

4.1 De conceptie van de 'verantwoordelijke samenleving' als eerste antwoord

De kernvraag waarop een moderne samenleving een bevredigend antwoord moet geven, is hoe de aard en de omvang van het overheidsingrijpen in de economie (respectievelijk andere maatschappelijke deel terreinen) vormgegeven kan worden, zodanig dat de structurele mankementen van de markt worden gerepareerd of gecompenseerd zonder te vervallen in de statale woekeringen en maatschappelijke distorsies zoals tijdens de dagen van de verzorgingsstaat. Het voor de handliggende antwoord van velen in de jaren tachtig: 'Terug naar de markt!' is weliswaar begrijpelijk en kent een kern van juistheid, maar kan géén voldoende antwoord zijn. Er is meer nodig om de alom gewenste maatschappelijke doeleinden te verwezenlijken. De traditionele bestaande markteconomie moet daarom gerenoveerd worden. Hoe kan dit gebeuren?

Het CDA heeft hiertoe de gedachte van de 'verantwoordelijke samenleving' geformuleerd. Via deze conceptie zou – met name – het economisch leven veel bevredigender kunnen worden georganiseerd dan in de verzorgingsstaat of in de klassieke vrijheidsstaat. In paragraaf 2.2 is de strekking van deze gedachte weergegeven. De overheid moet zich niet (laten) opzadelen met de taak om alle maatschap-

pelijke perikelen via overheidsinterventies op te lossen. Integendeel, maatschappelijke verantwoordelijkheden moeten breed gespreid, en teruggelegd worden bij sociale partners, bedrijfsleven, organisaties, groepen en andere (markt)partijen. Dan kan de overheid zich efficiënt concentreren op essentiële taken, terwijl via coördinerend overleg het gedrag op hoofdlijnen onderling kan worden afgestemd.

Deze conceptie van de verantwoordelijke samenleving lijkt een zeer aantrekkelijke gedachte. Duidelijk is ook dat deze idee spoort met de grondmotieven van het christen-democratisch denken. Maar ook velen buiten het CDA tonen sympathie ervoor. Hun bedenking ligt vooral in de nog betrekkelijke vaagheid ervan. Hoe moet deze gedachte concreet gestalte krijgen? Het CDA is voortdurend bezig om dit laatste tot uitdrukking te brengen. In studierapporten, verkiezingsprogramma's en praktische politiek worden voorstellen geformuleerd ter belichaming van deze conceptie. Ter indicatie van het type maatregelen, welke in dit verband worden/werden gepresenteerd, het volgende. Het gaat daarbij zowel om de 'overheid' als aangrijpingspunt van gewijzigd beleid als om de 'maatschappij' (respectievelijk in dit verband de 'economie').

Voor wat betreft de overheid steunt het CDA de bekende maatregelen ('grote operaties') met het oog op de afslanking en grotere doelmatigheid van het overheidsapparaat, maar ook andere financieringsmethoden op het subsidiefront (budgetfinanciering, deel-financiering etc.), overhe-

15. Hoeveel waardering men ook kan hebben voor dergelijke ideeën zoals overlegplanning of indicatieve planning etc., de effectiviteit van zulke vormen blijkt steeds weer te kort te schieten. Zie bijv. recente pleidooien om het 'centraal overleg' tussen sociale partners en de overheid anders te structureren. Vgl. bijv. W. Albeda & A.P. van Veen, 'Pleidooi voor een ander centraal akkoord', *ESB* 1990, 372-378, of: C. Inja & C. Sips, 'Een nieuw model voor het centraal overleg in de jaren negentig', *ESB* 1990, 536-539. Ook interessant is: P. de Haan & R. Fernhout, 'Economisch orderingsrecht en gespreide verantwoordelijkheid', *AR-Staatkunde* 1978 (12), 476-486.

veling van overheidstaken en vormen van bestuurlijke vernieuwing worden gepropageerd. Voorbeelden hierbij zijn: tripartisering van de arbeidsvoorziening, pleidooi voor het leggen van uitvoeringstaken van de sociale zekerheid bij sociale partners, opwaardering van het centraal overleg tussen overheid en sociale partners ten behoeve van inflatiebeteugeling en bestrijding van de structurele werkloosheid (onder andere van ouderen, allochtonen en vrouwen), het creëren van overlegvormen op het vlak van arbeidsmarkt en onderwijs en de steun voor het afsluiten van milieuconvenanten tussen overheid en bedrijven. Een duidelijke rode draad is gelegen in het consequente pleidooi voor het hanteren van overlegvormen, zowel tussen maatschappelijke organisaties of groepen onderling als tussen overheid en organisaties, en het uitbrengen van een duidelijk appel op betrokkenen om via zulk coördinerend overleg de ontvangen maatschappelijke verantwoordelijkheid ook te effectueren.

De cruciale vraag die de kritische lezer moet stellen, luidt: En leidt nu een dergelijke reorganisatie van de maatschappelijke besluitvorming conform de conceptie van de verantwoordelijke samenleving inderdaad tot het realiseren van de maatschappelijk gewenste doelen zonder de problemen van de verzorgingsstaat (respectievelijk die van de klassieke markteconomie)?

Eerlijk gezegd ben ik niet erg optimistisch. Toegegeven, een finale beoordeling is pas echt mogelijk nadat het in de praktijk volledig is uitprobeerd. Voorts toegegeven, geen enkele benadering is in staat om perfecte en probleemloze oplossingen te geven. Bovendien zij erkend dat de suggesties, geformuleerd op basis van de idee van de verantwoordelijke samenleving, op zichzelf zeker een positieve bijdrage kunnen leveren. Het regelmatig uitbrengen van een maatschappelijk appel kan (al moet de overheid zelf er voorzichtig mee zijn) bevruchtend werken op het gedrag van personen, groepen en organi-

saties in de samenleving. Ook in die zin mag men enige fiducia hebben in de effecten van positief 'demonstratie-gedrag'. Ondanks al deze positieve facetten moet men vrezen dat zo'n invulling van de gedachte van de verantwoordelijke samenleving in onze moderne samenleving onvoldoende effect kan geven. Voor deze stellingname is een aantal harde argumenten te presenteren. Ik specificeer de volgende zes redenen.

(1) Het leggen van een maatschappelijke verantwoordelijkheid blijft op zichzelf genomen tamelijk vaag zolang er geen sprake is van de toedeling van aanspreekbaarheid en aansprakelijkheid (compleet met eventuele sancties). Dit laatste complement is niet onmogelijk, maar het is dan de vraag in hoeverre zo iets indruist tegen de 'terugtrekkende' overheid in de conceptie van de verantwoordelijke samenleving.¹⁶

(2) Vervolgens is het de vraag in hoeverre men de toedeling van maatschappelijke verantwoordelijkheid aanvaardt. Stel bijvoorbeeld dat de overheid meent dat sociale partners verantwoordelijk dienen te zijn voor het werkloosheidsprobleem (waarvoor tenminste enige grond is vanwege de invloed van hun besluiten op strategische economische grootheden, welke van direct belang zijn voor de ontwikkeling van de werkloosheid). Accepteren sociale partners dan zo'n verantwoordelijkheid? Vermoedelijk niet, en zeker niet ongeclausuleerd. Bovendien, aanvaardt de rest van Nederland zo iets van de overheid (ook al zou 'Den Haag' dit accorderen)?

(3) Zelfs wanneer de beoogde dragers van de gespreide maatschappelijke verantwoordelijkheid positief zouden instemmen (bijvoorbeeld wanneer het om een deel-probleem zou gaan zoals de financiële afspraken over de boven-minimale

16. Dergelijke kritieken vindt men bijv. bij: J. Tinbergen, 'De beste sociale orde', *AR-Staatkunde* 1978, 469-475; H. Langman, 'Een moedig rapport', *AR-Staatkunde* 1978, 461-468.

werknemersverzekeringen), rijzen er ernstige problemen. Immers, op welke wijze kan de besluitvorming van zulk overleg effectief opgelegd worden aan de individuele bedrijven respectievelijk individuele werknemers zonder verstrekking van adequate sancties (zoals publieke/collectieve verbindendverklaring annex strafboetes)? Juist in gevallen waarin het gaat om tamelijk centrale problemen, waarbij het bovendien in beginsel gaat om gedeelde verantwoordelijkheden (met inbegrip van de overheid!), stuit de uitvoering op het probleem van de effectuering en de benodigde differentiatie. In het gegeven voorbeeld zou de besluitvorming lager gelegd moeten worden (bijvoorbeeld op bedrijfstakniveau), hetgeen eveneens complicerend werkt.

(4) Naast de bezwaren van eenzijdigheid, over-globaliteit en gebrek aan effectiviteit loopt besluitvorming op hoog maatschappelijk niveau het gevaar van 'corporatisme'. Juist wanneer bepaalde (groeps)organisaties bekleed worden met para-statale bevoegdheden, ontstaat het gevaar van de bevordering van de (meest betrokken) groepsbelangen. Nog los van de bezwaren tegen zulke constructies op grond van de juiste overheidsbeschouwing, dient men de belangen van niet-representeerde groepen beter te beschermen.

(5) Hoe loffelijk het betoog pro bevordering van de interne democratisering in maatschappelijke organisaties ook is, het levert geen perfecte besluiten op. Ten aanzien van de politieke besluitvorming werd hierop reeds gewezen in paragraaf 3.3. Hierbij komt nog een extra probleem. Empirisch blijkt er een belangrijk verschil te kunnen optreden tussen wat een persoon zegt dat er (maatschappelijk of politiek) moet gebeuren en wat hij/zij zelf in feite beslist. Zo zijn er velen in Nederland die de maximumsnelheid op of onder de honderd kilometer per uur willen fixeren, maar die er zichzelf beslist niet aan houden. Kennelijk moeten er restricties, controles

en sancties op micro-schaal bijgeleverd worden.¹⁷

(6) Met dit laatste stuiten wij op een kernpunt. Gezien de probleemstelling zoekt het CDA – terecht – een alternatief voor opgeschroefd en gedetailleerd overheidsdirigisme. Een oplossing via aanvullend en globaal coördinerend overleg op – noodgedwongen – tamelijk hoog niveau is op zijn best incompleet. Juist omdat veel problemen op micro-beslissingsniveau blijken te ontstaan. Men denke aan de milieuproblematiek; of aan het vraagstuk van de niet betrokken externe effecten; of aan de problemen van een effectieve inkomenshervreiding! Wat dus ontbreekt is een effectieve aansluiting op het gedragsniveau van de burgers.

4.2 Een aanvulling: 're-modelling' van de markt

De conclusie uit de vorige paragraaf 4.1 is, dat het oogmerk van de idee van de verantwoordelijke samenleving slechts een serieuze kans op realisatie maakt wanneer deze conceptie op instrumenteel niveau aangevuld wordt op een zodanige manier dat gedrag van mensen op micro-niveau kan worden veranderd. Is zo'n aanvulling denkbaar en ook praktisch uitvoerbaar? Ik meen van wel. Eerst een algemene toelichting op het hoe en het waarom.

Het economisch proces rust op een veelheid van beslissingen die economische subjecten voortdurend nemen. Bij zulke frequente en min-of-meer repetitieve beslissingssituaties is een grote mate van individueel rationeel en egocentrisch gedrag waarschijnlijk. Sociaal of altruïstisch gedrag bestaat wel, maar is veelal slechts incidenteel. Bovendien dringen sterke concurrentie of demonstratie-effecten in dezelfde richting van 'oogkleppen-gedrag'. Correctie van zulk micro-gedrag op bepaalde punten moet aangrijpen op de

17. Vgl. bijv. G. Brennan & L. Lomasky, 'Institutional aspects of 'merit goods' analysis', *Finanzarchiv* 1983, 183-206.

keuzevrijheidsruimte welke het economische subject op de markt bezit.

Dit kan op tal van verschillende manieren. Het meest bekend zijn ingrepen in de marktform (mate van concurrentie), beïnvloeding van de marktprijzen (via belastingen/subsidies, minimum/maximumprijzen etc.) of via contingentering van de volumina op de markt. In het algemeen leveren zulke manipulaties slechts in bijzondere gevallen of op korte termijn werkelijk bevredigende resultaten op. Er bestaat echter een ander alternatief voor het *remodelen* van een markt. Een markt werkt namelijk niet in het luchtledige, maar is institutioneel verankerd. Er bestaat voor elke markt immers een verzameling van regels, gewoonten, technieken en dergelijke institutionele arrangementen.¹⁸ Zeer belangrijk hierin is het systeem van (eigendoms)rechten, kwalitatief zowel als kwantitatief. Dat wil zeggen, wat is de aard van de onderliggende rechten (ten aanzien van de te verhandelen goederen of diensten) respectievelijk de verdeling ervan over de economische subjecten.

De wetenschap spreekt hierbij bewust van 'rechten', meervoudsvorm. Dit geschiedt omdat men eigendom opvat als een bundel van afzonderlijk te onderscheiden deelrechten.¹⁹ Uiteraard kent ook de Nederlandse economie zo'n ondergrond van het rechtensysteem. De lezer denke hierbij niet alleen aan het traditionele eigendom van roerende of onroerende goederen, maar ook aan zaken als het al of niet hebben van een werkvergunning, verbod van arbeid voor jeugdigen, huurbeschermingsrechten, subsidieaanspraakrechten enzovoort. In de moderne economische theorie bestaat er een richting (meestal aangeduid als de Reformistische Institutionalisten) die voorstander is van een hervormingsbeleid via een vernieuwing van de markteconomie door middel van een renovatie van de onderliggende eigendomsrechten of soortgelijke maatregelen. Langs deze weg acht deze denkrichting het mogelijk om via een duurzaam

democratisch gelegitimeerde besluitvorming nieuwe institutionele arrangementen te creëren op grond waarvan een dusdanige markt wordt geconstitueerd, dat enerzijds een efficiënt werkend marktstelsel behouden blijft, maar anderzijds negatieve externe effecten (zoals bijvoorbeeld de milieuvervuiling) kunnen worden gereduceerd en tegelijkertijd een redelijke solidariteit kan worden bereikt.

De *crux* van deze benadering is gelegen in het wijzigen van het rechtensysteem zodanig dat restricties of plichten worden geïnternaliseerd, dat wil zeggen dat de economische subjecten automatisch gedwongen worden dergelijke min-effecten te betrekken bij hun afwegingen. Dit vermindert de kans op PD-achtige situaties zodat de doeltreffendheid van het stelsel wordt vergroot.²⁰ Historisch gezien is dit trouwens niet iets nieuws onder de zon. Al vanouds is op een dergelijke wijze aan de samenleving gesleuteld. De markt is immers een cultureel verschijnsel, een menselijke institutie. Daarom mag de huidige marktorde niet als gefixeerd beschouwd worden, maar dient de politiek – onder behoud van het super-efficiënte marktsysteem – te streven naar een aanpassing van het onderliggende rechtensysteem dat maatschappelijke problemen zoveel mogelijk worden gereduceerd.

18. Op diverse niveaus kan men institutionele marktarrangementen onderscheiden. Zo is de 'markt' zelf een historisch gegroeid institutioneel arrangement. Op concrete markten gelden specifieke arrangementen, zoals bijv. typen van veiling-, prijsbepalings- of toewijzingssystemen. Hierbinnen bestaan weer nog gedetailleerdere regels, zoals bijv. leverings-, betalings- of standaardisatieregels.
19. Wanneer men de term 'property rights' in de meest letterlijke zin van eigendomsrechten opvat, geldt reeds dat het dan gaat om een 'bundel' van samenhangende maar veelal economisch gedifferentieerde rechten, zoals bijv. bezitsrecht, gebruiksrecht, vruchtgenot, overdrachtsrecht, afstotingsrecht enz.. Meestal gebruikt men de term 'property rights' echter in ruimere zin, nl. als elke verzameling rechten en plichten.
20. De term 'PD' (= Prisoners' Dilemma) heeft betrekking op een situatie waarin individueel gedrag vanwege lacunes in de coördinatie niet leidt tot een optimale uitkomst van het proces, bijv. omdat men bang is dat een andere actor parasitair zal opereren.

Ter adstructie van deze stelling en ter verheldering van het wezenlijke van deze gedachte eerst nog een historisch voorbeeld. Dit voorbeeld betreft de eigendomsrechten van de grond. Oorspronkelijk was het gebruik van de grond geheel vrij. Naarmate de bevolkingsdruk groter werd en de neiging zich te vestigen op vaste plaatsen groeide, begonnen mensen in toenemende mate (sociale) afspraken te maken over na te volgen gedragsregels. Heel scherp ziet men dit gebeuren in de fase dat in individuele eigendom beheerde bouwgrond wordt gecombineerd met communale weide- en woeste gronden. Op den duur verdwijnen dergelijke communale gronden (doorgaans als gevolg van bepaalde technologische en economische krachten) nadat eerst tal van aanpassingen in de communale rechten/plichten structuur zijn aangebracht.²¹ Zo'n ontwikkeling in de aard van het grondeigendom is ook na de individualisering doorgegaan. Zo mocht een burger vroeger overal in Nederland een huis bouwen, mits men de (onder) grond maar in eigendom hield. Nu moet er sprake zijn van een speciale bestemming als bouwgrond (plus een nadere categorie aanduiding respectievelijk aanvullende beperkende voorschriften). Zo kan eveneens het gebruik van landbouwgrond aan beperkingen onderhevig zijn. Een voorbeeld is het verplichte scheuren van grasland ten gunste van akkerbouw tijdens de bezetting.

Het bovenstaande historische voorbeeld illustreert de mogelijkheid om door middel van aanpassing van het onderliggende economische rechten/plichten systeem belangrijke wijzigingen aan te brengen in het economisch proces, zij het – indien het verstandig gebeurt! – met behoud van het efficiënt werkende marktsysteem.

Voordat ik in paragraaf 4.3 vier nader uitgewerkte suggestieve voorbeelden van deze institutionalistische benadering geef, eerst nog een afsluitende opmerking over de rol van de overheid in deze opvatting.

In een beroemd geworden artikel heeft

Tinbergen indertijd bewezen dat een markteconomie faalt in het geval van belangrijke externe effecten.²² Hij concludeerde daaruit de noodzaak van actief overheidsingrijpen. Standaard instrumenten zijn daarbij:

- a zelf produceren van (anti)activiteiten,
- b subsidies/heffingen op bepaalde activiteiten,
- c systeem van vergunningen, of
- d stelsel van geboden/verboden.

Ten onrechte ontbrak daarbij het alternatief van een wijziging in het rechten/plichten systeem. Uiteraard vervult bij zo'n laatste aanpak de overheid een cruciale rol. Echter niet in de vorm van een voortdurend sturende, dirigerende of discretionaire bevoegdheden uitoefenende overheid (sbu-rocratie). Wel in de vorm van een door middel van regelgeving constituerende overheid. In moderne termen: de overheid schept een werkelijke 'kaderregeling', waarbinnen de economische subjecten zelfstandig en vrij uit de voeten kunnen. Dit laatste is noodzakelijk om de gewenste flexibiliteit en doelmatigheid te bewaren.

Politieke besluiten lijden nogal eens aan onvoldoende permanentie.

---

21. Vgl. bijv. C.J. Dahlman, *The open field system and beyond*, Cambridge 1980.

22. J. Tinbergen, *The Theory of the Optimum Regime*, in: *Selected Papers*, Noordhollandse Uitgeversmaatschappij, (Amsterdam 1959), 264-307; idem in het in voetnoot 16 genoemde artikel.

Overigens zou het in dit verband nuttig kunnen zijn om ook aanvullingen op de bestaande vormen van politieke democratische besluitvorming te overwegen. Politieke besluiten lijden in Nederland nogal eens aan een gebrek aan voldoende permanentie. Wetten zijn nauwelijks van kracht geworden, of staan opnieuw ter discussie. Dit scheidt soms een grote mate van onzekerheid voor hen, die beslissingen met lange-termijnconsequenties moeten nemen. Het begunstigt bovendien het korte-termijndenken bij de overheid respectievelijk de politici. Teneinde een dergelijk bestuurlijk minpunt enigszins te redresseren, zou men wetgeving in tenminste twee typen moeten gaan onderscheiden. In de eerste plaats (basis)wetgeving, namelijk wetten met een langjarige werkingsduur die slechts tussentijds gewijzigd kunnen worden met gekwalificeerde parlementaire meerderheden. In de tweede plaats tijdelijke regelingen, die ook automatisch na ommekeer van de vooraf gespecificeerde (korte) looptijd vervallen (zodat nieuwe besluiten nodig zijn indien een verdere regeling nodig wordt geacht). Een aanvullende suggestie ten aanzien van meer houdbaarheid en consistentie in het overheidsbeleid lijkt opportuun. Het verdient aanbeveling bepaalde duidelijk omschreven doelstellingen qua uitvoering op te dragen aan zelfstandige niet-ambtelijke organen (uiteraard met verantwoordingsplicht en eventuele sanctie). Een goed voorbeeld hiervan vormt de uitvoering van het monetaire beleid door de qua uitvoeringsmodaliteiten onafhankelijke Nederlandsche Bank. Ook op andere deelterreinen biedt dit goede mogelijkheden.

4.3 Vier concrete voorbeelden

Ter adstructie van de relevantie van de reformistisch-institutionalistische benadering geef ik een viertal concrete voorbeelden van mogelijke wijzigingen in het economische rechten/plichten systeem ter bevordering van de doelen welke het CDA

met de conceptie van de verantwoordelijke samenleving voor ogen heeft.

Eerste voorbeeld: volksgezondheid

De volksgezondheid in Nederland wordt gekenmerkt door een aantal structurele problemen. Kort samengevat gaat het om vraagstukken zoals moeilijk beheersbare financiële lasten, haperende planningsystemen, tweedeling (en stigmatisering) van de bevolking respectievelijk gebrek aan echte keuzevrijheid van de burgers. Het kabinet-Lubbers II heeft de Commissie-Dekker gevraagd te komen met suggesties voor een oplossing van dit probleemveld. De kern van het idee van de Commissie-Dekker is verrassend simpel: Herstel de werking van het marktmechanisme. Maar, maak er geen traditionele markt van doch een stelsel waarin naast een voldoende marktwerking (dus met keuzevrijheid en met baten-kosten afweging) ook de solidariteitselementen voldoende zijn terug te vinden. De suggestie van de centrale kas is hierbij een werkelijke *trouvaille*. Het zou te ver voeren om hier dieper op deze discussie-Dekker in te gaan.²³ Waar het om gaat is de gedachte om de rechten/plichten van burgers, zorgverzekeraars en aanbieders van zorg zodanig te (her)definiëren, dat het gevolg ervan een efficiënt werkend (markt)systeem is dat tegelijkertijd een goede en doeltreffende volksgezondheid te zamen met een uit inkomenspolitieke overwegingen aanvaardbare maatschappelijke solidariteit weet te realiseren. Met andere woorden, zonder dat de lezer zich dit realiseerde, is het voorstel van de Commissie-Dekker een schitterend voorbeeld van de aangeprezen benadering. Natuurlijk moet daarbij de overheid een rol spelen. Maar deze is vooral regelgevend, kader- of stelsel-

23. Commissie Structuur en Financiering Gezondheidszorg (Cie-Dekker), *Bereidheid tot verandering*, Den Haag 1987. Op de operationele uitwerking ervan wordt mijnerzijds ingegaan in: 'Dokteren aan "Dekker"', opgenomen in een dit najaar te publiceren Liber Amicorum voor de hoogleraren Kok en Van Klinken.

scheppend, en niet langer plannend, prijzen dirigerend en bureaucratisch.

Tweede voorbeeld: productiequota's
 Ook de landbouwproductie is een structureel zorgenkind. Gegeven feitelijke omstandigheden zoals aanbodstructuur (vele onderling sterk concurrerende aanbieders), produktiestructuur (overwegend gezinsbedrijven met een relatief hoge arbeid/grond verhouding, lage marginale kosten van het grondgebruik, weinig alternatieve aanwendingsmogelijkheden voor grond en arbeid), technologische trends (sterke groeipotentieën voor de grond-respectievelijk arbeidsproductiviteit) en vraagstructuur (prijs- en inkomensinelastische vraag, concentraties aan de vraagzijde), is het welhaast onvermijdelijk dat het bestaande EG-stelsel in financiële problemen komt door overschrijding van een zelfvoorzieningsgraad van 100% voor de grondgebonden productie (en bovendien steeds meer internationale conflicten oproept). Voorzover het EG-streven naar inkomensparitaire ontwikkelingen voor agrarische producenten zich uitstrekt tot niet-grondgebonden producten moet men op dezelfde gevolgen rekenen (varkens). Slechts in bijzondere gevallen kan een deel-sector zichzelf redden (zoals bijvoorbeeld in Nederland de tuinbouw met haar industriële structuur en veilingsysteem). Hoe komt men hieruit? Globaal zijn er de volgende opties (naast het huidige 'pappen-en-nathouden'). In de eerste plaats terug naar de ouderwetse vrije markt; dit zou mijns inziens leiden tot een a-sociale ontregeling van de agrarische stand, zeker in perifere streken, en een aantasting van het platteland en de kwaliteit van de natuur impliceren. In de tweede plaats kan zo'n herstel van de vrije landbouwmarkt worden gecombineerd met een systeem van aanvullende inkomenstoelagen, eventueel met restricties op hoogte, duur en kring van begunstigden. Zonder enige koppeling aan inspanning zou dit echter een onaanvaardbaar stelsel zijn, omdat luiheid en

inefficiëntie worden beloond respectievelijk niet bestraft. Koppeling aan eigen inzet is problematisch, omdat hierdoor de productieomvang wordt gestimuleerd (hetgeen juist één van de basisproblemen vormde). De voorkeur verdient daarom het derde alternatief, namelijk de invoering van een systeem van produktierechten, welke dus niet meer automatisch en onbeperkt samenhangen met het bezitten van landbouwgrond. Een voorloper van zo'n systeem kennen wij reeds in de melkquota. Overigens waren er ook tijdens de landbouwcrisis in de jaren dertig soortgelijke regelingen. De politiek zou deze gedachte voor de landbouwproductie dienen te generaliseren en verder uit te werken. In elk geval moet worden gezorgd voor het handhaven van een efficiënte productie. Dit vereist voldoende mobiliteit. Daarom is het noodzakelijk de produktierechten verhandelbaar te maken (verkoop of verhuur), eventueel met regionale restricties op de aanwending (met het oog op regionaal-politieke doelstellingen van de EG). Voorts dient de overheid op grond van de gewenste sociaal-politieke doelstellingen de wijze van toedeling te bepalen. Hierbij valt te denken aan een toedeling op basis van een vaste voet plus een opslag gerelateerd aan de hoeveelheid grondbezit. Bovendien moet met het oog op de nodige flexibiliteit op langere termijn, het belang van jonge boeren en het zonodig tegen kunnen gaan van onwenselijke cumulerende concentratie van produktierechten in handen van weinigen het systeem van produktierechten worden aangevuld met bijvoorbeeld elementen als het periodiek vervallen van x% van de uitgedeede rechten respectievelijk het periodiek uitdelen van nieuwe rechten aan daarvoor in aanmerking komende.²⁴ Op deze wijze kan de politiek een financierbare landbouwsector

24. Kenners van het Oude Testament zullen hierbij denken aan de sociaal-stabiliserende effecten van voorschriften zoals het Jubeljaar, het Sabbatsjaar of de diverse oogstvoorschriften.

organiseren, zodanig dat een overproductie wordt voorkomen en toch een voldoende efficiënte productie wordt gehandhaafd.

Derde voorbeeld: vervuiliingsrechten

In dit verband moet ook wat gezegd worden over vervuiliingsrechten.²⁵ Hoe men het ook wendt of keert een zekere vervuiling zal onvermijdelijk blijven. Tegelijkertijd moet de vervuiling voortdurend zo minimaal mogelijk gehouden worden (inclusief eventuele compenserende maatregelen), terwijl ook het financiële instrumentarium optimaal dient te worden ingeschakeld. Met alléén het *adagium*: 'De vervuiler betaalt!', komt men er in de praktijk van het beleid niet. Gezien dit laatste is een krachtig pleidooi ten gunste van de toepassing van 'vervuiliingsrechten' in het kader van de benadering van de verantwoordelijke samenleving passend.²⁶ De gedachte is als volgt. De overheid geeft vervuiliingsrechten tegen betaling uit aan bedrijven. Hierbij wordt rekening gehouden met de technologische en economische stand van zaken. Dergelijke rechten zijn tijdelijk van aard; eventueel onderworpen aan depreciatie. Ten einde het effect te optimaliseren is verhandelbaarheid aan te bevelen. De opbrengsten kan men storten in een milieufonds voor andere toepassingen.²⁷ Uit een oogpunt van effectiviteit, doelmatigheid, rechtsgelijkheid en vermindering van ambtelijke bureaucratie is dit een aantrekkelijk instrument. Dit te meer omdat men kan differentiëren naar de mate van schadelijkheid respectievelijk mogelijkheid van substitutie-processen.

Vierde voorbeeld: arbeidscertificaten²⁸

Hiervoor is al gewezen op problemen rond de factor arbeid. Er is nog steeds sprake van een te grote werkloosheid; structureel van aard voor bepaalde groepen van de bevolking. Bovendien kent Nederland het probleem van de lage participatiegraad. Voorts bestaan er discussies met betrekking tot de relatie arbeid-onderwijs (scho-

lingsgraad, mate van aansluiting, incentives) en de relatie arbeid-sociale zekerheid (differentiatie en niveau van de minima, bovenminimale trajecten, discussie over het basisinkomen, prikkels en sancties).

Een oplossingsbenadering zou gezocht kunnen worden in een nadere definiëring van het recht op arbeid. Hierin zou passen het toekennen van arbeidsrechtcertificaten. Afhankelijk van de potentiële beroepsbevolking en de (niet te laag ingeschatte) structurele werkgelegenheid kent de overheid iedere burger in Nederland een recht op het uitoefenen van x-uur arbeid per week of jaar toe. De betrokkene kan dit zelf gebruiken of verkopen (eventueel bij de overheid inleveren). Uiteraard kan men x laten variëren naar leeftijd (jongeren wat minder, idem minder naarmate men de 65-jaar gaat naderen), onderwijsdeelname etc.

Er zit een aantal zeer aantrekkelijke kanten aan zo'n benadering. In de eerste plaats is de burger vrijer en flexibeler. In de tweede plaats wordt de stigmatisering van de duurzaam werklozen weggewerkt. In de derde plaats ondersteunt deze opzet de economische emancipatie van de vrouw. In de vierde plaats wordt het probleem van de minima gesplitst in een economisch en een sociaal probleem. (Naast deze vorm van gedeeltelijk basisinkomen zal de overheid immers voor bepaalde groepen andere sociale minima definiëren en via een Bijstandswet of AOW effectue-

25. Voor een eerdere beschouwing mijnerzijds: 'Over de brug tussen markt en bureaucratie', *Christen Democratische Verkenningen* 1986 (nr. 1), 13-23.

26. Vgl. bijv. P. Boorsma e.a., *Een Antiverzorgingsfonds*, Advies aan de Minister van VROM, 1988. Een algemene beschouwing vindt men in: OECD, *The application of economic instruments for environmental protection in OECD countries*, Parijs 1989. Zie ook: G. Huppés, 'Volumebeleid in een sociale markteconomie', *Beleid & Maatschappij* 1990 (nr. 3), 115-122.

27. Overigens zou het – mits goede afspraken in EG-verband kunnen worden gemaakt voor wat betreft de concurrentieverhoudingen – aanbeveling verdienen de niet of nauwelijks differentiërende btw gedeeltelijk te vervangen door milieu-accijnzen.

28. Idem zie voetnoot 25.

ren.²⁹ Ook de collectieve lastendruk wordt verlaagd. Voorts zal hoger geschoolde arbeid relatief meer ingeschakeld worden. Dit laatste is economisch gewenst (namelijk een gemiddeld hogere produktiviteit), maar is ook sociaal nuttig vanwege de prijsverhogende werking voor de verkopers van certificaten. Het zou te ver voeren om hier op allerlei details of varianten in te gaan. Voldoende is bovenstaande schets van de aard van de aanpak.

Aldus zijn vier zeer uiteenlopende voorbeelden gegeven van de geopperde gedachte de conceptie van de verantwoordelijke samenleving te completeren met een benadering op het micro-niveau van het rechten/plichten systeem, zoals dat constituerend is voor de functionering van de markteconomie. Dit strookt geheel met de motieven, uitgangspunten en doelstellingen van de filosofie van de verantwoordelijke samenleving.

Ongetwijfeld zijn er ook bezwaren. Een aantal ligt voor de hand. Een eerste bezwaar zal luiden: Wordt het niet allemaal erg ingewikkeld? Er zullen toch weer wetten of regelingen nodig zijn; is er echt sprake van een terugtrekkende overheid? Ingewikkeldheid is ten dele een kwestie van smaak en ten dele een kwestie van gewend zijn. Een moderne samenleving willen richten op bepaalde sociale normen/doelen levert inderdaad een gecompliceerde problematiek op. Relatief gezien echter is de aanbevolen benadering juist niet ingewikkeld, maar mikt op globalere instrumenten van de overheid. Bovendien zal de burger per saldo 'vrij' zijn, omdat het dirigerend ingrijpen van de overheid wordt verruild voor een meer construerend karakter.

Een tweede bezwaar zal luiden: Wordt het niet allemaal erg duur? Er zullen toch allerlei extra data- en controlesystemen nodig blijken? Op zichzelf zal dit een factor zijn, maar ook het huidige overheidsop treden is niet kostenvrij. Bovendien zal de grotere efficiëntie van het systeem (onder

andere tot uitdrukking komend in het beter realiseren van de maatschappelijke doelen) meer dan compenserend werken.

Een derde bezwaar, ten slotte, zal luiden: Kan zoiets wel met het oog op de internationalisering respectievelijk de vorming van de Europese Gemeenschap? Wat dit laatste betreft dient de lezer niet te snel te concluderen dat er geen nationale beleidsruimte meer zou bestaan.³⁰ Met name als een scheefftrekking van de concurrentieverhoudingen binnen de EG wordt vermeden, blijkt er op velerlei gebied een grote beleidsruimte. Bovendien geldt dat ook de andere EG-landen met een analoge problematiek worden geconfronteerd. Het lijkt zinvoller in gemeenschappelijk overleg naar werkbare oplossingen te streven dan met elkaars alibi voort te modderen op de weg van de verzorgingsstaat of de klassieke vrijheidsstaat. Overigens zullen er technisch-bestuurlijk gezien best restricties blijken te bestaan (bijvoorbeeld op milieugebied). Daar zal de politiek dan zo goed mogelijk rekening mee moeten houden. Wellicht is zij dan gedwongen een *second-best* oplossing te kiezen. In ieder geval is het aanroepen van de EG geen voldoende argument om van een dergelijke oplossingsbenadering af te zien.

5. Samenvatting en conclusies

De praktijk van de verzorgingsstaat in de jaren tachtig heeft op overduidelijke wijze de nadelen laten zien van de overbelaste en in financiële problemen geraakte overheid plus de maatschappelijke scheefgroei welke daarmee annex is. Het aanbevolen terugtreden van de overheid zou echter kunnen leiden tot een vacuüm, waaruit – evenals vroeger bij de klassieke

29. Voorts ligt het voor de hand een verbinding te zoeken tussen 'leerrechten' en de modaliteiten van de sociale zekerheid. Zo zou men bijv. het recht op boven-minimale uitkeringen kunnen koppelen aan de score van 'positieve presentie' in het onderwijs.

30. Idem bij: A.F. de Savornin Lohman. 'Haken en ogen aan de ecotax'. *ESB* 21-3-1990, pp. 272-275.

vrijheidsstaat – eveneens ernstige sociale problemen zouden kunnen voortvloeien. Zoekend naar een begaanbare tussenweg biedt zich de door het CDA ontwikkelde model van de verantwoordelijke samenleving aan met spreiding van maatschappelijke verantwoordelijkheden en bevordering van onderling coördinerend overleg tussen maatschappelijke organisaties en overheid.

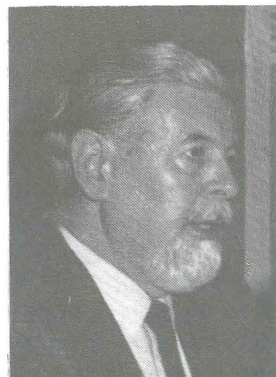
Voorts is stil gestaan bij de vraag of een dergelijke conceptie van de verantwoordelijke samenleving voldoende kans biedt op het ontgaan van de gevreesde problemen bij een terugtrekkende overheid. Gezien het globale ontkennende antwoord op deze vraag, is vervolgens ingegaan op een aanvullende gedachte, namelijk de renovatie van de markteconomie op basis van het aanbrengen van wijzigingen in het onderliggende rechten/plichten systeem.

Ter illustratie van een zodanige benadering zijn vier voorbeelden gegeven, welke ten dele aansluiten op bekende instrumenten en ten dele innovatief zijn. Uiteraard gaat het hierbij slechts om een eerste uitwerking. Het moet mogelijk worden geacht om langs deze weg een voldoende markt-efficiëntie te behouden, terwijl de overheidsbureaucratie kan worden teruggedrongen en de maatschappelijke doeleinden beter bereikbaar zullen zijn. Daarom kan men met recht spreken van het realiseren van een sociale markteconomie. En wat is dit anders dan een stuk sociale vernieuwing in het economisch domein.

G. Martini

De Italiaanse Democrazia Cristiana*

De Democrazia Cristiana is een van de bepalende factoren in het Italiaanse politieke stelsel. Zij deelt de sterke en zwakke elementen van de Italiaanse democratie. De DC is actief voorstander van verdere Europese eenwording. Het is in de traditie van het Italiaanse democratische katholicisme onaanvaardbaar dat de DC gerangschikt zou worden onder de rechtse of conservatieve partijen. Een artikel in de serie over de christen-democratie in Europa.

Het is moeilijk om te proberen in enkele pagina's een begrijpelijk beeld te schetsen van de Christen-Democratie (*Democrazia Cristiana* (DC)) uit Italië; van de hoofdlijnen van haar denken en haar politieke filosofie; van de rol die zij heeft gespeeld en de plaats die zij thans inneemt in het Italiaanse panorama; van haar relaties met het christelijk geloof en met de katholieke kerk; van haar positie binnen de Europese Volkspartij. Hier zal worden volstaan met het aangeven van enkele van deze punten en tegelijkertijd de complexiteit daarvan vast te stellen. Laat ons daaraan toevoegen dat de lange periode waarin de DC zonder interrupties haar rol van relatieve meerderheidspartij heeft behouden (sinds het einde van de jaren veertig tot nu) de opdracht van degene die zich werpt op deze analyse nog rijker en aanlokkelijker maakt. Tenslotte moet rekening worden

gehouden met het feit dat de Italiaanse politieke situatie soms zelfs voor Italiaanse waarnemers niet eenvoudig te begrijpen is. Deze moeilijkheden zijn nog groter voor een niet-Italiaanse lezer.

Er zijn tenminste twee methoden om ons onderwerp te benaderen: de eerste is de historische benadering die uitgaat van een opeenvolging van gebeurtenissen in de tijd en daarbij probeert objectieve criteria voor de 'periodisering' te vinden. De andere benadering gaat daarentegen uit van een selectie van problemen die betrekking hebben op de Italiaanse samenleving, hun ontwikkeling, hun verhouding tot Europa en de wereld, ten einde te analyseren hoe de Italiaanse DC (evenals trouwens de andere politieke groeperingen in dit land) daarop heeft gereageerd.

Ieder van deze twee methoden heeft positieve en negatieve effecten: de historische benadering heeft als risico dat het exposé wordt omgebouwd tot een soort van 'film' zonder voldoende diepgang. De thematische methode kan ertoe leiden dat de verbindingslijnen tussen de gebeurtenissen verzwakt worden, verbanden die

---

Gianfranco Martini is secretaris-generaal van de Raad van Europese Gemeenten en Regio's en redactiesecretaris van 'Notes et Documents', het kwartaalblad van het Internationale Instituut Jacques Maritain. Hij is lid van de Democrazia Cristiana en tien jaar burgemeester geweest van een Italiaanse stad.

* Vertaling uit het Frans door de redactiesecretaris

zelfs in de politiek niet miskend mogen worden. De beide wegen kunnen desondanks geïntegreerd worden en elkaar zodoende aanvullen. In de eerste twee paragrafen zullen wij de historische benadering volgen en in de derde zullen wij proberen rekenschap te geven van de thematische aspecten.

Bakens voor historische overdenking

Men kan het gesprek over de aard en de werking van de DC in de huidige tijd niet aangaan zonder bepaalde historische precedents in herinnering te brengen, die bepalend zijn geweest voor de Italiaanse samenleving in de tweede helft van de negentiende eeuw en onmiddellijk na het einde van de Eerste Wereldoorlog, vóór de machtsovername van het fascisme. Italië bereikte haar staatkundige eenwording vanaf 1849 na een serie onafhankelijkheidsoorlogen die ertoe dienden om het land te bevrijden van vreemde overheersing in bepaalde regio's en om de vele staten waarin het land verdeeld was te vervangen door een nationale eenheidsstaat. Dit proces is, met name na de verovering in 1870 van de stad Rome door het Piëmontese leger en de zeer heftige reacties daarop van de Heilige Stoel, gepaard gegaan met een conflict tussen de nieuwe Italiaanse staat aan de ene kant en de paus, de Kerk en alle Italiaanse katholieken aan de andere kant. Het is niet mogelijk, zelfs niet in een samenvatting, om de voornaamste fasen van deze oppositie weer te geven die gedurende meerdere decennia de Italiaanse samenleving letterlijk heeft verdeeld op politiek, cultureel en religieus terrein. Dit strekte zich uit tot het verbod, uitgevaardigd door de Roomse opperpriester aan de Italiaanse katholieken, hun electorale politieke rechten ('noch actief, noch passief') uit te oefenen als teken van afwijzing van een staatsmacht die zich volgens een in katholieke kringen zeer breed gespreide mening had geïnstalleerd, in oppositie tegen de kerk (in werkelijkheid tegen haar wereldlijke

macht) en met minachting van haar wereldlijke 'rechten' die zij in politiek en geografisch opzicht voor zichzelf opeiste. Dat verklaart waarom in Italië voor de Eerste Wereldoorlog geen 'partij' van katholieken bestond (noch een zichzelf 'katholieke partij' noemende partij). Maar er was wél een complexe 'katholieke beweging', verspreid over het land. De vele studies die sinds een veertigtal jaren ondernomen worden onderstrepen het belang ervan. Deze beweging vertoont kenmerken van religieuze vernieuwing (trouw aan een onverzettelijk katholicisme, de wens opnieuw een christelijke samenleving in het leven te roepen) naast een grotere gevoeligheid voor sociale vraagstukken (ook al door de inspiratie van de encycliek '*Rerum Novarum*' van 1891) en met een vijandige houding ten opzichte van de samenleving die voortkwam uit het liberalisme en de *bourgeoisie*. Onder die gemeenschappelijke noemer was de beweging rijk aan initiatieven: boerenleenbanken, 'witte' boerenbonden, de eerste christelijke vakbonden, coöperaties, etc. In de encycliek van Leo XIII '*Graves de Communi*' (1901) en in andere officiële documenten van paus Pius X en van het Vaticaan werd expliciet bedoeld op het debat over 'de christelijke actie ten behoeve van het volk of de christendemocratie in Italië' waarbij daaraan de betekenis gegeven werd van 'liefdadige acties ten gunste van het volk', maar vreemd aan de politiek in de eigenlijke zin van het woord.

Maar reeds in een daaropvolgende encycliek '*Il fermo proposito*' (1905) gericht aan de Italiaanse bisschoppen nodigde Paus Pius X de katholieken uit om zich serieus en voorzichtig voor te bereiden op deelname aan het politieke leven. Andere initiatieven in Italiaanse katholieke kringen volgden: de Nationale Democratische Bond (opgericht in 1905 door Nurri) en de Christen-Democratische Bond (1911), terwijl in deze zelfde jaren Luigi Sturzo zijn studie uitwerkte die in 1919 geconcretiseerd zou worden in de oprichting van de

Italiaanse Volkspartij (PPI); dankzij de sociale ervaringen, het kader en de activisten uit de oudere katholieke beweging, hierboven kort aangeroerd, droeg zij bij aan het ontstaan van de eerste ware politieke partij op basis van christen-democratische inspiratie. Daarmee gaf hij vorm aan de meest directe voorloper van de *Democrazia Cristiana*, opgericht tegen het einde van de Tweede Wereldoorlog. Luigi Sturzo, een Siciliaanse priester die sterk betrokken was bij het lokale bestuurlijke leven, was overtuigd van de noodzaak dat Italiaanse katholieken voor zichzelf een staat van gelijkheid opeisten met de andere partijen in het nationale leven, als vertegenwoordigers (maar niet als de enige bezitters) van een stroming waarin alle lagen uit de bevolking vertegenwoordigd waren, die geïnspireerd werd door morele en sociale beginselen afkomstig uit de 'christelijke beschaving' die werden gezien als bron van inspiratie van het persoonlijke en het publieke geweten. Het was op die basis en vanuit die opdracht dat op 18 januari 1919 in Rome officieel de Italiaanse Volkspartij werd opgericht (PPI), een niet-confessionele partij (die ook in de naam niet verwees naar confessionele motieven) die een antwoord wilde geven op de groeiende hoop op hernieuwing van dit land op basis van een sociaal, economisch en politiek programma van vrijheid, gerechtigheid en nationale vooruitgang, geïnspireerd door christelijke principes. De nieuwe partij verwierf een opmerkelijk succes in de verkiezingen van 1921 (20,4% van de uitgebrachte stemmen en 107 afgevaardigden). Enige jaren later leidde de machtsovername van het fascisme tot de gang van de PPI naar de oppositie en tenslotte tot haar opheffing in november in 1926. Reeds twee jaar eerder had de Heilige Stoel echter haar afkeuring over de PPI uitgesproken, daarmee Luigi Sturzo verplichtend Italië te verlaten en in ballingschap naar Londen te gaan en later naar de Verenigde Staten. Dankzij de waarborg van de Kerk van Rome kon de PPI ont-

staan en de openlijke herroeping ervan leidde tot haar einde. Pas in 1946 keerde Luigi Sturzo terug naar Italië.

Vanuit de illegaliteit of in ieder geval vanuit de marge van het Italiaanse politieke leven, dat werd gedomineerd door het fascistische totalitarisme, waren het meerdere politieke leiders uit de PPI die, tegen het einde van de Tweede Wereldoorlog, het eerste netwerk oprichtten van een nieuwe christen-democratische partij.

Ontstaan en ontwikkeling van de DC

Het is niet mogelijk om de precieze datum aan te geven van de geboorte van de Italiaanse DC. Gedurende de zomer en de herfst van 1942, op het moment waarop men de eerste tekenen van het militaire verlies van het fascisme zichtbaar werden, vond er een aantal bijeenkomsten plaats in Rome en Milaan waarop werd gediscussieerd over de rol van de katholieken en de gewenste vorming van hun politieke organisatie na het einde van het fascistische regime. Een akkoord werd bereikt over de keuze van de naam van de nieuwe politieke beweging: *Democrazia Cristiana*. De eerste programmatische documenten van de DC werden in deze periode en in 1943 opgesteld. De 'Ideeën over de reconstructie van de christen-democratie' (de opsteller daarvan, in samenwerking met een klein groepje vrienden, was Alcide de Gasperi) en het 'Programma van Milaan' verdienen speciale vermelding. Lezing van deze documenten en de analyse van de eerste initiatieven van de nieuwe partij tonen het streven om een onverbreekelijke eenheid aan te brengen tussen de formele democratie en de mate waarin de democratie met overtuiging gedragen werd door de samenleving. Onverschilligheid ten opzichte van de democratie als bestuursvorm, die bepaalde vroegere perioden van het katholieke denken had gekarakteriseerd moest worden overwonnen. Met name Alcide de Gasperi zette zich in om voor de Italiaanse democratie, die werd opgericht op de puinhopen van de

fascistische dictatuur, de volle steun van de Kerk zeker te stellen. De Gasperi beschouwde de Kerk niet alleen als een bron van morele waarden voor het democratische leven, maar ook als een grote eenheid brengende kracht onder de bevolking. Men kan ook andere wezenlijke elementen aanwijzen uit de politieke conceptie van De Gasperi en van de hele Italiaanse DC (waarop ik in het derde en laatste deel van dit artikel zal terugkomen): de eenheid van de katholieken achter de DC bood een machtige steunpilaar onder dit plan om de katholieke wereld te binden aan een democratische politiek van gematigde hervormingsgezindheid. Tegelijkertijd was de vorming van een stelsel van coalities van de DC met andere democratische krachten een voorwaarde om de Italiaanse katholieken weg te houden van de verleiding om opnieuw 'historische barrières' op te richten, zoals gebeurd was in voorafgaande perioden van de Italiaanse geschiedenis na de verovering van Rome door het Piëmontese leger.

Tussen 1946 en 1948 leverde de DC een doorslaggevende bijdrage aan twee keuzen (die van fundamenteel belang waren voor de steun aan de vreedzame constitutionele overgang van het land van monarchie naar republiek, en de (politieke, culturele, intellectuele) bijdrage aan de opstelling van de grondwet die eind 1947 werd aangenomen.

De DC, die zeer actief had deelgenomen aan de clandestiene strijd en het verzet tegen het fascisme en het nazisme, droeg bij aan de onmiddellijke vorming van een coalitieregering van christen-democraten met communisten, socialisten en republikeinen, dat wil zeggen met de politieke groeperingen die het meest actief waren geweest in de bevrijdingsstrijd. Deze coalitie duurde tot de lente van 1947 toen de Koude Oorlog Europa ging verdelen: de breuk met de communisten en de socialisten werd definitief en zo begon een lange periode die de historici het tijdperk van het

'centrisme' noemen. Daarin was sprake van samenwerking van de DC met de liberalen, republikeinen en de sociaal-democraten. De laatsten waren uit de socialistische partij gestapt vanwege haar rechtstreekse en permanente banden met de communisten en de Sowjet Unie onder Stalin. Deze coalitie werd zelfs na de grote overwinning van de DC op 18 april 1948 voortgezet toen de christen-democraten de absolute meerderheid in de Kamer van Afgevaardigden verkregen.

Wij zijn wat meer gedetailleerd op de gebeurtenissen in de jaren 1942 tot 1948 ingegaan, omdat zij bepalend zijn voor goed begrip van een aantal aspecten van het politieke optreden van de DC, van de politieke intuïtie van Alcide de Gasperi en zijn helderziende blik en van het niet-confessionele karakter van de partij, ook al maakte zij gebruik van de evidente en manifeste steun van de Kerk; van het belang van de beslissende bijdrage – die ook door tegenstanders erkend werd – van de christen-democratie aan de tekst van de Grondwet die neerkwam op het pleidooi voor een pluralisme waarin zeer verschillende gedachtenscholen en politieke filosofieën samenleefden; van het onderzoek naar de relaties met andere politieke krachten zelfs als deze niet strikt noodzakelijk waren; van de weigering in te gaan op de verleiding voor de Italiaanse katholieken zich opnieuw in een getto op te sluiten; van de gevoelsmatige en snelle beslissing ten faveure van het Westen en van een verenigd Europa.

Dit zijn elementen die de geschiedenis niet zal kunnen wegvagen en die op de erelijst van de partij mogen staan, te meer nog omdat deze beslissingen werden genomen in een internationaal kader dat vol was van conflicten en gevaren en in een zeer onrustig binnenlands sociaal klimaat. Toegevoegd moet worden dat in de eerste jaren na de oorlog de activiteiten van de DC, samen met haar bondgenoten, tot positieve resultaten leidden in de bestrijding van de inflatie en in de wederopbouw van

het door de oorlog verwoeste land. Ook werden de fundamentele economische en sociale hervormingen (bijvoorbeeld de landbouwhervorming) op stapel gezet. De periode na 1953 werd gekenmerkt door een grote politieke instabiliteit, door een geleidelijke verwijdering van de Socialistische Partij van de communisten en door een begin van dialoog tussen de socialisten en de DC. Daardoor brak een nieuw tijdperk in de Italiaanse politiek aan, dat men wel het 'centrum linkse' noemt, met de vorming van een regeringscoalitie waarin, naast andere partijen, de DC en de Socialistische Partij deelnamen.

De lezer zal gemakkelijk het zeer oppervlakkige karakter van deze beschrijving begrijpen van een tijd, die in werkelijkheid gekenmerkt werd door een serie gebeurtenissen van grote reikwijdte, een verbeterd politiek debat en conflicten die een diepergaande en meer gedetailleerde analyse verdienen. Het oordeel over de centrum-linkse fase is ambigu en bepaalde tekortkomingen van het Italiaanse democratische systeem en ook van de interne organisatie van de DC komen zeer duidelijk naar voren. De centrum-linkse coalitie heeft de basis van consensus over de staat en het bestuur verbreed (de Socialistische Partij beschouwde zichzelf niet meer als tegenstander daarvan), heeft bepaalde opmerkelijke hervormingen gerealiseerd, maar is er niet in geslaagd het Italiaanse democratische systeem fundamenteel te vernieuwen. Het bleef gekenmerkt door de afwezigheid van een alternatief tussen de regeringspartijen en die van de oppositie.

De aanwezigheid van een krachtige communistische partij droeg bij aan het ontstaan van die verstarring. De meerderheid van de publieke opinie stond haar namelijk in die tijd om ideologische redenen, vanwege haar interne politiek en vanwege haar internationale bondgenootschappen, niet toe deel te nemen aan de regering. Daardoor was politieke verandering in Ita-

lië, door de regelmatige afwisseling van partijen in de regering niet mogelijk. Langdurig waren dezelfde partijen in de regering en/of in de meerderheid (onder wie op de eerste plaats de DC, die ononderbroken de spil vormde van alle regeringen na 1947 tot vandaag) aanwezig. Dit droeg bij tot ernstige gebreken in het functioneren van het democratische systeem, een wijdvertakt cliëntelisme (een verschijnsel, wel bekend bij politicologen, namelijk dat van de bezetting van de staat en zijn organen door meerderheidspartijen die ware *catch all parties* geworden zijn), onvoldoende controle op de uitoefening van macht.

Het einde van de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig waren zeer moeilijk. Het is voldoende de dramatische sociale conflicten in herinnering te brengen; de economische crisis; en een nieuw element van politieke en sociale spanning dat in het begin van de jaren zeventig tot uitdrukking kwam in de vorm van het referendum over de echtscheiding en van de uitkomst daarvan. In 1971 werd voor het eerst een wet over de echtscheiding in Italië geïntroduceerd. Een partij uit de katholieke wereld vroeg om een referendum, teneinde de intrekking te bewerkstelligen. Italiaanse katholieke kringen waren verdeeld over het onderwerp. Het resultaat van het referendum (59% tegen de afschaffing en 41% voor) had op het politieke niveau ook negatieve gevolgen voor de DC. De regionale verkiezingen van 1975 toonden groei voor de Communistische Partij en verlies voor de DC. De Communistische Partij, had zich opgesteld achter het 'historisch compromis' dat haar secretaris Berlinguer de dag volgend op de staatsgreep in Chili had gelanceerd. Zij werd meer en meer aangetrokken door het zogenaamde alternatief van links dat beoogde de DC in de landsregering te vervangen. Het was met name in deze zeer delicate fase van het Italiaanse politieke leven dat de essentiële rol van Aldo Moro in alle duidelijkheid bleek in het tegenhouden van de verzwakking van de DC en het zoe-

ken naar nieuwe thema's. De DC moest een eenheid zijn om de moeilijke confrontatie zonder interne tegenstellingen aan te gaan. Volgens Aldo Moro begon een derde complexe fase in de politieke ervaringen van de DC na de periode van het centrisme en die van de samenwerking van christen-democraten en socialisten. Maar deze fase werd met geweld afgebroken, na een lange periode van bloedige terroristische aanslagen, door de ontvoering van Aldo Moro door de Rode Brigades in maart 1978 en zijn moord na ongeveer vijftig dagen. De jaren tachtig betekenden voor de DC een lange en moeilijke periode met een verhevigde politieke instabiliteit: Sinds verscheidene jaren werden de parlementaire zittingsperiodes, waarvan de lengte door de Grondwet was voorzien op vijf jaar, vervroegd beëindigd ten gevolge van conflicten tussen politieke partijen van de meerderheid en het algemene instabiele politieke klimaat. Het lijkt tegenstrijdig te praten over politieke instabiliteit in een land waarin dezelfde partij, de DC, meer dan veertig jaar deelneemt aan de regering, altijd gesteund door een relatieve meerderheid van de kiezers. Het is één van de innerlijke tegenstrijdigheden van

listische Partij. Zelfs als deze twee bewegingen gedwongen zijn samen te werken in dezelfde regeringen en vaak in lokale en regionale besturen (op alle niveaus dwingt het stelsel van proportionele vertegenwoordiging tot coalitieregeringen) zijn hun onderlinge betrekkingen meer en meer conflictueus en instabiel. De problemen van politieke bondgenootschappen of, zoals men het zegt in het Italiaanse politieke jargon, de problemen van '*schieramento*' (dat letterlijk staat op de rangschikking van de politieke krachten en hun wederzijdse relaties en bondgenootschappen) lijken prioriteit te genieten boven de vragen van politieke inhoud, boven de programma's, boven concrete antwoorden op de reële behoeften van het land.

Tegenwoordig is er alweer sinds enige jaren een nationale coalitieregering van vijf partijen (DC, socialisten, sociaal-democraten, republikeinen en liberalen). Ondertussen treft een ideologische en politieke crisis van opmerkelijke omvang (verhevigd door de gebeurtenissen in Midden en Oost Europa) de Communistische Partij. Zij is op zoek naar een nieuwe identiteit en een nieuw imago. De lijnen daarvan zijn op het moment van het schrijven van dit artikel nog niet duidelijk getrokken.

Problemen van politieke allianties krijgen meer aandacht dan inhoudelijke kwesties.

de Italiaanse politieke situatie die dit land zo anders maakt gezien vanuit de traditionele regels van het democratische spel. Aldus kan men ook begrijpen de moeilijke verhoudingen tussen de DC en de Socia-

Politieke en culturele identiteit

Het historische overzicht laat ons toe om aan de hand van bepaalde gebeurtenissen enige zeer algemene conclusies te trekken over de Italiaanse DC, over haar imago en over haar houding tegenover bepaalde belangrijke problemen. In deze paragraaf – met een meer thematisch karakter – wordt dit imago en deze houding meer diepgaand onderzocht. Zo kunnen verdere elementen worden bijgedragen voor begrip en voor een evaluatie van deze partij. Een partij, die gezien het grote aantal aanhangers en gezien haar rol en haar politieke gewicht in Italië en Europa, bepaald geen secundaire positie in het complexe christen-democratische panorama in Europa en op het internationale ni-

veau inneemt. Hierna zal zeer schematisch een aantal aspecten van de politieke en culturele identiteit van de Italiaanse DC worden samengevat. Daarbij wordt ermee rekening gehouden dat korte definities altijd onrecht doen aan de realiteit, die veel rijker en genuanceerder is, en dat andere aspecten het beeld van deze partij beter zouden kunnen completeren.

- a De DC is de partij van de vrijheid. Zij heeft de vrijheid altijd voorop gesteld en verdedigd, eerst tegen het fascisme en het nazisme later, tegen het stalinistische communisme, en tegen iedere bedreiging van de fundamentele rechten van de mens. De DC heeft haar wortels in de strijd om de bevrijding van Italië van de fascistische dictatuur en de nazistische bezetting. Zij heeft consequent vastgehouden aan deze lijn tegenover telkens nieuwe bedreigingen op de vrijheid van allen, onder welke verschijningsvorm dan ook (racisme, intolerantie ten opzichte van immigranten, of culturele of taalkundige minderheden, etc.). De val van de regimes van het 'reëel bestaande socialisme' in Centraal en Oost Europa bewijst de vooruitziende blik van de DC, toen zij tegen het einde van de jaren veertig en het begin van de jaren vijftig had gekozen voor het Westen en voor Europa. Bijna dertig jaar later trok het terrorisme van de Rode Brigades en van andere revolutionaire organisaties die de Italiaanse democratie bedreigden, bloedige sporen door heel het land en trof met name christen-democraten met de dood. Iedereen erkende dat deze waanzinnige bedreigingen werden teruggedrongen en overwonnen, zonder dat toevlucht hoefde te worden genomen tot uitzonderingswetten en zonder dat de fundamentele rechten uit de Grondwet buiten werking werden gesteld.
- b De DC is een volkspartij. De DC heeft altijd het etiket van klassenpartij afgewe-

zen; zij zag zichzelf als vertegenwoordigster van een complexe samenleving en gaf in haar verschillende onderdelen uitdrukking aan de reële behoeften van de mensen. Een christelijke socioloog die leefde tussen het einde van de negentiende eeuw en de eerste twee decennia van de twintigste eeuw, Giuseppe Toniolo, gaf de volgende korte definitie van de 'democratie': Een systeem waarin alle sociale, juridische en economische krachten naar proportie samenwerken in de realisering van het algemeen welzijn, en waarvan de resultaten met name gunstig uitwerken voor de zwakkere groepen? Tegen deze definitie zou zeker het nodige commentaar kunnen worden ingebracht want zij moet worden geplaatst in het culturele klimaat van de tijd waarin zij werd opgesteld. Maar de kern van haar boodschap zou zeker de betekenis van het volkspartijkarakter van de DC kunnen samenvatten. Men heeft zich wel afgevraagd of zij een partij van links, van rechts of van het centrum is. Dergelijke indelingen zijn vaak ambigu. Men beschouwt de DC meestal als een middenpartij, ook al onderstreepte Alcide de Gasperi dat de DC een partij van het centrum was, die zich bewoog naar links, teneinde de dynamische roeping van de partij met betrekking tot de noodzakelijke sociale hervormingen aan te duiden. In ieder geval moet onderstreept worden dat het in de traditie van het Italiaanse democratische katholicisme onaanvaardbaar is dat de DC gerangschikt zou worden onder rechtse of conservatieve partijen zoals de politieke commentatoren dikwijls doen. Ongelukkigerwijs aanvaarden ook andere christen-democratische partijen in Europa die typering te gemakkelijk. Je zou zeggen dat het de feiten, de benaderingen en de concrete politieke keuzen zijn die de doorslag geven. Naar onze mening onderkent men onvoldoende de politieke en psychologi-

sche gevolgen van de aanvaarding van een 'rechts' of 'conservatief' etiket dat nogal eens vanuit een houding van grote oppervlakkigheid aan de christen-democratische partijen wordt toegeschreven.

Om die reden heeft de Italiaanse DC nooit lid willen worden van organisaties als de Europese Democratische Unie, waar onder andere ook partijen toe behoren die tegelijkertijd lid zijn van de EVP en EUCD. Die zijn er kennelijk van overtuigd dat hun gemeenschappelijke noemer eenvoudig onder woorden gebracht wordt door hun oppositie tegenover socialistische of linkse bewegingen.

- c De Italiaanse DC is geen confessionele partij. Zij is niet 'de katholieke partij' zelfs al telt zij in haar midden grote groepen katholieken. Zij is ook niet 'de partij van de Kerk', zelfs al heeft de laatste haar met grote betrokkenheid vanaf haar oprichting gesteund. Vooral ten gevolge van de politieke en sociale situatie (communistische dreiging, etc.) in Italië in de eerste jaren na de oorlog en ook in latere tijden. Tegenwoordig zijn de relaties tussen de Kerk, het christelijk geloof en de politieke activiteiten duidelijker. Daaraan hebben de volgende factoren bijgedragen: het nieuwe open klimaat van het Tweede Vaticaans Concilie; de houding van de laatste pausen, met name van de huidige paus die van niet-Italiaanse afkomst is; de grote veranderingen op cultureel, sociaal, politiek en religieus terrein die in Europa aan de gang zijn; het proces van secularisatie. Van tijd tot tijd wordt hernieuwd gediscussieerd over de opportuniteit van de huidige benaming 'christen-democratisch' en over het voorstel deze te vervangen door een andere formule of de verwijzing naar het christendom niet meer zo expliciet te maken. Zeker is dat de Italiaanse DC altijd heeft

gewezen op haar christelijke inspiratie, dat wil zeggen de ethische waarden van solidariteit, van gerechtigheid, van vrede, die hun wortels in het christelijke geloof hebben. Helaas beantwoordt de praktijk niet altijd aan deze inspiratie: het is een bewijs van de permanente spanning tussen geloof en geschiedenis, tussen de principes van het Evangelie en de voorwaarden van de realiteiten van het menselijk leven. Talrijke gelovigen die tegelijkertijd tot de christen-democratie behoren, hebben daaraan geleden.

Wat ons hier interesseert is wat de mensen die een religieuze overtuiging hebben kunnen verwachten van een seculiere staat, vanuit een juiste opvatting van de autonomie van leek: de staat moet een algemeen kader van zekerheid bieden waarbinnen de menselijke persoon in staat is zich vrij te ontplooiën en dus ook de religieuze waarden tot uitdrukking te brengen. Het gaat er niet om de structuren van de staat te 'vullen' met een christelijke, liberale of marxistische inhoud (en de Italiaanse DC onderschrijft deze opvatting volkomen). Nog minder om een christelijke staat op te bouwen. Het gaat er veeleer om de inhoud te verankeren in een waardenstelsel, in de eerste plaats de fundamentele waarde van de menselijke persoon. En vervolgens om de structuren van de staat open te maken en beschikbaar te stellen voor de ontvangst van bepaalde boodschappen en dus ook voor de boodschap van de Bijbel. In een 'christelijke staat' worden de waarden alleen uiterlijk gegarandeerd door de wet, maar daardoor worden ze nog niet automatisch gedragen door het geweten van de mensen en van de burgers.

Men praat in Italië naar aanleiding van de relaties tussen de Kerk en de DC dikwijls over de problemen betreffende de 'politieke eenheid' van de katholieken. Wij beperken ons hier ertoe in herinne-

ring te brengen dat de eenheid van de katholieken in de politiek niet het automatische gevolg is van de eenheid in het geloof. Zij kan afhangen van een gemeenschappelijke conclusie in de heersende omstandigheden, dat wil zeggen van een opportunitetsafweging in relatie tot de politieke en sociale situatie *hic et nunc*. Maritain had zelfs de tegenovergestelde hypothese geformuleerd (in zijn essay '*Le rôle du principe pluraliste en démocratie*'): 'Mensen met totaal verschillende en zelfs tegenovergestelde metafysische en religieuze overtuigingen kunnen tot dezelfde wegen komen, niet uit kracht van een of andere doctrinaire identiteit, maar ten gevolge van vergelijkbare benaderingen in de toepassing van hun beginselen, leidend tot dezelfde praktische conclusies'.

d De DC is een Europese partij. Zij is nauw betrokken bij de opbouw van een verenigd Europa. Beter gezegd: met een federaal en dus supernationaal, democratisch en solidair Europa; vanuit de overtuiging dat de traditionele intergouvernementele samenwerking niet meer in staat is om effectief het hoofd te bieden aan de uitdagingen van de groeiende onderlinge afhankelijkheid en aan de noodzaak van een politieke en juridische formule die het mogelijk maakt deze onderlinge afhankelijkheid te beheersen met instellingen die in staat zijn 'de eenheid in verscheidenheid' zeker te stellen. Om deze reden heeft de Italiaanse DC vanaf haar eerste programma's, die waren opgesteld in de illegaliteit tijdens de oorlog, altijd haar Europese engagement duidelijk gemaakt. Dit heeft zij later vertaald door haar deelname aan de verschillende organisatievormen van de christen-democraten op het Europese (de EUCD, de EVP) en op het internationale niveau (CDI). Zij kreeg daarmee in het begin van de jaren vijftig de oppositie van bepaalde politieke groeperingen in Italië tegen haar keuze

voor Europa en voor de oprichting van de Gemeenschappen (deze groeperingen hebben zeer onlangs nog hun politieke vergissing erkend). De Italiaanse DC heeft het proces van Europese integratie ondersteund. Thans strijdt zij voor de overgang van de huidige Europese Gemeenschap naar een echte Politieke Unie, waarin het Europese Parlement reële bevoegdheden heeft op het gebied van medebeslissing en de opdracht krijgt tot een reële rol van het opstellen van een grondwet voor het nieuwe Europa.

De Italiaanse DC volgt nauwgezet wat zich afspeelt in Midden en Oost Europa, alsmede het proces van eenwording van de beide Duitslanden en de institutionalisering van de Conferentie over Veiligheid en Samenwerking in Europa (CVSE). Zij hoopt dat de democratische evolutie van deze landen zich zonder onderbreking voortzet en dat de traditionele bondgenootschappen zich verder ontwikkelen van hun overwegend militaire karakter naar meer politieke vormen van samenwerking. Maar de Italiaanse DC beschouwt het tegelijkertijd als wezenlijk en, in het licht van de veranderingen in dit deel van Europa nog urgenter, dat de twaalf lidstaten van de Europese Gemeenschap zonder aarzelingen hun politieke en institutionele banden versterken teneinde een federaal Europa op te bouwen. Zij beschouwt het als essentieel dat de Gemeenschap niet de dramatische en aanhoudende behoeften van de Derde Wereldlanden vergeet, hun armoede, hun schuld en hun onderontwikkeling. Vanuit de invalshoek van een concrete gerechtigheid en een echtere en meer duurzame vrede.

e Ideologie of pragmatisme? Men kan zich afvragen of de Italiaanse DC wel of geen ideologische partij is. De christelijke inspiratie moet niet verward worden met een ideologie in de sociologische

betekenis die normaal aan dit begrip wordt toegekend. Men praat dikwijls van de crisis van de ideologieën en het falen van het reëel bestaande socialisme en de communistische ideologie. Die zouden de neiging onder de publieke opinie en in de politieke partijen hebben versterkt om iedere ideologie radicaal af te wijzen teneinde zich meer te kunnen richten op pragmatisch bestuur. Wij zijn ervan overtuigd dat een politieke partij, en bovenal een partij van christelijke inspiratie, zich niet mag beperken tot het zijn van een puur pragmatische partij, die de verwijzing naar hogere waarden die op hun beurt inspireren tot bepaalde prioriteiten in het bestuur van de samenleving, afwijst. Dit betekent dat de Italiaanse DC zich niet kan beperken tot het beheren van de bestaande situatie. Zij moet zich met volle kracht inzetten voor de hervorming van de samenleving en haar instellingen, teneinde de vrijheid en de gerechtigheid, de solidariteit en de participatie beter te garanderen. Zeker, de realisering van deze doelstellingen vereist be-

---

Christen-democraten verwerpen een totalitaire opvatting van de politiek.

---

paalde specifieke politieke capaciteiten, technische bekwaamheden en zelfs het sluiten van compromissen tussen het ideaal en de realiteit. Maar dit mag nooit betekenen dat van tevoren al wordt afgezien van het afwegen van

verschillende prioriteiten: de menselijke waarden die geladen zijn met een bijzondere betekenis en een hogere kwaliteit terwijl de partij die hen onderschrijft zich oriënteert aan de christelijke inspiratie over alle dimensies van het leven, ook die van de politiek. Aan de andere kant is de politiek niet alles: christen-democraten verwerpen een totalitaire opvatting van de politiek.

Zelfs voor degenen die het tijdperk van de ideologieën, opgevat als laboratoria van abstracte projecten, als beëindigd willen beschouwen, blijft altijd de noodzaak bestaan van een politiek die in staat is projecten op te zetten, waarbij keuzen worden gemaakt tussen de bevordering van het ene of het andere mensbeeld, dat wil zeggen tussen het ene of het andere waardensysteem. Op deze wijze moet de bijdrage van christen-democraten aan de redactie van de Italiaanse grondwet worden geanalyseerd en beoordeeld door de bevestiging van de principes van het personalisme (het centraal stellen van de menselijke persoon in de structuur van de samenleving en de opbouw van de democratische staat), van het pluralisme (de erkenning van de diversiteit van verschillende sociale gemeenschappen en de afwijzing van een centraliserende en uniformiserende staat) en van het garanderen van de fundamentele rechten van de mens.

- f De DC en de lokale en regionale autonomie. In deze context kan vastgesteld worden dat de Italiaanse DC een partij is die altijd de lokale en regionale autonomie heeft ondersteund. Terwijl andere politieke groeperingen in de Grondwetgevende Vergadering tegenstand boden aan de regionalisering van het land door de oprichting van autonome regionale instellingen, direct gekozen en met wetgevende bevoegdheden, heeft de DC deze wens verdedigd en zij heeft de strijd gewonnen. Het op gang

brengen van regionalisering in heel het land heeft echter geleid tot moeilijkheden en zelfs tot gereserveerdheid en achterstanden: Niet kan worden ontkend dat Italië tegenwoordig een geregionaliseerde staat is. Zeer onlangs, in juni 1990, is een nieuwe wet over de hervorming van de gemeentelijke en provinciale autonomie aangenomen dankzij de steun en de politieke inzet van de DC.

Een algemeen oordeel?

Hopelijk zal niemand hier een algemeen oordeel met definitieve conclusies over de Italiaanse DC verwachten. De geschiedenis, de ideeën en de principes die deze partij geleid hebben, tonen dat de grote diepgaande keuze die zij heeft gedaan, beantwoordt aan het belang van het land en aan de verdediging van de vrijheid en de democratie. Zelfs haar politieke tegenstanders zullen dit moeilijk kunnen ontkennen.

Gaat alles dan goed in de Italiaanse DC? Wij hebben reeds gewezen op de kloof die vaak bestaat tussen de programma's en de principes aan de ene kant en de concrete stellingname aan de andere kant. Niet alleen in het gedrag van individuen maar ook van de partijen. Wat zijn op het ogenblik de zorgen in de DC? Voor alles de problemen van het politieke systeem van Italië in zijn totaliteit, zoals wij reeds meerdere keren hebben kunnen herkennen. Het is een systeem zonder verandering, zonder alternatief, dat leidt tot een geblokkeerde democratie, waar min of meer dezelfde groeperingen aan de macht of in de oppositie blijven. De uitzonderingen die in bepaalde regio's of steden en lokale besturen te vinden zijn (waar communisten met socialisten dikwijls aan de macht zijn) veranderen het algemene beeld niet.

Het tweede probleem betreft de onvermijdelijkheid van de vorming, in het centrum en in de periferie van het land, van coalities die drie, vier, vijf en soms wel zes

partijen omvatten. De moeilijkheden in het bestuur van de instellingen zijn eenvoudig voorspelbaar, evenals de lange duur van de besluitvormingsprocedures en de onmogelijkheid voor een enkele partij om de verdienste van bepaalde wetten voor zichzelf op te eisen of een andere partij verantwoordelijk te stellen tegenover de kiezers. Soms bestaat er de noodzaak te onderhandelen met de oppositie. Daaruit vloeit een soort van 'consociatieve democratie' voort die leidt tot een onvoldoende helderheid. Daaraan kunnen de gevolgen (wel bekend onder de politicologen) van de permanente deelname aan de macht van min of meer dezelfde partijen worden toegevoegd: cliëntelisme, lobby's, vermenigving van privé en publieke zaken. Dit fenomeen doet zich in alle landen voor, maar het wordt zonder twijfel in Italië begunstigd door de abnormale situatie die hierboven is weergegeven.

Men verwijt de Italiaanse DC niet in staat of bereid te zijn geweest deze tendens tegen te gaan en haar soms zelfs in de hand te hebben gewerkt en niet met kracht en effectiviteit een standpunt in te hebben genomen over de 'morele vraag' die deze problemen oproepen.

Men kan deze overwegingen niet afsluiten zonder te wijzen op een fenomeen dat diep verworteld is in de geschiedenis van de katholieke beweging en, later, in de Italiaanse Volkspartij: de moeilijkheid om in één politieke organisatie die volkspartij wil zijn verschillende en soms ook tegenovergestelde groepen, personen en ideeën bijeen te houden. Allen beroepen zich wel op dezelfde christelijke inspiratie, maar wanneer men afdaalt van het niveau van algemene principes en oriëntaties naar meer specifieke en toevallige keuzen, blijkt binnen de DC een verscheidenheid aan meningen en stromingen te bestaan die gevaarlijke conflicten kan oproepen. Dit blijkt dikwijls uit het beleid dat de DC voert ten opzichte van de Communistische Partij (totaal isolement of dialoog en onder welke voorwaarden) en de Socialistische Partij

(waarbij de DC tot elke prijs de mogelijkheid van de Socialistische Partij iedere coalitie te bedingen lijkt te accepteren, zelfs al is zij de derde Italiaanse partij. Dit wordt veroorzaakt door het feit dat de steun van de SP dikwijls onmisbaar is uit hoofde van de zetelverdeling in het parlement en op het lokale niveau). Deze problemen doen zich evenzeer voor bij de andere partijen.

Maar de verschillen tussen de stromingen binnen de DC blijken ook uit de politieke inhoud: trouw tot elke prijs aan de principes en aan het programma, of het zoeken naar compromissen om crises te vermijden. En zij blijken minder duidelijk uit de toekenning van posities in de regering, in de partij-organen en de lokale en regionale gemeenschappen, waarbij niet in de eerste plaats wordt rekening gehouden met bevoegdheden, maar veeleer met het lidmaatschap van bepaalde clans binnen de partij.

Moet men zich over deze situatie verbazen? Moet men zijn verontwaardiging uiten over de schandalen? Een ding is zeker: op deze wijze riskeert de DC (maar ook elke andere politieke groepering) verlies van geloofwaardigheid, van effectiviteit en meer in het bijzonder van de steun van een deel van die katholieke kringen die er terecht van overtuigd zijn dat een partij gebaseerd op christelijke inspiratie meer dan andere zal moeten waken voor de prioriteit van het algemeen welzijn van het land en van de burgers boven persoonlijke of deelbelangen.

Hoewel het noodzakelijk is openhartig te zijn, zelfs als het gaat om minder bevredigende aspecten in de geschiedenis van de Italiaanse christen-democratie, zijn wij er vast van overtuigd dat zij, vandaag meer dan ooit, een essentiële rol te spelen heeft in het Italiaanse, het Europese en het internationale politieke panorama.

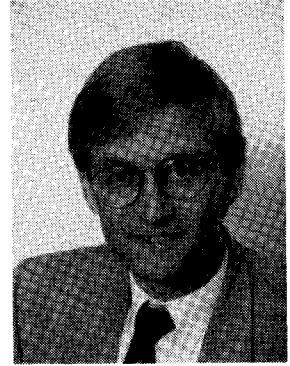
De samenleving is maar al te vaak ongevoelig of onverschillig tegenover fundamentele menselijke waarden, de waardigheid en de vereisten voor de ware ont-

plooiing van de menselijke persoon in de gemeenschap. Juist daarom moet de Italiaanse DC, zonder arrogantie maar in een pluralistische samenhang, een van de instrumenten zijn van het garanderen van deze waarden in het domein dat haar toebehoort. Als scharnier tussen de burgers en de democratische instellingen is zij ertoe geroepen een heel eigen inspanning te verrichten om de problemen van een snel veranderende wereld aan te gaan, tekortkomingen die dikwijls nieuwe karaktereigenschappen hebben en waartegen dus de traditionele benaderingen niet volstaan. Daarom is een grote inspanning op het gebied van politieke vorming van de eigen aanhang, van informatie naar buiten en van openstelling voor de vragen vanuit de samenleving evenals een toegenomen engagement in de richting van de effectiviteit van het optreden, noodzakelijk. De Italiaanse DC moet rekening houden met haar diversiteit (de christelijke inspiratie is niet een kapstok waar alles aan opgehangen kan worden of een simplistische of abstracte formule) maar tegelijkertijd gericht blijven op de gehele bevolking, hetgeen haar verantwoordelijkheden doet groeien. De partij moet gereed zijn om samen te gaan met de zusterpartijen in de EUCD, de EVP en de CDI, terwijl zij een kader respecteert van eenheid in verscheidenheid.

Problemen van de hervorming van het algemene politieke systeem in Italië (ook in haar electorale aspecten) en van de coherentie tussen de verschillende delen van de DC, vragen daarom iedere keer dat men zich ertoe zet zonder vooroordelen en zonder triumfalisme de realiteit van een zo complexe partij te bestuderen, vanuit de invalshoek van haar filosofie en haar politieke optreden. De lezer zal het ons niet kwalijk nemen als dit artikel meer vragen heeft opgeroepen dan antwoorden te geven. Die vragen zijn trouwens dikwijls zo belangrijk dat zij het beperkte kader van de Italiaanse DC overstijgen.

Drs. J.F. Huibers

Flexibilisering van arbeid

Vrijwilligheid en zeggenschap over werktijden is van grote invloed op het welzijn van werknemers. De mogelijkheid tot deelname aan het maatschappelijk leven is daarbij aan de orde. Het zoeken naar een evenwicht tussen flexibilisering van arbeid en bescherming van werknemers kan het beste aan de sociale partners worden overgelaten.

Flexibilisering van arbeid is in de laatste cao-onderhandelingsronde opnieuw in het middelpunt van de belangstelling komen te staan. Werknemers en bedrijven kunnen niet meer voldoende uit de voeten met de traditionele arbeidspatronen. Er wordt daarom op verschillende terreinen gewerkt aan verdere flexibilisering. Arbeid en arbeidspatronen hebben een grote invloed op het dagelijkse bestaan van mensen en op de samenleving in zijn geheel. De effecten van de nieuwe ontwikkelingen op dit gebied zijn vaak positief, maar kunnen ook negatief uitvallen. Dit betekent dat de politiek de zaken niet op zijn beloop kan laten en er ook vanuit een christen-democratische visie op de ontwikkelingen zal moeten worden gereageerd.

Mensen willen in toenemende mate zelf bepalen hoe zij hun leven inrichten, hoe zij zich als individu ontplooiën en welke plaats arbeid daarin krijgt. De werknemer van deze tijd is mondig en is veel minder

geneigd in een vast stramen zijn werkdagen te vullen. Om die reden moet flexibiliteit in beginsel positief worden benaderd. Een verkrampde reactie is onwenselijk. Ook bij werkgevers is er een groeiende behoefte aan grotere variëteit in de arbeidspatronen. Dit is onder andere een gevolg van de verdergaande internationalisering van de economie, schaalvergroting en de vele nieuwe technologieën die ontwikkeld worden. In nauw overleg met werknemers- en werkgeversorganisaties moet de overheid zorgen voor een verantwoorde invulling van flexibilisering van arbeid. Een invulling die recht doet aan de eigen verantwoordelijkheid van werknemers en werkgevers. Een invulling waarvan positieve effecten zijn te verwachten voor het werkloosheidsvraagstuk, waarbij werkgevers concurrerend kunnen werken en die de creativiteit van mensen stimuleert.

Ook ouderschapsverlof of de stimulering van kinderopvang komen in het kader van bovenstaande maatschappelijke ontwikkeling aan de orde. Deze vraag doet zich echter ook voor bij de vormgeving van het arbeidspatroon zelf. Zal de grotere diversiteit in leefpatronen en sociale structuur ook leiden tot een grotere flexibilisering van de arbeid zelf? En andersom, wel-

Drs. J.F. Huibers (1961) is sinds 1989 lid van de Tweede Kamer. Voorheen was hij onder andere voorzitter van het CDJA (1984-1988).

ke bijdrage kan een verdere flexibilisering hebben op de vormgeving van leefpatronen en sociale structuur?

Begripsbepaling

Flexibilisering van arbeid is geen eenduidig begrip. Mede vanwege de populariteit, waarin de term 'flexibilisering' in relatie tot arbeidsrelaties zich mag verheugen, worden verschillende ontwikkelingen onder dit begrip samengebracht. In het algemeen worden vier vormen onderscheiden, die in meer of mindere mate met elkaar samenhangen.

- 1 Functionele flexibilisering: Een werknemer kan binnen een bedrijf op verschillende plaatsen worden ingezet.
- 2 Flexibiliteit in de beloning: De beloning wordt op enige wijze afhankelijk gesteld van de arbeidsprestaties.
- 3 Flexibilisering van arbeids- en bedrijfstijden: De bedrijfstijden worden verlengd naar de organisatorische en economische behoefte van een bedrijf, waarbij de lengte en planning van de arbeidstijden van de werknemer zoveel mogelijk worden aangepast aan de persoonlijke voorkeur van de werknemer.
- 4 Numerieke flexibilisering: Door het aanpassen van het aantal werknemers of het aantal arbeidsuren die deze werknemers maken wordt getracht te voorkomen dat er binnen een bedrijf sprake is van onder- of overbezetting.

Ik zal mij hieronder beperken tot de laatste twee vormen van flexibilisering. Functionele flexibilisering (1) is vooral een bedrijfsinterne kwestie, waarbij het er vaak om gaat werknemers een meer gevarieerde en daarmee interessante baan te geven. Flexibiliteit in de beloning (2) wordt wel onder flexibilisering van arbeid geschaard, maar valt buiten het bestek van dit artikel. Met name de laatste twee vormen sluiten aan bij de vraagstelling die in het voorgaande is geformuleerd. Bovendien komt uit de verantwoordelijkheidsverdeling tussen de overheid en de sociale partners voort, dat de overheid haar verantwoorde-

lijkheid ten aanzien van deze aspecten ook tot uitdrukking doet komen door middel van wetgeving.

De betekenis van arbeid

Arbeid neemt een belangrijke plaats in ons leven in. Door het verrichten van betaalde arbeid voorzien mensen in de eerste plaats in hun levensbehoefte. Het werk dat zij verrichten is ook van grote invloed op de sociaal-maatschappelijke positie die mensen innemen. Tenslotte kan het gevoel van eigenwaarde geven: door de arbeid die wordt verricht is de mens in staat zichzelf te ontplooiën.

In Bijbelse termen worden mensen opgeroepen hun talenten in te zetten. Arbeid betekent in haar diepste wezen dienst aan de naaste en de schepping. In principe kan dat op vele manieren vorm krijgen. Elke vorm van menselijk bezig zijn die in het teken staat van dienstbaarheid wordt zo in het begrip arbeid vervat. Maatschappelijke waardering mag dan ook niet ophouden bij de vraag of de arbeid al of niet goed betaald wordt!

Deze principiële benadering vraagt om een voortdurende bezinning op de beteke-

---

Waardering van arbeid
mag niet afhangen van de
vraag of zij betaald is of
niet.

---

nis van arbeid. Het is een belangrijke factor in een christen-democratische beoordeeling van economische zelfstandigheid. Het speelt een belangrijke rol als het gaat

om de waardering voor het verrichten van huishoudelijke en gezinstaken.

Maar ook maatschappelijke ontwikkelingen dwingen ons tot een dergelijke bezinning. Arbeid bepaalt in sterke mate het levenspatroon van mensen en de sociale structuur van een samenleving. In een 'traditionele' situatie was er sprake van een vaste verdeling; binnen een samenlevingsverband waren de betaalde en huishoudelijke taken tussen man en vrouw verdeeld en de indeling van de week gaf voor de kostwinner een duidelijke scheiding tussen betaald werk en vrije tijd. Door tal van ontwikkelingen treedt een steeds minder duidelijke scheiding op. Als gevolg van tal van vormen van arbeidsduurverkortingen en herverdeling van arbeid is de betaalde werkweek allang niet meer in een simpele maandag tot vrijdag van negen tot vijf te passen.

Als gevolg van emancipatie, maar bijvoorbeeld ook door een toenemende schaarste op de arbeidsmarkt, maken ook vrouwen steeds meer gebruik van het recht op een betaalde baan met carrièrekansen. Dat dit gevolgen kan hebben voor de wijze waarop in een gezin taken en verantwoordelijkheden worden gedeeld is duidelijk. Op basis van zelf gemaakte keuzen ontstaat een grotere diversiteit in leefpatronen van mensen en ook in de sociale structuur van samenleving. Deze vraagstelling doet zich overigens op vele beleidsterreinen voor. In de belastingwetgeving en de sociale zekerheid, als het gaat om de (nadelige) positie van de alleenverdiener tegenover de tweeverdiener of het vraagstuk individualisering versus draagkracht.

Arbeids- en bedrijfstijden

Vanuit het bedrijfsleven wordt sterk op flexibilisering van de arbeids- en bedrijfstijden aangedrongen. In de eerste helft van de jaren tachtig heeft de discussie zich met name geconcentreerd rond de arbeidstijdverkorting. In de loop der jaren verminderde onder invloed van onder an-

dere economische groei en grotere arbeidsproductiviteit maar ook de werkloosheidsproblemen de wekelijkse werktijd tot 40 uur of minder. Deze discussie over collectieve arbeidstijdverkorting zit echter al enige tijd vast. Veel bedrijven zijn bevreesd dat door een verdere verkorting van de arbeidstijd en daarmee van de bedrijfstijd het rendement van de onderneming terugloopt. Het stabiliseren of vergroten van de bedrijfstijd wordt noodzakelijk geacht om de winst op peil te houden. De invoering van flexibele arbeidstijden is een mogelijkheid om arbeidstijdverkorting verder door te voeren en toch de winst van het bedrijf te handhaven. Op deze manier kan ook worden ingespeeld op de aangescherpte concurrentieverhoudingen binnen de Europese Gemeenschap.

Ook bij werknemers bestaat in toenemende mate het verlangen naar een op hun eigen leefsituatie toegesneden arbeidstijdregeling. De mondigere werknemer wil een grotere eigen verantwoordelijkheid dragen voor de inrichting van zijn leven. Een grotere eigen verantwoordelijkheid bij de werknemer betekent dat hij of zij beter in staat zal zijn betaald werk te combineren met vrijwilligerswerk of onbetaald werk. Voor het vorm kunnen geven aan deze eigen verantwoordelijkheid is flexibilisering van de arbeidstijden noodzakelijk. Vaak verrichten beide partners betaald werk en zoeken dus naar mogelijkheden om ook het gezinsleven recht te doen.

Door verdere flexibilisering wordt enerzijds op deze ontwikkelingen ingespeeld en anderzijds worden wijzigingen in arbeids- en levenspatronen hierdoor ook verder gestimuleerd. Door de grotere variëteit in arbeidspatronen zal de spreiding van de vrije tijd toenemen. Dit komt tegemoet aan individuele wensen van werknemers, maar betekent tevens dat de vraag naar dienstverlening van de overheid en particulieren veel meer gespreid zal zijn.

Politieke invalshoek

Algemeen is de opvatting dat de Arbeids-

wet 1919, waarin de werk- en rusttijden van de werknemers in nieuwe zin worden geregeld, aan vervanging toe is. Deze wet heeft tot doel de bescherming van de gezondheid, veiligheid en welzijn van de werknemers. De Arbeidswet krijgt uitvoering door het verstrekken van vergunningen aan bedrijven voor hun werktijdenregeling. De opzet van de wet, haar reikwijdte en het feit dat er enkele onderdelen in opgenomen zijn, die wetstechnisch beter in de Arbeidsomstandighedenwet passen, vragen een grondige herziening. Ook vormt deze wet een belemmering voor flexibilisering van arbeids- en bedrijfstijden, waaraan een groeiende behoefte is. Vooruitlopend op een nieuwe Arbeidstijdenwet ter vervanging van de Arbeidswet 1919, werden in 1988 reeds de normen voor de vergunningen voor arbeids- en rusttijden veranderd. Een unaniem advies van de Stichting van de Arbeid uit 1985, tot stand gekomen omdat de sociale partners zelf tegen de grenzen van de wet aanliepen, was een belangrijke aanzet. De arbeidstijden werden op basis van de Arbeidswet 1919 vastgelegd op 48 uur per week, gemiddeld 8 uur per dag, maar met een maximale duur van de werkdag van 8½ uur en behoud van de wettelijk vrije zaterdagmiddag.

Pas sinds twee jaar zijn hier wijzigingen in gekomen. Na de wijzigingen in 1988 worden er vergunningen uitgegeven waarbij de dagnorm kan worden vastgesteld op 9,5 uur voor 6 dagen per week en werd er een 4-wekennorm op 190 uur ingevoerd. In het algemeen gesteld werden de arbeidstijden per dag, maand en per kwartaal verruimd, waarbij de bescherming van de gezondheid, veiligheid en welzijn van de werknemer binnen die specifieke perioden maatgevend is geweest. Daarnaast is het nu mogelijk om met verschillende dagdienstbegrenzings te werken: of van 6.00 tot 19.00 uur, of van 8.00 tot 21.00 uur, zodat elk bedrijf zijn werktijden optimaal af kan stemmen op zijn produktie.

In haar advies uit 1985 pleitte de Stich-

ting van de Arbeid tevens voor het leggen van een gedeelte van de verantwoordelijkheid voor de bescherming van de gezondheid, veiligheid en welzijn van de werknemers bij de sociale partners. De werkgevers- en werknemersorganisaties immers vertegenwoordigen mensen, die direct met de regeling te maken hebben. Met deze nieuwe normen voor het vergunningenbeleid is een eerste stap gezet om werkgevers- en werknemersorganisaties een grotere verantwoordelijkheid te geven voor arbeidspatronen, die zijn afgestemd op de behoeften van het bedrijfsleven en de persoonlijke wensen van de werknemers.

Het beroep op inzet en betrokkenheid van de werknemers (-) en werkgevers (organisaties) bij het invulling geven aan arbeidspatronen is overigens niet iets van de laatste jaren. In 1919 verklaarde minister Aalberse (RKSP) bij de behandeling van de Arbeidswet 1919 dat hij hoopte 'dat dit de laatste keer zal zijn, dat een minister van Arbeid in ons land met een arbeidswet als deze komt en dat ik er op vertrouw, dat de tijd weldra aangebroken zal zijn, dat men langzamerhand kan gaan in een richting waarbij men de regeling, in plaats van ze door de wet voor te schrijven, kan brengen bij het bedrijf zelf en de regeling over kan laten aan werkgevers en arbeiders, onder toezicht van de overheid, al zal dit in den aanvang strenger en stringenter moeten zijn dan vermoedelijk later nodig zal zijn'. Het heeft dus enige tijd geduurd voordat hier uiteindelijk invulling aan wordt gegeven!

De ingeslagen weg aan de hand van het Stichtingsadvies heeft een vervolg gekregen met een brief uit maart 1989 van het vorige kabinet aan de Kamer over herziening van de Arbeidswet. Hierin worden de hoofdlijnen voor de nieuwe Arbeidstijdenwet uiteengezet. In deze nota wordt het unanieme advies van de Stichting van de Arbeid gevolgd om te gaan werken met een standaardregeling en een overlegre-

geling. De standaardregeling bevat normen voor arbeidstijden indien de werkgever en werknemers niets anders zijn overeengekomen. De overlegregeling met ruimere normen kan worden gebruikt als er een cao is afgesloten, er overeenstemming is in het kader van het Gemeenschappelijk Overleg, bij afspraken met het medezeggenschapsorgaan of bij uitvaardiging van een verordening in het kader van de Wet op de Bedrijfsorganisatie. De normen in de nieuwe Arbeidstijdenwet voor de overlegregeling wijken in het voorstel niet veel af van de normen voor het vergunningenbeleid. Alleen de dagbegrenzing is opgerekt naar 06.00-22.00 uur. De normen voor de standaardregeling zijn krappere. Met deze opsplitsing in een standaard- en overlegregeling wordt er verdere ruimte geschapen voor inbreng van sociale partners.

Met de normen in de standaardregeling vormt de overheid in feite een vangnet voor wat betreft de lengte van de arbeidstijden. Met deze normen als uitgangspunt kunnen de werkgevers en werknemers zelf verder optimaal gebruik maken van de mogelijkheden van de overlegregeling, om zo vorm te geven aan hun eigen verantwoordelijkheid. Deze grotere mogelijkheden voor inbreng van de sociale partners is een belangrijk positief punt binnen de voorstellen, dat past in het CDA-concept van de verantwoordelijke samenleving.

Spanning

Bij de nieuwe definitieve regeling die voor de arbeidstijden op stapel staat, zal de doelstelling van wetgeving, te weten de bescherming van de gezondheid, veiligheid en welzijn van werknemers nadrukkelijk in het oog moeten worden gehouden. Terwijl voor het bereiken van deze doelstelling, de mogelijkheid om vorm te geven aan de eigen verantwoordelijkheid door de sociale partners het uitgangspunt moet zijn.

Uit onderzoek is naar voren gekomen dat extra vermoeidheid vanwege een lan-

gere arbeidsdag en samengedrukte werkweek, de kans op ongevallen doet toenemen. Een goed arbeidsklimaat en een kleine omvang van de werkeenheid kan dit risico beperken. Per saldo is het mogelijk dat werknemers een grotere tevredenheid tonen met het arbeidspatroon dan bij een traditionele werkweek. Vrijwilligheid en zeggenschap over de werktijden is van grote invloed op de ervaren effecten van de werktijdregeling. Dit alles is ook van belang voor het welzijn van de werknemers, waarbij daarnaast ook de mogelijkheid tot deelname aan het maatschappelijk leven van belang wordt geacht.

De invulling van flexibilisering van arbeidstijden kan dus op gespannen voet staan met de noodzaak van bescherming van de werknemers in bovengenoemde zin. Het bereiken van een evenwicht tussen bescherming van werknemers en flexibilisering van arbeidstijden kan in beginsel het beste aan de sociale partners zelf worden overgelaten. Zij kunnen hieraan per bedrijf of per bedrijfstak optimaal invulling geven binnen de door de Arbeidstijdenwet gestelde begrenzingsen. Overigens zullen werkgeversorganisaties en werknemersorganisaties het er zeker niet altijd over eens zijn waar het juiste evenwicht ligt. Op voorhand is duidelijk dat er soms een flink aantal moeilijkheden overwonnen zal moeten worden, voordat zij er gezamenlijk uit zijn.

Werken op zaterdag

Het beschermen van de gezondheid en veiligheid van de werknemers is niet het enige punt, waardoor er spanning kan ontstaan tussen de sociale partners over flexibilisering van arbeid. Ook het werken in het weekend is een mogelijk conflictpunt. Uit onderzoek kwam naar voren dat ruim 61% van de mensen die geïnterviewd werden, bereid was om in goed overleg regelmatig op zaterdag te werken. Ook bij degenen die een baan hebben, bleek deze bereidheid aanwezig. Dit betekent dat door middel van goede afspraken het mogelijk is om de zaterdag aan de werkweek

toe te voegen en te gebruiken als wisseldag voor werk en opvang van piekdrukke. Deze eventuele bereidheid om op zaterdag te werken, is een belangrijk politiek gegeven, daar de vakbonden zich tot op heden nog keren tegen een uitbreiding van de werkweek tot de hele zaterdag. Hierbij moet wel opgemerkt worden dat 'willen werken' op zaterdag door de meeste werknemers anders wordt ervaren dan 'moeten werken' op zaterdag.

Uit het bovenstaande komt naar voren dat de overheid het werken op zaterdag zeker niet moet verbieden. Het is veeleer aan de sociale partners om te bepalen of ze gebruik willen maken van deze mogelijkheid en zo ja, op welke wijze.

Vrije tijd wordt door de meeste mensen als heel belangrijk beschouwd. Het vrije weekend speelt hierin een grote rol. Ongeveer een derde van de vrije tijd van een persoon wordt in collectief verband doorgebracht. Het werken op zaterdag sluit de mogelijkheid tot gezamenlijk ontspannen niet uit. Door middel van goede afspraken kan er collectief gebruik worden gemaakt van de minder overbezette recreatiefaciliteiten en toegangswegen. Overigens betekent het uitbreiden van de werkweek tot zaterdag dat heel het zogenaamde weekendgebeuren in zekere mate aangetast wordt. Het is de vraag in hoeverre dit gevolgen heeft voor de zondagsrust.

Zondagsrust

De genoemde bedrijfseconomische voordelen van een verdere flexibilisering van de arbeidstijden, zouden ook gelden bij uitbreiding van de arbeidstijd naar de zondag. Toch wil het kabinet in zijn voorstellen ter herziening van de Arbeidswet 1919 het verbod tot zondagsarbeid intact laten, met uitzonderingsmogelijkheden voor een aantal met name genoemde bedrijfstakken, volcontinue ploegenarbeid, overwerk of in het kader van 'alternatieve sancties'. De argumenten daarvoor die het noemt zijn de gevoelens van religieuze groeperingen in de samenleving en de waarde van een

vrije zondag voor het maatschappelijk leven.

Voor christen-democraten is de zondag een bijzondere dag. Een dag die naar bijbelse maatstaven niet als normale werkdag kan worden beschouwd. Christelijke arbeiders komen in een zeer lastig pakket indien het mogelijk zou worden hen te dwingen op zondag te werken. Maar ook zonder dat dit gebeurt, is het mogelijk dat de christenen op de arbeidsmarkt in een isolement terecht komen, vanwege het feit dat bijvoorbeeld op ruime schaal vergunningen uitgedeeld worden, zodat het normaler wordt op zondag te werken, terwijl christenen daarin niet mee kunnen gaan. Kortom, het verbod op zondagarbeid mag niet worden uitgehouden door een te ruim vergunningenbeleid.

Maar ook afgezien van een argumentatie vanuit een christelijke achtergrond is de waarde van een vrije zondag voor het maatschappelijk leven evident. In het al eerder aangehaalde onderzoek wordt dit punt verder uitgewerkt.

Allereerst heeft de zondag een grote waarde als collectief rustpunt in de week. Daarnaast is een vrije zondag van belang voor de maatschappelijke participatie van mensen in de sociale systemen (het gezin, de kerk, verenigingen, de dorpsgemeenschap) waarbinnen zij functioneren. De recente discussie rond de zondagsreclame heeft de gevoeligheid van de verdere aantasting van de zondagsrust nogmaals bevestigd. De opinie van de mensen die geïnterviewd zijn voor het genoemde onderzoek onderstreept de waarde van deze argumenten. Ruim 62% van de geïnterviewden vindt het (tamelijk) onaantrekkelijk om op zondag te gaan werken en een andere doordeweekse dag vrij te hebben. 55% zegt een vaste wekelijkse gemeenschappelijke vrije dag (tamelijk) belangrijk te vinden en 45% staat (overwegend) negatief tegenover het invoeren van de zondag als een werkdag. Naast de genoemde argumenten wordt geregeld het belang van een ritme in de tijd benadrukt om de

zondagsarbeid met klem af te wijzen.

Hoewel het niet per definitie de zondag hoeft te zijn, gaat het om de mogelijkheid om de tijd te structureren en om het organiseren van het leven, zodat een zeker overzicht behouden blijft en men orde in het bestaan kan scheppen. Het is van wezenlijk belang om in Nederland vast te houden aan een dag in de week waarop het ritme van personen, bijvoorbeeld binnen gezinnen, op elkaar wordt afgestemd en men zich op de leefsituatie bezint. Gezien de geschiedenis en de verhoudingen in Nederland, is de zondag daar de meest geschikte dag voor.

Numerieke flexibilisering

Numerieke flexibilisering is hierboven gedefinieerd als het aanpassen van het aantal werknemers of het aantal arbeidsuren die deze werknemers maken ten behoeve van het voorkomen van onder- of overbezetting binnen een bedrijf. Deze numerieke flexibilisering kan op verschillende manieren vorm krijgen. Veelal gebeurt dit in de vorm van zogenaamde flexibele arbeidsrelaties. Hieronder valt een brede scala van arbeidsverhoudingen en contractsoorten, waaronder thuiswerk, oproep- en afroepkrachten, tijdelijk werk en uitzendwerk. Deeltijdwerk wordt in dit artikel buiten beschouwing gelaten.

In onze samenleving heeft een groot aantal werkenden een flexibele arbeidsrelatie. De verschillende schattingen schommelen rond de 500.000 personen. Uit onderzoek blijkt dat gemiddeld 80% van hen de voorkeur geeft aan een vaste baan. Een flexibele arbeidsrelatie blijkt hiervoor een prima opstapje, want er is een grote doorstroming van mensen met een flexibele arbeidsrelatie naar een vast contract. Ongeveer 60% van de werknemers heeft na anderhalf jaar een vaste (reguliere) baan.

Hiernaast is er een groep werknemers die, vanwege hun goede positie op de arbeidsmarkt, expliciet een flexibele arbeidsrelatie prefereren. In het algemeen zijn dit ofwel werknemers met 'betere ba-

nen', ofwel uitzendkrachten, met name jongeren en een groot deel van de thuiswerkers. Deze onderzoeksgegevens tonen aan dat deze vorm van arbeidsflexibilisering een belangrijke functie vervult. In het vervolg van deze paragraaf komt de vraag aan de orde hoe deze vorm verder wordt en moet worden ingevuld.

De geschetste maatschappelijke ontwikkelingen in de paragraaf over flexibilisering van arbeids- en bedrijfstijden werken ook door ten aanzien van numerieke flexibilisering. Aan een flexibele arbeidsrelatie zitten voor de werknemer naast nadelen ook grote voordelen. Voor velen betekent een dergelijke baan een doorbreking van de – huishoud – sleur, een zekere financiële zelfstandigheid, meer afwisselende sociale contacten en de mogelijkheid om het werk af te stemmen op bijvoorbeeld het levenspatroon van het gezin, de studie of andere maatschappelijke bezigheden. Overigens komen de voordelen in de praktijk niet altijd helemaal uit de verf.

Ook de werkgever kan voordeel hebben van flexibele arbeidsrelaties. Deze betekenen meestal een efficiëntere bedrijfsvoering en een versterking van de concurrentiepositie. Dit ondanks mogelijke nadelen als grotere organisatorische inspanningen. Omdat de voor- en nadelen variëren met de precieze vorm van de arbeidsrelatie, worden enkele belangrijke verschijningsvormen hier behandeld.

- Thuiswerk. Thuiswerk is het thuis, althans niet op een locatie die daarvoor primair bestemd is, tegen betaling vervaardigen van producten of het verrichten van diensten voor een bedrijf. Thuiswerk geeft de werkgever optimale flexibiliteit. In verschillende sectoren maken werkgevers dan ook veel en meestal ook verstandig gebruik van deze arbeidsrelatievorm. Voor vele tienduizenden, voornamelijk vrouwen, is dit werk thuis de enige mogelijkheid om iets te verdienen.

- Oproepwerk. Oproepwerk betekent in

de praktijk dat een werknemer een arbeidscontract heeft waarbij het onzeker is wanneer hij/zij werkt en voor hoeveel uur. Hieronder vallen ook de zogenaamde nul-urencontracten, waarbij er ten aanzien van alle werkuren van de werknemer onzekerheid bestaat; er is geen vast aantal uren waarop de werknemer altijd werkt. De oproepkrachten hebben meestal een doorlopende arbeidsovereenkomst of een voorovereenkomst: een intentieverklaring van de werkgever en de werknemer, waarin staat dat er sprake is van een arbeidsovereenkomst als de werknemer, na een oproep van de werkgever, de arbeid gaat verrichten. Veel mensen, met name ook werkende studenten en scholieren geven de voorkeur aan oproepwerk. Immers zij kunnen rekenen op een vaste, hoewel onregelmatige, bron van inkomsten zonder echt vast te zitten aan het werk. Bovendien betekent het werk veelal een aardige afwisseling in het bestaan.

Tijdelijk werk en uitzendwerk. Tijdelijk werk geschiedt op basis van een arbeidsovereenkomst voor een bepaalde tijd met een vooraf bepaalde eindingsdatum. Hoewel de inzet van tijdelijk personeel nogal wat vraagt van mensen die de werknemers moeten begeleiden, neemt het aantal tijdelijke banen toe. De inzet van tijdelijk personeel blijkt zinvol voor allerlei projecten binnen bedrijven, bij het vooruitlopen op automatisering of een reorganisatie bij een bedrijf of vooraf gaande aan een vaste aanstelling: tijdelijk werk als verlengde proeftijd. Vooral bij een ruimere arbeidsmarkt kunnen de kostenvoordelen en de vergrote flexibiliteit optimaal benut worden.

Uitzendwerk is een bijzondere vorm van tijdelijk werk. In 1989 waren er na een gestage groei bijna 125.000 mensen met een arbeidsovereenkomst via het uitzendbureau. Een werknemer mag maximaal tweemaal zes maanden te werk zijn gesteld bij hetzelfde bedrijf. Uitzendwerk is vaak afwisselend met een redelijke beloning, wat

door de uitzendkrachten gewaardeerd wordt. Uitzendwerk blijkt een succesvolle formule, zodat er ook gedacht wordt aan professionele uitzendkrachten. Werknemers in vaste dienst van uitzendbureaus, die van het tijdelijk invallen bij bedrijven hun beroep maken.

Spanning

Een aantal belangrijke vormen van flexibele arbeidsrelaties zijn hierboven kort behandeld. Het geschetste beeld is zeker niet compleet, maar duidelijk wordt wel dat het verschijnsel bijzonder complex is. Voor een goede beleidsontwikkeling is een overzicht over en inzicht in een brede scala van deel terreinen nodig. Bij dit onderwerp doen zich naast tal van voordelen ook enkele knelpunten voor. Deze knelpunten zijn onlangs in kaart gebracht. Als vervolg op ambtelijke rapporten van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, is een aantal van deze laatste punten door het kabinet op een rij gezet in een adviesaanvraag aan onder andere de SER, in september 1989 inzake flexibele arbeidsrelaties. Het kabinet stelt hierin terecht dat het vinden van een goed evenwicht tussen enerzijds de flexibiliseringsbehoefte bij bedrijven en anderzijds de gevarieerde wensen van werkenden, respectievelijk hun wenselijk geachte rechtspositie, in eerste aanleg een zaak van de sociale partners is. Hoewel het kabinet in beginsel positief staat tegenover numerieke flexibilisering, constateert het in zijn beschouwing over de verschillende vormen van flexibele arbeidsrelaties en de daarmee samenhangende wetgeving dat het gebruik van bepaalde vormen, waartegen uit sociaal oogpunt bedenkingen kunnen rijzen, zich naar haar oordeel op een te hoog niveau beweegt. Het gaat hierbij om sectoren waarin de mogelijkheden voor zelfregulering door de sociale partners beperkt zijn, bij voorbeeld omdat daar traditioneel geen cao's worden afgesloten.

Een aantal van deze knelpunten worden hierbij vermeld.

– Rechtspositie: Het gaat hierbij om zaken als inkomensonzekerheid, ontslagbescherming, onduidelijkheid inzake de arbeidsovereenkomst, sociale zekerheid, en pensioenvoorzieningen.

Bij de meeste flexibele arbeidsrelaties is de rechtspositie naar behoren geregeld, maar dat neemt niet weg dat er ook excessen voorkomen, waarbij een werkgever ook op oneigenlijke wijze voordeel wil behalen. Dit kan bij thuiswerk bijvoorbeeld door het afschuiven van het risico voor de produktie en fluctuatie daarin op de werknemer. Daarnaast is er bij het thuiswerk vaak onduidelijkheid over de gezagsverhouding met de werkgever en daarmee over de vraag of er sprake is van een arbeidsovereenkomst. Dit is van belang voor de ontslagbescherming. Het is echter niet gewenst dat voortdurend een rechter duidelijkheid moet scheppen over de vraag of er sprake is van een arbeidsovereenkomst. Verbeteringen in de wetgeving zonder dat dit leidt tot grote verstarring verdienen nader onderzoek.

Het is reëel om te veronderstellen dat er een verband aanwezig is tussen het aantal mensen met een flexibele arbeidsrelatie en het ontslagrecht. Zo wordt met de inzet

---

Een flexibele arbeidsrelatie leidt tot geringere betrokkenheid met het bedrijf.

---

van uitzendkrachten en tijdelijke arbeidskrachten door werkgevers geprobeerd te worden - als star beschouwde - ontslagregelingen werkbaar te maken. Het onlangs ingediend

de wetsontwerp Herziening van het ontslagrecht beoogt enkele knelpunten in het ontslagrecht weg te nemen, zonder daarbij afbreuk te doen aan de belangen van de werknemers.

-- Arbeidsperspectieven. Hieronder wordt verstaan de mate waarin de werknemer mee profiteert van het sociale beleid in een onderneming en mee kan doen aan het werkoverleg, als mede de doorstromingsmogelijkheden.

Inherent aan de flexibele arbeidsrelatie is de geringere betrokkenheid bij de reguliere gang van zaken in een bedrijf. Dit betekent onder andere dat de mogelijkheden voor inspraak of werkoverleg vaak gering zijn. Een opmerkelijk verschijnsel doet zich voor bij een deel van de flexibele arbeidsrelaties als het gaat om doorstromingsmogelijkheden. Bij werknemers met een oproepcontract of thuiswerkers is het automatisme waarmee er nu vanuit wordt gegaan dat de betrokkene niet wil doorstromen naar een vaste baan, weinig beredeneerd. Dit punt ligt iets anders bij tijdelijk en uitzendwerk. Hier weten zowel de werkgever als de werknemer dat zij slechts voor een bepaalde periode over de arbeid en de inkomsten daarvan beschikken. Dit vormt op zich een belemmering voor het 'investeren' in een dergelijke functie. Overigens bestaat bij vele tijdelijke banen (meer dan 60%) uitzicht op een vaste aanstelling.

- Flexibiliteit zelf: mate van onzekerheid rond tijdsindeling in relatie tot de gevraagde beschikbaarheid.

De verhouding tussen de mate van beschikbaarheid en de mate waarin er zekerheid is op arbeid is bij zowel thuiswerk als oproepwerk in individuele gevallen enigszins uit balans. Een werkgever roept krachten op op het moment dat er werk is. Dit betekent dat de vrijheid van de werknemer om te weigeren bij een oproep beperkt is: de arbeidsrelatie brengt met zich mee dat hij/zij zich vaak beschikbaar moet houden, ook bij een kleine kans op werk.

Overigens is er ook een groep werknemers

mors met een dusdanig oproepcontract dat zij in de praktijk werken met de regelmaat van een gewone baan, zonder dat dit in dezelfde mate wordt beloond. De zekerheid op werk en de mate waarin men zich beschikbaar moet houden horen in redelijke verhouding ten opzichte van elkaar te staan.

Politieke invalshoek

Bij de sociale partners ligt de primaire verantwoordelijkheid om te komen tot goede arbeidsverhoudingen en om in de cao-onderhandelingen de bovengenoemde aandachtspunten voldoende aandacht te geven. Tot op heden vallen de afspraken in cao's over flexibele arbeidsrelaties meestal ongunstig uit vergeleken met afspraken over de werknemers met een volledig contract. Hierbij moet echter bedacht worden dat niet alle afspraken in cao's vastliggen. In de naaste toekomst is het van belang dat de sociale partners komen tot afspraken die genoemde knelpunten uit de weg ruimen of dat zij anderszins komen tot voor iedereen aanvaardbare oplossingen. Het aantal personen die het betreft en de belangen van zowel de werkgevers en werknemers zijn groot genoeg om dit onderwerp meer aandacht bij cao-onderhandelingen te geven dan het nu krijgt.

De primaire verantwoordelijkheid van sociale partners betekent dat de overheid terughoudend moet zijn met het direct ingrijpen in de arbeidsverhoudingen. Dat neemt echter niet weg dat de overheid in geval van onevenwichtigheden voor zichzelf soms een rol ziet weggelegd.

De overheid is reeds enige tijd op een aantal fronten tegelijk bezig om de arbeidsflexibiliteit te vergroten en daarnaast, waar nodig, ook meer evenwicht te scheppen in de positie van werkgevers en werknemers. Zo wordt er gewerkt aan een herziening van het ontslagrecht en is enige tijd geleden de maximum-uitzendtermijn versoepeld. Belangrijk werk op dit terrein is verricht door de Werkgroep Flexibele arbeidsrelaties van het Ministerie van Sociale Za-

ken en Werkgelegenheid. De reacties van de Stichting van de Arbeid van mei 1987 en juni 1988 op de rapporten van deze werkgroep geven duidelijk de verdeeldheid weer op bijna alle belangrijke punten bij het verder ontwikkelen van het beleid met betrekking tot flexibele arbeidsrelaties. Een aantal van deze punten is hierboven geschetst. Deze verdeeldheid tussen de sociale partners heeft ook invloed op datgene wat de overheid kan doen op het terrein van de flexibele arbeidsrelaties.

De kabinetsvoorstellen inzake flexibele arbeidsrelaties die momenteel bij een aantal adviesorganen liggen, bevatten onder andere een wettelijke regeling ten aanzien van de minimaal bedongen arbeidsduur. Het wetsvoorstel houdt in dat oproepkrachten die zich verbonden hebben zich voor een oproep beschikbaar te houden zonder dat er directe zekerheid op een oproep bestaat, jegens de werkgever een aanspraak hebben op betaling van 20 uur loon per maand. Dit gaat werkgevers te ver en werknemers niet ver genoeg.

Het zal duidelijk zijn dat de oplossing van de verschillende vraagstukken en knelpunten ten aanzien van flexibele arbeidsrelaties slechts geleidelijk en met veel overleg kunnen worden opgelost. De sociale partners zullen in eerste aanleg zelf moeten komen met afspraken die het maatschappelijk draagvlak voor flexibele arbeidsrelaties vergroten. Daarnaast heeft de overheid een eigen verantwoordelijkheid, die zij vorm kan geven door op bepaalde punten met noodzakelijke regelgeving te komen, maar soms ook door met voorstellen te komen die de verschillen van inzicht tussen de sociale partners kunnen overbruggen en leiden tot een evenwicht tussen de wensen van werknemers en de behoeften van werkgevers. Flexibele arbeidsrelaties zijn niet meer weg te denken van de Nederlandse arbeidsmarkt. De sociale partners en de overheid zullen er gezamenlijk aan moeten werken dat de negatieve kenmerken die er aan verbonden zijn verminderd worden.

PERISCOP

Commentaar uit het Wetenschappelijk Instituut

Geen afstand van de Derde Wereld

Neemt Europa afscheid van de Derde Wereld? Dat is de vraag, die momenteel binnen en buiten de ontwikkelingslanden gesteld wordt. Het thema, dat ruim een kwart eeuw een royale plaats heeft ingenomen binnen onze politieke en maatschappelijke discussie, lijkt af te vlakken. Er groeit een generatie op, die niet meer verworteld is in de tradities van *caritas*, missie en zending. Aan wie het begrip internationale solidariteit vreemd is. Wat wel appelleert is de uitbreiding en verdieping van de Europese eenheid. Bovendien, wat is de plaats van de Derde Wereld als de Tweede, die van Midden en Oost Europa, lijkt te gaan fuseren met de Eerste? Is tenslotte het hele concept van interventie in andermans economie en samenleving met financiële middelen en ideeën toch eigenlijk niet op een mislukking uitgelopen, zoals zoveel overheidsingrijpen in de eigen nationale economie niet het gewenste of zelfs een averechts effect had? Na vijftienvintig jaar ontwikkelingssamenwerking zijn er bijna twee maal zoveel armen in die Derde Wereld en hebben zij een schuldenlast van 1300 miljard dollar te dragen.

Verloren decennium

Wie zich er voldoende van bewust is, dat de menselijke geschiedenis in het gunstigste geval een Echternachse springproces is, en wie de graad van achterstand,

onderontwikkeling en honger kent in de Derde Wereld een kwart eeuw geleden, die zal terecht onderstrepen hoeveel er wél bereikt is in de agrarische revolutie, in de dikwijls niet in statistieken opgenomen verbetering van de kwaliteit van leven, in het feit, dat het aantal mensen, dat het gelukt is om zich aan die armoede te ontworstelen twee en een half keer zo groot is als de armoedetoename. Nooit in de menselijke geschiedenis is op zo'n schaal bevolkings- en welvaartstoename hand in hand gegaan. Waren de jaren tachtig een verloren decennium? Voor wie mensenrechten en democratie ook behoren tot integrale menselijke ontwikkeling, kan alleen maar constateren, dat een groot gedeelte van de wereldkaart, ook ten zuiden van Noord-Atlantica, in die tien jaren van kleur is veranderd in politiek systeem, of op het punt staat dat te doen, laten we zeggen van zwart en soms rood, naar veelkleurigheid: rose, soms zelfs groen.

Gewoon doorgaan dus? Per slot van rekening kosten ons die anderhalf procent ook niet de kop, en bij een wat royale entree voor de produkten uit die landen, zou de consument nog wel baat kunnen hebben. Het zou een zeer ernstige vergissing zijn, als die krachten, ook in de Nederlandse politiek, ook in de christen-democratie, die tot nu toe moreel, politiek en economisch, een royaal beleid voor die Derde

Wereld hebben voorgestaan, dat beleid op diezelfde gronden en ongewijzigd zouden willen voortzetten.

Daar zijn op de eerste plaats de – soms zware – lessen te trekken uit de ervaringen met miljardeninterventies, vanuit ons land een zeventigtal. Maar er is ook vooral binnen de christen-democratie behoefte aan bezinning op de vraag, wat voor soort samenleving hun, de begunstigten, en ons, de gevers, voor ogen staat bij dat vage begrip 'ontwikkeling'. Waarheen? Een vraag van een grote urgentie, nu zoveel vooroordelen over de maakbare samenleving en de ontwikkelingscapaciteit van de staat worden ingewisseld voor een voorbehoudloze omarming van het mechanisme van de vrije markt. Een vraag van grote betekenis. Minstens honderd jaar ervaring met armoedebestrijding en bewuste keuzen voor een bepaald soort samenleving, voor geloof in de onmisbaarheid van de eigen ontwikkelingskracht van kleine mensen, iets kan leren, wellicht veel, bij de keuze en de versterking van effectieve ontwikkelingsinstrumenten.

Ook de democratische revolutie, of het rijp worden van het maatschappelijke klimaat daartoe, vraagt van Nederland een nieuw antwoord op deze nieuwe situatie. In het vorige nummer van *Christen Democratische Verkenningen* heb ik het dilemma geschilderd tussen de bewuste medefinanciering door politieke stichtingen zoals de Konrad Adenauer Stiftung ook voor de ontwikkelingslanden en een ander bewust beleid van het aanbieden van vormings- en studiefaciliteiten.¹ In de komende maanden zouden criteria en een duidelijke beleidsoriëntering moeten worden ontwikkeld. Voorbereiding, verdieping en toerusting van het democratisch proces in de ontwikkelingslanden verdient in de jaren negentig een duidelijke ondersteuning vanuit Nederland. Net zoals wij in het afgelopen decennium met zoveel kracht en dikwijls ook succes de bescherming tegen ondemocratische repressie hebben gefinancierd.

Toch geven deze modaliteiten nog geenszins de essentiële verandering weer die nodig is in de benadering van de Derde Wereld, en die in zekere zin inderdaad het afscheid dient te betekenen van het begrip derde als laterkomend, bijkomend en marginaal.

Wij en zij

Er is meer: We spraken over afscheid van de Derde Wereld en hadden het over een Europa dat aan zichzelf genoeg heeft, en over het wegvallen van de Tweede Wereld waardoor het begrip van de Derde op losse schroeven kwam te staan. Dat zijn dan toch nog maar verkrampde aanduidingen van die nieuwe realiteit die zich in de afgelopen jaren steeds duidelijker is gaan aftekenen en die duidelijk maakt dat het begrip Derde Wereld in die zin volkomen achterhaald is. Europa, verenigd en wel, welvarend en schijnbaar sterk, zal in deze komende generatie toch minder uitmaken dan vijf procent van de wereldbevolking. Wat nog belangrijker is, die rest van die bevolking, nu nog voornamelijk uit de armere delen van die wereld bestaande, zal zich verder gaan differentiëren, zich ontwikkelen: economisch, ideologisch ook, militair zelfs. Naties en individuen willen ook daar hun industrialisatie, consumptie, transport en niet te vergeten hun leefklimaat opvoeren. Die vijftien procent van die wereldbevolking zal niet dulden dat de schaars geworden natuurlijke hulpbronnen, variërend van energiedragers tot water en lucht, en de vervuiling en de belasting daarvan, voor 80% voor rekening komt van die vijf procent. Eerder al heb ik de aandacht gevraagd voor de zeer snel groeiende bewapening in de Derde Wereld.² Nog op de dag dat ik de column voor het septembernummer van dit blad inleverde, dacht ik te kunnen schrijven dat we ons niet in slaap moesten

1. J.J.A.M. van Gennip, 'Internationale opgaven voor de christen-democratie' (column), *Christen Democratische Verkenningen*, september 1990, 363-365.

laten sussen voor dit probleem nu we net in het Midden Oosten langs de afgrond waren gelopen! Het was op een dag dat, zoals nu bleek valselijk, de suggestie was gewekt dat er een vreedzame oplossing te

---

Wij hebben in commerciële gretigheid de Derde Wereld geholpen aan een hoog bewapeningspeil.

---

vinden viel. Wij hebben in commerciële gretigheid meerdere delen van de Derde Wereld in staat gesteld om zich een bewapeningspeil aan te meten dat technologisch en zelfs qua totale vuurcapaciteit uitsteekt boven dat van bijvoorbeeld de Duitse legers in de Tweede Wereldoorlog. En ook in de toekomst zullen we commerciële belangen niet kunnen tegenhouden. Dat maakt de situatie morbider, maar verandert haar principiële niet. Het rapport van de Commissie-Brundtland en de latere studies, in Nederland onder leiding van oud-minister Winsemius uitgevoerd, hebben duidelijk gemaakt dat op korte termijn al geen oplossing te vinden is voor het milieuvraagstuk zoals wij dat veroorzaakt hebben tenzij de Derde Wereldlanden actief meewerken. Of dat nu is in grote schema's van herbebossing, of in de bereidheid om CFK-produkten, die ze nu pas eigenlijk beginnen te gebruiken, te vervangen door substituten, opdat onze ozonlaagvernietiging niet onomkeerbare gevolgen met zich zal brengen.

Wie spreekt van Derde Wereld spreekt over wij en zij, spreekt over centrum en periferie, over macht en object, over de rand.

De grote revolutie die zich aftekent is dat we op korte termijn al te maken zullen hebben met omkering van deze begrippen. En dan doel ik niet zozeer op oude spookbeelden van dominantie van *new emerging forces*, maar op het allesoverheersende politieke gegeven dat geen van de grote toekomstproblemen meer oplosbaar is zonder de wereld in zijn totaliteit daarbij te betrekken. Er is geen Derde Wereld meer die we kunnen benaderen vanuit de categorieën hulpbehoevend of/en op wier behoefte we wel of niet kunnen reageren. Wat wezenlijk veranderd is in de afgelopen jaren is dat toekomst en welzijn van onszelf ten diepste verbonden zijn met toekomst en welzijn van de gehele wereldbevolking.

De integriteit van de schepping

Op de allereerste plaats is de milieuproblematiek bepalend voor toekomst en welzijn van de wereldbevolking. Ik verwees naar het rapport-Brundtland, waarin nadrukkelijk de relatie tussen de armoede-problematiek in de Derde Wereld en de milieuproblematiek gelegd werd. Wie geconfronteerd wordt met extreme armoede kan niet gevraagd worden om de zeer weinige geldopbrengende middelen die ter beschikking staan toch maar in de kluis te laten, eigenlijk om ze nooit te gebruiken. Zeker niet als het in stand houden van tropisch regenwoud bijvoorbeeld primair, dat wil zeggen voor 80%, de belangen dient van het rijkere gedeelte van de wereldbevolking. Zelfs kan moeilijk gevraagd worden om die investeringen die pas over een generatie rendement opleveren te doen, hetzij in de sfeer van extra milieubeschermdende maatregelen, hetzij in de sfeer van bijvoorbeeld de herbebossing, als het pure overleven op dit moment op het spel staat. Het Nederlands *adagium* 'boompje groot, plantertje dood', krijgt in de interna-

2. J.J.A.M. van Gennip, 'Maatschappelijke verantwoordelijkheid in de jaren negentig', *Christen Democratische Verkenningen*, december 1989, 537-543.

tionale economische relaties wel een heel scherpe duiding.

Als wij aan ons principe van rentmeesterschap gehoor willen geven, als wij ons willen realiseren dat wij de aarde geleend hebben van onze kinderen, als we de heilheid, de integriteit van de schepping als uitgangspunt nemen voor ons politieke handelen in de komende jaren, dan gaat het in wezen om twee benaderingen.

Op de eerste plaats de uitvoering van een aantal maatregelen die direct gericht zijn op dat herstel en behoud van die schepping, zoals:

- herstelwerkzaamheden;
- het ontwikkelen van een levens-, consumptie- en investeringsstijl, die toekomstige generaties een eigen kans op natuurlijke hulpbronnen blijft verzekeren;
- het ontwikkelen van andere dan fossiele energiebronnen:
  - het vervangen van de direct schadelijke milieuvervuilende, ozonlaag aantastende stoffen;
- het met grote voorrang starten van een herbebossings- en anti-verwoestijningsprogramma.

De laatste twee onderdelen kunnen al op korte termijn tegen relatief geringe kosten zeer veel onheil voorkomen en een wende betekenen. Maar dat gaat alleen als er een besliste politieke wil nu daartoe aanwezig is.

Maar de aard van de problematiek vraagt ook nog een andere aanpak. Al die genoemde maatregelen zullen weinig effect sorteren, zullen zelfs niet echt van de grond komen, als zij niet geplaatst worden in een duidelijk en strikt kader van internationale afspraken en overeenkomsten. Bijvoorbeeld een verbod op handel in milieuvervuilende stoffen, een prijsverhogende maatregel bij de productie van koelkasten en *airconditionings* is alleen maar zinvol als iedereen er zich aan houdt en degene die zich eraan wil onttrekken, sancties krijgt. De aard van de aanpak en de aard van de problematiek eisen beide een internationale aanpak en afdwingbaarheid. Zo-

als terecht gesteld is in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens zijn er zaken die de soevereiniteit van individuele staten overstijgen: de bescherming van de integriteit van de mens is een norm waaraan personen, volkeren en naties gemeten kunnen worden. Maar de laatste jaren hebben ons bewust gemaakt dat er nog een andere norm is: de bescherming van de integriteit van de schepping. Waar we de komende jaren met alle energie, met alle intellectuele creativiteit ook, aan moeten gaan werken is de totstandkoming van een mondiaal en afdwingbaar Handvest voor behoud en herstel van de natuur - ik zeg liever in navolging van Von Weizsäcker, de integriteit van de schepping. Het wordt weer boeiend de komende jaren, want op de agenda van dit decennium staat één ding bovenaan: de ommekeer, zo u wilt de bekering in het economisch handelen, in de politiek, van gezin tot volkerengemeenschap naar een ander omgaan met natuurlijke hulpbronnen: naar een andere economische berekeningsmethode, die in de produktiekosten en economische cijfers de onttrekking aan en belasting van het milieu mee laat tellen; naar een ander perspectief van internationale samenwerking. Het is een agendapunt, dat het hart raakt van de politieke overtuiging van iedere christen-democraat. Bij dat proces is de Derde Wereld geen object, geen randverschijnsel, niet de ander, maar volledige partner en onmisbare medespeler, minstens ook onze gelijkwaardige.

Internationaal veiligheidssysteem

lets van de euforie die na opening van Oost Europa is gaan heersen op het gebied van de internationale veiligheid mag wel worden gedempt. Het lijkt wat goedkoop om de demografische verschuivingen in de wereld in combinatie te brengen met potentiële militaire verschuivingen: de mogelijkheden van een toekomstige bedreiging van Europa, of gegeven de aard van de atomaire, biologische of chemische bewapening, ook via oorlogsgeweld

van de schepping zelf. Het terugbrengen van het vernietigingspotentieel dat in de Oost-Westconflicten is opgebouwd, roept echter onmiskenbaar de noodzaak op van een fundamenteel herbezinnen op de machtsverhoudingen in de wereld. Aan de mogelijkheid van een Midden Oostenoorlog kan men toevoegen de in recente maanden zeer sterk opgevoerde spanningen tussen India en Pakistan, daar – ik aarzel het woord ‘ook’ te gebruiken – met een nucleaire dimensie. En zo is er nog een aantal andere crisishaarden, die, dat is het nieuwe, niet meer verwaarloosd kunnen worden, maar die door de aard van de bewapening en door de internationalisatie de dreiging van vernietiging op grote schaal en ons rakend met zich brengen. Zo laten we nu nog feitelijk de burgeroorlog in Ethiopië langs ons heen gaan. Dat proces kan alleen maar doorgaan dankzij de vele onbetaalde rekeningen tussen de landen en bij de snel voortschrijdende modernisering ook van de conventionele bewapening. Er is maar één oplossing: een internationaal veiligheidssysteem dat handhaafbaar is.

Het tweede punt op de agenda van de komende jaren is dan ook het doortrekken van de gewijzigde wereldverhoudingen, niet naar passiviteit en een *'es ist erreicht'*-houding, maar naar de opbouw van een nieuw, preventief internationaal veiligheidssysteem. *Grosse Worte, die man gelassen ausspricht*, maar wij realiseren ons dezer dagen gelukkig weer terdege, dat we simpelweg niet de vrijheid hebben die we ons misschien een vijftiental jaren gegund hebben, namelijk om de Verenigde Naties, Secretariaat en Veiligheidsraad, slechts te gedogen als een luxe praatclub. Een forum voor vreedzame oplossing van geschillen en als dat niet gaat, uitiem een machtsvolle internationale autoriteit tot indamming en eventueel beslechting van die geschillen is onontkoombaar voor het overleven van de mensheid op termijn, voor het veilig stellen ook van rechten van minderheden in de wereld. Daarbij zullen

de bordjes van wie minderheid is weldra ook verhangen worden. Natuurlijk is de weg daartoe een lange en moeilijke. Ook al omdat, zoals we aan de resoluties van de VN kunnen aflezen, er een spanning is tussen democratische besluitvorming op internationaal niveau en rechten van de individuele staten, denk eens aan de positie van Israël. En toch is dit het perspectief. Een perspectief, en geen realiteit nu. Daarom is als tussenfase een grondige bezinning nodig over de veiligheidsdoelstellingen waarvoor het aanwezige militaire potentieel van de NAVO en ook van ons eigen land zou kunnen worden ingezet en over de vraag of door middel van een systeem van verdragen met name op dit moment uitbreiding gegeven kan worden aan

---

Er is nog geen reden al te slordig het militair potentieel van de NAVO te dumpen.

---

doelstellingen en aan reikwijdte van een eventuele NAVO-, Europese of Nederlandse militaire inzet. Ik kan me de verveling van de gewone dienstplichtige voorstellen. Ik kan me dat absoluut niet voorstellen van de militaire specialisten en de buitenlands-politieke. Er is geen tijd voor euforie, maar wel om de achtste scheppingsdag die we in deze periode beleven, te gebruiken om hard te werken, niet alleen aan milieu, maar ook aan de totstandkoming van een realistisch internationaal veiligheidssysteem, inclusief het boeiende tussentrajec dat daarvoor moet worden afgelegd. Dat geldt uiteraard ook op de meest korte ter-

mijn de Europese vredesordering. Er is bovendien geen reden om al te slordig en weinig toekomstgericht het huidige militair potentieel te dumpen. Daarbij past noch een neo-neutralisme, noch een neo-pacifistische instelling. Het is duidelijk dat voor het begrip Derde Wereld bij zo'n ordening geen plaats meer is. Dat zou betekenen dat het Westen of een 'Oost-West condominium', zo gevreesd in de hoofdsteden van de Derde Wereld, zijn wil zou blijven opleggen en uitgaan van zijn dominante positie op wereldschaal. Alleen met volledige gelijkwaardige medewerking van die Derde Wereld kan op den duur een rechtvaardig en afdwingbaar veiligheidssysteem tot stand komen, waarbij ook allen gelijke belangen hebben, het laatste als basisvoorwaarde ervan.

Een nieuwe beschaving

De omslag van een majoriteits- naar een minoriteitspositie speelt zich intussen ook af op een geheel ander terrein. Toen ik vier jaar geleden mocht meewerken aan de pogingen om de Kaderschool van de grond te krijgen, heb ik mogen spreken over de generatie die momenteel de politieke verantwoordelijkheid draagt als een generatie in de mist. Als we omkijken weten we dat de paden van het verleden niet meer begaanbaar zijn, dat de sporen terug niet meer richtinggevend kunnen zijn voor de toekomst, maar van de andere kant bij alle besef dat er een wezenlijk andere samenleving op ons af gaat komen, zijn de contouren van die samenleving, van die nieuwe technologische, mondiale cultuur nog heel vaag. Daarom ook die nieuwe behoefte aan toerusting op de grondslagen voor ons politieke denken. Wat we wel weten is dat de gestalte der toekomst niet meer door ons bepaald, maar hoogstens beïnvloed kan worden. Degenen die zich verworteld weten in onze tradities van christendom en humanisme, die hun politiek handelen willen stoeien op de bijbelse boodschap en een christelijk mensbeeld, moeten zich realise-

ren, dat bij het kruispunt waarop onze beschaving als zodanig staat, zij minderheid zijn, een minoriteit bij de overdracht van waarden en normen naar een volgende generatie, minoriteit in een publiek en geseculariseerd klimaat dat gedomineerd wordt door normen van succes, kracht, consumentisme, rijkdom. In een wereld waarin in toenemende mate de meerderheid van de medebeslissers over ons lot niet voortkomen uit onze traditie, maar uit die van de andere wereldgodsdiensten. Medebeslissers veraf, maar ook steeds dichterbij. In die mondiale beschaving gaat het dan allereerst om de kernvraag hoe de mens omgaat met de hem in enkele generaties plotseling in de schoot geworpen nieuwe macht, macht om het individueel leven, de begrenzingsen, de kwaliteit, zelfs de vorm ervan te manipuleren, macht om de geest te beïnvloeden, macht om de schepping als geheel te vervormen, te vernietigen. De normering van de macht – mag alles wat kan? – als centraal vraagstuk bij de vormgeving van onze cultuur. Blijft die cultuur, die beschaving gemeten aan het uitgangspunt dat ieder menselijk leven uniek is en dat wij beheerders en geen eigenaars van die schepping zijn. Slagen wij erin die normering maatschappelijk te verankeren maar ook in wetgeving, ook in bestuurlijke en wetenschappelijke oriëntatie voor de komende jaren? Slagen wij er verder in om in die cultuur die onmiskenbaar en wellicht onontkoombaar door andere normen gedomineerd wordt, toch nog zoveel ruimte te houden voor eigen waarden, voor overdracht van onze levensovertuiging? Houden wij een klimaat waar, tegenover het culturele geweld van andere normen, in ieder geval nog de mogelijkheid bestaat van een voor ons herkenbare normen- en waardenoverdracht aan een volgende generatie waar zelfbescherming een kans krijgt, ook voor degenen die die andere identiteit voor zichzelf overeind wil houden? Dat heeft met media-beleid te maken, dat heeft ook te maken met de inrichting van de kleinere leefge-

meenschappen, dat heeft ook met zaken als belastingwetgeving van doen. Secularisatie en het innemen van een minoriteitspositie in een wereldsamenleving zijn gegevens bij pogingen om te getuigen en te overtuigen dat bij die vormgeving van die nieuwe beschaving de uitgangspunten die wij weer geërfd hebben, medebepalend moeten zijn. Dat kan alleen als er ook in de kring van de christen-democratie niet een tendens naar restauratie komt, maar een toekomstgerichte discussie over de normering van de macht, ook over de eigen culturele ruimte en over de plaats van de vreemde in de wereldcultuur veraf en in ons midden. Die plaatsbepaling zal niet lang meer geduid kunnen worden met dat begrip vreemdeling, vreemde. Ook in dat opzicht is het begrip Derde Wereld achterhaald.

Een sociaal-economische orde

Maar als wij belang hebben bij de opbouw, de instandhouding van een wereldorde, en voor minder doen we het niet, waarin die dragende waarden van onze beschaving herkenbaar zijn, dan impliceert dat, dat ook de meerderheid van de wereldbevolking een belang heeft bij die wereldorde. Voor de 'heerensociëteit' is er geen plaats meer. Het impliceert een internationale sociaal-economische orde die uiteraard niet onmiddellijk egalitair is, maar die wel voor alle participanten voldoende minimale aantrekkelijkheden heeft en die processen van mobiliteit mogelijk maakt en stimuleert. Mobiliteit in sociaal aanzien als volk, mobiliteit vooral in economisch opzicht. Dat is een kwestie van rechtvaardigheid en dat is een kwestie van wederzijds belang, een nieuw begrip van interdependentie. Tegenover vergrijzende markten van West Europa zou ook onze economie baat hebben bij de koopkracht van de nieuwe massa's. Maar wezenlijk is uiteraard de vraag of het wordende internationale economische systeem kansen biedt aan volkeren die hard werken en de kennis bezitten om hun eigen voedsel te verbou-

wen, hun eigen armoede te bestrijden. Dat betekent, nu het nog kan, een vastknopen van de gevestigde rijkere economieën aan de opkomende en ook aan de allerarmste. Wat die middencategorie betreft betekent dat vooral echte wederzijdse kansen van economisch verkeer en het aangaan van bindingen. En wat die armste categorie betreft zal het nog voor een langere periode over middelenoverdracht gaan. Wie de steeds slechtere positie van Afrika in de wereldhandel bekijkt, weet bijvoorbeeld dat alleen het aanreiken van een echte stijfbeugel dit continent in staat zal stellen, zelfs bij goed intern bestuur, om mee te doen aan het internationaal economisch bestel en bij die wereldorde ook een belang te krijgen. Nu nog zijn zo dikwijls niet eigen wanbeheer, maar op de eerste plaats en in ieder geval ook internationale structuren prohibitief. 'Zondige structuren' werden ze in de encycliek *Sollicitudo Rei Socialis* genoemd, prohibitief om zichzelf aan de armoede te ontworstelen en op de wereldrangorde van nationale inkomens omhoog te komen. In zoverre is er geen afscheid van de Derde Wereld. De komende jaren, in de GATT-ronde, maar ook bij allerlei afzonderlijke verdragen zoals bij schuldenovereenkomsten, en in de internationale instituties zal er ten opzichte van de Derde Wereld een enorme inspanning gepleegd moeten worden om die wereldorde aantrekkelijk te maken. Dat zal de houding van Europa sterk raken, ook op agrarisch gebied. Er is daarnaast blijvende inzet nodig door middel van middelenoverdracht om achterblijvers die minimale kans te bieden, afgezien nog van de milieubeschermmende maatregelen daar. In zoverre is er geen afscheid van de Derde Wereld, zeker niet van de *Tiers Monde*: die nieuwe categorie volkeren, die ook rechten, gelijkwaardigheid, broederschap en daarmee vrijheid eist. Voor de politiek op middellange termijn en voor de nieuwe binnentreders in politieke partijen en voor het politieke besluitvormingsproces gaat het om drie vragen: stoppen wij het sterven van de na-

tuur? Scheppen wij de voorwaarden voor een duurzame vrede en veiligheid? Is in de toekomstige samenleving en cultuur plaats voor de waarden die ons dragen? Maar die drie vragen zijn alleen nog oplosbaar in een wereldorde waar die meerderheid van de wereld die we ooit Derde Wereld noemden, belang bij heeft en waar ze recht op heeft. Dat betekent een vierde kernthema: voortdurende aandacht voor

die wereld. Dat is het realistisch perspectief voor een politiek handelen in de komende jaren.

JvG

Vrijdag 9 en zaterdag 10 november organiseert het Platform voor jonge christen-democratische academici een studieconferentie over 'Normering'. Op de conferentie zal uitgebreid stil worden gestaan bij veranderende normen en waarden in onze samenleving, de christen-democratische visie hierop, wetgeving & handhaving en de vraag waar de verantwoordelijkheid op de diverse punten ligt: Bij burgers, maatschappelijke organisaties of de overheid.

De studieconferentie begint 's avonds om 20.00 en duurt tot 16.00 op de zaterdagmiddag. Zij wordt gehouden in het Katholiek Mediacentrum te Zeist.

Voor nadere informatie kunt u terecht bij:

Hendrik-Jan Vos 08380-51193 of

Harry van Waveren 010-4361625

B. van Gent en
J. Katus (red.)

**theorieën,
werkwijzen
en terreinen**

B. van Gent en J. Katus

Een standaardwerk waarin de nieuwste ontwikkelingen en inzichten zijn verwerkt.

In een complexe samenleving als de onze is de behoefte aan goede voorlichting op vele terreinen groot. Goede voorlichting is sterk afhankelijk van het vakmanschap van de voorlichter. Dit boek wordt vooral gewaardeerd omdat het een verbinding legt tussen de theorie en praktijk van het voorlichtingswerk.

*Derde herziene druk
214 pagina's, f 51,20
ISBN 9014044011*

**Bohn
Stafleu
Van Loghum**

VOORLICHTING

Theorieën, werkwijzen en terreinen

Inhoudsopgave:

Deel I - Theorieën

- Inleiding
- Voorlichting en voorlichtingskunde
- Voorlichtingswerk en fasentheorie
- Voorlichting en ethiek

Deel II - Werkwijzen

- Inleiding
- Het tweegesprek in de voorlichting
- Groepswerk in de voorlichting
- Mediale voorlichting

Deel III - Terreinen

- Inleiding
- Landbouwvoorlichting
- Gezondheidsvoorlichting
- Wetenschapsvoorlichting
- Milieuvorlichting

Personenregister
Zakenregister
De auteurs

Bestellingen:

Intermedia, Postbus 4,
2400 MA Alphen aan den Rijn
Telefoon (01720-) 66811

In België:

Distybo, Santvoortbeeklaan
21-23, 2300 Deurne
Telefoon 03-3600211

*Ook verkrijgbaar via de
boekhandel.*

IN DIT NUMMER

Column: Tijd voor een nieuwe internationale orde

Dr. J. Grin

363

Op weg naar een sociale markteconomie

Dr. A.J. Vermaat

365

Het zonder meer verminderen van de rol van de overheid zou kunnen leiden tot ernstige sociale problemen. Het CDA wil dit met het model van de verantwoordelijke samenleving ondervangen. Het zal moeten proberen voldoende markefficiëntie te behouden. Tegelijk moet de overheidsbureaucratie worden teruggedrongen en maatschappelijke doeleinden beter bereikbaar zijn. Dit artikel is een uitwerking van de rede van dr. A.J. Vermaat op het symposium ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van het CDA in oktober 1990.

De Italiaanse Democrazia Cristiana

G. Martini

384

De Democrazia Cristiana is een van de bepalende factoren in het Italiaanse politieke stelsel. Zij deelt de sterke en zwakke elementen van de Italiaanse democratie. De DC is actief voorstander van verdere Europese eenwording. Het is in de traditie van het Italiaanse democratische katholicisme onaanvaardbaar dat de DC gerangschikt zou worden onder de rechtse of conservatieve partijen. Een artikel in de serie over de christen-democratie in Europa.

Flexibilisering van arbeid

Drs. J.F. Huibers

396

Vrijwilligheid en zeggenschap over werktijden is van grote invloed op het welzijn van werknemers. De mogelijkheid tot deelname aan het maatschappelijk leven is daarbij aan de orde. Het zoeken naar een evenwicht tussen flexibilisering van arbeid en bescherming van werknemers kan het beste aan de sociale partners worden overgelaten.

Periscoop: Geen afstand van de Derde Wereld

Mr. J.J.A.M. van Gennip

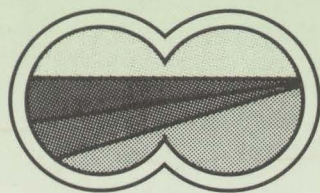
406

Commentaar uit het Wetenschappelijk Instituut. Wie spreekt over de Derde Wereld heeft het over wij en zij, centrum en periferie. De grote revolutie die zich aftekent leidt tot een omkering van deze begrippen: Geen van de wereldproblemen is meer oplosbaar, zonder de Derde Wereld erbij te betrekken.

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

christen democratische verkenningen

maandblad van het
wetenschappelijk
instituut
voor het cda

11 | 90

Van Loghum Slaterus

Christen Democratische Verkenningen is het maandblad van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

Het is de voortzetting van
Anti-Revolutionaire Staatskunde,
Christelijk Historisch Tijdschrift en
Politiek Perspectief.

Redactie

B.F. Bos-Beernink
mr. drs. L.C. Brinkman
mr. J.J.A.M. van Gennip
dr. J. Grin
mr. A.K. Huibers
dr. E.J.J.M. Kimman S.J.
drs. C.J. Klop
J.G. Kraayeveld-Wouters
ir. W.C.M. van Lieshout (voorzitter)
drs. M.J.Th. Martens
dr. H.A.C.M. Notenboom
drs. T.L.E. Strop-von Meyenfeldt
prof. dr. H.E.S. Woltring
drs. Th.B.F.M. Brinkel (secretaris)

Redactie-adres

Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, Dr. Kuyperstraat 5, 2514 BA Den Haag, tel. 070-392 40 21 t.a.v. drs. Th.B.F.M. Brinkel.

Secretaresse: H.G.M. Veringa-Loomans.
De redactie stelt er prijs op artikelen (tot maximaal 4000 woorden) te ontvangen die passen in de opzet van Christen Democratische Verkenningen.
Boeken ter recensie kan men zenden aan de redactie van Christen Democratische Verkenningen; ter recensie gezonden boeken kunnen niet worden geretourneerd.

Christen Democratische Verkenningen wil een gewetensfunctie vervullen binnen de christen-democratie; verkennend, grenzen aftastend, opiniërend, zowel historisch-analytisch als toekomstgericht en internationaal georiënteerd.

Het doet dit vanuit een kritisch-solidaire en onafhankelijke opstelling ten opzichte van het CDA.

Het schrijft over en vanuit het spanningsveld tussen geloof en politiek.

Het vraagt de aandacht voor de betekenis van christen-democratische uitgangspunten voor politieke en maatschappelijke vraagstukken.

Christen Democratische Verkenningen richt zich op de trend in het politieke en maatschappelijke gebeuren ook in de politieke actualiteit van de dag.

Uitgever

Van Loghum Slaterus bv
postbus 246, 3990 GA Houten
telefoon 03403-95711.

Abonnementen

De abonnementsprijs bedraagt f 61,75 per jaar incl. btw en verzendkosten.

Studenten CDJA-leden f 38,50
Losse nummers f 6,75

Abonnementsadministratie: Intermedia bv, Postbus 4, 2400 MA Alphen aan den Rijn, telefoon 01720-6 68 11.

Beëindiging abonnement

Abonnementen kunnen schriftelijk tot uiterlijk 1 december van het lopende abonnementsjaar worden opgezegd. Bij niet tijdige opzegging wordt het abonnement automatisch voor een jaar verlengd.

Adreswijzigingen

Bij wijziging van naam en/of adres verzoeken wij u een gewijzigd adresbandje toe te zenden aan Intermedia bv, Postbus 4, 2400 MA Alphen aan den Rijn, telefoon 01720-6 68 11.

Betalingen

Gebruik voor uw betalingen bij voorkeur de te ontvangen stortingsacceptgirokaarten; dit vergemakkelijkt de administratieve verwerking.

Advertenties

Opgave van advertenties aan de uitgever: telefoon 03403-95711.

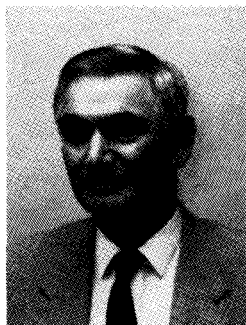
ISSN 0037-8135

Column

Ir. W.C.M. van Lieshout

Europa ... wat nu?

Europa is het laatste jaar drastisch veranderd. Het communistische regime en het daarop geënte politieke en sociaal-economische systeem zijn van binnenuit verworpen. Zij werden als vrijheidsonderdrukkend, sociaal-economisch invalide, bureaucratisch, autoritair en inadequaat ervaren.

De behoefte aan individuele vrijheid, aan het functioneren als burger in een democratie en aan een vrijere markteconomie zijn kennelijk onbedwingbaar gebleken. Niemand mag echter overdreven illusies hebben: Een totalitair systeem dat generaties lang de maatschappij heeft bepaald en alle sociaal-economische processen heeft geregeld, kan niet op korte termijn zonder grote inspanningen en zonder hulp van buiten getransformeerd worden in een parlementaire democratie en in een moderne Westerse welvaartsstaat. De politieke en sociaal-economische infrastructuur ontbreekt immers. Intermediaire organisaties van burgers zijn nagenoeg afwezig. Uitdagingen in de sfeer van de arbeid zijn praktisch onbekend. De technologische en wetenschappelijke ontwikkelingen zijn – op enkele uitzonderingen na – sterk achtergebleven bij de Westerse maatschappij. De bureaucratie heeft in deze landen ongekende vormen aangenomen en lijkt iedere dynamiek aan het leven te hebben ontnomen.

Wellicht nog belangrijker is echter dat

onder dit regime de burger verleerd is om verantwoordelijkheid voor zichzelf, voor de ander en voor het andere te dragen. Prikkel tot eigen initiatief en tot het zoeken naar nieuwe wegen hebben vele decennia ontbroken. Vele burgers zijn qua mentaliteit en motivatie beïnvloed om slechts willoze uitvoerders te zijn. Het bankroet van het systeem verandert niet automatisch de instelling van de mens zoals deze door het systeem in vele jaren is geworden.

Vertroebelde kijk

Daarbij is de kijk van vele Middeneuropese landen op het Westen en vooral naar West Europa door een begrijpelijke tijdelijke euforie en optimisme vertroebeld. Immers, wij hebben geen pasklare oplossingen voor de Midden- en Oosteuropese landen. Ook wij worden geconfronteerd met fundamentele problemen die aan onze maatschappij tornen: De vervreemding van de burger van het politieke bedrijf. De toegenomen bureaucratie die bijna niet te keren lijkt. Het niet te temperen streven naar vergroting van de individuele welvaart, terwijl de grenzen van het verbruik van natuurlijke bronnen en van de vervuiling van het milieu bereikt lijken te zijn.

Moeten nu al deze problemen en onzekerheden leiden tot een verlamdend pessi-

misme? Dat zou een miskenning zijn van de relatief goede uitgangspositie die wij in de wereld hebben; dat zou een miskenning zijn van de vele mogelijkheden die ook thans nog de natuur ons heeft te bieden. Bovenal zou dat een miskenning zijn van de capaciteit en de kwaliteit van de menselijke geest.

Wij realiseren ons de complexiteit van de wereld. Wij beginnen enige greep te krijgen op de omvang van de problematiek. We zullen wellicht meer dan in het verleden keuzen moeten leren maken.

Midden en Oost Europa staat voor een uitdaging. Zij dienen daarbij niet te streven naar standaardoplossingen uit West Europa, integendeel. Midden en Oost Europa kan niet alleen leren van de vele goede aspecten en elementen van onze samenleving maar ook van de feilen en grote tekortkomingen waarmee wij dagelijks worden geconfronteerd. Ongetwijfeld spelen in het gehele evolutieproces de sociaal-economische ontwikkelingen in de Midden- en Oosteuropese landen een uitermate belangrijke rol. Een nieuwe vorm van Marshall-hulp is nodig: Een hulp die aansluit op de behoefte en een hulp die erop gericht is om het eigen economisch en technologisch proces zo sterk mogelijk te stimuleren. Vitaal is daarbij of de burger in Midden en Oost Europa de weinig ontwikkelde sociaal-economische en politieke kwaliteiten snel genoeg tot ontplooiing kan brengen. Het gaat hierbij om: Een nieuwe zingeving, een nieuwe arbeidsethiek, nieuwe waarden en normen. Het is duidelijk dat ook de christen-democratische partijen van Europa een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan dit evolutieproces. Immers, in vele landen van Midden Europa hebben geloof en kerk in de afgelopen tientallen jaren een essentiële rol vervuld om de christelijke idealen bij vele mensen te stimuleren, om gemeenschappelijk de onaantastbare rechten van de mens op vrijheid te prediken en om het belang van zingeving, normen en waarden te verkondigen.

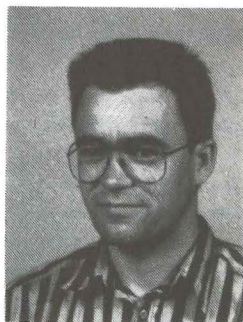
Het zijn deze elementen die in de nieuwe verhoudingen mede door politieke partijen vertaald moeten worden in maatschappijbeelden, inclusief de politieke en sociale infrastructuur met daarin de rol van intermediaire organisaties. Juist op dit terrein kan het CDA - soms samen met andere Europese christen-democratische partijen, soms op bilaterale basis - een belangrijk aandeel leveren aan het scheppen van voorwaarden om in Middeneuropese landen een parlementaire democratie naar eigen snit op te bouwen en om het sociaal-economische proces te blijven koppelen aan vragen van welzijn, zingeving en normen en waarden.

Vele normen van activiteiten kunnen dit proces bevorderen en intensiveren. Contacten op politiek topniveau zijn nodig, maar zeker niet voldoende. Het overdragen van informatie en het scheppen van discussiemogelijkheden voor brede lagen van de bevolking, zullen nodig zijn. Wellicht kan dit worden ondersteund door het meer systematisch inrichten van kadercursussen. Even belangrijk is dat met name de jongeren van Midden en West Europa meer contact met elkaar kunnen krijgen. In dit contact kan de gezamenlijke problematiek worden besproken. Voorop dient echter te staan dat men elkaar leert verstaan, dat men van elkaar leert en dat er een groeiende bereidheid is om elkaar terzijde te staan bij de moeizame evolutie die Midden, Oost en West Europa - gedeeltelijk samen, gedeeltelijk gescheiden - hebben te gaan. Het is bijna zeker dat een intensiever contact op verschillende maatschappelijke niveaus een stimulerende factor van betekenis is, niet alleen voor de ontwikkeling in Midden en Oost Europa maar evenzeer voor die van West Europa.

Drs. J. Wienen

De zondag een rustdag

De vrije zondag illustreert dat aan productie en consumptie principieel grenzen gesteld moeten worden. De bijzondere positie van de zondag is bijbels gezien een gave van God aan de mens. Een algemene rustdag houdt de samenleving op menselijke maat.

Van tijd tot tijd laait in Nederland de discussie over de bijzondere status van de zondag als rustdag op. In dit artikel wordt kort ingegaan op historische en theologische aspecten van de zondagsrust. Verder wordt aandacht besteed aan de hedendaagse discussie over dit onderwerp en worden enkele aandachtspunten voor een christen-democratische stellingname aangereikt.

Oorsprong van de zondagsviering

De zondag is de eerste dag in een week van zeven dagen. De zevendaagse week stamt uit de Joodse cultuur en berust niet op duidelijke natuurregelmaticheden, zoals het jaar en de dag. De evangeliën vertellen dat Jezus op de eerste dag van de week, de zondag, is opgestaan uit de dood en aan verschillende vrouwen en aan zijn discipelen is verschenen. Daarna is het altijd de gewoonte van de christenen geweest om op de eerste dag van de week bijeen te komen om samen de opstanding van de Heer te vieren. Uit die gewoonte

ontwikkelde zich de kerkdienst.¹ De eerste dag van de week werd door de christenen de dag des Heren genoemd. In de Romaanse talen is dat de naam voor de eerste dag geworden: *dies dominica* (bijvoorbeeld *dimanche*, *domenica*).

De christelijke samenkomsten vonden vroeg in de morgen of later in de avond plaats, omdat voor de meesten de zondag een werkdag was. Deze werkdag kreeg in de loop van de eerste eeuwen voor de christenen wel steeds meer een bijzonder karakter. Het moest een dag van vreugde en dienst van God zijn, er werd niet gevestigd op zondag en op zondag werd niet gekniel gebeden. Er kwamen ook oproepen om op deze dag iedere gerichtheid op aardse gewin los te laten om zich geheel aan de dienst van God te kunnen wijden. Van een verwijzing naar het sabbatsgebod in het Oude Testament was in dat kader echter geen sprake.

De eerste christelijke keizer van het Romeinse Rijk, Constantijn, ging ertoe over te bepalen dat de zondag in heel zijn rijk een rustdag zou zijn, zodat christenen ongestoord de godsdienstige vieringen zou-

Drs. J. Wienen (1960) is staffunctionaris voor zaken van kerk en samenleving van de (Provinciale Kerkvergadering der Nederlanden) Hervormde Kerk in Zuid Holland.

1. Vgl. W. Hodgkins, *Sunday. Christian and Social Significance* (London 1960) 12-23.

den kunnen bijwonen. Op 3 maart 321vaardigde hij een wet uit die rechters, werklieden en de hele stadsbevolking gebood op zondag te rusten. Nadrukkelijk werd bepaald dat boeren wel hun akkers mochten bewerken, zodat gunstige tijden voor het werk niet verloren zouden gaan. Deze bepalingen stemden overeen met de voorschriften die gebruikelijk waren voor de Romeinse religieuze feestdagen.

Historische ontwikkeling

In die situatie ging de kerk steeds meer uit van een christelijke viering van de héle zondag. Op die dag, de dag van het begin van de schepping en opstanding, leefde men anders dan op andere dagen: vrij van aardse zorgen en werk, gewijd aan God en zijn dienst. Naast de overheidsbepalingen kwamen er ook kerkelijke rustgeboden. Daarbij ging de kerk zich keren tegen vormen van vermaak op zondag: vooral dansen en drinken werden telkens scherp afgewezen, in het algemeen, maar zeker op zondag.

Bovendien kwam er in de beschouwingen over de zondag, naast het cultisch-godsdienstige, een nieuw element: de rustdag werd gezien als een sociale weldaad. Voor arbeiders en slaven was er een dag van rust. In een zesde eeuwse preek luidt het: 'De dag van de Heer werd ons gegeven tot boete en tot heil en tot verkwikking voor de loonarbeiders en slaven.'²

Na de ineenstorting van het Romeinse Rijk bleef de wettelijke bescherming van de zondagsrust bij de gekerstende volken bestaan. De rustdag ging ook een belangrijke rol spelen bij de verdere kerstening van Europa. Op de algemene rustdag konden de mensen de kerkdiensten bijwonen. Kerkelijke zondagsverboden werden door de overheid overgenomen. Zondagsarbeid kon bestraft worden. De geboden van zowel de kerk als de staat werden bovendien strenger. Zo werd ook landarbeid verboden. De sociale betekenis hiervan was groot, in een tijd dat lijfeigenschap een grote rol speelde en landheren de neiging

hadden ook op zondag te laten werken.

Door het strenger worden van de opvattingen over wat op zondag wel en niet mocht, ontstond er in de zesde en zevende eeuw een zondagscasuïstiek, vergelijkbaar met de joodse sabbatdiscussie. In die tijd ging men de zondagsrust ook regelrecht afleiden uit het sabbatsgebod. Anderen hielden vast aan een verschil tussen zondag en sabbat. Die twee visies zijn sindsdien in de kerk blijven bestaan. De strenge regelgeving betekende overigens niet dat iedereen zich ook aan de geboden hield. Klachten over de naleving van de rustgeboden waren wijd verspreid.

Zo bleef de situatie tot de moderne tijd toe. In de Reformatie was er eerst een neiging om niet te sterk aan de kerkelijke zondagsgeboden vast te houden, maar met name in de gereformeerde traditie werd de zondagsrust al spoedig een zeer belangrijk punt. De puriteinen in Engeland en de nadere reformatoren in Nederland plaatsten de zondag op één lijn met de sabbat. In Nederland leidde deze benadering tot een strenge zondagsviering. Ook het Nederlandse katholicisme onderging daarvan de invloed, al waren de katholieken minder streng dan de protestanten.

Uit de voortdurende klachten van synodes en predikanten over de schending van de zondagsheiliging blijkt dat de praktijk ook toen niet beantwoordde aan de kerkelijke wensen op dit terrein. De zondag is in de praktijk voor velen naast de dag van de kerkdienst ook de dag van vermaak, uitstapjes en ontspanning geweest. Zo werd in de zeventiende en achttiende eeuw in veel plaatsen de jaarmarkt met de bijbehorende kermis op een zondag gehouden.

In de tijd van de Industriële Revolutie bewees de zondag opnieuw haar grote betekenis juist als rustdag. Steeds meer mensen werden ingeschakeld in geestdo-

2. Geciteerd bij H. Huber, *Geist und Buschstabe der Sonntagsruhe. Eine historische-theologische Untersuchung  ber das verbot der knechtlichen Arbeit von der Urkirche bis auf Thomas von Aquin* (Salzburg 1958) 95.

dende, zware en langdurige fabrieksarbeid. Het leven bestond voor velen van de kinderjaren af slechts uit werken, eten en slapen, en dat onder een grotere tijdsdiscipline als ooit tevoren. De lichamelijke en geestelijke noodzaak van de regelmatige rusttijd bleek toen des te duidelijker. De zondag was de vrije dag, die de arbeider als het ware herinnerde aan zijn menselijke waardigheid. Overigens vluchtten veel arbeiders juist op hun enige vrije dag weg in de drank. Dit vergrootte de sociale ellende voor velen nog. Mede in verband daarmee werd er ook steeds meer nadruk gelegd op de recreatieve functie en waarde van de zondag. Zo kreeg de georganiseerde sport in die tijd een duidelijker plaats. De discussie over de verhouding tussen de zondag als feestdag en als recreatieve rustdag leverde toen zowel in de kerk als in de samenleving forse meningsverschillen op. In de huidige Zondagswet in Nederland zijn de sporen daarvan nog duidelijk terug te vinden.

Sabbat en zondag

Zoals uit het bovenstaande blijkt, meen ik dat een direct verband tussen en zeker een gelijkstelling van zondag en sabbat afgewezen moet worden. Toch is er wel een relatie tussen sabbat en zondag. Daarom besteed ik in dit kader ook enige aandacht aan het sabbatsgebod.

Bij de joden bestaat al zeer lang het gebod van de heiliging van de sabbat. Genesis vertelt dat God op de zevende dag rustte van het scheppingswerk en die dag daarom zegende en heiligde. Overigens wordt daar op die plaats geen sabbatsgebod aan gekoppeld (Gen. 2: 2 en 3).

Het sabbatsgebod komt op verschillende plaatsen in het Oude Testament voor. Het meest bekend is het gebod in de Decalooog. Het vierde (of in een andere telling derde) gebod luidt: 'Gedenk de sabbatdag dat gij die heiligt; zes dagen zult gij arbeiden en al uw werk doen, maar de zevende dag is de sabbat van de HERE, uw God, dan zult gij geen werk doen.' Dit ge-

bod geldt voor het hele gezin, voor de arbeiders en de slaven, zelfs voor het vee en voor de vreemdelingen. In het gebod wordt ook een motivering gegeven. In Exodus wordt verwezen naar de rustdag van God na de schepping. Hier gaat het om een religieus en een scheppingsgegeven (Exodus 20: 8-11). In Deuteronomium wordt verwezen naar de bevrijding van Israël uit Egyptische slavernij. Arbeiders hebben recht op rust. Hier wordt een sociaal element toegevoegd (Deut. 5: 12-15). Dat element komt vaker naar voren: 'Op de zevende dag zult gij rusten, opdat uw rund en uw ezel uitrusten, en de zoon van uw slavin en de vreemdeling adem scheppen.' (Exodus 32: 12).

In het Nieuwe Testament wordt melding gemaakt van een polemiek tussen Jezus en joodse wetgeleerden over de interpretatie van het sabbatsgebod. Jezus merkt in dat kader op dat de sabbat er is voor de mens en niet de mens voor de sabbat (Markus 2: 27). Dat relativeert de strenge rustgeboden.

Uit de nieuwtestamentische brieven blijkt dat reeds toen de onderhouding van het sabbatsgebod geen verplichting was voor heiden-christenen (vergelijk bijvoorbeeld Kolossenzen 2: 16, waar de sabbat een schaduw wordt genoemd van wat komen moest, namelijk Christus). De vraag is nu wat voor betekenis het sabbatsgebod nog heeft en welke relatie gelegd kan worden met de zondag.

Dat de zondag de vervanging is van de sabbat, waardoor het oudtestamentische rustgebod van volledige gelding is voor alle mensen en tijden lijkt mij theologisch en historisch niet houdbaar. Dat neemt niet weg dat een aantal elementen die in het sabbatsgebod een rol spelen voor het christelijk geloof een universele betekenis hebben. In de eerste plaats geeft het sabbatsgebod aan dat de mens een dag ontvangt om vrij te zijn voor God.³ Het wijst

3. Vgl. K. Barth, *Die Kirchliche Dogmatik III*, 4 (Zollikon 1951) 51-79.

erop dat het heilzaam is voor de mens om een tijd apart te zetten voor de dienst van God. Daarmee wordt, in de tweede plaats, ook aangegeven dat arbeid en productie net zo min de zin van het leven uitmaken als consumptie er het doel van is. In combinatie met de instelling van het sabbat- en het jubeljaar maakt de sabbat duidelijk dat de menselijke productie principieel begrensd is. In de derde plaats geeft het gebod aan dat de mens en met name de werknemer recht heeft op een periode van rust. Dat recht moet beschermd worden. Tenslotte lijkt het mij dat het gebod erop wijst dat de mens vanuit de schepping ook behoefte heeft aan een ritme om zijn leven te kunnen structureren. Het cyclische karakter van de tijd, met vaste rust- en herkenningpunten is voor de mens van belang om zich te kunnen oriënteren in de tijd. De week vormt in de tijdsacyclus een essentieel onderdeel naast natuurregelmatigheden als dag en jaar.

In de christelijke cultuur zijn deze elementen uit het sabbatsgebod terecht betrokken op de zondag, de christelijke vierdag van de opstanding van Christus. Dat betekent niet dat een strikte zondagsrust uit bijbelse geboden afgeleid kan worden, maar wel dat de zondag als rustdag een aantal bijzondere waarden in onze cultuur vertegenwoordigt, die we niet zonder schade kunnen prijsgeven.

Men heeft lang getracht om de sabbat terug te voeren op gebruiken bij andere volken. Dat is niet gelukt. De sabbat is een uniek gegeven van Israël.⁴ Dat wil niet zeggen dat er in andere culturen niet een bepaald ritme van werk- en rustdagen bestaat. Bij vele volken komen met een zekere regelmaat rustdagen voor. Zo kenden de Romeinen de zogenaamde *nundinae*, de marktdagen. Om de acht dagen was er een marktdag, waarop de boeren naar Rome kwamen, om te kopen en te verkopen. Op die dag waren er geen openbare bijeenkomsten en waren de scholen geslo-

ten. Daarnaast kenden de Romeinen de religieuze feest- en rustdagen. Dat geldt voor veel volken. Wel is de frequentie en regelmaat meestal minder dan bij de sabbat. In de moderne tijd zijn er naast of in plaats van de religieuze feestdagen ook de nationale feestdagen gekomen, waarop bedrijven en winkels gesloten zijn. Algemene rustdagen komen in bijna alle culturen voor. Ook dat element is voor een principiële beschouwing van belang.

Wettelijke regelingen

In Nederland zijn tegenwoordig enkele wetten voor de zondagsrust van belang. In de eerste plaats is dat de Zondagswet van 1953. Beoogde de Zondagswet van 1815 nog de plichtmatige viering van de dag des Heren (in overeenstemming met de algemene maatschappelijke opvattingen in die tijd), de wet van 1953 gaat er van uit dat de viering van de zondag niet door de overheid met wettelijke voorschriften mag worden afgedwongen. Zij wil alleen beletsel voor de viering als dag des Heren wegnemen en voorschriften geven ter verzekering van de openbare rust. De belangrijkste bepalingen zijn dat kerkdiensten niet door lawaai mogen worden gehinderd, dat voor 13.00 uur geen openbare bijeenkomsten in de open lucht mogen plaatsvinden en dat de openbare rust niet door arbeid verstoord mag worden. De gemeenteraad kan aanvullende maatregelen nemen, maar sport en andere vormen van ontspanning mogen niet worden verboden.

De Arbeidswet van 1919 bepaalt dat op zondag geen arbeid verricht mag worden, enkele uitzonderingen daargelaten. Bovendien kan de overheid voor bepaalde arbeid of tijd vrijstelling van dit verbod verlenen bij algemene maatregel van bestuur. Waar wel zondagsarbeid is toegestaan zijn bepalingen opgenomen om in ieder geval een wekelijkse of tweewekelijkse

4. Vgl. J.H. Meesters, *Op zoek naar de oorsprong van de sabbat* (Assen 1966) 82.

aaneengesloten rustperiode en een minimum aantal vrije zondagen te garanderen. Degenen die behoren tot een kerkgenootschap dat de rustdag op zaterdag viert kunnen hun werkgever verzoeken de bepalingen voor de zondag van toepassing te verklaren op de zaterdag. Dit verzoek dient dan gehonoreerd te worden.

De Winkelsluitingswet van 1976 verbiedt verkoop op zondag behoudens opnieuw enkele uitzonderingen. Sinds 1984 is tevens bepaald dat de gemeenteraad voor vier zon- en/of feestdagen vrijstelling van deze bepaling kan ontlenen.

In de nieuwe Omroepwet is een oude regel dat de STER op zondag geen reclame mag uitzenden vastgelegd.

Argumenten voor versoepeling

Na de Tweede Wereldoorlog is in Nederland verschillende keren discussie geweest over de regelingen ten aanzien van de zondag als publieke rustdag. In de jaren tachtig is de discussie zich gaan toespitsen en nu met name op de veranderende tijdsbesteding op zondag, de regelingen ten aanzien van winkelsluitingstijden en het arbeidsverbod op zondag.

Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) publiceerde in 1983 een onderzoek naar de tijdsbesteding van Nederlanders.⁵ Daarbij werd ook gekeken naar de spreiding en concentratie in de tijdsbesteding tijdens het weekend, waaronder ook, naar algemeen spraakgebruik, de zondag werd begrepen.

Geconstateerd wordt dat een groot deel van de vrijetijdsbesteding in het weekend valt. Volgens het onderzoek was 62% van de totale tijd op zondagmiddag uitgetrokken voor vrijetijdsactiviteiten, tegenover 48% op de zaterdagmiddag. Op de zaterdagmiddag wordt meer tijd besteed aan winkelen, huishouding en persoonlijke verzorging. Het voor een groot deel stilliggen van arbeid, onderwijs en dienstverlening leidt tot die sterke recreatieve bedrijvigheid op zondag. Daardoor ligt het vrijetijdsvervoer op zondagmiddag extreem

hoog. Volgens het onderzoek is de totale verkeersdeelname op zondagmiddag omstreeks 16.00 uur hoger dan op spitsuren op werkdagen.

Het SCP stelt dat het deel van de bevolking dat de zondag de ooit voorgeschreven invulling geeft een minderheidsgroep vormt.⁶ Overigens verstaat het SCP onder die invulling, mijns inziens ten onrechte, slechts godsdienstoefening en rust. Voor een groot deel van de gelovigen blijkt de zondag naast de dag van kerkgang (33,4% van de bevolking geeft in het onderzoek een kerkbezoek van een keer per maand of vaker aan) ook een dag van recreatie in de open lucht en sport, spel en hobby's te zijn. In dat opzicht is er geen belangrijk onderscheid met anderen. Wel onderscheiden gelovigen zich door een lagere deelname aan beroepsarbeid, een sterkere gerichtheid op sociale contacten, een lager gebruik van de elektronische media en een geringere beoefening van doe-het-zelf-werk op zondag.

Het SCP stelt vast dat de zondag bruist

De zondag bruist van recreatieve bedrijvigheid.

---

van recreatieve bedrijvigheid. Het feit dat desondanks een groot aantal alternatieven voor vrijetijdsbesteding op zondag wegens sluiting ontbreekt, noemt het een

5. W. Knulst en L. Schoonderwoerd, *Waar blijft de tijd. Onderzoek naar de tijdsbesteding van Nederlanders*, Sociale en Culturele Studies 4 ('s-Gravenhage 1983).

6. *Ibidem*, 163.

anachronisme. Bovendien zouden de nadelen hiervan, zoals topdruktes op de wegen, onvoldoende onderkend worden. In 1986 werd door de SER in een advies aan de staatssecretaris van Economische Zaken gepleit voor afschaffing van de bijzondere regelingen ten aanzien van de zondag of voor verruiming van de bevoegdheden van gemeenteraden om op dit punt vrijstelling te verlenen. Dit advies had vooral betrekking op de winkelsluitingstijden.⁷

Van belang is de motivering. Deze ligt in de maatschappelijke ontwikkelingen. Steeds meer gehuwde vrouwen nemen deel aan het arbeidsproces en het aantal eenpersoonshuishoudens neemt steeds toe, waardoor mensen minder gelegenheid hebben tot het doen van hun inkopen. Daarnaast wordt aangevoerd dat steeds meer inwoners met een andere culturele achtergrond de traditie van de zondag als rustdag niet kennen. Ook de deelname aan allerlei evenementen op zondag laat zien dat de beleving van de zondagsrust in Nederland sterk is veranderd.

In de discussies is ook naar voren gebracht dat werken op zondag een emancipatoir effect zou kunnen hebben voor vrouwen.⁸ Wanneer het werk over zeven dagen verdeeld kan worden kunnen man en vrouw werk en zorg voor de kinderen makkelijker delen. Als de een werkt kan de ander op de kinderen passen. In 1988 ontbrandde een publieke discussie toen van werkgeverszijde werd aangedrongen op verdergaande flexibilisering van de arbeidstijden. Daarbij zou ook de zondag zijn bijzondere status moeten verliezen, of zou in ieder geval de bestaande regelgeving soepeler moeten worden. De redenering is dat bedrijfstijdverlenging en het langer draaien van dure machines noodzakelijk zijn om het rendement van grote kapitaalinvesteringen te verbeteren. Dat is weer van belang voor de concurrentiepositie van het Nederlandse bedrijfsleven.

Economische redenen spelen ook mee in de discussie om op zondag bepaalde

winstgevende activiteiten te kunnen uitvoeren. Zo duiken van tijd tot tijd plannen op om ook in Nederland zondagskranten te introduceren. De bepalingen in de grafische CAO maken dat moeilijk en duur. Moeten die bepalingen wel gehandhaafd blijven? Detailhandel in toeristische gebieden en bijzondere markten worden geregeld aangevoerd als argumenten om de winkelsluitingsbepalingen ten aanzien van de zondag verder te versoepelen.

De meest recente discussie is die over STER-reclame op zondag. Met de opkomst van de commerciële televisie willen men meer reclame-inkomsten mogelijk maken voor het publieke bestel. Daarom werd het pleidooi voor de zondagsreclame geopend. Een extra argument was dat men de zin van dit verbod niet inzag. Via sportuitzendingen komt toch al sponsorreclame op zondag voor. Bovendien lijkt deze bijdrage aan de zondagsrust wat symbolisch en daarmee is ze voor sommigen minder passend in onze geseculariseerde tijd.

Samenvattend noem ik een aantal aangevoerde bezwaren tegen de zondag als algemene rustdag:

- 1 Het feit dat een groot deel van de bevolking niet christelijk is, betekent dat het onterecht is dat de overheid de christelijke feestdag een bijzondere status blijft geven.
- 2 De veranderende werk- en relatiepatronen maken openstelling van winkels en diensten op zondag gewenst. Nu is er voor velen te weinig tijd beschikbaar voor het doen van inkopen.
- 3 De verdeling van het werk over de hele week maakt het voor partners met kinderen gemakkelijker om beide te werken.
- 4 De grote recreatiedruk op zondag vraagt

7. *Advies inzake mogelijke aanpassingen van de winkelsluitingswet*. SER-advies van 20 juni 1986.

8. Vgl. P.A.P.E. Kattenberg, *Een flexibele werkweek. Spreiding van de adempauze? Een onderzoek naar visies en standpunten*. Stichting Maatschappij en Onderneming ('s-Gravenhage 1990) 44-45.

- om openstelling van meer alternatieven voor tijdsbesteding op deze dag.
- 5 Door de individualisering hebben mensen er meer behoefte aan het eigen leefpatroon en de eigen tijdsbesteding te bepalen.
  - 6 Een economische bedrijfsvoering vraagt om een toenemende flexibilisering van de arbeidstijden, waarbij de zondag niet ontzien kan worden. De zondagsrust kost geld.
  - 7 Het reclameverbod op zondag is achterhaald door de secularisering, de sport-sponsoring en bijbehorende reclame op zondag en is ongewenst omdat het leidt tot inkomstenderving voor de publieke omroep.

Zijn deze bezwaren tegen de bestaande regelgeving rond de zondag doorslaggevend? Het is goed om na te gaan of en waarom vanuit christen-democratisch perspectief ook in deze tijd de zondag een wettelijk beschermde status dient te houden.

Argumenten voor de zondag als rustdag

Voor een christen-democratische visie op de zondagsrust is het goed allereerst te verwijzen naar de universele betekenis van het sabbatsgebod en naar de bijzondere waarde van de zondag als dag des Heren en onopgeefbare dag van de christelijke eredienst.⁹ Een christen-democratische visie op de overheid erkent de betekenis van religieuze overtuiging en waarden van de burgers. De wekelijkse kerkdiensten spelen een belangrijke rol in het godsdienstige leven van zeer veel Nederlanders. Een derde van de Nederlandse bevolking gaat regelmatig ter kerke. De overheid dient dat te respecteren en de ongestoorde viering van de kerkdiensten te blijven garanderen. Bovendien moeten mensen ook in de gelegenheid zijn om de diensten bij te wonen. Daarvoor is een vrije zondag nodig.

In het rapport 'Grondslag en politiek handelen' wordt betoogd dat de private le-

venssfeer van burgers moet worden beschermd. De niet-statelijke organisaties op diverse terreinen dienen beschermd te worden in hun functioneren.¹⁰ 'Het CDA voelt zich ten diepste met kerken en christelijke organisaties verbonden en stelt zich ten doel om hun functioneren, voorzover dat vanuit de politiek mogelijk is, te bevorderen en te beschermen.'¹¹

In een christen-democratische benadering, die uitgaat van respect voor de godsdienstige overtuiging van burgers, past ook het scheppen van ruimte voor burgers met een ander geloof om hun godsdienstige bijeenkomsten bij te kunnen wonen. Wanneer die vast op een bepaalde dag liggen dienen daarvoor redelijke regelingen getroffen te worden. De Arbeidswet regelt dat reeds voor degenen wier godsdienst de zaterdag als rustdag voorschrijft. In dat geval gelden daarvoor de bepalingen van de zondag. De wetgever wilde hiermee alle godsdienstige groepen tegemoet komen. In 1919 was dat ook zo, tegenwoordig is met name door de komst van grote aantallen moslims de letter van de wet te beperkt. Overigens wordt ook zonder verplichting in verschillende bedrijven aan moslims de mogelijkheid geboden de vrijdagse dienst in de moskee bij te wonen. Een bijzondere regeling bestaat reeds voor de viering van godsdienstige feestdagen.¹²

Op dit punt liggen overigens wel voetan-

9. De waarde van de zondag als rustdag wordt zeer breed door de kerken in Nederland en daarbuiten benadrukt. Een voorbeeld daarvan is de brief *Samen zondag vieren* (Utrecht 1990) van de Nederlandse bisschoppen.

10. *Rapport Grondslag en politiek handelen* (Den Haag 1978) 46.

11. *Ibidem*, 51.

12. Als een werknemer tijdig en onder opgaaf van redenen toestemming vraagt een vrije dag op te nemen om een voor hem of haar belangrijke religieuze feestdag te vieren, dient die toestemming in alle gevallen verleend te worden. Daar kan alleen een uitzondering op gemaakt worden als de werkgever verwacht dat het dienstbelang ernstig wordt geschaad door de afwezigheid van de betrokkene. De werkgever kan in voorkomende gevallen buitengewoon verlof verlenen. Circulaire van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, *Verlof in verband met viering niet-christelijke feestdagen* (AT 86/N 127) van 7 mei 1986.

gels en klemmen. Een vervanging van de zondag door de vrijdag als rustdag kan het karakter van de zondag als algemene rustdag aantasten. Tevens levert een vrije vrijdag voor werknemers voor veel werkgevers problemen op, omdat er geen compensatiemogelijkheden beschikbaar zijn. Gezien het feit dat de vrijdag als wekelijkse gebedsdag niet zo scherp gedefinieerd is als de joodse sabbat of de christelijke zondag zal volstaan kunnen worden met het regelen van een recht om de godsdienstige bijeenkomst bij te kunnen wonen (vanzelfsprekend met analoge uitzonderingen als bij de zondag als rustdag).¹³

De ruimte voor de christelijke eredienst is bepaald niet het enige argument voor een bijzondere positie van de zondag. Het hebben van een vrije dag in de week, in onze tijd uitgebreid met een tweede dag, is een bijzonder waardevol element in onze cultuur. Het is bijbels gezien een gave van God aan de mens. In onze maatschappij is het een sociaal grondrecht geworden. Pogingen om dit patroon te doorbreken na de Franse Revolutie en later nog eens na de Russische Revolutie faalden. Voor werknemers gaat het om een belangrijk recht dat door de vakbeweging dan ook krachtig verdedigd wordt. Daarin staan in Nederland FNV en CNV naast elkaar. Dit sociale grondrecht dient door de overheid beschermd te worden. Het voorkomt dat mensen worden uitgebuit en lichamelijk en geestelijk uitgeput raken. Zeker in onze drukke en gehaaste maatschappij is er ook rust nodig.

De vraag is nu of deze rusttijd moet blijven vallen op (zaterdag en) zondag, of dat slechts de duur van de wekelijkse of maandelijkse rusttijd voorgeschreven dient te worden. In het laatste geval kunnen werkgevers alleen of in onderhandelingen met de werknemers uitmaken wanneer de rustperiode zal vallen, glijdend of volgens een vast wekelijks ritme. Dit is een wezenlijk punt. In een puur individualistische en economische benadering lijkt de

tweede mogelijkheid uitnemend te vol-
doen. De rusttijd van het individu is verzekerd en de bedrijven en heel het maatschappelijk leven kunnen doordraaien. Verdere argumenten voor zo'n regeling zijn hierboven aangegeven.

Een dergelijke benadering gaat echter geheel voorbij aan een aantal wezenlijke waarden in de samenleving. Nog afgezien van de religieuze betekenis van de zondag denk ik hierbij aan het sociaal-maatschappelijk aspect. De samenhang van een maatschappij is gediend met een meer dan individueel levensritme. Door onregelmatigheid of ongelijktijdigheid van werken en vrije tijd van burgers ontstaan sociale problemen. Kerkbezoek, gezinsleven, relaties, vrijetijdsbesteding, verenigingen, etc. worden hierdoor wezenlijk geschaad. Zonder gezamenlijke vrije tijd ontbreekt de gelegenheid om samen dingen te doen. Voor gezinnen, families en andere

---

Zonder algemene rustdag
wordt de beleving van
gemeenschapszin
moeilijker.

---

sociale verbanden is de zondag als gemeenschappelijke rustdag van onschatbare betekenis als de dag waarop ieder vrij is en er tijd en aandacht kan zijn voor elkaar. Het emancipatie-argument voor een zondag als werkdag lijkt me in dit kader dan ook bepaald ongelukkig. Zonder

13. Volgens A. van Bommel van het Moslim Documentatie Centrum, geciteerd in Kattenberg. *Een flexibele werkweek*, 61.

algemene rustdag wordt de beleving van gemeenschapszin moeilijker. De waarde van vrije tijd heeft alles te maken met de mogelijkheid om sociale bindingen aan te gaan.¹⁴

In een enquête van het Algemeen Dagblad, gepubliceerd op 6 december 1988 wordt een overzicht gegeven van wat de Nederlander op zondag doet. Aan de top staat familiebezoek met 84%. Andere typisch sociale zaken als wandelen, spelletjes doen met de kinderen, sportwedstrijden bezoeken of zelf aan sport doen scoren eveneens hoog. De algemene rustdag schept een heel eigen patroon van tijdsbesteding met grote sociale waarde. De opmerking van SCP dat hierdoor verkeersproblemen dreigen te ontstaan is wat merkwaardig. Door de spreiding en de aard van het zondagsverkeer leidt dit slechts bij uitzondering tot opstoppingen.

Het aspect van de waarde van een gemeenschappelijke rustdag voor mensen in relaties, kan verbreed worden tot het belang van het periodiek tot rust komen van de samenleving als geheel. Onze maatschappij heeft de afgelopen tweehonderd jaar zo'n enorme versnelling van het leven gekend dat veel mensen daardoor in de knel zijn gekomen, niet alleen lichamelijk, maar ook psychisch. Het is de vraag of het wel wijs zou zijn de samenleving onafgebroken te laten doorrazen. Mensen kunnen dan alleen maar tot rust komen door als het ware even een stapje opzij te doen, maar het maatschappelijk leven gaat ondertussen in de hoogste versnelling verder. Het wekelijks tot rust komen van de samenleving zelf heeft een eigen sociaal-culturele waarde. Het houdt de samenleving op menselijke maat en maakt van de mens niet nog meer een vervangbaar onderdeel in een groot proces. Juist als rustdag voor de hele samenleving schept de zondag rust, vrijheid en daarmee ook ruimte voor bezinning. Dit heeft een pendant in de jaarlijks terugkerende relatieve rustperiodes van de samenleving (zoals Kerst en Oud-en-Nieuw en de zomermaanden).

De waarde van de gemeenschappelijke rustdag wordt door velen ook erkend. Volgens een enquête van de Stichting Maatschappij en Onderneming vindt 55% van de Nederlandse bevolking een vaste gemeenschappelijke vrije dag in de week (tamelijk) belangrijk. 39% vindt het (tamelijk) onbelangrijk. Van de Nederlandse bevolking zegt 63% het (tamelijk) onaantrekkelijk te vinden om op zondag te werken (met ter compensatie een andere dag vrij). Overigens noemt 32% dit (tamelijk) aantrekkelijk.¹⁵

De vraag blijft liggen of ter wille van de vrijetijdsbesteding verdere openstelling van dienstverlenende instellingen op zondag gewenst is. Hier en daar zijn reeds experimenten met het openstellen van de openbare bibliotheek op zondag. Het probleem hierbij is niet dat het onjuist zou zijn de ontspanningsmogelijkheden op zondag te vergroten, maar dat hiervoor steeds meer mensen op zondag moeten werken. Wanneer de argumenten voor een gemeenschappelijke rustdag van belang zijn, zal grote terughoudendheid op dit punt nodig zijn. Recreatie kan op creatieve wijze door de mensen zelf vorm gegeven worden. Een consumptieve en individuele invulling van de vrije tijd levert gevaren van vervreemding en afhankelijkheid op. Het versterken van sociale integratie is voor de maatschappij wezenlijker dan het vergroten van een op het individu gericht aanbod voor vrijetijdsbesteding.¹⁶

Hiermee is op de economische argumenten voor flexibilisering van de arbeidstijd nog niet ingegaan. In algemene zin valt het op dat reeds bij de invoering van de Arbeidswet in 1919 deze argumenten gebruikt werden om de wet tegen te houden. Dat is niet gelukt. Economische argumenten hebben niet per definitie het laatste

14. Vgl. Q.M. van Bijsterveldt, 'Vrijetijd en overheid; waar moet dat heen?', *Christen Democratische Verkenningen*, 11/1987, 473.

15. Kattenberg, *Een Ilexibele werkweek*, 57-60.

16. Van Bijsterveldt, 'Vrijetijd en overheid', 475-476.

woord. Natuurlijk zal wel nagegaan moeten worden of hier van een reëel probleem sprake is. In dat geval zal nagegaan moeten worden welke flexibilisering mogelijk is, zonder de belangen van werknemers en van de gemeenschap te zeer te schaden. Hetzelfde geldt voor langere of andere openingstijden van winkels en openbare diensten. Daarbij hoeft de zondag niet in discussie te komen.

De economische argumentatie brengt me bij een ander belangrijk punt. De openstelling van winkels en bedrijven op zondag kan in het bijzonder het midden- en kleinbedrijf in grote problemen brengen. Dit kan moeilijker meedoen aan vergaande flexibilisering van arbeidstijden. Zelfstandigen worden gedwongen om roofofbouw op zichzelf en hun gezin te plegen om nog enigszins mee te kunnen in de concurrentieslag. Omdat openstelling van winkels op zondag niet leidt tot koopkrachtverbetering bij de consument, is het waarschijnlijk dat de kleine zelfstandige winkeliers de dupe worden van deze regeling. Zij zullen onevenredig hoge extra kosten voor personeel op moeten brengen of omzet verliezen aan grootwinkelbedrijven.¹⁷

Het vraagstuk van de reclame op zondag is een probleem apart. Het verbod van zondagsreclame reflecteert zeer sterk het symboolkarakter van de zondag. Als dag die aan de produktie is onttrokken, als dag van rust, bezinning, ontmoeting en recreatie, getuigt de zondag in onze cultuur dat het leven niet enkel bestaat uit produktie en consumptie. De zondag roept als het ware op om maat te houden. De mens moet zich niet overgeven aan het produktieproces en de consumptiemogelijkheden die dat biedt. De economie is er voor de mens, niet de mens voor de economie. De commercie zwijgt een dag in de week, waarop mensen tot rust kunnen komen.

Dat een overvloed aan reclame, waar mensen ongevraagd voortdurend mee geconfronteerd worden, op zich al ongewenst is, onderschrijf ik graag. Daarom kan ik mij voorstellen dat mensen om die

reden alleen al blij zijn met dit verbod. Maar de betekenis van het verbod juist op zondag heeft als symbool een meerwaarde: geld verdienen en geld uitgeven zijn niet de hoogste waarden in onze maatschappij. Als zodanig is het de moeite waard het verbod op STER-reclame op zondag te handhaven.

Een punt van aandacht is de positie van mensen die in geweten problemen hebben met het op zondag beroepsmatig werken. Zeker wanneer vaker niet-noodzakelijke arbeid op zondag wordt toegestaan, zal dat tot problemen aanleiding geven.¹⁸ Er zal daarom serieus overwogen moeten worden of het nodig is om een algemene regeling voor gewetensbezwaarden (in dit geval tegen werken op zondag) te treffen.

Conclusie

Ik ben van mening dat er een aantal zwaarwegende argumenten zijn om vast te houden aan wettelijke regelingen ten aanzien van de zondag als rustdag.

- 1 De overheid dient ruimte te scheppen voor de godsdienstige beleving van de burgers, voor zover deze de redelijke perken niet te buiten gaat. In Nederland betekent respect voor dat deel van de bevolking, dat zeer aanzienlijk is, dat op zondag naar de kerk wil gaan, dat de overheid daartoe regelingen scheidt. Voor godsdienstige groepen die op een andere dag dan de zondag hun bijeenkomsten hebben zijn bijzondere regelingen nodig.
- 2 De overheid dient het sociale grondrecht van een geregelde rusttijd te beschermen. Voor een optimale afstemming van rustdagen van gezinnen en relaties is het noodzakelijk daarvoor bepaalde vaste tijden te nemen.

17. Vgl. *Program van Uitgangspunten*, artikel 31: Het CDA staat een sociaal-economische orde voor waarin kleine, zelfstandige ondernemingen een plaats hebben.

18. Vgl. *Zondagsarbeid: Geen rust meer?* (Amersfoort, z.j.), een uitgave van de Reformatorisch Maatschappelijke Unie.

- 3 Het bestaan van algemene rustdagen schept een geheel eigen patroon van tijdsbesteding, dat belangrijke sociale waarden versterkt. Versterking van de gemeenschapszin verdient steun tegenover een slechts op het individu gerichte benadering.
- 4 Het hebben van een wekelijkse dag waarop de samenleving tot rust komt, heeft een eigen sociaal-culturele waarde. Het structureert de tijd op menselijke maat.
- 5 De vrije zondag illustreert dat aan de produktie en daarmee ook aan de consumptie principieel grenzen gesteld moeten worden. Daarom mogen economische motieven om de zondag aan te tasten niet het laatste woord hebben. Een economische noodzaak voor zondagsarbeid is overigens ook geenszins aangetoond.
- 6 Er is in Nederland brede steun voor handhaving van de zondag als rustdag.

Dr. M.E. Beck

Nederland, quo vadis?

Er is in Nederland iets grondig mis met de werking van de democratische besluitvorming. De beleidsvoorbereiders hebben vrij spel om aan de politieke weg te timmeren. De volksvertegenwoordigers hebben het nakijken.

Het Nederlandse bestuursapparaat begint in toenemende mate verontrustende signalen af te geven. De *overheadkosten* zijn verhoudingsgewijs enorm en nemen, gezien de niet aflatende bezuinigingen op de uitvoerende instanties en de per saldo niet gedaalde apparaatskosten, nog gestaag toe. De nagestreefde efficiencybevordering heeft zelfs nog een extra groot aantal mensen aan werk geholpen die, met de hen ter beschikking gestelde gelden, een werkterrein hebben opengelegd waarin ze kunnen opereren naar eigen bevind van zaken. Want zicht ontwikkelen op de taken en bevoegdheden van de te *managen* overheidsorganisatie, teneinde die organisatie daar zo goed mogelijk op te kunnen afstellen, is niet aan de orde in een onverminderd verkokerd systeem. Zo blijft het bij voornamelijk bijeenvoegen of verzelfstandigen van bepaalde organisatieonderdelen. Maar *managen* om te *managen*, zonder bezinning op aard, omvang en complexiteit van te verrichten taken, komt, naast hier en daar doelmatig stroomlijnen, in hoofdzaak neer op zinloos hergroepe-

ren en onbezonnen automatiseringsprojecten: een gestroomlijnde chaotisering dus, die op zich al niet zonder kostbare consequenties is.

In zo'n situatie hebben de beleidsvoorbereiders, in het bijzonder op rijksniveau, vrij spel om aan de politieke weg te timmeren, ongehinderd door eisen van de organisatie en dus ook het terugkoppelen op de resultaten van de beleidsuitvoering, maar wel krachtig gesteund door presentatietechnieken. De beleidsuitvoerders zijn daarentegen hoofdzakelijk onderworpen aan een regime van bezuinigen op hun *budget* en minder door een zodanig in elkaar schakelen van activiteiten dat op zo efficiënt mogelijke wijze gewerkt wordt aan te bereiken resultaten. Beddenreductie als doel op zich, bij voorbeeld, in plaats van een uitgekiend plan om met minder middelen hetzelfde of een beter resultaat in de gezondheidszorg te bereiken, met als eventueel bijeffect beddenreductie. Op deze wijze kan het gebeuren dat er wordt bezuinigd op de beleidsuitvoering ter wille van een eigenstandige beleidsvoorberei-

---

Dr. M.E. Beck (1931) is als bestuurskundige betrokken bij beleidsvoorbereiding op rijksniveau.

ding zodanig dat het resultaat steeds meer lawaai is en steeds minder wol.¹

De beleidsvoorbereiding – let wel, dit is wat anders dan de voorbereiding van de beleidsuitvoering – is zo verworden tot een vorm van buikspreken dat, voorzover er gevolg aan wordt gegeven, voor verdere chaotisering zorgt. Het Sociaal Cultureel Planbureau signaleerde reeds dat er teveel beleid wordt geproduceerd waar geen of geen goed gevolg aan wordt gegeven.² Men kan zelfs stellen dat het, bij nadere beschouwing, vaak niet eens mogelijk is er goed gevolg aan te geven. De oorzaak hiervan ligt in het hanteren van normatief-ideologische beleidsvoornemens die zich lenen tot eindeloze, hier en daar wetenschappelijk omspeelde, modulaties: een ambtelijke papiercultuur die drijft op het vertrouwen van de volksvertegenwoordigers dat dit alles wel verantwoord en uitvoerbaar zal zijn en daarom slechts amendering behoeft.

Tegen de achtergrond van deze bestuurlijk-organisatorische ontsporing is het geen wonder dat, ondanks alle reeds gerealiseerde decentralisatie, de centrale ministeries alleen maar zijn uitgedijd. Hiervan getuigt alleen al de omvang van de gebouwen die ervoor worden opgetrokken. Het zal duidelijk zijn dat het bestuur van het Nederlandse volk er op deze manier niet beter op wordt. Nederlanders hebben dan ook in toenemende mate lak aan hun landsbestuur, zolang de eigen zaken draaiende blijven. Dit ligt anders voor degenen uit de bevolking die opdraaien voor de gevolgen van de chaotisering in het beleid. Hiertoe behoren ook de beleidsuitvoerders bij de overheid en de gesubsidieerde *non-profit*sector, vooral de laatste want die dragen nog een zekere eigen verantwoordelijkheid. Overspanning en toenemende moedeloosheid is hun deel, met bijbehorend ziekteverzuim. De kwaliteit van het door de overheid en semi-overheid gebodene loopt op die manier af, alle goe-

de voornemens uitgesproken door beleidsvoorbereiders ten spijt. De burgers krijgen zo ook kwantitatief steeds minder waar voor hun belastinggeld, zeker nu de overheid voor haar voorzieningen steeds hogere eigen bijdragen verlangt en subsidies terugdraait ter verlichting van het begrotingstekort.

Dit alles speelt zich af tegen een achtergrond van politieke partijen die geen eigen ideologie meer hebben, maar met elkaar wedijveren in pragmatisch opportunisme en dat voorzien van labels waar de kiezer geen boodschap aan heeft. Wat de kiezer nu wil is een betrouwbare, goede overheid en bij ontstentenis daarvan minder overheid. Wáár hij ook op stemt, dat wil maar niet lukken. Er is, met andere woorden, iets grondig mis in Nederland met de werking van de democratische besluitvorming.³ Dit is terug te voeren op het feit dat men de bestuurlijke implicaties niet heeft voorzien van waar men politiek mee bezig is geweest.

Bestuurlijke besluitvorming

Zoals bekend heeft het gebruik dat het Nederlandse volk na de Tweede Wereldoorlog langs politieke weg heeft gemaakt van een gestaag toenemende welvaart geleid tot de ontwikkeling van wat men is gaan noemen een verzorgingsstaat. Dit is geleidelijk aan tot stand gekomen door, met toenemende subsidies, *non-profit*instellingen te nationaliseren. Formeel behielden deze instellingen hun autonomie, voorzover ze daarover beschikten (er waren vandoord ook overheidsinstellingen bij), maar materieel, dus praktisch, werd die autonomie opgeheven. Ze fungeren nu als filialen van de overheid die over een zekere mate van eigen speelruimte beschikken. Zij doen dit onder bescherming van hun koe-

1 L.A. Geelhoed, 'Ministeries moeten 25 procent afslanken', *Onderneming*, 26 sept. 1989.

2 *Sociaal en cultureel rapport 1990*.

3 J.W. Oerlemans, 'Eén-partijstaat Nederland', *NRC Handelsblad*, 14 febr. 1990.

pels die, zich aanvleidend tegen de centrale overheid, het overheidsmanna voor hun clientèle zo veel mogelijk veilig stellen, in ruil voor het accepteren van regelgeving, en verder steeds meer zijn gaan functioneren als serviceapparaten voor diezelfde clientèle.

Deze ontwikkeling was zonder voorbedachte rade en sluipend zodat zij niet gesignaleerd werd als een nationalisering. Had men doordacht waar men mee bezig was, dan had men tijdig onder ogen kunnen zien dat de overheid zich hiermee ontleed van een voor haar eigen functioneren vitaal onderdeel van het maatschappelijk middenveld. Want hiermee verviel grotendeels het bestuurlijke arbeidsterrein van burgers die voorheen aan hun financiële steun aan deze *non-profit*instellingen invloed op de gang van zaken aldaar ontleenden en in bestuurlijke functies van die instellingen zelfstandig vorm gaven aan het voorzien in velerlei maatschappelijke behoeften en wenselijkheden. Aan een situatie van directe democratie, die zorgde voor een nauwe aansluiting tussen noden en voorzieningen, kwam een einde, evenals, nog het ergste, aan de maatschappelijke inbedding van een zeer belangrijk deel der volksvertegenwoordigers dat voorheen uit deze bestuurlijke middenlaag gerecruteerd werd.

De volksvertegenwoordigers zijn nu in meerderheid of mensen die zich bedienen van politieke partijen als carrièreladders op weg naar de grazige weiden van bestuursfuncties bij de overheid en de semi-overheid, waaronder *non-profit*instellingen en vooral hun koepels. Meestentijds komen zij als medewerker uit overheids- en semi-overheidsinstellingen die zij, na een overstap naar een partijfunctie, weer hopen te betreden als bestuurder. Dit in- en uitlopen is in de hand gewerkt doordat overheidsinstellingen nu tot op grote hoogte zelfstandig beschikken over belastinggelden waardoor ze steeds meer verpolitiekt zijn.

De ambtelijke discretie werd indiscreet en de politieke partijen werden gereduceerd tot sluizen voor belastinggelden waarvan de stroom door ambtenaren in gang werd gezet, sluizen die veel te maken hebben met de clientèle van de onderscheiden partijen. Men kan nu dus constateren dat sedert het overheidsapparaat deel heeft gekregen aan de politieke besluitvorming, na eliminatie van een groot deel van het voorheen zelfstandige bestuurlijke middenveld, overheids- en semi-overheidsinstellingen enerzijds en politieke partijen anderzijds communicerende vaten zijn geworden: Nederland kent nu dus ook een *nomenklatoera*. Zo kan men waarnemen dat 'teveel gekozenen zich, als wachters rondom Jeruzalem, scharen om de macht: hun wethouders, hun gedeputeerden, hun ministers'.⁴

Theorie en praktijk

Voor een rationele en democratisch verantwoorde politieke besluitvorming was deze ontwikkeling funest. Ter toelichting vallen aan die besluitvorming stadia te onderscheiden die ieder eigen eisen stellen in een democratie: de beleidsvoorbereiding, de politieke besluitvorming en de beleidsuitvoering. De beleidsvoorbereiding vergt, zeker bij een sterk toegenomen en daardoor zeer complex geworden overheidstaak, dat ambtenaren de volksvertegenwoordigers op overzichtelijke wijze inzicht verschaffen in de complexiteit van hun beleidsterrein en dit doen uitmonden in de presentatie van hieruit voortspruitende realiseerbare beleidsalternatieven met hun waarschijnlijke consequenties. Met kennis van zaken en geleid door hun politieke voorkeur kunnen de volksvertegenwoordigers dan, in onderling touwtrekken, het op een verantwoorde wijze eens worden over de te kiezen beleidslijn op het betreffende gebied. Pas als die beleidslijn door de volksvertegenwoordigers geko-

4 A.J. Kaland, 'De politieke democratie bedreigd?', *Christen Democratische Verkenningen* 6/7/90.

zen is – het belangrijkste deel van de politieke besluitvorming – dient de uitvoeringstaak overgedragen te worden aan het ambtelijke apparaat dat dan te maken krijgt met velerlei bestuurlijk en maatschappelijk overleg om te zien in welk concreet vat de uitvoering, binnen de grenzen van een gegeven budget, gegoten kan worden. Met deze selectie vooraf kan worden voorkomen dat de volksvertegenwoordigers omkomen in de details van de beleidsuitvoering die zij, na zich op hoofdzaken uitgesproken te hebben, verder grotendeels aan het ambtelijke apparaat kunnen overlaten, op de ultieme controle door middel van evaluatie van het bereikte na. Zeker een landsbestuur dat van een extreme complexiteit is geworden omdat het een maximaal aantal taken op zich heeft genomen, zou zich hieraan dienen te houden. Maar wat is de praktijk?

De ministeries trekken gescheiden op en lijden ook intern aan een sterke functionele arbeidsverdeling. Generalisten, nodig om inzicht te verwerven in de samenhang van de bestuursproblemen en daarop geënte beleidsalternatieven, maken binnen zo'n werkwijze geen kans. Wat er aan coördinatie plaatsvindt gebeurt uitsluitend op uitvoeringsgronden, als ministeries en afdelingen zelfstandig, los van elkaar, de deelproblemen waar ze mee belast zijn al hebben gedefinieerd, vaak in functie van 'doelgroepen', categorieën waarin het ambtelijke apparaat zijn maatschappelijke arbeidsveld is gaan opdelen. Dank zij dit ambtelijke activisme kon zelfs politisering zich meester maken van de gang van zaken binnen het overheidsapparaat en speelt het machtsstreven daar nu een leidende rol. Naar generalisten, voornamelijk dus te vinden buiten het ambtelijke apparaat, die met kracht van argumenten waarschuwen voor wat men op deze inhoudelijk ongecoördineerde wijze bezig is aan te richten, wordt niet geluisterd omdat dit niet past binnen een ambtelijke gang van zaken die op normatief-ideologische gron-

den wordt gestroomlijnd, dezelfde ideologie die resulteerde in het vorm geven aan de verzorgingsstaat.

Een uitsluitend uitvoeringsgerichte coördinatie kan er slechts op gericht zijn voor probleemoplossingen een zodanige vorm te vinden dat er voornamelijk mee wordt volstaan de onderscheiden competenties en verantwoordelijkheden die erbij in het spel zijn, veilig te stellen, omdat de beleidsinhoudelijke coördinatie die voor gelijkgerichtheid had moeten zorgen en aan de uitvoeringsgerichte coördinatie vooraf had moeten gaan, ontbreekt. Dit betekent in de praktijk dat deze oplossingen op hun best resulteren in de grootste gemene deler van waar men het binnen de betrokken beleidsvelden over eens kan worden en aldus, per definitie, niet toereikend is. Dit contrasteert dan weer scherp met de verwachtingen die de normatief-ideologische beleidsvoorbereiding heeft gewekt, welke impliceert dat met regels en dwang tot goed resultaat valt te komen. Hoe meer uitvoeringsgericht het beleid dan ook is, onder verwaarlozing van een naar behoren onderlegde beleidvoorbereiding, hoe minder ervan terecht komt en hoe meer men geneigd zal zijn tot dwang om toch iets van resultaat te laten zien, of tot fors uithalen als het terrein vrij lijkt. Geen weg tot een evenwichtig beleid dus.

Bovendien zijn degenen die verantwoordelijk zijn voor een dergelijke beleidsgang, geneigd om dat wat mis gaat voor zich te houden, omdat zulke met zoveel vertoon van daadkracht gepresenteerde beleidsvoornemens anders ontmaskerd zouden worden als pretenties. Pretenties, omdat men de bevolking en haar vertegenwoordigers voorspiegelt dat regels en controle op naleving daarvan voldoende zijn om in het vooruitzicht gestelde resultaten te bereiken. Zonder kennis van de complexe realiteit waar men beleid op wil loslaten en dus zonder te weten hoe die realiteit effectief te beïnvloeden valt, zal men echter zien

dat regels gegarandeerd ontweken kunnen worden, ook al deugde de inhoudelijke beleidsvoorbereiding. Men zal dan met controle niet alleen vaak naast het net vissen. En die controle zal, daar waar zij wél effectief uitgevoerd kan worden, de eigen incompetentie om de realiteit naar de hand te zetten, aan het licht brengen. Van een dergelijke ambtelijke controle kunnen een bevolking en haar vertegenwoordigers dus geen hoge verwachtingen hebben, tenzij die, voorzover mogelijk, wordt afgedwongen zodat men vervolgens beter kan zien waar het schip strandt.

De volksvertegenwoordigers hebben, hoe men het ook bekijkt, bij een dergelijke beleidspraktijk, het nakijken. Zonder een gedegen, inhoudelijk verantwoorde, beleidsvoorbereiding die hen in staat moet stellen uit aangereikte alternatieven te kiezen – de eerste en voornaamste vereiste waaraan het ambtelijke apparaat moet beantwoorden – , zijn zij in de huidige bestuursituatie overgeleverd aan een vloed van uitvoeringsdetails waarin zij door de bomen het bos niet kunnen zien. Zo zijn zij verbannen naar de slotfase van de politieke besluitvorming waar zij zich mogen buigen over uitvoeringsdetails van zaken die soms zelfs al in uitvoering zijn genomen, terwijl hun aandacht wordt weggevangen door nota's vol niet naar behoren onderlegde maar wel op te leggen beleidsvoornemens. Van een effectieve parlementaire controle kan zo geen sprake zijn, want met parlementaire enquêtes, pas na gebleken onheil overigens, kan men niet aan de gang blijven.

Ook van de ministeriële verantwoordelijkheid kan bij deze gang van zaken weinig terecht komen. Ministers zijn op het nationale vlak immers tegenwoordig minder vooruitgeschoven posten van hun partijen dan zaakgelastigden van hun ambtenaren,⁵ die hun eigen bolwerken hebben opgetrokken. Die bolwerken zijn moeilijk doordringbaar, ook voor ministers, juist

omdat het ontbreekt aan een naar behoren onderlegde en daardoor doorzichtige beleidsvoorbereiding. Dit maakt de positie van ministers zeer kwetsbaar, omdat zij zo fungeren als bliksemafleider voor ambte

Ministers fungeren als bliksemafleiders voor ambtenaren die zelf buiten schot blijven.

naren die de feitelijke verantwoordelijkheid dragen maar buiten schot blijven. Dit is overigens geen reden om de ministeriële verantwoordelijkheid verder maar te vergeten, integendeel.

Al met al is met deze aberraties in de publieke besluitvorming bereikt dat de *trias politica* vervangen raakte door een tweedeling tussen het ambtelijk-politieke apparaat en de bevolking, met de rechter als arbiter daar tussenin, waarbij men moet hopen dat het politiek-ambtelijke beleid zich niet ook ingrijpend met de rechterlijke macht inlaat. Het feit dat de rechterlijke macht zich steeds manifester met de publieke besluitvorming en zijn gevolgen voor de burger moet mengen, doet echter het omgekeerde verwachten: zoiets lokt immers weerwerk uit. De feitelijke gang van zaken stelt in ieder geval niet gerust.

5 Het optreden van de ministers Nijpels en Smit-Kroes, die, aan het eind van het kabinet-Lubbers II, kozen voor het kabinetsbeleid in tegenstelling tot wat hun partij voorstond, is zo alleszins verklaarbaar. Het pleit overigens, vanuit democratische overwegingen, voor hun partij dat die daar geen vrede mee had, zonder dat het verbaast dat die nu buiten spel staat.

Zo lijkt Nederland af te stevenen op een publieke besluitvorming die nog meer gedomineerd wordt door de uitvoerende macht, een vorm van monisme waar een land dat een democratisch bestuur wil hebben en prijs stelt op een verantwoord besteden van publieke middelen, beter niet aan had kunnen beginnen.

Staatsideologie

Het onweerstaanbare aan de verzorgingsstaatideologie lag voor de ambtelijke organisatie in het feit dat deze zich leende voor een algemeen-ambtelijk actieprogramma. Op basis van het gelijkheidsbeginsel zette men zich daar aan het, uiteindelijk mechanistisch, wegwerken van verschillen ten gunste van degenen die in een of ander opzicht minder goed af waren, de 'doelgroepen' binnen het welzijnsstreven. Aan zoiets viel ook door los langs elkaar heen werkende ambtelijke onderdelen invulling te geven terwijl publieke bijval, in ieder geval op hoofdlijnen, verzekerd was. En wie waren de volksvertegenwoordigers om tegen deze ambtelijke progressieve parade in het geweer te komen?

Maar bij systematisch de bestaande maatschappelijke orde te lijf gaan, op grond van wat voor idealen dan ook, en het daarbij laten, een uiteindelijk parasitaire bezigheid, valt te voorspellen dat die orde op den duur steeds grotere functioneringsmoeilijkheden en uitvalverschijnselen zal vertonen. Dit moest dus leiden tot het natuurlijke einde van dit actieprogramma en, ideologisch gesproken, tot oriëntatieloosheid. Eén ding wist men, toen het zover was, wel: de economie moest weer op de been geholpen worden, want daarmee staat en valt de realisering van (politieke) ambities, welke dan ook. Het overheidsapparaat behielp zich verder met trendgevoelige beleidsbijstellingen binnen het kader van de verzorgingsstaat, die door die trendgevoeligheid als los zand aan elkaar hingen. Ook bij dit gespartel, evenals bij de bestuursorganisatorische inspannin-

gen om binnen de overheidsorganisatie ruimte te scheppen voor een zo ongestoord mogelijke voortzetting van de bestaande activiteiten en die al helemaal buiten het gezichtsveld van volksvertegenwoordigers liggen, stonden die langs de zijlijn.

Ideologieën worden in Nederland dus niet langer gebezigd op partijniveau, waar ze thuis horen, maar op dat van de staat. Op partijniveau ziet men hoog aanzetten tot een eigen ideologie, die in de praktijk echter ondergeschikt zijn aan die van de verzorgingsstaat (reden waarom het bij aanzetten blijft). Zo kan het ambtelijke apparaat zich ongestoord blijven bedienen van een ideologie als consensusvormend element, niet in de laatste plaats ten gerieve van de ambtelijke besluitvorming: goed beschouwd, een stabiele kadersbeleid, ook dat nog.

Ideologie bevindt zich in Nederland nu waar die in een democratie beslist niet hoort, wel in een totalitaire staat. Veel, zo niet alle anomalieën en verontrustende symptomen in het overheidsoptreden zijn hierop en op het bijbehorende bestuurscentrisme terug te voeren. Een 'perestrojka' die slechts wordt gestoken in bestuurlijke termen en er niet uit bestaat de staatsideologie, hoe verwaterd die ook mag zijn, te elimineren, kan geen vruchten dragen. Proberen deze ideologie nieuw leven in te blazen, met behulp van sociale vernieuwing of wat dan ook, kan dat nog veel minder.

De vraag die men zich nu kan stellen is, hoe een land zich kan ontdoen van een bestuursverslaving, want daar komt het regeren op basis van een staatsideologie op neer: het overheidsapparaat vindt zijn bestaansreden in zichzelf, niet in een vruchtbare wisselwerking met zijn omgeving, op basis van een onvoldoende gecontroleerde machtsuitoefening. Te verwachten is overigens dat men, zoals gebruikelijk, begint met ontkennen dat men aan versla-

ving lijdt: Nederland heeft toch een democratie? Totdat duidelijk wordt dat de overheid, met de daar gegroeide werkwijze, aan het doldraaien is zonder dat dit, door het aan die werkwijze inherente gebrek aan effectieve controle, valt te stuiten. Het zullen de vervalverschijnselen zijn die tot correctie nopen, als men niet eerder de noodzaak tot ingrijpen inziet. Men doet er dan goed aan, bij zijn zorgen om Nederland als democratische rechtsstaat, in de huidige situatie de aandacht in eerste instantie te verleggen van de volksvertegenwoordigers naar de wijze waarop de politieke besluitvorming feitelijk plaatsvindt en naar de overheersende rol die het overheidsapparaat daarbij is gaan innemen.

Uitweg

Autonome maatschappelijke instellingen – en dat geldt nog meer voor *non-profit*-instellingen dan voor *profit*-instellingen – zijn pure noodzaak voor het met succes besturen van complexe sociale systemen, zoals blijkt uit de sociale systeemtheorie van Niklas Luhmann die is toegesneden op bestuursproblemen.⁶ Zij hebben bovendien de functie om de vrijheid van de burgers en daarmee de democratie veilig te stellen, zoals De Tocqueville reeds in de vorige eeuw zag.⁷ In het licht van wat ook in het voorgaande is gesteld, kan herstel van een goed bestuur en een volwaardige democratie in Nederland daarom, *grosso modo*, op twee manieren. Men herstelt, ten eerste, de materiële autonomie van de *non-profit*-instellingen die daar vroeger over beschikten maar genationaliseerd zijn, zodat de bestuursstructuur weer tot in de bevolking kan reiken en daar niet langer als een monoliet boven hangt. Zo raken de volksvertegenwoordigers weer op de burgers gericht in plaats van op de ambtelijke papiercultuur. Ten tweede, men houdt zich aan de vereisten voor een democratisch verantwoorde besluitvorming zoals die eerder werden omschreven.

Om dit laatste te bereiken kunnen volks-

vertegenwoordigers er waarschijnlijk mee volstaan om onvolwaardige beleidsstukken, speciaal die met betrekking tot de beleidsvoorbereiding, terug te sturen; stukken dus die inhoudelijk geen voldoende onderlegde basis verschaffen voor een

Met de juiste voorlichting leren volksvertegenwoordigers weer wat hun toekomst.

verscheidenheid aan beleidsalternatieven met hun, van een doeltreffende toelichting voorziene, te verwachten consequenties. Dat zal het ambtelijke apparaat leren werken volgens de regelen der kunst. Tot nu toe weten volksvertegenwoordigers blijkbaar niet wat hun toekomst, maar met de juiste voorlichting valt dat te verhelpen. Als men het hierbij wil laten, bij het saneren van de ambtelijke gang van zaken, zal men echter lang moeten wachten op wat men nodig heeft want de vereiste expertise is nog niet opgekweekt. Wel zullen de volksvertegenwoordigers bij het stellen van de correcte eisen al direct verlost kunnen raken van veel van de huidige nota's in hun verschillende gedaanten. Met wervende presentaties van ambtelijke stellingnames en politiek geïnspireerde ambtelijke

6 N. Luhmann, *Zweckbegriff und Systemrationalität: über die Funktion von Zwecken in sozialen Systemen*, Frankfurt, Suhrkamp, 1973. Deze theorie werd toegepast op de Nederlandse bestuurs situatie door M.E. Beck in 'Ruimte voor bestuur, bestuur voor de ruimte', VUGA, Den Haag, 1986. Proefschrift Utrecht.

7 Dit werd eerder naar voren gebracht door H.E.S. Woltring in zijn artikel 'De noodzaak van een politieke filosofie', *Christen Democratische Verkenningen* 6/7/90.

toekomstdromen dienen de volksvertegenwoordigers in ieder geval niet langer genoeg te nemen. Het is hun taak om toekomstdromen te ontwikkelen die hen kunnen leiden bij het kiezen uit voor hen inzichtelijk gemaakte beleidsvoorstellen en bij de door hen, en niet door ambtenaren, te maken keuzen.

Het is daarom ook in het belang van een volwaardig functioneren van de Nederlandse politieke partijen dat de volksvertegenwoordigers gezamenlijk ernaar streven de grond aan te brengen waarin ze hun maatschappelijke wortels kunnen laten groeien door te opteren voor denationalisatie van de *non-profit*instellingen. Door herstel van het bestuurlijke maatschappelijke middenveld zal immers weer het terrein vrijkomen voor de ideologische differentiatie waarmee het bestaansrecht van politieke partijen binnen een democratie staat of valt. Mocht het bestaan van de *non-profit*instellingen dit verhinderen, dan is het wachten op het ontstaan van een Burgerforum tegen de tijd dat de Nederlanders iets aan hun bestuurlijk-politieke zorgen willen gaan doen. Want in dat geval is niet te verwachten dat de Eerste Kamer, waarvan de taak en daarop afgestelde recrutering van haar leden nog steeds een zekere onafhankelijkheid garandeert, een wending ten goede aan zal kunnen brengen gezien haar relatief machteloze positie.

Bestuurlijk herstel van het maatschappelijke middenveld zoals vormgegeven door *non-profit*instellingen zal niet eenvoudig zijn: *afkicken* is nooit lekker. In het kader van bestuurlijke decentralisatie zijn wel de uitvoeringsbevoegdheden van *non-profit*instellingen (en gemeenten) vergroot, maar is het sturende beleid in handen gebleven van de centrale overheid. Dit is de (materiële) autonomie van de *non-profit*instellingen dus niet ten goede gekomen en komt in feite zelfs neer op perfectionering van het bureaucratisch centralisme. Willen de *non-profit*instellingen weer autonoom

worden, dan gaat het er om de burgers opnieuw zeggenschap te geven in hun bestuur en hen daarbij niet langer af te scheppen met inspraak. Dit kan alleen als die instellingen weer, overwegend, financieel afhankelijk worden van die burgers en niet van de staat, en de burgers dus zelf verantwoordelijk worden gemaakt voor het reilen en zeilen van hun instellingen. Het is daarom geboden een belangrijk deel van de geldstroom voor de *non-profit*instellingen niet langer over de overheid te leiden. Dit impliceert belastingverlaging, die zelfs groter kan zijn dan de tot dan ermee gemoeide externe overheidsuitgaven omdat ook de corresponderende interne *overhead*kosten kunnen vervallen.

De genivelleerde inkomensstructuur, als erfenis van de verzorgingsstaat, levert de voorwaarde om deze manoeuvre ook maatschappelijk verantwoord te kunnen maken, een erfenis dus waar Nederland beter zuinig op kan zijn. Niets hoeft de overheid overigens te beletten bij te springen waar dit wenselijk of nodig is om compenserende voorzieningen of met voorzichtig gedoseerde subsidies, onder vermijden van het treden in de zeggenschap, via regelgeving, van de dan weer autonome *non-profit*instellingen. Maar veel sturend overheidsbeleid zal daar niet meer bij te pas kunnen komen.

Herleving van een paternalistisch getinte zuilenstructuur valt hierbij niet te verwachten, omdat de daartoe noodzakelijke sociale infrastructuur plaats heeft gemaakt voor een professioneel-bureaucratische dienstverlening. In eerste instantie zal privatisering van *non-profit*instellingen dus wel gaan lopen over marktmechanismen, daar die aansluiting bieden op professioneel dienstbetoon. Pas als er zo weer meer armslag ontstaat voor particulier initiatief kan men hier ook weer meer ideële initiatieven tegemoet zien. Inmiddels rijzen overigens zelfs weer stemmen die de verdiensten van zuilen aanprijzen, zoals van J. Dronkers, hoog-

leraar onderwijssociologie aan de Universiteit van Amsterdam, die er een middel in ziet tot maatschappelijke integratie.⁸

Bij een blijvende genivelleerde inkomensstructuur kunnen burgers in ieder geval zelf uitmaken welke *non-profit*instellingen zij wensen te begunstigen of helpen oprichten, zodat zij ook zelf een paternalistische afhankelijkheidsrelatie kunnen uitsluiten. Voor de minderheid die niet beschikt over voldoende middelen, zal de *entree* tot de *non-profit*instellingen op enigerlei wijze veilig gesteld moeten worden, op basis van bijvoorbeeld een verzekeringsstelsel, het hanteren van uitzonderingsbepalingen waarbij de gemeenschap inspringt wat de financiële bijdrage betreft, en het creëren van fondsen binnen de instellingen waarmee ze hun toelatingsbeleid kunnen versoepelen. Ook die minderheid profiteert dan van een stelsel dat er in zijn algemeenheid op gericht is zijn clientèle als volwaardig te behandelen.

Emolumenten voor de overheid

De hier geschetste gang van zaken zal de oplossing voor de staat bieden om uit zijn bestuurlijke en financiële problemen te raken. Het ambtelijke apparaat zal immers ingekrompen kunnen worden in functie van het prijs te geven gebied, terwijl het haar resterende terrein overzichtelijker en daardoor gemakkelijker bestuurbaar wordt. Hierdoor wordt de wendbaarheid en vaardigheid van de staat vergroot zodat hij zijn kerntaken weer beter kan vervullen. De kans op een inhoudelijk verantwoorde beleidsvoorbereiding neemt zo ook toe, omdat de eisen aan het analytisch en constructief vermogen van de beleidsvoorbereiders minder hoog worden in een minder complexe bestuurssituatie. Zo'n sanering zal bijdragen aan het inperken van de verkwisting die gepaard gaat met een onvoldoend gecoördineerde besluitvorming en ambtelijk hobbyïsme, een maatschappelijk gewenste en bovendien lucratieve vorm van bezuinigen op de overheidsuitgaven.

Van minstens zo groot belang is dat, als de samenleving weer in al haar geledingen tot een duidelijke eigen articulatie kan komen, ook de overheid weer op ieder gebied maatschappelijke tegenspelers aantreft die volwassen weerwerk kunnen bieden met hieraan gepaard de voor een vruchtbaar overheidsoptreden onmisbare informatie, in plaats van geluiden die in de huidige bestuurssituatie te zeer door de overheid zelf getoont zijn.⁹ Alleen zo komt er een einde aan de situatie dat het overheidsapparaat in toenemende mate bij zichzelf te rade gaat, moet gaan, over het te voeren beleid omdat dat apparaat heen een bestuurlijk luchtledig is ontstaan, tot uiting komend in het verstemmen van elkaar beconcurrerende ideologieën. Saneren van de politiek-bestuurlijke situatie zal de gang van zaken daarom niet alleen ambtelijk-intern ten goede komen, maar ook die binnen de Nederlandse bevolking.

Ook met betrekking tot de beoogde politieke integratie in Europees verband is een dergelijke bestuurlijke sanering van belang. Het komt er voor Nederland daarbij immers op aan alert en trefzeker een zodanige bijdrage te leveren aan het optrekken van dit politieke gebouw, dat de Nederlandse positie daarin het best tot zijn recht komt. Zeker een klein land, met een relatief geringe machtspositie, moet het hebben van een kwalitatief hoogwaardig optreden. Nederland mag dus zelfs wel opschieten.

Daar komt bij dat door de nationalisatie van de *non-profit*instellingen wel buitengewoon veel van wat zich in Nederland afspeelt ook onder het bereik van Brussel valt. Door de *non-profit*instellingen weer op eigen benen te zetten kan, onder de

8 'Slinkende verwachtingen van onderwijs', *NRC Handelsblad*, 13 sept. 1990. Verslag van het debat op 12 september 1990 te Utrecht over de bijdrage van het onderwijs aan de oplossing van maatschappelijke problemen, waaronder sociale gelijkheid.

9 Zie ook: M.E. Beck, Volksvertegenwoordigers en het overheidsapparaat, in het bijzonder de paragraaf 'Cultuur in vrijheid'. *Bestuursforum* juni/juli 1989.

noemer van hun autonomie die particularismen rechtvaardigt, Nederland meer in eigen beheer houden. Al heel in het bijzonder is dit van belang voor instellingen die met het genereren en doorgeven van cultuur te maken hebben, wil de identiteit van Nederland niet vervagen doordat de Nederlandse overheid verkiest het functioneren van haar bevolking zich meer dan nodig te laten afspelen binnen de perken van het Europese en nationale bureaucratische bestel.

Wat het gemeentelijke niveau betreft, als de gemeenten weer zelfstandige *non-profit*instellingen als gesprekspartner tegenover zich vinden waarmee zij gezamenlijk op de noden van de plaatselijke bevolking kunnen inspelen, herwinnen ook die gemeenten ruimte tot initiatief waarmee zij kunnen bijdragen aan het opnieuw leggen van een basis voor sociale en culturele ontwikkelingen die voortkomen uit alle leden van de bevolking. Dan kan ook de huidige overdreven gemeentelijke belangstelling voor samenwerking met profitinstellingen, die voorlopig als enige over de nodige autonomie en bijbehorende beslissingsruimte beschikken en daarom als gesprekspartner interessant zijn (publiek-private samenwerking), weer normale proporties aannemen. Blijven de *non-profit*instellingen echter afhankelijk van de overheid, dan blijven zowel zij als de gemeenten ten opzichte van elkaar hangen in de rol van uitvoerders van het rijksbeleid met alle onoverwinnelijke complicaties van dien. Staan de gemeenten en *non-profit*instellingen weer op eigen benen, door hen gelijktijdig te doen beschikken over eigen vrije beleidsruimte met de bijbehorende middelen, dan is dit het bestuurlijke sluitstuk waarmee de centrale overheid zich effectief ontlast van een aardig deel van haar huidige taken.

Gezien het feit dat Nederland al vanouds de neiging aan de dag heeft gelegd om

een zeer ontwikkeld verzorgingsapparaat op te bouwen, het meeste hiervan op particulier initiatief – reden waarom de nationalisatie ervan zo'n grote omvang kon aannemen –, hoeft men geen angst te koesteren dat hier een gat zal vallen als de overheid zich in dezen bescheiden gaat opstellen. Als men ziet hoe gretig en vaardig men in Nederland in de afgelopen jaren al is ingesprongen op de ruimte die werd geboden op het gebied van de *profit*instellingen, mag men ook het nodige elan verwachten bij de *non-profit*instellingen als men daar weer de kans krijgt. Het heeft in Nederland immers nooit ontbroken aan mensen die een ideeële aan een zakelijke instelling wisten te paren, ook heden ten dage niet, getuige het floreren van milieuorganisaties. Dit soort mensen krijgt in de huidige bestuurssituatie zelfs veel te weinig kans, want een politiek-ambtelijk kader is daar niet geschikt voor; verruiming van hun terrein is dus wenselijk. De doorwerking naar de sociale omgeving van *non-profit*instellingen, dan weer als kristallisatiepunten van directe maatschappelijke betrokkenheid, is voorts ook niet te versmaden in een samenleving waarin sociale controle sterk vervluchtigd is.

Juist omdat Nederland al zo'n ontwikkelde verzorgingsstructuur had, kon de verzorgingsstaat er zo ver doorschieten, waardoor ook de bijbehorende bestuursproblemen zo ernstig konden worden. Europa is bestuurlijk-politiek sterk in beweging; het zou voor Nederland een ramp zijn als dit, net nu er bestuurlijk-politieke hoogstandjes van worden gevraagd, verstrikt blijft in de bestuurscentrische problemen behorend bij het bezigen van een staatsideologie.

Boekbespreking

Prof. dr. H.E.S. Woldring

Politiek-filosofisch memorandum van de RPF

Een boek van een typisch rechts-dooyeweerdiaan. Aldus typeert prof. Woldring 'Christelijke politiek in een wereld zonder God', geschreven door prof. dr. H. van Riessen. Het is een uitgave van de Marnix van St. Aldegondestichting, het Wetenschappelijk Studiecentrum van de RPF. De schrijver huldigt traditionele opvattingen over gezin en gezag. Het is wèl een boek dat stimuleert tot kritische gezindheid.

Enkele maanden geleden verscheen bij het wetenschappelijk studiecentrum van RPF het boek *Christelijke politiek in een wereld zonder God*, geschreven door prof.dr. H. van Riessen, emeritus-hoogleraar in de wijsbegeerte aan de Vrije Universiteit en van 1948 tot 1961 algemeen secretaris van de Antirevolutionaire Partij.¹ In het 'Ten Geleide' schrijft dr. E. Schuurman, die voor de RPF zitting heeft in de Eerste Kamer, dat de grote politieke partijen in ons land gekenmerkt worden door een 'principiële kritikloosheid ten opzichte van onze cultuur en politiek...; ze bevestigen eigenlijk allemaal de bestaande cultuur; ze staan uiteindelijk een welvaartspolitiek op basis van een ongeremde economische groei voor'. Volgens Schuurman is de hoofdrichting van alle grote partijen in meerdere of mindere mate 'utilistisch'. Vervolgens stelt hij de vraag, 'of de christelijke

politiek die de RPF voorstaat, echt een alternatief kan zijn voor de hoofdstroom van onze welvaartspolitiek'. Volgens Schuurman heeft Van Riessen zich in zijn boek met deze vraag intensief bezig gehouden.

Wie het boek van Van Riessen leest, komt echter tot de ontdekking dat Van Riessen de door Schuurman geformuleerde vraag nergens stelt. Van Riessen noemt de RPF nergens en hij zwijgt eveneens over andere politieke partijen; nergens wordt de RPF tegenover het CDA of tegenover een andere grote partij geplaatst. Schuurman en Leerling en hun GPV-collega's Schutte en Van Middelkoop proberen zich vaak sterk te maken door zich af te zetten tegen het CDA; naar mijn indruk een teken van eigen zwakte en van 'ideologische' armoede. Van Riessen heeft dat soort kunstgrepen niet nodig. Schuurman blijkt verder dermate onder de indruk van Van Riessens betoog, dat hij de hoop uitspreekt 'dat deze studie van Van Riessen nog voor lange tijd het politiek program van de RPF zal beïnvloeden'. Als men in de RPF de publikatie van Van Riessen zo be-

Prof.dr. H.E.S. Woldring (1943) is hoogleraar politieke filosofie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam..

1 H. van Riessen, *Christelijke politiek in een wereld zonder God*, Uitg. Marnix van St. Aldegonde Stichting, Wetenschappelijk Studiecentrum van de RPF (Nunspeet, 1990) 98.

langrijk vindt, dan dringt de vraag zich op wat Van Riessens betoog dan wel inhoudt.

Omgang met God

Van Riessens begint zijn boek met de beschrijving van enkele 'omwegen' alvorens in de tweede helft tot de bespreking van een aantal politieke onderwerpen te komen. Meer dan de helft van het boek gaat dus over 'omwegen': theologisch-filosofische beschouwingen over het unieke van de mens, de relatie van de mens tot de Heilige Geest, over de geboden en de straf van God. Vervolgens spreekt hij over wetmatigheden die ons overal in de werkelijkheid omringen; God houdt namelijk door zijn wetten de werkelijkheid in stand. De satan wil de mens echter verleiden tot afval van God. De unieke bemoeienis van God met de mens en de verleiding van de satan maken de menselijke verantwoordelijkheid bijzonder moeilijk. Ook nog beschouwingen over de geschiedenis, de uitverkiezing en over God die zich van het kwaad zou bedienen, bijvoorbeeld van de gruwelen van Dachau. De rode draden van de eerste hoofdstukken komen samen in de centrale gedachte: wij leven met een 'gesloten wereldbeeld', dat wil zeggen het beeld van een wereld zonder God. Niet dat God weg is, maar de mensen leven alsof God niet bestaat. Zij vertrouwen op de wetenschap, de techniek, grote nationale en internationale organisaties en andere machten, waardoor zij denken het zonder God te kunnen stellen. Enkele onderwerpen zal ik, hoewel kort, nader bekijken.

De kern van Van Riessens betoog (pagina 77) is, dat de voedingsbodem van alle activiteiten van christenen is de 'persoonlijke, verborgen omgang met God. Deze omgang is het luisteren naar het Woord van God en het spreken tot Hem in gebed'. En hij vervolgt: 'De slijtage en de waarlozing [*sic*] van deze omgang is de oorzaak van het niet overtuigend overkomen van christelijke activiteiten, en in deze tijd de oorzaak van de geestelijke achteruitgang van

de omvang en invloed van de christenheid.' Nu geeft Van Riessens met zoveel woorden toe dat de omgang met God verborgen is en dat hij er dus niets over weet. Niettemin leidt hij 'uit de ongeloofwaardige presentatie van christelijke activiteiten' af, dat de verborgen omgang met God er misschien wel is, maar 'in elk geval niet werkzaam is in de praktijk'.

Ik zal geenszins ontkennen of in twijfel trekken dat de persoonlijke en verborgen omgang met God de voedingsbron voor het leven van een christen is. Maar Van Riessens diskwalificeert het werk van duizenden christenen als ongeloofwaardig en niet overtuigend. Daarin tast hij hun integriteit aan: Misschien hebben zij wel een verborgen omgang met God, maar die werkt niet! Wie beoordeelt of, waarom en hoe christelijke activiteiten ongeloofwaardig zijn? En wie beoordeelt dat die ongeloofwaardigheid voortkomt uit het niet werkzaam zijn van dit verborgen omgang met God in de praktijk? Zou men over die onderwerpen ook nog anders kunnen denken? Of kan dat niet binnen de RPF? Schuurman hoopt immers dat het boek van Van Riessens voor lange tijd het politiek program van de RPF zal beïnvloeden. Wie toetst binnen de RPF de werkzaamheid van de verborgen omgang met God en op welke wijze gebeurt die toetsing? Gaat men elkaar de maat nemen? Daar zijn al grote ruzies uit voortgekomen en het zal ook in de toekomst alleen maar ellende brengen.

Het GPV heeft reeds vroeg begrepen dat het elkaar de maat nemen betreffende religieuze zaken in een politieke partij onmogelijk en ongepast is. Volgens de opvatting in die partij kan een oordeel over de verborgen omgang met God en de werkzaamheid van die omgang alleen door een kerkeraad worden gevormd. Zoals bekend recruteert het GPV zijn leden hoofdzakelijk uit de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt), omdat men in die partij van mening is dat de werkzaamheid van de omgang met God onder andere tot uiting

komt in het zich aansluiten bij de genoemde kerken die men in die kring ziet als 'ware kerken'. Verder is de kerkeraad geroepen zich bezig te houden met de handel en wandel van haar kerkleden en behoeft een politieke partij zich daaraan niet meer te branden.² Dat de 'kerkelijke binding' van het GPV naar mijn mening op geen bijbels argument kan steunen en in de politiek weinig vruchtbaar is, laat ik hier terzijde.

Het CDA heeft het elkaar in godsdienstig opzicht de maat nemen en de binding aan een bepaald kerkgenootschap als principieel onjuist en in de praktijk als heilloze wegen afgewezen. In het 'Ten Geleide' van het Program van Uitgangspunten van het Christen Democratisch Appel wordt namelijk gesteld, dat dat program het antwoord wil zijn 'van het CDA op de oproep van het Evangelie voor het politieke handelen. Op dit Program van Uitgangspunten, dat uitdrukking geeft aan de politieke overtuiging, is een ieder binnen het CDA aanspreekbaar'. Met andere woorden, zoals in Hoofdstuk I staat van het

Het partijbestuur hoeft geen kerkeraadje te spelen.

genoemde 'Program van Uitgangspunten': 'Het CDA aanvaardt het bijbels getuigenis', het CDA heeft in antwoord op dat getuigenis een Program van Uitgangspunten als zijn 'politieke overtuiging' uitgewerkt en iedereen die het CDA-antwoord op dat getuigenis kan aanvaarden, kan meedoen.

Zodoende realiseert het CDA een eenheid op politiek terrein boven kerkelijke verdeeldheid, het partijbestuur behoeft geen kerkeraadje te spelen en bestuur noch partijleden behoeven elkaar de maat te nemen.

Overheid en samenleving

Een gangbare omschrijving van politiek is: 'Het vorm geven aan de samenleving met behulp van de macht van de overheid, met het oog op het handhaven van recht en rechtvaardigheid.' Heel kort kan men politiek ook omschrijven als beleid in de ruime zin van het woord; dat wil zeggen niet in een exclusief-staatskundige betekenis.³ Deze omschrijvingen van politiek hebben te maken met het feit dat het onderscheid tussen staat en samenleving met name in deze eeuw vloeïend is geworden. Bovendien hebben de meeste Westerse staten een ontwikkeling doorgemaakt van een paternalistische liberale nachtwakersstaat naar een democratische sociale rechtsstaat.

Het is opvallend dat Van Riessen (pagina 9, 64) politiek omschrijft als 'staatsvorming'. En de samenleving dan? Die wordt inderdaad niet direct genoemd. Wel stelt Van Riessen (pagina 64) dat de bijzonderheid van het staatsoptreden is 'de verdediging en bevordering van de publieke gerechtigheid'. En hij vervolgt: 'Vooral de zwakten van en de zwakken in de samenleving hebben dat nodig.' Daar komt de samenleving dus toch om de hoek kijken, maar pas op: niet te veel! De overheid treedt op, als haar zorg voor de gerechtigheid op het spel staat en zij gaat hulp bieden aan mensen, wijken of verbanden die

2 Zie J.P. de Vries. *Het leven is één: Over het ontstaan van het Gereformeerd Politiek Verbond als vrucht van reformatie der kerk*, De Vuurbaak (Groningen 1966) 29. A.J. Verbrugh. *Universeel en Antirevolutionair: Toelichting bij de richtlijnen voor de nationaal-gereformeerde, dat is universeel-christelijke en antirevolutionaire politiek*, deel I, (Groningen 1980) 11-23.

3 Zie W.C.D. Hoogendijk. *De samenleving vernieuwen*. Uitg. ARJOS ('s-Gravenhage 1967) 6. G. Kuypers. *Grondbegrippen van politiek*, Het Spectrum (Utrecht/Antwerpen 1973) 16, 17.

in nood verkeren. Als ik Van Riessen goed begrijp, treedt de overheid pas op als de maatschappelijke ellende een feit is. Wie denkt aan het *adagium* 'regeren is vooruit-zien', kan zich wellicht beter voorstellen dat het beleid van de overheid er op gericht behoort te zijn ellende en nood zoveel mogelijk te voorkomen.

Verder blijkt Van Riessen een voorstander te zijn van privatisering, deregulering en decentralisatie, en verzet hij zich tegen staatssubsidies voor allerlei maatschappelijke activiteiten. Maar hij schiet door en stelt bijna de betaling door de staat van het lager onderwijs ter discussie: 'De steun aan het lager onderwijs is wellicht te rechtvaardigen uit het oogmerk, dat de burger tenminste een minimale kennis moet bezitten' (pagina 66). Ik krijg de indruk dat Van Riessen een minimale overheidstaak voor ogen heeft oftewel een semi-liberale visie op de staat heeft. Zeker als hij ook nog expliciet stelt dat de taak van de overheid ligt in het vertegenwoordigen van de staat in het buitenland, met name in internationale organisaties, en in het beschermen met behulp van wapens tegen bedreigingen van de staat.

Hoewel Van Riessen zich verzet tegen een te grote overheidsbemoeying met de samenleving, erkent hij dat in een steeds veranderende wereld ook steeds weer nieuwe problemen ontstaan, waar de overheid niet omheen kan. Zo zijn er bijvoorbeeld voortdurend veranderingen in het onderwijs. En met zijn kritiek op de vergaande regelgeving van het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, schiet hij opnieuw door: 'Ik denk dat ik de minister zal prijzen die in zijn periode nu eens niets verandert aan het onderwijs.'

Een inconsistentie in Van Riessens betoog kan de lezer nauwelijks ontgaan: overheidssteun voor het lager onderwijs is wellicht te rechtvaardigen, omdat de burgers een minimale kennis moeten bezitten; er doen zich allerlei nieuwe problemen voor waar de overheid niet omheen kan, hetgeen dus onderwijsvernieuwingen met

zich mee brengt, maar Van Riessen zal de minister prijzen die niets doet ...

Rechts-Dooyeweerdianen

Tot slot zou ik graag willen stellen naar Van Riessens eigen plaatsbepaling. Hij is een uitgesproken Westeuropese calvinist die staat in de traditie van Abraham Kuyper, die gevormd is in de wijsgerige school van de 'Wijsbegeerte der wetsidee' van Herman Dooyeweerd en die binnen die school tot de rechts-dooyeweerdianen behoort.

Waarom Westeuropees? Van Riessens betoog verraadt een duidelijk eurocentrisme. Veel Derde Wereldlanden hebben volgens Van Riessen (pagina 67) een achterstand vergeleken bij het Westen en hij is van mening dat het rijke Westen in menig opzicht schuldig is aan die situatie vanwege het koloniale verleden. Van Riessen geeft toe dat er veel kwaad is gebeurd door de koloniserende landen, maar om de relatie van Westerse landen ten opzichte van de Derde Wereld te zien als die van onderdrukkers tot onderdrukten vindt hij fout; het zou een indeling volgens 'het schema van Marx' zijn.

Ik denk dat Van Riessen zich hier vergist: het feit van onderdrukking kan men op grond van betrouwbare historische gegevens vaststellen. Dat heeft niets met Marx te maken? Als Van Riessen vervolgens opmerkt, dat de koloniserende landen de derde wereldvolken 'maatschappelijk en cultureel vooruit geholpen hebben', zal een kritische lezer op zijn minst verzuchten: ja zeker, de westerlingen hebben veel van de autochtone culturen kapot gemaakt, ze hebben de Westerse ideeën van maatschappelijke en culturele 'vooruitgang' geïntroduceerd en daarin zijn ze ten eigen bate over lijken gegaan. Als een onverdacht getuige noem ik slechts Edmund Burke en zijn kritiek op Warren-Hastings, de gouverneur-generaal van Bengalen die zich aan vreselijke onderdrukking schuldig maakte.

Bovendien geeft Van Riessen een eenzijdige voorstelling van de invloed van de

zestiende-eeuwse reformatie. Als volging van die kerkelijke reformatiebeweging heeft hij waardering voor de maatschappelijke doorwerking van die beweging; een doorwerking die onder andere in ambacht en handel tot uiting kwam. Maar Van Riessens conclusie 'De landen van de calvinistische Reformatie, Nederland en Engeland, kregen daardoor de leiding in de Nieuwe tijd', is op historische gronden moeilijk vol te houden. In de eerste plaats is het de vraag of die leidinggevende plaats alleen maar uit de invloed van de Reformatie voortkwam. In de tweede plaats zijn er verscheidene historische studies die laten zien dat in de nieuwe tijd ook katholieke regio's leidinggevend waren in handel en ambacht. Overigens vergist van Riessen zich als hij zegt, dat Max Weber (in zijn *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*) het calvinisme aanmerkt als de oorsprong van het vroege kapitalisme. Dat heeft Weber nooit gezegd! Als neokantiaan had hij de mening: *'Das Ding an sich ist unkenntbar'*. Ook voor historische verschijnselen (bijvoorbeeld het ontstaan van het vroege kapitalisme) gold, dat hij die wetenschappelijk niet adequaat en afdoend kon verklaren. Wat Weber echter wél zei was dat temidden van vele factoren (*'eine Verkettung von Umständen'*) die tot het ontstaan van de kapitalistische mentaliteit hadden bijgedragen, hij aan één factor een speciale betekenis toekende. Vervolgens heeft hij de relatie tussen de calvinistische ethiek en de kapitalistische mentaliteit bestudeerd, als één van de vele die tot het ontstaan van het vroege kapitalisme hebben bijgedragen.

De invloed van Kuyper en Dooyeweerd blijkt duidelijk uit de opvatting dat in de werkelijkheid allerlei wetmatigheden bestaan, omdat God alles door zijn wet deed ontstaan en doet bestaan (pagina 10, 19). De rechts-dooyeweerdiaanse plaatsbepaling blijkt onder andere uit de manier waarop Van Riessen over het gezin en over het gezag spreekt. Hij verzet zich tegen het in-

dividualisme en in verband daarmee tegen de buitenshuis werkende moeder en tegen de niet meer in het ouderlijk gezin wonende student.

Ik geef Van Riessen graag toe dat het individualisme als levensbeschouwing die de individuele mens verzelfstandigt en ziet als de 'ultieme waarde' ter beoordeling van maatschappelijke verschijnselen en die huwelijk, gezin en andere maatschappelijke verbanden kritiseert als uit de tijd, een maatschappelijk gevaar is. Maar dat levensbeschouwelijk individualisme geheel iets anders is dan het vruchtbaar maken van een opleiding en van andere capaciteiten die een moeder in staat stellen betaalde arbeid buitenshuis te verrichten. Van Riessen schetst een romantisch gezinsplaatje: 'Moeder is in de buurt, speelt zo nu en dan met de kleintjes, luistert naar de verhalen, die het kind te vertellen heeft als het van school komt. (...) Werkt moeder buitenshuis, dan kan de crèche de moederlijke zorg en liefde nooit vervangen.' De praktijk is dat de verzorgsters in een crèche in elk geval de hele dag voor de kinderen beschikbaar zijn, niet zelden meer dan een moeder die een druk gezin runt. Ouderlijke liefde kan op andere delen van de dag ruimschoots tot uiting komen; daaraan behoeft het een kind die enkele dagdelen of dagen per week in een crèche verblijft niet te ontbreken.

Zo heeft ook het streven van studenten die zelfstandig, onafhankelijk van het gezin van hun ouders willen wonen niets met een levensbeschouwelijk individualisme te maken. Het heeft echter alles te maken met de leeftijd, het er aan toe zijn om zelfstandig te wonen en het aanvaarden van eigen verantwoordelijkheden. Overigens kan het ook voor de betreffende gezinnen een goede oplossing zijn ter vermijding van spanningen en conflicten.

Waar het Van Riessen in dit verband om gaat, is zijn zorg over het verloren gaan van echte gemeenschappen. De mens is pas mens in gemeenschap met andere mensen. Om die op zichzelf juiste gedach-

te van enkele argumenten te voorzien, verwijst hij tot mijn verbazing naar Japan en naar de Verenigde Staten. Volgens hem is Japan aan de top van de industriële wereld gekomen door eerbied voor de gemeenschap. Mijns inziens een griezelig argument voor ieder die iets weet van de hordementaliteit die bijvoorbeeld in bepaalde fabrieken en andere organisaties bestaat. Daar bestaat inderdaad een vorm van gemeenschap, maar wel een die ik liever niet als voorbeeld gebruik.

Hoewel het bedrijfsleven in de Verenigde Staten door een harde concurrentiestrijd wordt gekenmerkt, is er volgens Van Riessen met name in de kerken een gemeenschapsbesef dat sterker is dan in Europa. In Amerikaanse kerken, zo is zijn argument, bestaat veel meer dan bij ons het gebruik vreemdelingen uit te nodigen voor de koffie. Uit eigen ervaring heb ik die gastvrijheid ondervonden. Maar mede uit eigen ervaring zou ik willen vragen: 'En wat gebeurt er na de koffie?' Heeft die gastvrijheid een doorwerking tot een gemeenschapsvorming voor mensen die echt in de problemen zitten? Of gaat de gastvrijheid niet verder dan de koffie, om iemand bij drempel van de deur al weer te vergeten? Het koffie-argument van Van Riessen is volgens Amerikanen die het doorzien in veel gevallen niet meer dan *'social kitsch'*.

Van Riessens opvatting over het gezag is, conform een bepaalde traditie in het calvinisme, eenzijdig. Het gezag in de staat en in andere samenlevingsverbanden wordt volgens hem uitgeoefend op grond van een bepaalde bevoegdheid en die bevoegdheid wordt door God verleend (pagina 65). Verderop spreekt hij over het beginsel dat in elk samenlevingsverband tot gelding behoort te komen, namelijk de 'balans tussen gezag en vrijheid' of (om de eenzijdigheid goed te zien) en balans tussen gezagsdragers en ontzagbieders. De mensen behoren voor het gezag eerbied te hebben en zich tegenover het gezag te verantwoorden over hun daden. Van Riessen: 'Die verantwoording binnen het sa-

menlevingsverband behoort via dat gezag verantwoording tegenover God te zijn.'

Deze zin las ik met verbazing. Een centrale reformatorische gedachte is, dat de mens op aarde geen geestelijken of andere personen of instanties nodig heeft in zijn relatie tot God; hij staat in een rechtstreekse relatie van verantwoordelijkheid tot God aan wie hij verantwoording schuldig is. Nota bene een reformatorisch filosoof als Van Riessen schuift een bemiddelende instantie als het gezag tussen de mens en God in. Hij zal het wel anders bedoelen, maar het staat er ongelukkig.

Bovendien is het in de traditie van de reformatie een uitgewerkte gedachte dat niet alleen het gezag, maar elke maatschappelijke positie beschouwd dient te worden als een gave van God en een dienst aan God en aan de mensen; elke maatschappelijke positie en elk beroep heeft als zodanig door God verleende bevoegdheden. Bo-

---

Gezagsdragers en de betrokkenen hebben voor elkaar een wederzijdse verantwoordelijkheid.

---

vendien hebben zowel zij die gezagsfuncties uitoefenen als andere betrokkenen voor elkaar een wederzijdse verantwoordelijkheid.

Ook de door Van Riessen verdedigde balans tussen gezag en vrijheid, lijkt mij moeilijk houdbaar. Wat moeten we ons bij die balans voorstellen? Hoe meer het gezag zich laat gelden, des te minder maatschappelijke vrijheden? Dat behoeft zeker niet altijd het geval te zijn. Er zijn veel situa-

ties denkbaar, waarin juist meer gezag tot meer vrijheid leidt en minder gezag tot minder vrijheid. Bovendien wie beoordeelt of de bedoelde balans de juiste is? Overigens is het ook niet geheel juist als Van Riessen zegt: 'Gezag staat in dienst van de vrijheid'. Gezag behoort altijd in dienst te staan van recht en rechtvaardigheid, zo men wil gerechtigheid, en als zodanig ook in dienst van de vrijheden van mensen en van gemeenschappen. Ook maatschappelijke vrijheden moeten we niet meten naar criteria om een maximale vrijheid te verkrijgen, maar naar het dienstbaar zijn aan recht en rechtvaardigheid.

Vanwege die traditionele opvattingen over het gezin en over het gezag, gevoegd bij een semi-liberale staatsopvatting, noem ik Van Riessen een rechts-dooyeweerdiaan. Met die typering wil ik hem, noch anderen onrecht doen; ik wil er niet mee suggereren dat hij onkritisch zou zijn. Van Riessen argumenteert bijvoorbeeld uitvoerig dat de verzelfstandiging van 'maatschappelijke machten' als bureaucratieën, techniek en wetenschap op

schijn berust. Mensen maken zichzelf onmondig en leveren zich uit aan die machten als zij die zien als 'autonome machten'. Van Riessen heeft de intentie zijn lezers te stimuleren tot mondigheid.⁴ Er zijn ook andere onderwerpen te noemen als decentralisatie, het leren dragen van maatschappelijke verantwoordelijkheden door de burgers, gemeenschapsvorming en kleinschaligheid. Onderwerpen die bij het CDA hoog genoteerd staan!

In het bovenstaande heb ik aangetoond dat Van Riessens argumentatie op verscheidene punten aanvechtbaar is of tekort schiet en daarmee dat zijn betoog geen goede basis kan bieden voor een 'alternatieve politiek'.

4 Zie H.E.S. Woldring, 'Calvinisme en sociologie: Dooyeweerd en zijn school'. F. Bovenkerk e.a., *Toen en thans: De sociale wetenschappen in de jaren dertig en nu*. Ambo (Baarn 1978) 166. 167.

Documentatie

Drs. R.F.M. Lubbers

Rechtsstaat en samenleving: opnieuw een sociale kwestie

Men moet erkennen dat ons land ziek is. Wetgever en overheid staan onder kritiek. De erosie van sociale verbanden vergrootte het beroep op de overheid. Maar deze kan de Hercules niet zijn die op alle behoeften kan inspelen. De tekst is door minister-president Lubbers uitgesproken op 3 september dit jaar, ter gelegenheid van de opening van het academisch jaar aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Dank voor de uitnodiging hier bij u te spreken bij gelegenheid van de opening van het academisch jaar.

Ik wil dat graag doen op het kruisvlak van drie themata, namelijk:

- het subsidiariteitsbeginsel,
- de sociale vernieuwing,
- de ontwikkeling van de rechtsstaat.

Toen ik enkele jaren geleden bij gelegenheid van de Europese Raad – het was in Madrid – in een poging mevrouw Thatcher en anderen te steunen daar waar terecht kritiek uitgeoefend werd op de bureaucratie aspecten van Brussel en op de van weinig zelfbeperking getuigende instelling van de Europese Gemeenschap, toen ik daar schuchter het begrip subsidiariteit – doe alleen in Brussel wat daar beter kan, respectievelijk moet gebeuren – herintro-

duceerde, viel Jacques Delors, de voorzitter van de Commissie, mij direct bij met de opmerking dat de waardevolheid van dit begrip en het daarachter schuilgaande gedachtengoed toch voor iedere Europeaan geldingskracht moest hebben.

Sindsdien speelt dit begrip in de Europese discussie weer een grote rol; zij het dat er nog grote behoefte is aan concretisering.

Aan de herintroductie van het begrip subsidiariteit – laat zoveel mogelijk over een bestuurslagen dichterbij de mensen (vroeger lagere, nu andere overheden genoemd) én aan zogenaamde intermediaire structuren, groepen van burgers die zichzelf voor de gemeenschap, respectievelijk voor een gemeenschappelijk doel inzetten – was in Europa al voorafgegaan de zogenaamde *bottom up*-gedachte, de opvatting dat een samenleving vitaler is naarmate meer gemikt wordt op krachten van onderop, op de betekenis van de ontplooiing van het individu en van de inzet van groepen in de samenleving. Dit enthousiasme voor *'bottom up'* kreeg wind in de zeilen door het te verbinden met de roep om behoud van culturele indentiteit in Europa, het Europa van de regio's, van de verscheidenheid (en daarmee iets wezenlijk

---

Drs. R.F.M. Lubbers (1939) is minister-president van de Staat der Nederlanden.

anders dan de *melting pot* zoals de Verenigde Staten van Amerika die te zien heeft gegeven).

De herwonnen kracht van het humanistisch en meer in het bijzonder van het personalistisch denken in de landen van Mid-den en Oost Europa, het geloof daar in de creatieve krachten van de vrije mens, het daartoe zelfs ruimte geven aan pluralisme, zo broodnodig voor ontwikkeling van vrijheid, is zowel resultaat van als aanvulling op deze nieuwe ontwikkeling.

Subsidiariteit

Nu ja, nieuwe ontwikkeling. In feite is het begrip subsidiariteit al oud en gaat het terug op de behoefte aan een zorgvuldige staatsrechtelijke ordening en een taakverdeling tussen samenleving (maatschappij zo men wil) en politiek (de rol van de overheid).

Ik zal u vanmiddag niet vermoeien met het onderscheid tussen soevereiniteit in eigen kring – zo nauw verwant met het concept van de mens tegenover zijn Schepper en uitermate principieel in persoonlijke verantwoordelijkheid gefundeerd – en het beginsel van de subsidiariteit, dat meer doordrenkt is van doelmatigheidsdenken en dat dan in relatie met het belang van de samenleving, het algemeen belang. Ik wil slechts opmerken dat het subsidiariteitsdenken, zoals het met name een eeuw geleden aan de orde gesteld ging worden (en zijn kracht tot de Tweede Wereldoorlog behield), zijn impulsen in het bijzonder kreeg vanuit de sociale kwestie.

De rechtsstaat met zijn *trias politica*, de scheiding van wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht, had principieel zijn democratische bekroning gevonden in 1848. Van daaruit lag in beginsel de weg open naar democratische controle, politieke pluriformiteit, ja ook naar de rechtsstaat, waarin de burger beschermd wordt tegen het bestuur, tegen de overheid. Verlichting en vrijheid schenen zo hand in hand te kunnen gaan. De baan lag open (al moesten wij – om eens een voorbeeld

te noemen – tot na de Eerste Wereldoorlog wachten voordat er kiesrecht voor vrouwen kwam).

Het zou na 'de bevrijding' van 1848 enige tijd duren voordat misprijzend gesproken ging worden van de nachtwakersstaat. Die terminologie had alles te maken met de waarneming dat de Staat weliswaar zijn kerntaken vervulde (onder meer vooral die met betrekking tot het zogenaamde geweldsmonopolie), maar te kort schoot in wat later de sociale kwestie ging heten. Wat kon een staat die principieel vrijheden in zijn vaandel had geschreven en daarmee ruimte bood aan wat kapitalisme genoemd ging worden eigenlijk aan de sociale kwestie doen? Vanuit het etatistisch denken leidde de analyse toen tot het alternatief van het socialisme (als alternatief dus voor het kapitalisme).

Juist in die moeilijke afweging, ja vrijwel patstelling – socialisme of kapitalisme –, was er ruimte de waarde van intermediaire structuren, die de Verlichting en de Franse Revolutie juist hadden willen afbreken en ook feitelijk afgebroken hadden, weer opnieuw aan te prijzen. Deze '*revival*', waarbij het uiteraard niet ging om de restauratie van feodale structuren, maar juist om het scheppen van nieuwe dynamische verbanden, was inderdaad nauw verbonden met het confessionele denken en vooral de confessionele solidariteitsgedachte, maar wij komen dit denken ook tegen in de neutrale, respectievelijk vrijzinnige variant. Denk maar eens aan de maatschappij voor 'nut van het algemeen', de 'blauwe knoop'-beweging, en zo was er meer.

De subsidiariteitsgedachte, wijzend op de mogelijkheid van intermediaire structuren – tussen individu en staat dus – en daar ruimte voor opeisend, wilde zo ook een uitweg bieden uit het dilemma te moeten kiezen tussen kapitalisme en socialisme.

De subsidiariteitsgedachte werd zo uitgewerkt, dat niet alleen steeds alles op bestuurlijke niveaus of nog liever in maat-

schappelijke verbanden zo dicht mogelijk bij de burger moest plaatsvinden, maar tegelijk werd ook vastgesteld dat daar waar nodig de overheid, in het bijzonder de nationale overheid, wel degelijk moest bijspringen, hulp moest bieden daar waar die hulp vereist was. Hier lag meteen ook de legitimatie voor wat later de welvaartsstaat zou gaan worden.

Ik zal u hier niet vermoeien met de successen van dit denken; van vrije vakverenigingen tot de school van de ouders; noch met de democratische zorgen erover, daar waar corporatisme met gebrek aan democratische legitimatie en democratische controle dreigde. Ik wil slechts opmerken dat het boeiend is, waar te nemen dat de tweede helft van deze eeuw na de enorme uitbouw van de zogenaamde welvaartsstaat (ook wel de sociale rechtsstaat genoemd) en na de hercodificatie van (overigens al oude) grondrechten in de nieuwe Grondwet en de toevoeging daaraan van nieuwe grondrechten, respectievelijk ver-

ving, respectievelijk een goede selectie van waarvoor regelgeving echt nodig is, speelt overigens zeker niet alleen op het Europese niveau.)

Begrijpelijk, want de taken van de overheid nemen alleen maar toe. Denk bijvoorbeeld maar eens aan de verantwoordelijkheid voor het milieu. Juist hier is een boeiende discussie ontstaan over de vraag hoe doelen bereikt moeten worden, over de functie van voorlichting, van wat 'internalisering', bewustwording, en 'zelf aanpakken' is gaan heten.

Zo zien wij tien jaar voor het eind van deze eeuw niet alleen in Europa, maar ook in bijvoorbeeld ons land in feite een hernieuwde discussie over subsidiariteit, respectievelijk over hoe datgene wat wij algemeen belang noemen werkelijk het beste gediend kan worden.

Sociale vernieuwing

Het tweede thema dat ik u aankondigde, is dat van de sociale vernieuwing. De behoefte aan sociale vernieuwing komt voort uit de waarneming dat onze welvaartsstaat wel tal van regelingen en voorzieningen kent, maar er onvoldoende in slaagt te voorkomen dat mensen die op deze regelingen aangewezen raken er in feite als het ware in opgesloten worden, respectievelijk onvoldoende geïntegreerd worden in de samenleving. (Deze discussie is niet echt nieuw; zij werd tien jaar geleden al aangezet in de Tweede Kamer.)

Politiek wil integratiebeleid zijn. Een sociale rechtsstaat, een sociale markteconomie, sociaal krachtens zijn voorzieningen, schiet te kort als weliswaar armoede uitgebannen wordt, maar tegelijk te veel mensen blijvend op het minimum aangewezen zijn; en daardoor vaak ook in isolement leven.

Bij de analyse met betrekking tot sociale vernieuwing, het antwoord dus op het zojuist gesignaleerde tekort, worden met name drie elementen onderscheiden:

Er is behoefte aan het opnieuw doordenken van het subsidiariteitsbeginsel.

---

fijningen daarvan – denk aan *privacy*, democratisering, gelijke behandeling etc. – er nu een situatie ontstaan is waarin gesproken wordt over overbelasting van de democratie, over teveel aan regelgeving; en er kennelijk behoefte is opnieuw te gaan nadenken over het subsidiariteitsbeginsel. (Die behoefte aan minder regelge-

- Verminder de Haagse bureaucratie en geef meer armslag en daarmee ook meer verantwoordelijkheden aan de gemeenten (geef de gemeenten ook meer belang, zoals meer voordeel bij de vermindering van het beroep op de Bijstandswet).
- Geef meer ruimte aan intermediaire structuren, aan wat particulier initiatief heet; aan de burgers zelf gestructureerd in allerlei organisaties en verbanden (mooie voorbeelden zijn sport en cultuur) en praktiseer veel meer symbiose tussen overheid en samenleving; denk bijvoorbeeld aan de tripartiete arbeidsvoorziening en de samenwerking in de gezondheidszorg. Daarbij gaat het niet alleen om meer steunen op mensen die gegeven hun praktijkervaring echt kennis van zaken hebben, maar ook om het motiverende, het inspirerende, dat het dragen van eigen verantwoordelijkheid nu eenmaal met zich meebrengt.
- Het derde element betreft 'meer evenwicht in rechten en plichten'. Spreek de mens, het individu, de persoon aan op zijn eigen waarde, zijn eigen mogelijkheden en daarmee ook op zijn plichten. Dit beginsel wordt vrij algemeen onderschreven. Het neemt in relevantie toe in een samenleving met minder sociale controle (van huis uit) en meer minderheden, die (van huis uit) in ons land vaak niet pas na enige tijd in het sociale vangnet terechtkomen, maar juist vaak direct, onmiddellijk en blijvend, vanuit het gegeven van de bijstand functioneren. Wordt dit beginsel van plichten naast rechten in theorie zoals gezegd vrij ruim onderschreven, de praktijk is weerbarstig. Dat komt met name omdat zich andere gebruiken gezet hebben. De mens als object van zorg en niet als subject van gelijke kansen en integratiemogelijkheden is uitvloeisel geworden van kwantitatief overbelaste, gemassificeerde sociale zorg. De anonimiteit, ja ook de *overkill* van het wijzen van mensen op in het bijzonder hun rechten (met name in

de grote steden) heeft daaraan ook bijgedragen. Bovendien is het zo dat 'plichten' veel te maken hebben met 'werk' en dat de werkgever, of dat nu de overheid of een bedrijf is, een sociaal probleem (iemand dus met lage, te lage produktiviteit) liever kwijt dan rijk is. Ook daar, van die kant bezien – van de kant van het te kort schietende bedrijf dus – gaat het als het ware te eenzijdig om rechten in plaats van om rechten en plichten.

Tegen deze onderstroom in moet sociale vernieuwing, zowel dus in haar gedaante van de verschillende vormen van decentralisatie als in die van individuele benadering van de mens als subject, dus met rechten en plichten, en met sociale heroriëntatie van werkorganisaties tot werkgemeenschappen waarin een ieder kansen heeft, een antwoord proberen te formuleren.

Als men de statistieken van arbeidsongeschiktheid, ziekteverzuim, *drop-outs* en daaraan gerelateerde werkloosheid in ons land bestudeert, moet men erkennen dat ons land ziek is. Daarom moeten wij niet minder dan het honderd jaar geleden gebeurde opnieuw spreken van een sociale kwestie; en tegelijk moeten wij niet minder dan honderd jaar geleden vaststellen dat de politiek dit probleem niet alleen aankan. Het is een vraagstuk van de *politeia* in bredere zin; van de samenleving, waarbij uiteraard ook overheid en wetgever haar deel te doen heeft, maar de aanpak in feite plaatsvindt in het geheel van de samenleving en niet beperkt wordt tot het domein van de overheid, van wat wij gebruikelijk onder politiek verstaan. In lijn hiermee zien wij de laatste jaren in de advisering over wetgevingsprojecten ook aandacht voor de wettelijke conditionering van zelfregulering.

De rechtsstaat

Het derde thema dat ik u aankondigde, is de ontwikkeling van de rechtsstaat. In de

trias politica vervullen naast wetgeving en bestuur organen van rechtspleging een zware taak. Die taak is er in de loop van de jaren niet altijd gemakkelijker op geworden. Politiek met steeds meer ambities betekende ook meer wetgeving en dus ook meer vraagstukken met betrekking tot de kwaliteit van de wetgeving en met betrekking tot de rechtshandhaving. Begrippen als uitvoerbaarheid en handhaafbaarheid van wetgeving vormen al lang niet meer alleen het jargon, respectievelijk de kenmerken van het vakmanschap van wetgevingsjuristen, het zijn sleutelwoorden geworden voor velen die zich inzetten voor de publieke dienst en die zich nu zorgen maken over te grote afstand tussen doel van de wetgeving en de resultaten ervan, respectievelijk over het verlies aan gezag voor de overheid – want daarmee wordt de wetgever door het publiek identiek gesteld – én over de bredere erosie – bij burger en soms ook bij de overheid – van het besef dat men zich aan de wet moet houden.

Naast de problemen in de strafrecht-spraak – zowel bij de grote als de kleine criminaliteit (tegenwoordig 'veel voorkomende' genoemde); problemen die slechts gedeeltelijk terug te voeren zijn op een tijdelijk wellicht te kort geschoten zijnde wet- en regelgeving, maar die voor een (belangrijk) deel zeker ook te maken hebben met vervagend normbesef in de samenleving – is er de niet geringe aanwas van werk in de sfeer van de administratieve rechtspraak.

Inderdaad, dan gaat het om de klassieke bescherming van de burger tegen de Staat, om de vrijheden en de rechten van de burger te waarborgen tot en met het vandaag aan de dag zo veel voorkomende verzoeken tot, respectievelijk recht op asiel; maar het gaat ook om waarborgen van de rechten van de burger op al die regelingen die in het kader van de welvaartsstaat en van de sociale markteconomie burgers rechten geven. Vooral die laatste categorie heeft een extra di-

mensie gekregen door de zogenaamde individualisering en de daarmee gepaard gaande ontwikkeling van gelijke rechten voor man en vrouw. Geen discriminatie, dus ook geen indirecte discriminatie, zo hebben wij het geleerd; zo zijn wij het internationaal overeengekomen en daaraan – aan die internationale verdragsbepaling – worden wij nu ook gehouden; moeten wij ons nu ook houden.

Zo kregen eerst rechters en later wetgevingsjuristen – het had beter in omgekeerde volgorde kunnen gebeuren – veel nieuw werk te doen met toetsen van nationale regels aan internationale bepalingen; veel werk niet in de laatste plaats omdat internationale voorschriften bij hun totstandkoming, ondanks waarschuwingen van wetgevingsjuristen en deskundigen van buiten de overheid, niet altijd getoetst zijn aan wat dit wel zou betekenen voor praktische regelgeving op velerlei terrein, respectievelijk wat dit bij aanvaarding van internationale voorschriften zou moeten betekenen voor aanpassing van bestaande en nieuwe wetgeving. En tenslotte ook omdat indirecte discriminatie een rekbaar, vaak pas door jurisprudentie te preciseren begrip is; en dan spreek ik nog niet over de frustraties voortkomend uit het feit dat waardevolle beginselen als 'draagkracht' en 'gelijke behandeling' moeilijk met elkaar te verzoenen zijn als – althans boven het minimum-niveau – niet langer de concrete wet het evenwicht mag weergeven omdat toetsing van de wet aan een van de internationaal aanvaarde, in handvesten en verdragen vastgelegde beginselen de wet al snel als defect – als om wetswijziging vragend – kwalificeert. Hoe dan ook, over een breed front staan de wetgeving en de organen van rechtspleging onder grote druk.

Het is daarom heel goed dat in de jaren tachtig geleidelijk veel meer aandacht gegeven is aan de kwaliteit van de wet- en regelgeving; aan de al genoemde uitvoerbaarheid en handhaafbaarheid. Het is daarom ook goed dat in de jaren negentig tot stand zal komen de herziening van de

rechterlijke organisatie en de betere bewerktuiging ervan; dat er een overzichtelijke toetsing aan internationale verdragsverplichtingen en daarmee in feite ook aan het in de Grondwet neergelegde zal komen; en dat tenslotte de administratieve rechtspraak systematischer en meer op Europese leest geschoeid zijn beslag zal krijgen. En dan heb ik nog niet gesproken over de belangrijke hulpmiddelen waar het betreft meer en beter uitgeruste politie, opsporingsdiensten, cellen enz. enz. Neen, het is niet voor niets dat de begroting van het departement van Justitie de komende jaren de snelst groeiende begroting is.

Trias Politica

Dit alles is belangrijk; maar waarom plaats ik deze problematiek, die van de organen van de rechtspleging, respectievelijk van de rechtshandhaving, nu hier in samenhang met de herwonnen aandacht voor het beginsel van de subsidiariteit en van de sociale vernieuwing? Ik doe dat om aan te geven dat deze thema's bij elkaar horen. Het antwoord op de vraag: 'Wat vermag een overheid en op welk niveau van overheid moet taakvervulling plaatsvinden?', vindt zijn weerslag in het werk van de organen van rechtspleging – zo u wilt in de wetshandhaving – en het alarmsignaal is dan de te kort schietende mogelijkheid van wetshandhaving. Weer anders gezegd, de wetgever is te ambitieus als de organen van rechtspleging het werk niet (langer) aankunnen. En datzelfde geldt natuurlijk heel nadrukkelijk wanneer, zoals nu het geval is, de begrippen misbruik en oneigenlijk gebruik bij de groei van de welvaartsstaat, bij de groei van de regelingen in het kader van de sociale markteconomie zo'n enorme vlucht zijn gaan nemen.

Waarom heeft de *trias politica* het zo moeilijk? Zoals vaak in het leven is er hier niet sprake van één oorzaak, maar veeleer van een samenlopende reeks van oorzaken. Zonder volledig te zijn, moet op een aantal elementen gewezen worden.

1. Bij de uitbouw van de 'nachtwakersstaat' naar de moderne sociale markteconomie (de welvaartsstaat), is bij alle voordelen van de sociale voorzieningen en verzekeringen zowel in het aspect armoede uit te bannen als (gelijke) kansen te bevorderen, een proces opgetreden waarbij de aantallen van op voorzieningen aangewezen personen te hoog uitvallen en er te veel sprake is van blijvende ondersteuning. Dit geeft budgettaire problemen en schaadt de integratiefunctie van de politiek (alsmede de mogelijkheid isolement werkelijk te doorbreken). De voorzieningen ondersteunen de produktiviteitsgroei in de bedrijven door voortdurende uitschakeling van wat minder produktief is; echter in totaal gezien – alle bedrijven in totaal – is dat economisch noch sociaal aantrekkelijk. Het theoretisch antwoord hierop is hetzij gerichte en begeleide inschakeling in de arbeid onder gelijktijdige groei van de beschikbare werkgelegenheid, dan wel inschakeling van op steun aangewezenen in verplichte dienstverlening (zoals wij die in het Jeugdwerkgarantieplan kennen). Deze brede inspanningen, respectievelijk benaderingen kunnen complementair zijn, maar beide stoten op het taboe inzake plichten naast rechten, én op het fundamentele dilemma dat de kracht van onze maatschappij nu juist in vrijheid en persoonlijke gemoetheid lijkt te liggen.

2. Een tweede kernprobleem is gelegen in de uitholling van de wet- en regelgeving door de niet-naleving. Dit betreft zowel ordeningswetgeving (verkeer, milieu) als de welvaartsstaatvoorzieningen. Op het eerste gezicht lijkt dit een zaak van 'instrumentalisering' (hoe voorkom je overtredingen). Bij nadere analyse blijkt de zaak echter gecompliceerder. Bij de zogenaamde veel voorkomende strafrechtelijke overtredingen hebben wij te maken met het gegeven dat de organen van rechtspleging niet ingesteld zijn op de massaliteit van overtredingen. Door dit kwantitatieve probleem

wordt echter ook een kwalitatief dilemma zichtbaar.

Bij het vraagstuk van de wetshandhaving hebben theorie en praktijk geleerd dat de preventieve werking van het vervolgingsbeleid aandacht hoort te geven aan de zogenaamde bindings- en remmingsfactoren welke leiden tot, respectievelijk ruimte geven voor 'crimineel' gedrag. Welnu, in lijn daarmee is een gevestigde opvatting dat zware straffen – met name langdurige gevangenisstraffen – wel passen bij zware vergrijpen, echter niet bij lichte. De betrokkenen raken daardoor immers eerder meer dan minder uit het gezichtsveld van de sociale controle. Deze visie vindt ook haar bevestiging in de terrechte klassieke aandacht voor reclasering, herintegratie dus. Er zijn aanwijzingen dat deze denkwijze – naar mijn mening valide als het om gevangenisstraf gaat – zijn doorwerking heeft daar waar het om strafmaat, respectievelijk sanctiebeleid bij de kleine, respectievelijk veel

zelfsprekend wordt aangenomen dat het recht schade lijdt als sommige betrapte (overtredende) burgers zwaar bestraft, respectievelijk beboet worden, terwijl vele anderen de dans geheel ontspringen. Uiteraard werkt deze problematiek ook door in, respectievelijk wordt zij versterkt door het sepotbeleid.

Deze gehele, onderling samenhangende problematiek is opvallend weinig onderdeel van publieke discussie. De tijd om dit hier uit te werken ontbreekt mij. Wel wil ik gezegd hebben, dat het belangrijk is onderscheid te maken tussen:

- criminaliteit die voortkomt uit de persoonlijke situatie en persoonlijke problemen van de delinquent,
- criminaliteit die voortkomt uit economische drijfveren, en
- criminaliteit die onmiddellijk te relateren is aan het wegvalen van sociale controle (bijvoorbeeld bekladding van muren en abri's).

Het is belangrijk dit alles verder uit te diepen; immers wanneer nu tegelijk wetgever en overheid als regelgever en ook als controleur met betrekking tot wetshandhaving, respectievelijk met betrekking tot een goede uitvoering van de wetgeving onder de kritiek staat dat zij geen of onvoldoende regels stelt, respectievelijk onvoldoende op de handhaving daarvan toeziet, maar anderzijds op hetzelfde moment de effectieve handhaving qua middelen niet past in de stand van het rechtsstaat-denken, respectievelijk in de binnen de organen van rechtspleging heersende opvattingen, dreigt een patstelling, die eroderend werkt met betrekking tot het gezag van overheid en politiek.

Willen wij onze vrijheid waard blijven en de kwaliteit van de inrichting van ons land behouden, en datzelfde geldt voor de verworvenheden van de sociale markteconomie, willen wij kortom een kwaliteitsrijke, pluriforme democratische samenleving,

---

Als wetsovertreders de dans ontspringen lijdt het recht schade.

---

voorkomende criminaliteit gaat. Er bestaat derhalve in Nederland een neiging tot lichte boetes, respectievelijk een lichte strafmaat. Waar de rechter – terecht – het laatste woord heeft, betekent dit dat dit ook doorwerkt in de door de administratie vastgestelde boetes, lik-op-stuk-beleid, etc. Deze problematiek wordt nog versterkt door de pakkans-theorie. Vrijwel als van-

waarin burgers steeds weer geïntegreerd worden en zich daarom ook maatschappelijk verantwoord gedragen; willen wij dat alles behouden, dan is vernieuwend denken en zijn vernieuwende praktijken van de organen van rechtspleging, het corrigerend effect op de burgers daarbij nadrukkelijk inbegrepen, geboden.

De goede traditie dat juist met het oog op de waarden van de *trias politica*, op de scheiding van de drie machten in concrete gevallen wetgeving en bestuur (lees de politiek) volstrekt respecteert de onafhankelijkheid van de rechtspraak (met alles wat daaraan vastzit), dreigt in de publieke discussie wel eens vertaald te worden in de gevaarlijke stelling dat de algemene werking van het genoemde corrigerend effect van organen van rechtspleging ook buiten het politieke en maatschappelijke debat zou moeten blijven. Daar waar politiek juist gaat over het publieke belang is dit een gevaarlijke stelling. Hier dreigt verwarring. Uit elkaar moet worden gehouden het goede gebruik dat ambtsdragers in de overheid zich onthouden van kritiek op rechterlijke uitspraken. Van zulke kritiek zou immers de suggestie kunnen uitgaan van druk op de rechter, dan wel een aanmoediging om niet te zwaar te tillen aan rechterlijke uitspraken. Om die reden plegen leden van de regering zich terecht te onthouden van zulke kritiek. Dit goede gebruik moet echter goed onderscheiden worden van de overigens bestaande wenselijkheid met betrekking tot de publieke discussie over de zwaarte van sancties in algemene termen. Zo'n discussie moet gevoerd kunnen worden, al was het maar omdat het de wetgever is die beslist over strafmaxima, en daarmee mede een indicatie geeft aan de rechter van welk gewicht normschendingen worden geacht te zijn. Die discussie behoort in een samenleving gemeengoed te zijn; dat beantwoordt ook aan de wijze waarop onafhankelijke rechtspraak in een democratische rechtsstaat is ingebed, namelijk onderworpen aan het beginsel van de openbaarheid en

een motiveringsplicht, juist opdat zo'n publieke discussie kan functioneren.

Terwijl aldus de waarde van de publieke discussie onderstreept wordt, is het intussen ook vruchtbaar en doelmatig als hier geappelleerd wordt aan de eigen verantwoordelijkheid van de organen van rechtspleging. Het zou hun bijdrage moeten zijn aan de maatschappelijke politiek (dat is een zich op het functioneren van de maatschappij oriënterende politiek); zoals de politiek primair bezig is met de sociale vernieuwing en het opnieuw inhoud geven aan het subsidiariteitsbeginsel, maar deze inspanningen ook niet geheel los gezien kunnen worden van het goed functioneren van de *trias politica* als geheel.

Verwarring van de rechtspleging

3. Deze problematiek, die van hoe om te gaan met veel voorkomende criminaliteit, respectievelijk overtredingen, wordt verscherpt, respectievelijk moeizamer tot een oplossing gebracht, omdat er ook andere factoren zijn die het werk van de organen van rechtspleging verzwaren. Er is een enorme toeneming van zaken opgetreden, zowel strafzaken als administratiefrechtelijke en civielrechtelijke procedures; en dat zonder dat het beschikbare apparaat navenant groeide.

Bij dit alles is het goed te wijzen op drie te onderscheiden zaken:

- Allereerst is er de forse groei van de administratieve rechtspraak. Voorbij lijken de mooie tijden van in het algemeen natuurlijk gezag van de overheid, gecompleteerd met een keurig kroonberoep bij de Raad van State. Neen, wij groeien, in navolging van andere landen, naar een systeem van volwassen en volgroeiende administratieve rechtspraak; onafhankelijk en in twee instanties.
- Dan is er het gegeven dat meer zaken dan vroeger op het bordje van de rechter gelegd worden, omdat er meer dan vroeger sprake is van wetgeving, met geen of weinig inhoudelijke normen en veel vooral procedurele wetgeving,

waarbij het oordeel van de rechter, die zich dan moet richten op algemene beginselen bijvoorbeeld ontleend aan de Grondwet, maatgevend wordt geacht. Wij zien dit vooral in zogenaamde zaken van leven en dood, vragen discriminatie betreffend enz.; of anders gezegd in wat heet ethische zaken. Deze ontwikkeling onderscheidt zich van het verleden niet zozeer omdat de wetgever meer dan vroeger op deze terreinen te kort zou schieten, maar omdat de samenleving minder dan vroeger het zelf zonder wetgeving afkan. Het normatieve op deze terreinen wordt zo een zaak voor de overheid. Datzelfde geldt in relatie tot nieuwe medische technieken. Het is boeiend waar te nemen hoe enerzijds van de politiek heldere en tijdige wet- en regelgeving gevraagd wordt, terwijl tegelijk de daarvoor nodige normen vaak nog onvoldoende uitgekristalliseerd zijn. Het schaadt de politiek – als wetgever en als bestuur – als zij tegelijk getroffen wordt door het verwijt te veel én te weinig te doen.

– Tenslotte wordt de uit dit alles voortvloeiende verzwaring van het werk van de organen van rechtspleging nog geaccentueerd door de internationalisering van het recht. Toetsing van het recht aan internationale verdragen vraagt meer dan vroeger. Wij zijn het stadium voorbij dat internationale verdragen vooral in hun politieke context verstaan worden. Zij worden meer dan vroeger verstaan als rechtsverplichtingen; vaak ook met directe eruit voortvloeiende rechten voor burgers. (Daar waar ten aanzien van de nationale wet- en regelgeving strijdigheid of spanning waargenomen wordt, kan dit ook licht de waardering van de rechters voor de nationale wegeving in de waagschaal stellen.) Het tragische hierbij is, dat nogal eens gedacht wordt dat dit eenvoudig op te vangen is door zorgvuldige wetgeving, terwijl het in feite zo is, dat zorgvuldig dan of betekent geen regelgeving ter zake (dat ten aan-

zien van de huidige situatie dan als achteruitgang, als vermindering van recht wordt ervaren) of het achterstellen van andere rechtsbeginselen (vergelijk bijvoorbeeld draagkracht versus individualisering – welke van de twee moet in een concrete regeling het loodje leggen –), wat ook als vermindering van recht wordt ervaren.

Zonder over dit alles al te klagerig te doen, is het wel belangrijk ter zake openhartig te zijn; taboes ter zake te doorbreken en vervolgens met elkaar te zien hoe het beste het hoofd aan deze problemen geboden kan worden. Daarbij is het belangrijk de problemen goed uit elkaar te houden. De werkbelasting bijvoorbeeld voortvloeiend uit meer administratieve rechtspraak mag niet verward worden met te kort schietende kwaliteit van de regelgeving. Dat bij minder sociale controle er meer zogenaamde veel voorkomende criminaliteit is, valt noch aan te merken als een tekort van de wetgever, noch van het bestuur, noch van de organen van rechtspleging. Wel is nodig goede samenwerking van alle drie om gegeven de barre feiten het goede antwoord te geven. Dat vraagt rustige analyse en het achterwege laten van vooringenomenheden; dit vraagt ook het vermijden van te snelle conclusies. Belangrijk is ook dat stemmingmakerij en verwarring voorkomen worden. Zo is het niet goed dat te gemakkelijk de maat genomen wordt met betrekking tot de vraag wie werkelijk de kwaliteit van onze democratie, van onze rechtsstaat bewaakt. De bescherming van de burger tegen de overheid is belangrijk; de bescherming van de samenleving tegen te veel overtredingen is dat evenzeer.

4. Een geheel andersoortig probleem dat spanningen, frustraties en ontevredenheid oplevert, betreft het ambitie-niveau van onze rechtstaat en de daarbij te verrichten afwegingen. Hoe verhouden inspraak en democratisering zich tot besluitvaardigheid? Hoe verhoudt *privacy* zich tot de be-

hoeft om gegeven bestanden te gebruiken bij de controle op goede en correcte uitvoering, respectievelijk gebruik maken, dus toepassing van regelingen? Hoe verhoudt recht doen aan adviesorganen en aan oordelen van burgers en groepen van burgers – de inspraak dus – zich tot een herkenbaar tempo waarin wet-, respectievelijk wetgeving mogelijk is? Ook hier is er geen reden tot dramatisering of doemdenken. Er is wel reden onder ogen te zien dat het de taak van een levende democratie, respectievelijk een levende *trias politica*, juist is (democratisch) de belangen ter zake steeds weer tegen elkaar af te wegen om zo tot optimale en evenwichtige resultaten te komen.

Verfloddering

5. Tenslotte wil ik aandacht vragen voor een geheel ander vraagstuk; namelijk de dreigende vermenging en daarmee verfloddering van taken van de onderscheiden delen van de *trias politica*. Een goed functionerende *trias politica* vraagt om een helder onderscheid van taken van wetgeving, van die van het bestuur en die van de rechterlijke macht. Gelukkig wordt

zogenaamde pseudo-wetgeving – het bekendmaken van beleidsregels – niet worden gemist, maar deze wordt – bijvoorbeeld via de nu in voorbereiding zijnde Algemene wet bestuursrecht – onderworpen aan een helderder juridische inkadering). Toch blijft er nog behoefte aan heldere demarcaties. Het zou goed zijn te erkennen dat het te veel vragen van respectievelijk rechters, van wetgever en van bestuur veel te maken heeft met boven omschreven objectieve problemen. Alleen dan kan voorkomen worden dat de een alleen maar klaagt over de ander. Met dat klagen – zelf ook weer leidend tot verlies aan gezag – is in onze democratie immers niemand gebaat. Het moet veeleer gaan om een opnieuw op elkaar afgestemde complementaire inspanning. Dat moet gebeuren op een moment dat onze rechtsstaat volgroeid is (na de nachtwakersstaatvoorzieningen en na de welvaartsstaat hebben wij inmiddels in onze Grondwet en onze uitvoerende wetten opgenomen een tweede ronde van zogenaamde klassieke grondrechten); op een moment ook dat onze rechtsstaat meer ingebed wordt in een Europese en internationale context, en tegelijk op een moment dat onze rechtsstaat extra belast wordt, niet alleen door nieuwe taken (vergelijk bijvoorbeeld het milieu), maar ook door het wegvallen van sociale controle (bindingen, remmingen, stimulanzen).

Voorkomen moet worden dat wetgever, bestuur en rechter allen maar over elkaar klagen.

Wij hebben te maken met de paradoxale situatie dat in de afgelopen twintig à dertig jaar anomie (het negeren van gedragsnormen) en 'Normenflut' zijn gegroeid.

Het ene verschijnsel staat niet los van het andere: juist de erosie van processen in de samenleving waardoor mensen aan gedragsnormen werden herinnerd en het wegvallen van sociale verbanden vergrootten het beroep op de overheid om met normen het gat te vullen (of zelfs meer te presteren dan die voorheen informele normering had opgeleverd). Dat de overheid noch qua uitvoeringscapaciteit, noch

ter zake al veel onderkend en verbeterd; vergelijk bijvoorbeeld het terugdringen van bestuurlijk optreden daar waar quasi-wettelijk, maar niet door wetgeving gelegitimeerd gehandeld wordt; (weliswaar kan

qua handhavingsmogelijkheden de Hercules kan zijn die dit alles verricht, is ons duidelijk. Desalniettemin verkeren wij in een situatie waarin het falen van de samenleving zich voordoet als het falen van de overheid.

De politiek doet er, geconfronteerd met deze situatie, goed aan langs twee sporen te werken:

- verbetering en verheldering van het functioneren van de *trias politica* met de bewerktuiging die daarbij hoort, en
- het opnieuw inspelen op personalisme, op *bottom up*, op het subsidiariteitsbeginsel, onder meer door sociale vernieuwing.

Politiek zelf in zijn ruime definitie – dus de gehele *trias politica* omvattend – kan het niet alleen af. De politiek moet daarom steeds meer verantwoordelijkheden willen delen; steunend op burgers en groepen van burgers, waarbij de maatschappij zo

functioneert, dat burgers voor zich en gezamenlijk hun bijdrage aan een kwalitatief goede samenleving leveren. Dat maant tot bescheidenheid in en van de politiek; dat maant evenzeer tot een beleid waarin een cultuur van de verantwoordelijke samenleving kan gedijen.

Juist om die kansen te geven, is het volgende drieluik zo belangrijk:

- hernieuwde toepassing van het subsidiariteitsbeginsel;
- sociale vernieuwing opdat iedere burger als subject gezien wordt en niet als object van (blijvende) zorg; en
- reorganisatie en betere bewerktuiging van de organen van rechtspleging alsmede een aanpassing ervan aan een maatschappij die het veel meer dan vroeger zonder sociale controle moet doen.

PERISCOP P

Commentaar uit het Wetenschappelijk Instituut

Het CDA aan het begin van zijn tweede decennium

Het weekend rond de wisseling van de maand augustus en september gaf tenminste twee opvallende redevoeringen te horen, van de eerste en de tweede man in de christen-democratie. *La rentrée politique* werd in ons land en in onze kring dit jaar duidelijk gemarkeerd door twee toespraken, die de actuele politieke vragen in een veel verder strekkend perspectief plaatsten, en die het daarom verdienen ook vastgehouden te worden.

'Rechtsstaat en samenleving: opnieuw een sociale kwestie' was de openingsrede van de minister-president drs. R.F.M. Lubbers – zonder vraagteken – bij de opening van het academisch jaar te Nijmegen¹, en 'Over degelijk duurzaam denken gesproken'² was de titel van de inleiding van de voorzitter van de CDA Tweede Kamerfractie mr.dr. L.C. Brinkman op de conferentie van het Convent van christelijk-sociale organisaties te Doorn.

De Nijmeegse rede verkreeg veel aandacht vanwege het pleidooi voor een discussie over zwaardere straffen bij wetsovertreding, die in Doorn vanwege het pleidooi voor het gezin. Het zijn verengingen van de breedte, de diepgang en de overeenstemming in de benadering van de ontwikkelingen in onze samenleving. Voor de lezers van Christen Democratische Verkenningen is de overeenkomst frappant met de in het zomernummer van dit jaar door velen in de twee verslagen ge-

sprekken geuite thema's. De overbelasting van de overheid, de individualisering, de consequenties van de secularisering, maar ook de nieuwe aandacht voor de identiteitsvragen en een revitalisering van het subsidiariteitsbeginsel in een wereld waarin de overheid steeds verder van de mensen komt af te staan, zijn zaken die in de genoemde redevoeringen en in de gesprekken rond het zomernummer aan de orde kwamen.

Veel meer dus dan de uitspraak van de minister-president over 'de overigens bestaande wenselijkheid met betrekking tot de publieke discussie over de zwaarte van sancties in algemene termen'. En meer dan wat de heer Brinkman zei: 'Wie meer monden moet voeden uit een slecht gevulde portemonnee heeft meer recht op steun en aandacht dan wie kan putten uit meer dan één en dus een beter gevulde portemonnee.' Het zijn overigens allebei uitspraken, die ook verdienen uitgewerkt te worden. Ze refereren aan onderwerpen in het politieke debat, die belast lijken met een taboe: de politiek mag zich niet uitlaten over de zwaarte van de strafmaat: dat is, volgens sommige reacties, vermenging van de onderdelen van de *trias politica*. Noch over het gezin: het simpel weer spreken over het draagkrachtbeginsel – eigen-

1. Zie ook elders in dit artikel.

2. Zie ook elders in dit artikel.

lijk zo centraal in een echt sociaal beleid – strijdt, volgens velen, met de in onze samenleving geaccepteerde individualisering. De verhouding van deze beide onderwerpen aan het begin van het nieuwe politieke seizoen en het uit de taboesfeer trekken ervan is een goede zaak en draagt bij tot verheldering van het politieke debat. Ook in de eigen kring verdienen deze onderwerpen nadere aandacht en uitwerking.

Burgerschap

Maar belangrijker was in de Nijmeegse rede de vraag, hoe we nu verder moeten, na de nachtwakersstaat, de rechtsstaat, de welvaartsstaat, de verzorgingsstaat. Is het ooit de bedoeling geweest van het stelsel van sociale voorzieningen, dat de mens slechts object van zorg wordt en opgesloten wordt in dat stelsel, zonder de kans, of de prikkel zich te hernemen, zich te integreren in de samenleving? Het begrip integratie en identificatie, ook zo nadrukkelijk gebruikt in de rede van de heer Brinkman. De overheid kan dit vraagstuk niet meer alleen aan, noch in haar taak als handhaafster van de rechtsorde, noch in haar zorgtaak voor de sociaal en economisch zwakkeren. Een zieke samenleving, in de opinie van Lubbers. Letterlijk ziek dikwijls, wanneer de optredende produktiviteitsgroei voor een gedeelte bereikt wordt door de uitstoot uit het arbeidsproces van wat minder produktief is. Op termijn bedriegen economie en maatschappij zichzelf daarmee. Een samenleving in de opinie van Brinkman, waarin steeds meer van de gemeenschap verlangd wordt, maar waarin steeds minder neiging bestaat om zich tegenover diezelfde gemeenschap te openbaren en te verklaren. Een cultuur waarin de passie voor de (mogelijke) daders van een misdaad heviger is dan die voor de slachtoffers.

Dit vraagstuk wordt het centrale punt in het debat in de jaren negentig over de inrichting van onze samenleving. Na de uitbouw van de rechtsstaat en de groei van

de verzorgingsstaat, gaat het derde hoofdstuk over een nieuwe duiding van burgerschap als een geheel van rechten en plichten. Het gaat ook, voor de lezers van dit blad geen verrassing, om een herstel van de maatschappij, de *société civile*, naast en tegenover de staat.

Waardenverschuiving

Maar hier rijst een serieus probleem. De verschijnselen die leiden tot een consumentenattitude van de burgers tegenover de staat zijn: het gebrek aan wil en vermogen om zich met het algemene belang te identificeren, het verval van de publieke moraal, de opstelling tegenover de overheid, maar ook de ander als 'men'; kortom: de 'vermenning' van de samenleving, zoals Marc Eyskens dat noemt. Diezelfde verschijnselen tasten ook de vitaliteit van en de participatie in maatschappelijke niet-statelijke verbanden aan. Hoe terecht ook de klacht over de overbelaste en in meerdere opzichten onvermogen overheid is, de verwijzing naar het alternatief en de onmisbaarheid van de samenleving, de maatschappelijke verbanden loopt dood als niet terzelfdertijd het fenomeen van het verschuivende normen- en waardenpatroon als bepalend gegeven wordt

---

Een economische orde die produktiviteit meer waardeert dan trouw schept vervreemding.

---

gezien. Zeker: er is een wisselwerking: een bepaald stelsel van sociale voorzieningen bevordert juist die individualisering. En

een economische orde, die niet trouw beloont, maar de actuele produktiviteitswaarde, creëert afstandelijkheid, desintegratie, de-identificatie, of, als dat begrip nog gebruikt mag worden, vervreemding. En waarschijnlijk ook omgekeerd, kan een stelselherziening, een pretentievermindering van de overheid, een stimulering van arbeidsmobiliteit, iets en misschien wel veel doen om de burgers subjecten van maatschappelijk handelen in plaats van objecten te maken. Maar toch ... Wijlen President Pompidou wees al op de volstrekt onbegrepen en revolutionaire consequenties van het verval van de traditionele religieuze waarden in Frankrijk en Europa. De per land uitgesplitste studies van onder andere Kerkhof, Stoetsel en De Moor over de verschuivingen van normen en waarden, geven een duidelijke indicatie van dit nog voortdurende en zich versnellend proces in Europa. Dat heeft zijn invloed niet alleen op het functioneren van de overheid, maar de sociale fabriek als geheel wordt aangetast. Ook Prof. Zijderveld wijst daarop, onder andere in het septembernummer van dit blad.³ Het gaat niet alleen, en niet op de eerste plaats om een politieke, maar om een culturele uitdaging, om kenmerken van onze beschaving, die bij alle tekortkomingen toch steeds een referentie van het merendeel van zijn burgers kon rekenen op iets als het algemeen belang, het *bonum commune*.

De hele samenleving

In zoverre is de klacht, of misschien beter gezegd, de aansporing vanuit de politiek een thema dat in verschillende variaties herhaald kan worden door representanten van kerken, vakbonden, werkgeversorganisaties, maar ook het onderwijsveld, de wereld van het particulier initiatief in het algemeen, zelfs bij de *one issue*-organisaties als de vredes- en milieu- of Derde Wereldbeweging. Het gaat niet in de eerste plaats om de vitaliteit van maatschappelijke verbanden teneinde taken, die nu de

overheid uitoefent over te nemen, sociale controle te herstellen, belangen te behartigen. Wie de overtuiging heeft, dat menselijke ontplooiing alleen tot haar recht kan komen in sociale verbanden, in een over-eind gehouden spanning tussen collectiviteit en individu, realiseert zich, dat in een extreem individualistische cultuur menselijke waarden zelf op de tocht komen.

Daarom was het ook hypocriet om, zoals in enkele commentaren gebeurde in verwijtende zin de beide politici voor hun inleidingen vervangend zieleherderschap toe te dichten. Op de eerste plaats getuigt het van moed als vanuit de politiek de eigen onmacht, of beter gezegd de afwijzing van de almacht, geschilderd wordt. Een noodzaak wordt aangegeven van het nemen van eigen verantwoordelijkheid door burgers en maatschappelijke verbanden. Het is de centrale boodschap van binnenuit het politieke bedrijf, van *insiders* en niet alleen de genoemde twee: De staatsmachinerie loopt vast. De gecompliceerdheid en zeker de coördinatieproblematiek van de verschillende vragen, die op het bord van de politiek en de staat gedumpt worden, is zo groot, dat ze aan democratische controle en prioriteitsstelling dreigen te ontsnappen. Geen aangename boodschap, maar als die analyse niet gemaakt wordt, gaat dat proces van overbelasting voort en worden verkeerde oplossingen voor verkeerde problemen gesuggereerd. De verzieking van Nederland, de in zovele gevallen straffeloze criminaliteit, de non-participatie in, laat staan identificatie met de samenleving van zoveel groepen, wijzen niet zozeer op falend beleid als wel op een crisis in samenleving als zodanig. Daarom is het ook een volstrekt verkeerde oplossing om politici als de eerst verantwoordelijken voor dat falend beleid aan te merken. Als de onmacht van de staat tot frustraties leidt, en die frustraties worden afgewend op bijvoorbeeld de ministeriële verant-

3 A.C. Zijderveld. 'Van oude en nieuwe christenen'. *Christen Democratische Verkenningen* 9/90, 366-372.

woordelijkheid, is dat een verkeerde oplossing op basis van een verkeerde analyse. Alsof de vissers na het aftreden van minister Braks en tot inkeer zouden komen en hun inventiviteit zouden hebben verloren. De geroemde zuiverheid in de politiek is allereerst gebaat bij zuivere analyses. (Het is daarom ook hard noodzakelijk en urgent, dat een nadere discussie komt over het onderwerp 'ministeriële verantwoordelijkheid met de menselijke maat'.)

Alsof de vissers na het aftreden van Braks tot inkeer zouden komen.

Tegenover de gesignaleerde verschijnselen past het, dat de hele samenleving zich de maat neemt. De centrale probleemstelling van extreem individualisme en veranderend normen- en waardenpatroon, is een punt van bezinning voor heel de maatschappij.

Onmisbare rol voor de kerken

Het is hier dat de kerken, mededraagsters en behoedsters als zij waren van een participatieve beschaving, een naar mijn gevoel moeilijk misbare rol kunnen spelen en dat vanuit hun roeping ook moeten doen. Uiteraard als overdrachtsinstituut van waarden en normen, maar ook nog op twee andere manieren. Allereerst gaat het dan bij een bepaalde oproep ter zake van een vanuit het kerkelijk spreken relevant geacht onderwerp om het schrijven van het volgende hoofdstuk. Kerken, die zich zouden beperken tot de signalering van

zaken die alleen voor de politiek relevant zijn, scharen zich in de rij van de probleem-dumpers op het bord van de overheid. Tenzij zij terzelfdertijd aan de politiek ook de polsstok aanreiken, waardoor die onmacht van de politiek doorbroken of tenminste beperkt wordt. Dat geldt zowel de gedragsbeïnvloeding van de eigen leden en wellicht daarbuiten, het stimuleren van het opvangen van de bal van individuele verantwoordelijkheid, gedragsverandering, en van de verantwoordelijkheid van gemeenschappen. Het subsidiariteitsbeginsel vraagt niet alleen aanbod, maar ook acceptatie; het vraagt ook een actieve en positieve verwijzing naar de waarde van de politiek en de politieke participatie. Getuigenispolitiek alleen staat haaks op deze benadering. Het zou kerken en kerkelijke organisaties niet misstaan, als zij hun oproepen en ondersteuning van bepaalde problemen waarvoor mens en maatschappij staan, zouden aanvullen met een stimulering tot actieve democratische participatie met gebruikmaking van de kaders die daarvoor staan. Er is nog een andere manier waarop de kerken nu, ook in de Nederlandse samenleving, een zeer belangrijke bijdrage kunnen leveren aan het opvullen van de maatschappelijke leegte. Juist in Nederland, zo blijkt uit het eerder geciteerde waarden- en normenonderzoek, kunnen kerken, meer dan in vele andere Europese landen terugvallen op een zeer actieve participatie van vrijwilligers, beter gezegd: van vooral vrijwilligsters.

Tegenover afname van de kerkelijke participatie in het algemeen staat een enorme toename van het vrijwilligerswerk binnen de kerken, in de liturgie, bij de catechese, bij huisbezoek, etc. Het lijkt op een genadevolle reactie op het individualisme. Maar dit kostbare gegeven zou ook gebruikt kunnen worden voor een nieuwe sociale inzet. Het gaat nu niet meer om gezondheidszorg, of onderwijs: het gaat om zaken als het leefbaar houden van woonwijken in contacten met vereenzaamden en gemarginaliseerden, het gaat om werk-

lozen- of WAO-projecten, om opvang van de vreemdeling in ons midden, om kinderopvang soms, maar ook bejaarden- en ziekencontacten, stervensbegeleiding als dat nodig is. Het gaat – en het gebeurt al op veel plaatsen – om te weten wie de nieuwe armen in onze cultuur zijn, de nieuwe kwetsbaren, voor wier problemen ook juist de staat geen of maar een beperkte oplossing heeft.

Het blijft voor en na ook gaan om participatie in traditionele of nieuwe verbanden: onderwijsorganisaties en milieubeweging. Een *société civile* kan de inzet van die honderdduizenden actieve vrijwilligers vanuit de kerken niet missen.

Uitbreken uit de cocon

Dat kan ook niet, en *überhaupt* niet, waar het maatschappelijk middenveld in de spanning tussen vrijwilligersinzet en noodzakelijke professionalisering de kracht van zijn zuurdesem zou kunnen verliezen. 'Accountability', korte verbindingslijnen naar 'de doelgroep' (blijvende inbreng, zeggenschap van vrijwilligers, en toch liefst iets van een eigen financiële of anderszins kwantificeerbare eigen inbreng van de achterbannen) kunnen vervreemding tegengaan, bestuurlijke controle garanderen. Zij kunnen zo ook weer het eigen charisma van deze organisaties verduidelijken, tegenover en in aanvulling op die overheid, vooral als een herkenbare correctie op de maatschappelijke anonimiteit.

De bijdrage aan de oplossing van de maatschappelijke crisis wordt daarbij vooral bepaald door de vraag, of de organisaties in staat zijn uit de cocon van de beperkte behartiging te treden van de eigen belangen alleen. En de zelfcontinuering als eerste doel te laten overstijgen door de inpassing van deelbelangen in een duidelijke hiërarchie van waarden. In die zin kon Brinkman ook spreken, juist waar het ging om christelijke organisaties om een christelijk-intentionele instelling in plaats van een christelijk-pretentieuze.

Dat uitbreken uit de cocon geldt uiter-

aard ook de zogenaamde sociale partners. Als – ik citeer weer – het vangnet van de sociale voorzieningen een springzeil voor herintegratie moet worden, en geen hangmat,⁴ dan ontkomen ook vakbeweging, werkgevers, boerenorganisaties niet aan een duidelijke medewerking aan een gedecentraliseerde aanpak bij bevordering van herintreding in het arbeidsproces, arbeidsmobiliteit, creativiteit bij behoud van werk voor minder produktieven, maar ook zaken als herstel milieu, en in het algemeen omzetten van werkplaatsen in werkgemeenschappen. Wie de discussies in een aantal sociale organisaties volgt, weet, dat hier geen revolutionaire taal gesproken wordt, maar weet ook, dat goede intenties ook weer dikwijls stuiten op individualisme en de 'leg-maar-bij-de-overheid-mentaliteit'. Bezinning binnen vakbeweging en bij boerenorganisaties verdient applaus. De serieuze pogingen van een aantal werkgevers en wetenschappers om onderzoek en vorming in de vragen van *business ethics* te bewerkstelligen, verdienen bekendheid.⁵

Het is overigens ook verheugend, dat vanuit enkele christelijk-sociale organisaties deelneming aan de Kaderschool van het CDA zeer gestimuleerd wordt. Het wijst op de behoefte in ook die organisaties aan grondige toerusting van het eigen kader op de vragen van de verhouding levensbeschouwing – maatschappij, maar het geeft ook aan, dat er begrip bestaat voor de behoefte om eigen belang overstijgende sociale actie te complementeren met politieke participatie.

De nieuwe bewegingen

Maar, hoe belangrijk deze organisaties ook zijn, en hoe wij het probleem van een aantal van hen van slinkende ledenaantallen en geringere betrokkenheid van ach-

4 Uit de rede van L.C. Brinkman.

5 Zie bijvoorbeeld het positie-paper van de Amerikaanse groep katholieke zakenlieden over bedrijfsbeëindiging en ontslag 'On the firing line', ACTA-Publications, Chicago.

terbannen, als een algemener probleem moeten zien, er is alle aanleiding om de belangstelling ook uit te breiden naar de minder klassieke sociale en *one issue*-organisaties. Brinkman heeft het over de Vierde Wereldbeweging, de organisaties van uiteringsgerechtigden, ouderenbonden. De lijst is sterk uit te breiden. Die veelheid en die veelvormigheid vormt wel eens een excuus om niet systematisch na te denken over de plaats van deze organisaties en bewegingen in de democratie en in de samenleving. Bij de christen-democratie is er bovendien onmiskenbaar een zekere onwennigheid te constateren, hoe met het grootste gedeelte van dit niet-traditionele middenveld om te gaan. Die afstand is zowel voor de politiek als voor de betrokken organisaties niet gezond. Onmiskenbaar hebben velen in die organisaties een meerwaarde ontdekt, niet alleen wat belangenbehartiging betreft, maar ook iets gevoelsmatigs, iets van elders gemiste saamhorigheid. Dat verklaart ook de dikwijls zo zichtbare culturele identiteit van die bewegingen. Soms aantrekkelijk, soms beangstigend ook in de afsluiting ten aanzien van de rest, vooral de gewone politiek. Die afsluiting belemmert dan ook weer de leden om hun rechtmatige idealen of belangen te plaatsen in een duidelijke hiërarchie van waarden. Het blijkt telkens weer, dat geloofwaardigheid en succes van belangenbehartiging en ideaalbevordering juist gebaat zijn bij inpassing in een totaalpakket van politieke en maatschappelijke actie. Het blijkt ook, dat brede politieke, partijpolitieke participatie, waarin de voorgestane *issues* als het ware worden meegenomen, op termijn meer resultaat oplevert. En dat geldt ook in die gevallen, waar zulke organisaties wordt gevraagd om, waar het op zijn plaats is, ook een eigen uitvoerings- en beheerstaak te vervullen, bij de realisering van de nagestreefde doelstellingen. Ook hier een aangeboden en te accepteren toepassing van het subsidiariteitsprincipe, bijvoorbeeld bij de milieube-

weging, bijvoorbeeld bij verenigingen van WAO-ers.

Als we ons serieus beklagen over gebrek aan maatschappelijke participatie, dan moeten we zowel vanuit de politiek als vanuit de samenleving deze organisaties, waarvan de meesten in de laatste twintig, dertig jaar zijn ontstaan, en die soms er kennelijk wel in slagen bindingen tot stand te brengen, en echte verbanden te vormen, ook uitermate serieus nemen. Ook voor de christen-democratie ligt hier een taak.

De politieke partijen

Maar daarmee komen we op de rol van de politieke partijen. Zij lijden, niet minder, misschien meer, dan vele organisaties aan gebrekkige participatie, afnemend ledental, afnemende bereidheid tot niet direct in carrière-perspectief te vertalen vrijwilligerswerk. Dit kan gemakkelijk tot de vicieuze cirkel leiden van concentratie van de macht bij te weinigen, ondoorzichtigheid van de besluitvorming, verbonzing, en zo weer verdere afstand tot de gewone burgers, enzovoort. Het is niet alleen en zelfs niet op de eerste plaats, een Nederlands verschijnsel. Tegenover de algemene trend is het zelfs opmerkelijk, hoeveel medewerking, persoonlijke vernieuwing ook, betrokkenheid, het CDA in zijn tien jaren ten deel is gevallen. Misschien heeft dat ook te maken, met juist die hardnekkigheid waarmee politieke keuzen en koersbepaling teruggevoerd wordt op de grondslag, op de kernbegrippen en iedere vervlaking tot op heden op verzet, weerbarstigheid blijkt te stuiten. Maar wie de interne partijdemocratie in vele Europese politieke groeperingen onder de loupe neemt, de gerontocratische tendensen, de aaneengroeiingen van politieke en economische macht, weet dat aan toch al niet hevig politiek geïnteresseerden, ten minste een overtuigend excuus voor politieke abstinentie wordt gegeven.

Het zou onjuist zijn die vicieuze cirkel alleen de politieke partijen te verwijten, maar

net als bij elk ander maatschappelijk verband is het individualisme een uitdaging, een fenomeen om mee te werken, op te pakken. In het nieuwe bestuurlijk meerjarenplan voor het CDA wordt terecht prioriteit gegeven aan de communicatie met de achterban, aan het inzichtelijk formuleren van politieke processen, aan toerusting om die vervreemdende politieke processen te vatten. Het gaat om drie vragen: Hoe verlagen de politieke partijen hun drempels? Hoe duwen we burgers over die drempels? En hoe zorgen we, dat ze niet snel weer rechtsomkeert maken? Anderen moeten duwen: Ik wees eerder op de onmisbare stimulans van maatschappelijke organisaties, van de nieuwe en oude instellingen, van de morele duiding van politieke participatie door kerken. Dit kan worden aangevuld met de rol van onderwijs, of meer speciaal zich op dit doel toeleggende organisaties, zoals de Stichting Burgerschapskunde. Maar niets werkt zo stimulerend als het voorbeeld van mensen die kunnen getuigen van een zinvol en verantwoord functioneren in een politieke partij: op plaatselijk niveau, in gespecialiseerde organisaties of commissies, bij de vervulling van speciale taken. Het heeft ook te maken met de hantering van het subsidiariteitsprincipe in eigen kring, het vraagt een strategische aanpak van de wijze waarop geïnteresseerden in de partij worden geïntroduceerd en taken krijgen. Belangrijk en onmisbaar is zo'n aanpak, maar niet genoeg.

Wat er echt toe doet

Wat de balans echt kan doen doorslaan is de concentratie van het politieke debat op een aantal hoofd*issues* en de overtuiging, dat inzet, participatie ook werkelijk een relatie hebben met die keuzen. Bij alle negatieve tendensen, is dat ook eigenlijk de

grote kans van de politiek heden ten dage: het gaat weer ergens over, het doet er weer toe. Stemgedrag en politieke participatie hebben weer te maken met de centrale inrichtingskeuzen van onze samenleving, met vragen of de macht in humane zin genormeerd en gehanteerd blijft, en met die andere centrale vragen van mondiale en individuele betekenis.

Daarom, en daarom alleen al paste niet het verwijt van vervangend zieleherderschap bij de redes van Lubbers en Brinkman. De opgeworpen vragen en probleemstellingen zijn van directe betekenis voor de blijvende humaniteit van onze samenleving, onze cultuur. Politiek leiderschap kan deze vragen niet ontlopen, ook al staan we nog aan het begin van de formuleringen, en lopen we nog het gevaar van te gemakkelijke en te snelle antwoorden.

De christen-democratie, nationaal, maar zeker ook in internationale wisselwerking heeft als eerste prioriteit de uitdieping van dit soort vragen: Wat is het maatschappelijke, het politieke en het individuele antwoord van principiële mensen op het verschuivende waarden- en normenpatroon in onze landen, en dat afgezet tegenover de problemen en mogelijkheden, die zich aan ons presenteren. Vooral wat het betekent als wij spreken over de overbelaste overheid, maar er tussen individu en overheid een maatschappelijke leegte dreigt te ontstaan. In die zin kan het tweede decennium van het CDA nog boeiender worden dan het eerste.

J.J.A.M. v. G.

- *Hoe haal ik het maximale rendement uit onderhandelingen, zonder de relatie in gevaar te brengen?*
- *Welke onderhandelingsstijl past bij mijn persoonlijkheid?*
- *Wat kan ik doen om impasses te doorbreken?*

Het antwoord op deze en vele andere vragen vindt u in:

Negotiation Magazine

Tijdschrift over onderhandelen, bemiddelen en conflicthantering.

Onderhandelen is vaak hoog spel spelen. Opereren in een spanningsveld van zet en tegenzet. Waar het aankomt op het juist beoordelen van situaties, personen en 'haalbaarheden'. En waar natuurlijk het beïnvloedingsvermogen tot het uiterste op de proef wordt gesteld.

Dit nieuwe 'vaktijdschrift' gaat recht doen aan het speciale karakter van onderhandelen en, in het verlengde daarvan, bemiddelen en conflicthantering.

Inhoud aflevering 1

- *Claim-onderhandeling en koop-onderhandeling* - dr. W.F.G. Mastenbroek en prof. dr. E. van de Vliert
- *Aansprakelijkheid bij afgebroken onderhandelingen* - prof. mr. B. Wessels

- *Gedragsaspecten bij onderhandelen* -

R.J.J.M. van Ommeren

- *Strategie en onderhandelen* -

mr. M.J.G.P. Kaplan

- *Conflicten in organisaties: een klachtenbenadering* -

mw. dr. E. Mante - Meijer

Verschijning en prijs:

'*Negotiation Magazine*' verschijnt vier maal per jaar.

De abonnementsprijs voor de jaargang 1990 is f 85,-.

Losse nummers kosten f 25,-.

Abonneren:

Voor uw abonnement: Libresso BV, Postbus 23, 7400 GA Deventer, tel. (05700) 33155

Na 1 oktober 1990:

Intermedia, Alphen aan de Rijn tel. (01720) 66333

In België: Distybo, Santvoortbeeklaan 21-23, 2300 Deurne - Tel. 03-3600220.

Ook verkrijgbaar via de boekhandel.

**Bohn
Stafleu
Van Loghum**

IN DIT NUMMER

Column: Europa ... wat nu?

415

Ir. W.C.M. van Lieshout

De zondag een rustdag

417

Drs. J. Wiene

De vrije zondag illustreert dat aan productie en consumptie principieel grenzen gesteld moeten worden. De bijzondere positie van de zondag is bijbels gezien een gave van God aan de mens. Een algemene rustdag houdt de samenleving op menselijke maat.

Nederland, quo vadis?

428

Dr. M.E. Beck

Er is in Nederland iets grondig mis met de werking van de democratische besluitvorming. De beleidsvoorbereiders hebben vrij spel om aan de politieke weg te timmeren. De volksvertegenwoordigers hebben het nakijken.

Boekbespreking: Politiek-filosofisch memorandum van de RPF

438

Prof.dr. H.E.S. Woldring

Een boek van een typisch rechts-dooyeweerdiaan. Aldus typeert prof. Woldring 'Christelijke politiek in een wereld zonder God', geschreven door prof. dr. H. van Riessen. Het is een uitgave van de Marnix van St. Aldegondestichting, het Wetenschappelijk Studiecentrum van de RPF. De schrijver huldigt traditionele opvattingen over gezin en gezag. Het is wèl een boek dat stimuleert tot kritische gezindheid.

Periscoop: Het CDA aan het begin van zijn tweede decennium

456

Commentaar uit het Wetenschappelijk Instituut. Na de uitbouw van de rechtsstaat en de groei van de verzorgingsstaat gaat het nu over een nieuwe duiding van burgerschap als geheel van rechten en plichten. Politici zijn niet de eerst verantwoordelijken voor de onmacht van de staat. Actieve betrokkenheid van de burgers wordt een nieuwe uitdaging.

Documentatie: Rechtsstaat en samenleving: opnieuw een sociale kwestie

445

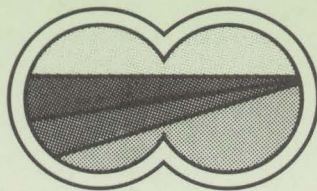
Drs. R.F.M. Lubbers

Men moet erkennen dat ons land ziek is. Wetgever en overheid staan onder kritiek. De erosie van sociale verbanden vergrootte het beroep op de overheid. Maar deze kan de Hercules niet zijn die op alle behoeften kan inspelen. De tekst is door minister-president Lubbers uitgesproken op 3 september dit jaar, ter gelegenheid van de opening van het academisch jaar aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.

christen democratische verkenningen

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

maandblad van het
wetenschappelijk
instituut
voor het cda

12 | 90

Van Loghum Slaterus

Christen Democratische Verkenningen is het maandblad van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

Het is de voortzetting van
Anti-Revolutionaire Staatkunde,
Christelijk Historisch Tijdschrift en
Politiek Perspectief.

Redactie

B.F. Bos-Beernink
mr. drs. L.C. Brinkman
mr. J.J.A.M. van Gennip
dr. J. Grin
mr. A.K. Huibers
dr. E.J.J.M. Kimman S.J.
drs. C.J. Klop
J.G. Kraaijeveld-Wouters
ir. W.C.M. van Lieshout (voorzitter)
drs. M.J.Th. Martens
dr. H.A.C.M. Notenboom
drs. T.L.E. Strop-von Meyenfeldt
prof. dr. H.E.S. Woldring
drs. Th.B.F.M. Brinkel (secretaris)

Redactie-adres

Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, Dr. Kuyperstraat 5, 2514 BA Den Haag, tel. 070-392 40 21 t.a.v. drs. Th.B.F.M. Brinkel.

Secretaresse: H.G.M. Veringa-Loomans.

De redactie stelt er prijs op artikelen (tot maximaal 4000 woorden) te ontvangen die passen in de opzet van Christen Democratische Verkenningen.

Boeken ter recensie kan men zenden aan de redactie van Christen Democratische Verkenningen; ter recensie gezonden boeken kunnen niet worden getourneerd.

Christen Democratische Verkenningen wil een gewetensfunctie vervullen binnen de christen-democratie; verkennend, grenzen aftastend, opiniërend, zowel historisch-analytisch als toekomstgericht en internationaal georiënteerd.

Het doet dit vanuit een kritisch-solidaire en onafhankelijke opstelling ten opzichte van het CDA.

Het schrijft over en vanuit het spanningsveld tussen geloof en politiek.

Het vraagt de aandacht voor de betekenis van christen-democratische uitgangspunten voor politieke en maatschappelijke vraagstukken.

Christen Democratische Verkenningen richt zich op de trend in het politieke en maatschappelijke gebeuren ook in de politieke actualiteit van de dag.

Uitgever

Van Loghum Slaterus bv
postbus 246, 3990 GA Houten
telefoon 03403-95711.

Abonnementen

De abonnementsprijs bedraagt f 61,75 per jaar incl. btw en verzendkosten.

Studenten CDJA-leden f 38,50

Losse nummers f 6,75

Abonnementsadministratie: Intermedia bv, Postbus 4, 2400 MA Alphen aan den Rijn, telefoon 01720-6 68 11.

Beëindiging abonnement

Abonnementen kunnen schriftelijk tot uiterlijk 1 december van het lopende abonnementsjaar worden opgezegd. Bij niet tijdige opzegging wordt het abonnement automatisch voor een jaar verlengd.

Adreswijzigingen

Bij wijziging van naam en/of adres verzoeken wij u een gewijzigd adresbedje toe te zenden aan Intermedia bv, Postbus 4, 2400 MA Alphen aan den Rijn, telefoon 01720-6 68 11.

Betalingen

Gebruik voor uw betalingen bij voorkeur de te ontvangen stortingsacceptgirokaarten: dit vergemakkelijkt de administratieve verwerking.

Advertenties

Opgave van advertenties aan de uitgever: telefoon 03403-95711.

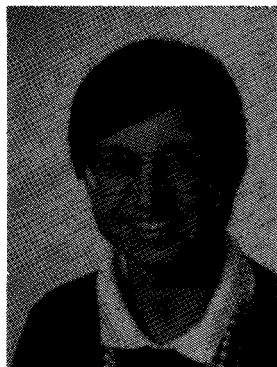
ISSN 0037-8135

COLUMN

Drs. M.J.Th. Martens

Identiteitsorganisaties

Als er in overheidsstukken wordt gesproken over identiteitsorganisaties, wordt daarmee over het algemeen bedoeld op organisaties met uitdrukkelijk een levensbeschouwelijke grondslag. Ook in het spraakgebruik van alledag bestaat die neiging. Dat is een zeer beperkte invulling van het woord.

Juister lijkt mij de omschrijving van identiteit die te vinden is in de brochure 'Tussen impasse en impuls'.¹ Daarin wordt identiteit omschreven als 'het geheel van kenmerken die een organisatie maken tot wat zij is'.

In deze brochure worden voorts in dit geheel van kenmerken drie dimensies onderscheiden: de professionele, de maatschappelijke en de levensbeschouwelijke. Deze drie dimensies vormen samen de identiteit van een organisatie. Een organisatie heeft immers niet alleen te maken met eisen, visies en verwachtingen vanuit het terrein waarop zij werkzaam is (professionele dimensie), maar ook met die van de samenleving (maatschappelijke dimensie) en die vanuit waarden en normen van waaruit zij werkt (levensbeschouwelijke dimensie). Een organisatie vraagt altijd een bepaalde professionele deskundigheid en evenzeer een bepaalde maatschappelijke gevoeligheid. Daarnaast zijn er bij de beroepsuitoefening altijd bepaalde waarden in het geding omdat mensen en hun orga-

nisaties nu eenmaal – bewust of onbewust – hun handelen en de werkelijkheid op een bepaalde wijze waarderen en betekenis geven. Organisaties hebben dus altijd een levensbeschouwelijke dimensie.

Het publieke debat over levensbeschouwing is evenwel steeds minder vanzelfsprekend geworden. Levensbeschouwing wordt – alsof men haar kan scheiden van de beroepsuitoefening – meer gezien als behorend tot het privéleven van mensen. In het publieke leven komt het veel minder en minder openlijk aan de orde.

Prioriteiten en keuzen – door wie ze ook gemaakt worden – kunnen niet louter op grond van (politieke) machtsverhoudingen en (economische) belangen worden geformuleerd. Altijd zullen opvattingen over levensbeschouwelijke waarden (met inbegrip van de bonte verscheidenheid aan geloofs-, belevings- en gedachtengoed die daarin schuilgaat) en over daaruit voortvloeiende ethische normen een rol spelen. Intussen bestaat de tendens te denken dat zogenaamde 'algemene organisaties' levensbeschouwelijk neutraal zijn, zonder dat uit de doeken wordt gedaan waarin die algemeenheid en neutraliteit nu

1. VKMO-brochure *Tussen impasse en impuls*, over identiteit van katholieke organisaties en instellingen. Verschenen bij het Verband van Katholieke Maatschappelijke Organisaties (VKMO), Vught 1990.

precies bestaan en hoe die zich verhouden tot de levensbeschouwelijke waarden, waar deze organisaties – bewust of onbewust – van uitgaan. Het doet de werkelijkheid meer recht als onderkend zou worden dat geen enkele organisatie ontkomt aan het maken van keuzen die bepaald worden door de visie op mens en samenleving en in die zin een identiteitsorganisatie is. Veronica net zo goed als bijvoorbeeld de NCRV of de KRO!

De secularisatie heeft de publieke reflectie hierop doen afnemen. Waar worden mensen op hun visie op mens en samenleving aangesproken? Wie stimuleert het gesprek hierover? Juist in een levensbeschouwelijk pluriforme samenleving als de onze, die niet beheerst wordt door één bepaalde visie, is het van vitaal belang de ontwikkeling van een eigen visie van mensen te bevorderen.

Publiek debat

Zijn er mogelijkheden voor overheid en politieke partijen om het publieke debat over waarden, normen (kortweg levensbeschouwing) te bevorderen? Kan de overheid organisaties bijvoorbeeld bevragen op de drie dimensies van identiteit zoals hierboven genoemd?

Mensen zijn op grond van het recht van vrije meningsuiting, recht van vereniging, godsdienstvrijheid – vastgelegd in de grondwet – vrij om zich te organiseren, tenzij hun doelstellingen tegen de wet ingaan. Het is niet aan de overheid te oordelen over de wijze waarop organisaties invulling geven aan hun levensbeschouwelijke grondslag.

De overheid heeft vanuit haar algemene taak als behoedster van het algemeen belang ook de taak stimulerend op te treden naar activiteiten van burgers. Ten aanzien van de besteding van algemene middelen is de besluitvorming aan de overheid. Zou

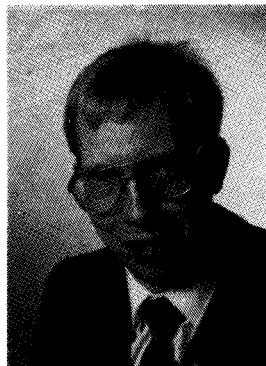
de overheid organisaties kunnen vragen zich uit te spreken over de levensbeschouwelijke dimensie, bijvoorbeeld organisaties die zij subsidie verstrekt?

Wanneer de overheid subsidie verleent, kan zij minimum-voorwaarden formuleren met betrekking tot de professionele en maatschappelijke dimensie. Dat kan zij niet ten aanzien van de levensbeschouwelijke dimensie. Gezien de beginselen van godsdienstvrijheid en scheiding van kerk en staat is het ook niet wenselijk dat zij dat kan. Zij zou organisaties echter wel kunnen vragen hun levensbeschouwelijke uitgangspunten of 'basisfilosofie' te expliciteren. Nogmaals: niet om te controleren of te toetsen of een organisatie haar levensbeschouwelijke uitgangspunten waarmaakt, niet om daaraan criteria te ontlenen voor regelgeving, maar om het publieke *discours* over levensbeschouwing, over waarden, over visies op mens en samenleving te stimuleren.

Is dat ook eigenlijk geen 'consumentenrecht'? Op alle producten hoort tegenwoordig te staan hoe ze tot stand komen; aan scholen wordt gevraagd het pedagogisch concept bekend te maken. Waarom zou een overheid dan niet vragen naar een zo bepalend aspect voor het 'produkt' van een organisatie? Wellicht is er een aantal redenen te geven waarom het beter is dat de overheid het niet zou moeten doen. Het is echter de vraag of deze opwegen tegen het belang van het bevorderen van het publieke *discours* over waarden die we belangrijk vinden na te streven en over visies op mens en samenleving en hoe deze een rol spelen in het handelen van mensen.

Democratie in Nederland

Mr. M. Nagel

De kiezer moet iets te kiezen hebben. Dat kan door de kiezer in referenda meer keuzen voor te leggen. Een reactie op het zomernummer van Christen Democratische Verkenningen. Tevens het begin van een nieuwe discussie.

Onder de titel 'democratie in Nederland' worden in een paragraaf van Groeps-gesprek I in het juni/juli-nummer van Christen Democratische Verkenningen enkele kritische kanttekeningen geplaatst bij ons democratische bestel. Deze kanttekeningen leiden tot, maar nopen ook tot nadenken.

Kaland vraagt zich af of de volksvertegenwoordiging zo onderhand niet veel meer affiniteit heeft met de macht dan met het volk. Is dat onze democratie, zo vraagt hij. Waarin een gezelschapje (...) in een achterafkamertje afspraken maakt die voor vier jaar bindend zijn voor het kabinet en de meerderheid van de Tweede Kamer?¹

Mevrouw Leyten meent dan dat er een wezenlijke aanpak nodig is van ons systeem. Dat vraagt een andere overheid en een verantwoordelijke samenleving.² Kaland bouwt zijn vraagstelling uit in zijn artikel 'De politieke democratie bedreigd'.³ Hij signaleert hoe de democratie binnen de politieke partij functioneert – of niet functioneert. Binnen kleinere verbanden blijken nog de meeste burgers geïnteresseerd en de moeite te nemen van hun kiesrecht ge-

bruik te maken. Op landelijk niveau gebeurt dat als er een duidelijke keuzemogelijkheid is: Lubbers of Den Uyl. De oplossing zoekt Kaland in het meer volksvertegenwoordiger laten zijn van de gekozenen. Het dualisme moet een zwaarder accent krijgen.⁴

Ofschoon ik de door Kaland gesignaleerde problemen erken, betwijfel ik of zijn oplossing echt de oplossing van de problemen zal brengen. Het idee een sterker dualisme voor te staan gaat uit van de kiezer, die zich verdiept in een programma en daarna zijn stem uitbrengt. Vervolgens houdt die kiezer angstvallig de door hem verkoren fractie in het oog om te zien wat die van het programma in praktijk brengt.

In theorie is dat uitgangspunt al niet juist. Immers, bij het roodmaken van dat ene vakje wordt niet alleen een programma uitverkoren, maar wordt tevens een oordeel gegeven over het gevoerde beleid

---

Mr. M. Nagel (1951) is jurist.

1. 'Democratie vraagt om CDA met duidelijk profiel', Groeps-gesprek I, *Christen Democratische Verkenningen* 6/7/90, 255.
2. *Idem*.
3. A.J. Kaland, 'De politieke democratie bedreigd?', *Christen Democratische Verkenningen* 6/7/90, 298.
4. Vanzelfsprekend doe ik A.J. Kaland onrecht met deze (te korte) samenvatting. Ik durf dat aan omdat ik uitga van de gedachte dat de lezers van dit artikel geboeid het volledige artikel van Kaland hebben gelezen en dit desgewenst er nog eens op na kunnen slaan.

in de afgelopen periode. Bovendien wordt de kandidatenlijst en daarvan in het bijzonder de lijsttrekker beoordeeld. Soms wordt *en passant* door het roodmaken van datzelfde vakje ook nog even een grondwetswijziging goed of fout bevonden.⁵

Deze ingewikkelde keuze houdt mijns inziens in dat een verder uitgewerkt dualisme geen oplossing biedt. Een kiezer die zich door de lijsttrekker heeft laten leiden bij het bepalen van zijn stem, zal zich niet herkennen in een fractie die zich door een dualistische opstelling verwijderd van de lijsttrekker, gesteld dat deze minister-president is geworden. Evenmin zal een kiezer die juist op basis van het gevoerde beleid voor deze partij heeft gekozen, zich herkennen in een fractie die op basis van het programma zich daarvan verwijderd.

Dan ga ik nog slechts uit van de kiezer die zorgvuldig alles op een rijtje heeft gezet. Een kiezer, waarschijnlijk het grootste deel, die op basis van de eenvoudige keuze 'Lubbers of Den Uyl' heeft gekozen, zal zich helemaal niet herkennen in een fractie die haar lijsttrekker laat vallen. Nog minder wanneer die val tot een kabinetscrisis leidt en wellicht nieuwe verkiezingen. Want wat moet hij dan? De lijsttrekker op wie hij heeft gestemd blijkt niet te worden gesteund door de partij, waarop hij heeft gestemd. Ik vrees dat die kiezer de volgende keer thuisblijft of – wellicht nog erger – een stem van onvrede uitbrengt, ergens uiterst rechts.⁶ Kortom, een sterker dualisme lijkt me niet de interesse van de kiezer te bevorderen. Veeleer zijn verwarring.

Wat dan wel?

Het dualisme van Kaland is geen oplossing. Maar ik meen dat Kaland wel de richting wijst, waarin wij een oplossing moeten zoeken. Hij stelt dat men is geïnteresseerd binnen kleinere verbanden of als er een duidelijke keuzemogelijkheid is.

De meeste kiezers zullen kiezen op basis van een of enkele onderwerpen uit het recente verleden, een of twee *items* voor de toekomst en de lijsttrekker. De kiezer

moet iets te kiezen hebben en hij moet zijn keus kunnen overzien. Het moet een duidelijke keus zijn.

Dat ontbreekt nu juist in Nederland. Op alle niveaus moet de kiezer momenteel zijn stem bepalen op basis van die moeilijke keus van de beoordeling van het verleden, de toekomst en het heden van de kandidatenlijst, de keus, die ik al eerder schetste. En dat, terwijl hij vooral in grotere steden en in de provincie niet of nauwelijks weet wat er zich heeft afgespeeld, wat er zal komen en wie die mensen op de lijst wel mogen zijn. Bij kamerverkiezingen zijn enkele onderwerpen wellicht beter bekend, maar ik vermoed van niet veel. Het merendeel van de mensen op de lijst zal evenmin grote bekendheid genieten. Mevrouw Leyten geeft meen ik een suggestie in de goede richting door te wijzen op de verantwoordelijke samenleving. In het tweede groeps gesprek doet Woldring dat eveneens door te wijzen op de noodzaak ons Program van Uitgangspunten uit te werken in concreet beleid.⁷

Program van Uitgangspunten

Het Program van Uitgangspunten zegt behartenswaardige dingen over ons staatkundig bestel en de inrichting van onze samenleving. 'Het CDA staat een staatkundig bestel voor waarin de macht is gespreid en waarin de verantwoordelijkheid van overheid en maatschappelijke groepen wordt onderscheiden'.⁸

'De mens is in de maatschappij gesteld als verantwoordelijk persoon; niet alleen

5. *Artikel 137 Grondwet.*

6. Overigens lijkt de verwarring me niet alleen het deel van de kiezer, maar zeker ook van de partij. Kan men weer met die persoon als lijsttrekker de verkiezingen in? Zo ja, dan lijkt de fractie ongelijk te krijgen en node-loos verkiezingen te hebben veroorzaakt. Zo nee, dan moet het wel heel duidelijk fout zijn geweest wat de lijsttrekker heeft gedaan als minister-president en dan heeft de partij destijds geen gelukkige hand gehad bij de keuze van de lijsttrekker.

7. 'Evangelisch normbesef tegenover economische individualisering', Groeps gesprek II, *Christen Democratische Verkenningen* 6/7/90, i.h.b. 260.

8. *Program van Uitgangspunten*, nr. 9.

verantwoordelijk voor zichzelf, maar ook voor de medemens en voor de ontwikkeling van de samenleving. De christen-democratie wil mensen op deze verantwoordelijkheid aanspreken.⁹

De politieke macht moet meer worden gespreid.

'Het CDA streeft naar een samenleving, waarin ruimte wordt geboden voor een veelkleurige verantwoordelijkheidsbeleving, de macht is gespreid ...'¹⁰

Als we de in de groepsgesprekken signaleerde mankementen van onze democratische samenleving zien en lezen wat ons Program van Uitgangspunten zegt, noopt dat mijns inziens tot de slotsom dat de politici wezenlijk verantwoordelijkheid moeten overdragen aan de kiezer. De macht in Nederland moet verder worden gespreid dan nu het geval is. Verantwoordelijkheid moet worden gelegd op de schouders van de kiezer; meer dan er nu op ligt. Die bijzonder complexe keuze van verleden, heden en toekomst moet iets worden vereenvoudigd.

Die vereenvoudiging kan geschieden door meer concrete keuzen voor te leggen aan de kiezer. Zaken van beleid moeten aan hem ter keuze worden voorgelegd. Dat komt neer op het invoeren in Nederland van het referendum, waardoor de kiezer zijn oordeel over een onderwerp kan geven. Hij heeft dan een duidelijke keuze en draagt daarvoor verantwoordelijkheid.

Referendum

Voor een referendum heeft J.A.M.L. Houben zich al uitgesproken in Christen Democratische Verkenningen 1985, nummer 4. Hij pleitte toen voor een facultatief beslissend wetgevingsreferendum. In diezelfde tijd was W.L. Zielhuis nogal negatief. Hij meende dat een eenvoudig ja of nee niet mogelijk was.¹¹ Een reactie hierop gaf al W.G.H.M. van der Putten.¹² Terecht betoogde hij dat per saldo iedere vraagstelling culmineert tot 'voor' of 'tegen'. Hiermee is meteen weerlegd het argument van de ingewikkelde vraagstelling, die je de kiezer niet kunt voorleggen.

Er valt overigens veel voor en tegen een referendum te zeggen. Dat is allemaal al uitvoerig gebeurd in het eindrapport van de Commissie-Biesheuvel. Die commissie signaleert problemen als in de groepsgesprekken in Christen Democratische Verkenningen werden onderkend. Zij meent dat de oplossing ligt in meer participeren van de burger door middel van een referendum en het volksinitiatief.¹³

De Commissie-Biesheuvel gaat uit van het primaat van het vertegenwoordigend stelsel. Dat brengt haar tot de keuze voor een zogenaamd correctief wetgevingsreferendum. Dat is een beperkte vorm van een beslissend referendum. Die vorm zou dan nog facultatief moeten zijn, dus niet dwingend voorgeschreven. Persoonlijk lijkt mij dat niet de beste vorm van een referendum. Het referendum lijkt dan te fungeren als legitimatie achteraf van keuzen die de politieke partijen voordien hebben gemaakt. Mocht die keuze anders zijn gevallen dan de keuze die de meerderheid van de kiezers maakt, dan krijg je het probleem van een minderheid in de Staten-

9. *Idem*, nr. 22.

10. *Idem*, nr. 23.

11. W.L. Zielhuis, *Bestuursforum* juli/augustus 1985.

12. W.G.H.M. van der Putten, *Bestuursforum* oktober 1985, 294.

13. Eindrapport van de staatscommissie van advies inzake de relatie kiezers - beleidsvorming; *Referendum en volksinitiatief*, Staatsuitgeverij 1985.

Generaal die kan menen de meerderheid van het volk te vertegenwoordigen.

Een facultatief beslissend referendum komt over als een moeizaam compromis. Het lijkt alsof een extra fase aan het dikwijls toch al moeizame wetgevingsproces wordt gekoppeld. Dat komt over als overbodig; eigenlijk zelfs als een bedreiging van de positie van de Eerste Kamer. Die Kamer heeft al de functie nog eens na te denken over de produkten van wetgeving, die Tweede Kamer en regering afleveren. Het lijkt mij dat de Eerste Kamer de laatste tijd haar nut ruimschoots heeft bewezen. Aangezien je niet voor elk wetsontwerp een referendum kunt uitschrijven blijft de Eerste Kamer noodzakelijk binnen ons staatsbestel. Dan moet haar bestaan niet ter discussie kunnen worden gesteld met het argument dat het volk dit werk heeft overgenomen.

Een correctief wetgevingsreferendum zou wellicht wel zinvol zijn bij wijzigingen van de Grondwet. In dat geval zou de lezing in tweede instantie door de Staten-Generaal kunnen worden afgeschaft. Het voordeel is dat de Kamer-verkiezingen niet worden bemoeilijkt met een oordeel dat de kiezers tegelijk geven over de aanhangige grondwetswijzigingen. De keuze van de kiezer wordt daarmee dus vereenvoudigd.

Staatkundige verandering

Referendum en volksinitiatief zouden naast de beoordeling van grondwetswijzigingen moeten dienen om de kiezer de eerste keus te geven. Dat geeft de kiezer echt verantwoordelijkheid. De keuze 'voor' of 'tegen' is overzichtelijk. Tevens is het een verantwoordelijke keuze, want daarmee schept hij het ruime kader, waarbinnen de politici moeten blijven bij het uitzetten van hun beleidslijnen en waarop zij moeten letten bij de controle van het bestuur. Dat impliceert een staatkundige verandering. Er komt een nieuwe instantie met beslissingsbevoegdheid. Waar een nieuwe instantie macht krijgt, zullen bestaande instanties macht moeten afstaan.

Met name voor volksvertegenwoordigers zal dat het gevolg zijn. Ook voor de politieke partijen zal daardoor het beeld veranderen. Nu verwacht ik dat dat laatste voor onze partij in ieder geval geen probleem zal zijn, aangezien juist binnen onze partij het *adagium* opgang doet 'het Evangelie onttrout de dorpsdespoot'.¹⁴

Voor volksvertegenwoordigers in het algemeen behoort het trouwens geen probleem te zijn. Immers, volksvertegenwoordiging is ontstaan, omdat directe democratie niet te verwezenlijken was vanwege het heel praktische bezwaar van de afstand.¹⁵ In onze communicatiemaatschappij zijn euvels als afstand en moeizame informatieverstrekking te verhelpen en is daarmee het grote beletsel voor directe democratie achterhaald.

Overigens lijkt het leven van de volksvertegenwoordiger ook boeiender te worden. Juist doordat het grote kader is vastgelegd door de stem van de kiezer zal soms vaker een echte keuze gemaakt moeten worden voor de resterende kwesties. Er zal soms concreet gekozen moeten worden tussen taken. Dat is nu juist waarvoor volksvertegenwoordigers zijn afgevaardigd. Vanuit dat standpunt is het invoeren van een dergelijke nieuwe beslissende instantie een uitdaging voor volksvertegenwoordiging en voor de politieke partij. Met inachtneming van de wil van het volk proberen de eigen visie op overheid en samenleving zoveel mogelijk te verwezenlijken.

Er zijn vele bedenkingen mogelijk. De wijze van vraagstelling, de gevolgen van de uitkomst kunnen problematisch zijn. Maar is dat nu anders? Per saldo wordt in een volksvertegenwoordiging de beslissing ook teruggebracht tot 'voor' of 'tegen'. Vaak na discussies en amendementen,

14. Vrij naar A.M. Oostlander: *Dorpsdespoten ontronen*.

15. Aldus A.M. Donner op pagina 171 in de negende druk van het door hem bewerkte Handboek van het Nederlandse Staatsrecht van C.W. van der Pot. In met name de laatste druk van dit handboek gaan zijn beschouwingen over democratie een andere kant op.

waardoor een compromis is bereikt, dat niet iedere volksvertegenwoordiger, die voor stemt, dit als het grote ideaal zal zien.

In onze informatiemaatschappij moet het mogelijk zijn dat voor- en tegenstanders hun standpunten en de gevolgen huns inziens zo duidelijk mogelijk uiteenzetten. Een ieder kan dus de consequenties weten van zijn uiteindelijke keuze. Dat legt inderdaad het probleem van de keus bij het volk. Maar in een democratie hoort het daar thuis.

Conclusie

Het zal na het voorafgaande niemand verbazen dat ik concludeer het zinvol te ach-

ten zo snel mogelijk referendum en volksinitiatief in te voeren. Of dat dan de door mij voorgestane vorm moet zijn of de vorm, die de Commissie-Biesheuvel en Houben voorstaan is een andere vraag. Gelet op de afname van de belangstelling voor de politiek zou ik voorstaan zo snel mogelijk een begin te maken met verantwoordelijkheid en duidelijke keuzen over te dragen aan het volk en dus in ieder geval enigerlei vorm in te voeren.

Democratie en politieke betrokkenheid

Drs. A. Klink

Burgers moeten echt kunnen kiezen, zeggen voorstanders van het referendum. Jawel, maar dat gebeurt niet in het stemlokaal. Wie zo over onze democratie denkt, houdt er schrale politieke denkbeelden op na. Een voortzetting van de discussie.

Onder de noemer van staatkundige vernieuwing is een erg oude discussie van nieuw bloed voorzien. Het referendum, de raadpleging van het volk bij politieke beslissingen, staat weer in de schijnwerpers. Het regeerakkoord dat het kabinet-Lubbers III stut, kondigde een breed politiek overleg aan over mogelijke vernieuwingen op staatkundig en staatsrechtelijk gebied. De daad is inmiddels bij het woord gevoegd en de Commissie-Deetman buigt zich sinds enige tijd over de met de innovatie gemoeide onderwerpen. Maar niet alleen in Den Haag staat het referendum op de politieke agenda. Veel gemeenteraden discussiëren momenteel over de vraag of zij in de toekomst moeten gaan werken met beslissende volksraadplegingen. Omdat daarvoor geen wettelijke basis aanwezig is, beraden zij zich erop om zelfstandig de consultatie van het volk op te waarderen. De gemeenteraad zou op voorhand kunnen verklaren zich aan de uitslag van een referendum te onderwerpen. In sommige plaatsen is de discussie daarover in die zin al een gepasseerd sta-

tion dat lokale afgevaardigden zich het hoofd pijnigen over de kwestie welke thema's aan de plaatselijke bevolking voorgelgd zullen worden. In onze hoofdstad heeft die vraag zelf weer tot een soort volksstemming geleid.

De belangstelling voor de inrichting van de politieke besluitvorming heeft in de loop van dit jaar nog een impuls gekregen. De opkomstcijfers bij de gemeenteraadsverkiezingen van dit jaar werden allerwegen als alarmerend ervaren. Zorg over de politieke betrokkenheid van burgers en het draagvlak van de democratische rechtsstaat moedigen de gedachtenwisseling over de kwaliteit van de parlementaire democratie aan. Voorstanders van een directere participatie van burgers bij de politieke besluitvorming zien nieuwe openingen om hun idealen aan te bevelen. Nu en dan worden zij in een nieuwe context geplaatst. Zo heeft de Leidse politicoloog Bovens, in een poging het Nederlandse politieke landschap in kaart te brengen, het referendum als toetssteen van politieke moderniteit gepresenteerd. Het CDA zou, als pendant van de conservatieve stroming die Bovens onderscheidt, hameren op het herstel van tradities, waarden, normen en de daarbij passende sociale controle. An-

---

Drs. A. Klink (1958) is stafmedewerker bij het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

dere partijen als de PvdA, de VVD en vooral D'66 daarentegen zouden meer langs de lijnen van het 'deelgenootschap' de burgerzin willen bevorderen (referenda, burgerlijke gehoorzaamheid, medezeggenschap). Afgezien van de dubieuze (en eigenlijk ook nog onwetenschappelijke) profielschets van vooral de christen-democratie, geeft een dergelijke benadering de populariteit van de politieke besluitvormingsvraagstukken treffend weer.

Dat bij de interpretatie van staatkundige thema's – hier de wervingskracht van de politiek – politieke vooronderstellingen en ideeën altijd een rol (moeten) spelen, blijkt ook weer duidelijk uit de debatten over de kwaliteit van ons democratisch bestel. In het zomernummer van Christen Democratische Verkenningen buigen twee prominente christen-democraten zich expliciet over het vraagstuk. De heer Kaland, voorzitter van de CDA-fractie in de Eerste Kamer, wijt de 'niet onaanzienlijke teruggang... in de participatie van burgers in de politieke partijen' vooral aan een gebrek aan dualistische verhoudingen. Volksvertegenwoordigers kennen bij de afwegingen van de pro's en contra's van beleidsvoorstellen een te zwaar gewicht toe aan hun 'taak' coalities in stand te houden of wethouders, gedeputeerden dan wel ministers in het zadel te houden. De democratische rechtsstaat zou er wel bij varen als de afgevaardigden zich zelfstandiger zouden opstellen tegenover de bewindslieden. Dit ondanks de belemmeringen die daaruit voor het bestuur voortvloeien. 'Die prijs voor het functioneren van de democratie moeten wij bereid zijn te betalen', aldus Kaland.

Mevrouw Leyten kiest voor een meer politiek-inhoudelijke benadering. Zij pleit voor eerherstel van het primaat van de politiek. Nadat met de uitbouw van de verzorgingsstaat de politiek steeds meer invloed heeft afgestaan aan het bestuur en het ambtelijk apparaat, roept zij andermaal met haar omvangrijke en soms onduidelijke wet- en regelgeving een tegenkracht op; nu in de

vorm van de rechterlijke macht. Haar primaat, zo betoogt mevrouw Leyten, zal de politiek pas terugkrijgen als zij bereid is om te retireren en om de verantwoordelijke samenleving inhoud te geven. De overheid beperkt zich dan tot haar kerntaken. In ander verband had overigens ook de voormalige onderwijsminister Deetman er al op gewezen dat daarin de redding van de ministeriële verantwoordelijkheid is gelegen.¹

Het arsenaal aan hersteloperaties is met deze opties (referendum, dualisme, terugtrekkende overheid) zeker niet uitgeput. D'66 berijdt inmiddels weer een aantal stokpaardjes; de gekozen burgemeester, commissaris der koningin en minister-president, zelfstandige bestuursorganen, etc. Ook ideeën over een gemitigeerd districtenstelsel (evenredigheid per kiesdistrict) zijn in de loop van dit jaar weer uit de kast gehaald. De relatie tussen kiezer en gekozenen zou daarmee versterkt moeten worden. Regionaal brengen burgers hun stem uit op regionale kandidaten. En dat – zo is de verwachting – scheidt een band.

In dit nummer van Christen Democratische Verkenningen gaat mr. M. Nagel nader in op de voorstellen die Leyten en Kaland eerder deden. En alhoewel hij van beide auteurs vindt dat zij in goede richtingen wijzen, vreest hij dat zij geen afdoende oplossingen aandragen voor het probleem van de politieke vervreemding dat zich allerwegen aftekent. Slechts het referendum – over de vorm valt te redetwisten – verschaft burgers de mogelijkheid heldere en overzichtelijke keuzen te maken. Zonder die helderheid zal de politieke participatie niet wezenlijk toenemen, zo destilleer ik uit de bijdrage van Nagel. Toch zijn bij deze stelling mijns inziens grote vraagtekens te plaatsen. Ten eerste vanwege de met het referendum gemoeide politieke besluitvormingsprocedure zelf

1. Zie W.J. Deetman, 'De ministeriële verantwoordelijkheid, de afstand tussen norm en fictie', W.C.M. van Lieshout e.a., *Bestuur en meesterschap. Opstellen over samenleving, staat en sturing* (Den Haag 1988) 101-112.

en in de tweede plaats vanwege het gevaar dat juist het debat over procedures de eigenlijke oorzaken van de betreurdere vervreemding toedekt. En dat is niet zonder risico's. Zij blijven dan voortwoekeren

---

Het debat over de procedures kan de eigenlijke oorzaken van de vervreemding toedekken.

---

en hollen daarmee de vitaliteit van onze democratie nog verder uit. Deze stellingen vragen om argumenten.

Vertegenwoordiging

'Niet de majoriteit, maar de autoriteit' was een geliefde uitspraak van de erflaters van de christen-democratie. De christelijk geïnspireerde politici van weleer gaven daarmee aan dat het beginsel boven de gezagsdrager staat. Niet de opiniepeiling, niet het algemene rechtsbewustzijn, noch het wetspositivisme ('wat de in het zadel zittende bestuurder op een procedureel zuivere manier uit de hoge hoed tovert, is als zodanig legitiem'), of ook het gezamenlijke oordeel van volksrepresentanten kan ongeclausureerd het laatste woord hebben in een rechtsstaat. En ook formele besluitvormingsprocedures geven nooit uitsluitend over de legitimiteit van beslissingen. Dat wil echter niet zeggen dat de christen-democratie neutraal staat tegenover de inrichting van de besluitvorming. Zij kan zich niet afzijdig houden bij discussies over deze materie, omdat er hoge beginselen in het geding zijn. Het rapport 'Publieke gerechtigheid' van het Weten-

schappelijk Instituut voor het CDA somt so *wie* so vijf redenen op, op grond waarvan christen-democraten de democratisering van de rechtsstaat voorstaan. Zo gaat de cultuuropdracht om de schepping te beheren en in te richten, ook naar zijn politieke zijde, alle mensen aan. Verder zal het inzicht in de publieke gerechtigheidsnorm waarop de politiek-verantwoordelijken zich dienen te oriënteren, minder snel ontspreken als er sprake is van onderlinge correctie, zo men wil van intersubjectiviteit. Verder wijst het rapport op het belang van een veelzijdige representatie van rechtsbelangen in het parlement, van de consensusvormende waarde van de politieke dialoog en van de democratisch gewaarborgde verantwoordingsplicht van politici. Uit deze waarden leidt het rapport vervolgens een aantal criteria af waaraan politieke besluitvormingsprocessen zouden moeten voldoen. Te noemen zijn:

- politieke vraagstukken mogen niet geïsoleerd behandeld worden. Verantwoord handelen is altijd inclusief van aard. Dat wil zeggen dat de gevolgen van bepaalde politieke keuzen in afwegingen verdisconteerd moeten zijn;
- politieke gezagsdragers zullen regelmatig verantwoording af moeten leggen van hun daden en beslissingen;
- deze beslissingen zullen in open overleg tot stand moeten komen. Openbaarheid, discussie, de uitwisseling van argumenten, ondubbelzinnige en heldere normen zijn daarbij trefwoorden;
- de procedure zal een effectief en inzichtelijk beleid mogelijk moeten maken, niet te omslachtig mogen zijn en met het oog op de rechtszekerheid binnen redelijke termijnen besluitvorming mogelijk moeten maken.

Met deze ijkpunten in de hand gaat het rapport vervolgens in op de vraag of christen-democraten bij hun streven naar de democratisering van de rechtsstaat moeten kiezen voor vormen van directe participatie (hetzij via het volksinitiatief, hetzij via de volksraadpleging) of voor de meer indi-

recte parlementaire democratie. Die kwestie acht de onderhavige studie met name van zo groot belang, omdat sommigen in referenda een 'belangrijk middel zien om de politieke betrokkenheid van burgers een impuls te geven en de democratische basis van het beleid te versterken'.

Om een gedegen oordeel over het referendum te geven, zijn nadere afbakeningen onontbeerlijk. Het referendum moet op de keper beschouwd onderscheiden worden van:

- het plebisciet, waarbij een vertrouwensuitspraak over een persoon of groep en diens/hun politiek aan de orde is. Het gaat daarbij niet om het aannemen of verwerpen van een bepaald beleidsvoorstel;
- het volksinitiatief dat burgers het recht verleent voorstellen van wet (of verordeningen en dergelijke) te doen. Als de initiatiefvoorstellen aan bepaalde criteria voldoen (bijvoorbeeld voldoende getalsmatige ondersteuning) wordt het ter beoordeling aan de kiesgerechtigde burgers voorgelegd. Deze nemen een bindende beslissing.

In navolging van de Staatscommissie van advies inzake de Grondwet en de Kieswet kan het referendum worden gezien als een methode die het burgers mogelijk maakt bepaalde voorstellen (meestal voorstellen van wet) hetzij vanwege de regering, hetzij na aanvaarding door het parlement aan een volksstemming te onderwerpen.² Het gaat hierbij om een volksraadpleging met een bindend advies.

De meest uitgewogen voorstellen om het systeem van de volksraadpleging in onze rechtsorde op te nemen, zijn in 1985 gekomen van de Staatscommissie van advies inzake de relatie kiezers-beleidsvorming (de Commissie-Biesheuvel). Zij spreekt van een correctief facultatief wetgevingsreferendum met beslissende uitslag. De volksstemming is facultatief omdat niet automatisch elk door de Staten-Generaal aanvaard wetsvoorstel aan een referendum wordt onderworpen. Zij heeft

een correctief karakter omdat de uitslag van de raadpleging tot correctie van de beslissing van regering en parlement kan leiden. Om een zorgvuldig gebruik van de volksraadpleging te garanderen wenste de commissie de initiatieven te clausuleren. Zo zou slechts tot een raadpleging mogen worden overgegaan zodra vele tienduizenden een verzoek tot het houden van een referendum doen. Bovendien zouden de voorstellen geen betrekking mogen hebben op onder meer het koningschap, het Koninklijk Huis, en de uitvoering van internationale verdragen of van besluiten van volkenrechtelijke organisaties. Een meerderheid zou om een wetsvoorstel te kunnen verwerpen minimaal moeten bestaan uit dertig procent van alle kiesgerechtigden. (Stel dat er een opkomstpercentage is van 50% en het wetsvoorstel wordt met een meerderheid van 28% afgewezen, dan heeft deze uitslag toch geen corrigerende gevolgen. De drempel van 32% van al degenen die naar de stembus hadden kunnen gaan is dan immers niet gehaald.)

Na deze korte schets van mogelijkheden om de burgers intensiever bij het politieke bedrijf te betrekken – er zijn nog vele andere varianten bedacht – is het tijd om het referendum met de eerder genoemde criteria te confronteren. Opnieuw fungeert het rapport over de visie op de overheid daarbij als gids. Confrontatie levert het volgende beeld op.

- De volksraadpleging zal tot een vertraagde invoering van wetten leiden. In spoedeisende gevallen is dat zonder meer nadelig. Speciale procedures kunnen daar eventueel een mouw aan passen. Ernstiger is echter dat er schadelijke patstellingen en impasses kunnen ontstaan na correctie van de zijde van het volk. De regering kan weigeren een reeds parlementaire wet in te trekken. Nieuwe verkiezingen hoeven dan geen

2. *Eindrapport van de Staatscommissie van advies inzake de Grondwet en de Kieswet* (Den Haag 1971) 159.

oplossing te betekenen. Voor regeringsfracties kan het voortzetten van een coalitie bepaald oninteressant en zelfs ongewenst worden als de beleidsinbreng die voor hen wezenlijk was, wordt geblokkeerd. (Bijvoorbeeld de Wet aanpassingsmechanismen, die de koppelingen tussen het niveau van de uitkeringen en de loonontwikkelingen regelt.)

- Wetten (of verordeningen) kunnen maar zelden los van en zonder samenhang met andere beleidsopties en -resultaten op hun merites worden beoordeeld. Zij zijn in de regel niet geïsoleerd te benaderen. De volksraadpleging gaat al snel aan deze samenhang voorbij. Beleidsonderdelen worden uit hun context gelicht, zodat het bepaald niet denkbeeldig is dat regering en parlement, zich na het afblazen van een wet – als resultante van een referendum – geconfronteerd zien met een gehavend beleidspakket. ‘One vote for one issue’ staat borg voor versplintering. Of zoals W.L. Zielhuis ooit in Bestuursforum opmerkte: ‘Zelfs een schijnbaar eenvoudige vraagstelling als het al dan niet afschaffen van de hondenbelasting kan niet met een eenvoudig ja of nee beantwoord worden, maar kent (vanwege de samenhang met de overige – hier gemeentelijke – uitgaven, A.K.) minstens vijf en waarschijnlijk zelfs meer antwoorden.’³
- Standpunten en besluiten van politieke partijen en Kamerfracties zijn openbaar toegankelijk, vatbaar voor tegenspraak, kritiek en correctie. Alarmerende gevolgen van beslissingen hebben over het algemeen electorale repercussies. Er is sprake van een verantwoordingsplicht en van een aanwijsbare verantwoordelijk ‘instantie’. Bij de volksraadpleging ligt dat anders. (Om van het volksinitiatief maar niet te spreken.) Wordt een wet door het volk weggestemd dan kunnen bewindslieden, noch het parlement, noch de politieke partijen, maar ook niet ‘het volk’ daarvoor ooit nog ter verantwoording worden geroepen. Feitelijk is

er namelijk sprake van anonieme besluitvorming.

Het is op grond van deze argumenten dat vanuit christen-democratisch inzicht – waarin zoveel nadruk wordt gelegd op een verantwoorde, dat wil zeggen integrale be-

---

Het volk kan voor de gevolgen van een referendum nooit ter verantwoording worden geroepen.

---

sluitvorming, op het evenwicht van rechten en plichten en op de verantwoording jegens derden – gekozen moet worden tegen het opnemen van direct-democratische elementen in het parlementair-democratische stelsel. Alleen in een strikt representatief stelsel kan zich een evenwichtig, uitgebalanceerd en samenhangend beleid uitkristalliseren. Een beleid dat het resultaat is van een publiek, openbaar debat. Een beleid waarvoor de architecten (periodiek) ter verantwoording worden geroepen, omdat zij niet in de luwte van de anonimiteit, maar voor het oog van alle betrokkenen en geïnteresseerden, hun afwegingen kracht bijzetten.

Het is echter overduidelijk dat met deze stellingname nog geen suggesties zijn gedaan die het democratisch draagvlak van het overheidsbeleid kunnen verbeteren. Toch zijn die nodig. Die noodzaak is juist de oorzaak van het debat over de herziening van de democratische besluitvor-

3. W.L. Zielhuis. Over het referendum. *Bestuursforum* juli/augustus 1985, 223.

ming. Daarom hieronder nog een enkele suggestie.

Dualisme

Voor- en tegenstanders van de invoering van de volksraadpleging delen over het algemeen de zorg over ontwikkelingen die onze democratie onder druk zetten. Opkomstcijfers bij verkiezingen, of het nu om de Europese of om de gemeenteraadsverkiezingen gaat (regionale nabijheid speelt kennelijk een ondergeschikte rol) lopen terug, de omvang van het ledental van politieke partijen schrompelt in en de actieve deelname aan partij-politieke activiteiten concentreert zich bij een wel zeer kleine minderheid van het volk. Over oorzaken en oplossingen lopen de meningen uiteen, maar een debat daarover is zonder meer zinvol. Met het zomernummer van Christen Democratische Verkenningen is daarvoor een aanzet gegeven. En een goede ook. Terecht verwachten de auteurs die zich over dit vraagstuk buigen niet alle heil van de overheid en van wetswijzigingen die ons staatkundig bestel op onderdelen herijken. Een dergelijke benadering past teveel bij het ethos dat de christen-democratie in elk geval al een decennium lang, bestrijdt: het afschuiven van problemen naar de overheid. De heer Kaland wijst terecht op de eigen verantwoordelijkheid van volksvertegenwoordigers door te pleiten voor een krachtiger dualistische opstelling. Toch past daarbij een kanttekening. Een nostalgisch terugzien naar een vermeend krachtig dualistisch bestel van weleer (de negentiende-eeuwse idee van het parlement als genootschap van vertegenwoordigers zonder partijbinding en zonder bindende vertrouwensrelatie met de regering) is niet zo zinvol. Ook al niet omdat het parlement zich in het verleden vooral tot taak stelde klassieke vrijheidsrechten tegenover de regering te verdedigen. Naar moderne sociaal-rechtsstatelijke opvattingen vergen echter juist deze vrijheidsrechten een actief, ondersteunend overheidsbeleid. Het parlement, dat deze rechten

moet beschermen, committeert zich uit dien hoofde met het instrumentele overheidsoptreden en ziet zich genoodzaakt mee te denken over de samenhang van dit beleid, mede in relatie tot de wensen van de coalitiepartners. Regeerakkoorden komen dan ook vooral op initiatief van de samenwerkende fracties tot stand. En de samenhangende afspraken hebben dan ook niet zozeer een disciplinerende alswel een verantwoordelijkheid-bevorderende functie.

Een en ander neemt echter niet weg dat fracties helder(der) zouden moeten zijn over de verhouding tussen de door hen geaccordeerde beleidsvoorstellen, de eigen politieke wensen en het compromis-karakter van beslissingen. Dat schept duidelijkheid voor de kiezers. In dat opzicht valt er – ook in christen-democratische kring – nog veel te verbeteren. Compromissen moeten als zodanig benoemd worden. De politieke helderheid is er niet mee gediend als fracties en politieke partijen de indruk wekken dat zij zich volledig vereenzelvigen met de onderhandelingsresultaten. (Tenzij uiteraard de dialoog tot een compromis leidt dat op een hoger plan staat dan de aanvankelijk ingenomen standpunten. En dat kan. Niemand heeft de wijsheid in pacht.)

Behalve een grotere openheid op dit front is het ten tweede nodig dat politieke partijen zich intensief beraden op de eigen posities. Zij zouden meer dan in het verleden via partij-politieke activiteiten burgers moeten mobiliseren, de interne partij-democratie moeten optimaliseren, eventueel de band met de regio's – via onder andere kandidaatsstellingsprocedures – aan kunnen halen, moeten waken voor een partij-politieke nomenclatuur en de vorming van het kader intensief ter hand moeten nemen. (In dat opzicht heeft het CDA de afgelopen jaren overigens zeker goed gepresteerd. Intensieve discussies vonden plaats. Regelmatig zijn regionale bijeenkomsten van de grond getild.)

Toch kan het ook daar niet bij blijven.

Trefzeker wijst mevrouw Leyten op het enorme gevaar dat de echte besluiten niet meer door partijen en hun fracties (in samenspel met de regering) genomen worden, maar door de overheidsbureaucratie en – in toenemende mate – de rechterlijke colleges. Dat manco heeft alles te maken met de onevenwichtige verhouding die zich langzaam is gaan aftekenen tussen overheidsbestuur enerzijds en parlement en politieke partijen anderzijds. De beleidsvoorbereiding en – in het meest positieve geval – het opstellen van beleidsalternatieven vinden bijna exclusief plaats door geprofessionaliseerde amtelijke staven. (Of – vooral tijdens de laatste jaren – door tijdelijke externe adviescommissies.) De fracties in de Kamers kunnen daarop vaak slechts reageren. Voor het doordenken en ontwikkelen van beleidsalternatieven is over het algemeen geen ruimte of draagvlak.

De derde opdracht is daarom om deze tendens om te buigen, zodat het zwaartepunt van het politieke handwerk weer verschuift naar de fracties en de politieke partijen. Meer dan ooit is het nodig om de voorwaarden te creëren voor een bloeiende parlementaire democratie en de politieke ideeënvorming meer een zaak van laatstgenoemden te maken. Voor het beleidsrelevante wetenschappelijke onderzoek zijn de wetenschappelijke instituten geschikt, in de partij-democratie ingebedde instanties. Brede partij-politieke discussies verschaffen de burgers, in hun rol van partij-lid, de mogelijkheid zich intensief en effectief met politieke beslissingen en afwegingen bezig te houden (Burgers moeten reëel kunnen kiezen, zeggen de voorstanders van een referendum. Jawel, maar dat gebeurt niet alleen in het stemlokaal. Wie zo over onze democratie denkt, houdt er schrale politieke denkbeelden op na.) De resultaten van de gedachtenwisseling, de resoluties en besluiten van partijraden zullen doorwerken in de verkiezingsprogramma's en daarmee (hopelijk) in de regeerakkoorden. Natuurlijk

houden regering, parlement, politieke partijen en wetenschappelijke bureaus overigens elk hun eigen verantwoordelijkheid. Maar de verschuiving van het bovengenoemde zwaartepunt is mijns inziens een *conditio sine qua non* voor een vitale parlementaire democratie. Er moet voor worden gewaakt een staatkundig bestel in het leven te roepen, waarin omvangrijke ambtelijke apparaten *de facto* een beslissende betekenis krijgen.

Tenslotte blijft ook dan een duidelijke oriëntatie van de overheid op haar kerntaken van eminent belang. Alleen op die manier zijn de voorwaarden voor een verantwoordelijke samenleving te creëren en is een omvangrijke 'bestuurswetgeving' (het bestuur gehuld in de jas van de beleidsuitvoerder) te vermijden.

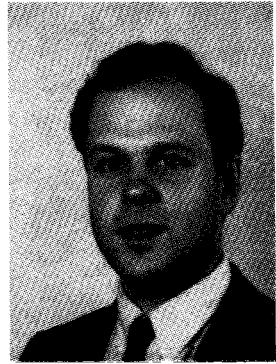
Afronding

De politieke democratie kampt met draagvlakproblemen. De opkomst bij verkiezingen loopt gestaag terug en dat baart zorgen. Toch is dat verschijnsel 'slechts' uiting van een dieperliggend probleem. Bij het sleutelen aan verkiezingsprocedures loopt men het risico zich overwegend op symptomen te richten. Van groter belang is de relatie tussen de wetgevende en uitvoerende macht en de plaats van de politieke partijen in het politieke spectrum. Om het primaat van de politiek en de 'voorrang van de wet' te herstellen (ten opzichte van met name de beleidsvoorbereidende en beleidsuitvoerende overheidsbureaucratie) is het nodig dat de overheid zich op haar kerntaken gaat richten, ruim baan schept voor de verantwoordelijke samenleving en de beleidsinhoudelijke rol van politieke partijen en de volksvertegenwoordigers wordt opgewaardeerd. Dan wordt het deelnemen aan partij-politieke activiteiten weer een wervender aangelegenheid. Politieke participatie behelst op de keper beschouwd immers meer dan het anoniem invullen van een verkiezingsbiljet. (Hoe waardevol en onmisbaar dat ook is.)

Boekbespreking

Drs. Th.B.F.M. Brinkel

De waarde van de profeet in de politiek

Ook christelijk geïnspireerde politiek moet rekening houden met realiteiten en machtsverhoudingen. Dat toont het levensverhaal van de Amerikaanse president Woodrow (Fourteen Points) Wilson duidelijk aan. J.W. Schulte Nordholt schreef met 'Woodrow Wilson; een leven voor de wereldvrede' een schitterende tragedie. Een bespreking.

'Waarom woeden de volken en zinnen de natieën op ijdelheid?' Met de verzuchting van Psalm 2 opent Schulte Nordholt zijn biografie van 'een van de grootste leiders uit de geschiedenis': Thomas Woodrow Wilson, president van de Verenigde Staten van 1912 tot 1920. Hij heeft er een schitterende tragedie van gemaakt: het levensverhaal van een staatsman die wordt gedreven door christelijke idealen, die in een unieke positie komt om die idealen toe te passen, maar daarbij stuit op de politieke realiteiten en vuile handen moet maken, die verhardt in zijn standpunt en daardoor vrijwel alles ziet mislukken en zelf uiteindelijk ook lichamelijk aan zijn inzet te gronde gaat. Een levensverhaal vol dilemma's, waar alle politici die zich door bijbelse beginselen willen laten leiden mee te maken krijgen. Schulte Nordholt laat de lezer meeworstelen met de gewetensvragen, die Woodrow Wilson gekweld moeten hebben.

Waarom woeden de volken? 'Wij denken dat nog steeds als we de krant lezen of naar het televisienieuws kijken', schrijft Schulte Nordholt: 'Letterlijk, want het zijn nog altijd de volken, de mensen zoals ze hun identiteit beleven in hun nationale verbanden, die de wereldpolitiek bepalen. Nog steeds zijn zij in een bittere strijd om het bestaan gewikkeld. Dat is tegenwoordig minstens zo waar als in de oude bijbelse tijden.' En dat gold zeker voor de jaren van Wilsons presidentschap van de Verenigde Staten, waarin de Eerste Wereldoorlog en de Vrede van Versailles alle aandacht vroegen.

In 1856 werd Thomas Wilson geboren als zoon van een predikant uit Staunton, Virginia, aan de voet van de Blue Mountains. Hij ging geschiedenis en politieke wetenschappen studeren en werd hoogleeraar en later president van de Princeton universiteit. In 1910 werd hij gouverneur van de staat New Jersey en in 1912 was hij de kandidaat van de Democratische Partij voor de presidentsverkiezingen. Wilson profileerde zich in de campagne het sterkst als progressief hervormer. Wilson won de presidentsverkiezingen.

Drs. Th.B.F.M. Brinkel (1958) is stafmedewerker bij het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

1. J.W. Schulte Nordholt, *Woodrow Wilson; een leven voor de wereldvrede* (Amsterdam 1990) 10.

Zijn eerste termijn stond in het teken van binnenlandse sociale hervormingen. Het waren jaren van algemeen optimisme in de wereld. Hij deelde het algemene Amerikaanse idealisme met een christelijke ondertoon. Volgens dat idealisme was Amerika een uitverkoren natie, lichtend voorbeeld voor de volken in de wereld. Amerika liet zich in de buitenlandse politiek niet leiden door macht of eigenbelang. Neen, de Verenigde Staten was in de positie de volken in de wereld de weg naar de vrijheid te wijzen. Zo zei Wilson: *'I believe that God presided over the inception of this nation, I believe that God planted in us the vision of liberty (...) I cannot be deprived of the hope that is in me (...) that we are chosen, to show the way to the nations of the world how they shall walk in the paths of liberty'*.²

Het was een religieus nationalisme. Wilson vertrouwde op de goedheid van de mensen. De stem van het volk vertegenwoordigde in zijn geloof Gods wil. Zo kon hij weten wat God met de wereld voorhad, hij deelde in de morele kracht van de wil van het volk, dat op het goede uit was: de uiteindelijke triomf van de gerechtigheid. Patriottisme, idealisme, de juistheid van de volkswil, christelijk leiderschap, dat waren voor Wilson de kenmerken van het Verbond tussen God en de mens en tussen de mensen onderling. Daar lag één van de tegenstrijdigheden die Schulte Nordholt in zijn boek uitwerkt: Wilson was uit religieuze overtuiging democraat. Hij deed meermaalen een beroep op het volk, over de volksvertegenwoordiging in het Congres heen. Maar hij zag zichzelf tegelijkertijd als iemand met een bijzondere roeping om dit volk te leiden. In zijn idealisme kon hij dan ook slecht luisteren naar kritiek. Hij voelde zichzelf, als rechtstreeks gekozen president, vertegenwoordiger van het volk bij uitstek.

Eerste bedrijf: Neutraliteit

In augustus 1914 brak de Eerste Wereldoorlog uit. Duitse troepen trokken binnen

een maand België binnen en een gedeelte van Noord Frankrijk, waar zij vast liepen en waar de loopgravenoorlog begon. Wilson was diep geschokt door de oorlog. Hij zocht naar een verklaring. Die kon volgens hem alleen liggen in de grote afstand tussen de goede volken, die vrede en vrijheid wilden en de slechte regeringen, die zich door eigenbelang en machtspolitiek lieten leiden. Emotioneel was Wilson anti-Duits, maar al snel zag hij de mogelijkheden in om tussen de strijdende partijen te bemiddelen. Daartoe moest Amerika neutraal zijn. Als de fronten vastliepen en geen der partijen een overwinning kon halen, was bemiddeling noodzakelijk en Amerika was uitstekend geschikt om dit te doen. Het resultaat van die bemiddeling moest dan een vrede zijn, die rechtvaardig was en die nooit aanleiding zou kunnen worden tot nieuw onrecht en nieuwe oorlogen. Een wereldvredesorde. Wilson was uitverkoren om daarin als onpartijdige scheidsrechter een leidende rol te spelen.

Aldus werden een aantal kernbegrippen van Wilsons beleid ontwikkeld. Het eerste was dat de oorlog geen overwinnaars mochten hebben. Die zouden immers hun wil opleggen aan de verliezer en zo zou er van een rechtvaardige vrede geen sprake zijn. Beide partijen, de geallieerden en de Centralen, moesten dan ook van moreel hetzelfde niveau gehouden worden en de vraag naar de oorlogsschuld mocht niet gesteld worden. Wilsons tweede kernthema behelsde dat niet regeringen, maar volken betrokken moesten zijn bij de vrede. De regeringen waren immers slecht, de volken goed. Ten derde ontwikkelde hij zijn idee van een internationale rechtsorde, een permanente organisatie die de wereldvrede zou waarborgen. Recht zou moeten zegevieren over eigenbelang en macht. De naties zouden gebonden moeten zijn aan normen van recht en vrede en aan de morele kracht van de wereldopinie. De wil van de gewone mensen in alle lan-

2. *Ibidem*, 54.

den was onweerstaanbaar en viel voor hem samen met de wil van de Voorzienigheid.

In 1916 waren er opnieuw presidentsverkiezingen. Wilsons hoofdthema in de campagne was de nadruk op de neutraliteit van Amerika en vrede. Vooral op grond van die verkiezingsbelofte won hij. Verscheidene malen heeft Wilson geprobeerd te bemiddelen. Dit liep echter stuk op de onwil van de oorlogvoerende partijen de strijd te staken, zolang zij nog kansen zagen de oorlog te winnen. Langzaam maar zeker werden echter ook de Verenigde Staten steeds meer betrokken in de oorlog. Het was moeilijk de neutraliteit te handhaven. De meerderheid van de bevolking sympathiseerde met de Engelsen, de regering eigenlijk ook. De Republikeinse oppositie was pro-Engels en drong aan op deelname in de oorlog. Bovendien begonnen de Verenigde Staten wapens en munitie te leveren aan de geallieerden en later ook geldleningen. Amerika kreeg enorme financiële en economische belangen bij het winnen van de oorlog door de geallieerden. Wilson stond, volgens Schulte Nordholt, ver van dat soort laag bij de grondse overwegingen.³ Hij getuigde meermalen van zijn grote gewetensproblemen om Amerika in de verschrikkingen van de Grote Oorlog te laten meesleuren. Traditioneel was een van de voorwaarden voor haar neutraliteit de vrijheid van de Atlantische Oceaan, haar levensader. Die vrijheid kwam steeds meer in het nauw. Duitsland voerde ter zee een duikbootoorlog tegen schepen van de geallieerden. Ook passagiersschepen werden tot zinken gebracht, waarbij Amerikaanse passagiers niet ontzien werden.

De grote crisis kwam in de eerste maanden van 1917. 1 Februari begon Duitsland met zijn onbeperkte duikbootoorlog. Wilson reageerde op 3 februari met het verbreken van de diplomatieke betrekkingen. Nog wilde hij niet aan de oorlog meedoen. Zijn voorgenomen positie als onpartijdige scheidsrechter zou daarmee in gevaar ko-

men. Toen echter bekend werd dat Duitsland Mexico beloofd had dat land bij te staan als het de in de negentiende eeuw verloren gebieden Texas, New Mexico en Arizona zou willen terugwinnen, bleek het onmogelijk zich nog langer afzijdig te houden. Na een week durende gewetensstrijd kwam Wilson tot de conclusie: De Verenigde Staten moest meedoen in de Wereldoorlog. Wilson moest de onvermijdelijke realiteit in overeenstemming brengen met zijn principes.

Deelname aan de oorlog kreeg een principiële karakter. Het ging Wilson nog steeds niet om macht of overwinning, maar

---

De oorlog was een gruwel,
maar had een speciale
betekenis.

---

om principes van vrede en recht, 'to make the world safe for democracy'. De oorlog was niet gericht tegen het Duitse volk, maar tegen de autocratische Duitse regering. Volken waren immers in principe goed. Wilson hield vast aan zijn ideaal van vrede zonder overwinnaars. Maar hij gaf nu wel de Duitse regering de schuld van de oorlog. De oorlog was een gruwel, maar had een speciale betekenis. Zij zou uitlopen op een nieuwe orde van vrede en gerechtigheid. Dat werd zijn grote doel: een organisatie van de volken, een vrede zonder annexaties, zonder herstelbetalingen, zonder machtsevenwicht. Op 6 april 1917 verklaarde de Verenigde Staten aan Duits-

3. *Ibidem*, 152.

land de oorlog. In korte tijd werd een Amerikaans leger en vloot uit de grond gestampt. In oktober 1917 verschenen de eerste Amerikaanse eenheden aan het front.

Schulte Nordholt laat de lezer zien hoe zich in deze jaren langzaam maar heel zeker de tragedie voltrekt. Hoe Wilson door de realiteit gedwongen werd vuile handen te maken. Hij moest de schuld van deelname aan de oorlog en het leed dat dat met zich mee zou brengen op zich nemen. Hij kon dat alleen maar doen door de oorlog zinnig te geven. Niet meer neutraliteit zou leiden tot Amerika's bevorderen van een nieuwe wereldvrede, maar haar deelname in de oorlog. Wilson hoopte hetzelfde doel na te streven, maar met andere middelen. Wilson zette echte krachten in beweging die hem verder weg brachten van het doel. De oorlog, die wat hem betreft eerst onduidelijk was in oorzaken en bedoelingen, werd nu een strijd voor democratie en vrede. De schuld die eerst bij beide partijen lag, werd nu opgedrongen aan Duitsland. Dat werkte vooral door onder de publieke opinie, de volkswil, waar Wilson zoveel waarde aan hechtte. Er groeide een felle hetze tegen alles wat Duits was. In een van zijn schitterende beeldspraken beschrijft Schulte Nordholt dit proces: 'Het was alsof de lange zomer van progressief idealisme zich nu ontladde in het zware onweer van deze militante kruistocht. De banbliksems sloegen her en der in, maar wat ze werkelijk verwoestten was de hele aanplant van tolerantie, humaniteit en onpartijdigheid.'⁴

Tweede bedrijf: Voorbereiden op de vrede

Amerikanen waren eerst met moeite tot deelname aan de oorlog te brengen. Toen ze er eenmaal in betrokken waren, deden ze dat met volle inzet. De oorlog was voor hen een morele kruistocht. Wilson bracht dat onder woorden met zijn beroemde 'Fourteen Points', waarmee hij zijn voorwaarden aangaf voor de vrede die na de oorlog tot stand gebracht moest worden.

Die Veertien Punten bevatten principes als: geen geheime diplomatie noch geheime verdragen, vermindering van de bewapening, het zelfbeschikkingsrecht van volken, en het voor Wilson het belangrijkste veertiende punt: de invoering van de Volkenbond. 'A special association of nations must be formed under specific covenants for the purpose of affording mutual guarantees of political independence and territorial integrity to great and small states alike.'⁵

In de nazomer van 1918 stortte na een laatste offensief het Duitse front in Frankrijk in. De Duitse legerleiding besloot een beroep te doen op de Veertien Punten en op basis daarvan een wapenstilstand te zoeken. Op 5 november waren ook de geallieerden daartoe bereid, onder de voorwaarde, dat zij van Duitsland compensatie verwachtten voor de aangebrachte schade. De generaals werd gevraagd de militaire kant van de wapenstilstand te bespreken. Zij deden dat. De generaals van de Supreme War Council legden zulke zware voorwaarden op, dat Duitsland militair machteloos zou zijn: de Duitse vloot moest worden afgestaan aan Engeland, de wapens moesten worden ingeleverd en het leger moest zich terugtrekken tot achter de Rijn. In Duitsland zelf was een revolutie aan de gang, zodat van die zijde nauwelijks weerstand kon worden opgebracht tegen de harde voorwaarden. Op 11 november 1918 werd het wapenstilstandsverdrag getekend. Een vrede zonder overwinnaars was het niet geworden. Duitsland was verslagen. Het was niet in de positie om als gelijkwaardige partner deel te nemen aan de vredesbesprekingen. Zo voltrok zich het tweede bedrijf van Wilsons tragedie. De voorwaarden voor een rechtvaardige vrede, die hij zelf had aangekondigd waren ondergraven. En ook een beroep op het volk, dat de ware wijsheid in pacht zou hebben, zou worden ondergra-

4. *Ibidem*. 239.

5. *Ibidem*. 261.

ven. Aan de volken was gezegd dat de oorlog was gevoerd voor een edele zaak. Zij konden dat geloof niet zomaar opgeven, nu de oorlog ten einde was. Gedachtig John MacCrae's gedicht, geschreven op de slagvelden van Ieper:

*'Take up our quarrel with the foe:
To you from failing hands we throw
The torch; be yours to hold it high.
If ye break faith with us who die,
We shall not sleep, though poppies grow
In Flanders fields.'*

Het evenwicht en de verzoeningsgezindheid die de rechtvaardige vrede hadden moeten brengen waren weg.

Derde bedrijf: Vrede van Versailles

Woodrow Wilson kwam naar het oude Europa om hoogstpersoonlijk deel te nemen aan de vredesonderhandelingen. Hij beschouwde zichzelf als de vertegenwoordiger van de mensheid die de nieuwe vrede zou maken en Europa zou bevrijden uit haar oude banden van machtspolitiek en gebrek aan democratie. In de onderhandelingen werden zijn grote tegenspelers de Franse minister-president Clemenceau en diens Engelse ambtgenoot Lloyd George. Clemenceau was het voorbeeld van de realist, de pessimist, die zich bewust was van de factor macht in de internationale politiek. Vrede in Europa betekende voor hem het onder de duim krijgen en houden van Duitsland. Lloyd George was een liberaal, die met conservatieven in een coalitie zat. Die coalitie had de laatste verkiezingen gewonnen met leuzen als *'Hang the Kaiser'* en *'Make Germany pay'*. Dat bepaalde de tegenstellingen: tussen Wilsons ideaal van de Volkenbond enerzijds en de onderwerping van Duitsland anderzijds. Wilson stond vrijwel alleen in de vredesonderhandelingen.

De drie hoofdonderhandelaars moesten tegelijkertijd hun verschillende landen regeren en de afwikkeling van de oorlog regelen. Ze moesten de vrede maken, in het licht van de door Wilson naar voren gebrachte idealen, maar ook de wraakge-

voelens van hun kiezers bevredigen en voor de belangen van hun respectievelijke landen opkomen. Het was een zware aanslag op de gezondheid, waarvan vooral Wilson het slachtoffer zou worden.

Wilson leidde zelf de onderhandelingen in de speciale commissie voor de Volkenbond. Al in februari kwam het Handvest klaar. Het bestond uit 26 artikelen. Het belangrijkste was de doelstelling van de Volkenbond: het tegengaan van agressie van de ene lidstaat tegen de andere. Staten namen de verplichting op zich de onafhankelijkheid en territoriale integriteit van de lidstaten te beschermen. Maar hoe zij dat zouden moeten doen werd in het vage gelaten. Wilson wilde niet aan praktische uitwerkingen daarvan. Dat moest niet kant en klaar worden opgelegd, maar organisch groeien vanuit een morele opdracht aan de partijen. De belangrijkste basis was voor Wilson het ideaal, de internationale verontwaardiging en de druk van de wereldopinie. Aan een machtsapparaat voor de Volkenbond wilde hij niet. Terwijl dat voor de Fransen een bittere noodzaak was. De Fransen wilden zekerheden dat zij niet weer het slachtoffer zouden worden van agressie. Voor hen moest de Volkenbond ook over de middelen beschikken om de beginselen waar te maken. Wilson had al zijn energie in de Volkenbond gestoken. Al de andere problemen waren blijven liggen. Hij had de Britse en de Franse steun nodig om de Volkenbond in het uiteindelijke vredesverdrag opgenomen te krijgen. Hij was bereid en genooddaakt veel concessies te doen, om hen de Volkenbond te doen aanvaarden. Trouwens, dacht Wilson, al de mogelijke onrechtvaardigheden zouden vanzelf opgelost worden als de Volkenbond eenmaal zou beginnen te functioneren. Hij boekte daarnaast successen met het beginsel van het zelfbeschikkingsrecht van volken. Nieuwe staten ontstonden: Polen, Tsjecho-Slowakije, Oostenrijk, Hongarije, Joegoslavië. Al te dulle eisen van gebiedsuitbreiding van Italië konden, hoewel niet consequent, in toom

worden gehouden. Hij slaagde er in het Saarland en het Rijnland bij Duitsland te houden. Maar bij de behandeling van dit verslagen land moest hij toegeven aan de Franse eisen.

De onderhandelingen tastten Wilsons gezondheid aan. De besprekingen waren een slijtageslag. In april werd Wilson getroffen door ziekte. De tragedie voltrok zich en tastte hem ook van binnen aan. De maatstaven waarmee hij anderen beoordeelden werden strenger. Ook als het ging om het stellen van de schuldvraag. Duitsland was schuldig, vond Wilson en nu niet meer de regering alleen. Hij wilde waarborgen hebben. Hij sprak niet meer van een billijke vrede, maar over schuld en straf. Hij raakte verstrikt in harde rechtvaardigheid. De Fransen wisten met succes bij hem harde concessies af te dwingen inzake de behandeling van Duitsland. Het Rijnland zou worden gedemilitariseerd. En ook met de eis dat Duitsland de geleden schade door de oorlog zou moeten vergoeden ging Wilson akkoord. Duitsland moest de bepaling in het vredesverdrag slikken dat er een speciale commissie zou komen die in de komende jaren het te betalen bedrag zou vaststellen. Deze commissie zou Duitsland twee jaar later opzadelen met een miljardenschuld. En de verliezer zou nog verder worden vernederd – ook met goedkeuring van Wilson. Pas in april 1919 mocht een Duitse delegatie langs komen om te horen wat er over hun land beslist was. Ze kregen maar veertien dagen om schriftelijk te antwoorden op de vredesvoorwaarden. Het resultaat van geheime diplomatie, waar Wilson in zijn Veertien Punten nog tegen geageerd had, werd hun voorgelegd als een kwestie van slikken of stikken. Duitsers verdedigden zich tevergeefs. Het land was in grote politieke en economische ontreddering en kon dus geen enkele vuist maken om verzet aan te tekenen. Het verschil tussen Wilsons grote idealen en het resultaat van de vrede was enorm. De Vrede van Versailles was niet de vrede die Wilson aan de

wereld had voorgesteld. Duitsland mocht zelfs geen lid van de Volkenbond worden. In juni 1919 werd de Vrede te Versailles gesloten.

Zo had Wilson nog meer vuile handen gemaakt. Van onpartijdige makelaar was hij partij geworden en had hij bijgedragen tot de vernedering van Duitsland. In ruil daarvoor zou de Volkenbond er wel komen, maar het was een liga geworden zonder machtsmiddelen. En Duitsland was er van uitgesloten. Wilson klampte zich nu vast aan de hoop dat de Volkenbond de oneffenheden die in de vredesregeling waren terecht gekomen in de toekomst wel zou oplossen. Met zijn idealen had Wilson gehoopt structuren op te bouwen, die de oorlog voorgoed zouden uitbannen. De tragiek was dat hij concessies moest doen aan de werkelijkheid om die idealen ingang te doen vinden. Hij ging daarbij zover dat de vredesregeling die er kwam reeds de sporen bevatte van een nieuwe oorlog. Precies wat hij had willen voorkomen.

Vierde bedrijf: De afgang in Amerika

In juli kwam Wilson met het vredesverdrag terug in de Verenigde Staten. Het moest ter goedkeuring worden voorgelegd aan de Senaat, waarvoor een tweederde meerderheid nodig was. De Senaat bestond sinds november 1918 in meerderheid uit Republikeinen. Amerika was niet meer in de ban van de idealen van haar president. Het land was weer aan het overschakelen van oorlog naar vrede. De problemen in de discussie over het vredesverdrag spitsten zich toe op de Volkenbond en de binding die Amerika ermee aan zou moeten gaan met Europa. Verzet kwam uit vele hoeken. De idealisten, die Wilson hadden gesteund waren teleurgesteld over het resultaat van de Vrede van Versailles. Isolationisten wilden af van de betrokkenheid van de Verenigde Staten met Europa.

Realisten als de republikeinse senator Henry Cabot Lodge uit Massachusetts waren niet tegen een vorm van betrokkenheid

in de Volkenbond. Hun kritiek was vergelijkbaar met het probleem dat Clemenceau had gehad. Het concentreerde zich op de vraag hoe een vredesliga effectief zou kunnen optreden, zonder over de mogelijkheid te beschikken besluiten af te dwingen. Lodge wilde meer garanties dat Amerikaanse belangen erin gewaarborgd konden worden. Lodge kon niet geloven dat het gedrag van staten opeens in principiële zin zou verbeteren als de Volkenbond zou zijn opgericht. Wilson had in zijn ogen een te groot vertrouwen in de morele kracht van het vredeshandvest. Lodge wist de critici van verschillende pluimage te bundelen in verzet tegen het idealisme van de president.

Wilson was echter niet in staat meer water in de wijn van zijn principes te doen. Dat zou het edele karakter van zijn Volkenbond aantasten. Bovendien beschouwde hij zichzelf nog steeds als de woordvoerder van het Amerikaanse volk en van de wereldopinie. Hij zag de Senaat als een aristocratisch college dat zich verzette tegen de soevereine wil van het volk. Op dat Amerikaanse volk zou hij een beroep doen, verwachtend daarmee de heren van de Senaat onder druk te kunnen zetten. Hij begon een grote tocht door de Verenigde Staten om het volk toe te spreken. Hij trok alle oratorische registers open en wist overal waar hij kwam bijval te oogsten. Toen voltrok zich het hoogtepunt van het drama. De inspanningen werden hem te veel. Op 2 oktober 1919 werd hij getroffen door een zware beroerte. Hij raakte gedeeltelijk verlamd en was drie maandenlang niet in staat om te regeren. Hij wist wel enigszins te herstellen, maar het contact met de buitenwereld werd zeer beperkt gehouden. Zijn denken was nog verder verstard, nog rechtlijniger. Hij aanvaardde geen enkele wijziging in het Volkenbondsvoorstel. Verzoening was uitgesloten.

Op 19 november 1919 werd het verworpen met 53 stemmen tegen en 38 voor. Niet omdat de isolationisten in de meerderheid waren, zo stelt Schulte Nordholt,

maar uit onvermogen om de verschillende partijen tot elkaar te brengen, zou Amerika buiten de Volkenbond blijven.⁶ Wilson had vastgehouden aan wat er was overgebleven van zijn principes en was zo ten onder gegaan. De presidentsverkiezingen van 1920 waren een 'landslide' ten gunste van de republikeinse kandidaat Warren Harding. Hij won met de slogan 'Back to normalcy'. Het Amerikaanse volk had massaal genoeg van Wilson met zijn idealisme. In datzelfde jaar kreeg Wilson toch nog erkenning in de vorm van de Nobelprijs voor de vrede. Hij overleed op 3 februari 1924. Wilson had de hoogste verwachtingen ge-

---

Wilson had een visioen van vrede en gerechtigheid. Hij moest teleurstellen.

---

wekt. Hij had visioenen geschilderd van een universele heerschappij van vrede, gerechtigheid en vrijheid. Toen dat rijk niet aanbrak met de Vrede van Versailles, was de teleurstelling des te groter, de omslag te sterker.

Deus ex machina: geloof en politiek

Het mooie van de biografie van Schulte Nordholt is dat zij uit meerdere lagen bestaat. Onder de tragedie van het levensverhaal ligt een fundamentele vraagstuk. Het is de spanning tussen ideaal en werkelijkheid. Het gaat over het kwaad dat voortdurend bij de toepassing van alle goede bedoelingen aanwezig is. Telkens keert

6. Schulte Nordholt, *Wilson*, 402.

dat dilemma terug in het verhaal. Wilsons houding was 'humaan, rechtschapen, indrukwekkend. Maar natuurlijk wel paradoxaal' schrijft de biograaf van Wilson.⁷ De schepping van de Volkenbond beantwoordde aan het christelijke ideaal. Maar zij maakte vast onderdeel uit van een vredesverdrag dat de sporen voor een nieuwe oorlog in zich droeg. Wilson ging ervan uit dat een natie, zo goed als een individu aan morele wetten gebonden is. Het beginsel van het zelfbeschikkingsrecht van volken moest voor hem ingekaderd zijn in internationale samenwerking, de Volkenbond. Maar ook dat droeg de dubbelheid in zich dat het principe aan de ene kant recht deed aan de volken, maar aan de andere kant een desintegrerende kracht bleek te zijn. Wilson geloofde dat de mensheid uiteindelijk wist wat goed was, dat de volken vrede wilden. De hele werking van de Volkenbond was op die stelling gebaseerd. Hij onderschatte de realiteit dat de afzonderlijke volken hun zelfbeschikkingsrecht zo zouden kunnen uitleggen dat anderen daarvan het slachtoffer zouden worden.

'Wat is de waarde van de profeet in de politiek?', dat is het thema dat in Schulte Nordholts boek aan de orde is. Wilson staat daarbij model voor de hele Amerikaanse geschiedenis. Het bijzondere van Amerika is de discrepantie tussen de werkelijkheid van de vrijheid en het ideaal van de vrijheid, zo schrijft hij elders, 'zonder dat ze elkaar ooit kwijt kunnen raken'. Ondanks de werkelijkheid, die wel tegen moet vallen, gemeten aan het ideaal, schrijft hij: 'Het ideaal blijft hardnekkig bestaan, doortrekt de samenleving van een zuurdesem van onverbeterlijk optimisme.'⁸ Die lijn zou ook door te trekken zijn naar het CDA. Vandaar het belang van dit boek. Het CDA heeft de intentie steeds te zoeken naar de betekenis van het Evangelie voor het politieke handelen. Door zich onder de kritiek van het Evangelie te stellen stelt het CDA zich kwetsbaar op. Zoals Wilson deed. Zal ook CDA-politiek niet altijd te-

genvallen, gemeten aan haar idealen? De vraag komt dan telkens weer op of het al dan niet beter zou zijn de verwijzing naar de idealen op te geven. Dat maakt de vrijheid van politiek opereren een stuk eenvoudiger, maar de idealen dreigen daardoor wel buiten beeld te raken. Dat is ook waar de realisten in de internationale politiek op uit zijn. Zij gaan ervan uit dat het beleid van staten wordt ingegeven door nationale belangen. Realisten leggen zich daarbij neer en vinden dat ook goed. Internationale samenwerking kan volgens hen alleen tot stand komen, wanneer staten vinden dat dat in hun belang uitkomt. Meer verlichte staten zouden dan een welbegrepen eigenbelang nastreven, dat wil zeggen: Zij houden hun belangen over een langere termijn in de gaten. Het onderhouden van goede betrekkingen met andere staten is zo'n uitwerking van het welbegrepen eigenbelang. Realisten wijzen een normatieve benadering van de internationale politiek af. Zoals Clemenceau spotte met de gedrevenheid van Wilson, zo spreken realisten ook nu van 'moralisme', dat ofwel een dekmantel is voor gewone machtspolitiek,⁹ ofwel dient ter bevrediging van de behoefte aan moreel zelfrespect en als zodanig een 'verbaal hoofbestanddeel van de eigen identiteit' is.¹⁰

De biografie van Wilson laat overduidelijk zien, dat ook een christelijk geïnspireerde politiek niet kan zonder oog te hebben voor de realiteiten en machtsverhoudingen. Wilson schoot daarin tekort. Geloof kan ook nooit de verantwoordelijkheid voor het omgaan met de werkelijkheid vervangen, inclusief het rekening houden met de gevolgen van de beslissingen. Bij alle

7. *Ibidem*, 364.

8. Idem, *Triomf en tragiek van de vrijheid, de geschiedenis van de Verenigde Staten* (Amsterdam 1985) 261 ev.

9. Paul Scheffer, *Een tevreden natie: Nederland en het wederkerend geloof in de status quo* (Amsterdam 1988) 42, 43.

10. S. Rozemond, *Nederland in West Europa; een plaatsbepaling*, uitg. Clingendael Cahiers ('s-Gravenhage 1987) 64.

idealen geldt dat ze in de wereld gerealiseerd moeten worden. Toch is ook het realisme als zodanig onbevredigend. Het ontkennen van normativiteit in de internationale politiek vergunt op een dubbele manier het recht aan de sterkste. Ten eerste omdat zonder een afweging van belangen in het licht van ideële doelstellingen in het eigen land al gauw de sterkste lobbies ervoor kunnen zorgen dat hun belangen het nationale belang zijn. Denk aan het bedrijfsleven in relatie tot mensenrechtenbeleid. Ten tweede omdat in de internationale verhoudingen de macht van de sterksten in dat geval niet in toom kan worden gehouden door noties van recht. Zo bezien zijn en blijven de internationale betrekkingen een jungle waarin het recht van de sterkste onontkoombaar is. De verhouding tussen ideaal en werkelijkheid blijft vol spanning, zeker in de internationale politiek. Het boek over Wilson gaat over die spanning en dat maakt het zo belangrijk.

Schulte Nordholt opent zijn biografie van Wilson met de vraag van psalm 2. Diezelfde psalm (vers 10 en 11) bevat ook een aansporing. Aan het eind luidt het: 'Nu dan gij koningen weest verstandig, laat u ge-

zeggen gij richters der aarde. Dient de here met vreeze en verheugt u met beving.' Daar ligt het antwoord op de verzuchting aan het begin. In de Bijbel ligt in ieder geval de opdracht dat het ideaal niet opgegeven mag worden. Wat dat betreft heeft Wilson, met al de fouten in zijn optreden waarheden ingebracht in de internationale politiek die ons nu nog drijven: het streven naar vrede in gerechtigheid.

In zijn uiteindelijke beoordeling van Wilson is het ook juist dat, wat Schulte Nordholt doet besluiten hem toch een groot man te noemen, 'een profeet met het vuur van Jesaja'.¹¹ Wilson bleef geloven, bleef hopen, zelfs toen alle kansen op de verwerkelijking van zijn ideaal verkeken waren. 'Hij heeft het grootse en absurde van het geloof, dat men zelden aantreft bij een staatsman. Hij hield stand, letterlijk en geestelijk.'¹²

11. Schulte Nordholt, *Wilson*, 415.

12. *Ibidem*, 408.

PERISCOOP

Commentaar uit het Wetenschappelijk Instituut

Stimulering en bescherming

Het lijkt erop, alsof er in het gesprek tussen Europese christen-democraten zich een duidelijke verandering aftekent: het gaat om veel meer dan Europa. Het betreft bijna alle onderwerpen, die op de afzonderlijke politieke agenda's staan. Ook die welke zeker voorlopig nog een antwoord op puur nationaal niveau vragen, zoals de verhouding tot de kerken. Met name in Noordwijkerhout, op het symposium van het Wetenschappelijk Instituut en het CDA medio oktober jongstleden werd duidelijk, dat het zo belangrijk en vruchtbaar is gezamenlijke zorgen te delen. Ook al hebben ze geen Europese noemer. Uit te wisselen wat eigenlijk het belangrijkste is in de politiek. Te ontdekken, dat er zoveel gezamenlijke zaken zijn die de Europese instituties overstijgen, zoals de verschuiving in het normen- en waardenpatroon. De nieuwe gesprekspartners uit Midden en Oost Europa dragen er met name toe bij, dat het gesprek een extra diepgang krijgt, simpelweg omdat zij ons confronteren met die andere zaken, die op dit moment in de politiek spelen en waarover het in de komende jaren ook zal gaan.

Normen en waarden zijn niet per politieke proclamatie te regelen. Het zou een overschatting zijn van de politiek om haar een hoofdrol toe te dichten bij het proces van de verandering van normen en waarden of het herstel van een herkenbaar

waardenpatroon. Zorgvuldig en Europeabreed onderzoek wijst in de richting, dat we voor een fundamentele waardenverschuiving staan; voor niets minder dan een verandering van de Europese cultuur in haar ruime definitie. Dan dient de christen-democratische politiek wel allereerst een beleid van bescherming en stimulering gestalte te geven, een beleid dat juist die instellingen van waardenoverdracht een kans geeft, die zich durven te verzetten tegen de dominantie en oplegging van de consumentische individualistische levensvisie. Het is een soort verzet tegen wat wel een culturele revolutie lijkt. In die zin ook is het tijd voor een nieuwe anti-revolutionaire politiek, om het behoud van vrijheid, vrije keuze, vrije waardenoverdracht, een afwijkende eigen levensstijl. De grote belangstelling voor verdieping in de politiek wijst er overigens op, dat zeer velen in onze samenleving, en in de andere Europese landen, aanvoelen, dat het er in de jaren negentig op aankomt om de pluriformiteit te behouden, om een maatschappij te vormen, waarin menselijke ontplooiing tot persoon, niet tot consument en tot trendvolger, mogelijk is. Geen restauratie, maar erkenning van het uitzichtsloze van het andere model, gebruik maken ook van nieuwe mogelijkheden, nieuwe verworvenheden.

Verbanden voor waardenoverdracht

Als we spreken over maatschappelijke verbanden, dient in het aangezicht van deze uitdaging dan ook de eerste aandacht uit te gaan naar die verbanden, organisaties en instellingen, die zich met waardenoverdracht bezig houden.

Gezin

In de nationale politiek, maar ook op het niveau van de Europese christen-democratie moet het gesprek over het gezin als kader van waardenoverdracht geïntensiveerd worden: Op nationaal niveau, omdat nog vele bijvoorbeeld fiscale maatregelen nationaal bepaald zijn en ook het geestelijk klimaat nog nationaal geduid is. Op Europees niveau omdat zaken als draagkracht en de wijze waarop aan de emancipatie gestalte wordt gegeven, arbeidsrechtelijk en inkomenspolitiek, met name communautair bepaald worden. Uitgangspunt kan niet zijn terugkeer naar het klassieke gezin – wie de taakverdelingen in de boeren- en arbeidersgezinnen een eeuw geleden nog maar beziet, weet overigens hoe betrekkelijk het klassieke gezinsbegrip is. Het gaat erom volledig recht te doen aan de emancipatie: volledig recht doen aan die nieuwe vrijheid, en dat is niet hetzelfde als arbeidsdwang. Wij staan niet voor een maatschappijmodel, dat die ouders, die willen afzien van dikwijls kostbare gemeenschapsvoorzieningen voor bijvoorbeeld kinderopvang maar dat zelf willen doen, daar niet voor willen compenseren. In ons patroon van emancipatie telt niet alleen de betaalde arbeidsparticipatie als norm. Voor en na blijven van essentiële betekenis compenserende kinderbijslag, fiscale voorzieningen, maar ook arbeidsrechtelijke bepalingen, zodat herintreding in het arbeidsproces van de voor de opvoeding thuis gebleven moeder of vader mogelijk is. Maar ook een adequaat huisvestingsbeleid, niet om demografische redenen, maar juist om mannen en vrouwen de vrijheid te geven ook nog kinderen te hebben, om kinderen ook de ervaring

van de unieke aandacht te gunnen, om zo het kader veilig te stellen voor waarden – voor wie het wil geloofsoverdracht – in ieder geval van het principe van de uniciteit van de mens.

Kerken

Er is nog een andere reden, waarom Europese christen-democraten met elkaar moeten spreken over deze kwesties. Ze moeten elkaar in kennis stellen van problemen, oplossingen en ervaringen bij die zaken die bestuurlijk nog geen Europese dimensie kennen. Voorlopig zal bijvoorbeeld het beleid ten aanzien van de kerken nog wel nationaal bepaald worden. Het reflecteert immers in zo vele gevallen verhoudingen die in eeuwen zijn gegroeid, in wederzijds soms goede en soms slechte ervaringen. Er is in de christen-democratie ook geen plaats voor een herziening van de scheiding kerk – staat, voor een voorkeursbehandeling voor de christelijke kerken. Maar er is wel aanleiding om na te gaan, of burgers die christen of gelovig willen zijn, ook de vrijheid hebben dat te beleven, uit te dragen en ook in instellingen tot uitdrukking te brengen. Zo dikwijls zijn die verhoudingen geregeld en vastgelegd in geheel andere tijden. Nu zijn er nieuwe vragen: het rechtmatig doorklinken van de boodschap der kerken in de media; de kans op herkenbaar onderwijs, maar ook zaken als behoud van kerkgebouwen; in ieder geval een gelijke behandeling in fiscaal opzicht in vergelijking met andere instellingen bij giften, identiteitsbehoud bij concentratie en schaalvergroting van maatschappelijke dienstverlening. Er is in ieder geval reden om in Europees verband nu direct één zaak aan de orde te stellen, die een ijkpunt gaat worden in het licht van de dominantie van commerciële en economische belangen: Is er in het toekomstige Europa plaats voor een gezamenlijk gehouden wekelijkse rust- en bezinningsdag, de zondag? Ook en juist voor dat eerder genoemde gezinsverband van zo'n eminent belang.

Kerken moeten volop de kans krijgen, in de woestijn van maatschappelijke leegte, waar zij relatief nog oases zijn – zij het dat die woestijn bij hen ook opdringt – als gemeenschap, als bijeenkomen en samenwerken van mensen als kaders van waardenoverdracht, te functioneren.

Onderwijs en vorming

Kaders van waardenoverdracht: daaronder valt ook nadrukkelijk het onderwijs en de vorming. Het garanderen van de vrijheid van onderwijs, zo centraal in de geschiedenis van de christen-democratie, krijgt in de komende jaren een hele nieuwe betekenis, die ver uitstijgt boven wat subsidie meer of minder. De school is bij uitstek de plaats waar waarden- en kennisoverdracht in de geest van de ouders plaatsvindt, waar kwaliteit geleverd wordt en toerusting voor volwaardig maatschappelijk functioneren, waar bovendien de leerling een persoon is en een naam heeft – hier is het weer: zijn uniciteit ervaart. Een fundamenteel actiepunt. Nederland, dat beroemd was om pluriformiteit, om kwaliteit en vrijheid van onderwijs, heeft te maken met tendensen, die twee kwalificaties verdienen: dirigistisch en uniformistisch; de Europese benadering van het onderwijs voegt daar een derde aan toe: economistisch. Lestabellen, vakvoorschriften, tijdsbepalingen, verplichte kernleerplannen snoeren de autonomie van de scholen in. Zij reduceren de bestuurstaken van ouders, docenten en schoolbesturen tot beheerstaken. En die autonomie zelf staat onder druk. Terwijl het juist gaat om een eigen invulling door veel grotere budgetbevoegdheden. Alleen met forse maatregelen kan het dirigisme van de centrale overheid teruggedrongen worden. Kan het er weer inhoudelijk echt toe doen, wie een school bestuurt. Kan de school ook weer echt ervaren worden als verantwoordelijkheid van die bestuurlijke drieslag van ouders, docenten en schoolbesturen.

Meer recent is in ons land die andere tendens van uniformiteit benaamd: schaal-

vergroting in dienst van kwaliteit. Het betekent niet alleen vergroting van de afstand tussen gezin en school – wie de school uit het dorp haalt, laat het dorp sterven – het betekent samenvoeging van levensbeschouwelijk pluriforme instellingen en het ontkent, dat er tussen identiteit en kwaliteit

---

Wie de school uit het dorp haalt, laat het dorp sterven.

---

ook een wisselwerking is. Het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA heeft een duidelijke visie op de ook door ons gevoelde behoefte van een zo groot mogelijke kwaliteit – verdere professionalisering en bestuurlijke samenwerking zijn geboden – maar niet ten koste van de ondeugdelijke weg van de samenvoeging op regionale basis.

Identiteit, kwaliteit en autonomie: Een overheid, die zich beperkt tot het uitzetten van de grote lijnen en de scholen weer de kans geeft om hun eigen pedagogisch profiel te ontwikkelen, zodat ouders op basis daarvan kunnen kiezen, dat is de uitdaging.

Als ergens duidelijk wordt, dat het bij onze promotie van waarden en normen niet gaat om een particularistische hobby, maar om vrijheidsschepping tegenover een dominante waardenoverdracht, dan blijkt dat wel heel duidelijk bij de prioriteiten van de Europese onderwijsprogramma's. Programma's als Erasmus en Comet zijn naar officiële doelstelling en in de praktijk primair te duiden in het verlengde

van economische en technische doelstellingen. Europese samenwerking op het gebied van wat bij uitstek Europa gemaakt heeft: de samenwerking tussen geleerden, universiteiten die in dialectische relatie stonden, de gang van studenten naar buiten hun omgeving, wordt gereduceerd tot economische en technologische samenwerking. Niemand zal de behoefte aan dat laatste ontkennen, maar de uitsluiting van zaken als historie, wijsbegeerte, sociale en menswetenschappen, theologie, leert ons wel heel duidelijk, welke waarden als dominant in heel Europa worden aangereikt. En de EG is er niet de enige in. Actie voor de eerste helft al van de jaren negentig is het ongedaan maken van die reductie, die onvrijheid.

Instellingen van zorg en dienstverlening

De nieuwe uitdagingen voor een vrij en toekomstgericht onderwijsbeleid gelden *mutatis mutandis* ook voor het welzijnswerk en voor de instellingen van maatschappelijke zorg en dienstverlening. Waar ze nog particulier zijn, bespeuren we de reductie van bestuurstaken tot beheerstaken en beperking van de identiteitsgebonden herkenbaarheid door de samenvalling van de begrippen schaalvergroting en regionalisatie. Dat betekent, dat ook en juist bij identiteitsgebonden zorg, zoals op het terrein van de geestelijke gezondheidszorg, de cliënt aangewezen is op een instelling, die handelt vanuit een bewust of onbewust beleefd mensbeeld, en op basis daarvan de nieuwe wissel uitlegt die mensen in zo'n situatie moeten nemen. De Europese eenwording vraagt voor wat betreft de zorginstellingen voor nadere aandacht, omdat die gebruikt kan gaan worden voor de introductie van de commerciële benadering in de zorgsector, te beginnen in de gezondheidszorg. Ook hier is de vrijheid van de ontwikkeling van een andere gezondheidszorg, andere welzijnsopvattingen, dan de etatistische of de commerciële aan de orde.

Een alternatief Europees media-netwerk

De penetratie van de commercie in alle levensbereiken blijkt ook uit de commerciële media. Zij benutten allereerst de vrijkomende ruimte en krijgen de kans die ene waardenonderstroom nog te versterken en te bekronen. Wie commercie wil uitbannen of drastisch beperken vecht tegen windmolens. Terwijl het ook in de opvoeding juist gaat om de confrontatie ermee. Maar daarom gaat het ook om de normering ervan en om het alternatief. Het is vijf voor twaalf voor de christen-democratie om op dit onderdeel van het Europees cultuurbeleid tot een gezamenlijk, duidelijk beleid te komen over hoe we de Europese ruimte benutten. We moeten kansen zien te geven aan niet-commerciële en herkenbare media. Dat vraagt wellicht ook een afstemming van beleid op nationaal niveau, in vrijheid uiteraard. Maar het is curieus om te zien, hoeveel opwinding de faciliteiten opwekken, die Luxemburg biedt voor belastingontduiking, en hoe weinig er gesproken wordt over de vrijhaven, die dit land biedt voor de commerciële media.

Het is niet alleen vijf voor twaalf voor de politiek, het is dat evenzeer voor de autonome media zelf. De voor de hand liggende vraag is, waarin die autonome media, die bijvoorbeeld in ons land gedurende vijftig jaar zo'n belangrijke rol hebben gespeeld, niet ook grensoverschrijdend kunnen gaan werken. Ook andere instellingen, die diep verworteld zijn in de eigen nationale cultuur en geschiedenis, zoals landbouwcoöperaties, zoeken samenwerkingsverbanden met gelijksoortigen in Europa om de Europese mogelijkheden niet over te laten aan het multinationale bedrijfsleven. Het aanreiken aan ons allen van dat andere waardenpatroon, die andere cultuur is zo belangrijk. Voor onszelf, voor de overdracht van die waarden naar een volgende generatie en niet te vergeten voor hen, die nu voor de taak staan de ideologische leegte in hun landen te vullen. Dan past het de christen-democratie op nationaal niveau daarvoor de ruimte te behou-

den of te scheppen. Het past de autonome media te zoeken naar vormen van samenwerking. En onder autonoom zou ik ook verstaan sommige media die staatseigendom zijn, maar in hun onafhankelijkheid en

---

Waarom kunnen de media niet zèlf grensoverschrijdend werken.

---

hun principiële en culturele toonzetting herkenbaar zijn. In de productie, misschien ook in de vorm van een eigen op heel Europa gericht kanaal. Wat voor het televisiemedium geldt, geldt tot op zekere hoogte ook voor de radio-omroep, het geldt misschien voor periodieken, het geldt zeker voor de zeer grote behoefte aan videocassette-producties. De politiek kan hier niet het initiatief en verbeeldingskracht van de autonome omroepen en uitgeverijen vervangen. Zij kan en moet hun ondernemerschap wel faciliteren.

Organisaties voor belangenbehartiging

In het vorige nummer van Christen Democratische Verkenningen is in de Periscoop reeds uitvoerig ingegaan op de nieuwe uitdagingen, waarvoor die organisaties staan. Al die organisaties en bewegingen staan in de jaren negentig voor twee gigantische opgaven. Zij hebben de vrijheid verloren om automatisch te kunnen terugvallen op een intensief participerende achterban en zitten daarmee in hetzelfde schuitje als alle andere organisaties en de overheid zelf. Naast hun belangenbehartiging is de gemeenschappelijke opgave de

burger uit zijn huis te halen en hem de mogelijkheid en de stimulans te bieden om maatschappelijke verantwoordelijkheid te dragen. Daarnaast staan bijna al die organisaties voor het gegeven, dat zij te maken krijgen met een nog verder afstaande autoriteit, namelijk die van de Europese Gemeenschap, die over hun belangen minstens ten dele gaat beslissen. Als de tendens naar individualisering vermengd wordt met de nog sterkere tendens naar anonimisering van de Brusselse besluitvorming, als die zich afsluit tot wat men wel de nieuwe euro-elite noemt, dan gaat de atrofiering van de maatschappelijke betrokkenheid pas goed verder. Daarom is de versterking van de bevoegdheid van het Europese parlement ook noodzakelijk, maar niet genoeg. Het congres in Noordwijkerhout was zo belangrijk, omdat het de Europese dimensie van de problematiek duidelijk maakte. Het zou een goede zaak zijn, als de achterbannen van de christendemocratie in Europa – Oost en West – de kans krijgen zich met elkaar te bezinnen over de toekomst en opgaven van ons continent. Voor het vitaal houden van onze partijen is dat goed, al is het kostbaar, zeker nu verbonzing en de sfeer van *'Vorwahl im Hinterzimmer'* ook onze gelederen, in onderscheiden mate overigens, bedreigt. De christendemocratie zou zich ook moeten inspannen om een toenadering tot stand te brengen met die nieuwe bewegingen die in de laatste jaren er kennelijk toch tot op zekere hoogte in slagen om een internationale benadering te combineren met aantrekkings- en bindingskracht van velen, met name ook jongeren. Ik denk aan de Derde Wereldbeweging, de milieubeweging, het treffen rondom het Conciliaire Proces. Op zijn voorlaatste dag als premier van de DDR heeft Lothar de Maiziere nog eens gewezen op de beslissende en onverwachte invloed, die dat Conciliaire Proces heeft gehad op de gebeurtenissen in zijn land: het is een zaak voor de christendemocratie ondanks af-

standen, die er soms zijn, dit soort contacten te koesteren en er open voor te staan.

Geografische verbanden

Het leefbaar houden van Europa, vermindering in alle landen van de overbelasting van de overheid, maar ook een beperking van de anonimiteit, een maatschappij die de mensen hun wortels en hun thuis laat houden of krijgen, dat is evenzeer essentieel in de politieke actie in de jaren negentig. Dat wijst niet alleen op particulier initiatief als zodanig maar ook op de kracht van kleinere herkenbare geografische verbanden. Het gaat om maximale verantwoordelijkheid geven aan lagere bestuurlijke overheden. Overheden die de burgers kunnen aanraken.

De internationalisering en communautarisering maakt de kleinere eenheden belangrijk. Hier ligt een kans voor bestuurlijke vernieuwing. Wellicht meer dan andere, centralistisch ingestelde partijen heeft de christen-democratie oog gehad voor die verbanden. Onze traditie kan zich in de jaren negentig opnieuw uiten in hervormingen en beschermingen, die elk op zich weer beogen de mens zijn omgeving, zijn eigen schaal terug te geven. De regio met haar economische functies, en ook een herstel van contacten over grenzen heen, die in het cultureel-nationalisme van de laatste honderd jaar zijn afgebroken. Nationale grenzen hebben religieuze en taalkundige kringen in Europa dikwijls onnodig gespleten. Ze kunnen ook functioneren als een expansievat voor het nieuwe probleem van dat nationalisme.

Het tweede probleemveld betreft het stadsherstel, juist in maatschappelijk en cultureel opzicht. De Vierde Wereld, die we zoveel in de grote steden aantreffen, of de grote groepen van allochtonen, vereisen een speciale inspanning van de christen-democratie. Juist omdat het gaat om mensen die uit de anonimiteit, de desintegratie, de marginalisering getrokken moeten worden. In de komende maand zal het Wetenschappelijk Instituut over deze pro-

blematiek met een veelomvattend beleidsadvies komen.

Op de derde plaats wordt wellicht in dit decennium de nieuwe strijd beslist over de leefbaarheid van het platteland. Het eerste gevecht heeft, ruim honderd jaar geleden, veel nederlagen en enkele overwinningen opgeleverd: Industrialisatie is in Nederland niet gepaard gegaan met massale urbanisatie, proletarisering, en ontvolking van het platteland. De naoorlogse geschiedenis gaf in vele streken in ons land een opbloei van de dorpen te zien, aanwas van de bevolking, zelfs toestroom uit de steden. De nieuwe bevolkingsconcentraties rond de grote steden, de vergrijzing en het economisch verval, eerst van de akkerbouwbedrijven en wellicht in de toekomst ook van andere agrarische sectoren zetten de leefbaarheid van het dorp, in Nederland, maar in vrijwel heel Europa, op de tocht. Nu het nog kan, is in onze kringen een bezinning op de toekomstige functie van dorp en platteland in onze samenleving urgent. De sommen die aan stadsherstel en openbaar vervoer in de steden worden uitgegeven, staan dikwijls in geen verhouding tot de kosten van voorzieningen om het platteland leefbaar te houden. Maar dieper nog: welke normen leggen wij toch aan die leefbaarheid, dat alleen de grote schaal het niveau van voorzieningen op dat gebied van het onderwijs, gezondheidszorg en welzijn zou kunnen garanderen? En het allerbelangrijkste zal zijn de vraag hoe onze samenleving de mensen die zorgdragen voor het milieu gaat honoreren. Als in onze nationale huishouding schone lucht, groen, zuiver water, bossen, de prijs krijgen die zij verdienen, dan is er ook een inkomen voor degenen die het best weten hoe zij met die natuur moeten omgaan, de boeren. Dat biedt een perspectief voor een leefbaar groen platteland, ook nu zovelen een *troisième age* in een andere dan een oorspronkelijke werkomgeving kunnen doorbrengen. Zo niet, dan krijgt Europa in de komende decennia te maken met een ontvolkt platteland, ver-

grijdsd wat zijn bevolking betreft en dor wat zijn natuur aangaat.

Herverkaveling

De ruimte vullen tussen individu en staat, tussen de burger en het nationale en het internationale gezag, is onze opdracht, maar in de beklemmende wetenschap dat het simpel omgooien van de bestuurlijke wissel, het overhevelen van bevoegdheden al niet meer kan. Er is meer nodig, meer dan de politiek alleen aankan. Zeker, wat nodig is is afstoting van bevoegdheden door de centrale overheid. Maar het gaat er ook om dat politiek en maatschappij gezamenlijk de uitdaging oppakken van de geestelijke invulling van die leegte. Dat betekent, dat de organisaties, verbanden, kerken, media zelf zo actief mogelijk moeten werken aan de ingeving, motivering en aantrekkingskracht van hun eigen instellingen. Dat is meer dan bekommernis over de eigen continuïteit. Maar het betekent voor de politiek dat nieuwe en prioritaire aandacht dient uit te gaan voor die organisaties die als primaire doelstelling hebben waardenoverdracht. De politiek kan en mag hier dat eigen antwoord van de instellingen op de waarden crisis niet vervangen. Maar wat de politiek wel moet is een beleid ontwikkelen van bescherming en stimulering, opdat de instellingen hun eigen antwoord tenminste nog kunnen formuleren, omdat ze tenminste de kans moeten krijgen om te overleven.

Dat beleid zal overigens geen generiek beleid zijn, maar afgestemd op de verschillende categorieën:

- de instellingen die zich primair met waardenoverdracht bezig houden zullen de kans moeten krijgen tegen de ver-

drukking van sommige waardenverschuivingen en -etalerings in de overdracht en beleving van de eigen waarden veilig te stellen;

- de organisaties die bepaalde belangen behartigen zullen verantwoordelijkheden en faciliteiten moeten krijgen, waardoor over het individualisme heen hun belang duidelijk wordt en de participatie in deze instellingen ook echt relevant wordt en bevorderd wordt;
- de instellingen die vooral dienstverlening en zorg tot taak hebben moeten ook bij schaalvergroting op identiteit en waardenhandhaving herkenbaar kunnen blijven en daarop aangesproken kunnen worden door degenen die zich tot hen richten;
- de geografische en bestuurlijke eenheden tenslotte die de sociale, culturele en bestuurlijke ruimte moeten vullen tussen de burger en de centrale overheid veraf moeten ook werkelijk de maximale bevoegdheden krijgen, die niet per se aan een hoger orgaan moeten worden overgedragen, ook en juist in het Europa van de toekomst.

Waar het CDA en ook de Europese Volkspartij voor staan bij het dringend uitstippen van dit pad is nu een intensivering van het gesprek en de bezinning met deze instanties en over deze verbanden. De tijd dringt.

J.J.A.M.v.G.

Documentatie

De droom van de eenheid wordt werkelijkheid*

De gedachten van het Conciliaire Proces hebben in de herfst van 1989 aan de CDU in de DDR nieuwe richting gegeven. Dat blijkt uit de rede die Lothar de Maiziere, voormalig minister-president van de DDR en vice-voorzitter van de CDU heeft gehouden op 1 oktober jongstleden in Hamburg. Bij die gelegenheid werd de eerste partijdag gehouden van de verenigde CDU-Duitsland. De rede, en die van Helmut Kohl, geeft een goed beeld van de stemming in de grote Duitse zusterpartij. Bovendien laten beide toespraken zien hoe er gedacht wordt over de vraagstukken van de toekomst.

In december 1947 kwamen leidende persoonlijkheden van de CDU/CSU uit alle bezettingszones in Berlijn bijeen. Zij besloten 'dat als uitdrukking van het doel van de Duitse eenheid en van de verantwoordelijkheid als Duitse partij een hechte organisatie van de Unie voor Duitsland gevormd wordt en daartoe een constituerende partijdag voor heel Duitsland bijeengeroepen wordt'. Vandaag, 43 jaar later, op 1 oktober 1990, voeren wij dit besluit uit. Wij brengen daarmee de erfenis van de oprichters van de Unie in vervulling.

Het is voor mij een ontroerende gebeurtenis de voltooiing van de politieke eenheid van Duitsland in vrede en vrijheid en tegelijk ook de voltooiing van de eenheid

van de Unie te kunnen meebeleven en er mede aan vorm te geven. Dit zijn dagen van grote veranderingen. Het zal meer tijd in beslag nemen om deze veranderingen in hun volle betekenis te begrijpen. Ik er vaar met deze ommekeer een grote dankbaarheid en een diepe vreugde. De droom van de eenheid wordt werkelijkheid. Na meer dan 40 jaar gaan onze hoop en verlangingen naar eenheid en vrijheid in vervulling.

Een man heeft dit doel, ondanks vele aantallen en tegen de moderne tijdgeest in, nooit uit het oog verloren: daarvoor dank ik u, mijn beste Helmut Kohl. Uw vooruitziende blik, uw doorzettingsvermogen, uw vaste geloof in de eenheid, uw Duitse en Europese patriottisme, hebben u terecht tot kanselier van de eenheid gemaakt. Dat moet ook zo blijven. Daarvoor moeten wij vechten.

Het streven naar eenheid bleef in de Unie steeds levend. Dat gold voor de CDU in de Bondsrepubliek. Maar dat was ook altijd de grote hoop van de meeste leden van de CDU in het Oosten. Voor haar is de dag van vandaag de vervulling van een droom. De CDU in de Bondsrepubliek heeft gedurende de 40 jaren aan de eenheid vastgehouden en zich daarvoor zonder mankeren ingezet. Als er één partij de

* Vertaling door de redactiesecretaris.

naam van 'Partij van de Duitse Eenheid' verdient, dan is het wel de CDU.

Uit de protocollen van de groep oprichters uit Berlijn die wij hierheen meegenomen hebben wordt duidelijk met welke ernst voor de nationale eenheid gestreden is. Zij tonen ook met welke moed de mannen en vrouwen van de generatie van oprichters van de Unie zich tegen het begin van de nieuwe dictatuur verzet hebben. Vele standpunten die van 1945 tot 1947 door de CDU in het Oosten van Duitsland ontwikkeld werden ten aanzien van eenheid en vrijheid, gerechtigheid en sociale verantwoordelijkheid, zijn deel van het erfgoed dat wij vandaag inbrengen in de nieuwe gemeenschappelijke CDU. De gewelddadige verdrijving van Jakob Kaiser van het voorzitterschap van de Oost-CDU was een teken van de scheiding van de CDU. Alle latere pogingen deze terug te nemen mislukten tussen de fronten in de Koude Oorlog. De afgrenzing, de confrontatie en, wat nog ernstiger was, de opgelegde vervreemding kregen helaas de overhand.

Tussen toen en nu liggen 40 jaar. Als wij eerlijk zijn, moeten wij ons afvragen of ondanks alles beide zijden niet al eerder het gesprek hadden kunnen zoeken. Er waren pogingen daartoe. Maar die waren slechts op persoonlijke titel. Desondanks hebben die ook bouwstenen aangegeven, zodat de leden van de CDU in Oost en West elkaar sinds de herfst van het afgelopen jaar weer zo snel samentreffen. Op dit treffen volgt nu het samengroeien. De actie '*Freunde helfen Freunden*', die in de campagne voor de *Volkskammerv*kiezingen in het voorjaar van 1990 zo bleek te voldoen, moet er ook in de komende maanden toe bijdragen, dat wij met succes uit de verkiezingen voor heel Duitsland komen. Ook al zien de enquêtes er gunstig uit, de verkiezingen zijn daarmee nog niet gewonnen. Want de kiezer beslist niet vandaag, maar op 14 oktober en op 2 december. Voor ons moet duidelijk zijn: Wij willen

niet alleen de enquêtes winnen. Wij willen de verkiezingen winnen.

Kritische vragen

Bij de aanvang van de samenwerking van onze partijen in de herfst van 1989 zijn vele kritische vragen gesteld. Uit onbekendheid is toen ook al te snel menig vooroordeel geveld. Maar de gebeurtenissen van vorig jaar herfst hebben toch vele tekenen gegeven van een nieuwe wijze van dialoog. De vernieuwing van de CDU in de DDR kwam vooral van de basis. Aan haar is het te danken dat deze vernieuwing diepgaand en de terugkeer naar de wortels consequent plaats vond.

In de CDU van de DDR werd ook onder de uiterlijke schil van aanpassing een gemeenschap van christenen beleefd en gepraktiseerd, die vanuit hun geloof bereid waren verantwoordelijkheid in de samenleving te dragen. Wie de politiek in de DDR niet alleen aan de SED wilde overlaten, maar zich voorgenomen had ook andere politieke initiatieven in het spel te brengen, kon dat alleen in de CDU of in de andere partijen doen. De medewerking daar was het enige alternatief voor de SED, als men zich niet uit berusting helemaal uit het openbare leven wilde terugtrekken. De CDU in de DDR was gespleten. Zij was verdeeld in een corrupte, aan de SED onderhevige, leiding en in een aan de basis werkende, maar weinig doeltreffende partij. Ik zou er graag aan willen herinneren, dat in die tijd activiteiten in de CDU altijd het risico liepen van blootstelling aan onderdrukking, verdachtmaking en vervolging.

Zeker, niemand kan uitsluiten dat velen zich niet uit opportunistische overwegingen bij de CDU aangesloten hebben. Anderen werden lid, omdat ze anders onder de druk van de SED niet konden stand houden. Zij allen hebben elkaar gevonden onder het dak van de C, die een schuilplaats bood in de socialistische maatschappij. Vele leden hebben deze situatie

ook beleefd en doorleden als gewetensnood.

In de herfst van 1989 waren het de gedachten van het Conciliaire Proces, die ook de nieuwe oriëntatie van de CDU in de DDR richting gaven en die met de woorden Gerechtigheid, Vrede en Behoud van de Schepping kort omschreven zijn. Eerst dit Conciliaire Proces maakte het mogelijk om de kerken tot de gedachte van vrijheid van geweld als oerchristelijke opvattingen nader te brengen. Deze gedachte was het die de vreedzame revolutie mogelijk gemaakt heeft. En veel mensen, die aan deze revolutie deelgenomen hebben hadden het gevoel: wij staan in Gods hand. Wij zouden het alleen niet voor elkaar hebben gebracht. Sinds de herfst van 1989 hebben vele jonge mensen in de DDR de weg naar de CDU gevonden, vooral mensen met bereidheid tot grote inzet. Wellicht was het juist de ethische opdracht die van de 'C' uitgaat die hen tot die beslissing

---

De 'C' moet ons
programma voor de
toekomst zijn.

---

heeft gebracht. Voor ons is dat een grote uitdaging. De 'C' moet ons gemeenschappelijk programma voor de toekomst zijn.

Alleen diegene zal een rechtvaardig oordeel over de CDU in de DDR kunnen vellen, die rekening houdt met de dwang van de dictatuur en haar middelen en mogelijkheden tot onderdrukking van andersdenkenden juist weet in te schatten. Iedere partij moet over haar verleden nadenken.

Wanneer de SPD van 'blokfluit CDU' spreekt, dan is dat een achterbakse en onfatsoenlijke poging de aandacht van de schalmeienklanken af te leiden, waarmee leidende SPD-functionarissen jarenlang de SED-top hulde bewezen. En toen de SPD de vorige week op haar verenigingspartijdag in Berlijn de CDU-Oost gering-schattend een Blokpartij genoemd had, wilde ze daarmee haar eigen verleden alleen maar versluieren. Want bij de oprichting van de SED heeft de SPD het grootste deel van het partijvolk geleverd. Zij was het grootste blok binnen de SED. Het is niet aanbevelenswaardig om met stenen te gooien als je zelf in een glazen huis zit.

Uitdaging van de toekomst

Voor de CDU in Oost en West is vandaag een grote dag. Wij besluiten tot de vereniging van de beide partijen in de grote CDU die ook in de toekomst de beslissende politieke kracht in Duitsland moet blijven. De CDU komt niet alleen in dit verenigingsproces. Zij neemt ook de leden van de Democratische Boerenpartij en de *Demokratische Aufbruch* mee, die wij hier hartelijk welkom heten. De verenigde volkspartij CDU wint door dit samengroeien de nieuwe krachten, die zij nodig heeft om de ecologische, economische en sociale opgaven van de toekomst aan te kunnen. Sommigen menen dat door deze samenkomst een andere CDU zou ontstaan. Ik geloof dat ik deze gedachte uit de weg kan ruimen. De partij wordt niet anders. Zij wordt sterker. Ik zie er bovendien nog een extra winst in, dat wij uit de Oost-CDU na 40 jaar ervaring met dictatuur een groot enthousiasme voor de democratie meebrengen.

De CDU zal alleen dan de problemen van nu aan kunnen en in de toekomst succesvol kunnen zijn, wanneer het haar gelukt de vragen te beantwoorden die met name de jeugd stelt. Wie naar de gezichten van de demonstranten van vorig jaar herfst gekeken heeft, zal zijn opgevallen hoeveel jongeren onder hen waren. Zij waren niet meer bereid de verstarde structu-

ren, die hun geen toekomstperspectieven meer openden, te dulden. Zij wilden het maffe socialisme van zich afschudden. Hun verlangen naar vrijheid was sterker dan de vrees voor represailles van het systeem. Deze jonge mensen zijn de straten opgegaan om voor hun toekomst te vechten. Het was een ontwaken met grote verwachtingen. Wanneer het ons niet lukt hun hoop in vervulling te brengen, dan zullen ze teleurgesteld naar andere kampen weglopen. Wij moeten bereid zijn onszelf hun kritische vragen voor te houden en wij moeten tegelijk weerstand bieden aan de verleiding voor iedere vraag direct een voorgekookt antwoord klaar te hebben.

Morgen is de laatste dag van de DDR. Daarmee komt de ontwikkeling, die in de herfst van 1989 was begonnen, tot een einde. In de twaalf maanden die daartussen lagen, is meer tot stand gekomen dan wij voor denkbaar hielden. Sommigen denken nog steeds dat het allemaal veel te snel is gegaan. Daarbij wordt er bewust aan voorbijgegaan dat het niet alleen de politiek was die de snelheid van de aansluiting bepaalde, maar de dringende wens van de mensen naar eenheid. Degeenen die telkens zeiden dat alles te snel ging, zijn meestal dezelfde als diegenen die nog tot voor kort de eenheid helemaal niet of niet werkelijk wilden. Mijn kijk was altijd helder: de eenheid zo snel mogelijk, maar ook zo goed mogelijk, omdat zij noodzakelijk is.

Vijf hoofdtaken

Van de vele dingen die daartoe geregeld moesten worden waren er voor mij vijf bijzonder belangrijk:

1 Wij moesten de gemeenten bevoegdheden en handelingsmogelijkheden teruggeven. Alleen zo konden wij ons van het dictaat van het centralisme bevrijden. De centralistische beslissingen – die dus ver weg stonden van de plaats waarop zij betrekking hadden – waren een fundamenteel kwaad van het verleden.

2 Met het herstel van de deelstaten zal bij de federale structuren worden aangeknoopt, die in 1952 met een opzettelijke ontkenning van de historisch gegroeide eigen verantwoordelijkheden afgebroken waren. Wij hebben daarmee weer recht gedaan aan de geschiedenis van de deelstaten. Maar voor ons is de vorming van de deelstaten veel meer dan het invoeren van nieuwe structuren. Wij willen er mee aan de mensen hun identiteit en verbondenheid met hun land teruggeven. Hun thuis moet ook weer de oude naam dragen: Thüringen of Saksen, Saksen-Anhalt, Brandenburg of Mecklenburg-Voorpommeren. En dan niet meer Berlijn, West of Oost Berlijn, maar, zoals het in het Eenwordingsverdrag staat: Berlijn, de Duitse hoofdstad. Een bron van kracht van de Bondsrepubliek Duitsland is het Federalisme. Het komt erop aan deze te versterken.

3 Op 1 juli dit jaar werd met de Monetaire, Economische, en Sociale Unie de eerste grote stap naar eenheid tot stand gebracht. Het was een moedige stap, waar in de geschiedenis geen voorbeeld van is. De abrupte overgang van socialistische commando-economie naar sociale markteconomie was riskant. Maar wij moesten daarvoor kiezen om de gewenste veranderingen te bereiken. De eerste tekenen van economisch herstel, die waarneembaar zijn, bevestigen de juistheid van deze weg.

4 Het Eenwordingsverdrag is een van de belangrijkste verdragen in de Duitse naoorlogse geschiedenis. Het brengt zekerheid en duidelijkheid over de vele vragen die bij het voltrekken van de eenheid naar voren komen. Het verdrag reikt veel verder dan de economische en sociale politiek. Het zal bijdragen tot een garantie van rechtszekerheid en rechtvaardige vrede in het verenigde Duitsland. En aangezien het door de regeringen en partijen gemeenschappelijk verkregen is en door de parlementen met grote meerderheden aangenomen is, is

het ook een succes voor de democratie. Met de ondertekening van het 2+4-Verdrag op 12 september 1990 in Moskou hebben wij ook de buitenlands- en veiligheidspolitieke aspecten van de Duitse eenheid na gemeenschappelijk overleg geregeld. Dit Verdrag is een historisch document. Het markeert het einde van de naoorlogse periode. Het is het funda-

betrouwbare partner voor een gezamenlijke Europese toekomst ziet. Succes en welzijn als basis voor politieke stabiliteit is ook wat wij de mensen in de Sowjet Unie en hun regering toewensen.

Deze balans van bestuurskracht van de eerste vrijgekozen DDR-regering kon nog aanzienlijk worden uitgebreid. Met de genoemde vijf punten en vele andere beslissingen moesten en wilden wij de voorwaarden herstellen, waaronder twee staten met totaal verschillende economische, maatschappelijke en juridische systemen weer één land konden worden. Ik denk dat deze balans van zes maanden gezien mag worden. Staat u mij nog deze opmerking toe: voor een 'amateurploeg' is dat een aanzienlijke prestatie. Wat in zo korte tijd onder zulke moeilijke omstandigheden voor elkaar gebracht is, zal van duurzaam karakter zijn in de geschiedenis.

Een thema heeft in het publieke debat de laatste dagen een bijzonder grote rol gespeeld: de verwerking van de achterbakse activiteiten van de zogenaamde Staatsveiligheid. De zitting van de *Volks-kammer* van afgelopen vrijdag, die zich met deze problematiek bezig hield, was een uitdrukking van menselijke tragedie. Wat in de 6 miljoen stukken van de Staatsveiligheid opgetekend en gebundeld werd, symboliseert de minachting voor de mens in de SED-staat. Hier bespioneerde de buur zijn buurman, de broer zijn broeder, de zoon de vader, de eigen echtgenote haar man, de vriend de vriend. Er was geen aspect van menselijke gedachten, dat niet onder de loep genomen was. Wie uit is op de sensatie van halve waarheden of leugens, van verdachtmakingen of indiscreties, die bedient zich van de methode van de Staatsveiligheid en maakt zichzelf alsnog tot haar werktuig. Wij willen dit hoofdstuk eerlijk en in zijn geheel aan het licht brengen. Maar het mag niet zover komen dat dit thema onze gemeenschappelijke toekomst belast en ons op een nieuwe manier verdeelt.

Veiligheid en stabiliteit in Europa sluit ook de Sowjet Unie in.

ment voor een tijdperk van vrede, vrijheid en samenwerking. Het was het moedige beleid van Michail Gorbatsjov van 'perestrojka en het nieuwe denken' dat een vreedzame waardering in Midden en Oost Europa eerst mogelijk maakte. Dat onderstreept opnieuw dat veiligheid en stabiliteit in Europa ook de Sowjet Unie insluit. De visie van een gemeenschappelijk Europees huis nadert haar verwerkelijking. Het Europese bewustzijn overwint de oude scheiding en het grotere Europa van de Atlantische Oceaan tot aan de Oeral neemt weer vorm aan. De Sowjet-minister van Buitenlandse Zaken Sjewardnadze wenste het Duitse volk op de dag van de ondertekening van het Verdrag 'succes en welzijn'. Het was meer dan de vervulling van diplomatieke plichtplegingen. Het was een duidelijk teken dat ook voor de Sowjet Unie de naoorlogse periode beëindigd is en zij in het verenigde Duitsland een vertrouwenswaardige en

Op 3 oktober is voldaan aan de opdracht van de grondwet, om in vrije zelfbeschikking de eenheid in vrijheid te voltooien. De eenheid van Duitsland brengt grote kansen. Wij mogen ons deze grote historische opgave niet laten kleineren. Wie alsmaar van de kosten van de eenheid spreekt en niet van wat wij in eerste lijn gewonnen hebben, namelijk vrijheid, rechtsstaat en democratie, toont een kleinzielige gruttersmentaliteit. Hij bewijst dat hij de prioriteiten verkeerd stelt. Hij heeft geen begrip voor wat de mensen in de DDR in de afgelopen jaren beleefd en geleden hebben. Hij bewijst dat hij vrijheid als een soort luxe-artikel beschouwt, waarvan in noodgevallen, als zij te duur is, kan

worden afgezien. Wie vrijheid tegen geld wil uitspelen, heeft niets van de geschiedenis geleerd.

Wij verheugen ons op de eenheid. Wij hebben er lang op gewacht. Zij vraagt van ons allen grote inspanningen. Wij nemen ze echter graag op ons in de geest van de oproep die werd gedaan bij de oprichting van de CDU in 1945: 'Vol Godsvertrouwen willen wij voor onze kinderen en kleinkinderen een gelukkige toekomst open maken.'

Het podium van de Bundesparteitag van de CDU-Duitsland in Hamburg op 1 oktober 1990.

Documentatie

Met de eenwording groeit de Duitse verantwoordelijkheid*

Het zou fataal zijn als de instorting van de socialistische ideologie een geestelijk vacuüm zou achterlaten. Het is onze opdracht nieuwe oriëntatie te brengen. De CDU beschikt over een betrouwbaar kompas: de christelijke visie op mens en schepping. Aldus dr. Helmut Kohl, bondskanselier en voorzitter van de CDU op de partijdag van deze partij in Bremen. Kohl en De Maiziere vertellen hoe zij de historische gebeurtenissen van het afgelopen jaar verwerkt hebben. Zij delen de inspiratiebron, maar hebben toch verschillende ervaringswerelden.

Het is voor mij een emotioneel ogenblik vandaag voor u te spreken. Met de verklaringen van de deelstaatsverbanden Brandenburg, Mecklenburg-Voorpommeren, Saksen, Saksen-Anhalt en Thüringen evenals die van de afgevaardigden uit Oost Berlijn, is de Christen Democratische Unie van Duitsland – na meer dan vier decennia – weer verenigd. Van nu af aan zijn wij weer één partij, één CDU voor heel Duitsland. En overmorgen, op 3 oktober, wordt de eenheid en vrijheid van Duitsland volbracht. Dat zal een grote dag zijn, een dag van vreugde voor alle Duitsers.

Ik heb altijd geloofd, dat dit eens werkelijkheid zou worden. Maar ik heb niet durven hopen dit ogenblik zo spoedig te beleven. Wie van ons, beste vrienden, had dit

een jaar geleden voor mogelijk gehouden? Wie had deze ontwikkeling voorzien toen wij op 10 september vorig jaar op onze laatste partijdag in Bremen samenkwamen? Destijds opende Hongarije zijn grenzen voor de vluchtelingen uit de DDR – en sloeg daarmee de eerste steen uit de Berlijnse Muur. Daarvoor zullen wij de Hongaren altijd dankbaar zijn.

Nu komt in vervulling datgene, waarvoor christen-democraten reeds 45 jaar hartstochtelijk en met alle kracht gestreden hebben: een verenigd Duitsland in een Europa dat in vrijheid één wordt. Wij verwezenlijken de visie, die ons christen-democraten van het begin af aan geleid heeft – die een kernpunt in onze politieke opvattingen was en is. Allen die in de CDU hun politieke onderdak gevonden hebben lag deze visie van begin af na aan het hart, en vooral ook bij mij.

Hoezeer heeft de deling van ons vaderland in al die decennia het leven van onze natie overschaduwd:

- ik denk aan het grote onrecht dat de mens door een communistische dictatuur is aangedaan;
- ik denk aan al die jaren en decennia van onderdrukking, van mensenwaardige bespionering;
- ik denk aan die mensen, die bij de ver-

* Vertaling door de redactiesecretaris.

twijfelde poging van Duitsland naar Duitsland te gaan, zelfs hun leven riskeerden, soms ook verloren.

Dit alles mag nooit meer herhaald worden. Wij christen-democraten bekrachtigen vandaag feestelijk de eed die met het morele fundament van onze grondwet aangegaan is: nooit meer oorlog en geweld! Nooit meer dictatuur en heerschappij van onrecht! En wij voegen daar nu aan toe: Nooit meer socialisme!

De CDU was en is de partij van de Duitse eenheid. En zij was en is tegelijk de partij van de Europese eenwording. Als wij overmorgen de eenheid in vrijheid voor alle Duitsers terug winnen, dan is dat ook een trots ogenblik voor onze partij. Wij verheugen ons erover uit heel ons hart – maar wij kennen ook de omvang van de opdracht waar wij thans voor staan. Want op ons, christen-democraten, rust de hoofdverantwoordelijkheid voor Duitslands toekomst. Wij zijn de leidende regeringspartij en wij zullen het blijven. Wij willen leiding geven aan het Verenigde Duitsland in een verenigd Europa. Daarmee treden wij aan bij de verkiezingen die voor ons liggen:

- bij de deelstaatverkiezingen op 14 oktober;
- bij de bondsdagverkiezingen op 2 december.

Wij willen voor alle Duitsers een toekomst in eenheid en vrijheid, in vrede en veiligheid, in welvaart en sociale rechtvaardigheid bereiken.

Wij hebben bewezen waartoe wij in staat zijn: Het was de CDU, die zonder zich van de wijs te laten brengen het bewustzijn van de eenheid van de natie wakker gehouden heeft – decennia lang. Ook in tijden waarin de bekentenis tot Duitsland helemaal niet in de mode was. Ja, in tijden waarin wij daarop zelfs aangevallen werden. Het was de CDU, die vastberaden de Europese integratie gestimuleerd heeft. Konrad Adenauer heeft samen met anderen, vooral met christen-democraten uit nu al weer lang bevriende landen van Europa, de basis voor dit vredeswerk gelegd. En het was

evenzo de CDU, die als partij van Ludwig Erhard de voorwaarden voor een breed genoten welvaart en een hoge mate van sociale rechtvaardigheid geschapen heeft – in de eerste plaats in de Bondsrepubliek.

De sociaal-democraten hebben getoond niet opgewassen te zijn tegen de centrale vragen betreffende het lot van onze natie. In de jaren vijftig hebben zij het beleid van Konrad Adenauer, het beleid van de Europese integratie, bitter bestreden. Zij waren tegen de invoering van de sociale markteconomie. Zij hebben haar nu ook nog niet begrepen. Het is tekenend dat hun nieuwe Berlijnse Beginselprogramma van december 1989 het begrip 'sociale markteconomie' totaal niet noemt. En meer nog: Wat betreft de vraag van de eenheid van de natie heeft de SPD niet alleen de leidende beginselen van grote sociaal-democratische persoonlijkheden – zoals Kurt Schuhmacher en Ernst Reuter – prijsgegeven, zij was de eerste om onze landgenoten in de DDR op betreurenswaardige wijze in de steek te laten. Wat zou er gebeurd zijn als wij hadden toegegeven aan de verlangens van de SPD? Wat zou er met onze landgenoten gebeurd zijn, die vorig jaar hun toevlucht zochten in ambassades in Boedapest, Praag en Warschau, als wij het staatsburgerschap van de DDR erkend hadden?

Wij hebben vandaag geen reden ons programma te herschrijven. Wij zijn niet met de SED een gemeenschappelijk 'Basispapier' overeengekomen. Wij hebben ook niet gezegd, toen de Muur in Berlijn openging, dat het niet om een hereniging zou gaan, maar alleen maar om een weerzien. Wij hebben altijd op de bres gestaan voor onze landgenoten in de DDR. Wij zijn niet opgehouden te werken voor de eenheid van de Duitsers in vrijheid. Wij kondigen daarom vandaag aan er aanspraak op te maken als verenigde CDU in een verenigd Duitsland opnieuw de leidende politieke kracht te zijn.

Grote opgaven

Voor het laatste decennium van deze eeuw zie ik vooral drie grote opgaven van politieke opbouw, die wij onszelf stellen in de geest van onze christen-democratische idealen:

- Ten eerste: de wederopbouw in de huidige DDR. Wij willen bereiken dat de nieuwe deelstaten daar reeds spoedig weer bloeiende landschappen zullen zijn. Duitsland moet ook economisch en sociaal zo spoedig mogelijk één worden.
- Ten tweede noem ik de voltooiing van de Europese Unie met de visie van een Europese federatie – de Verenigde Staten van Europa. Op deze weg is en blijft de Politieke Unie hoeksteen van een Europese vredesordening.
- Ten derde gaat het om de bijdrage die Duitsland aan de vormgeving van de wereld van morgen te leveren heeft. Wij Duitsers moeten onze gegroeide verantwoordelijkheid recht doen in het aanzicht van de grote wereldwijde opgaven.

Dat betekent ook: Met de derde oktober, met het bereiken van de staatkundige eenheid van Duitsland, hebben wij weliswaar ons grote nationale doel bereikt, maar voor ons christen-democraten is het werk daarmee geenszins gedaan. In tegendeel. In velerlei opzicht is de staatkundige eenwording van ons vaderland eerst een begin. Ook als wij op vele beproefde zaken kunnen voortbouwen. Maar wij hebben daarna nog een moeilijke weg voor ons en voor de geweldige opgaven die voor ons liggen zullen we ook offers moeten brengen. Maar ik zeg ook: in een verenigd vaderland, in solidariteit met elkaar, zullen wij het voor elkaar brengen.

Wederopbouw

Ongetwijfeld is in deze historische situatie de aandacht van veel mensen tussen Elbe en Oder geconcentreerd op economie en werkgelegenheid. Preciezer: Op de vraag wat sociale markteconomie voor hen concreet betekent. Hoe de nieuwe vrije orde-

ning van economie en samenleving hun persoonlijk leven concreet verandert. Welke perspectieven zij daarmee verbinden. En omgekeerd zijn er in de Bondsrepubliek zorgen of wij dat alles ook voor elkaar kunnen brengen. Wat nu aan opgaven op ons afkomt.

Er wordt veel over kosten gesproken. Niet alleen zozeer over de kosten die de deling van Duitsland iedere dag veroorzaakt heeft, maar over de uitgaven voor het overwinnen van de gevolgen van tientallen jaren socialistisch wanbeleid. Niet weinig sociaal-democraten presenteren bijna iedere dag nieuwe schrikbeelden van de lasten die het Duitse volk zouden gaan teisteren.

Beste vrienden, waar zouden wij eigenlijk vandaag in Duitsland staan, als treuzelaars en kleinzieligen in historische situaties in onze geschiedenis de lotgevallen van ons vaderland bepaald zouden hebben? Waar zouden wij staan, als in 1948 Ludwig Erhard niet met moed, vastberadenheid en taaie overtuigingskracht de monetaire en economische hervormingen had doorgezet, als hij niet moeilijke maanden lang consequent had koers gehouden en de tijdgeest niet had weerstaan? Waar zouden wij staan, als wij in 1982 niet de regeringsverantwoordelijkheid in ons land hadden overgenomen, vandaag op de dag af acht jaar geleden? Waar zouden wij staan, als wij er toen niet in geslaagd waren geweest de om zich heen grijpende lethargie, het toekomstpessimisme, de veroordeling van prestatiebereidheid en durf door de socialisten niet tot een einde hadden gebracht? En waar zouden wij vandaag staan, als wij teruggeweken waren voor de noodzakelijke grote hervormingen in de gezondheidszorg, de pensioenen, belastingen en de posterijen, zoals anderen voor ons?

Bij de beslissende kruispunten in ons land was het de Unie van Duitsland, waren het vrouwen en mannen uit CDU en CSU die onder de moeilijkste omstandigheden de weg naar de toekomst gewezen heb-

ben en vastberaden de nieuwe opgaven aangepakt hebben. Ook en juist in de economische politiek kunnen wij nu oogsten wat wij tegen veel tegenstand in jarenlang hebben doorgezet: wij oogsten de vruchten van een consequent en solide beleid. De economische cijfers in de Bondsrepubliek spreken hier duidelijke taak: investeringen en inkomens ontwikkelen zich zeer goed. Handel en industrie ijlen van record naar record. De bouwsector nadert de 'boom' van de jaren zestig. Vooral echter heeft de uitstekende economische situatie gunstige effecten op de arbeidsmacht. En dat ondanks de massale toeloop die wij tegelijkertijd te verwerken krijgen. Het is al bij menigeen vergeten, dat tussen november en april nog 385.000 immigranten uit de DDR bij ons kwamen – en daar bovenop van vorig jaar herfst tot nu bijna een half miljoen andere immigranten.

Desondanks zal de werkloosheid in het jaargemiddelde voor het eerst sinds 8 jaar onder het twee-miljoenpunt liggen. De werkgelegenheid staat er nu beter voor dan ooit in Duitsland. Alleen al in de laatste twaalf maanden zijn meer dan 650.000 nieuwe arbeidsplaatsen gecreëerd. Het Federale bureau voor Arbeid spreekt als een ontwikkeling zoals de laatste keer in de jaren vijftig. En in de marge zij opgemerkt dat de tewerkstelling van vrouwen in deze jaren sneller stijgt dan die van mannen.

Beste vrienden, dit zijn successen die wij niet hoeven te verbergen. Maar het zijn bovenal successen waarmee wij een solide fundament gelegd hebben voor datgene wat wij nu in Duitsland aanpakken. Want ook voor de opbouw, die wij gezamenlijk in Mecklenburg-Voorpommeren, Saksen, Saksen-Anhalt, Thüringen en Brandenburg aangaan, brengen wij onze positieve ervaringen met meer dan veertig jaar sociale markteconomie mee.

Waar zouden wij nu in Duitsland staan, als wij dit voorjaar verslaagd hadden om de landgenoten in de DDR het perspectief te geven dat nu in vervulling gaat? Wat dan

gebeurt zou zijn laat zich raden. De DDR zou leeggebloed zijn, de mensen zouden opnieuw met honderdduizenden hun vaderland de rug toe gekeerd hebben, ze zouden naar de Bondsrepubliek gependeld zijn en zouden ook hier geen lichte start gehad hebben. Dat schijnen al degenen hier te lande te verdringen, die nu bij iedere gelegenheid klagen dat alles te snel is gegaan. In werkelijkheid ging niets te snel, beste vrienden. Wij hebben zo gehandeld als onze verantwoordelijkheid voor ons vaderland ons gebiedt. En ook zo, als een passend antwoord aan de overweldigende eerste vrije kiezersuitspraak in de DDR sinds vele jaren.

Een eerste opvallend resultaat was de Monetaire, Economische en Sociale Unie, waarmee wij economische en sociale belangen in harmonie gebracht hebben. De mensen wonnen zo opnieuw perspectief. Zij merkten: het loont de moeite te blijven. Ze konden zeker zijn: de weg naar eenheid was van toen af onomkeerbaar. Intussen zijn wij op deze weg een goed stuk vooruitgekomen. Duizenden landgenoten nemen hun lot in eigen hand. Alleen dit jaar zijn rond de 170.000 bedrijven opgericht. De prijzen zijn nu merkbaar lager dan een jaar geleden. De koopkracht van werknemers en pensioengerechtigden is naar berekeningen van de *Bundesbank* duidelijk toegenomen. Ook de begeleiding door de gevormachte van de regering voor de privatisering en sanering van de bedrijven in de DDR verloopt met groeiend succes. De wrakke steigers van de oude commando-economie vallen steeds verder uiteen. Dat is noodzakelijk voor het nieuwe begin en goed zo. Want het bevelsysteem van de socialistische heerschappij was uitdrukking van willekeur en onvrijheid.

Het werd onbarmhartig en onmenselijk bedreven, op kosten van de gezondheid van vele mensen en zonder rekening te houden met natuur en milieu. Nergens anders in de wereld was er zo'n hoge uitstoot van zwaveldioxide en kooldioxide als in de SED-staat. Dat is maar een voorbeeld van

de onverantwoordelijke omgang van het oude regime met onze noodzakelijke natuurlijke levensvoorwaarden. Een ander voorbeeld is de ontoereikende veiligheid van de DDR-kerncentrales. Ook die maken duidelijk, hoe het er met het verantwoordelijkheidsgevoel van de toenmalige machthebbers voor de eigen bevolking en de toekomstige generaties voorstond. De planeconomie leidde niet alleen naar de ruïnering van het milieu, maar had ook de mensen nodig vanwege de vruchten van hun arbeid. Het was een zekere weg naar de doodlopende straat van de economie van het tekort.

Tegelijkertijd weten wij: de vereiste nieuwe oriëntatie gaat gepaard met smartelijke ervaringen voor de mensen. Werkloosheid en ongeregeld werk nemen eerst nog duidelijk toe. De zorgen, om in het leven van alledag staande te blijven, groeien in vele gezinnen. Maar ieder kan erop vertrouwen: In deze moeilijke jaren staan wij samen. Nationale solidariteit en sociale rechtvaardigheid zijn voor ons geen holle frasen, maar vanzelfsprekende verplichtingen. Het lijdt voor mij geen twijfel dat de overgrote meerderheid van de burgers de noodzaak erkent gemeenschappelijk door de moeilijke periode heen te komen, om zo de noodzakelijke basis te leggen voor economisch herstel. Wie daarbij met bewust verkorte perspectieven alleen de kosten van het nieuwe begin op de voorgrond stelt, sluit zijn blik af voor het wezenlijke: voor onze gemeenschappelijke toekomst.

Het zou echter noodlottig zijn hier alleen de gevenden en daar alleen de nemenden te zien. Juist is daarentegen: de economische wederopbouw wat tot nu toe de DDR is, komt ten goede aan behoud en schepping van arbeidsplaatsen in heel Duitsland. Want door het eenwordingsproces ontstaat in de loop der jaren een daar bovenopkomende economische dynamiek. Deze komt juist in de beginfase van de wederopbouw van de voormalige DDR ten goede aan de Westerse leveranciers van machines, uitrustingen en consumptiegoe-

deren. Anders uitgedrukt: nieuwe arbeidsplaatsen hier staan steeds meer in rechtstreeks verband met de begonnen structurele verandering in de DDR. Iets dergelijks zou voor stijgende bedrijfswinsten en naventante belastingopbrengsten kunnen gelden. Wie dus met graagte en dikwijls over de kosten van de eenheid spreekt, moet niet vergeten net zo open over de opbrengsten van de eenheid te spreken. Daar horen vanzelfsprekend ook immateriële voordelen bij, die niet in *mark* en *pfennig* meetbaar zijn - de persoonlijke vrijheid op de eerste plaats. En eveneens moeten voordelen genoemd worden, die noodzakelijk voortvloeien uit de wijdreikende veranderingen in Duitsland en Europa.

Daarop is de vraag van toepassing welke economische impulsen in de komende jaren voortvloeien uit het feit, dat het verenigde Duitsland in het verband van de Europese Gemeenschap en daarmee in de op handen zijnde Europese binnenmarkt wordt opgenomen. Terugblik op de dynamische ontwikkeling aan het begin van de Europese Economische Gemeenschap in de jaren zestig maakt duidelijk met welke krachtige aanzetten voor groei en werk hier gerekend kan worden. Daar horen voorts de sterke kansen bij die verbonden zijn met de positie van het verenigde Duitsland in het midden van een versneld samengroeiend Europa. En nog iets past in dit geheel: Het is onredelijk de indruk te wekken alsof alles in de nog aanwezige DDR nu en op afzienbare tijd alleen met geld uit het Westelijke deel van Duitsland zou moeten worden gefinancierd. Juist is veeleer: Royale hulpgebaren aan het begin van een nieuwe oriëntatie op de markteconomie zijn noodzakelijk, opdat daardoor de sociale lasten voor de mensen dragelijker worden.

Wie zou dit niet beter weten dan de Duitsers in de Bondsrepubliek, voor wie het nieuwe begin met de Amerikaanse gelden van het Marshallplan eveneens verlicht werd. Juist de ervaringen van de Bondsrepubliek Duitsland na 1948 tonen echter

ook, dat deze staatshulp in de beste zin van het woord hulp voor zelfhulp was. Want na het doorkomen van de moeilijke overgangsfase was het ook de Bondsrepubliek mogelijk noodzakelijke investeringen voor de eigen toekomst steeds meer uit eigen kracht op te brengen. Dit zal bij onze landgenoten van Mecklenburg-Voorpommeren tot Saksen niet anders zijn. Ook zij zullen een groeiend deel voor de financiering van hun eigen toekomst zelf kunnen dragen.

Ik zeg daarom nog een keer: Wij onderschatten de kwestie van de kosten niet. Maar wij zijn tegelijkertijd de hoopvolle perspectieven die zich in toenemende mate openen voor het verenigde Duitsland en voor Europa als geheel.

Kosten, baten en perspectieven, zij vormen een onlosmakelijke totale samenhang. De manier waarop wij ons door deze historische uitdaging heen slaan zal maatgevend zijn voor de politieke en economische positie van Duitsland in de wereld. Wij stellen onszelf voor deze opgave.

Solidariteit

Ik ben er zeker van dat wij de economische moeilijkheden van de overgang kunnen oplossen – ook als dit vast en zeker niet eenvoudig zal zijn. Maar laten wij niet vergeten dat economische en sociale problemen niet de enige zijn waar wij voor staan – en wellicht niet eens de moeilijkste. Vier decennia van communistische dictatuur hebben vooral in het geestelijke en culturele leven verwoestende schade nagelaten, die nog lang zal nawerken. Daarom gaat het bij de kwestie van de vereniging van Duitsland, van de wederopbouw in de nieuwe deelstaten niet alleen om onze economische capaciteiten. Het is ook en vooral een kwestie van de geestelijke en morele kracht van ons volk – en zij richt zich tot alle Duitsers, in Oost en West.

Zijn wij bereid in solidariteit samen te staan – ook als wij offers moeten brengen? Dat is een vraag die voor al de Duitsers in de Bondsrepubliek moeten beantwoor-

den. Nemen wij de verantwoordelijkheid op ons, die ons met de Duitse eenheid ten deel valt? Geven wij een voorbeeld voor de bewuste en verantwoorde omgang met vrijheid? Dat zijn vragen die alle Duitsers moeten beantwoorden – ook bij de verkiezingen die voor ons liggen. In wat nu nog de DDR is komt het erop aan overgeleverde socialistische korsten weg te ruimen. Dat betekent ook: wij moeten in het geestelijke en culturele leven de puinhopen van ideologische indoctrinatie aan de kant doen. Ik denk bijvoorbeeld aan de scholen en het hoger onderwijs. Vele van de degenen die daar in dienst waren van de communistische partij en haar ideologie, zijn ook nu nog in het ambt en op hun post. Op posities, die zij in een vrije democratie wel nooit verworven zouden hebben. Moeten wij echt geloven dat zij allen bereid zijn de opgroeiende jeugd in een geest van vrijheid op te voeden? Ik noem ook het terrein van de media, de kunst en de literatuur. Kunnen de voormalige spreekbuizen van de heerschappij van de willekeur met hun denksjablonen en censuurautoriteiten vandaag als geloofwaardige woordvoerders van vrijheid van meningsuiting, pluralistische veelvoud en tolerantie optreden?

Op al deze vragen zijn geen eenvoudige antwoorden te geven. Maar wij moeten de omvang van het probleem herkennen. Overal moeten nog oude structuren overwonnen worden en wij zijn geroepen leiding te geven aan de geestelijke discussies. Het zou fataal zijn als de instorting van de socialistische ideologie een geestelijk en moreel vacuüm zou achterlaten, waarin een latere dag andere radicale heilsboodschappen zouden kunnen binnenstoten. Daarom is het onze opdracht ook geestelijk grenzen aan te geven, oriëntatie over te brengen. Wij moeten met name het begrip voor de onlosmakelijke samenhang tussen vrijheid en verantwoordelijkheid aanscherpen. Hier ligt een belangrijke taak voor de kerken. Zo waren er voor en tijdens de revolutie juist in de kringen van de kerken kristallisatiepunten van

vreedzaam verzet. Maar ook andere maatschappelijke krachten worden opgeroepen – niet in de laatste plaats de democratische partijen.

En ook hier zeg ik weer: Wij, de Christen-Democratische Unie, brengen daarvoor alle voorwaarden mee. Wij beschikken over een betrouwbaar kompas – ons christelijk begrip van mens en schepping. Het draagt ons op een bijzondere manier op in het verenigde Duitsland een samenleving van het menselijke samenzijn vorm te geven. De 'C' in de naam van onze partij drukt uit wat ons verbindt. Zij beschrijft het zedelijke fundament, waarop mensen van vaak zeer verschillende herkomst in onze Volkspartij elkaar vinden. En op dit fundament treffen ook christen-democraten elkaar in gemeenschappelijke overtuigingen. Het belijden van de 'C' is voor onze partij een bron van kracht die wij moeten gebruiken. Niet in de laatste plaats komt daaruit het vermogen voort samen te brengen wat veel te lang met geweld gescheiden was.

Dit is een kenmerk van onze partij, dat in onze naam weerspiegeld is. Unie, dat betekent vooral: samenbrengen, evenwichten aanbrengen. Wij hebben onze partij steeds geheel bewust beschouwd als unie van de verschillende landstrekken, godsdienstige richtingen en beroepen. Als unie uit alle lagen van ons volk een politieke gemeenschap met de opgave belangtengstellingen te overwinnen en in gemeenschappelijke standpunten samen te brengen. Dat heeft ons telkens meer in staat gesteld op belangrijke strijdvragen oplossingen te vinden, die dan onder brede lagen van de bevolking instemming ontmoeten. Deze integrerende kracht, die zich bij vele gelegenheden bewezen heeft, wordt vooral nu gevraagd.

Daarbij is het belangrijk dat wij onszelf, ongeacht verschillende ervaringen en levensomstandigheden – als gemeenschap begrijpen. Wij zijn de grote Duitse Volkspartij van het midden. Wij bieden alle groepen en lagen van ons volk de kans op een

politiek onderdak. Onze standplaats is en blijft het midden. Het brede midden van ons volk. Dit is wat ons sterk maakt. Daarom zijn voor mij ook de verlangens verkeerdt, dat de partij zich naar links of naar rechts zou moeten bewegen. Hier kunnen er telkens opnieuw pogingen zijn op grond van de opportuniteit of van andere motieven inconsequent te worden – maar op die manier zouden wij alleen onszelf ontrouw zijn. Volkspartij van het midden zijn – dat is voor ons een kwestie van ons zelfverstaan en onze geloofwaardigheid. Wij maken geen beleid vóór de een en tegen de ander. En niemand in onze Unie kan als enige aanspraak maken op economische deskundigheid of op een sociaal geweten. Wij willen steeds het algemeen welzijn dienen.

En evenzo wens ik dat wij ons – binnen en buiten onze partij – in de toekomst niet meer als Oost- en West Duitsers, als voormalige DDR- en Bondsburgers beschouwen, maar als Duitsers – als landgenoten die solidair staan tegenover elkaar en die in een verenigd Europa voor de anderen goede burenen en partners willen zijn.

Verenigd Europa

Beste vrienden, de CDU was en is de Duitse Europese partij bij uitstek. Tot ons christelijke zelfbegrip behoort ook de duidelijke afwijzing van iedere vorm van nationalisme. Ik weet dat er bij onze burenen en vrienden in de Gemeenschap ook mensen zijn, die bang zijn voor een verenigd Duitsland. Met het oog op de geschiedenis heb ik daar begrip voor. Maar soms zijn dat soort zorgen alleen maar een voorwendsel om economische motieven te verbergen. In werkelijkheid zijn wij Duitse patriotten en tegelijkertijd overtuigde Europeanen. Zo hebben immers ook christen-democraten na de Tweede Wereldoorlog de basisstenen gelegd voor de bouw van het verenigd Europa.

Wij hebben in de afgelopen acht jaren gezamenlijk met onze partners – voor alle anderen Frankrijk – grote vooruitgang ge-

boek. Het beleid van Europese integratie was de beslissende voorwaarde voor de hereniging van Duitsland in vrede en vrijheid. Voor ons christen-democraten is het daarom al vanzelfsprekend, dat het verenigde Duitsland zijn kracht toewijdt aan de bouw van de Verenigde Staten van Europa. Duitsland is ons vaderland, Europa is onze toekomst. De Europese binnenmarkt, die wij op 31 december 1992 zullen voltooien, is alleen maar een tussenstation op de weg naar de Europese Unie. In de komende maanden gaat het erom de stappen voor te bereiden, die ons ver over de horizon van de binnenmarkt uitvoeren: in december zullen de regeringsconferenties over de Economische en Monetaire Unie alsmede over de Politieke Unie worden geopend. Het is ons doel deze regeringsconferenties snel af te sluiten, zodat de resultaten ervan door de lidstaten voor het eind van 1992 binnen worden geratificeerd – en opdat tegelijk met de voltooiing van de binnenmarkt de beginselen voor de Europese Unie neergelegd worden.

Duitse eenheid en Europese eenheid zijn twee kanten van dezelfde medaille.

Er zijn in de laatste weken en maanden stemmen opgegaan, die meenden dat wij Duitsers te zeer met de problemen van de eenwording van ons vaderland bezig zouden zijn. Ons Europees engagement zou daaronder leiden. Daarop zeg ik: Ieder die zo denkt, moet ons aan onze daden beoordelen. Aan onze Europese roeping kan

geen twijfel bestaan. Wij willen Europa verder ontwikkelen. Wij willen de Economische en Monetaire Unie. Wij willen dat het Europese Parlement voor de volgende Europese verkiezingen meer rechten verkrijgt. Voor mij zijn Duitse eenheid en Europese eenheid twee kanten van dezelfde medaille. En wij hebben in Europa na de historische veranderingen nu meer dan ooit de kans het vredeswerk van de Europese eenwording te voltooien.

Wij zijn echter niet vergeten dat het Europa van de Twaalf niet het hele Europa is. Ons doel was veeleer steeds – in de woorden van Konrad Adenauer – 'dat Europa eens een groot gemeenschappelijk huis voor alle Europeanen wordt, een huis van vrijheid'. Zo zagen het ook de oprichters van de Europese Gemeenschap. Zij wilden geen exclusieve club die zich naar buiten afsluit. Zij wilden een gemeenschap als aanbod voor alle Europeanen – als hoop en kans voor het hele continent. Voor ons betekent dat vandaag dat de Europese Gemeenschap een toonaangevende rol heeft te spelen bij de ondersteuning van de politieke, economische en maatschappelijke veranderingen in Midden, Oost en Zuid-oost Europa. Vanzelfsprekend zullen ook wij voortaan daaraan op toonaangevende wijze deelnemen. Want als een land in het hart van Europa hebben wij er alle belang bij, dat het economische West-Oostverval in Europa overwonnen wordt. Een bloeiend continent is ook altijd een stabiel continent, en daarom gaat het hier om investeringen in onze eigen toekomst.

Op gelijke gronden moeten wij onze buren in Midden en Zuid-oost Europa in het proces van de Europese samenwerking meebetrekken. Voor de opbouw van een in vrijheid verenigd Europa komt aan de Duits-Poolse betrekkingen een vooraanstaande rol toe. Zonder de Duits-Franse vriendschap zou het werk van de vereniging van Europa niet zijn kunnen beginnen, zonder Duits-Pools bondgenootschap zal het niet voltooid kunnen worden.

Wat tussen Duitsers en Fransen mogelijk was, kan en moet nu eindelijk tussen Duitsers en Polen mogelijk worden. Met name de jonge mensen van beide volken moeten over een open grens samen komen en elkaar leren kennen.

Het zou ook in het belang van Europa en van het Atlantisch Bondgenootschap zijn, als wij nu een nieuwe kwaliteit hebben gegeven aan de betrekkingen met de Sowjet Unie. Bij mijn gesprekken met president Gorbatsjow in juli in de Kaukasus hebben wij een beslissende doorbraak bereikt: de toestemming van de Sowjet-leiding met een verenigd Duitsland, dat in de Atlantische gemeenschap ingebed blijft. Als tegen het einde van 1994 alle Sowjettroepen ons land verlaten hebben, dan betekent dat een enorme extra winst aan veiligheid - voor ons, maar ook voor onze burens en partners in het Westen. Tientallen jaren Oost-Westconflict hebben velen doen vergeten dat de Sowjet Unie niet alleen geografisch, maar ook door geschiedenis en cultuur met Europa verbonden is. Wij willen daarbij aanknopen en dit grote erfgoed weer politiek vruchtbaar maken. Basis daarvoor is het verdrag dat president Gorbatsjow en ik binnenkort zullen ondertekenen.

Wereldwijde opgaven

De tegenstelling tussen vrijheid en dictatuur in het gedeelde Europa heeft tientallen jaren lang krachten in toom gehouden, die met het einde van het Oost-Westconflict eindelijk vrij komen. Wij hebben de kans deze krachten te bundelen en op nieuwe doelen te richten - in Europa en wereldwijd. Want op de agenda van de toekomst staan uitdagingen die wij alleen in internationale solidariteit en in nauwe samenwerking over grenzen en continenten heen, kunnen aangaan. Verantwoordelijkheid; dat is voor ons christen-democraten een sleutelbegrip. Daarom zeggen wij ook: Wij Duitsers moeten nu bereid zijn, gezamenlijk met onze vrienden en partners, verantwoordelijkheid voor de wereld van

morgen over te nemen. Met de eenwording van Duitsland winnen we niet alleen onze volle soevereiniteit, onze nieuwe internationale plichten groeien daarmee tegelijkertijd. Onze grondwet beschrijft nu al de eenduidige opdracht: '... in een ver-

---

Wij moeten onze herwonnen soevereiniteit in dienst van de volkengemeenschap stellen.

---

enigd Europa de wereldorde te dienen'. Op goede gronden wordt deze formulering in de nieuw geschreven pre-ambule gehandhaafd.

Dat houdt een afwijzing van iedere vorm van nationaal egoïsme in. En het betekent niet in de laatste plaats dat wij bereid zijn onze herwonnen soevereiniteit en onze wereldwijd erkende economische kracht ook in dienst van de volkengemeenschap te stellen. Niemand zal ontkennen dat van ons met de vereniging van ons vaderland en met de wederopbouw van wat tot nu toe de DDR is aanzienlijke inspanningen verlangd worden. En toch: dit mag geen reden zijn dat wij ons aan onze internationale verantwoordelijkheid onttrekken. Wie dat zou willen proberen, zou op gevaarlijke wijze het vertrouwen schokken dat de Bondsrepubliek zich in meer dan veertig jaar verworven heeft - en dat wij als kostbaar goed voor het verenigde Duitsland willen onderhouden en uitbouwen.

Ieder moet weten: er is geen terugtocht naar een gemakkelijke nis in de wereldpolitiek. Al onze bondgenoten in het buitenland verwachten van ons, dat wij Duitsers

niet alleen over solidariteit spreken, maar haar ook bewijzen. Velen van hen – ik noem vooral onze vrienden in de Verenigde Staten van Amerika – hebben ons op reusachtige wijze ondersteund, toen het om de voltooiing van de Duitse eenheid ging. Evenzo moeten wij Duitsers ook hen nabij staan om de grote wereldwijde uitdagingen aan te gaan.

Dat is speciaal het geval met de veiligstelling van de wereldvrede. Het spreekt voor mij vanzelf dat het verenigde Duitsland zich nog sterker betrokken moet weten dan onder de omstandigheden van de deling tot nu toe mogelijk was. De Golfcrisis bewijst dat telkens weer regionale crises kunnen uitbreken, die ook ons in Europa direct aangaan. Wij moeten daarom ook in de toekomst waakzaam zijn. Daarbij kan er geen sprake zijn van een werkverdeling waarbij de ene comfortabel achterover leunt, terwijl de anderen de kastanjes uit het vuur halen. Dat betekent in klare taal: Duitsland moet eraan meewerken gevaren voor de wereldvrede op het juiste moment af te wenden. Na de Bondsdagverkiezingen willen wij grondwettelijk eenduidige beginselen in het leven roepen, waarmee de Bondsrepubliek Duitsland ook in het kader van de Verenigde Naties verantwoordelijkheid voor de verzekering van de vrede kan overnemen.

In 1982, na de overname van de regeringsverantwoordelijkheid, heb ik mijn buitenlandse – en veiligheidspolitiek onder het motto gesteld: 'Vrede maken met minder wapens'. Wij hebben woord gehouden:

- binnenkort zullen alle kernwapens voor de middellange afstand uit Duitsland verdwenen zijn;
- een paar dagen geleden zijn de laatste Amerikaanse chemische wapens van Duits grondgebied teruggetrokken. Wij verheugen ons daarover en danken in het bijzonder de Amerikaanse presidenten Ronald Reagan en George Bush, die dat mogelijk gemaakt hebben;
- bij de onderhandelingen in Wenen over

conventionele strijdkrachten hebben wij onszelf de verplichting opgelegd de strijdkrachten van het verenigde Duitsland binnen drie tot vier jaar tot een personeelssterkte van 370.000 man terug te brengen. Ik hoop zeer dat deze afspraak tot verdere onderhandelingen over ontwapening en wapenbeheersing nieuwe aanzetten geeft.

Het behoort vanzelfsprekend ook tot onze verantwoordelijkheid dat wij met beslistheid tegen iedereen ingaan, die uit nietsontziend winstbejag andere landen in de gelegenheid brengt massavernietigingswapens te ontwikkelen. Ontwapening en wapenbeheersing moeten het tempo van de politieke ontwikkeling volgen. Ik zou wensen dat wij reeds spoedig verreikende resultaten kunnen boeken: Wij hebben nu de kans verdere doorbraken te bereiken. Het komt erop aan deze kansen beheerst te benutten.

Wij weten ook dat vrede tenslotte altijd het werk is van de gerechtigheid. Alleen daar, waar de menselijke waardigheid in acht wordt genomen, waar de vrijheid zich ontwikkelen kan, is de vrede werkelijk zeker. Daarom mogen wij onze strijd voor mensenrechten en zelfbeschikking niet afzwakken. En daarom moeten wij ook in de toekomst een ontwikkelingsbeleid voortzetten, dat krachtdadig de armsten en zwaksten terzijde staat. Want de menselijke waardigheid komt een leven 'vrij van vrees en tekort' toe. Zo is het met opzet in de Algemene Verklaring van de Rechten van de Mens van de Verenigde Naties geformuleerd. De armoede in de landen van de Derde Wereld, de ziekten, de honger en de ellende – die kunnen ons alleen al uit christelijk verantwoordelijkheidsgevoel niet onberoerd laten. Noodlijdende mensen helpen is een deel van onze overtuiging als christen-democraten. En daarom zullen ook de ontwikkelingen in Duitsland en Europa – hoezeer zij ons alleen ook bezig houden – onze blik niet van de problemen van de Derde Wereld doen afkeren.

Overigens dragen ook de Derde We-

reldlanden een grote verantwoordelijkheid voor het algemene welzijn van de mensen. Voor het behoud van de natuur bijvoorbeeld. Voor de bescherming van het wereldklimaat. Zij zullen deze verantwoordelijkheid alleen recht kunnen doen, als wij hen daarbij in solidariteit ondersteunen. Daarbij past ook dat wij de markten van de rijke industrielanden voor hun produkten openhouden. De volken van Noord en Zuid en nu van West en Oost zijn vandaag meer dan ooit op elkaar aangewezen. Het gat in de ozonlaag boven de Zuidpool of de vernietiging van de tropische regenwouden gaat de mensen in Amerika net zo hard aan als die in Europa. In alle continenten in gelijke mate. Tegen deze achtergrond heb ik op de laatste wereldeconomische topontmoetingen – voor de eerste keer bij de Top van Toronto in 1988 – voorgesteld het thema milieubescherming te verbinden met het schuldenvraagstuk. Zo moeten bijvoorbeeld kwijtscheldingen van schulden voor Derde Wereldlanden mede afhankelijk gemaakt worden van de inzet van de vrijkomende middelen voor concrete milieumaatregelen. Op de Top van Houston in de zomer van dit jaar heb ik voor dit initiatief brede ondersteuning ervaren.

Het behoud van de schepping – ook dat behoort bij onze visie voor de toekomst. Wij christen-democraten zetten ons in voor een wereld waarin het leven in al zijn verschijningsvormen gerespecteerd wordt. Vanuit deze geest hebben wij in de afgelopen jaren een milieubeleid gevoerd, dat in Europa voorbeeldig is. Wij zetten daarbij in – in tegenstelling tot anderen – op de verzoening van ecologie en economie. En bij de overwinning van de ecologische catastrofe die het socialisme nagelaten heeft, zal opnieuw duidelijk worden, dat milieuvraagstukken het meest effectief in een sociale markteconomie opgelost kunnen worden. Tegenwoordig dienen onze ideeën

– de ideeën van de CDU – als wegwijzers voor internationaal milieubeleid.

Principes

Wij staan voor grote opgaven, voor geweldige uitdagingen; maar ook voor kansen waarvan nog tot voor kort niemand had durven dromen. Op de weg naar de toekomst gaan nieuwe horizonten voor ons open. Daarbij is het christelijke mensbeeld een onmisbare wegwijzer. Uit christelijke verantwoordelijkheid zetten wij ons in voor solidair samenwerken van mensen en volken. Op onze interpretatie van mens en schepping berust onze betrokkenheid bij de wereld, en in het christelijke mensbeeld liggen ook de wortels van de idealen die Europa geestelijk verenigen: van Lissabon tot Leningrad, van Dublin tot Krakau, Praag en Kiev.

Op ons, op de christen-democraten stellen de mensen in Duitsland – en vooral ook in Saksen en Thüringen, in Saksen-Anhalt, Brandenburg en Mecklenburg-Voorpommern – thans hun verwachtingen. Wij zullen hun niet teleurstellen. Wij hebben vaste principes die ons de richting aangeven. Wij hebben duidelijke voorstellingen van de toekomst. En wij hebben in de afgelopen jaren en decennia bewezen waartoe wij in staat zijn. Wij zijn ons bewust van de moeilijkheden die voor ons liggen – en ook van de angsten en zorgen van vele mensen. Maar wij zullen het voor elkaar brengen. Want wij baseren ons op de moed van mensen – op hun vertrouwen, op hun bereidheid zich in te zetten. En vooral baseren wij ons op de kracht van de vrijheid. Laat ons gezamenlijk aan het werk gaan – voor een verenigd Europa en voor Duitsland, ons vaderland.

Inhoudsopgave jaargang 1990

Door een misverstand sluit de paginering van nr. 10 van Christen Democratische Verkenningen aan op nr. 8 in plaats van op nr. 9. De paginacijfers 363 t/m 406 komen daarom in deze jaargang tweemaal voor.

Backbier, mr. J.J.M.E.,	Verhouding staat en kerk	3/90	126
Beck, dr. M.E.,	Nederland, quo vadis?	11/90	428
Besten, dr. A.C. den,	Christelijke kunst in de smeltkroes der tijden (documentatie)	4/90	173
Bos, W.J.,	Nieuw politiek elan	6-7/90	281
Brinkel, drs. Th.B.F.M.,	De christen-democratie in West Europa	1/90	43
Brinkel, drs. Th.B.F.M.,	De waarde van de profeet in de politiek (boekbespreking)	12/90	477
Brinkel, drs. Th.B.F.M.,	Het einde van het communisme (column)	1/90	1
Brinkel, drs. Th.B.F.M.,	Verandering en continuïteit in Zuid Afrika (periscoop)	9/90	397
Brinkman, mr. drs. L.C.,	Den Haag topzwaar? Topwaar	6-7/90	304
Broek, mr. H. van den,	Continuïteit en vernieuwing in Europa	5/90	204
Burg, mr. L.J. van der,	Namibië onafhankelijk	5/90	213
Delmartino, prof. dr. F.,	Het nieuwe België	2/90	74
Eversdijk, drs. H.,	Haalt het CDA het jaar 2000? (column)	2/90	59
Gabor, drs. J.D.,	De Christen Democratische Volkspartij in Hongarije	5/90	220
Gardeniers-Berendsen, M.H.M.F.,	Waarom is een christen-democraat herkenbaar?	6-7/90	290
Gennip, mr. J.J.A.M. van,	Geen afstand van de Derde Wereld (periscoop)	10/90	406
Gennip, mr. J.J.A.M. van,	Het CDA aan het begin van zijn tweede decennium (periscoop)	11/90	456
Gennip, mr. J.J.A.M. van,	Internationale opgaven voor de christen- democratie (column)	9/90	363
Gennip, mr. J.J.A.M. van,	Nu kan ik het nog zeggen	6-7/90	301
Gennip, mr. J.J.A.M. van,	Stimulering en bescherming (periscoop)	12/90	486
Grin, dr. J.,	Tijd voor een nieuwe internationale orde (column)	10/90	363
Grin, drs. J. en dr. J.G.	Veiligheid in de jaren negentig	1/90	23
Siccama,			
Hahn, dr. K.J.,	Europa West – Europa Oost – Europa Een	8/90	332

Hirsch Ballin, mr. E.M.H.,	Willibrord als voorbeeld (documentatie)	8/90	357
Hoekstra, prof. dr. W.P.M.,	Het CDA, ijzervijsel in een krachtenveld	6-7/90	284
Hoogerwerf, drs. H.,	Amnesty International en het internationale maatschappelijke middenveld (kroniek)	3/90	118
Hoogerwerf, drs. H. en A.J. Koppejan,	Heeft de Europese christen-democratie nog toekomst?	5/90	192
Houtepen, prof. dr. A.W.J.,	De kerken en de politieke uitdagingen anno 2000	6-7/90	287
Huibers, mr. A.K.,	Consumentisme (column)	8/90	323
Huibers, mr. A.K. en drs. E.M. van de Meent-Nutma,	Huidige abortuswetgeving voldoet niet	2/90	62
Huibers, mr. A.K. en drs. E.M. van de Meent-Nutma,	Naschrift	8/90	345
Huibers, drs. J.F.,	Flexibilisering van arbeid	10/90	396
Jansen, Thomas,	Christen-democratisch en/of conservatief	9/90	373
Jelsma, prof. dr. A.J.,	HOOP voor de theologie	1/90	13
Jong Ozn., drs. K. de,	Educatie, daar komt het op aan	6-7/90	273
Jong, prof. dr. O.J. de,	Hoedemaker herdacht (boekbespreking)	3/90	132
Jurrijens, dr. R.Th.,	Het nationaliteitsvraagstuk in Europa	8/90	325
Kaland, A.J.,	De politieke democratie bedreigd?	6-7/90	298
Kerstiëns, dr. Th.G.J.,	Napoleon Duarte: Het eervolle einde van een vechter	4/90	144
Kimman, dr. E.J.J.M.,	Zorgplicht en de organisatie van de Bijstand	4/90	154
Klink, drs. A.,	Democratie en politieke betrokkenheid	12/90	470
Klink, drs. A. en drs. M. van der Poel,	Politieke patstelling over artikel 23 Grondwet (boekbespreking)	2/90	98
Klop, drs. C.J.,	De toekomst van media en maatschappij (periscoop)	3/90	136
Klop, drs. C.J.,	De toekomst van politieke partijen: Tijd voor Jaap Aap? (periscoop)	4/90	182
Klop, drs. C.J.,	EG en subsidiariteitsbeginsel (periscoop)	5/90	235
Klop, drs. C.J.,	Grenzen aan de zorg (periscoop)	8/90	352
Klop, drs. C.J.,	Kerk en staat (periscoop)	1/90	52
Kohl, dr. Helmut,	Met de eenwording groeit de Duitse verantwoordelijkheid (documentatie)	12/90	499
Koppejan, A.J. en drs. H. Hoogerwerf,	Heeft de Europese christen-democratie nog toekomst?	5/90	192
Kuiper, drs. W.,	Naturalisatie en kiesrecht als instrumenten van het minderhedenbeleid	2/90	82
Laning-Boersema, drs. F.J.,	Een assertieve benadering is nodig	6-7/90	276
Leyten-de Wijkerslooth de Weerdesteyn,	De kwaliteit van de democratie	6-7/90	296
mr. J.J.M.S.,			
Lieshout, ir. W.C.M. van,	Europa ... wat nu? (column)	11/90	415
Los, prof. dr. J.A. van,	Beschermwaardigheid van de levende mens	8/90	341
Lubbers, drs. R.F.M.,	Rechtsstaat en samenleving: opnieuw een sociale kwestie (documentatie)	11/90	445

Maiziere, Lothar de,	De droom van de eenheid wordt werkelijkheid (documentatie)	12/90	493
Maris, ir. P.W.,	Het concept van niet-provocerende defensie (boekbespreking)	9/90	388
Martens, drs. M.J.Th.,	Identiteitsorganisaties (column)	12/90	463
Martini, G.,	De Italiaanse Democrazia Cristiana	10/90	384
Meent-Nutma, drs. E.M. van de en mr. A.K. Huibers,	Huidige abortuswetgeving voldoet niet	2/90	62
Meent-Nutma, drs. E.M. van de en mr. A.K. Huibers,	Naschrift	8/90	345
Melsen, prof. dr. A.G.M. van,	Beginsel en pragmatisme	6-7/90	271
Moors, Johan,	De partijpolitieke situatie in België	4/90	150
Nagel, mr. M.,	Democratie in Nederland	12/90	465
Oostlander, drs. A.M.,	Christen-democratie versus conservatieve politiek	9/90	380
Pijnenburg, drs. M.A.M.,	Actieve euthanasie als sociaal vraagstuk	3/90	110
Poel, drs. M. van der en drs. A. Klink,	Politieke patstelling over artikel 23 Grondwet (boekbespreking)	2/90	98
Quak, drs. Marieke en drs. Hillie van de Streek,	70 jaar vrouwenkiesrecht en de christen-democratie II	8/90	347
Rood, dr. W.,	Het Russische geloof zal de Europese cultuur verrijken	5/90	228
Ruller, dr. H. van,	Ideologie en macht (column)	3/90	107
Scholten, drs. W.F.,	Discussie, openheid en politieke moed	6-7/90	268
Siccama, dr. J.G. en drs. J. Grin,	Veiligheid in de jaren negentig	1/90	23
Streek, drs. Hillie van de en drs. Marieke Quak,	70 jaar vrouwenkiesrecht en de christen-democratie II	8/90	347
Strop-von Meijenfeldt, drs. T.L.E.,	Christen-democratie en kerken: dialoog noodzakelijk	6-7/90	293
Strop-von Meijenfeldt, drs. T.L.E.,	Geen vijanden meer. Wat nu? (column)	5/90	189
Trietsch, mr. E.,	Reorganisatie van het katholieke wetenschappelijk theologisch onderwijs en onderzoek	1/90	3
Vermaat, dr. A.J.,	Op weg naar een sociale markteconomie	10/90	365
Weitenberg, prof. drs. J.,	Suggesties voor een kabinetsbeleid	4/90	164
Wienen, drs. J.,	De zondag een rustdag	11/90	417
Witte-Rang, drs. M.E.,	Gedragscodes voor het bedrijfsleven: wenselijk en werkbaar?	1/90	31
Woldring, prof. dr. H.E.S.,	De noodzaak van een politieke filosofie	6-7/90	278
Woldring, prof. dr. H.E.S.,	Politiek-filosofisch memorandum van de RPF (boekbespreking)	11/90	438
Woldring, prof. dr. H.E.S.,	Vergruizing en de strijd om identiteit	2/90	89
Wüst, mr. L.B.M.,	De overheid heeft zorgplicht voor vrije geloofsbeleving (column)	4/90	141
Zijderveld, prof.dr. A.C.,	Van oude en nieuwe christenen	9/90	366

Democratie vraagt om CDA met duidelijk profiel (groepsgesprek)	6-7/90	247
Evangelisch normbesef tegenover economisme en individualisering (groepsgesprek)	6-7/90	258

Rubrieken

Boekbespreking

Brinkel, drs. Th.B.F.M.,	De waarde van de profeet in de politiek	12/90	477
Jong, prof. dr. O.J. de,	Hoedemaker herdacht	3/90	132
Klink, drs. A. en drs. M. van der Poel,	Politieke patstelling over artikel 23 Grondwet	2/90	98
Maris, ir. P.W.,	Het concept van niet-provocerende defensie	9/90	388
Woldring, prof.dr. H.E.S.,	Politiek-filosofisch memorandum van de RPF	11/90	438

Buitenland

Brinkel, drs. Th.B.F.M.,	Verandering en continuïteit in Zuid Afrika (periscoop)	9/90	397
Broek, mr. H. van den,	Continuïteit en vernieuwing in Europa	5/90	204
Burg, mr. L.J. van der,	Namibië onafhankelijk	5/90	213
Delmartino, prof. dr. F.,	Het nieuwe België	2/90	74
Gabor, drs. J.D.,	De Christen Democratische Volkspartij in Hongarije	5/90	220
Hahn, dr. K.J.,	Europa West – Europa Oost – Europa Een	8/90	332
Jurrjens, dr. R.Th.,	Het nationaliteitsvraagstuk in Europa	8/90	325
Klop, drs. C.J.,	EG en subsidiariteitsbeginsel (periscoop)	5/90	235
Moors, Johan,	De partijpolitieke situatie in België	4/90	150
Rood, dr. W.,	Het Russische geloof zal de Europese cultuur verrijken	5/90	228

Christen-democratie

Brinkel, drs. Th.B.F.M.,	De christen-democratie in West Europa	1/90	43
Gardeniers-Berendsen, M.H.M.F.,	Waarom is een christen-democraat herkenbaar?	6-7/90	290
Gennip, mr. J.J.A.M. van,	Het CDA aan het begin van zijn tweede decennium (periscoop)	11/90	456
Hoekstra, prof. dr. W.P.M.,	Het CDA, ijzervijzel in een krachtenveld	6-7/90	284
Hoogerwerf, drs. H. en A.J. Koppejan,	Heeft de Europese christen-democratie nog toekomst?	5/90	192
Jansen, Thomas,	Christen-democratisch en/of conservatief	9/90	373

Kerstiëns, dr. Th.G.J.,	Napoleon Duarte: Het eervolle einde van een vechter	4/90	144
Laning-Boersema, drs. F.J.,	Een assertieve benadering is nodig	6-7/90	276
Martini, G.,	De Italiaanse Democrazia Cristiana	10/90	384
Oostlander, drs. A.M.,	Christen-democratie versus conservatieve politiek	9/90	380
Column			
Brinkel, drs. Th.B.F.M.,	Het einde van het communisme	1/90	1
Eversdijk, drs. H.,	Haait het CDA het jaar 2000?	2/90	59
Gennip, mr. J.J.A.M. van,	Internationale opgaven voor de christen-democratie	9/90	363
Grin, dr. J.,	Tijd voor een nieuwe internationale orde	10/90	363
Huibers, mr. A.K.,	Consumentisme	8/90	323
Lieshout, ir. W.C.M. van,	Europa ... wat nu?	11/90	415
Martens, drs. M.J.Th.,	Identiteitsorganisaties	12/90	463
Ruller, dr. H. van,	Ideologie en macht	3/90	107
Strop-von Meijenfeldt, drs. T.L.E.,	Geen vijanden meer. Wat nu?	5/90	189
Wüst, mr. L.B.M.,	De overheid heeft zorgplicht voor vrije geloofsbeleving	4/90	141
Democratie			
Beck, dr. M.E.,	Nederland, quo vadis?	11/90	428
Bos, W.J.,	Nieuw politiek elan	6-7/90	281
Gennip, mr. J.J.A.M. van,	Nu kan ik het nog zeggen	6-7/90	301
Kaland, A.J.,	De politieke democratie bedreigd?	6-7/90	298
Klink, drs. A.,	Democratie en politieke betrokkenheid	12/90	470
Klop, drs. C.J.,	De toekomst van politieke partijen: Tijd voor Jaap Aap? (periscoop)	4/90	182
Leyten-de Wijkerslooth de Weerdesteyn, mr. J.J.M.S.,	De kwaliteit van de democratie	6-7/90	296
Melsen, prof.dr. A.G.M. van,	Beginsel en pragmatisme	6-7/90	271
Nagel, mr. M.,	Democratie in Nederland	12/90	465
Scholten, drs. W.F.,	Discussie, openheid en politieke moed	6-7/90	268
Woldring, prof.dr. H.E.S.,	De noodzaak van een politieke filosofie	6-7/90	278
Documentatie			
Besten, dr. A.C. den,	Christelijke kunst in de smeltkroes der tijden	4/90	173
Hirsch Ballin, mr. E.M.H.,	Willibrord als voorbeeld	8/90	357
Kohl, dr. Helmut,	Met de eenwording groeit de Duitse verantwoordelijkheid	12/90	499
Lubbers, drs. R.F.M.,	Rechtsstaat en samenleving: opnieuw een sociale kwestie	11/90	445
Maiziere, Lothar de,	De droom van de eenheid wordt werkelijkheid	12/90	493

Emancipatie			
Quak, drs. Marieke en drs. Hillie van de Streek,	70 jaar vrouwenkiesrecht en de christen-democratie II	8/90	347
Ethische kwesties			
Huibers, mr. A.K. en drs. E.M. van de Meent-Nutma,	Huidige abortuswetgeving voldoet niet	2/90	62
Huibers, mr. A.K. en drs. E.M. van de Meent-Nutma,	Naschrift	8/90	345
Los, prof. dr. J.A.,	Beschermwaardigheid van de levende mens	8/90	341
Pijnenburg, drs. M.A.M.,	Actieve euthanasie als sociaal vraagstuk	3/90	110
Geloof en politiek			
Backbier, mr. J.J.M.E.,	Verhouding staat en kerk	3/90	126
Houtepen, prof.dr. A.W.J.,	De kerken en de politieke uitdagingen anno 2000	6-7/90	287
Klop, drs. C.J.,	Kerk en staat (periscoop)	1/90	52
Strop-von Meijenfeldt, drs. T.L.E.,	Christen-democratie en kerken: dialoog noodzakelijk	6-7/90	293
	Democratie vraagt om CDA met duidelijk profiel (groepsgesprek)	6-7/90	247
	Evangelisch normbesef tegenover economie en individualisering (groepsgesprek)	6-7/90	258
Kroniek			
Hoogerwerf, drs. H.,	Amnesty International en het internationale maatschappelijke middenveld	3/90	118
Minderhedenbeleid			
Kuiper, drs. W.,	Naturalisatie en kiesrecht als instrumenten van het minderhedenbeleid	2/90	82
Onderwijs			
Jelsma, prof. dr. A.J.,	HOOP voor de theologie	1/90	13
Trietsch, mr. E.,	Reorganisatie van het katholieke wetenschappelijk theologisch onderwijs en onderzoek	1/90	3
Ontwikkelingssamenwerking			
Gennip, mr. J.J.A.M. van,	Geen afstand van de Derde Wereld (periscoop)	10/90	406
Witte-Rang, drs. M.E.,	Gedragcodes voor het bedrijfsleven: wenselijk en werkbaar?	1/90	31
Periscoop			
Brinkel, drs. Th.B.F.M.,	Verandering en continuïteit in Zuid Afrika	9/90	397
Gennip, mr. J.J.A.M. van,	Geen afstand van de Derde Wereld	10/90	406
Gennip, mr. J.J.A.M. van,	Het CDA aan het begin van zijn tweede decennium	11/90	456
Gennip, mr. J.J.A.M. van,	Stimulering en bescherming	12/90	486

Klop, drs. C.J.,	De toekomst van media en maatschappij	3/90	136
Klop, drs. C.J.,	De toekomst van politieke partijen: Tijd voor Jaap Aap?	4/90	182
Klop, drs. C.J.,	EG en subsidiariteitsbeginsel	5/90	235
Klop, drs. C.J.,	Grenzen aan de zorg	8/90	352
Klop, drs. C.J.,	Kerk en staat	1/90	52
Politieke stromingen			
Woldring, prof. dr. H.E.S.,	Vergruizing en de strijd om identiteit	2/90	89
Sociaal-cultureel			
Gennip, mr. J.J.A.M. van,	Stimulering en bescherming (periscoop)	12/90	486
Jong Ozn., drs. K. de,	Educatie, daar komt het op aan	6-7/90	273
Klop, drs. C.J.,	De toekomst van media en maatschappij (periscoop)	3/90	136
Klop, drs. C.J.,	Grenzen aan de zorg (periscoop)	8/90	352
Zijderveld, prof.dr. A.C.,	Van oude en nieuwe christenen	9/90	366
Sociaal-economisch			
Huibers, drs. J.F.,	Flexibilisering van arbeid	10/90	396
Kimman, dr. E.J.J.M.,	Zorgplicht en de organisatie van de Bijstand	4/90	154
Vermaat, dr. A.J.,	Op weg naar een sociale markteconomie	10/90	365
Weitenberg, prof.dr. J.,	Suggesties voor een kabinetsbeleid	4/90	164
Wienen, drs. J.,	De zondag een rustdag	11/90	417
Verantwoordelijke samenleving			
Brinkman, mr. drs. L.C.,	Den Haag topzwaar? Topwaar	6-7/90	304
Vrede en veiligheid			
Grin, drs. J. en dr. J.G. Siccama,	Veiligheid in de jaren negentig	1/90	23

Verzamelband voor Christen Democratische Verkenningen

Verzamelbanden van beige linnen, met de naam Christen Democratische Verkenningen in groen op de voorzijde en de rug.

Met behulp van de bijgeleverde naalden kunt u er gemakkelijk een complete jaargang in opbergen.

Bij elke band ontvangt u een strookje plaketiketten met de jaartallen 1989 tot en met 1991.

De prijs inclusief verzendkosten bedraagt f 17,50 per band (bij bestelling van twee of meer stuks f 15,- per exemplaar).

Te bestellen bij: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA
administratie Christen Democratische Verkenningen
Antwoordnummer 1904
2500 WB Den Haag
Telefoon: 070-3924021

NIEUW van Bohn Stafleu Van Loghum

'Om doeltreffend te kunnen communiceren en onderhandelen, is kennis van vreemde culturen even belangrijk als talenkennis'
(citaat uit nota *Onderwijs en Export*, 1988 van het NCW)

Interculturele communicatie

Drie-stappenmethode voor het doeltreffend overbruggen en managen van cultuurverschillen.

Drs. D. Pinto

Het opengaan van de grenzen, de opkomst van de nieuwe industrielanden, perestrojka, migratie en '1992' vergroten de bedrijvigheid en het marktpotentieel. Het aantal internationale contacten van bedrijven en organisaties neemt sterk toe. De ontwikkelingen hebben eveneens een belangrijke invloed op de personeelssamenstelling van bedrijven, overheid en andere profit- en non-profitorganisaties.

Mensen uit verschillende landen en culturen komen steeds vaker beroepsmatig met elkaar in contact. Daarbij komt men tot de verwarrende ontdekking dat talenkennis geenszins een garantie biedt dat interculturele communicatie effectief verloopt. Hoe zijn misverstanden te voorkomen? Welke communicatie- en managementtactieken zijn in een gegeven situatie het meest succesvol?

Hoe ga je in de praktijk om met cultuurverschillen? Welke rol spelen de eigen normen en waarden bij internationale contacten?

Deze en aanverwante vragen krijgen in dit boek een verhelderend antwoord. Praktijkvoorbeelden illustreren niet alleen de uitdaging waar individuen en groepen in bedrijven, overheidsinstaties en andere profit- en non-profitorganisaties in de jaren negentig voor staan, maar ook de mogelijkheden om daar adequaat op in te spelen. Bovendien biedt het boek de lezer een praktische methode om in drie stappen interculturele problemen tot een door alle betrokkenen gewaardeerde oplossing te brengen.

*Ing., 212 pagina's. f 39,50
ISBN 9014043791*

**Bohn
Stafleu
Van Loghum**

Voor uw bestelling:

Intermedia b.v., Postbus 4, 2400 MA
Alphen aan den Rijn - Tel. 01720 - 66811
In België: Distybo, Santvoortbeeklaan 21-23,
2300 Deurne - Tel. 03 - 3600211.
Ook verkrijgbaar via de boekhandel.

IN DIT NUMMER

Column: Identiteitsorganisaties

Drs. M.J.Th. Martens

463

Democratie in Nederland

Mr. M. Nagel

De kiezer moet iets te kiezen hebben. Dat kan door de kiezer in referenda meer keuzen voor te leggen. Een reactie op het zomernummer van Christen Democratische Verkenningen. Tevens het begin van een nieuwe discussie.

465

Democratie en politieke betrokkenheid

Drs. A. Klink

Burgers moeten echt kunnen kiezen, zeggen voorstanders van het referendum. Jawel, maar dat gebeurt niet in het stemlokaal. Wie zo over onze democratie denkt, houdt er schrale politieke denkbeelden op na. Een voortzetting van de discussie.

470

Boekbespreking: De waarde van de profeet in de politiek

Drs. Th.B.F.M. Brinkel

Ook christelijk geïnspireerde politiek moet rekening houden met realiteiten en machtsverhoudingen. Dat toont het levensverhaal van de Amerikaanse president Woodrow (*Fourteen Points*) Wilson duidelijk aan. J.W. Schulte Nordholt schreef met 'Woodrow Wilson; een leven voor de wereldvrede' een schitterende tragedie. Een bespreking.

477

Periscoop: Stimulering en bescherming

Commentaar uit het Wetenschappelijk Instituut. Het is tijd voor een nieuwe anti-revolutionaire politiek. Nadruk moet worden gelegd op de mogelijkheden tot ontplooiing van de mens. Niet tot consument of trendvolger, maar tot verantwoordelijk persoon.

486

Documentatie: De droom van de eenheid wordt werkelijkheid

Lothar de Maiziere

De gedachten van het Conciliaire Proces hebben in de herfst van 1989 aan de CDU in de DDR nieuwe richting gegeven. Dat blijkt uit de rede die Lothar de Maiziere, voormalig minister-president van de DDR en vice-voorzitter van de CDU heeft gehouden op 1 oktober jongstleden in Hamburg. Bij die gelegenheid werd de eerste partijdag gehouden van de verenigde CDU-Duitsland. De rede, en die van Helmut Kohl, geeft een goed beeld van de stemming in de grote Duitse zusterpartij. Bovendien laten beide toespraken zien hoe er gedacht wordt over de vraagstukken van de toekomst.

493

Documentatie: Met de eenwording groeit de Duitse verantwoordelijkheid

Dr. Helmut Kohl

Het zou fataal zijn als de instorting van de socialistische ideologie een geestelijk vacuüm zou achterlaten. Het is onze opdracht nieuwe oriëntatie te brengen. De CDU beschikt over een betrouwbaar kompas: de christelijke visie op mens en schepping. Aldus dr. Helmut Kohl, bondskanselier en voorzitter van de CDU op de partijdag van deze partij in Bremen. Kohl en De Maiziere vertellen hoe zij de historische gebeurtenissen van het afgelopen jaar verwerkt hebben. Zij delen de inspiratiebron, maar hebben toch verschillende ervaringswerelden.

499